

বিশ্বনাথ কবিবাজব
সাহিত্যদৰ্পণ

অনুবাদক আৰু
শ্রীবিষ্ণুনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী, এম. এ.,
সাহিত্য-ব্যাকৰণ-মীমাংসা-শাস্ত্ৰী, কাব্যতীৰ্থ

১৯৬৪

অসম সাহিত্য সভা
চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন
ষোৰহাট, অসম

SĀHITYADARPANA of Kavirāja Visvanātha, translated into Assamese and edited with explanatory notes by Biswanarayan Shastri, M.A., Sahitya-vyakarana-mimansa-sastri, Kavyatirtha, of Publication Board, Assam, Gauhati, and published by Dr. Maheswar Neog, General Secretary, Asam Sahitya Sabha, from Chandrakanta Handiqui Bhavan, Jorhat, Assam, 1964.

প্ৰকাশক :

ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগ,

প্ৰধান সম্পাদক,

অসম সাহিত্য সভা

চন্দ্ৰকান্ত সন্দিকৈ ভৱন

ঘোৰহাট, অসম

বেচ বাৰ টকা

মুদ্ৰক :

শ্ৰীৰামাধৰমণ বসাক

শ্ৰীকান্ত প্ৰেছ প্ৰাইভেট লিমিটেড

৭৫, বৈঠকখানা ৰোড

কলিকতা-২

সূচীপত্ৰ

বিষয়	পৃষ্ঠা
প্ৰধান সম্পাদকৰ নিৰ্দেশন	০১
গ্ৰন্থভূমি	০৩
প্ৰথম পৰিচ্ছেদ : কাব্যৰ স্বৰূপ-নিৰ্ণয়	...
দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ : শব্দশক্তিনিকপণ	১৪
তৃতীয় পৰিচ্ছেদ : বসনিকপণ	৪২
চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদ : ধ্বনিকপণ	১৫৮
পঞ্চম পৰিচ্ছেদ : ব্যঞ্জনানিকপণ	১৯৩
ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ : নাটকৰ স্বৰূপনিকপণ	২১৩
সপ্তম পৰিচ্ছেদ : দোহনিকপণ	৩৬২
অষ্টম পৰিচ্ছেদ : গুণনিকপণ	৪৪৪
নবম পৰিচ্ছেদ : বীতিনিকপণ	৪৫৮
দশম পৰিচ্ছেদ : অলঙ্কাৰনিকপণ	৪৬৩
পৰিশিষ্ট	৬২৭

প্ৰধান সন্মাদকৰ নিবেদন

সাহিত্য-সমীক্ষাৰ ৰীতি আৰু নীতি বিচাৰ কৰা পুথিক সংস্কৃতত বোলা হয় 'অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰ', যদিও সাধাৰণতে 'অলঙ্কাৰ' বাৰ্ত্তিকৰেও এনে শাস্ত্ৰত শব্দ-শক্তি, ৰস, ধ্বনি, ৰীতি আদি নানা বিষয়ৰে বিচাৰ কৰা হয়। সেই বাবে ভাৰতীয় সমালোচকসকলক বোলা হয় আলঙ্কাৰিক। তত্পৰি, সাহিত্যৰ অৰ্থ বহুলভাৱে কাৰ্য্যাহে। ঐষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰ নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰত মুনিতে আৰম্ভ কৰি ভাস্কৰ, দণ্ডী, বামন, উদ্ভট, 'ধ্বনিকাৰ', আনন্দবৰ্দ্ধন, বাজ্ঞশেখৰ, অভিনবগুপ্ত, ধনঞ্জয়, মম্বট আদি ঐষ্টীয় সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকালৈকে অনেকজন আচাৰ্য্যই বিভিন্ন পৰিসৰ আৰু ৰূপৰ অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰিছে আৰু সংস্কৃত সাহিত্যত সমীক্ষাৰ এটি শক্তিশালী স্ৰোত বোৱাই আনিছে। এই আচাৰ্য্যসকলৰ মাজত মতলৈ মিল আছে, এনে নহয়; বৰঞ্চ বহুল আৰু সৰুসুৰা বিষয়ত সিবিলাকৰ অনেকৰ মাজত তৰ্কও আছে। কোনোৱে সাহিত্যত অলঙ্কাৰ, কোনোৱে ৰীতি, কোনোৱে ৰস, কোনোৱে ধ্বনি, কোনোৱে বক্তব্য এনেকৈ নানা বিষয়ত নানাঞ্জে প্ৰাণান্ত প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ বিচাৰিছে। গতিকে সংস্কৃত অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিলে এটা সাগৰসন্ধাণ অধ্যয়নতে প্ৰবৃত্ত হ'ব লাগে। তত্পৰি, একেখনি শাস্ত্ৰৰপৰা সাহিত্যৰ সকলো বিষয়ৰ জ্ঞান আহৰণ কৰাও সম্ভৱ নহয়, কাৰণ আলঙ্কাৰিকসকলে কোনো কোনো বিষয় এৰি দি নিজৰ পৰিধি সীমিত কৰি লৈছে। এই প্ৰসঙ্গত আমাৰ যিজনো কিছু দূৰ সহায় কৰিব পাৰে, তেওঁ হ'ল বিশ্বনাথ কবিৰাজ। তেওঁক পণ্ডিতসকলে ঐষ্টীয় চতুৰ্দশ শতিকাৰ উৎকল প্ৰদেশৰ লোক বুলি থিৰাং কৰিছে। সাহিত্য-সমীক্ষাৰ বুৰঞ্জীৰ কেইবা শতিকাও পিছত অহা বাবে আৰু তেওঁৰ নিজৰ সাংলগ্নী মনোভাৱৰ কাৰণেও কবিৰাজে সাহিত্য-সমীক্ষাৰ আমাৰ জানিব লগীয়া সাহিত্যৰ স্বৰূপ, শব্দশক্তি, ৰস, ধ্বনি, বাজ্ঞ, ৰীতি, অলঙ্কাৰ, ৰূপক (সংস্কৃত নাটকৰ সাধাৰণ নাম) আদি প্ৰায় সকলোবোৰ বিষয়ৰে আলোচনা তেওঁৰ সাহিত্যদৰ্পণত সন্নিবেশ কৰিছে। এই কাৰণতে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত প্ৰৱেশকাৰীসকলৰ কাৰণে এই শাস্ত্ৰ তেতিয়াৰেপৰা আদৰ্শগীৰ্য হৈ আহিছে।

অসমীয়াত অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰৰ অনুবাদ সমূলকৈ নাই আৰু প্ৰাচীন ভাৰতীয় আলঙ্কাৰিকসকলৰ দ্বাৰাত আলোচনাও এতিয়ালৈকে বিশেষ হোৱা নাই বুলিব

পাৰি। সেই দেখি আমাৰ প্ৰকাশন আঁচনিত বিশ্বনাথৰ সাহিত্য-দৰ্পণৰ অনুবাদ আৰু প্ৰকাশ সামৰি লোৱা হৈছিল। 'স্থবৰ বিষয়, আমাৰ এই প্ৰস্তাৱ সমৰ্থন কৰি অসম চৰকাৰে ভাৰত চৰকাৰৰ সাহায্যেৰে আমালৈ ১৯৬২-৬৩ বছৰটোত ২৬,০০০'০০ ছাবিশ হেজাৰ টকাৰ এটি অনুদান দিয়ে; এই অনুদানৰপৰাই ইতিমধ্যে বিশাখদত্তৰ মুদ্ৰাবান্ধু আৰু বাজেশ্বৰৰ কৰ্ণমঞ্জৰীৰ ভাঙনি আৰু আধুনিক সমালোচনা-বীতিৰ পুথি সাহিত্য-সমীক্ষা প্ৰকাশিত হৈ গৈছে, আৰু একেটি অনুদানৰ বলতে বৰ্তমান প্ৰস্তাৱত সাহিত্য-দৰ্পণৰ এই অনুবাদটি সাহিত্যশাস্ত্ৰ-বসিকসকললৈ আগ বঢ়োৱা হ'ল। এই কাৰ্য্য সম্ভৱ কৰি তোলাত পোনতে অসম চৰকাৰ আৰু ভাৰত চৰকাৰৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছো। দ্বিতীয়তে, ভূমিৰ নহ'লেও মহাভাৰতৰ আন সৰু বীৰৰ গদা ঘূৰোৱাৰ দৰে সাহিত্যদৰ্পণৰ নিচিনা পুথিৰ অনুবাদ কাৰ্য্য হাতত লৈ তাক সুসম্পন্ন কৰা শ্ৰীবিশ্বনাৰায়ণ গোস্বামী শাস্ত্ৰীক ধন্যবাদ আৰু অভিবাদন জনাইছো। আশা কৰিছো, বিশ্বনাৰায়ণৰ অনুবাদ অৰ্থাৎ তৰ্জমা আৰু আৱশ্যকস্থলৰ ব্যাখ্যাই বিশ্বনাথক আমাৰ উপভোগ্য কৰি তুলিছে। পুথিখনিত চকু ফুৰাই আৱশ্যকীয় পৰামৰ্শ আদি দিওঁতা অধ্যাপক শ্ৰীৰজনীকান্ত দেৱ শৰ্ম্মাক শলাগ নজনাতে মোৰ শলাগৰ শব্দই ফুলেৰে পূৰ নহ'ব। গতিকে সেই শলাগনিৰে মোৰ নিবেদন সামৰিলো।

প্ৰধান সম্পাদকৰ কাৰ্যালয়

উত্তৰ শবগীয়া

গুৱাহাটী, অসম

মহেশ্বৰ নেওগ,

প্ৰধান সম্পাদক,

অসম সাহিত্য সভা

গ্ৰন্থ-ভূমি

সংস্কৃত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থসমূহৰ মাজত কবিৰাজ বিশ্বনাথৰ সাহিত্যদৰ্পণ হুগ্ৰসিদ্ধ। নাট্যশাস্ত্ৰৰ যুগৰপৰা বিশ্বনাথৰ সময়লৈকে (খ্ৰীষ্টিয় চতুৰ্দশ শতিকা) ৰচিত সকলোবোৰ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ পৰ্যালোচনা কৰি সাহিত্য-দৰ্পণ ৰচনা কৰা হৈছে। সাহিত্য দৰ্পণৰ আগৰ অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থত দৃষ্টি আৰু শ্ৰৱ্য কাব্যৰ সৰ্বস্বাক্ষক বিশ্লেষণৰ প্ৰচেষ্টা বৰকৈ দেখা নাযায়। সেই বাবে কোনো কোনো অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থত ঘাইকৈ এৰোচোটা বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি তাকে বিশদ কৰা হৈছে। সাহিত্য-দৰ্পণত কাব্যৰ স্বৰূপ, শব্দশক্তি, ৰস, ধ্বনি, ব্যঞ্জন, নাটকৰ স্বৰূপ, দোষ, গুণ, ৰীতি, অলঙ্কাৰ আদি সকলোবোৰ বিষয়ৰে সম্যক সন্মালোচনা আছে। সাহিত্য-দৰ্পণৰ সাহিত্য সমীক্ষা উচ্চ পৰ্যায়ৰ নহলেও সৰ্বস্বাক্ষীণ আৰু সেই বাবে সাহিত্য-দৰ্পণৰপৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ স্বৰূপ আৰু বিশেষকৈ বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ এটা ধূল-মূল আভাস পাব পাৰি। সম্ভৱ এই কাৰণেই সাহিত্য দৰ্পণ কাব্যপ্ৰকাশৰ পিছতে সংস্কৃতভাষীৰ অতিশয় প্ৰিয়।

সাহিত্য দৰ্পণৰ ৰচক বিশ্বনাথ ‘কবিৰাজ’ অৰ্থাৎ শ্ৰেষ্ঠ কবি আখ্যাৰে বিভূষিত। বিশ্বনাথ উৎকল দেশীয় লোক। খুব সম্ভৱ খ্ৰীষ্টিয় চতুৰ্দশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে তেওঁ সাহিত্য দৰ্পণ ৰচনা কৰে।

বিশ্বনাথৰ আগতে সাহিত্যত বক্তাক্ৰিবাদ, ঔচিত্যবাদ, ধ্বনিবাদ আদি কেবাটাও মতবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা হৈছিল। বিশ্বনাথে আনন্দ বৰ্দ্ধনাচাৰ্য্যৰ ধ্বনিবাদ স্বীকাৰ কৰি বসকে কাব্যৰ আত্মা বুলি নিজস্ব মত প্ৰতিপাদন কৰিছে। ৰসৰ দৃষ্টি-ভঙ্গীৰেই বিশ্বনাথে সাহিত্যত ধ্বনি, ব্যঞ্জন, দোষ-গুণ-ৰীতি-অলঙ্কাৰ আদি সকলো পৰ্যালোচনা কৰিছে। বিশ্বনাথে পূৰ্ব্ণাচাৰ্য্যসকলৰ ভিতৰত ঘাইকৈ মন্মট ভট্টৰ কাব্য প্ৰকাশ আৰু ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপৰপৰা সামগ্ৰী গ্ৰহণ কৰাৰ লগতে তেওঁলোকৰ পদ্ধতিও অনুসৰণ কৰিছে। ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ বাদ দিলে সাহিত্য দৰ্পণক কাব্যপ্ৰকাশৰে সহজ সংস্কৰণ বুলিব পাৰি।

সাহিত্য দৰ্পণৰ প্ৰতিপাত্ত বিষয়সমূহ কাৰিকা আকাৰে স্ৰোত ৰচিত। কাৰিকাত প্ৰকাশ নোহোৱা বা অস্পষ্ট হৈ থকা বিষয়বোৰ বৃত্তিত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও অজ্ঞাত গ্ৰন্থৰ অভিমতৰ উদ্ধৃতি দি তাৰ সমৰ্থন বা

বগুনো বৃত্তিত কৰা হৈছে। উদাহৰণ ৰূপে উদ্ধৃত শ্লোক আদি সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত দুয়ো ভাষাতে আছে। সৰহভাগ উদাহৰণেই বিভিন্ন সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত কাব্য নাটকৰপৰা গ্ৰহণ কৰা। মাজে মাজে দুই-এটা উদাহৰণহে গ্ৰন্থকাৰৰ নিজা। বিশ্বনাথে নিজ ৰচনাৰপৰা দিয়া উদ্ধৃতিসমূহ নিজৰ বুলি চিনাক্ত কৰি গৈছে। বাকী অগ্ৰাণ্ত উদ্ধৃতি ক'বপৰা লোৱা হৈছে, গ্ৰন্থকাৰে প্ৰায়ে উল্লেখ কৰা নাই। সেইবোৰ কিছুমান সম্প্ৰতি মুদ্রিত গ্ৰন্থত পোৱা যায়, কিছুমানৰ আকৰ এতিয়াও পাণ্ডুলিপিতে আছে।

অসমীয়া ভাঙনি কৰোঁতে মূল অন্তৰ্ভাৱ কৰিবলৈ ব্ৰহ্মসম্বন্ধ মনোনিৱেশ কৰিছোঁ আৰু মূল গ্ৰন্থৰপৰা কেতিয়াও আঁতৰি যোৱা নাই। মূলৰ লগত মিলাই পঢ়িবলৈ এনে অনুবাদৰপৰা পাঠকৰ সুবিধা হ'ব বুলি আমাৰ বিশ্বাস। ইয়াৰ বাহিৰেও মূলৰ বচনভঙ্গী, বাক্যসংগতি, অৰ্থছোতনা আৰু যুক্তিশৈলীৰ আভাস পাবলৈ হলেও এনেকুৱা অনুবাদৰ একান্ত প্ৰয়োজন। অনুবাদ ব্যাখ্যামূলক হলে স্বয়ং বিশ্লেষণ থকা কোনো ক্ষেত্ৰত গ্ৰন্থকাৰৰ অনভিপ্ৰেত কোনে; কথা কেতিয়াবা ব্যাখ্যাত সোমাই যোৱাৰ আশংকা নথকাও নহয়।

এইবিলাক কাৰণতে কাবিকাসমূহৰ অনুবাদ ব্যাখ্যামূলক নকৰি, মূলৰ অৰ্থানুগ কৰা হৈছে। অৱশ্যে মাজে মাজে বাক্য পূৰ্ব কৰিবলৈ নতুন শব্দৰ যোজনা কৰিব লগা হৈছে। অস্পষ্ট বা সন্দেহাত্মক শব্দ আৰু বাক্যৰ অৰ্থ বৃত্তিত গ্ৰন্থকাৰে ব্যাখ্যা কৰাৰ দৰেই ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ইমানতো ইবিলাক ঠাইত অৰ্থ প্ৰাঞ্জল বা সহজবোধ্য হোৱা নাই বা বৰ সংক্ষিপ্ত যেন হৈ পৰিছে, তাত বিষয়টো স্পষ্ট কৰিবৰ বাবে (সক আখৰত) ব্যাখ্যা যোগ কৰি দিয়া হৈছে। গ্ৰন্থকাৰে ঠায়ে ঠায়ে পূৰ্বাচাৰ্য্যৰ মত বগুন কৰি নিজৰ মত স্থাপন কৰিছে; ঘাইকৈ এনেদৰে আৰু কোনো বিষয়ৰ স্বল্প পৰ্যালোচনাত পূৰ্বাপৰ সঙ্গতি ৰক্ষাৰ বাবে এনে ব্যাখ্যা অপৰিহাৰ্য্য হৈ পৰিছে। বিশেষকৈ পঞ্চম পৰিচ্ছেদৰ ব্যঞ্জনা নিকৰণত সমগ্ৰ আলোচনাই নৱা ত্ৰায়ৰ ভাষা আৰু পদ্ধতিৰে কৰা হৈছে বাবে সেই পৰিচ্ছেদৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিছে।

উদাহৰণৰূপে উদ্ধৃত অংশসমূহ মূল গ্ৰন্থৰ দৰেই সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতত উদ্ধৃত কৰি তাৰ তলতে বন্ধনীৰ ভিতৰত অসমীয়া ভাঙনি দিয়া হৈছে। কিয়নো বন্ধন্য আৰু প্ৰতিপাদ্য বিষয় বুজিবৰ বাবে মূল উদাহৰণ অনেক ঠাইত অপৰিহাৰ্য্য। অনেক ঠাইত আকৌ কাবিকাত বা বৃত্তিত থকা নাইবা উদাহৰণত থকা একো

একোটা শব্দৰ পিছৰ আলোচনাত উল্লেখ আছে, তেনেস্থলত উল্লেখৰ স্থচল হ'ব বুলি ভাঙনিত সেই শব্দ কেতিয়াবা মূলৰ দৰেই বখা হৈছে। য'ত বখা হোৱা নাই বা বখা সম্ভৱপৰ হোৱা নাই, তেনে ঠাইত মূল উদাহৰণত থকা শব্দকে পিছৰ উল্লেখত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। যেনে—

“শুকৰো হৃদয়েৰ” প্ৰথম পৰিচ্ছেদত উদ্ধৃত এই শ্লোকফাঁকিৰ উল্লেখ পিছতো আছে আৰু ব্যাঞ্জনা দেখুৱাবলৈ বৃত্তিত ‘মে বদৰয়ঃ’ আদি শব্দৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। ‘অবয়ঃ’ শব্দৰ অৰ্থ ‘শক্ৰবিলাক’ কিন্তু ভাঙনিত তাৰ অৰ্থ ‘শক্ৰ’ ৰূপেই ৰাখি পিছৰ উল্লেখত অবয়ঃ শব্দৰহে উল্লেখ কৰা হৈছে।

পূৰ্বোদ্ধৃত একোটা উদ্ধৃতি পিছৰ উল্লেখত কেৱল প্ৰথমৰ কথাফাঁকিহে ঠায়ে ঠায়ে উদ্ধৃত হৈছে; অসমীয়া অনুবাদৰ মাজতো সংস্কৃত বা প্ৰাকৃত শ্লোকৰ সেই শব্দকেইটা সেইদৰে উদ্ধৃত কৰা হৈছে। একান্ত আৱশ্যক নোহোৱা ঠাইত সেই কেইটা শব্দৰ ভাঙনি দিয়া নাই। ভাঙনি নহলেও সেইকেইটা শব্দৰ সহায়ত আগৰ শ্লোকফাঁকি বিচাৰি তাৰ অৰ্থ উলিওৱাত পাঠকৰ একো অসুবিধা নহয়। আনহাতে তাৰ অৰ্থ দিলে, সেই কেইটা শব্দৰ ভাঙনি, আগেয়ে কৰা ভাঙনিৰে সৈতে নিমিলিবও পাৰে, যি হেতুকে সম্পূৰ্ণ শ্লোকটোৰ অৰ্থ পৰ্যালোচনা কৰি দিয়া ভাঙনিত শব্দৰ ক্ৰম বক্ষা কৰা হোৱা নাই। এনে শ্লোকৰ পৃষ্ঠাৰ সংখ্যা উল্লেখ কৰি যাব পৰা হলে আৰু স্থচল হ'লহেঁতেন।

উদাহৰণৰূপে উদ্ধৃত সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতভাষাৰ অনুবাদ শ্ৰাৱণ, স্থপাঠ্য অথচ মূলৰপৰা চুলি এড়ানমানো যাতে আঁতৰি নাযায়, সেই বিষয়ে অতন্ত্ৰ মনোনিৱেশ কৰা হৈছে। অৱশ্যে সপ্তম আৰু দশম পৰিচ্ছেদৰ উদাহৰণৰ শ্লোকৰ অনুবাদ কৰোঁতে এই নীতি পূৰ্বকৈ মনা হোৱা নাই। সপ্তম পৰিচ্ছেদত দোষৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে, দোষৰ স্বৰূপ প্ৰকাশৰ বাবে, বিশেষকৈ শব্দগত আৰু ভঙ্গীগত দোষৰ ক্ষেত্ৰত, ঠায়ে ঠায়ে শব্দানুবাদ কৰিব লগা হৈছে, আন কি শব্দক্ৰমো বক্ষা নকৰিলে নোহোৱা হৈছে। অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণৰ ক্ষেত্ৰতো, বিশেষকৈ শব্দালঙ্কাৰৰ উদাহৰণত, শব্দানুবাদ কৰাৰ লগতে শব্দক্ৰমো বক্ষা কৰিব লগা হৈছে। এনেবোৰ ঠাইত অৰ্থতকৈ শব্দ আৰু শব্দবিশ্বাসহে প্ৰধান। যমক, জ্ঞেব, সমাসোক্তি আদি কিছুমান অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণৰূপে উদ্ধৃত কবিতাৰ ভাঙনিত প্ৰতিপাত্ত বিষয় সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ নহয়, সেইবাবে ঠায়ে ঠায়ে মূল শব্দ ৰাখি ছুঁৱাৰ অৰ্থ লেখা হৈছে। কোনো

কোনো উদ্ধৃত শ্লোক তথাকথিত অশ্লীল বা আধুনিক কচিসম্মত নহয়। তেনেকুৱা শ্লোকৰ অনুবাদ কৰোঁতে ভূষি মাখি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, যাতে মূলৰ অৰ্থও বাদ নপৰে আৰু কচিৰ সীমাও চেৰাই নেযায়।

সাহিত্য দৰ্পণৰ কাৰিকা সমূহ ছন্দতে ৰচিত বুলি প্ৰথমে উল্লেখ কৰা হৈছে। এটা বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে য'ত সম্পূৰ্ণ একাকি শ্লোক হোৱা নাই, তাত মাজতে বৃত্তি সন্মাই দি পিছৰ কাৰিকাৰ সৈতে শ্লোকফাঁকি সম্পূৰ্ণ কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থত সম্পূৰ্ণ শ্লোকৰ হিচাপ কৰি শ্লোক সংখ্যা নিদি বিষয় অনুসাৰেহে কাৰিকাৰ সংখ্যা দিয়া হৈছে আৰু প্ৰত্যেক পৰিচ্ছেদত সংখ্যা স্বকীয়াকৈ দিয়া হৈছে; ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰত্যেক পৰিচ্ছেদত কিমান বিষয় আলোচিত হৈছে, জনাব সূচল হয়। উদ্ধৃত শ্লোকৰ সংখ্যা দিয়া হোৱা নাই।

অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কিছুমান পাবিভাষিক শব্দ আছে, সেইবোৰৰ ভাঙনি কৰিব নোৱাৰি, ব্যাখ্যাহে কৰিব পাৰি। এনেকুৱা শব্দবোৰ সেই আকাৰতে ৰাখিব লগা হৈছে। এনেকৈ বখাৰপৰা অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অন্ত্যন্ত গ্ৰন্থতো তেনে শব্দ একে ৰূপতে পাই বৃজ্জাত সূচল হব। শব্দ আৰু পদৰ, বাস্তৱ আৰু ব্যঞ্জিতৰ, প্ৰমাণ আৰু প্ৰামাণ্য আদিৰ অৰ্থৰ সূক্ষ্ম প্ৰভেদ ব্যাখ্যামূলক অংশত বৰকৈ ৰখা নাই, সচৰাচৰ ব্যৱহৃত ৰূপেই ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। বৰ্ণবিভাগ আৰু আখৰ যোঁটনিৰ সমস্যা 'অসমীয়া' অনুবাদত বৰ জটিল ৰূপে দেখা দিছে। ব্যাকৰণৰ অনুশাসন অনুসাৰে সমাসগ্ৰন্থ শব্দবোৰ একে পদ, গতিকে একে পদৰ বৰ্ণবিভাগ নিৰন্তৰ হব লাগে। এই বাঁতি অনুসাৰে 'অসংলক্ষ্যক্ৰমবাচাধৰ্মি' একেটা পদ আৰু তাৰ বৰ্ণবিভাগো নিৰন্তৰ। পঢ়াৰ সূচল হব বুলি অসমীয়া ভাঙনিত এনে শব্দ ছুটা বা তিনিটা ভাগতো ভাগ কৰি দিয়া হৈছে।

সেইদৰে বিশেষ্য-বিশেষণৰ কৰ্মধাবয় সমাসতো একে পদ হৈ শেষত বিভক্তি যোগ হব লাগে আৰু বৰ্ণবিভাগো নিৰন্তৰ হব লাগে। অসমীয়াত বিশেষ্য অনুসাৰে বিশেষণৰ বিভক্তি আদি হোৱাৰ নিয়ম নাই বাবে বিশেষণৰ সৈতে বিশেষ্যৰ একে পদ হোৱা-নোহোৱাৰ সমস্যাও নাই। সেই বাবে 'শ্বেতপদ্ম' বা 'শ্বেত পদ্ম' দুয়ো প্ৰকাৰে লেখাত একে। অসঙ্গতি নহব বুলি ভাবোঁ। বিশেষ্য-বিশেষণ স্বকীয়াকৈ থাকিলে সমাস নাই হোৱা আৰু একেলগে থাকিলে সমাসবদ্ধ বুলি ধৰিব লাগিব। সেই নীতিৰেই 'বগাপদ্ম' বা 'বগা পদ্ম' লিখিবও পৰা যায়।

'স্বায়িত্তাৰ' 'সঞ্চাৰিত্তাৰ' আদি শব্দবোৰ 'স্বায়ী ভাৱ' 'সঞ্চাৰী ভাৱ' ৰূপে

বিশেষ্য বিশেষণ বেলেগ কৰি লেখা হৈছে। 'মন্ত্ৰীসভা' আদিৰ দৰে একেলগে লেখিলেও অসমীয়া ব্যাকৰণৰ অনুশাসনৰ উলঙ্ঘা নহব কিজানি। অৱশ্যে য'ত সংস্কৃত তদ্ধিত প্ৰত্যয় হৈছে, তেনে ঠাইত একপদীভাৱৰ নীতি বক্ষা কৰা হৈছে আৰু নোই বাবেই 'স্থায়িতাবস্থ' আদি ৰূপে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। সংস্কৃত ভাষাত 'ব' উচ্চাৰণ থকা সবহ ভাগ শব্দৰ উচ্চাৰণ 'ব'; সেই বিষয়ে অবহিত হৈয়ো ছাপাখানাৰ অহবিধাৰ বাবে এই নিয়ম সংযুক্ত অক্ষৰ থকা ক্ষেত্ৰত বক্ষা কৰিব পৰা নাই।

ইয়াৰ বাহিৰে, গাভিৰ, গাভীৰ; বেশ, বেষ; দবানল, দাবানল; কোশ, কোষ, শাল, সাল; বশিষ্ঠ, বসিষ্ঠ; গিৰিশ, গিৰীশ; ঈৰ্ষা, ঈশা; অন্তৰীক্ষ, অন্তৰীক্ষ আদি সংস্কৃত ভাষাত দুই প্ৰকাৰ আখৰ ছোটনি থকা শব্দসমূহ উদ্ধৃত শ্লোকত দুই প্ৰকাৰেই আছে যদিও অসমীয়াত প্ৰচলিত ৰূপত ঘাইকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেই বাবেই শ্লোকত বেষ আৰু অনুবাদত বেষ। শ্লোকত দবানল অনুবাদত দাবানল আদি প্ৰয়োগ দেখা যাব।

পাচ পিচ, পাছ পিছ বেচি বেছি এনেবোৰত বিশেষ একো পাৰ্থক্য ৰখা হোৱা নাই।

অনুসন্ধিৎসু পাঠকৰ বাবে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ধাৰাৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণে সৈতে সাহিত্য-দৰ্পণৰ প্ৰতিপাত্ত বস্তুৰ পৰিচয় আৰু স্থলবিশেষে টীকা আৰু গ্ৰন্থৰ উল্লেখ পৰিশিষ্টত যোগ কৰা হৈছে।

সাহিত্য-দৰ্পণৰ দৰে এখন গ্ৰন্থৰ অনুবাদ আৰু ব্যাখ্যাৰ কাম অতিশয় আয়াসসাধ্য আৰু সময়সাপেক্ষ। বিষয়-বস্তু সহজবোধ্য কৰিবলৈ বহুল ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন পূৰ্বাপৰ সঙ্গতি আৰু সামঞ্জস্য দেখুৱাবলৈ হলে অত্যন্ত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থবোৰ মতৰ উল্লেখ আৰু আলোচনা কৰিব লগা হয়। এই সকলোখিনি কৰাৰ সুযোগ সাহিত্য-দৰ্পণৰ বৰ্তমান সংস্কৰণে আৰু সময়ে আমাক দিয়া নাই।

মুক্তিত সাহিত্য-দৰ্পণৰ কোনো কোনো সংস্কৰণত হিন্দী, মাৰাঠী, বঙলা, ইংৰাজী আদি অনুবাদ যোগ কৰা দেখা যায়; কিন্তু তেনে অনুবাদ টীকাকৈ মূল গ্ৰন্থৰ লগত দিয়া হৈছে, বুজিবৰ সহায়ৰ বাবেহে। অসমীয়া অনুবাদেই এই সংস্কৰণৰ মূল; গতিকে ইয়াৰ অনুবাদত মূলৰ ভাষান্তৰ-সমাবেশণ কৰিব লগা হৈছে আৰু সেই বাবেই ই অতিশয় গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই গুৰু দায়িত্ব বহনত কিমানদূৰ কৃতকাৰ্য্য হব পাৰিছে, সেইটো সূচীসকলৰ বিচাৰ্য্য।

সাহিত্যদৰ্পণৰ কেবাটাও সংস্কৰণৰ পাঠ আলোচনা কৰা হৈছে যদিও মহামহোপাধ্যায় হৰিদাস সিদ্ধান্ত বাগীশৰ সংস্কৰণকে ঘাইকৈ আদৰ্শৰূপে পোৱা হৈছে।

সাহিত্য-দৰ্পণৰ অনুবাদ আৰু সম্পাদনাত মোৰ শুক প্ৰদেয় পণ্ডিত শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীদেৱে আৰু ভূতপূৰ্ব ছাত্ৰ মেহাস্পদ ডক্টৰ শ্ৰীমুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই সহায় আৰু দিহা পৰামৰ্শেৰে যোক স্বীকৃতি কৰিছে। অসম সাহিত্য সভাৰ সম্পাদক ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগদেৱে ঘনাই তাগাদাৰ লগতে আৱশ্যকীয় বুদ্ধি পৰামৰ্শ দিয়াতহে সাহিত্য-দৰ্পণৰ প্ৰকাশ সম্ভৱ হৈছে। সাহিত্যিক শ্ৰীকমলেশ্বৰ চলিহা আৰু শ্ৰীশুভেশ্বৰ বৰায়ে আমাক অনেক বিষয়ত সহায় কৰি কৃতজ্ঞ কৰিছে।

সাহিত্য-দৰ্পণৰ অনুবাদ আৰু সম্পাদনা কাৰ্যত আমাৰ অজ্ঞাতসাৰে বহুত ভুল-ভ্ৰান্তি বৈ যোৱাৰ আশঙ্কা হৈছে। তাৰ বাবে স্বীকৃতিৰ ওচৰত ক্ষমা বিচাৰিলোঁ। এইগনেই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰথম অসমীয়া অনুবাদ, গ্ৰন্থখনিয়ে সংস্কৃত সাহিত্য আৰু সংস্কৃত সাহিত্য-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ সৈতে অসমীয়া পাঠকবৰ্গৰ ঘনিষ্ঠ সংযোগ সাধন কৰিব বুলি আমাৰ আশা।

ঋতায়ন

চানমাৰি, গুৱাহাটী

৩০. ৪. ৬৪

ত্ৰিবিম্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী

সাহিত্যদৰ্পণ

॥ প্ৰথম পৰিচ্ছেদ ॥

আবিস্ত কৰা গ্ৰন্থৰ নিৰ্বিল্প-পৰিসমাপ্তিৰ বাবে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে বাণ্‌ময়ৰ অধিষ্ঠাত্ৰী বাগ্‌দেৱীক প্ৰসন্ন কৰা হৈছে।

শৰৎকালৰ চন্দ্ৰৰ দৰে মনোহৰ কান্তিৰ বাগ্‌দেৱীয়ে মোৰ মনৰ সকলো অজ্ঞান-অন্ধকাৰ দূৰ কৰি সম্পূৰ্ণ বাগ্‌ৰ্থ প্ৰকাশ কৰক। ১

সাহিত্যদৰ্পণ নামৰ এই কাব্যালোচনাস্বক অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থখন কাব্যৰ অঙ্গ; গতিকে কাব্য অধ্যয়নৰ ফলেই এই গ্ৰন্থৰো অধ্যয়নৰ ফল। কাব্য অধ্যয়নৰ ফলনো কি কোৱা হৈছে।

[গ্ৰন্থৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়, গ্ৰন্থৰ অধ্যয়নকাৰী অৰ্থাৎ গ্ৰন্থখন কাৰ বাবে, গ্ৰন্থ আৰু বিষয়ৰ সম্বন্ধ, গ্ৰন্থ অধ্যয়নৰ ফল, এই চাৰিটা কথা গ্ৰন্থৰ আদিতে উল্লেখ কৰাটো প্ৰাচীন ৰীতি। সাহিত্যদৰ্পণতো তাকে কোৱা হৈছে।]

কাব্যৰপৰা অলপ আয়াসতে ধৰ্ম্ম-অৰ্থ-কাম-মোক্ষ এই চতুৰ্ভুজ ফল লাভ হয়; সেইবাবে কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰূপণ কৰা হৈছে। ২

ৰামৰ দৰে প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিব লাগে, ৰাৱণৰ দৰে নালাগে, এনে ধৰণৰ প্ৰবৃত্তি-নিবৃত্তি, কৰিব লগীয়া-কৰিব নলগীয়া আদি বিষয়ৰ উপদেশৰ-পৰা কাব্য অধ্যয়নৰদ্বাৰা চতুৰ্ভুজ ফল লাভ হয়,—সেই কথা সুস্পষ্ট।

কথিত আছে—

সজ্জ কাব্য অধ্যয়নে ধৰ্ম্ম-অৰ্থ-কাম-মোক্ষ লাভৰ উপায় দিয়ে, কলা-বিদ্যাত বিচক্ষণ কৰি তোলে, কীৰ্ত্তি আৰু যশস্তা বিস্তাৰ কৰে, প্ৰীতিও জন্মায়।

কাব্যত বৰ্ণিত ভগৱান্ নাৰায়ণৰ চৰণাবিনন্দৰ স্তুতিৰদ্বাৰা কাব্যৰপৰা ধৰ্ম্মলাভ হয়।

“সম্যক্ৰূপে জ্ঞানি ভালকৈ প্ৰয়োগ কৰা এটা শব্দই স্বৰ্গ লোকত আৰু এই লোকতো কামনা দান কৰে” ইত্যাদি বেদবাক্যৰপৰা ধৰ্মপ্ৰাপ্তি প্ৰসিদ্ধ হৈ আছে। কাব্যৰপৰা অৰ্থপ্ৰাপ্তি দেখা কথা। কামনা লাভ অৰ্থৰদ্বাৰাই হয়। কাব্য-ৰচনা-কালত কবিৰ আৰু কাব্য-শ্ৰৱণ-কালত শ্ৰোতাৰ স্বৰ্গ-লাভ আদিৰ প্ৰতি আকাংক্ষা নথকা বাবে, লগতে মোক্ষলাভ ঘটোৱা ব্ৰাহ্মবিষয়ক বেদবাক্যত ব্যুৎপত্তি জন্মা বাবে, কাব্যৰপৰা মোক্ষ লাভ হয়।

[কলাকাংক্ষা নোহোৱাকৈ কৰা কামৰদ্বাৰা মোক্ষ লাভ হয়।]

বেদাদি শাস্ত্ৰ নীৰস বাবে পৰিণত বুদ্ধিৰ লোকেহে অধ্যয়ন কৰি তাৰ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, গতিকে বেদাদি শাস্ত্ৰৰপৰা মোক্ষ-লাভ অতি কষ্টৰ মূৰতহে হয়, কিন্তু কাব্য চৰ্চ্চাৰপৰা পৰমানন্দ জন্মে বাবে কোমলমতিৰ লোকৰো সুখেৰেই কাব্যৰপৰা মোক্ষলাভ হয়।

তেনেহলে পৰিণত বুদ্ধিৰ লোকে বেদাদি শাস্ত্ৰ থকাত কিয় কাব্যলাপৰ ফালে মন মেলিব, এনে শঙ্কা কৰা অনুচিত। কিয়নো তিতা-কেহা ঔষধ খালেহে ভাল হোৱা ৰোগ যদি চেনি-মিচিৰি খালেই ভাল হয়; তেনেহ'লে কোন ৰোগীয়েনো চেনি-মিচিৰি খাবলৈ মন নকৰিব?

অগ্নিপুৰাণতো কাব্যৰ উপাদেয়ত্বৰ বিষয়ে উক্তি আছে—“এই সংসাৰত মনুষ্য জন্ম দুৰ্লভ, বিছালাভ কৰাটো তাতোকৈ কঠিন, কবি হোৱাটো তাতোকৈ টান, কবিৰ শক্তি লাভ কৰাটো অতিকৈ সুকঠিন।”

“নাট্য ত্ৰিবৰ্গৰ সাধক।”

বিষ্ণুপুৰাণত আছে

“কাব্যলাপ, গীতসমূহ—এই সকলো শব্দ মূৰ্ত্তিধৰ মহিমাময় বিষ্ণুৰ অংশ।”

এই কাৰণে কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰূপণ কৰা হৈছে। ইয়াৰদ্বাৰাই গ্ৰন্থৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়ৰ কথাও দেখুওৱা হ'ল।

কাব্যবনো স্বৰূপ কি ? এই প্রশ্নৰ উত্তৰত কোনোৱে কয়—(১)

“দোষহীন, গুণান্বিত আৰু ঠায়ে ঠায়ে অলঙ্কাৰযুক্ত শব্দার্থই কাব্য।”

এই লক্ষণ চিন্তা কৰিব লগীয়া।

বাক, যদি দোষহীন শব্দার্থকে কাব্য বোলা হয়, তেনেহলে—

শ্রুকাৰো হৃদয়মের মে যদবয়ন্তত্ৰাপ্যসৌ তাপসঃ

সোহপ্যত্ৰৈর নিহন্তি বান্ধবকুলঃ জীৱতাহো বাৱণঃ ।

ধিক্ধিক্ শত্ৰুজিতং প্রবোধিতৱতা কিং কুন্তকৰ্ণেন বা

স্বৰ্গগ্রামটিকা ৱিলুণ্ঠনৰ্থোচ্ছুনঃ কিমেত্তিভূঁৈজঃ ॥

(মোৰ শত্ৰু থকাটোৱেই মোৰ পক্ষে ধিকাৰজনক কথা, তাতে আকৌ সেই শত্ৰু তপস্বী, সিয়ো আকৌ এই লক্ষ্যতে আছে আৰু বান্ধবকুল নিশ্চল কৰিব লাগিছে ; হয়। তথাপি বাৱণ জীয়াই আছে। ইন্দ্রজিতৰ ধিক্, জগাই তোলা কুন্তকৰ্ণ ই বা কি কবিলে ? মিছাতে ক্ষুদ্ৰ গাঁও এখন যেন স্বৰ্গ লুণ্ঠন কৰা এই কুৰিখন হাতৰে বা প্ৰযোজন কি ?)

বিধেয়াবিমৰ্শ দোষত্বট হোৱা বাবে এই শ্লোক কাব্যৰূপে পৰিগণিত নহ'লহেতেন, কিন্তু ধ্বনি থকা বাবে এই কবিতা ফাকি উত্তম কাব্য বুলি স্বীকৃত হৈছে। গতিকে পূৰ্বোক্ত লক্ষণত অব্যাপ্তি দোষ আছে।

[বিধেয় অৰ্থাৎ প্রধান অংশৰ অবিমৰ্শ, অপ্ৰধান বা গৌণভাৱে উল্লেখ্যই বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ। ওপৰৰ উদাহৰণত ‘মোৰ যে শত্ৰু আছে’ এই বিধেয় অংশৰ প্ৰধান ভাবে উল্লেখ নকৰি “এইটোৱেই ধিকাৰজনক কথা” এই অংশৰ প্ৰাদোক্ত দ্বিঘাত বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ হৈছে। দোষযুক্ত হোৱা বাবে এই কবিতা ফাকি পূৰ্বোক্ত লক্ষণ মতে কাব্য বুলিব গৰা নহ'লহেতেন, কিন্তু বাচ্যার্থতকৈ ব্যঞ্জিতার্থ প্ৰধান হোৱাত ইয়াত ধ্বনি প্ৰকাশ হৈছে ; গতিকে উত্তম কাব্য। সেইবাবে, লক্ষণে লক্ষ্যক ব্যাপিব নোৱাৰাত লক্ষণৰ অব্যাপ্তি দোষ ঘটিছে।]

(১) কাব্যপ্ৰকাশকাৰ মম্মট ভট্ট

ভদ্রদোষৌ শব্দার্থৌ সগুণাবনলঙ্কতী পুনঃ কাপি

এই শ্লোকব কোনো অংশহে দোষতুষ্ট. গোটেই শ্লোকটো দোষতুষ্ট নহয় ; গতিকে যি অংশত দোষ আছে, সেই অংশ অকাব্যরূপে আক যি অংশত ধ্বনি আছে, সেই অংশ উত্তম কাব্যরূপে পরিগণিত হওক যদি এনেকৈ কোরা হয় তেনেহলে দুই অংশই দুফালে টানা-আঁজোৰা কৰাত ই কাব্য অকাব্য একোৱেই নহ'ব . কাব্যৰ একাংশক দূষিত কৰা বাবে শ্রুতিতুষ্ট আদি দোষক দোষ আখ্যা দিয়া নহয়. সমগ্র কাব্যক দূষিত কৰে বাবেহে সেইবোৰক দোষ বুলি কোৱা হয় . সেই বাবেই কাব্যৰ আত্মস্বৰূপ দোষৰ অপকৰ্ষ নঘটালে দোষবোৰক দোষ বুলি ধৰা নহয় । সেয়ে নহ'লে (বসব অপকৰ্ষ ঘটোৱাবোৰকে দোষৰূপে গণনা নকৰিলে) নিতা দোষ আক অনিতা দোষৰ প্ৰভেদো নাথাকিব ।

[চ্যুত সংস্কাৰ আদি কিছুমান দোষ সৰুৰে অৱস্থাতে দোষ বাবে সেইবোৰক নিতা দোষ বোলা হয় , কিন্তু শ্রুতি-বটু আদি দোষ শৃঙ্গাৰ আদি বসতহে দোষৰূপে পরিগণিত হয় , বৌদ্ধ আদি বসত বসব অপকৰ্ষ নঘটোৱাত দোষৰূপে পরিগণিত নহয় । এনে দোষ অনিত্য দোষ । গতিকে বসব অপকৰ্ষ ঘটোৱা বোৰকে দোষ বুলি ধৰিব লাগিব ।]

ধ্বনিকাৰেও কৈছে—

শ্রুতিতুষ্ট আদি যিবিলাক অনিত্য দোষৰ উল্লেখ কৰা হৈছে, তেনে দোষ ধ্বনিযুক্ত শৃঙ্গাৰ বসত হে পৰিত্যাগ কৰিবলগীয়া ; অশ্রু বসত পৰিত্যাগ কৰিবলগীয়া নহয় ।

ইয়াৰ বাহিৰেও দোষহীন শব্দার্থকে কাব্য বুলি ধৰিলে এনে কাব্য খুব কম ওলাব বা কাব্য একেবাৰে নোহোৱা হৈয়ে পৰিব ; কিয়নো কোনো কাব্য সকলো প্ৰকাৰে নিৰ্দোষ হোৱাটো একেবাৰে অসম্ভৱ ।

যদি অদোষ ইয়াত ঈষৎ অৰ্থত নঞ অব্যয়ৰ প্ৰয়োগ হৈছে বুলি কোৱা হয় ; তেনেহ'লে অলপ দোষ থকা শব্দার্থক কাব্য বুলি ক'ব লাগিব আক তেতিয়া দোষহীন শব্দার্থ কাব্য নহ'ব । [ন দোষ—

অদোষ । ছটা বেলেগ অৰ্থত নঞ, অব্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়, তাৰ ভিতৰত ঈষৎ বা অলপো নঞ, অৰ এটা অৰ্থ (১)]

যদি কোৱা হয়—সম্ভৱ স্থলত অলপ দোষযুক্ত শব্দার্থও কাব্য হ'ব ; কাব্যৰ লক্ষণত এনেকৈ কোৱাও উচিত নহয় । বস্তুৰ লক্ষণত কীটে-বিদ্ধা আদি বিশেষণ পৰিত্যাগ কৰাৰ দৰে ইয়াতো “অদোষ” আদি বিশেষণ পৰিত্যাগ কৰাই উচিত । কীটে বিদ্ধিলেই বস্তুৰ বস্তুহানি নহয়, কিন্তু বস্তুৰ উৎকৰ্ষৰ তাৰতম্যাহে নটে । ঠিক সেইদৰে ইয়াতো শ্ৰুতিত্ৰুট্ট আদি দোষে কাব্যৰ স্বৰূপ হানি কৰিব নোৱাৰে, শ্ৰেষ্ঠত্বৰ তাৰতম্য ঘটাব পাৰে ।

[কীটে বিদ্ধা বস্তু উত্তম বস্তু বুলি পৰিগণিত নোহোৱাৰ দৰে অলপ দোষযুক্ত কাব্যও উত্তম কাব্যৰূপেহে পৰিগণিত নহয়, কিন্তু কাব্য বুলি ক'ব পৰা যায় ।]

কথিত আছে—

দোষ থাকিলেও য'ত বস আদিৰ স্পষ্ট অনুভৱ হয়, তেনে স্থলত কীটে বিদ্ধা বস্তুক বস্তু বোলাৰ দৰে ; অলপ দোষযুক্ত কাব্যকো কাব্য বোলা হয় ।

ইয়াৰ বাহিৰেও গুণযুক্ত (সগুণো) এই বিশেষণো শব্দার্থৰ ক্ষেত্ৰত যুক্তিযুক্ত নহয়, গুণ একমাত্ৰ বসৰহে ধৰ্ম্ম । শৌৰ্য্যাদি যেনেকৈ আত্মাৰ ধৰ্ম্ম, তেনেকৈয়ে গুণবিলাকো কাব্যৰ মূলবস্তু বসৰহে ধৰ্ম্ম অৰ্থাৎ বসৰ ধৰ্ম্মকে গুণ বুলি কাব্য-প্ৰকাশকাৰে নিজেই প্ৰতিপাদন কৰিছে ।

শব্দ আৰু অৰ্থ ই বসৰ অভিযাজনা কৰে বাবে লাঞ্জনিকৰূপে গুণসমূহ শব্দার্থৰ ধৰ্ম্মৰূপে পৰিগণিত হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ শব্দার্থও সগুণ হ'ব পাৰে—এনেকৈ কোৱাটোও যুক্তিযুক্ত নহয় । কিয় নহয় ?

(১) তৎ সাদৃশ্যমভাবশ্চ তদগ্ৰহণং তদঙ্গতম্ ।

অপ্ৰাশস্ত্যং হিবোধশ্চ নঞার্থাঃ ষট্ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ॥

কাব্যৰূপে স্বীকৃত শব্দ আৰু অৰ্থৰ বস আছেনে নাই ? যদি শব্দাৰ্থত বস নাই তেনেহ'লে তাত গুণো থাকিব নোৱাৰে। কিয়নো বসতহে গুণ অক্ষয় ব্যতিৰেক ৰূপে থাকে।

[এটা থাকিলে আনটো থকাই অক্ষয় আৰু ইটোৰ অভাবত আনটোৰ অভাৱেই ব্যতিৰেক। বস থাকিলে গুণো থাকিব বসৰ অভাব হ'লে গুণৰো অভাব হ'ব।]

যদিহে শব্দ আৰু অৰ্থত বস আছে বুলি কোৱা হয়, তেনেহ'লে 'সবস' এই বিশেষণ কাব্যৰ লক্ষণত কিয় কোৱা নহল ?

গুণৰহ বিশেষণৰ অশ্রুতা অনুপপত্তিৰ বাবে (সংগুণ এই বিশেষণৰ অশ্রু প্ৰকাৰে সঞ্চিত নহয় বাবে) শব্দৰ্থ সবস হ'বই লাগিব—এইদৰে যদি কোৱা হয়, তেনেহ'লে 'সংগুণ শব্দাৰ্থ' বুলি নকৈ 'সবস শব্দাৰ্থ' এইদৰে কোৱাহে উচিত আছিল। প্ৰাণী থকা দেশ বুলি ক'ব লগা ঠাইত কোনেও শৌৰ্য্যযুক্ত দেশ বুলি নকয়। ইয়াতো 'সবস শব্দাৰ্থ' এইদৰে ক'ব লগা ক্ষেত্ৰত 'সংগুণ শব্দাৰ্থ' বুলি কোৱা উচিত হোৱা নাই। 'গুণযুক্ত শব্দাৰ্থ' ইয়াৰদ্বাৰা গুণাভিযুক্ত শব্দাৰ্থ কাব্যত প্ৰজ্ঞোয়া, এনে অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰা হৈছে বুলিও ক'ব নোৱাৰি, কিয়নো শব্দাৰ্থৰ গুণাভিযুক্তহই কাব্যৰ উৎকৰ্ষতাহে সাধন কৰে, সি কাব্যৰ স্বৰূপ হ'ব নোৱাৰে।

[গুণে কাব্যৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে, কাব্যৰ সাৰ বস্তু বস, কাব্যৰ জীৱন স্বৰূপ ; গতিকে গুণ বসৰ উৎকৰ্ষনিধায়ক। কাব্যৰ শৰীৰ স্বৰূপ শব্দ আৰু অৰ্থক আশ্ৰয় কৰি বস থাকে, সেই বাবে গুণ শব্দাৰ্থাশ্ৰয়ী। গুণ নাথাকিলেও কাব্যৰ স্বৰূপৰ হানি নঘটে, গতিকে গুণযুক্ত বিশেষণ কাব্যৰ লক্ষণত সন্নিবিষ্ট কৰাটো উচিত হোৱা নাই।]

প্ৰাচীনসকলেও কৈছে—

“শব্দ আৰু অৰ্থ কাব্যৰ শৰীৰ, বস কাব্যৰ আত্মা, গুণ মানুহৰ শৌৰ্য্য আদিৰ নিচিনা, দোষ হ'ল ক'ণা-খোৰা আদি অলবিকৃতিৰ দৰে, ক্ৰীতি হ'ল মনুষ্য দেহৰ অৱয়ব সংস্থানৰ নিচিনা, অলঙ্কাৰ কেম্বু-কুণ্ডল আদি অলঙ্কাৰৰ দৰে।”

‘কোনো ঠাইত অলঙ্কাৰহীন’ কথাষাৰৰ অৰ্থ যদি ধৰা হয়—প্ৰায় সকলো ঠাইতে অলঙ্কাৰযুক্ত, কিন্তু কোনো ঠাইত অলঙ্কাৰ স্পষ্ট হৈ নথকা শব্দাৰ্থ, গতিকে এনে শব্দাৰ্থই কাব্য। ওপৰৰ যুক্তিবদ্বাৰা কাব্য লক্ষণৰ এই অংশও অগ্ৰাহ হ’ল; যিহেতুকে অলঙ্কাৰযুক্ত শব্দাৰ্থই কাব্যৰ উৎকৰ্ষহে সাধন কৰে, কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় নকৰে।

এই একে যুক্তিতে “বক্ৰোক্তিয়েই কাব্যৰ জীৱন” (১) বোলা বক্ৰোক্তি জীৱিতকাৰৰ কাব্যৰ লক্ষণো দূৰ হ’ল; যিহেতুকে বক্ৰোক্তিও স্বৰূপতে অলঙ্কাৰ হে।

যঃ কোমাবহবঃ স এর হি রবস্তা এর চৈত্ৰক্ষপা

স্তে চোগ্মীলিতমালতীসুৰভয়ঃ শ্ৰোতাঃ কদম্বানিলাঃ।

সা চৈৱান্মি তথাপি তত্র সুবতৰ্য্যাপাবলীলারিধৌ

ৰেৱাৰোধসি ৱেতসীতকতলে চেতঃ সমুৎকণ্ঠতে ॥

(যিজনো মোৰ কোমৰা হৰণ কৰিছিল তেৱেঁই মোৰ স্বামী, এয়া সেই একে মধুমাগিনী, বিকশিত মালতীৰ সৌভেৰে সুৰতি কদম ফুলৰ ৰেণু বোকাচাত লৈ অহা মৃদু মন্দ সেই একে মলয়া বতাহ এতিয়াও বলি আছে, ময়ো সেই আগৰ দৰেই গাভৰু হৈয়ে আছোঁ; তথাপি কিয় জানো নৰ্মদাৰ তীৰৰ সেই বেতস কুঞ্জৰ ৰতি-উৎসৱৰ প্ৰতি মোৰ মন অতিশয় উৎকণ্ঠিত হৈ পৰিছে।)

কাব্য প্ৰকাশকাৰে দিয়া অক্ষুটালঙ্কাৰৰ (২) এই উদাহৰণ চিন্তা কৰিব লগীয়া। ইয়াত বিভাৱনা আৰু বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰৰ সন্দেহ হোৱাত সন্দেহমূলক সঙ্কৰ অলঙ্কাৰ স্পষ্ট হৈ পৰিছে। গতিকে অক্ষুট অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ নহয়।

[কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি হ’লে বিভাৱনা অলঙ্কাৰ হয়। কাৰণ থকা সত্ত্বেও কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি নহ’লে বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰ হয়। এই উদাহৰণত

(১) বক্ৰোক্তি: কাব্যজীৱিতম্।

২) এই উদাহৰণত শৃঙ্গাৰ ৰসেই প্ৰধান হৈ পৰিছে, গতিকে কোনো অলঙ্কাৰ স্পষ্ট নহয়।

উৎকৰ্ণাৰ কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে স্তবতোকৰ্ণা জন্মা বাবে বিভাৱনা আৰু স্তবতো-
কৰ্পক কাৰণসমূহ থকা সত্ত্বেও কাৰ্য্য নজন্মাত বিশেষোক্তি-- এই ছুটা অলঙ্কাৰৰ
সন্দেহ হোৱাত সঙ্কলনকাৰ হৈছে ।]

“দোষহীন, গুণ আৰু বসযুক্ত, অলঙ্কাৰেৰে অলঙ্কৃত কাব্য ৰচনা কৰি
কবিয়ে যশস্যা আৰু শ্ৰীতি লাভ কৰে।” (৫) কাব্যৰ এই লক্ষণো
ইয়াৰদ্বাৰা দূৰ হ’ল ।

ধ্বনিকাৰে ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা বুলি লক্ষণ কৰিছে । ধ্বনি
বুলিনো কি বুজোওৱা হৈছে ? বস্তুধ্বনি, অলঙ্কাৰধ্বনি আৰু বসধ্বনি
এই তিনিও বিধ ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মানে কেৱল বসধ্বনিহে কাব্যৰ
আত্মা ? ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথমটো অৰ্থাৎ তিনিওবিধ ধ্বনি কাব্যৰ আত্মা
হ’ব নোৱাৰে : কিয়নো তেতিয়াহলে প্ৰহেলিকা আদিত অতিব্যাপ্তি হ’ব ।

[বস্তুধ্বনি, অলঙ্কাৰধ্বনি আৰু বসধ্বনি—এই ত্ৰিকণায়ুৰ ধ্বনিৰ ভিতৰত
যদি বস্তুধ্বনি, অলঙ্কাৰধ্বনিকে কাব্যৰ আত্মা বোলা হয়, তেনেহ’লে প্ৰহেলিকা
আদিত কাব্যৰ লক্ষণৰ অতিব্যাপ্তি হ’ব অৰ্থাৎ কাব্যৰ এনে লক্ষণে প্ৰহেলিকা
আদিকো কাব্যৰূপে সামৰি ল’ব । প্ৰকৃত পক্ষে প্ৰহেলিকাক কোনেও কাব্যৰূপে
গণনা নকৰে কিন্তু প্ৰহেলিকা আদিত অলঙ্কাৰধ্বনি বা বস্তুধ্বনি থাকে । লক্ষণে
প্ৰকৃত লক্ষ্যতকৈ অধিক সামৰি ললে অতিব্যাপ্তি বোলা হয় ।]

যদি দ্বিতীয় পক্ষ অৰ্থাৎ কেৱল বসধ্বনিহে কাব্যৰ আত্মাকপে
অভিপ্ৰেত, তেনেহ’লে আমিও ওঁ বুলি সমৰ্থন কৰোঁ ।

অন্তা অথ নিমজ্জই এথ অহং দি অসঅং পলো এহি ।

মা পথি অ ৰতি অংধঅ ! সজ্জাএ মহ নিমজ্জহিসি ॥

(শাহু আই এইখিনিতে লাং খাই পৰি থাকে, মই এইখিনিতে
শোওঁ । পথিক ! তুমি কুকুৰি কণা, গতিকে দিনতে ভালকৈ চাই লোৱা ।
মোৰ পাটীত আহি আকৌ ৰাতি তুমি নপৰিবাহি ।)

(৩) অদোষঃ গুণবৎ কাব্যমলঙ্কাৰৈৰলঙ্কৃতম্ ।

বসাবিহিতং কবিঃ কুৰ্কান্ কীৰ্ত্তিং শ্ৰীতিঞ্চ বিদমতি ॥ ভোজদেব

যদি কেৱল বসধ্বনিযুক্ত কাব্যৰূপে কাব্য স্বীকাৰ কৰা হয়, তেনেহ'লে কেৱল বিষয়বস্তুৰ ধ্বনি থকা এই কবিতা ফাকি কাব্যৰূপে কেনেকৈ পৰিগণিত হয় ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কওঁ যে ইয়াতো বসভাস আছে আৰু সেই বাবেই কাব্য হৈছে। নহলে দেৱদত্ত গাঁৱলৈ গৈছে বুলি কওঁতে দেৱদত্তৰ লগুৱাটোৱো যে দেৱদত্তৰ লগে লগে গাঁৱলৈ গৈছে, এই বিষয়বস্তুৰ ধ্বনি হোৱা বাবে, এই বাক্যশাৰীও কাব্যৰূপে পৰিগণিত হ'লহেতেন।

[অৱা এখ ... আদি কবিতা ফাকিত বাচ্যৰ্থৰ বিপৰীতাৰ্থ "পথিক ভূমি আচিবা", এনে বাঞ্ছনা ধ্বনি আছে গাঁও, কিন্তু তাৰ বাহিৰেও উদ্ধাত উপপত্তি-বিষয়ক বসভাস প্ৰকাশ হৈছে। সেইবাবে কাব্যৰূপে পৰিগণিত হৈছে। কিন্তু যদি কেৱল বিষয় বস্তুৰ বাঞ্ছনাদ্বাৰা ফাকিলেই কাব্যৰূপে গণনা কৰা হ'লহেতেন, তেনেহ'লে দেৱদত্ত গাঁৱলৈ যোৱাত তেওঁৰ লগুৱাটোও প্ৰভুৰ লগে লগে গৈছে, তাতো এই বিষয় বস্তুৰ বাঞ্ছনা থকা বাবে সেই বাক্য ফাকিকো কাব্য বুলিব লাগিলহেতেন।]

বাক্য, এনে বাক্যও কাব্য হওক, ক্ষতি কি ? নহয়, এনে বাক্য কাব্য হ'ব নোৱাৰে। কিয়নো বসযুক্ত বাক্যতহে কাব্যৰ থাকে বুলি পূৰ্বেই স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

বসান্বাদৰ সুখাত্মভূতিবদ্বাৰা নীতি শিক্ষা দিবলগীয়া বেদশাস্ত্ৰ বিমূখ স্কুমাৰ মতি ৰাজপুত্ৰ আদিক বামৰ দৰে প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিব লাগে, ৰাৱণৰদৰে প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিব নালাগে ইত্যাদি কৰণীয়-অকৰণীয়, প্ৰবৃত্তি-নিবৃত্তি আদিৰ উপদেশ দিয়াই কাব্যৰ প্ৰয়োজন বুলি প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলেও কৈছে। অৰ্ঘ্যপুৰাণতো আছে—

“কাব্যত বায়েদন্ধাই প্ৰধান যদিও, বসহে কাব্যৰ জীৱন”। (১)

ব্যক্তিবিৱেককাৰেও কৈছে—

“কাব্যৰ প্ৰধান বস্তু যে বস এই কথাত কাৰো বৈমত্য নাই।” (২)

ধনিকাৰেও কৈছে—

(১) বায়েদন্ধা প্ৰধানেন্ধপি বস এবাক্তজীৱিতম্।

(২) কাব্যান্তাখ্যনি অজিনি, বসাদিকৰূপে ন কস্ত চিৰিমতিঃ। মহিমভট্ট

“কেৱল ঘটনাৰ বৰ্ণনা কৰি কবিয়ে কবি আখ্যা লাভ কৰিব নোৱাৰে, ইতিহাস আদিতো ঘটনাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।” (৩)

যদি কাব্যত বস থাকিবই লাগে, তেনেহ’লে প্ৰবন্ধৰ অন্তৰ্গত কিছুমান বসহীন পদ্য কাব্যৰূপে পৰিগণিত নহ’ব—এনে আশঙ্কা কৰা অমুক্তিত। কিয়নো, এফাকি বসযুক্ত কবিতাৰ অন্তৰ্গত বসহীন পদ্যসমষ্টি যেনেকৈ সমগ্ৰ কবিতা ফাকিৰ বসেৰে বসব হৈ পৰে, ঠিক তেনেকৈ বসব প্ৰবন্ধৰ অন্তৰ্গত বসহীন কবিতাসমূহো সমগ্ৰ প্ৰবন্ধৰ বসেৰে বসায়িত হয় বুলি ধৰা হয়।

শব্দ আৰু অৰ্থ গুণ-প্ৰকাশক, অলঙ্কাৰযুক্ত আৰু দোষহীন হ’লে যে কাব্যৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়, তেনে শব্দাৰ্থৰ বসযুক্ত কাব্যৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা বাবে গোণ ভাৱেহে তাক কাব্য বোলা হয়।

“বীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা” বানৰ কাব্যৰ এই লক্ষণে প্ৰকৃততে কাব্যৰ লক্ষণ হ’ব নোৱাৰে। যথাস্থানত যথোপযুক্ত শব্দবিজ্ঞাসকে বীতি বোলা হয়; গতিকে কাব্যৰ বীতি মানৱ শৰীৰৰ অঙ্গসংস্থানৰ নিচিনা। কিন্তু অঙ্গতকৈ আত্মা বেলেগ। সেইবাবে বীতিও কাব্যৰ আত্মা নহয়।

সহৃদয়সকলে প্ৰশংসা কৰা, কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ অৰ্থৰ বাচ্যৰ্থ আৰু প্ৰতীয়মান অৰ্থ নামে দুটা ভাগ আছে। ইয়াত ধ্বনিকাৰে বাচ্যৰ্থকো কাব্যৰ আত্মা বুলি কৈ ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা বোলা নিজৰ কথাৰ নিজেই বিৰোধ কৰিছে; গতিকে বাচ্যৰ্থও কাব্যৰ আত্মা বোলা কথাৰাৰ গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

তেনেহ’লে কাব্যৰ আত্মানো কি? কওঁ বাক,

রাক্য বসাত্মকং কাব্যম্। ৩

বসাত্মক বাক্যই কাব্য। বসৰ স্বৰূপ পিছত নিৰ্ণয় কৰা হৈছে। বসেই সাৰ বস্তুৰূপে য’ত কাব্যৰ জীৱনাধায়ক হৈ থাকে, যাৰ অবিহনে কাব্যক কাব্য বুলিব নোৱাৰি, তেনে বসেই কাব্যৰ আত্মা।

(৩) ন চি কষেৰিতিবৃদ্ভমাজ্জনিৰ্কাহেণাঙ্গপদলাভঃ,
ইতিহাসাদেবেত তৎ সিদ্ধে:।—আনন্দবৰ্দ্ধন

বস্তুতে ইতি বসঃ অৰ্থাৎ আত্মাদনব যোগ্য এই ব্যাপ্তিবৰ্ণনা
(বস) ভাৱ, বসাত্মক, ভাৱাত্মক আদিকো বস শব্দেৰে গ্ৰহণ কৰা
হৈছে। বসৰ উদাহৰণ, যেনে—

শূন্যং ৰাসগৃহং বিলোক্য শয়নাতুথায় কিঞ্চিচ্ছনৈঃ
নিদ্ৰাৰাজমুপাগতস্ত সূচিৰং নিৰ্ৰণ্য পত্ন্যমুখম্ ।
ৱিশ্ৰব্ধং পৰিচুম্ব্য জাতপুলকামালোক্য গণ্ডস্থলীম্
লজ্জানম্রমুখী প্ৰিয়েণ হস্তা বালা চিৰং চুম্বিতা ॥

(শোৱনি ঘৰ শূন্য দেখি নবোঢ়া প্ৰিয়াই শোৱাবপৰা লাহে লাহে
মূৰ দাঙি কপট নিদ্ৰাৰে নিদ্ৰিত স্বামীৰ মুখৰ ফালে বহু পৰ চাই থাকি
নিদ্ৰিত বুলি পতিয়ন গৈ স্বামীৰ মুখত চুমা খোৱাত স্বামীৰ গণ্ডস্থল
ৰোমাঞ্চিত হৈ পৰিল, তাকে দেখি লাজত তলমূৰ কৰা প্ৰিয়াক ইহি
ইহি প্ৰিয়তমে চুমাৰে বুৰাই পোলালে।)

ইয়াত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ বস প্ৰকাশ হৈছে।

ভাৱৰ উদাহৰণ, যেনে—

সাক্ষিবিগ্ৰহিক ৰাঘৱানন্দ মহাপাত্ৰৰ ৰচনাত

যন্ত্ৰালীয়াত শঙ্কসীমি জলধিঃ পৃষ্ঠে জগন্মণ্ডলম্
জংষ্ট্ৰায়াং ধৰণী নখে দিতিসুতাধীশঃ পদে ৰোদসী ।
ক্ৰোধে ক্ষত্ৰগণঃ শৰে দশমুখঃ পাণৌ প্ৰলম্বানুৰো
ধ্যানে ৱিশ্বমসাৱধানিককুলং কষ্টৈচ্চিদিস্যৈ নমঃ ॥

(যি ভগৱান্ বিষ্ণুৰ গাৰ ছালত সাগৰ লীন হৈ আছিল, পিঠিত
সমগ্ৰ জগৎ আছিল, দাঁতত আছিল ধৰণী, নখত দৈত্যৰাজ হিৰণ্যকশিপুৰ
বিনাশ ঘটিল, ভৰিত স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্তা লীন হৈ পৰিছিল, খণ্ডত ক্ষত্ৰিয়-
কুল সমূলে ধ্বংস হৈছিল, যাৰ শৰত দশানন ৰাৱণৰ মৃত্যু হৈছিল,
যাৰ হাতত প্ৰলম্বানুৰ নিহত হৈছিল, যাৰ ধ্যানত সমগ্ৰ বিশ্ব লীন

হৈছিল, যাৰ তৰোৱালত অধাশ্মিকবিলাক নাশ হৈছিল (হ'ব) সেইজন দেৱতাক প্ৰণাম কৰোঁ ।)

ইয়াত ভগদ্বিময়ক বতিয়েই ভাৱ ।

বসাতাস, যেনে—

মধু দ্বিবেকঃ কুসুমৈকপাত্ৰে পপৌ প্ৰিয়াং স্বামহুৰ্ত্তমানঃ ।

শৃঙ্গেন চ স্পৰ্শনিমীলিতাক্ষীং মুগীমকণ্ঠযত কৃষ্ণসাৰঃ ॥

(তোমৰাই ফুলৰ একেটা পাত্ৰতে নিজৰ প্ৰিয়াৰ মনোৰঞ্জন কৰি মধু পান কৰিছিল , কৃষ্ণসাৰ পল্লটোৱে স্পৰ্শস্বত চকু মুদ খাই যোৱা কৃষ্ণসাৰ পল্লজনীৰ গাটো শিঙেৰে খজুৱাই দিছিল ।)

ইয়াত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ পশু-পক্ষীবিষয়ক হোৱা বাবে বসাতাস হৈছে । এইদৰেই ভাৱাতাস আদিবো উদাহৰণ বিচাৰি চাবলগীয়া ।

তেনেহ'লে কাব্যতনো দোষৰ স্বৰূপ কি ? কওঁ বাক—

কাব্যৰ অপকৰ্ষসাধন কৰাবোৰেই দোষ । ৪

কাণহ, খঞ্জৰ আদি অঙ্গনৈকলাই শব্দবিধৰ বিকৃতি জন্মাই তাৰদ্বাৰা পৰোক্ষভাবে আৰু মূৰ্ছিত্ব আদিয়ে প্ৰত্যক্ষভাবে আত্মাৰ অপকৰ্ষ ঘটায় । সেইদৰে শক্তিচূষ্ট, অপুষ্ঠাৰ্থহ আদি দোষে ক্ৰমে শব্দ আৰু অৰ্থৰ যোগেদি কাব্যৰ আত্মা স্বৰূপ বসৰ অপকৰ্ষ জন্মায় ; অশব্দ-বাচ্যহ আদি দোষে (বস আদিক সেই সেই শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰা) বসৰ আশ্ৰয়ীভূত ব্যভিচাৰিভাৱ আদিক দূষিত কৰি প্ৰত্যক্ষভাবে কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ বসৰ অপকৰ্ষ ঘটায় । গতিকে দোষসমূহক কাব্যৰ অপকৰ্ষক বোলা হয় ।

দোষৰ উদাহৰণ পিচত দিয়া হৈছে ।

কাব্যত গুণ আদিৰ স্বৰূপনো কি ? কোৱা হৈছে—

গুণ, অলঙ্কাৰ আৰু বীতিক কাব্যৰ উৎকৰ্ষৰ হেতু বুলি কোৱা

হয় । ৫

গুণ, মানৱৰ শৌৰ্য্য আদিৰ নিচিনা, অলঙ্কাৰ গাত পিন্ধা কটক-কুণ্ডল আদিৰ নিচিনা, বীতি, শৰীৰৰ অঙ্গ সংস্থানৰ নিচিনা। মানুহৰ শৌৰ্য্য, অলঙ্কাৰ, অঙ্গসংস্থান আদিয়ে দেহৰ যোগেদি পৰোক্ষভাৱে আত্মাৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰাৰ দৰে, গুণ, অলঙ্কাৰ আৰু বীতিয়েও শব্দ আৰু অৰ্থৰ যোগেদি কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ বসৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। সেই বাবে গুণ আদিক কাব্যৰ উৎকৰ্ষসাধক বোলা হয়।

কাব্যত যদিও গুণসমূহ বসবহে ধৰ্ম্ম। তথাপি গুণ শব্দ ইয়াত বস্যাভিযোজক শব্দ আৰু অৰ্থত লাক্ষণিক ভাবে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। সেই কাৰণেই গুণাভিযোজক শব্দ বসৰ উৎকৰ্ষ সাধক বুলি প্ৰথমে কোৱা হৈছে। গুণৰ বিশেষ উদাহৰণ পিছত দিয়া হৈছে।

শ্ৰীবিৰাজিত নাৰায়ণৰ চৰণাবলিন্দৰ ভ্ৰমৰ, সাহিত্যৰূপ অৰ্ণবৰ কৰ্ণধাৰ, ধ্বনিস্থাপনমৰ্গৰ আচাৰ্য্যশ্ৰেষ্ঠ কবিৰ মনোৰম উক্তিসমূহৰ বজ্জাকৰ, অষ্টাদশ ভাষা-বাৰবিলাসিনীৰ সহচৰ সাক্ষি-বিগ্ৰহিক মহাপাত্ৰ শ্ৰীবিষ্ণুনাথ কবিৰাজৰ ৰচিত সাহিত্য দৰ্পণত কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় নামৰ প্ৰথম পৰিচ্ছেদ।

॥ দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ ॥

বাক্যৰ স্বৰূপ কোৱা হৈছে—

যোগ্যতা, আকাংক্ষা আৰু আসক্তিযুক্ত পদসমষ্টিয়েই বাক্য। ১
বাক্যস্থ পদসমূহৰ অৰ্থৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধ হোৱাত একো বাধা
নথকাটোৱেই যোগ্যতা। অৰ্থৰ অন্বেষণ যোগ্যতা নথকা পদসমূহকো বাক্য
বুলি স্বীকাৰ কৰিলে—জুইবে গা ধুইছে, এই কেইটা পদো এটা বাক্য
হ'ব। পদৰ অৰ্থৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা পদান্তৰ শ্ৰৱণৰ অভিলಾষৰ অভাৱ
নোহোৱাই আকাংক্ষা। আকাংক্ষা হ'ল শুনোতাৰ জিজ্ঞাসা স্বৰূপ।
পৰস্পৰ নিৰাকাংক্ষ পদসমষ্টিকো বাক্যৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে 'গৰু ঘোঁৰা
মানুহ হাতী' এনে পদসমষ্টিকো বাক্য বুলি ধৰিব লাগিব।

আসক্তি হ'ল জ্ঞানৰ বিচ্ছেদ নোহোৱাটো। জ্ঞানৰ বিচ্ছেদ থকা
অৱস্থাতো বাক্য বুলি ধৰিলে, এতিয়া উচ্চাৰণ কৰা 'দেৱদত্ত' শব্দৰ অল্প
এদিন উচ্চাৰণ কৰা 'গৈছে' এই শব্দৰ সৈতে সঙ্গতি হ'ব বুলি ক'ব লাগিব।

ইয়াত আকাংক্ষা (শ্ৰোতাৰ) আত্মাৰ ধৰ্ম আৰু যোগ্যতা পদৰ অৰ্থৰ
ধৰ্ম, তথাপি লাঞ্ছনিকভাবে আকাংক্ষা আৰু যোগ্যতাক পদসমষ্টিৰ ধৰ্ম
বোলা হৈছে।

[এটা বাক্য হবলৈ পদৰ অৰ্থৰ পৰস্পৰ অন্বেষণ যোগ্যতা থাকিব লাগে, এটা
পদ শুনাব পিছত অন্য পদ শুনাব আকাংক্ষাও থাকিব লাগে, পদসমষ্টিৰ উচ্চাৰণত
সময়ৰ অন্ত প্ৰকাৰ ব্যৱধান থাকিব নালাগে—তেতিয়া, পদসমষ্টিক বাক্য বোলা হয়।

এটা পদ শুনাব পিছত অন্য পদ শ্ৰৱণৰ যি আকাংক্ষা, সি শ্ৰোতাৰ আত্মানিষ্ঠ
গতিকৈ 'আত্মাৰ ধৰ্ম'। আকৌ পদৰ অৰ্থৰ পৰস্পৰ অন্বেষণ হ'ব পৰাৰ যোগ্যতা
পদৰ অৰ্থৰ হে ধৰ্ম, পদৰ নহয়; তথাপি আকাংক্ষা আৰু যোগ্যতাক যে পদৰ ধৰ্ম
বোলা হৈছে—গৌণভাবেহে পদৰ ধৰ্ম বোলা হৈছে।]

বাক্যৰ সমূহেই মহাবাক্য। ২

মহাবাক্যতো যোগ্যতা, আকাংক্ষা আৰু আসক্তি থাকিব লাগিব।
এইদৰে বাক্য দুবিধ—বাক্য আৰু মহাবাক্য। ৩

- তত্ত্ববাৰ্ত্তিকত (১) উক্ত আছে—

(১) কুমাৰিল ভট্টৰ শাৰবৰ তান্ত্ৰৰ টীকা।

‘যদিও প্ৰত্যেক বাক্যৰে নিজৰ অৰ্থ জ্ঞাপন কৰাৰ পিছত আকাংক্ষাৰ বিৰাম হয় আৰু প্ৰয়োজনো শেষ হয়, তথাপি অজ্ঞানিতাৰ প্ৰয়োজনত বহুত বাক্য লগ-লাগি আকৌ এক মহা বাক্য হয়।’

[এটা বাক্যত থকা পদসমূহ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট অৰ্থ বুজোৱাৰ পিছত পদ সমূহৰ প্ৰয়োজন শেষ হৈ যায়। কিন্তু তেনে বাক্য কেতিয়াবা অজ্ঞী অৰ্থাৎ প্ৰধান আৰু কেতিয়াবা অজ্ঞ অৰ্থাৎ গৌণ হৈ থাকে। অজ্ঞী কেতিয়াবা অজ্ঞ সাপেক্ষ আৰু অজ্ঞও কেতিয়াবা অজ্ঞী সাপেক্ষ হয়। গতিকে অজ্ঞানিতাৰ পদা বাক্যসমূহ লগ লাগি মহাবাক্য হয়।]

বাক্যৰ উদাহৰণ যেনে শোৱনী ঘৰ শূন্য দেখি... ইত্যাদি।

মহাবাক্য যেনে—মহাভাৰত, ৰামায়ণ, ৰঘুৱংশ আদি।

পদসমষ্টিকে বাক্য বোলা হয়। গতিকে পদৰ লক্ষণেনে কি কোৱা হৈছে—

প্ৰয়োগযোগ্য, অনন্বিত আৰু একাৰ্থবোধক বৰ্ণসমূহেই পদ। ৪।
যেনে—ষট্। ‘প্ৰয়োগযোগ্য’ এই বিশেষণৰদ্বাৰা কেৱল প্ৰাতিপদিক যে পদ হ’ব নোৱাৰে তাকে কোৱা হৈছে। [শব্দ আৰু ধাতুক প্ৰাতিপদিক বোলা হয়। কেৱল প্ৰাতিপদিকৰ বাক্যত ব্যৱহাৰ নহয়, প্ৰাতিপদিকৰ পিছত বিভক্তি যোগ হ’লেহে প্ৰয়োগযোগ্য হয়।]
‘অনন্বিত’ এই বিশেষণদ্বাৰা বাক্য আৰু মহাবাক্যৰ পদসম্ভাৱনা দূৰ কৰা হৈছে। [বাক্য আৰু মহাবাক্যত থকা পদ সমূহ পৰস্পৰ অনন্বিত, গতিকে অল্প পদৰ সৈতে অনন্বিত বুলি কোৱা হৈছে।] ‘একাৰ্থবোধক’ বিশেষণৰদ্বাৰা আকাংক্ষায়ুক্ত পদসমূহ আৰু বাক্যসমূহ যে পদ নহয় তাকে কোৱা হৈছে।

[কেবাটা পদ আৰু বাক্য সাপেক্ষ হ’লেও সেইবিলাকে বহুত অৰ্থ বুজায়, এটা অৰ্থ সুবুজায়, গতিকে সেইবিলাক পদ নহয়।]

অৰ্থবোধক বুলি কোৱাত নিবৰ্থক ‘ক-চ-ট-ত-প’ আদিৰ পদসম্ভাৱনা আঁতৰিল। বৰ্ণসমূহ মানে বৰ্ণসমূহ হবই লাগিব বুলি কোৱাটো উদ্দেশ্য নহয়।

[অৰ্থাৎ বৰ্ণসমূহ। বৰ্ণাঃ : যদি বিবৰ্জিত হ'লহেতেন, তেনেহ'লে বৰ্জিত বৰ্ণ লগ লাগিহে পদ হ'লহেতেন, কিন্তু এটা বৰ্ণও পদ হয়। গতিকে বৰ্ণসমূহ (বৰ্ণাঃ) বুলি বৰ্ণসমূহৰ কথা কোৱা নাই।]

অৰ্থ তিনিবিধ

বাচ্য অৰ্থ, লক্ষ্য অৰ্থ আৰু ব্যঙ্গ অৰ্থ—এই তিনিবিধ অৰ্থ। ৫।
এই বিলাকৰ স্বৰূপ কোৱা হৈছে -

বাচ্য অৰ্থ অভিধা শক্তিয়ে, লাঞ্জনিক অৰ্থ লক্ষণা শক্তিয়ে আৰু ব্যঙ্গাৰ্থ ব্যঞ্জনা শক্তিয়ে বুজায়। গতিকে শব্দৰ শক্তি তিনি প্ৰকাৰ। ৬।

অভিধা শক্তি : এই তিনিবিধ শক্তিৰ ভিতৰত সেয়ে অভিধা শক্তি যি শক্তিয়ে শব্দৰ সঙ্কেতিত (প্ৰসিদ্ধ) অৰ্থ বুজায়, সেই কাৰণেই এই শক্তিক শব্দৰ প্ৰথম বা মুখ্য শক্তি বোলা হয়।

সঙ্কেত গ্ৰহণ কেনেকৈ হয় ?

বুদ্ধই যুৱকক ক'লে—গক আনা। তাকে শুনি যুৱকে গক আনিলে। বুদ্ধৰ সেই কথা শুনাৰ পিছত যুৱকক গক অনা কাৰ্য্যত নিযুক্ত দেখি শিশুৱে প্ৰথমে সমগ্ৰভাৱে ইয়াকে বুজে যে “গক আনা” এই বাক্যৰ অৰ্থ গলধাপৰি থকা প্ৰাণী বিশেষৰ আনয়ন। (কোনটো শব্দৰ কি অৰ্থ সেইটো নুবুজে, বুজে মাথোঁ কাৰ্য্য দেখি গোটেই বাক্যটোৰ অৰ্থ।)

তাৰ পিছত “গক বান্ধা” “ঘোঁৰাটো আনা” ইত্যাদি বাক্য শুনি আৰু সেই সেই বাক্যৰ পিছত সেই সেই কাৰ্য্য দেখি আবাপ-উদ্ভাপৰদ্বাৰা (যোগ-বিয়োগ) গক শব্দৰ অৰ্থ গলধাপৰি থকা প্ৰাণীবিশেষ আৰু আনা শব্দৰ অৰ্থ আহৰণ—এনে সঙ্কেত শিশুৱে সেই সেই শব্দত গ্ৰহণ কৰে।

[“গক আনা” “গক বান্ধা” এই দুয়োটা বাক্যৰ আনা আৰু বান্ধা শব্দ দুটা বাদ দিলে দুয়োটা বাক্যতে গক শব্দটো থাকি যায়। সেই দুটা বাক্যৰ পিছত শিশুৱে ক্ৰমে গকৰ আনয়ন আৰু বন্ধন কাৰ্য্য দেখে; গতিকে আনয়ন-বন্ধন উভয় কাৰ্য্যৰ সাধাৰণ কৰ্ম্ম গক শব্দৰ অৰ্থ গলধাপৰি বিশিষ্ট প্ৰাণী বুলি বুজে। অৰ্থাৎ

‘গক’ এই শব্দৰ সঙ্কেত গলঢাপৰিবিষিষ্ট প্ৰাণীত প্ৰযুক্ত। শব্দ হ’ল সঙ্কেত, সেই সঙ্কেতে বুজোৱা বস্তু বা অৰ্থ সঙ্কেতিত।

সেই দৰে “গক আনা” “ঘোঁৰা আনা” এই দুয়োটা বাক্যৰপৰা গক আক ঘোঁৰা বাদ দিলে উক্ত বাক্য-সাধাৰণ ‘আনা’ শব্দ থাকে আক আনা শব্দৰ অল্পগত আনয়ন কাৰ্য্য দেখে। তেতিয়া আনা শব্দৰ সঙ্কেত আনয়ন কাৰ্য্য বুলি বুজে। তাৰ পিছত “গক আনা”, “ঘোঁৰা আনা” আদি বাক্যৰ প্ৰত্যেক শব্দৰ অৰ্থ বুজে। গতিকে শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণ বুদ্ধ ব্যৱহাৰৰপৰা হয়।]

কেতিয়াবা আকোঁ জ্ঞানীজনৰ উপদেশৰপৰা শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণ হয়। যেনে—ইয়াক ঘোঁৰা বোলে, ঘোঁৰা শব্দই ইয়াকে বুজায় ইত্যাদি।

এনে উপায়েৰে জ্ঞানিব পৰা সঙ্কেতিত অৰ্থ বুজোৱা শব্দৰ শক্তিৰ নামেই অভিধা শক্তি। শব্দ আক শব্দৰ অভিধেয়ৰ (অৰ্থৰ) মাজত অন্য কোনো প্ৰকাৰ শব্দশক্তিয়ে ব্যৱধান নকৰে বাবেই শব্দৰ এই শক্তিক অভিধা শক্তি বা মুখ্য শক্তি বোলা হয়। অৰ্থাৎ শব্দ আক অৰ্থৰ মাজত থকা সাক্ষাত সম্বন্ধই অভিধা শক্তি।

সঙ্কেত গ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰ চাৰি প্ৰকাৰ—

জাতি, ব্ৰহ্ম, গুণ আক ক্ৰিয়াত সঙ্কেত গ্ৰহণ হয়। ৮।

গক আদি ব্যক্তিত গোহ আদি জাতি। গুণ নিত্য বস্তুধৰ্ম্ম, যি সজাতীয় বস্তুসমূহৰ ভিতৰত এটাৰপৰা আনটো পৃথক কৰি দেখুৱায়। যেনে—শুক্ল আদি গুণ। (এই শুক্ল আদি গুণ নিত্য বস্তুধৰ্ম্ম আক বস্তুব্যক্তিত সমৱেত হৈ থাকে।) শুক্ল গুণে বগা গকক সজাতীয় ক’লা গক আদিৰপৰা বেলেগ কৰি দেখুৱায়। এটা বস্তু বুজোৱা হৰিহৰ, ডিখ, ডবিখ আদিয়েই বস্তু। ক্ৰিয়া হ’ল এনেকুৱা বস্তুধৰ্ম্ম, যি সিদ্ধ নহয়, কিন্তু সাধ্যাহে। যেনে—পাক আদি। পাক আদি অৰ্থাৎ বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰদ্বাৰা যাক সাধন কৰিব লাগে। পাক আদি ক্ৰিয়াত অধিভ্ৰমণৰ (চৌকাৰ ওপৰত পাত্ৰ ভোলা) পৰা অৱশ্ৰমণলৈকে (চৌকাৰপৰা পাত্ৰ নমোৱা) পূৰ্ব্বাপৰ সকলো কাৰ্য্যকলাপকে পাক শব্দৰদ্বাৰা বুজোওৱা হৈছে।

জ্ঞাতি-দ্ৱা-গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ উপাধিতহে শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণ হয়, প্ৰতি ব্যক্তিত নহয়; প্ৰতি ব্যক্তিত শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণ হলে আনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ দোষ ঘটিব।

[ব্যক্তিত শক্তিগ্ৰহণ যুক্তিযুক্ত নহয়। গো এটা মাত্ৰ শব্দ, কিন্তু প্ৰকৃততে গোব্যক্তি অনেক। গতিকে গো শব্দৰদ্বাৰা কেৱল চকুৰ আগত থকা গো ব্যক্তিত শক্তি গ্ৰহণ হয় বুলি ক'লে, গো শব্দৰদ্বাৰা কেৱল এটা গৰুকে বুজা যাব। এনে স্থলত সংসাৰৰ অনন্ত গোব্যক্তিত একে প্ৰক্ৰিয়াৰে প্ৰত্যেক গোব্যক্তিৰ বাবে সঙ্কেত গ্ৰহণ অনিবাৰ্য্য হৈ পৰে। এয়ে দানন্ত্য দোষ।

আকৌ যদি কোৱা হয়, প্ৰত্যক্ষ গোব্যক্তিত হোৱা গো শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণৰদ্বাৰা সমগ্ৰ গোব্যক্তি গো শব্দৰ অভিধেয় বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া সঙ্কেত গ্ৰহণ নোহোৱা গোব্যক্তিও গো শব্দৰ অভিধেয় হৈ পৰিব। সেয়ে হ'লে, সঙ্কেতে সঙ্কেতিত ব্যক্তিৰ উপৰিও অসঙ্কেতিত ব্যক্তিক আশ্ৰয় কৰা বাবে ব্যভিচাৰ দোষ হয়।

ব্যক্তিত শক্তিগ্ৰহণত অনন্ত্য আৰু ব্যভিচাৰ এই দুটা দোষ জন্মে, গতিকে ব্যক্তিত শক্তিগ্ৰহণ নহয়। অৰ্থাৎ গো শব্দৰ সঙ্কেত গ্ৰহণ গোব্যক্তিৰ উপাধিতহে হয়। যি ধৰ্ম্মই এটা বস্তুক অন্তৰপৰা বেলেগ কৰি দাখে, সেয়ে উপাধি। গোশ্চ গোব্যক্তিৰ উপাধি।]

লক্ষণ। শক্তি :

বাক্যস্থ পদসমূহৰ মুখ্যার্থ বাধিত বা অনুপপন্ন হলে, কঢ়ি (প্ৰসিদ্ধ) বা কোনো বিশিষ্ট প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে অস্ত্ৰ যি শক্তিৰদ্বাৰা মুখ্যার্থৰ সৈতে সংযুক্ত অস্ত্ৰ এটা অৰ্থৰ বোধ জন্মে, শব্দৰ এনে অৰ্থবোধিকা শক্তিকে লক্ষণা বোলা হয়। ৮।

[শব্দৰ অভিধা শক্তিয়ে মুখ্য অৰ্থ বুজায়, যদি কিবা কাৰণত মুখ্যার্থবোধত বাধা জন্মে, তেতিয়া শব্দৰ লাক্ষণিক অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয়। লাক্ষণিক অৰ্থটোৰ কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে মুখ্য অৰ্থৰ সৈতে সম্বন্ধ থাকিব লাগিব। লাক্ষণিক অৰ্থবোধৰ ফলতে শব্দৰ তেনে প্ৰয়োগ প্ৰসিদ্ধ (কঢ়ি) হ'ব লাগিব, নাইবা বিশিষ্ট প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্য তাত থাকিব লাগিব।]

কলিঙ্গ সাহসী। কলিঙ্গ শব্দই দেশবিশেষক বুজায় ; কিন্তু এই উদাহৰণত, কলিঙ্গ শব্দৰ প্ৰয়োগ দেশবিশেষৰূপ মুখ্যার্থত সম্ভৱ হোৱা নাই।

গতিকে শব্দৰ যি শক্তিয়ে এই উদাহৰণত কলিঙ্গ দেশৰ সৈতে সম্পৰ্কিত কলিঙ্গ দেশবাসী পুৰুষক বুজাইছে, সেয়ে লক্ষণা শক্তি।

আকৌ সেই একে দৰেই, ‘গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে’ এই উদাহৰণতো লক্ষণা হৈছে। গঙ্গা শব্দৰ অৰ্থ জলময় গঙ্গাৰ প্ৰবাহ ; কিন্তু ওপৰৰ উদাহৰণত সেই মুখ্য অৰ্থত গঙ্গা শব্দৰ প্ৰয়োগ সম্ভৱ হোৱা নাই : সেই কাৰণে শব্দৰ যি শক্তিয়ে গঙ্গাৰ সমীপা আদি সম্বন্ধেৰে সম্পৰ্কিত গঙ্গাৰ পাৰ বুজাইছে, সেয়ে লক্ষণা শক্তি।

শব্দৰ এই শক্তি স্বাভাৱিক শক্তিতকৈ বেলেগ শক্তি, ই ঈশ্বৰে শব্দত উদ্ভাৱন কৰা শক্তি নহয়। প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে মানুহে শব্দত আৰোপ কৰা শক্তিমাত্ৰ।

প্ৰথম উদাহৰণত লক্ষণাৰ কাৰণ কঢ়ি অৰ্থাৎ প্ৰসিদ্ধি।

[কেৱল দেশৰ নামেৰে দেশৰ আধিবাসীৰ উল্লেখ প্ৰচলিত ৰীতি আৰু সাহিত্য-প্ৰসিদ্ধি। গতিকে কঢ়ি লক্ষণা।]

দ্বিতীয় উদাহৰণত, ‘গঙ্গাৰ পাৰত গুৱালৰ গাঁও আছে’ এই দৰে ক’লে প্ৰতিপন্ন নোহোৱা শীতলতা আৰু পৱিত্ৰতাৰ আতিশয্য বুজোৱাই লক্ষণাৰ প্ৰয়োজন।

কাৰণ নোহোৱাকৈ লক্ষণা হ’লে যি কোনো সম্বন্ধতে লক্ষণা হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে ; গতিকে লক্ষণাৰ কাৰণ কঢ়ি বা প্ৰয়োজন বুলি কোৱা হৈছে।

[গঙ্গাৰ পাৰত গুৱালৰ গাঁও আছে বুলি ক’লে গঙ্গাৰ শীতলতা আৰু পৱিত্ৰতা বোধ নকৰে। কিয়নো এই ছটা গুণ গঙ্গাৰ জল প্ৰবাহতহে আছে। কিন্তু গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে বুলি কৈ ইয়াকে বুজোৱা হৈছে যে, গঙ্গাৰ পাৰত গুৱালবিলাক বসতি আছে, সেই ঠাইখন অতিশয় পৱিত্ৰ আৰু শীতল। এই

প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবেই গন্ধাব পাৰত শুভালৰ গাঁও বুলি নকৈ, গন্ধাত শুভালৰ গাঁও বুলি কোৱা হৈছে। প্ৰয়োজনেই ইয়াত লক্ষণৰ কাৰণ।

কঢ়ি বা প্ৰয়োজন—এই দুটা কাৰণৰ এটাও নোহোৱাকৈ মুখ্যার্থৰ সৈতে যি কোনো প্ৰকাৰে সম্পৰ্ক আছে বুলিয়েই যদি লক্ষণৰ আশ্ৰয় লোৱা হয়, তেনেহ'লে নানা প্ৰকাৰে অৰ্থ হোৱাৰ সম্ভাৱনা আৰু বিভ্রান্তিৰো অৱকাশ আছে। তাকে দূৰ কৰিবলৈ কঢ়ি বা প্ৰয়োজন—এই দুটাৰ যি কোনো এটা কাৰণ থাকিব লাগে বুলি কোৱা হৈছে।

কোনো কোনোৱে 'কুশল' (১) এই বাক্যটো কঢ়িৰ উদাহৰণ-ৰূপে গ্ৰহণ কৰে। তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় এনে—কুশ কাটে যি (কুশান্ লাতি ইতি) এই ব্যুৎপত্তিৰপৰা কুশল শব্দৰ মুখ্য অৰ্থ কুশ কাটোতা; কিন্তু এই বাক্যত কুশল শব্দৰ প্ৰয়োগ মুখ্য অৰ্থত অসম্ভৱ হোৱা হেতুকে, বিবেচকতা আদি সাধৰ্ম্য সম্বন্ধেৰে সম্বন্ধিত দক্ষ (নিপুণ) ৰূপ লাক্ষণিক অৰ্থ বুজাইছে। কিন্তু আন বহুতে এই কথা মানি নলয়। কিয়নো ব্যুৎপত্তিৰপৰা কুশল শব্দৰ মুখ্য অৰ্থ কুশকাটোতা হ'লেও, প্ৰকৃততে কুশল শব্দৰ মুখ্য অৰ্থ দক্ষ বা নিপুণ। শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ একপ্ৰকাৰ আৰু প্ৰয়োগগত অৰ্থ অন্যপ্ৰকাৰ। সেয়ে নহৈ শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থকে মুখ্য অৰ্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিব লগা হ'লে, 'গক শুইছে' (গোঃ শেতে) এই বাক্যতো লক্ষণা হ'ব লাগিব। কিয়নো গম্ ধাতুৰ পিছত ড প্ৰত্যয় যোগ হৈ (গমেৰ্ডোঃ—উনাদি ২।২৭) নিম্পন্ন হোৱা গো শব্দৰ অৰ্থ গমনকাৰী অৰ্থাৎ যি যায়; গতিকে গো শব্দৰ প্ৰয়োগ শয়নকালত হ'ব নোৱাৰিলেহেঁতেন।

[কুশল শব্দৰ কুশগ্ৰাহী ৰূপ মুখ্য অৰ্থ আৰু দক্ষ বা নিপুণ এই লাক্ষণিক অৰ্থৰ সাধৰ্ম্য সম্বন্ধ আছে। কুশগ্ৰাহী লোকৰ যেনে বিবেচনাৰ প্ৰয়োজন, তেনে বিচাৰবুদ্ধি আৰু বিবেচনাৰে অন্ত কাৰ্য্যও হ্ৰচাকৰূপ সম্পন্ন কৰিব পাৰি। গতিকে ইয়াত কুশল শব্দৰ মুখ্যার্থৰ সৈতে লাক্ষণিক অৰ্থৰ সাধৰ্ম্য সম্বন্ধ আছে।

প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় বিভাগ কৰি শব্দৰপৰা পোৱা অৰ্থ আৰু শব্দৰ প্ৰয়োগগত

অৰ্থ একে নহয়, বেলেগ। গতিকে কেৱল ব্যাপ্তিগত অৰ্থই মুখ্য অৰ্থ নহয়, প্ৰয়োগ অনুসাবে হোৱা অৰ্থও মুখ্যৰূপে পৰিগণনীয়।]

লক্ষণাৰ বিভাগবিলাকৰ কথা কোৱা হৈছে—

বাক্যৰ সামগ্ৰিক অৰ্থৰ বিষয়ত মুখ্য অৰ্থৰ অস্বয়
সিদ্ধিৰ বাবে শব্দৰ যি শক্তিবদ্বাৰা মুখ্য অৰ্থৰ
সম্পূৰ্ণ পৰিত্যাগ নোহোৱাকৈ মুখ্য অৰ্থ ভিন্ন অন্য
অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে, এনে ক্ষেত্ৰত মুখ্যৰ্থৰো
উপাদান থাকে বাবে এই লক্ষণাক উপাদান লক্ষণা
বোলা হয়। ২।

কঢ়ি উপাদান লক্ষণা,—বগাটো দৌৰি গৈছে।

প্ৰয়োজন উপাদান লক্ষণা—যাঠীবিলাকে প্ৰৱেশ কৰিছে।

এই উদাহৰণ দুটাৰ বগা আৰু যাঠী দুয়োটাই অচেতন পদাৰ্থ হোৱা
বাবে, কেৱল বগা আৰু যাঠীৰ গমন আৰু প্ৰৱেশ ক্ৰিয়াত কৰ্ত্তাৰূপে
অস্বয় যোগ্যতা নাই। ঈঙ্গিত অস্বয় সিদ্ধিৰ বাবে বগা শব্দৰ নিজৰ
মুখ্য অৰ্থৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ থকা হোঁৱা আৰু যাঠী শব্দৰ মুখ্য অৰ্থৰ
সৈতে অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ থকা পুৰুষ (যাঠী-লোৱা পুৰুষ) আদি আক্ষিপ্ত
হৈছে।

এই দুটা উদাহৰণৰ ভিতৰত প্ৰথম উদাহৰণ ‘বগাটো দৌৰি গৈছে’,
ইয়াত লক্ষণাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই বাবে কঢ়ি-উপাদান লক্ষণা আৰু
পিছৰ উদাহৰণত যাঠীবিলাকৰ গহনত বুজোৱাৰ প্ৰয়োজন থকা বাবে
প্ৰয়োজন উপাদান লক্ষণা।

[বগাটো দৌৰি গৈছে—এনেকৈ কোৱাত কোনো বিশেষ প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ
উদ্দেশ্য নাই; বগা হোঁৱাটো জ্বলি বগাটো বুলি কোৱাটো প্ৰসিদ্ধ বাক্যবীতি।
যাঠীবোৰে প্ৰৱেশ কৰিছে বোলাত সীমা-সংখ্যা নোহোৱা যাঠী লোৱা মানুহ
আহিছে, অৰ্থাৎ যাঠীয়ে মানুহক চাকি পেলাইছে—এনে প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্য
নিহিত আছে।]

এই লক্ষণাত মুখ্যার্থৰ নিজৰে উপাদান আছে। আনহাতে লক্ষণ-লক্ষণাত মুখ্যার্থৰ বাহিৰে অন্য অর্থৰ উপলক্ষণ হয়; —এয়ে উপাদান লক্ষণা আৰু লক্ষণ লক্ষণাৰ পাৰ্থক্য। প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে (১) উপাদান লক্ষণাকে অজ্ঞহং স্বার্থ লক্ষণা বোলে।

বাক্যার্থৰ বিষয়ত, অন্য অর্থৰ অস্বয় সিদ্ধিৰ বাবে
শব্দৰ নিজৰ মুখ্যার্থৰ সম্পূৰ্ণ পৰিত্যাগ আৰু অন্য
অর্থত নিজৰ অর্থৰ অৰ্পণ হ'লে, লক্ষণ-লক্ষণা
হয়। যিহেতুকে এনে ক্ষেত্ৰত মুখ্যার্থতকৈ সূকীয়া
অন্য অর্থ লক্ষিত হয়। ১০।

এই লক্ষণ-লক্ষণাও কটিমূলক আৰু প্ৰয়োজনমূলক হৈ দুবিধ।

যেনে, কটি-লক্ষণ-লক্ষণা — কলিঙ্গ সাহসী।

প্ৰয়োজন-লক্ষণ-লক্ষণা — গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে।

এই দুটা বাক্যত বাক্যৰ অর্থ ক্ৰমে 'কলিঙ্গ দেশবাসী পুৰুষ' আৰু
'গঙ্গাৰ পাৰ'—বাক্যৰ এনে অর্থসিদ্ধিৰ বাবে কলিঙ্গ আৰু গঙ্গা শব্দই
অর্থ অৰ্পণ কৰিছে। নাইবা,

উৎকৃতং বহু তত্র কিমুচ্যতে সূক্ষ্মনতা প্ৰথিতা ভৱতা পৰম।

ৱিদধদীদৃশমেৱ সদা সখে স্থথিতমাস্ত ততঃ শবদাং শতম্ ॥

(আপুনি বহুত উপকাৰ কৰিছে আৰু সৌভাগ্যও দেখুৱাইছে; সেই বিষয়ে
ক'বলৈ আৰু কি বাকী আছে? হে বন্ধু, সদায় এনেকৈ উপকাৰ কৰিয়েই যেন,
আপুনি এশ শব্দ কাল স্থখ ভোগ কৰি কটাব পাৰে।)

এই উদাহৰণত বাক্যৰ অর্থ অপকাৰ, বাক্যার্থৰ সেই অস্বয় সিদ্ধিৰ
বাবে উপকাৰ, সৌভাগ্য আদি শব্দই নিজৰ অর্থ পৰিত্যাগ কৰি অপকাৰ,
সূক্ষ্মনতা আদি অর্থত নিজক সমৰ্পণ কৰিছে। অপকাৰীৰ প্ৰতি উপকাৰ
কৰা আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে, গতিকে মুখ্য অর্থত বাধা জন্মিছে।
ইয়াত সম্বন্ধটো হৈছে বিপৰীত লক্ষণাক্ৰান্ত।

[উপকাৰ, সৌজন্য আদি শব্দই অপকাৰ, দুৰ্জনতা আদি বিপৰীত অৰ্থ বুজাইছে ।]

এনে লক্ষণৰ প্ৰয়োজন হৈছে, অপকাৰীৰ অপকাৰৰ আভিষ্মা বুজোৱা। প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে ইয়াকে জহংস্বাৰ্থ (১) লক্ষণা বোলে।

['বগাটো দোৰি গৈছে' বা 'ঘাটীবিলাকে প্ৰবেশ কৰিছে' ইয়াত বগা আৰু ঘাটী শব্দৰ মুখ্যৰ্থৰ সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিত্যাগ হোৱা নাই, গতিকে অজহংস্বাৰ্থ লক্ষণা। 'গৰাত শুৱালৰ গাঁও আছে' ইয়াত গৰা শব্দৰ জল প্ৰবাহৰূপ মুখ্যৰ্থৰ পৰিত্যাগ হোৱাত জহংস্বাৰ্থ লক্ষণা।]

এইবিলাক লক্ষণাও আৰোপ আৰু অধ্যৱসান
ৰূপে দুভাগত বিভক্ত। ১১।

এইবিলাক, অৰ্থাৎ পূৰ্বেবক্ত চাৰি প্ৰকাৰ লক্ষণা।

অনিগীৰ্ণ বিষয়ৰ মুখ্যৰ্থৰ সৈতে অন্য অৰ্থৰ অভেদ
প্ৰতীতি জন্মালে হয় সৰোপা লক্ষণা, আৰু নিগীৰ্ণ
বিষয়ৰ সৈতে অন্য অৰ্থৰ অভেদ প্ৰতীতি জন্মালে
হয় সাধাৱসানা লক্ষণা। ১২।

সৰোপা লক্ষণাই বিষয়ীৰ অৰ্থাৎ লক্ষ্যৰ্থৰ সৈতে অনিগীৰ্ণ বিষয়ৰ
অভেদ বোধ জন্মায়। এয়ে ৰূপক অলঙ্কাৰবো মূল।

(অনিগীৰ্ণ বিষয়=মুখ্যভাবে উপস্থাপিত অৰ্থ।

নিগীৰ্ণ বিষয়=মুখ্যভাবে অমুস্থাপিত, গৌণাৰ্থ। বিষয়ী=লক্ষ্যৰ্থ।)

(১) নিজৰ অৰ্থ (স্ব+অৰ্থ) পৰিত্যাগ নকৰা উপাদান-লক্ষণাকে অজহং
(ন+জহং=পৰিত্যাগ নকৰা) স্বাৰ্থ লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ পৰিত্যাগ
কৰা লক্ষণ লক্ষণাক জহং স্বাৰ্থ লক্ষণা বোলা হয়। স্বাৰ্থ পৰিত্যাগ নকৰা আৰু
স্বাৰ্থ পৰিত্যাগ কৰা এই ভেদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উপাদান লক্ষণা আৰু লক্ষণ
লক্ষণাৰ বিভাগ কৰা হৈছে।

স্বাৰ্থত্যাগে সন্ধানেনপি সহ ভেনাস্তলক্ষণা।

যথেষ্মজহংস্বাৰ্থা জহংস্বাৰ্থা তু তং ঘিনা ॥

যজ্ঞিনাথ।

[পৰস্পৰ বেলেগ হুঁটা বস্ত্ৰৰ সাদৃশ্যভিষয়ৰ বাবে সামান্যধিকষণ্যবধাৰা অভেদবোধ জন্মে। তেতিয়া এটাৰ ওপৰত আনটো আৰোপ কৰা হয়। ইয়াকে অধ্যাৰোপ বোলে। অধ্যাৰোপ আৰু অধ্যাৰোপ বিষয়ৰ পৰস্পৰ ভেদ গোপন নকৰাকৈ, অধ্যাৰোপৰ ওপৰত আৰোপ বিষয়ৰ আৰোপ হ'লেই সাৰোপা লক্ষণ হয়।

আৰোপ বিষয় আৰোপ্যমান বিষয়ত সম্পূৰ্ণ বিলীন হৈ থাকিলেই সাধাৰণসান লক্ষণ হয়।]

সাৰোপা-কটি-উপাদান লক্ষণা, যেনে—বগা ঘোঁৰাটো দৌৰিছে। ইয়াত কগা বৰণৰ ঘোঁৰা, এইটো বিষয় স্পষ্ট হৈ আছে আৰু নিজত (সমবায় সম্বন্ধেৰে) বগা গুণ থকা বাবে, ঘোঁৰা আৰু বগা গুণৰ অভেদ বোধ জন্মিছে।

[‘বগা বৰণযুক্ত ঘোঁৰা’ এই বুলি নকৈ, বগা ঘোঁৰা বুলি কোৱাটো প্ৰচলিত বাক্যবীতি; গতিকে কটি। বৰণ বিশেষ বাচক বগা শব্দৰ দোৰা ক্ৰিয়াৰ সৈতে অস্বয় যোগ্যতা সম্পাদনৰ বাবে বগা শব্দই নিজৰ মুখ্যার্থ পৰিত্যাগ নকৰাকৈয়ে নিজতকৈ বেলেগ বস্ত্ৰ বগা বৰণযুক্ত প্ৰাণীক বুজাইছে। গতিকে উপাদান। আকৌ, ঘোঁৰা (বিষয়) বগাকৈ বৰণৰ বাবে বগাৰ দাক খাই থকা নাই; দুয়োটাৰে অভিন্ন প্ৰতীতি জন্ম বাবে সাৰোপা।]

সাৰোপা-প্ৰয়োজন-উপাদান লক্ষণা, যেনে— এই যাঠীবিলাক প্ৰৱেশ কৰিছে। ইয়াত ‘এই’ সৰ্বস্বনামৰ সহায়ত যাঠী লোৱা পুৰুষ নিৰ্দিষ্ট হোৱাত সাৰোপা হৈছে।

সাৰোপা-কটি-লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে— কলিঙ্গবাসী পুৰুষে যুদ্ধ কৰিছে। ইয়াত কলিঙ্গ আৰু পুৰুষৰ আধাৰ-আধেয় ভাৱ সম্বন্ধ।

সাৰোপা-প্ৰয়োজন-লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে—খিঁৱেই আমুস। খিঁউ ইয়াত আমুসৰ কাৰণ আৰু আমুস কাৰ্য্য। কাৰণ স্বৰূপ খিঁউৰ কাৰ্য্য কাৰণ সম্বন্ধেৰে সম্বন্ধিত আমুসৰ সৈতে অভিন্ন বোধ হৈছে। ইয়াত প্ৰয়োজন হৈছে, অশ্ল পদাৰ্থতকৈ খিঁউৰ বিলক্ষণ আমুস দানৰ ক্ষমতা আৰু অব্যৰ্থতা বুজোৱা।

নাইবা, যেনেকৈ কোনো ৰাজপুত্ৰ যোৱা দেখিলে কোৱা হয়, এয়া
বজা গৈছে। ইয়াত স্ব-স্বামি-ভাৱ লক্ষণ সম্বন্ধ।

[বজা, ৰাজপুত্ৰজনৰ পৰাকী, এয়ে ৰাজপুত্ৰৰ সৈতে বজাব সম্বন্ধ।]

নাইবা, হাতৰ আগটো বুজাবলৈ কোৱা হয়—এইটো হাত।
ইয়াত অৱয়ব-অৱয়বিতাৰ লক্ষণ সম্বন্ধ।

[হাতৰ আগটো অৱয়ব আৰু হাতটো অৱয়বী, এয়ে সম্বন্ধ।]

নাইবা, যেতিয়া এজন ব্ৰাহ্মণলৈকো আঙুলিয়াই কোৱা হয়—

‘এওঁ বাঢ়ে।’ তেতিয়া তাৎপৰ্য্য লক্ষণ সম্বন্ধ।

[মাহুৰ জন জাতিত ব্ৰাহ্মণ, কিন্তু তেওঁ বাঢ়িব কাম কৰে। গতিকে বাঢ়ে
বুলি কোৱাত, তেওঁ কৰা কামৰ সৈতে তেওঁৰ সম্বন্ধ আছে।]

নাইবা, যেতিয়া ইন্দু পূজা কৰিবলৈ সজা স্তম্ভবোৰলৈ আঙুলিয়াই
কোৱা হয়—এইবিলাক ইন্দু, তেতিয়া তাৎপৰ্য্য-লক্ষণ সম্বন্ধ। [ইন্দুপূজাৰ
নিমিত্তে, (তৎ + অৰ্থ + ফ্য), সজা স্তম্ভ, এয়ে সম্বন্ধ।] এনেকৈ অগ্ৰ্যন্ত
উদাহৰণো দিব পাৰি। আকোঁ, সাধাৰণমান লক্ষণাই অস্ত্ৰৰ সৈতে নিগীৰ্ণ
বিষয়ৰ অভেদ বোধ জন্মায়। [বিষয়বোধৰা বিষয়ৰ প্ৰতীতি জন্মোৱাই
অধ্যাসন।]

সাধাৰণমানৰ চাৰিপ্ৰকাৰ ভেদৰ উদাহৰণৰূপে আগতে উল্লেখ কৰা
উদাহৰণবিলাককে ধৰিব লাগে। গতিকে, এইদৰে লক্ষণা আঠ প্ৰকাৰ।
[সাবোপা চাৰি প্ৰকাৰ, সাধাৰণমান চাৰি প্ৰকাৰ।]

এইবিলাক (আঠ প্ৰকাৰ লক্ষণা) আকোঁ শুদ্ধা

আৰু গৌণী এই দুভাগত বিভক্ত হৈ বোল প্ৰকাৰ

হয়। সাদৃশ্যৰ বাহিৰে অস্ত্ৰ সম্বন্ধ হ’লে শুদ্ধা

আৰু সাদৃশ্য সম্বন্ধ হ’লে গৌণী লক্ষণা হয়। ১৩।

‘এইবিলাক’ মানে আগতে কোৱা আঠ প্ৰকাৰ লক্ষণা। সাদৃশ্যৰ
বাহিৰে অস্ত্ৰ সম্বন্ধ কথাবাবেৰে কাৰ্য্যকাৰণ ভাৱ আদি সম্বন্ধ বুজোৱা
হৈছে। ওপৰত দিয়া এটাইবোৰ উদাহৰণেই শুদ্ধাৰ উদাহৰণ।

সাবোপা কঢ়ি উপাদান লক্ষণা গৌণী, যেনে— এই ভেলবিলাক

হেমন্তত সুখদায়ক। এই উদাহৰণত তেল শব্দই ভিলবপৰা ওলোৱা এই মুখ্যার্থক গ্রহণ কৰিয়েই সেই জাতীয় সবিয়েহ প্ৰভৃতিবপৰা হোৱা স্নেহ পদাৰ্থত আৰোপিত হৈছে।

সাবোপা-প্ৰয়োজন-উপাদান লক্ষণা গোণী, যেনে— ৰাজকুমাৰ আৰু ৰাজকুমাৰৰ তুল্য লোকসকল যোৱা দেখিলে কোৱা হয়— এই ৰাজকুমাৰসকল গৈছে।

গোণী-সাধাৰসানা-কটি-উপাদান-লক্ষণা, যেনে—তেল হেমন্তত সুখদায়ক।

গোণী-সাধাৰসানা-প্ৰয়োজন-উপাদান-লক্ষণা, যেনে—ৰাজকুমাৰসকল গৈছে।

গোণী-সাবোপা কটি লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে—ৰজাই গোৰেষ্ট কাঁইট উভালিছে।

গোণী-সাবোপা-প্ৰয়োজন-লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে—বাহীকবিলাক (বাহীক দেশীয় মানুহ) গক। [গকনে মানুহৰ অতিশয় মূৰ্খতা বুজাবৰ বাবে]

গোণী-সাধাৰসানা-কটি-লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে—ৰজাই কাঁইট উভালিছে।

গোণী-সাধাৰসানা-প্ৰয়োজন-লক্ষণ-লক্ষণা, যেনে—গকৰে কথা কৈছে।

এই বিষয়ত (বাহীকবিলাক গক) কোনো কোনো আচাৰ্য্যই এইদৰে কয়—গকৰ গাত জড়তা, অপটুতা আদি গুণ আছে, ইয়াত সেইবিলাক লক্ষিত হৈছে। সেই গুণবিলাক গক শব্দই 'বাহীক' অৰ্থ বুজোৱাত নিমিত্ত স্বৰূপ হৈছে।

[গক বুলি কওঁতে গক শব্দৰ সৈতে নিত্য-সংযুক্ত-ধৰ্ম্ম জড়তা, অপটুতাৰ উপস্থাপন হয় আৰু গক শব্দৰ লক্ষণা শক্তিয়ে সেইবিলাক গুণক বুজায়। গতিকে গো শব্দৰ অভিধা শক্তিয়েই বাহীকৰূপ অৰ্থ বুজাব পাৰে। যেনেকৈ গোছ গক শব্দৰ প্ৰযুক্তি-নিমিত্ত, তেনেকৈ জড়তা, অপটুতা আদি গক শব্দৰ বাহীক অৰ্থত প্ৰযুক্তি-নিমিত্ত।]

এই মত যুক্তিযুক্ত নহয়। কিয়নো বাহীক অৰ্থত গক শব্দৰ কেতিয়াও সঙ্কেত গ্ৰহণ হোৱা নাই। সেই বাবে গক শব্দই সঙ্কেত

গ্ৰহণ নোহোৱা বাহীক অৰ্থৰ বোধ অভিধা বৃত্তিৰে জন্মাব নোৱাৰে, কেৱল গক শব্দৰ অৰ্থহে (গোব্যক্তি) বুজায়। যিহেতুকে, এটা অৰ্থ বুজোৱাৰ পিছত অভিধা বৃত্তিৰ বিৰতি ঘটে আৰু বিৰত অভিধা বৃত্তিৰ পুনৰ উপস্থিতিৰ সম্ভাৱনা নাথাকে।

[গো শব্দৰ সন্ধেত গ্ৰহণ কেৱল গোব্যক্তিত, সেই বাবে গো শব্দই অভিধা বৃত্তিৰে কেৱল গোব্যক্তিক হে বুজাব পাৰে, আৰু একোকে বুজাব নোৱাৰে।]

অন্য কোনো কোনো আচাৰ্য্যাই এইদৰে কয় :— গক শব্দৰদ্বাৰা ‘বাহীক’ এই অৰ্থ অভিহিত নহয়, অৰ্থাৎ গক শব্দই অভিধা বৃত্তিৰে বাহীক অৰ্থ বুজায়, কিন্তু নিজৰ অৰ্থৰ (গক শব্দৰ অৰ্থৰ) লগত সময়েত হৈ থকা গুণসমূহৰ সৈতে সাদৃশ্য থকা বাবে বাহীক শব্দৰ অন্তৰ্ভুক্ত গুণসমূহ লক্ষিত কৰে।

[গকৰ জড়তা-অপটুতা আৰু বাহীকৰ জড়তা-অপটুতাৰ মাজত একান্ত সাধৰ্ম্য থকা বাবে “বাহীক গক” বুলি বৰ্ত্ততে বাহীকৰ গাত থকা জড়তা আদি গুণ উপস্থাপিত কৰে।]

আন বক্ততে এই মত মানি নলয়। বাক, ‘বাহীক গক’ এই বাক্যত গক শব্দৰপৰা বাহীক অৰ্থৰ প্ৰতীতি হয়নে নহয়? যদি গক শব্দৰপৰা বাহীক অৰ্থৰ প্ৰতীতি হয়, তেনেহ’লে সেই প্ৰতীতি গক শব্দৰপৰা নে গক শব্দৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্য ভাৱে থকা গুণসমূহৰপৰা? ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথমটো হব নোৱাৰে, অৰ্থাৎ গক শব্দৰপৰা বাহীক অৰ্থৰ প্ৰতীতি নজন্মে; কিয়নো বাহীক অৰ্থত গক শব্দৰ সন্ধেত গ্ৰহণ হোৱা নাই। দ্বিতীয়টোও নহয়, অৰ্থাৎ গক শব্দৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্য ভাৱে থকা গুণসমূহৰপৰাও বাহীক অৰ্থৰ প্ৰতীতি হব নোৱাৰে। যিহেতুকে শব্দৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্য ভাৱে থকা অৰ্থৰ শব্দবিষয়ক অস্বয়বোধৰ মাজত প্ৰৱেশ অসম্ভৱ। ‘শব্দবিষয়ক আকাংক্ষা শব্দৰদ্বাৰাহে পূৰণ হ’ব লাগে।’

দ্বিতীয় পক্ষও নহয়, অৰ্থাৎ গো শব্দৰপৰা বাহীক অৰ্থৰ বোধ নহয়,

এনেকৈয়ো ক'ব নোৱাৰি। কিয়নো, যদি গক শব্দৰপৰা বাহীক অৰ্থৰ প্ৰতীতি নহয়, তেন্তে গক শব্দৰ বাহীক শব্দৰ সৈতে সামান্যধিকৰণ্য (ছয়োটা পদ একে বিভক্তিতে থকা আৰু ছয়োটাৰ পৰস্পৰ সম্পৰ্ক) সামঞ্জস্যহীন হৈ পৰে।

গতিকে, এই উদাহৰণত মুখ্য বৃত্তিবদ্ধাৰা গক শব্দৰ বাহীক শব্দৰ সৈতে অঘয়-বোধ বাধিত হোৱাত, অজ্ঞতা প্ৰভৃতি সাধৰ্ম্য্য সন্মত্বৰদ্বাৰা বাহীক অৰ্থ লক্ষিত হৈছে। লক্ষণ্য বৃত্তিবদ্ধাৰা গক শব্দই বাহীক অৰ্থ বুজাইছে।

[শব্দৰ মুখ্যার্থ আৰু লক্ষ্যার্থৰ মাজত সাধৰ্ম্য্য বা সাদৃশ্যৰূপ গুণৰ যোগ থকা বাবে গোণী লক্ষণ্য বোলা হৈছে।]

অগৰ উদাহৰণত উপচাৰৰ মিশ্ৰণ নাই বাবে শুদ্ধা লক্ষণ্য। সম্পূৰ্ণ সূকীয়া ছুটা শব্দৰ মাজত থকা গুণগত একান্ত সাদৃশ্যৰ প্ৰভাৱত ছয়োটা পদাৰ্থৰ ভেদ প্ৰতীতি নাইকিয়া হোৱাকে উপচাৰ বা আৰোপ বোলা হয়। যেনে অগ্নি-মানৱক। (ব্ৰহ্মচাৰী বালক অগ্নি)

কিন্তু 'বগা কাপোৰ' ইয়াত বগা আৰু কাপোৰৰ মাজত অত্যন্ত ভেদ প্ৰতীতিয়েই নাই। গতিকে এইবিলাক ক্ষেত্ৰত শুদ্ধা লক্ষণ্য।

[অগ্নি আৰু ব্ৰহ্মচাৰী বেলেগ পদাৰ্থ আৰু ভেদ প্ৰতীতি আছে কিন্তু তেজস্বিতা আদি গুণৰ সাধৰ্ম্য্য থকাত বেলেগ বুলি বোধ নোহোৱা হৈছে। বগা আৰু কাপোৰ যদিও বেলেগ, তথাপি এটা গুণ আৰু আনটো ভ্ৰম্য বাবে ছয়োটাৰ মাজত অত্যন্ত ভেদ প্ৰতীতি নাই; গতিকে এনে জাতীয় উদাহৰণত শুদ্ধা লক্ষণ্য।]

গূঢ় ব্যঙ্গ্য আৰু অগূঢ় ব্যঙ্গ্য অনুসাৰে প্ৰয়োজনমূলক

লক্ষণ্য আকৌ দুবিধ। ১৪।

ওপৰত যি আঠ প্ৰকাৰ প্ৰয়োজন-লক্ষণ্যৰ উল্লেখ কৰা হৈছে, প্ৰয়োজনৰূপ ব্যঙ্গ্যৰ গূঢ়তা আৰু অগূঢ়তা অনুসাৰে সেই আঠ বিধ লক্ষণ্য প্ৰত্যেকেই আকৌ দুবিধ হৈ লক্ষণ্য বোলা প্ৰকাৰ হৈছে।

গুট ব্যাঙ্গ্য আৰু অগুট ব্যাঙ্গ্যৰ ভিতৰত, যিবিলাক ব্যাঙ্গ্য কেৱল কাব্যার্থ পৰিশীলনত পৰিপক্ব বুদ্ধিৰ লোকেহে বুজিব পাৰে, সেয়ে গুট ব্যাঙ্গ্য।

যেনে—‘আপুনি বহুত উপকাৰ কৰিছে’ ইত্যাদি।

অতিশয় স্পষ্ট হৈ থকা বাবে সকলোৱে বুজিব পৰা ব্যাঙ্গ্যই অগুটব্যাঙ্গ্য। যেনে—যোৱনমদেই যুৱতীক কলা-কৌশল শিকায়। ইয়াত ‘শিকায়’ এই শব্দবদ্বাৰা প্ৰকাশ কৰে এই অৰ্থ লক্ষিত হৈছে। কলা-কৌশল বেজিকৈ প্ৰকাশ পাইছে বুলি কোৱাই বক্তাৰ অভিপ্ৰায়।

আকৌ, প্ৰয়োজন ধৰ্ম্মগত আৰু ধৰ্ম্মাগত হয়
বাবে এইবিলাক লক্ষণা প্ৰত্যেকেই ছবিধ। ১৫।

এই লক্ষণাবিলাক আকৌ ধৰ্ম্মাগত প্ৰয়োজন আৰু ধৰ্ম্মগত প্ৰয়োজন অনুসাবে দ্বিধা বিভক্ত হৈ বত্ৰিশ প্ৰকাৰ হয়। দিগ্‌দৰ্শনৰূপে উদাহৰণ, যেনে—

স্নিগ্ধশ্ৰামল কান্তি লিপুৱিয়তো ৰেল্লদলাকাঘনা
ৰাতাঃ শীকৰিণঃ পযোদ সুহৃদামানন্দকেকাঃ কলাঃ।
কামঃ সন্তু দৃঢ়ং কঠোৰহৃদয়ো ৰামোহস্মি সৰ্ব্বং সহ
ৱৈদেহী তু কথং ভৱিষ্যতি হহা হা দেৱি ধীৰা ভৱ ॥

(স্নিগ্ধশ্ৰামল কান্তিৰ লিপু অকাশ, উৰিফুৰা বৰপংক্তিৰে স্পোভিত মেঘমালা, সেমেকা বতাহ, মেঘৰ সুহৃদ ময়ূৰৰ আনন্দমুখৰ তেকা ৰহ,—এইবিলাক যিমান বেছি হয়, হওক। মই দৃঢ় মনৰ কাঠচিঠীয়া ৰাম, মই সকলো সহিব পাৰিম। কিন্তু হাৱ হাৱ, বৈদেহীৰ কি হ’ব ? হে দেৱী, তুমি ধৈৰ্য্য ধৰ।)

এই উদাহৰণত অত্যন্ত দুখসহিষ্ণু ৰাম লক্ষ্যার্থ আৰু ধৰ্ম্মী, তেওঁৰে দুখসহিষ্ণুতাৰ আতিশয্য বুজোৱাই হৈছে প্ৰয়োজন।

[ৰাম শব্দৰ বাচ্যার্থ বা মুখ্যার্থ দশৰথৰ পুত্ৰ ; কিন্তু ‘মই ৰাম’ এনে প্ৰয়োগে তাতকৈ অনেক বেছি অৰ্থ বুজাইছে। ৰামে ইতিপূৰ্বে ৰাজ্যৰপৰা বঞ্চিত হোৱা, বনবাস, পিতৃবিরোগ আদি অশেষ দুখ ভোগ কৰিছে আৰু এতিয়াও বৰ্ণাগমত হোৱা বিৰহ বেদনা সহিব পৰা অনোবল ৰামৰ আছে ; দুখ সহি সহি

বামৰ অস্তৰ কাঠ হৈ গৈছে—বামৰ অৰ্থাৎ ধৰ্ম্মৰ এই চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য বুজোৱাই লক্ষ্যৰ্থৰ প্ৰয়োজন।]

‘গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে’ ইয়াত লক্ষ্যৰ্থ গঙ্গাৰ পাব, সেই লক্ষ্যৰ্থৰ শীতলতা-পৱিত্ৰতা আদি ধৰ্ম্মৰ আতিশয়তা বুজোৱাই প্ৰয়োজন।

[গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে—ধৰ্ম্মগত লক্ষণৰ উদাহৰণ।]

এইদৰে, পণ্ডিতসকলৰ মতে লক্ষণ চল্লিশ প্ৰকাৰ। ১৭।

কঢ়িমূলক আঠ প্ৰকাৰ আৰু প্ৰয়োজনমূলক বত্ৰিশ প্ৰকাৰ লক্ষণ। একে লগ হৈ লক্ষণৰ মুঠ সংখ্যা চল্লিশ প্ৰকাৰ হয়। ইয়াৰ বাহিৰেও,

পদগত আৰু বাক্যগত অনুসাৰে এইবিলাক আকৌ
প্ৰত্যেকেই দুই প্ৰকাৰৰ। ১৮।

‘এইবিলাক’ মানে পূৰ্বোক্ত চল্লিশ প্ৰকাৰ লক্ষণ।

ইয়াৰ ভিতৰত পদগত লক্ষণৰ উদাহৰণ, যেনে—

গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে।

বাক্যগত লক্ষণৰ উদাহৰণ, যেনে—

আপুনি মোক বহুত উপকাৰ কৰিছে...ইত্যাদি

এইদৰে লক্ষণৰ মুঠ সংখ্যা হয় আশী প্ৰকাৰ। [পদগত চল্লিশ প্ৰকাৰ, বাক্যগত চল্লিশ প্ৰকাৰ।]

ব্যঞ্জন শক্তি :

অভিধা আদি শক্তি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত

হোৱাৰ পিছত, শব্দৰ আৰু অৰ্থৰ যি শক্তিৰদ্বাৰা

অন্ত এটা অৰ্থৰ বোধ জন্মে, সেই শক্তিকে ব্যঞ্জন

শক্তি বোলা হয়। ১৯।

‘শব্দ বুদ্ধি আৰু কৰ্ম্মৰ বিৰাম ষটিলে পিছত আৰু একো ব্যাপাৰ (function) নাথাকে’—এই নিয়ম অনুসাৰে অভিধা-লক্ষণ আৰু তাৎপৰ্য্য নামৰ তিনিটা শক্তিয়ে নিজ নিজ অৰ্থ বুজাই ক্ষীণ-শক্তি হৈ পৰিলে, অন্ত যি শক্তিৰ সহায়েৰে শব্দৰ, অৰ্থৰ, প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় প্ৰভৃতিৰ অন্ত এটা অৰ্থ বোধগম্য হয় ; সেই শক্তিৰ নামেই ব্যঞ্জন শক্তি—এই

শক্তিক ব্যঞ্জন, ধ্বনন, অন্নগতি উৎপাদন, প্রতীতি প্রত্যায়ন আদি নামেৰে অভিহিত কৰিব পাৰি।

শব্দৰ ব্যঞ্জন৷ তুই প্ৰকাৰ—অভিধামূল৷ আৰু লক্ষণামূল৷। ২০।
প্ৰথমে অভিধামূল৷ ব্যঞ্জন৷ৰ কথাৰূ কোৱা হৈছে।

যিবিলাক শব্দৰ একাধিক অৰ্থ আছে, সংযোগ,
বিয়োগ আদিৰ কাৰণে তেনে শব্দ একেটা মাত্ৰ
অৰ্থত নিয়ন্ত্ৰিত হ'লে, আকৌ অন্য এটা অৰ্থবোধ
হোৱাৰ কাৰণস্বৰূপ যি শক্তি, সেই শক্তিয়েই
অভিধামূল৷ ব্যঞ্জন৷। ২১।

[কোনো কোনো শব্দৰ কেবাটাও বাচ্যৰ্থ থাকে, অন্য শব্দৰ সংযোগ-বিয়োগ
আদিৰদ্বাৰা তেতিয়া শব্দটোৰ যি কোনো এটা অৰ্থহে সেই প্ৰয়োগত বাচ্যৰ্থৰূপে
নিকৃপিত হয়। এইদৰে এটা অৰ্থ নিকৃপণ হোৱাৰ পিছতে; শব্দটোৰ বাচ্যৰ্থসমূহৰ
বাহিৰে অন্য এটা অৰ্থ বোধগম্য হয়। যি শক্তিয়ে এনে অৰ্থ বোধগম্য কৰে,
সেয়ে ব্যঞ্জন৷ শক্তি। অভিধাক আশ্ৰয় কৰি উক্তৰ হোৱা বাবে ইয়াক অভিধামূল৷
ব্যঞ্জন৷ বোলা হয়।]

‘সংযোগ আদি’ ইয়াত থকা আদি শব্দই বিয়োগ আদিও বুজাইছে।
উক্ত আছে—

“যিবিলাক শব্দৰ একাধিক বাচ্যৰ্থ থাকে, তেনে শব্দৰ সেই
অৰ্থবিলাকৰ ভিতৰত কোনটো অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব লাগিব সেই বিষয়ে
নিশ্চিতভাৱে জনা নাথাকিলে—সংযোগ, বিয়োগ, সাহচৰ্য্য, বিৰোধিতা
অৰ্থ, প্ৰকৰণ, লিঙ্গ, অণু শব্দৰ সান্নিধ্য, ঔচিত্য, দেশ, কাল, ব্যক্তি
আৰু স্বৰ আদিৰপৰাই বিশেষ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব লাগে।”

শব্দ-চক্ৰ-যুক্ত হৰি—ইয়াত শব্দ-চক্ৰৰ সংযোগত হৰি শব্দই বিমুক্ত
বুজাইছে। [বিমুক্ত বাহিৰেও হৰি শব্দই সিংহ আদি আন বহুত অৰ্থ বুজায়]

শব্দ-চক্ৰ-বিহীন হৰি—ইয়াত শব্দ-চক্ৰ বিমুক্ত হোৱাতো হৰি শব্দই
বিমুক্ত বুজাইছে।

ভীম আৰু অৰ্জুন—ইয়াত অৰ্জুন শব্দৰ অৰ্থ ভীমৰ সাহচৰ্য্যত পাৰ্শ্ব।

[অৰ্জুন শব্দই কাক্ষীৰ্ষী অৰ্জুনকো বুজায় ।]

কৰ্ণ আৰু অৰ্জুন — ইয়াত কৰ্ণ শব্দৰ অৰ্থ সূতপুত্ৰ ।

[কৰ্ণ শব্দই সূতপুত্ৰ, কাণ আদি বহুত অৰ্থ বুজায়, কিন্তু অৰ্জুনৰ সৈতে একেলগে উল্লেখত বিৰোধিতাবশ্বাৰা সূতপুত্ৰ কৰ্ণক বুজাইছে ।]

স্থাপুৰু প্ৰণাম কৰোঁ — ইয়াত স্থাপু শব্দৰ অৰ্থ শিৱ ।

[স্থাপু শব্দৰ অৰ্থ শিৱ, স্তম্ভ, অচল আদি বহুত, কিন্তু প্ৰণাম-যোগ্যতা অৰ্থবশ্বাৰা ইয়াত শিৱক বুজাইছে ।]

দেৱে সকলো জানে — ইয়াত দেৱ শব্দৰ অৰ্থ আপুনি ।

[প্ৰাসঙ্গিক অৰ্থৰ সজ্জতি বক্ষাৰ বাবে দেৱতাক বুজাই আপুনি অৰ্থ বুজাইছে ।]

মকৰধ্বজ কুপিত হৈছে — ইয়াত মকৰধ্বজ শব্দৰ অৰ্থ কামদেৱ ।

[মকৰধ্বজ শব্দৰ অৰ্থ কামদেৱ, সাগৰ আদি । কুপিত হোৱা কাৰ্য্যৰ (লিঙ্গৰ) যোগ্যতাৰে কামদেৱ অৰ্থ বুজাইছে ।]

ভগৱান্ পুৰাৰি — ইয়াত পুৰাৰি শব্দৰ অৰ্থ শিৱ ।

[পুৰাৰি শব্দৰ অৰ্থ নগৰৰ শত্ৰু, শিৱ আদি ; ভগৱান্ শব্দৰ সান্নিধ্যই শিৱক বুজাইছে ।]

মধুৰদ্বাৰা কোকিল মন্ত হৈছে — ইয়াত মধু মানে বসন্তকাল ।

[মধু শব্দৰ অৰ্থ মৌ, বসন্ত কাল আদি, কুলিক মন্ত কৰাৰ সামৰ্থ্য কেৱল বসন্ত কালবহে আছে, গতিকে মধু মানে বসন্ত কাল ।]

প্ৰিয়াৰ মুখে তোমালোকক বক্ষা কৰক (১) — ইয়াত মুখ শব্দৰ অৰ্থ সন্মুখ অৰ্থাৎ আত্মকূল্য ।

[প্ৰিয়াৰ আত্মকূল্যই হৈ প্ৰেমিকক বক্ষা কৰিব পাৰে, এনে ঠোঁটত বিচাৰৰ ফালৰপৰা মুখৰ অৰ্থ আত্মকূল্য হৈছে ।]

(১) প্ৰিয়া তোমাৰ মুখলৈ যাওক (যাও) — এনে পাঠ হ'লে প্ৰিয়া তোমাৰ সন্মুখলৈ যাওক এই অৰ্থ হ'ব ।

আকাশত চন্দ্ৰই শোভা কৰিছে—ইয়াত চন্দ্ৰৰ অৰ্থ জ্ঞানবাই।

[চন্দ্ৰৰ অৰ্থ জ্ঞানবাই, কাকুৰ আদি ; আকাশত শোভা কৰা বাবে চন্দ্ৰৰ অৰ্থ জ্ঞানবাই ।]

ৰাতি চিত্ৰভানু (অলিছে)—ইয়াত চিত্ৰভানুৰ অৰ্থ জুই।

[চিত্ৰভানু শব্দটো জুই আৰু বেলি দুয়োটা অৰ্থ বুজায় ; ৰাতি কালবদ্বাৰা ইয়াত চিত্ৰভানুৰে জুইক বুজাইছে ।]

(ভাতি বথাজম) বথাজ জিলিকি আছে। ক্লীৰলিঙ্গ হোৱা বাবে ইয়াত বথাজ শব্দৰ অৰ্থ বথচক্ৰ।

[বথাজৰ অৰ্থ চক্ৰ আৰু চক্ৰবাক (চাকৈ-চকোৱা) দুয়োটাই ; পুংলিঙ্গ হ'লে বথাজ শব্দটো চাকৈ-চকোৱা আৰু ক্লীৰলিঙ্গ হ'লে বথৰ চক্ৰ অৰ্থ বুজায়। ইয়াত ক্লীৰ-ব্যক্তিয়ে (ক্লীৰ লিঙ্গত প্ৰয়োগে) বথৰ চক্ৰ বুজাইছে]

স্বৰে কেৱল বেদতহে অনেকাৰ্থক শব্দৰ বিশেষ অৰ্থৰ বোধ জন্মায়, কাব্যত নজন্মায় ; গতিকে সেই বিষয়ে উদাহৰণ দিয়া নহ'ল।

[বেদত উদাস্ত, অনুদাস্ত আদি স্বৰ আছে, একেটা শব্দই স্বৰভেদে (১) বেলেগ অৰ্থ বুজায় ।]

কিন্তু কোনো কোনো আলঙ্কাৰিকে এই মত সহ্য কৰিব নোৱাৰি এইদৰে কয়—“স্বৰেও কাকু আদি ৰূপে কাব্যত বিশেষ প্ৰতীতি জন্মায়। ইয়াৰ বাহিৰেও নাট্য শাস্ত্ৰ প্ৰণেতা ভবত মুনিৰ উক্তি অনুসাৰেও উদাস্ত আদি স্বৰে শৃঙ্গাৰ আদি ৰসৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ ভাৱে প্ৰতীতি জন্মায়। সেই কাৰণে স্বৰৰ বিষয়েও উদাহৰণ দিয়া উচিত।”

(১) 'ইন্দ্রশক্ৰোৰিবজ্জ্বল'—এই শব্দটোৰ বহুব্ৰীহি সমাস হ'লে আন্দ্যোদাস্ত স্বৰ হয় আৰু তেতিয়া অৰ্থ হয় 'বৃদ্ধৰ হস্তা ইন্দ্রৰ বুদ্ধি হওক' আৰু বহুব্ৰীহতঃপুৰুষ সমাস হলে আন্দ্যোদাস্ত স্বৰত অৰ্থ হয় 'ইন্দ্রৰ হস্তা বৃদ্ধৰ বুদ্ধি হওক'।

এই মত যুক্তযুক্ত নহয়। কিয়নো কাকুৱেই (স্বৰ বিকৃতি) হওক নাইবা উদাত্ত আদি স্বৰেই হওক, সেই স্বৰে বিশেষৰূপে ব্যঙ্গ্যার্থৰহে প্ৰতীতি জন্মায়, এই প্ৰসঙ্গত আলোচিত অনেকাৰ্থক শব্দৰ বিশেষ কোনো এটা অৰ্থৰ নিয়ন্ত্ৰণ হুবুজায়। ইয়াৰ বাহিৰেও য'ত অনেকাৰ্থক শব্দৰ প্ৰকৰণ আদি নিয়ামকৰ অভাৱত ছুটা অৰ্থৰ কোনোটোৱেই নিয়ন্ত্ৰিত নহয়, তেনে ক্ষেত্ৰত যদি কাকু স্বৰ বা উদাত্ত আদি স্বৰৰ সহায়ত এটা অৰ্থ বাচ্য অৰ্থৰূপে নিয়ন্ত্ৰিত হ'ব লগা হয়, তেনেহ'লে সেই ক্ষেত্ৰত প্লেব অস্বীকাৰ কৰাৰ প্ৰসঙ্গ উঠে। কিন্তু এইটো হ'ব নোৱাৰে। সেই বাবেই কোৱা হৈছে—“প্ৰাচীন নিয়ম অনুসাৰে কাব্যমার্গত স্বৰ গণনীয় নহয়।” এয়ে যথেষ্ট, মাননীয় পূৰ্ব্বাচাৰ্যাসকলৰ উপজীৱ্য স্বৰূপ ব্যাখ্যানত কটাক্ষ নিক্ষেপ কৰাৰ আৰু বিশেষ প্ৰয়োজন নাই।

[কাকুৱে অৰ্থাৎ স্বৰভঙ্গীয়ে কোনো এটা ব্যঙ্গ্যার্থ বুজাব পাৰে নৈচা, কিন্তু কেবাটাও অৰ্থ থকা শব্দৰ কোনো এটা বিশেষ অৰ্থৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। কি কি কাৰণত অনেকাৰ্থক শব্দৰ এটা অৰ্থৰ নিয়ন্ত্ৰণ হয়, সেইটোহে বৰ্ত্তমান প্ৰসঙ্গত, ভট্টহৰিৰ “যিবিলাক শব্দৰ অনেক অৰ্থ থাকে...” এই উক্তিৰ ওপৰত আলোচিত হৈছে, ব্যঙ্গ্যার্থৰ আলোচনা হোৱা নাই। ভৰত মুনিৰ উক্তিও অগ্ৰ প্ৰসঙ্গতহে প্ৰযোজ্য। গতিকে কাকুৰ বা স্বৰৰ প্ৰশ্ন ইয়াত অৱাস্থৰ।

ইয়াৰ বাহিৰে, যদি কাকুৰদ্বাৰা অৰ্থ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয়, তেনেহলে প্লেব অলঙ্কাৰ অসম্ভৱ হৈ পৰিব; কিয়নো প্লেব অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত সদায় এটা শব্দৰ ছুটা অৰ্থ গ্ৰহণীয়।]

ওপৰৰ ‘সংযোগ-বিয়োগ...’ আদি উক্তিত থকা আদি শব্দৰদ্বাৰা হাতৰ অঙ্গি-ভঙ্গীও গ্ৰহণ কৰা হৈছে। “স্তনযুগল মাত্ৰ ইমান” এই বুলি হাতৰ অঙ্গি-ভঙ্গীৰে নায়িকাৰ স্তনযুগল যে পছম কলিৰ সমান তাকে বুজোৱা হৈছে।

এইদৰে অভিধা বৃত্তিৰদ্বাৰা একাধিক অৰ্থ থকা শব্দৰ এটা অৰ্থৰ

নিয়ন্ত্ৰণ হ'লে, যি শক্তিয়ে শব্দৰ অশ্রু এটা অৰ্থৰ বোধ জন্মায়, সেই শক্তিয়েই অভিধামূল্য-ব্যাঞ্জনা।

যেনে—

আমাৰ পিতৃদেৱতা, চতুৰ্দশ ভাষাবিলাসিনীৰ সহচৰ মহা কবীশ্বৰ,
মহাপাত্ৰ শ্ৰীচন্দ্ৰশেখৰ সাক্ষিবিগ্ৰহিকৰ বচনাৰপৰা।

হুৰ্গালজিঘতরিগ্রহো মনসিঙ্গঃ সংমীলয়ন্তেজসা

প্ৰোত্ত্ৰাৰাজকলো গৃহীত গৰিমা ৰিষগবৃত্তো ভোগিভিঃ।

নক্ষত্ৰেশে কৃতক্ষণো গিৰিগুৰো গাঢ়াং কচিং ধাবয়ন্

গামাক্ৰম্য ৰিতুতিভূষিততন্ বাজতুমাৱলভঃ ॥

[এই শ্লোকটোৰ দুটা অৰ্থ—এটা বাচ্যাৰ্থ আৰু ইটো ব্যাখ্যা
(Suggestive meaning)]

(বাচ্যাৰ্থ—যাৰ যুদ্ধযাত্ৰা হুৰ্গৰদ্বাৰাও প্ৰতিহত নহয়, যাৰ শৰীৰৰ কান্তিয়ে কম্পৰ্পকো লাজত সঙ্কচিত কৰে, যিজন অত্যাৱশ্যকীয় বজাসকলকো নিজৰ অধীনত ৰাখিছে, যিজন অশেষ গোবৰ লাভ কৰিছে, যিজন চাৰিওফালে ভোগবিলাসী লোকেৰে পৰিবেষ্টিত, যিজন প্ৰধান প্ৰধান ক্ষত্ৰিয়সকললৈকো ভ্ৰক্ষেপ নকৰে, যিজন কৈলাসাধিপতি মহাদেৱৰ প্ৰতি একান্ত ভক্তিপৰায়ণ, যাৰ শৰীৰ বিভূষিত—সেই উমাবল্লভে পৃথিৱী অধিকাৰ কৰি বিৰাজ কৰিছে।

ব্যাখ্যাৰ্থ (Suggestive meaning) হুৰ্গাই যাৰ শৰীৰ পৰিত্যাগ নকৰে, যিজন নিজৰ চকুৰ জ্যোতিৰে মদনক ভস্ম কৰিছিল, যাৰ কপালত চন্দ্ৰকলা বিৰাজমান, সাপে যাৰ শৰীৰ আগুৰি আছে, নক্ষত্ৰাধিপতি (চন্দ্ৰ) যাৰ চক্ষু স্বৰূপ, যিজন গিৰিগুৰু হিমালয়ৰ প্ৰতি অতিশয় ভক্তিপৰায়ণ, যাৰ শৰীৰ ভস্ম-বিভূষিত—সেই উমাবল্লভ শিৱই বুধৰ ওপৰত আবোহণ কৰি বিৰাজ কৰিছে।)

এই উদাহৰণত প্ৰাসঙ্গিকৰূপে উমাবল্লভ শব্দই অভিধা বৃত্তিৰদ্বাৰা বাণী উমাদেৱীৰ স্বামী ভাস্কৰদেৱ নৃপতিক বুজাইছে আৰু ব্যাঞ্জনা বৃত্তিৰে উমাবল্লভ মহাদেৱক বুজাইছে। এনেকৈ অশ্ৰুত উদাহৰণতো প্ৰযোজ্য।

এতিয়া লক্ষণামূল্য—ব্যাঞ্জনাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

যি প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে লক্ষণাৰ আশ্ৰয় লোৱা
হয়, সেই প্ৰয়োজন যি ব্যঞ্জনাই বুজায়—তাকে
লক্ষণামূল্য ব্যঞ্জনা বোলা হয়। ২২

‘গঙ্গাত গুৱালৰ গাঁও আছে’ ইয়াত অভিনা বৃত্তিয়ে গঙ্গা শব্দৰ
জলপ্ৰৱাহ আদি অৰ্থ বুজোৱাৰ পিছত লক্ষণা বৃত্তিয়ে পাৰ আদি অৰ্থ
বুজায়। এই দুয়োটা বৃত্তি বিৰত হোৱাৰ পিছত, যি বৃত্তিৰ সহায়ত
(পাৰৰ) অতিশয় নীতলতা, পৱিত্ৰতা আদিৰ বোধ জন্মে, সেয়ে
লক্ষণামূল্য ব্যঞ্জনা।

[লাক্ষণিক অৰ্থ গ্ৰহণ কৰাৰ যি প্ৰয়োজন, সেই প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে ব্যঞ্জনৰ
আশ্ৰয় লোৱা হয়, আকৌ লক্ষণাক ভিত্তি কৰি ব্যঞ্জনাই ব্যঙ্গ্যৰ্থ প্ৰকাশ কৰে
বাৰে ইয়াক লক্ষণামূল্য ব্যঞ্জনা বোলা হৈছে।]

‘এয়া হ’ল শাকী ব্যঞ্জনা (শব্দক আশ্ৰয় কৰি থকা ব্যঞ্জনা), এতিয়া
আৰ্থী ব্যঞ্জনৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

বক্তা, বোকা (যাক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা হয়),
বাক্য, অশ্ল-সান্নিধ্য, বক্তৱ্য, প্ৰস্তাৱ (প্ৰসঙ্গ আদি)
দেশ, কাল, কাকু আৰু চেষ্টা আদিৰ বৈশিষ্ট্যৰপৰা
বাচিক আৰু লাক্ষণিক অৰ্থৰ বাহিৰে অশ্ল যি
অৰ্থৰ বোধ হয়, সেয়ে অৰ্থসম্ভৱা (ব্যঞ্জনা)। ২৩

ব্যঞ্জনা এই কথাষাৰ যোগ কৰিব লাগিব।

ইয়াৰ ভিতৰত বক্তা, বাক্য, দেশ আৰু কালগত বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে
উদাহৰণ মোৰ (বিশ্বনাথৰ) বচনাৰপৰা দিয়া হৈছে; যেনে—

কালো মধুঃ কুপিত এষ চ পুষ্পধৱা
ধীৰা ৱহন্তি ৰতিখেদহৰা সমীৰাঃ।
কেলীৱনীয়মপি ৱজ্জল-কুঞ্জ-মঞ্জু-
দূৰে পতিঃ কথয় কিং কৰণীয়মশ্ল ॥

(এৱা বসন্ত কাল, ইফালে ফুলৰ ধহু-শব লৈ কামৰোৱা কুপিত হৈছে,

বত্ৰিঙ্গল ছুৰ কবির পৰা মলয়া বতাহো বিব্ বিব্ কৈ বলিৰ লাগিছে আৰু অশোক লতাৰ এই কেলি কুঞ্জও অতিশয় মনোলোভা হৈ পৰিছে। আমি আছে ছুৰ দেশত। সখী ! এতিয়া মই কি কৰোঁ, কোৱাচোন।)

এই কৱিতা ফাকিৰে কোনো প্ৰোষিতভৰ্ষকা নাযিকাই ব্যঞ্জনাব সহায়েৰে নিজৰ সখীয়েকৰ আগত এইদৰে নিজৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰিছে—“তুমি এতিয়াই অতি সোনকালে সেই গোপন প্ৰেমিকক ইয়ালৈ পঠিয়াই দিয়।”

বোদ্ধব্য বৈশিষ্ট্যৰ (যাক কোৱা হয়) বিষয়ে উদাহৰণ, যেনে—

নিঃশেষচ্যুতচন্দনং স্তনতটং নিৰ্মৃষ্টবাগোহধৰঃ

নেত্ৰে দূৰমনঞ্জে পূলকিতা তন্নী তৱেয়ং তমুঃ।

মিথ্যাদাৰিণি ! দূতি ! বান্ধৱজনশাস্তাতপীড়াগমে

স্বাপীং স্নাতুমিতো গতাসি ন পুনস্তাস্থামস্তাস্তিকম্ ॥

(দূতী ! তোমাৰ স্তনপ্ৰান্তত চন্দনলেপনৰ চিন সমূলি নাইকিয়া হৈছে, অধৰত লগোৱা বঙো তেনেই মোহাৰ খাই গৈছে, তোমাৰ চকুজুৰিৰ কাজলো একেধাৰে নোহোৱা হৈছে, তোমাৰ এই লাহী পাতল দেহলতাও পূলকত ৰোমাঙ্কিত হৈ আছে। তুমি যোৰ মিছনীয়, তুমি তোমাৰ সখীয়েকৰ মনোবেদনা অকণো হুবুজা। তুমি মোৰ ওচৰবপৰা পুখুৰীত গা ধুবলৈহে গৈছিলো, সেই অধমৰ ওচৰলৈ যোৱা নাই। মোৰ ওচৰত মিচাকৈয়ে তাৰ ওচৰলৈ গৈছিলো বুলি কৈছাহি।)

ইয়াত বিপৰীত লক্ষণাৰ সহায়ত ‘তুমি তাৰ ওচৰলৈকে গৈছিলো’ এই অৰ্থ লক্ষিত হৈছে আৰু সেই লক্ষ্যাৰ্থবপৰা দূতীবৈশিষ্ট্যৰদ্বাৰা প্ৰতিপাদ্য ব্যঙ্গ্যাৰ্থ হৈছে—‘তাৰ ওচৰলৈ ৰমণৰ বাবেই গৈছিলো।’ এই ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ বোধ, বোদ্ধব্য বৈশিষ্ট্যবপৰা অৰ্থাৎ দূতীৰ বিদগ্ধতাৰপৰা প্ৰতিপাদন হৈছে।

[‘সেই অধমৰ ওচৰলৈ যোৱা নাই’ এই ব্যঙ্গ্যাৰ্থৰ বিপৰীত লক্ষ্যাৰ্থ হৈছে ‘সেই অধমৰ ওচৰলৈকে গৈছিলো’ আৰু এই লক্ষ্যাৰ্থৰ সহায়ত ‘সেই অধমৰ ওচৰলৈ ৰমণৰ বাবেই গৈছিলো’—এই ব্যঙ্গ্যাৰ্থ প্ৰতিপাদন হৈছে। ব্যঙ্গ্যাৰ্থ প্ৰতিপাদন হোৱাত দূতীৰ গাত প্ৰকাশ পোৱা বৈশিষ্ট্য কাৰণ স্বৰূপ হৈছে।]

অশ্ল সান্নিধ্যৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে, যেনে—

উঅ নিচ্চল ! নিম্পন্দা ভিসিনী পত্তন্তি বেহই বলা আ ।

নিম্মল-মৰগ অ-ভাঅণ পৰিষ্ঠিআ সঙ্কস্তুতিব ॥

(হেবা নিচ্চল ! নিম্মল মৰকতৰ পাত্ৰৰ ওপৰত থোৱা শঙ্ক গুজ্জিব (শামুকৰ বগা খোলা) দৰে পহুম পাতৰ ওপৰত বগলী চৰাইবোৰে কেনেকৈ একে ধৰে বহি আছে, চোৱাঁ ।)

ইয়াত কোনো নায়িকাই (ওচৰতে থকা ভয়াতুৰ) কোনো প্ৰেমিকক কৈছে—‘বগলীবোৰ একে ধৰে আছে, গতিকে শঙ্কাৰ কোনো কাৰণ নাই। বগলীবোৰে লৰ-চৰ নকৰাবপৰাই ঠাইখন জন-মানৱশূন্য বুলি বুজা হৈছে। সেইবাবে এয়ে সঙ্কেতৰ উত্তম ঠাই।’

ইয়াত ঠাইখনৰ নিৰ্জনতাই বান্ধুকাৰ্থৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰতিপাদন কৰিছে।

কাকু :

স্বাভাৱিকতকৈ বেলেগ কণ্ঠস্বৰকে বিচক্ষণসকলে
কাকু বুলি কয়। এনে ধৰণৰ কাকুৰ ভেদ আকৰ
গ্ৰহণপৰাই (১) জানিব লগীয়া।

কাকুৰ বৈশিষ্ট্য, যেনে—

গুৰু পৰতন্ত্ৰতয়া স্বত দূৰতৰদেশমুগ্ৰতো গন্তম্ ।

অলিকুলকোকিল ললিতে নেয়তি সখি ! সূৰভিসময়েহসৌ ॥

(হে সখী ! এওঁ গুৰুজনৰ একান্ত আজ্ঞাধীন বাবে বহু দূৰ দেশলৈ যাবলৈ ওলাইছে, কিন্তু সেই বুলি ভোমোৰাৰ গুঞ্জন আৰু কুলিৰ কুউ কুউ মাতেৰে মনোমোহা বসন্ত কালত এওঁ জানো আকৌ নাহিব ?)

ইয়াত ‘আকৌ নাহিব’ বুলি কোৱা হৈছে যদিও কাকুৰদ্বাৰা

(১) আকৰ গ্ৰহ, আধাৰ বা মূল গ্ৰহ ; নাট্যশাস্ত্ৰ, কাব্য প্ৰকাশ আদি। নাট্য শাস্ত্ৰত নিৰাকাংক্ষ কাকু আৰু সাকাংক্ষ কাকু—এই দুটা ভাগেৰে কাকুক ভাগ কৰা হৈছে। কাব্য প্ৰকাশকাৰ মন্যটন্ত্ৰটো ‘উঅ নিচ্চল....’ এই শ্লোকটো কাকু বজ্জোজ্জিব উদাহৰণ ৰূপে দাঙি ধৰিছে।

‘আকৌ আহিব’ এই অৰ্থহে ব্যঞ্জিত হৈছে। চেষ্টা বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে, যেনে—

সঙ্কেতকালমানসং বিটং জ্ঞাত্বা বিন্দুদ্বয়া ।

হসয়েত্ৰোপিভাকৃতং লীলাপদং নিমীলিতম্ ॥

(ওচৰতে থকা উপপত্তিয়ে গোপন মিলনৰ সময়-সঙ্কেতৰ বিষয়ে জানিবলৈ উন্মুখ হৈ পৰিছে বুলি জানিব পাৰি বিন্দুৱা নায়িকাই চকুৰে হাঁহি সঙ্কেত দি হাতত থকা লীলা পদ জপাই দিলে ।)

‘সন্ধ্যাই সঙ্কেতৰ সময়’ এই অৰ্থ কোনো বিন্দুৱা নায়িকাই নিজৰ হাতত বিলাসৰ বস্তুৰূপে লৈ থকা পত্নম ফুল পাহ জপাই দিয়া কাৰ্য্যবছাৰা ব্যঞ্জিত হৈছে। [দিনত পত্নম ফুল থাকে, সন্ধ্যা সময়ত জাপ খায় ।]

এইদৰে বস্তু আদিৰ ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত বৈশিষ্ট্যতো ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰকাশ বুজিব লগীয়া।

অৰ্থ তিনিবিধ বাবে এই আৰ্থী ব্যঞ্জনাও তিনি প্ৰকাৰৰ। ২৪

বাচ্য, লক্ষ্য আৰু ব্যঙ্গ্য অনুসাৰে অৰ্থ তিনি প্ৰকাৰৰ;

গতিকৈ পূৰ্বোক্ত আৰ্থাব্যঞ্জনাও তিনি প্ৰকাৰৰ।

এই তিনি প্ৰকাৰ আৰ্থী ব্যঞ্জনাৰ ভিতৰত বাচ্যার্থৰ ব্যঞ্জনা, যেনে—

‘এয়া বসন্ত কাল.....’ ইত্যাদি।

লক্ষ্যার্থৰ ব্যঞ্জনা, যেনে—

‘দূতী তোমাৰ স্তন প্ৰাস্তৰপৰা.....’ ইত্যাদি।

ব্যঙ্গ্যার্থৰ ব্যঞ্জনা, যেনে—

‘হেৰা নিশ্চল.....’ ইত্যাদি।

প্ৰকৃতি প্ৰত্যয় আদিৰ ব্যঞ্জনাৰ বিষয়ে পিছত বহুলাই কোৱা হৈছে।

শব্দ-বোধ্য অৰ্থই ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে আৰু অন্য

অৰ্থত আশ্ৰয় লোৱা শব্দয়ো ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে।

শব্দ বা অৰ্থ যি কোনো এটা ব্যঙ্গক হলে ইটো

ভাত সহায়ক হয়। অৰ্থাৎ শব্দ ব্যঞ্জক হ'লে
অৰ্থ সহায়ক আৰু অৰ্থ ব্যঞ্জক হ'লে শব্দ সহায়ক
হয়। ২৫

শব্দ যেতিয়া ব্যঞ্জক হয়, তেতিয়া সেই শব্দ (বাক্যার্থৰ বাহিৰে) অল্প
অৰ্থসাপেক্ষ হয়; আকৌ যেতিয়া অৰ্থ ব্যঞ্জক হয়, তেতিয়া সেই অৰ্থ
শব্দসাপেক্ষ হয়। সেই বাবে এটা ব্যঞ্জক হ'লে ইটো নিশ্চয় সহায়ক
হয় বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব।

[আখ্যী ব্যঞ্জনাত শব্দৰপৰা বোধগম্য হোৱা অৰ্থটো বাক্যার্থ প্ৰকাশ কৰে
আৰু শাস্ত্ৰী ব্যঞ্জনাতো শব্দই বাক্যার্থৰ বাহিৰে অল্প অৰ্থত আশ্ৰয় লৈছে
বাক্যার্থ প্ৰকাশ কৰে। সেই কাৰণে আখ্যী ব্যঞ্জনাত মূলতঃ শব্দ আছে আৰু
শাস্ত্ৰী ব্যঞ্জনাত লগতো অৰ্থৰ যোগ আছে। গতিকে শাস্ত্ৰী ব্যঞ্জনাত আৰু আখ্যী
ব্যঞ্জনাত সম্পূৰ্ণ স্বকীয় ভাগ কৰা নিম্প্ৰয়োজন। য'ত অৰ্থ ব্যঞ্জক হয়, শব্দ হয়
ভাত সহায়ক, আকৌ য'ত শব্দ ব্যঞ্জক হয়, ত'ত অৰ্থ হয় সহায়ক। ব্যঞ্জনাত
প্ৰকাশিত অৰ্থ প্ৰধান হৈ থাকিলে আখ্যী ব্যঞ্জনাত আৰু শব্দ প্ৰধান হৈ থাকিলে
হয় শাস্ত্ৰী ব্যঞ্জনাত।]

অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনাত তিনিটা উপাধিগত
বৈশিষ্ট্যৰ বাবে শব্দও তিনিবিধ—বাচক, লক্ষ আৰু
ব্যঞ্জক। ২৬

অভিধা উপাধিযুক্ত হ'লে শব্দ বাচক হয়, লক্ষণা উপাধিযুক্ত হ'লে
হয় লক্ষক আৰু ব্যঞ্জনাত উপাধিযুক্ত হ'লে হয় ব্যঞ্জক। ইয়াৰ
বাহিৰেও—

যি বৃত্তিয়ে পদার্থৰ অন্বেষণ বুজায়, কোনো কোনো
আচাৰ্য্যই সেই বৃত্তিক তাৎপৰ্য্য বৃত্তি নামে অভিহিত
কৰিছে। তাৎপৰ্য্য বৃত্তিয়ে প্ৰতিপাদন কৰা অৰ্থক
তাৎপৰ্য্যার্থ বোলা হয়। সমগ্ৰ বাক্যটোৱেই সেই
তাৎপৰ্য্যার্থ বুজায়। ২৭

একো একোটা পদার্থৰ অৰ্থবোধৰ পিছত অভিধা বৃত্তি বিৰত হয়,

তেতিয়া বাক্যৰ সমস্ত পদাৰ্থৰ মাজত অৱয় স্থাপন কৰি যি শক্তিয়ে সমগ্ৰ বাক্যৰ অৰ্থৰ বোধ জন্মায়—সেই বৃত্তিৰেই নাম তাৎপৰ্য্য বৃত্তি আৰু তাৎপৰ্য্য বৃত্তিয়ে বুজোৱা অৰ্থৰ নাম তাৎপৰ্য্যার্থ। বাক্যই সেই তাৎপৰ্য্য বুজায়। এইটো অভিহিতাৱয়বাদীসকলৰ মত।

[শব্দৰ অৰ্থ তিনিবিধ আৰু শব্দৰ শক্তি বা বৃত্তিও তিনিবিধ, গতিকে শব্দও তিনিবিধ।

উল্লিখিত তিনিবিধ বৃত্তিৰ বাহিৰেও তাৎপৰ্য্য বৃত্তি নামে চতুৰ্থ বৃত্তিৰ কথা কোনোৱে কয়। এটা বাক্যত থকা প্ৰত্যেক শব্দই নিজ নিজ অৰ্থ বুজোৱাৰ পিছতো গোটেই বাক্যটোৰ অৰ্থবোধৰ বাবে এটা অৱয়গত বা সংসৰ্গগত অৰ্থ স্বীকাৰ কৰিব লগীয়া হয়। যি শক্তিৰ বলত বাক্যস্থ শব্দই সমষ্টিগতভাৱে এই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাকে তাৎপৰ্য্য বৃত্তি আৰু তাৎপৰ্য্য বৃত্তিয়ে বুজোৱা অৰ্থকে তাৎপৰ্য্যার্থ বোলা হয়।

অভিহিতাৱয়বাদী কুমাৰিল ভট্টৰ অনুগামী পূৰ্বমীমাংসক। অভিহিত হৈছে অৰ্থাৎ সাধাৰণ অৰ্থ বুজোৱাৰ পাছত হে বাক্যস্থ শব্দসমূহৰ অৱয় হয় বুলি এইসকলে কয়। ইয়াৰ বিপৰীত মতাবলম্বীসকল হ'ল অস্থিতাভিধানবাদী, প্ৰভাকৰ আদি। এওঁলোকৰ মতে শব্দসমূহৰ পৰস্পৰ অৱয়ৰ পিছতহে শব্দই কোনো অৰ্থ অভিহিত কৰে।]

সাহিত্যদৰ্পণত বাক্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় নামৰ দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদ।

। তৃতীয় পৰিচ্ছেদ ।

এই বসনো কি এতিয়া কোৱা হৈছে—

বিভাৱ, অমৃতভাৱ আৰু সঞ্চাৰী ভাৱৰ সহযোগত
ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ সজ্জদয়ৰ হৃদয়ত ব্যক্ত হ'লেই
বসন্ত প্ৰাপ্ত হয় । ১

বিভাৱ আদিৰ বিষয়ে পিছত কোৱা হৈছে । অমৃতভাৱৰ ভিতৰুৱা
বুলি সাংখ্যিক ভাৱৰ বিষয়ে বেলেগে কোৱা নহ'ল ।

'ব্যক্ত' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে, এয়া গাখীৰেই যেনেকৈ (টেঙা আদিৰ
যোগত) ৰূপান্তৰিত হৈ দৈত পৰিণত হয়, তেনেকৈ বিভাৱ আদিৰ
যোগত স্থায়ীভাৱেই ৰূপান্তৰিত হৈ বস হয় ; অথবা জ্ঞানৰ বিষয়
হোৱা ৰতি আদিয়ে বস । ঘট এটা চাকিৰ পোহৰত প্ৰকাশ হোৱাৰ
দৰে বস আগৰেপৰা থকা নুবুজায় ।

সেই কাৰণে লোচনকাৰে কৈছে—“বস প্ৰতীত হয় বোলা কথাষাৰ,
ভাত ৰান্ধিছে বোলা কথাষাৰৰ দৰে ব্যৱহাৰ হৈছে ।”

[যদিও চাউল সিদ্ধাৰ পিছতহে ভাত হয়, ভাত হোৱাৰ পিছত আৰু
বন্ধন-ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োজন নাথাকে, তথাপি বন্ধন ক্ৰিয়াৰ আবহুণিতে “ভাত
ৰান্ধিছে” বুলি কোৱা হয় । তেনেকৈ বিভাৱ, অমৃতভাৱ আদিৰ যোগত নিস্পৃ-
হমান বসকো, আগতে 'বস' বুলি কোৱা হৈছে ।]

ইয়াত ৰতি আদি পদ গ্ৰহণ কৰাৰপৰাই সেইবিলাক বসৰ
স্থায়ীভাৱ বুলি জনা সত্ত্বেও আকৌ যে স্থায়ীভাৱ বুলি কোৱা হ'ল, তাৰ
উদ্দেশ্য এয়ে যে অমৃত বসৰ উপাদানৰূপে গৃহীত হ'লে ৰতি আদি ভাৱো
কেতিয়াবা অস্থায়ী ভাৱ হ'ব । সেই বাবেই হাস্ত আৰু ক্ৰোধ আদি
স্থায়ী ভাৱ গুণ্ধাৰ আৰু বীৰ আদি বসত ব্যভিচাৰী ভাৱ । গতিকে
কোৱা হৈছে—“কেৱল বসৰ মাজত অপৰিহাৰ্য্য ভাৱে থকা ভাৱেহে
স্থায়িত্ব লাভ কৰে ।”

[প্ৰকৃততে সেই ভাৱেই স্থায়ী ভাৱ, যি বসৰূপে পৰিণত হয় ।]

এতিয়া বসাস্বাদনৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ; ইয়াৰপৰাই বসৰ স্বৰূপো প্ৰকাশ হ'ব।

কোনো কোনো প্ৰমাতাই অৰ্থাৎ সহৃদয় সামাজিকে নিজৰ দেহৰ দৰে অভিন্ন ভাৱে (জ্ঞাতা, জ্ঞান আৰু জ্ঞেয়ৰ পাৰ্থক্য নথকাকৈ) এই বস আশ্বাদন কৰে। সম্ভাৱ উজ্জ্বল হয় কাৰণে সেই বস অখণ্ড, স্বপ্ৰকাশ, আনন্দময়, চিন্ময় আৰু বেদ্যাস্তৰ স্পৰ্শশূন্য (অন্য কোনো জ্ঞেয় বস্তুৰ জ্ঞানৰ লগত সম্পৰ্ক নথকা) ; বসৰ আশ্বাদ ব্ৰহ্মাস্বাদ-সহোদৰ অৰ্থাৎ আত্মসাক্ষাৎকাৰৰ তুল্য, এই অমুভৱৰ প্ৰাণ হ'ল লোকোত্তৰচমৎকাৰিতা (লৌকিক সুখ আদিৰ অমুভৱতকৈ শ্ৰেষ্ঠ)। ২

[কাব্যাত্মনীনৰদ্বাৰা অন্তৰত বজঃ আৰু তমঃ গুণ তল পৰি সৰ্ব গুণৰ উদ্ৰেক হ'লে চিত্ত নিৰ্মল আৰু স্থিৰ হয় আৰু তেতিয়া মন্থৱে কাব্য বা নাটকৰ আনন্দ অমুভৱ কৰে, এই অমুভৱকে বসাস্বাদন বোলা হয়। বসাস্বাদনত অন্ত বিষয়ৰ জ্ঞান নাথাকে আৰু বসাস্বাদন আত্মসাক্ষাৎকাৰৰ তুল্য।]

“বজঃ আৰু তমঃ গুণৰ স্পৰ্শশূন্য মনকে সৰ্ব বোলা হয়।” এইদৰে কোৱা কোনো এক প্ৰকাৰ অন্তৰৰ ধৰ্ম্মই সৰ্ব, যি ধৰ্ম্মই মনক বাহিৰৰ ঘৰ্ট-পট আদি বস্তুৰপৰা ঘূৰাই আনে। সৰ্বৰ ‘উদ্ৰেক’ মানে বজঃ আৰু তমঃ গুণ তল পেলাই সৰ্বগুণৰ আবিৰ্ভাৱ। সৰ্ব গুণ আবিৰ্ভাৱ হোৱাৰ কাৰণ হ'ল, এনেকুৱা (বিভাৱ আদি) অলৌকিক কাব্যৰ্থৰ প্ৰতি একান্ত মনোনিৱেশ।

বসব্যঞ্জক বিভাৱাদি আৰু ব্যঙ্গ্য (প্ৰকাশিত) বস আদিৰ চমৎকাৰাত্মক সুখানুভূতি একে বাবে অখণ্ড বোলা হৈছে। [বিভাৱ আৰু বসৰ অনুভূতি স্বকীয়া স্বকীয়া নহয়।]

অখণ্ডানুভৱৰ কাৰণ পিছত কোৱা হ'ব। কেনেকৈনো স্বপ্ৰকাশ হয়, বৰ্ণনা কৰা ৰীতিৰপৰাই জনা যাব।

‘চিন্ময়’ ইয়াত স্বৰূপাৰ্থত ‘ময়ট’ প্ৰত্যয় হৈছে।

[চিন্ময় অৰ্থাৎ চিৎ স্বৰূপ]

‘চমৎকাৰ’ মানে চিত্তৰ বিস্তাৰ, ইয়াৰ আন নাম হ’ল বিশ্বময়। চমৎকাৰেই যে বসৰ প্ৰাণস্বৰূপ, সেই বিষয়ে সহৃদয়সকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, কৰিশ্ৰেষ্ঠ আৰু পণ্ডিতমুখ্য মোৰ বৃদ্ধ প্ৰপিতামহ (আজু ককা) শ্ৰীনাৰায়ণদেৱে কৈ গৈছে। তাকে ধৰ্ম্মদন্তই নিজৰ গ্ৰন্থত এইদৰে বৰ্ণনা কৰিছে—

“সকলো বসতে চমৎকাৰকে বসৰ সাৰ বুলি অমুভৱ কৰা যায় ; গতিকে, চমৎকাৰেই বসৰ মূল কথা, সকলো ক্ষেত্ৰত অদ্ভুতেই বস। সেই কাৰণে কৃতী নাৰায়ণে বসক অদ্ভুত বুলিয়েই কৈছে।”

কোনো কোনো (প্ৰমাতা)—ইয়াৰদ্বাৰা প্ৰাক্তন পুণ্যৱানসকলকে বুজোৱা হৈছে। গতিকে কোৱা হৈছে—

“পুণ্যৱানসকলে যোগীৰ দৰে বস-প্ৰৱাহ আশ্বাদন কৰিব পাৰে।”

বস আৰু বসাস্বাদৰ তাদাত্ম্য :

“বিভাৱ অমুভাৱ আদিৰ সম্মেলনৰ কাৰণে হোৱা জ্ঞান আৰু আনন্দৰ আবিৰ্ভাৱেই স্বাদ” এনে উক্তিৰে যদিও প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে, বস আশ্বাদতকৈ বেলেগ নহয় বুলি কৈছে, তথাপি “বস আশ্বাদন কৰা হয়” এনেকুৱা অৰ্থত কাল্পনিক ভেদ স্বীকাৰ কৰি উক্ত প্ৰয়োগ হৈছে ; নাইবা ‘স্বাদভেদ’ ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম্ম-কৰ্ত্ত্ব বাচ্যত প্ৰয়োগ হৈছে।

[বস আৰু বসাস্বাদ প্ৰকৃততে বেলেগ নহয় ; কিন্তু বেলেগ নহলে “বসঃ স্বাদভেদ” এনে প্ৰয়োগ হ’ব নোৱাৰে। গতিকে বস আৰু বসাস্বাদৰ কাল্পনিক ভেদ স্বীকাৰ কৰাত ‘স্বাদভেদ’ ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগ হৈছে ; নাইবা এই প্ৰয়োগ কৰ্ম্ম কৰ্ত্ত্ব বাচ্যত হৈছে।]

গতিকে কোৱা হৈছে—“বসৰ সাৰ-তত্ত্ব হৈছে একমাত্ৰ আশ্বাদময়তা, সেই কাৰণে বস প্ৰকাশ শব্দীৰতকৈ অৰ্থাৎ স্বপ্ৰকাশ আনন্দময় জ্ঞানতকৈ সূক্ষ্মীয়া নহয়।

[আত্মদানময়তাই বসৰ স্বৰূপ, গতিকে বস আৰু বসজ্ঞান একে]

এইদৰেই এনেকুৱা অশ্রুত ক্ষেত্ৰতো, য'ত বস আৰু বসাত্মক ভিন্ন ভাৱে উল্লিখিত হৈছে, তেনে ক্ষেত্ৰত সেই প্ৰয়োগ গোঁণভাৱে হৈছে বুলি ধৰিব লাগিব।

ইয়াত প্ৰশ্ন উঠে যে ওপৰত কোৱা কথাখিনিৰে (বস স্বপ্ৰকাশ বুলি কোৱা কথাবে) বসৰ অজ্ঞেয়ত্বৰ কথা কোৱা হ'ল ; (বস জ্ঞানৰ অবিষয় বা জ্ঞেয় বিষয় নহয় বুলি আৰু তাৰদ্বাৰা প্ৰকাৰান্তৰে বস জ্ঞানস্বৰূপ বুলি কোৱা হ'ল) কিন্তু ব্যঞ্জনাত্ম বিশেষ প্ৰকাৰৰ জ্ঞান ; গতিকে বস আৰু ব্যঞ্জনাত্ম দুয়োটা একে হৈ পৰে। আৰু তেতিয়া হ'লে—

“পূৰ্বসিদ্ধ বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত, যাৰ স্ববিষয়ক জ্ঞানৰ পিছত সেই জ্ঞানৰ সহায়ত অশ্রুত অৰ্থ প্ৰকাশ হয়, তাকে ব্যঞ্জক বোলে। যেনে— প্ৰদীপ ঘটৰ ব্যঞ্জক ; যদি সেয়ে নহয়, তেনেহ'লে ব্যঞ্জকৰ সৈতে ব্যক্ত্যৰ পাৰ্থক্য নেথাকিব।”

যদি এনেকুৱা প্ৰসিদ্ধ উক্তিৰ সহায়ত কোৱা হয় যে ঘট আৰু প্ৰদীপৰ দৰে ব্যক্ত্য আৰু ব্যঞ্জকৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে ; তেনেহ'লে বসনো কেনেকৈ ব্যক্ত্য হয় ?

[প্ৰশ্নটোৰ তাৎপৰ্য্য হৈছে এনে—যদি বস নিজেই জ্ঞানস্বৰূপ, তেনেহ'লে ব্যঞ্জনাত্মৰ সৈতে একে হৈ পৰে ; কিয়নো ব্যঞ্জনাত্ম এক প্ৰকাৰ জ্ঞানবিশেষ। কিন্তু ব্যঞ্জনাত্মই বস প্ৰকাশ কৰে। গতিকে ব্যঞ্জনাত্ম হ'ল ব্যঞ্জক (প্ৰকাশক) আৰু বস হ'ল ব্যক্ত্য (প্ৰকাশ্যমান) ব্যঞ্জকে নিজকে প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে অশ্রুতকো প্ৰকাশ কৰে ; যেনেকৈ প্ৰদীপে নিজকে প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে পূৰ্বসিদ্ধ ঘটো প্ৰকাশ কৰে। গতিকে প্ৰদীপ ব্যঞ্জক আৰু ঘট ব্যক্ত্য। উৎপন্ন আৰু উৎপাদকৰ মাজত যি প্ৰভেদ, ব্যক্ত্য আৰু ব্যঞ্জকৰ মাজতো সেই একেই প্ৰভেদ। গতিকে বসক ব্যঞ্জনাত্ম বুলি ক'লে, বস ব্যক্ত্য হ'ব নোৱাৰে।]

এই আশঙ্কা প্ৰকৃততে সত্য। গতিকে কোৱা হৈছে “আত্মদান নামৰ ব্যাপাৰ কৃতি (উৎপত্তি) আৰু জ্ঞপ্তিতকৈ (ব্যঞ্জনাত্ম প্ৰভূতিতকৈ)

সম্পূৰ্ণ সূকীয়া প্ৰক্ৰিয়া । ইয়াকে বসন, আশ্বাদন, চমৎকৰণ আদি বিশিষ্ট লক্ষণযুক্ত আখ্যা দিয়া হয় ।” [এইটো প্ৰাচীন মত]

কিন্তু আমি (নবীন আলঙ্কাৰিকসকলে) অভিধা আদি (অভিধা, লক্ষণা, তাৎপৰ্য্য) বৃত্তিতকৈ সূকীয়া ব্যঞ্জন নামৰ বৃত্তিৰ সিদ্ধিৰ বাবেই বস আদি ব্যঙ্গ্য বুলি কৈছোঁ ।

[কাব্য নাটকৰ ব্যঞ্জন নামৰ একপ্ৰকাৰ বিলক্ষণ বৃত্তি স্বীকাৰ কৰি সেই ব্যঞ্জন বৃত্তিৰদ্বাৰা বসাস্বাদ হয় বুলি কোৱা হৈছে । গতিকে বস ব্যঞ্জন বৃত্তিৰ দ্বাৰা ব্যঙ্গ্য ।]

বাক, বস যদি আনন্দময়, তেনেহলে ককণ আদি বসনো কেনেকৈ বস হয় ? ককণ আদি বস দুঃখময় ; গতিকে সেইবিলাক বস হোৱা উচিত নহয় ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে ককণাদি বসো সূখাস্বাদক ।

ককণ আদি বসেও যে সূখ জন্মায়, সেই বিষয়ে
সহৃদয়ৰ অনুভৱেই একমাত্ৰ প্ৰমাণ । ৩

ককণ ‘আদি’ শব্দৰদ্বাৰা বীভৎস, ভয়ানক আদি বসৰ কথাও বুজোৱা হৈছে ।

তথাপি যিবিলাক সহৃদয় নহয়, তেওঁলোকৰ মুখ বন্ধ কৰিবলৈ অন্য যুক্তি দিয়া হৈছে ।

বাক, ককণ, বীভৎস আদি বসত যদি দুখেই
থাকে, তেনেহ’লে কোনো ব্যক্তিয়েই এইবিলাকৰ
প্ৰতি আগ্ৰহ প্ৰকাশ নকৰিলেহেঁতেন । ৪

কিয়নো, কোনো দৰ্শকেই (সহৃদয়ে) নিজৰ দুঃখজনক কামলৈ আগ নাবাঢ়ে । ককণ আদি বসৰ প্ৰতিও সকলোৰে ঐকান্তিক আগ্ৰহ দেখা যায় ; গতিকে এইবিলাক বসো সূখময় বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব ।

বিবোধী মতৰ অন্য এটা ক্ৰটিৰ কথা কোৱা হৈছে ।

যদি ককণ বস দুঃখময় বুলি কোৱা হয়—তেনেহ’লে
ৰামায়ণ আদিও দুখৰ কাৰণ স্বৰূপ হব । ৫

ককণ বস যদি দুঃখজনক হ’লহেঁতেন, তেনেহ’লে ককণ বসপ্ৰধান ৰামায়ণ আদিকো দুখৰ কাৰণ বুলি ক’ব লগা হয় ।

বাক, তেনেহ'লে দুখৰ কাৰণৰপৰা সুখৰ অৰ্থাৎ সুখৰূপ কাৰ্য্যৰ উৎপত্তিনো কেনেকৈ হয়? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে :—

লৌকিক নিয়ম অনুসাৰে শোক, হৰ্ষ আদি বিষয়ৰ কাৰণ উপস্থিত হ'লে লোক সমাজত স্বভাৱতে লৌকিক শোক, হৰ্ষ আদি কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি হয় আৰু সেই নিয়মে হৈ থাকে। কিন্তু কাব্য জগতৰ নিয়ম অনুসাৰে সেই শোক, হৰ্ষ আদিৰ কাৰণবোৰে অলৌকিক বিভাৱহ (হেতুহ) লাভ কৰা বাবে, এই সকলোবোৰ কাৰণৰপৰাই সুখ জন্মে—ইয়াত আৰু দোষ কি? ৬

[কাৰণৰ অৰূপ কাৰ্য্য হোৱাটো লৌকিক নিয়ম। এই নিয়ম অনুসাৰে শোকৰ কাৰণৰপৰা শোক আৰু হৰ্ষৰ কাৰণৰপৰা হৰ্ষ জন্মে। এই লৌকিক নিয়ম কাব্য জগতত নাথাকে। তাত শোক, হৰ্ষ আদিৰ সকলোবোৰ কাৰণেই বিভাৱৰূপে পৰিগণিত। সকলো বিভাৱৰূপ কাৰণৰপৰা সুখ আৰু আনন্দ জন্মে—এয়ে কাব্যৰ ৰীতি।]

ৰামৰ বনবাস আদি যিবিলাক ঘটনা লোক-সমাজত “দুখৰ কাৰণ” ৰূপে অভিহিত, সেইবিলাকেই কাব্য-নাটকত সমৰ্পিত হলে, অলৌকিক বিভাৱন-প্ৰক্ৰিয়াৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ পৰে। এই সংযোগৰ ফলত তেতিয়া সেইবিলাক কাৰণ শব্দেৰে অভিহিত হ'বলৈ এৰি অলৌকিক বিভাৱ শব্দেৰে অভিহিত হয়। ৰতিক্ৰিয়াত দস্তাঘাত আদিৰপৰা সুখ জন্মাৰ দৰে (শোকৰ কাৰণৰূপে সমাজত স্বীকৃত) বিভাৱ আদিৰ পৰাও সুখহে জন্মে। গতিকে লোক-সমাজত লৌকিক শোক, হৰ্ষ আদিৰ কাৰণৰপৰা লৌকিক শোক, হৰ্ষ আদি জন্মে—এইটো লৌকিক নিয়মহে; কিন্তু কাব্য জগতৰ নিয়ম অনুসাৰে সকলোপ্ৰকাৰ বিভাৱৰপৰাই সুখ জন্মে—এই নিয়মত কোনো দোষ নাই।

বাক, তেনেহ'লে হৰিশ্চন্দ্ৰ আদিৰ আখ্যান কাব্য নাটকত প্ৰৱণ আৰু দৰ্শনত কিয় সন্দেহে চকুলো টোকে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

এনেকুৱা অশ্রুপাত আদিও সুখ জন্মাৰ দৰেই

হৃদয়-বিগলনৰ ফলস্বৰূপেই হয় বুলি কোৱা হয়। ৭

বাক, তেনেহলে কাব্যৰদ্বাৰা কিয় সকলোৰে অন্তৰত এনেকুৱা
বসতিবাস্তি নহয়? তাৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

বতি আদি বাসনা নাথাকিলে বসাস্বাদ নজন্মে। ইদানীন্তন

আৰু প্ৰাক্তন দুয়োটা বাসনা বসাস্বাদৰ কাৰণ। ৮

(ইদানীন্তন = এই সংসাৰৰ, বৰ্ত্তমান জন্মৰ; প্ৰাক্তন = পূৰ্বজন্মৰ? বাসনা শব্দৰ অৰ্থ সংস্কাৰ। জন্ম-জন্মান্তৰৰ সংস্কাৰ থাকি যায় আৰু এই জন্মতো ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য সকলো বিষয়ৰ একোটা সূক্ষ্ম সংস্কাৰ সঞ্চিত হয়।)

এই দুটাৰ ভিতৰত যদি প্ৰথমটো অৰ্থাৎ ইদানীন্তন বাসনা বসাস্বাদৰ কাৰণ নহ'লহেঁতেন, তেনেহ'লে শ্ৰোত্ৰিয় আৰু প্ৰেৰীণ মীমাংসক আদিৰো বসাস্বাদ হ'লহেঁতেন। যদি দ্বিতীয়টো অৰ্থাৎ প্ৰাক্তন বাসনা বসাস্বাদৰ কাৰণ নহ'লহেঁতেন, তেনেহ'লে কিছুমান সংসাৰ অমুৰাগী লোকৰো যে বসবোধ হোৱা দেখা নাযায়, সেইটো নহ'লহেঁতেন।

[এই জন্মত কাৰ্য্য আৰু অভ্যাসৰদ্বাৰা হোৱা বাসনা (সংস্কাৰ) আৰু পূৰ্ব জন্মৰ বাসনা এই দুয়োটা থাকিলেহে বসাস্বাদ হয়। পূৰ্ব বাসনা থকা সত্ত্বেও বৰ্ত্তমান বাসনা নথকা বাবে শ্ৰোত্ৰিয় আদিৰ বসাস্বাদ নহয়। আকৌ বৰ্ত্তমানৰ বাসনা থকা কিছুমান বিষয় অমুৰাগীৰো যে বসাস্বাদ নহয়—তাৰ কাৰণ হৈছে তেওঁলোকৰ পূৰ্ব বাসনা নাই।]

ধৰ্ম্মদন্তই কৈছে—

বাসনায়ুক্ত সামাজিক সকলৰ হে বসাস্বাদন হয়।

বাসনাশূন্য সামাজিকসকল বজ্জমৰ ভিতৰত থকা

কাঠৰ খুটা, বেৰ আৰু শিলৰ দৰে প্ৰাণহীন।

বাক, তেনেহ'লে বাম আদিৰ বতি আদি ভাৱ জাগৰণৰ কাৰণ

স্বৰূপ সীতা আদি কেনেকৈ সামাজিকৰ ৰতি আদি বাসনাৰ উদ্বোধক হয়? তাৰ উত্তৰত কওঁ—

বিভাৱ আদিৰ সাধাৰণীকৰণ নামৰ এক প্ৰকাৰ প্ৰক্ৰিয়া আছে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলতে সমুদ্ৰ লজ্জন আদি কাব্যসমূহ যাৰদ্বাৰা হৈছিল, প্ৰেমাটাই (সহৃদয় সামাজিকে) তেওঁৰ সৈতে নিজক অভিন্ন বুলি ধৰি, সেই সকলো কাৰ্য্য নিজৰ বুলি ভাৱে। ৯

বাক, তেনেহ'লে সমুদ্ৰ লজ্জন আদি কাৰ্য্যৰ প্ৰতি সকলো মানুহৰে কিয় উৎসাহ জন্মে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

সাধাৰণীকৰণ শক্তিৰদ্বাৰা সামাজিকৰ কাব্য-নাটকৰ নায়ক আদিৰ সৈতে তাদাত্ম্যবোধ জন্মে। সেই বাবে সাধাৰণ মানুহৰ অলৌকিক সমুদ্ৰ আদি লজ্জন কাৰ্য্যৰ প্ৰতি উৎসাহ জন্মাত একো অসঙ্গতি থাকিব নোৱাৰে। ১০

[বিভাৱ আদিৰ সাধাৰণীকৰণ কেনেকৈ হয় সেই বিষয়ে ওপৰৰ দুটা কাৰিকাত সংক্ষেপে কোৱা হৈছে। ৰামৰ ৰতি আদিৰ উদ্বোধন কাৰণ বা আলোচন বিভাৱ সীতা, আৰু ৰতি ৰামাঞ্জিত। কিন্তু ৰামবিষয়ক কাব্য-নাটকৰ বস সামাজিকৰ চিন্তাঞ্জিত, গতিকে ৰামৰ ৰতি উদ্বোধনৰ কাৰণ সীতাই কেনেকৈ সহৃদয়ৰ অন্তৰত বসস্থি কৰিব পাৰে? বসস্থি হ'বলৈ হ'লে আলোচন, উদ্দীপন আদি বিন্যাসমূহ স্ববিষয়ক হোৱা আন্ত্ৰিক এনে আশঙ্কাৰ সমাধানকল্পে সাধাৰণীকৰণ নামে এটা বিশেষ প্ৰক্ৰিয়াৰ কথা কোৱা হৈছে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত সামাজিকৰ নায়কৰ সৈতে অভিন্নতা বোধ জন্মে।

অভিন্নতাবোধ বা তাদাত্ম্য প্ৰতীতি দুফালৰপৰা হয়। একালে লৌকিক কাৰণ বা বস্তু কাব্যত বৰ্ণিত হ'লে অলৌকিক বিভাৱ আদি ৰূপে পৰিণত হয় অলৌকিক বিভাৱ আদি দেশ-কাল-বাক্তিৰ সম্পৰ্কমুক্ত হৈ সাধাৰণ (universal) ৰূপে প্ৰতীত হয়। সেয়ে হোৱা বাবে ৰামৰ আলোচন বিভাৱ সীতা

তেতিয়া ব্যক্তি-বিশেষ বা নায়িকা-বিশেষ নহৈ নৈৰন্ত্ৰিক বা সাধাৰণৰূপে প্ৰতীত হয়।

আনফালে কাব্য-নাটক আদি শ্ৰবণ-দৰ্শনৰ ফলত বিভাবনা ব্যাপাৰৰ সহায়ত বিশেষ ব্যক্তিত্ববোধ বা অন্তৰৰ পৰিমিত্ত্ববোধ আঁতৰি যায়, ফলস্বৰূপে সামাজিকৰ অন্তৰত সাময়িকভাৱে সাধাৰণ ব্যক্তিত্ববোধ (universal) অগ্নে অৰ্থাৎ সামাজিকৰ অন্তৰৰপৰা পৰিমিত প্ৰমাতৃভাৱ বিগলিত হয়। তেতিয়া সামাজিকৰ ক্ষুদ্ৰসত্তাবোধ বৃহৎসত্তাবোধত পৰিণত হয়। গতিকে সামাজিক আৰু নায়কৰ তাদাত্ম্যবোধ জন্মে।]

ৰামাদিগত ৰতি আদিও সাধাৰণীকৰণৰদ্বাৰাই সামাজিকৰ ৰতিকৰূপে প্ৰতীত হয়। সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে -

সেই একেদৰেই ৰতি আদিও সাধাৰণ হৈয়ে

সামাজিকৰ মনত প্ৰতীত হয়। ১১

যদি ৰতি আদি সামাজিকৰ নিজৰ বুলি প্ৰতীত হয়, তেনেহ'লে তেওঁলোকৰ লাজ, ভয় আদি ভাৱ জন্মা স্বাভাৱিক। আকৌ যদি ৰতি আদি অন্তৰ অৰ্থাৎ নায়কৰ বুলি প্ৰতীত হয়, তেনেহ'লে বসাস্বাদ অসম্ভৱ হ'ব (ৰতি আদি আৱগত নহ'লে ৰতি আদিৰ পৰিণতি-স্বৰূপ ৰসৰ আশ্বাদন হ'ব নোৱাৰে, গতিকে ৰতি আদি সাধাৰণ; ই সামাজিকৰো নহয়, কেৱল নায়কৰো নহয়)

কেৱল ৰতি প্ৰভৃতি স্থায়ীভাৱেই নহয়, বিভাৱ আদিও প্ৰথমতে (বসাস্বাদৰ পূৰ্বে) সাধাৰণ ৰূপে প্ৰতীত হয়।

ৰসৰ আশ্বাদৰ সময়ত সামাজিকৰ এনে প্ৰতীতি হয় -

সমুদ্ৰ লঙ্ঘন আদি কাৰ্য্য অন্তৰ, আকৌ অন্তৰো নহয়,

নিজৰ কিন্তু নিজৰো নহয়।—এনে প্ৰতীতি জন্মা বাবে

সামাজিকৰ বিভাৱ আদিৰ সৈতে কোনো বিভিন্নতা নাথাকে। ১২

[কাব্য-নাটকাদিত বৰ্ণিত সমস্ত বিষয়েই 'স্বগত' আৰু 'পৰগত' এনে ভেদ-প্ৰতীতিৰ উৰ্দ্ধত বিৰাজমান হৈ সকলোৰে সাধাৰণ বিষয়ৰূপে প্ৰতীক্ষমান হয়; গতিকে সেই বিষয়সমূহে নিৰ্দ্বন্দ্ব আনন্দ দিব পাৰে]

বাক, বিভাবাদিৰ স্বগত পৰগতাবিক্ত সাধাৰণ ৰূপ স্বীকাৰ কৰা হ'ল ; কিন্তু ইয়াৰপৰা বিভাৰ আদিৰ কেনেকৈ অলৌকিকত্ব প্ৰতিপাদন হয় ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

সহৃদয় সমাজত পূৰ্বে নথকা বিভাৰন আদি ব্যাপাৰৰ হেতুস্বৰূপ হোৱা বিভাৰ আদিক অলৌকিক বুলি কোৱাত দোষ কি ? বৰং অলৌকিকত্ব এইবিলাকৰ গুণস্বৰূপ : ১৩

আদি শব্দৰপৰা অনুভাৱ, সঞ্চাৰীভাৱৰ কথাও কোৱা হৈছে অৰ্থাৎ এইবিলাকো অলৌকিক হৈ পৰে। ইয়াৰ ভিতৰত যি ব্যাপাৰে সামাজিকৰ অন্তৰত ৰতি আদি স্থায়ীভাৱ বিশেষৰূপে বসাস্থাদৰ ৰূপত অঙ্কুৰিত হ'বলৈ সমৰ্থ কৰে, তাকে বিভাৰন বোলা হয়। এই প্ৰকাৰে অঙ্কুৰিত ৰতি আদি ভাৱক তাৰ পিছ মুহূৰ্ত্তত বসাদিৰূপত পৰিণত কৰা কাৰ্য্যই অনুভাৱন। বিভাৰন আৰু অনুভাৱনৰদ্বাৰা ক্ৰমে অঙ্কুৰিত আৰু পল্লৱিত ৰতি আদি স্থায়ীভাৱৰ সমাকৰূপে স্পষ্টীকৰণেই সঞ্চাৰণ।

বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ যথাক্ৰমে কাৰণ, কাৰ্য্য আৰু সঞ্চাৰী হোৱা সত্ত্বেও এই তিনিওটাকে কিয় বসোদোধৰ কাৰণ বোলা হৈছে ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কওঁ—

বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ লৌকিক ব্যৱহাৰত যদিও কাৰণ, কাৰ্য্য আৰু সঞ্চাৰীৰূপে পৰিগণিত হয়, বসোদোধৰ সময়ত এই সকলোবোৰ সন্মিলিতভাৱে কাৰণ স্বৰূপ হয়। (বসোদোধ অলৌকিক, গতিকে লৌকিক নিয়ম সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰযোজ্য নহয়।) ১৪

যদি বসোদোধত বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ—এই তিনিওটাই কাৰণস্বৰূপ, তেনেহ'লে তিনিওটা কিয় এককৰূপে প্ৰতিভাত হয় ? উত্তৰত কওঁ—

বসাস্থাদৰ আগতে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ পৃথকৰূপে প্ৰতীয়মান হৈ প্ৰত্যেকেই স্বকীয়া স্বকীয়া ৰূপে

বসোদ্বোধৰ কাৰণ হয়। তাৰ পিছত বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ এটাইবিলাক মিলিতভাৱে সহৃদয়ৰ হৃদয়ত চৰ্ব্বমান (আত্মাদিত) হয় আৰু প্ৰপাগক বসৰ (চৰ্ব্বতৰ বস) দৰে আনন্দাত্মক বসত পৰিণত হয়। ১৫

মিছিৰী, মৰিচৰ গুড়ি আদিৰ সংমিশ্ৰণত প্ৰস্তুত চৰ্ব্বতৰ এক প্ৰকাৰ অপূৰ্ব সোৱাদ হয়, ঠিক তেনেকৈ বিভাৱ, অনুভাৱ আদিও একত্ৰ হৈ এক অপূৰ্ব আত্মাদ জন্মায় (বসাত্মাদ হয়)—এনে অৰ্থকে বসাত্মাদৰ বিষয়তো গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।

এতিয়া প্ৰশ্ন উঠে যে যদি বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু বাস্তৱীভাৱ (সঞ্চাৰীভাৱ) এই সকলোবোৰ লগ লাগিহে বসাত্মাদ হয়, তেনেহ'লে কেনেকৈ কেৱল বিভাৱ, নাইবা বিভাৱ আৰু অনুভাৱ থাকিলেও বসাত্মাদ হয়? ইয়াৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ (বাস্তৱীভাৱ) ভিতৰত যেতিয়া কেৱল এটা বা দুটাহে থাকে তেতিয়া অনুভাৱ বা সঞ্চাৰীভাৱ ব্যঞ্জন শক্তিৰদ্বাৰা লগে লগে আক্ৰিপ্ত হয় আৰু তাৰপৰা বসাত্মাদ জন্মে। গতিকে “বিভাৱাদিত্ৰয় সম্মিলিতভাৱে বসোদ্বোধৰ কাৰণ” বুলি কোৱাত একো দোষ নাই। ১৬

[বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ তিনিটা সম্মিলিত ভাৱে বসোদ্বোধৰ কাৰণ বুলি আগতে সিদ্ধান্ত কৰা হৈছে; কিন্তু কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত কেৱল বিভাৱ আৰু কোনো ক্ষেত্ৰত কেৱল বিভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ থাকাতো বসোদ্বোধ হোৱা দেখা যায়। গতিকে পূৰ্বসিদ্ধান্ত বিতৰ্কৰ বিষয় হৈ পৰে। এই আশঙ্কা নিবৰন কৰিবলৈকে কোৱা হৈছে যে য'ত কেৱল বিভাৱ থাকে, তাত কাব্যৰ ব্যঞ্জন শক্তিৰদ্বাৰা অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ তৎক্ষণাত আক্ৰিপ্ত হয় আৰু য'ত বিভাৱ-অনুভাৱ দুয়োটা থাকে তেনে ক্ষেত্ৰত সঞ্চাৰীভাৱ আক্ৰিপ্ত হয়। এইদৰে বিষয়টো ব্যাখ্যা কৰিলে ‘বিভাৱাদিত্ৰয় সম্মিলিত ভাৱে বসোদ্বোধৰ কাৰণ’ বুলি কোৱাত একো দোষ হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ এই তিনিওটাৰ ভিতৰত এটা বা দুটা বাচ্যৰূপে থাকে বাকী এটা বা দুটা বাচ্যৰূপে থাকে—এইদৰে সিহঁত সম্মিলিত হয়।]

অন্য ভাৱ অৰ্থাৎ অনুভৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ কাব্যৰ প্ৰকৰণ আদি-
দ্বাৰা আক্ষিপ্ত হয়। যেনে—

দীৰ্ঘাক্ষঃ শৰদিন্দু কাস্তিৱদনঃ বাহু নতাংসয়োঃ

সংক্ষিপ্তঃ নিবিড়োন্নতস্তনমুৰঃ পাৰ্শ্বে প্ৰমুটে ইৱ ।

মধ্যঃ পাণিমিতো নিতস্থি জঘনঃ পাদাৰুদগ্ৰাঙ্গুলী

ছন্দো নৰ্হযিহুৰ্হথৈৰ মনসঃ সৃষ্টঃ তথাস্তাৱপুঃ ॥

(আয়তনেৰ, শৰতকালৰ চক্ৰৰ দৰে উজ্জ্বল বদন, বাহুযুগল কাঁধৰ ওচৰত নত,
নিবিড় উন্নত স্তনযুগলেৰে ঠেক বুকুখন গাৰ জুয়ো কাষ যেন ঘাঁহি মাজি থোৱা,
পাৰ্শ্বাংগি কঁকাল, জঘন বিণাল নিতম্বযুক্ত, জুয়োটি। ভৰিৰে আঙুলিবোৰ ওপৰলৈ
উঠা—যেন নচাওঁতাৰ মনৰ যেনে ইচ্ছা, ঠিক সেইদৰেই এওঁৰ শৰীৰটো গঠিত।)

এই শ্লোকত কেৱল মালবিকাৰূপ বিভাৱৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে যদিও
মালবিকাৰ প্ৰতি অভিলাষ প্ৰকাশ কৰা অগ্নিমিত্ৰৰ মনৰ ঔৎসুক্য আদি
সঞ্চাৰীভাৱ আৰু ‘নয়ন বিক্ষাৰ’ আদি অনুভৱ বাচ্য বিভাৱৰ বৈশিষ্ট্যৰ
ফল স্বৰূপে আক্ষিপ্ত হৈছে। অন্যান্য অনুভৱ আদি আক্ষিপ্ত হোৱাৰ
উদাহৰণো এইদৰেই দিব পাৰি।

কোনো কোনোৱে ‘বস অনুকাৰ্য্যাগ ৩’ বুলি কয়।

[প্ৰকৃত ৰাম আদিৰ অনুকৰণত কাব্য-নাটক বৰ্ণিত ৰাম আদি নায়ক নিষ্ঠ,
সহৃদয়-হৃদয়নিষ্ঠ নহয়।]

এই মত যুক্তিযুক্ত নহয়; তাকে তেওঁলোকলৈ লক্ষ্য কৰি কোৱা
হৈছে।

পৰিমিত (সীমাবদ্ধ) লৌকিক আৰু অস্তৰায়যুক্ত হোৱা বাবে
অনুকাৰ্য্যৰ অস্তৰত উদ্বুদ্ধ ৰতি আদি ভাৱ বস হব নোৱাৰে। ১৭

সীতাক দেখিলে ৰামৰ অস্তৰত যি ৰতিভাৱৰ উদ্বোধ হয়, সেই ৰতিভাৱ
পৰিমিত, লৌকিক আৰু কাব্য-নাটকৰ শ্ৰৱণ-দৰ্শনৰ বাধাস্বৰূপ; গতিকে
তেনেকুৱা ৰতিভাৱ কেনেকৈ বসত পৰিণত হ’ব পাৰে? যিহেতুকে বস
এই তিনিটা ধৰ্ম্মতকৈ বেলেগ ধৰ্ম্মযুক্ত।

[বস অনুকাৰ্ধ্যগত বুলি ক'লে তিনিটা দোষ হয়—(১) পৰিমিততা (২) লৌকিকতা আৰু (৩) বিধিনিযুক্ততা। সীতাক দেখি ৰামৰ অন্তৰত উদ্ভৱ হোৱা ৰতিভাৱ বৈক্তিক, ৰামতে সীমাবদ্ধ; গতিকে পৰিমিত। দ্বিতীয়তে, লৌকিক ৰীতি অনুসাৰে কাৰ্য্য-কাৰণ সম্বন্ধৰপৰা ৰতিৰ উদ্বোধ হোৱা বাবে লৌকিক, চমৎকাৰবিহীন। তৃতীয়তে এনে ৰতি উদ্বোধৰ বাবে সাংসাৰিক ভোগ-বিলাসৰ হে প্ৰয়োজন, কাব্য-নাটকবৰ্ণিত সঞ্চাৰীভাৱ আদিৰ প্ৰয়োজন নাই বাবে কাব্য নাটকৰ ভ্ৰৱণ আৰু দৰ্শনৰ বিধিনিষ্কৰূপ হৈ পৰে। গতিকে পৰিমিত, লৌকিক আৰু বিধিনিযুক্ত ৰতি আদি ভাৱ বসৰূপে পৰিণত হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো অসাধাৰণ, অলৌকিক আৰু বিধিনিষ্কৰূপ হ'ব বসাহাদ হয়।]

সেই একেদৰেই “বস অনুকাৰ্ধ্যগত” এই মতো দৃৰ হয়।

[উপৰুক্ত মতৰ বিপৰীতে কোনোৱে কয় যে বস অনুকাৰ্ধ্যগত অৰ্থাৎ নাটক আদিক অভিনয় কৰোঁতা নট আদিৰ অন্তৰ্ভৱ বিষয়।]

কেৱল শিক্ষা, অভ্যাস আদিৰ প্ৰভাৱত নট অৰ্থাৎ অভিনেতাই ৰাম আদিৰ স্বৰূপ প্ৰদৰ্শন কৰে, অভিনেতা কেতিয়াও বসৰ আস্বাদক হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু, কাব্যার্থ ভাৱনাৰ উপলব্ধিৰদ্বাৰা নটো সম্ভাৱে পৰিগণিত হ'ব পাৰে। ১৮-১৯

যদি নটেও কাব্যার্থ-ভাৱনাৰদ্বাৰা ৰাম আদিৰ স্বৰূপই নিজে দেখুৱায়, তেতিয়া নটো সামাজিকৰে এজন বুলি গণ্য হয় আৰু অত্যাগ্ৰ সামাজিকৰ বসাস্বাদ হোৱাৰ দৰে নটৰো বসাস্বাদ হয়।

[নটে অভিনয়ৰ কলা শিৰি আৰু অভ্যাস কৰি বসমুখত তাকে প্ৰদৰ্শন কৰে আৰু নিজকে ৰাম আদিৰ ৰূপত দেখুৱায়; এই কাৰ্য্যৰদ্বাৰা নটৰ বসাস্বাদ হ'ব নোৱাৰে। যদি নটৰ হৃদয়তো কাব্যার্থ ভাৱনা বা বসনাৰ সৃষ্টি হয়, তেনেহ'লে তেতিয়া নট আৰু নট হৈ নাথাকে, হৃদয় সংবাদৰ সংশ্লিষ্টা সন্মুখ হয়। অৰ্থাৎ কেৱল অভিনয় কৰিলেই অভিনেতাৰ বসাস্বাদ নহয়, নায়কৰ সৈতে হৃদয় সংবাদৰ অংশীদাৰ হ'লে সহৃদয় সামাজিকৰূপেই অভিনেতাৰ বসাস্বাদ হ'ব পাৰে।]

প্ৰতীতিৰ ব্যাভিচাৰ নাই বাবে অৰ্থাৎ বসৰ অবিচ্ছিন্ন প্ৰতীতি হয় বুলি বস জ্ঞাপ্য বস্তুও নহয়। ২০

জ্ঞাপ্য ঘট আদি স্বৰূপত থকা অৱস্থাতো কেতিয়াবা অজ্ঞাত হৈ থাকে, বস কিন্তু এনেকুৱা নহয়। বসপ্ৰতীতি নোহোৱাকৈ বসৰ অস্তিত্বই নাথাকে।

[জ্ঞাপ্য বসৰ স্বৰূপ এয়ে যে অস্তিত্ব থাকিলেও কেতিয়াবা জ্ঞাপ্য বস অজ্ঞাত হৈ থাকে, কিন্তু বস এনে লক্ষণাক্ৰান্ত নহয়। বসৰ অস্তিত্ব আছে অথচ বসাহুভব হোৱা নাই এনে অৱস্থা কেতিয়াও দেখা নাযায়। অৰ্থাৎ বসৰ অহুভুতিৰ অতিবিক্ত সত্তা নাই, গতিকে ঘট, পট আদিৰ দৰে জ্ঞাপ্য নহয়।]

বস কোনো কাৰণৰপৰা জন্মা কাৰ্য্যও নহয় ; কিয়নো বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰীভাৱ সামূহিকভাৱে বসৰ আশ্ৰয়স্বৰূপ।
(বস, বিভাৱাদি জ্ঞানৰপৰা উৎপন্ন হোৱা কোনো বস্তু নহয়।) ২১

বস কাৰ্য্য হোৱা হ'লে, বিভাৱাদিৰ জ্ঞান বসৰ কাৰণ হ'লহেঁতেন আৰু সেয়ে হোৱা হ'লে, বস প্ৰতীতিৰ সময়ত বিভাৱাদিৰ প্ৰতীতি নহ'লহেঁতেন। কিয়নো, কাৰণ-জ্ঞান আৰু সেই কাৰণৰপৰা জন্মা কাৰ্য্য-জ্ঞানৰ যোগপত্ত (একে সময়তে হোৱা) দেখা নাযায়। চন্দনৰ স্পৰ্শ-জ্ঞান আৰু তাৰপৰা জন্মা সুখৰ জ্ঞান একে সময়তে হোৱাটো সম্ভৱপৰ নহয়। বসে বিভাৱাদিক সামূহিকভাৱে আলম্বন কৰি থাকে বাবে বিভাৱ আদিৰ জ্ঞান বসজ্ঞানৰ কাৰণ নহয়—এয়ে হৈছে বক্তব্যৰ তাৎপৰ্য্য।

[বিভাৱাদিক কাৰণ আৰু বস তাৰ কাৰ্য্য বুলি ক'ব নোৱাৰি : কিয়নো কাৰণ জ্ঞান আৰু কাৰ্য্যজ্ঞানৰ পাৰ্থক্য আছে আৰু দুয়োটা জ্ঞান একে সময়তে হ'ব নোৱাৰে। বিভাৱাদিৰ জ্ঞান আৰু বসজ্ঞান একে সময়তে হয়, গতিকে বিভাৱাদি বসৰ কাৰণ নহয় আৰু বসো কাৰ্য্য নহয়।]

বসৰ পূৰ্বসংবেদন নাই অৰ্থাৎ বিভাৱাদি জ্ঞান হোৱাৰ আগতে বসৰ প্ৰতীতি নহয় ; আৰুো অসংবেদন কালত অৰ্থাৎ বস প্ৰতীতি হোৱাৰ আগতে বসৰ অস্তিত্বও নাথাকে—এই কাৰণে বস নিত্য বস্তুও নহয়। ২২

প্ৰতীতি নোহোৱা অৱস্থাতো নিত্যবস্তুৰ অস্তিত্ব নোহোৱাকৈ নাথাকে।

[প্ৰতীতি নোহোৱাকৈ থক। অৱস্থাতো নিত্য বস্তুৰ অস্তিত্ব থাকে, বস নিত্যবস্তু হোৱা হ'লে বসপ্ৰতীতি নোহোৱা অৱস্থাতো বসৰ অস্তিত্ব অক্ষুণ্ণ হ'লগৈতেন; কিন্তু প্ৰতীতিৰ বাহিৰে বসৰ অস্তিত্ব নাই; গতিকে বস নিত্যবস্তু নহয়।]

বস সাক্ষাৎ আনন্দময় আৰু স্বপ্ৰকাশ বাবে ভৱিষ্যৎ কালৰ নিষ্পত্তমান বস্তুও নহয়। আকৌ বস কাৰ্য আৰু জ্ঞাপা বস্তুতকৈ সম্পূৰ্ণ সুকীয়া বুলি বৰ্তমান কালৰ নিষ্পন্ন বস্তুও নহয়। বিভাৱ আদিৰ বিশেষ জ্ঞানৰ বিষয়ৰূপে সন্ধান্যৰ চিন্তিত প্ৰতিভাত হোৱা কাৰণে আৰু অতীত স্মৃতিৰূপে স্পষ্টভাৱে জ্ঞেয় হোৱা বাবে বসক নিৰ্বিকল্প জ্ঞানৰ বিষয় বুলিবও নোৱাৰি। কিন্তু সেই বুলি বস সবিকল্পজ্ঞানৰ বিষয়ো নহয়, কিয়নো বস বাচক আৰু লক্ষক শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা বস্তু নহয়। ২৩-২৫

সবিকল্পক জ্ঞানেৰে বজিব পৰা বস্তুবোৰ শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি, কিন্তু বসক সেইদৰে বাচক আৰু লক্ষক শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি।

[সবিকল্পক আৰু নিৰ্বিকল্পক, জ্ঞানৰ এই দুটা ভাগ। সবিকল্পক জ্ঞানৰ সহায়ত জনা ঘট, পট আদি বস্তুবোৰৰ বিষয়ে কথানে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। তেতিয়া জ্ঞান, জ্ঞেয় আৰু জ্ঞাতা স্বকীয়া ৰূপত থাকে। নিৰ্বিকল্পক জ্ঞান-গম্য বস্তু বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো নিৰ্বিকল্পক জ্ঞান হোৱাৰ সময়ত জ্ঞান, জ্ঞেয় আৰু জ্ঞাতা এই তিনিওটা শব্দই নৈ জ্ঞানৰূপে মাত্ৰ থাকে। নিৰ্বিকল্পক জ্ঞান, নাম, ৰূপ, জ্ঞাতি আদি বিশেষত্ববিহীন।]

বসক অতীন্দ্ৰিয় বা ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ একো বুলি কব নোৱাৰি।

বস সাক্ষাৎ অনুভৱৰূপে প্ৰতীত হয়, গতিকে অতীন্দ্ৰিয় হ'ব নোৱাৰে। আকৌ বস অলৌকিক শব্দজ্ঞান, গতিকে অপৰোক্ষও নহয় অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহও নহয়। ২৬

[কেবল শাস্ত্রবোধনপৰা হোৱা জ্ঞানই অপ্ৰত্যক্ষ, কিন্তু সহস্ৰদয়ৰ ক্ষেত্ৰত নাট্য-কাব্যৰ দৰ্শন-শ্ৰৱণ কালত মানসিক প্ৰত্যক্ষই লাভ হয়; গতিকে ‘অপৰোক্ষ’ কথামাৰে ইয়াত অল্প প্ৰত্যক্ষতকৈ ভিন্ন এই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে।]

তেনেহশে—

কোরাচোনবাক, অদৃষ্টপূর্ব্ব আৰু অশান্তপূর্ব্ব কি প্ৰকাৰেণে বসব
তত্ত্বনিৰূপণ কৰা হয় ? তাৰ উদ্ভবত কোৱা হৈছে—

গতিকে বস অলৌকিক আক কেরল সঙ্গদয়সকলোহ
সতাকপে অনুভব কবিব পাৰে । ২৭

বস যে সচাঁকৈয়ে আছে, তারনো প্রমাণ কি ? তার উত্তরত কোরা হৈছে—

বসব অস্তিত্বৰ একমাত্র প্ৰমাণ হ'ল মহাদয় সামাজিক
চৰ্বেণা বা বসনা ; বস চৰ্বেণাস্বৰূপ বাবে মহাদয়ৰ আশ্বাদ
অশুভৱতকৈ বেলেগ নহয় । ২৮

চৰ্চণাৰ অৰ্থ আশ্বাদন। “কাব্যার্থৰ (বিভাৱাদিৰ) সন্নিগ্গনৰ ফলত আশ্বাদনৰ সমাক্ উদ্ভৱেই আশ্বাদ” বুলি আশ্বাদৰ কথা আগতে কোৱা হৈছে। বাক, বস যদি কাব্য বস্তু নহয়ই, তেনেহ'লে কিয় মহা ভৰতে বিভাৱ অনুভাৱ আৰু ব্যাভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত বসৰ নিষ্পত্তি হয় বুলি কৈছে ?

এই প্রশ্নের উত্তরত কণ্ঠ—

প্রকৃততে চৰ্ৰ্বণাৰহে নিম্পত্তি হয়। চৰ্ৰ্বণাৰ নিম্পত্তিকে বসত আৰোপ কৰাত ঔপচাৰিক বা গোঁণ ৰূপেহে বসৰ নিম্পত্তি হয়। ২২

[প্রকৃততে বসৰ নিষ্পত্তি বা উৎপত্তি নহয়। বিভাৱাদিৰ সংযোগত যি বস্তুৰ নিষ্পত্তি হয়, সি হৈছে বসনা বা চৰ্কাণা। বস আৰু বসনা বা চৰ্কাণাৰ অভেদ কল্পনাবাৰা চৰ্কাণাৰ নিষ্পত্তিকে বসত আৰোপ কৰি বসৰ নিষ্পত্তি বুলি কোৱা হৈছে।]

প্ৰকৃততে কিন্তু বসনা বা চৰ্ৰ্বণা বসতকৈ বেলেগ নহয় বাবে চৰ্ৰ্বণাও কাৰ্য্য নহয়। তথাপি চৰ্ৰ্বণা কেতিয়াবাহে হয় (কেতিয়াবাহে বসামুভৱ হয়)—অৰ্থাৎ সদায় নাথাকে গুণে আৰু আবিৰ্ভাৱ আৰু তিৰোভাৱ থকা বাবে, কাৰ্য্যবস্তুৰ ধৰ্ম্ম চৰ্ৰ্বণাত আৰোপৰদ্বাৰা চৰ্ৰ্বণাক কাৰ্য্যবস্তু বুলি ক'ব পাৰি। চৰ্ৰ্বণাৰ স্বৰূপ বসত আৰোপ কৰি বসকো সেইদৰেহে কাৰ্য্য বোলা হয়।

বসৰ অবাচ্যত্ব অৰ্থাৎ শব্দৰ অভিধা আদি বৃত্তিৰদ্বাৰা
যে বস প্ৰকাশযোগ্য নহয়, সেই বিষয়ে ব্যঞ্জনা নিৰূপণ
প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে। ৩০

আদি শব্দৰপৰা অলঙ্কাৰ আদিও বৃত্তিৰ লাগিব অৰ্থাৎ শব্দৰ লক্ষণা
আদি বৃত্তিৰেও বস প্ৰকাশ নহয়।

বাক্য, ৰাতি আদি ভাৱ মিলিত ভাৱেহে যদি বস হয়, তেনেহ'লে
বস কেনেকৈ স্বপ্ৰকাশ আৰু অখণ্ডস্বৰূপ হয়? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত
কোৱা হৈছে।

জ্ঞানৰ সৈতে একৰূপত্ব প্ৰাপ্ত হৈ ৰাতি আদি ভাৱ
বসত পৰিণত হয়, কাৰণেই বসৰ স্বপ্ৰকাশত্ব আৰু
অখণ্ডত্ব সিদ্ধ হয়। ৩১

[বিভাৱাদিৰ সমূহালম্বনাত্মক যি অন্তৰৰ সৈত অন্তৰৰ আৰু জ্ঞান স্বকীয়া
বস্তু নহয়, জ্ঞানৰ সৈতে একে, গতিকে বস স্বপ্ৰকাশ আৰু অখণ্ডস্বৰূপ।]

যদি ৰাতি আদি ভাৱ প্ৰকাশ শৰীৰ জ্ঞানতকৈ বেলেগ হ'লহেঁতেন,
তেতিয়া হ'লে বস স্বপ্ৰকাশ নহলহেঁতেন। কিন্তু বস আৰু জ্ঞানৰ একাত্মতা
স্বীকাৰ কৰা হৈছে, সেইকাৰণে স্বপ্ৰকাশত্ব অসিদ্ধ নহয়। কোৱা আছে—
“বস আৰু চৰ্ৰ্বণাৰ মাজত কোনো প্ৰকাৰ প্ৰকৃত প্ৰভেদ নাই। বস
যেনেকৈ কাৰ্য্য নহয়, চৰ্ৰ্বণাও তেনেকৈ কাৰ্য্য নহয়। তথাপি চৰ্ৰ্বণা
সদায় নহয় বাবে আৰু আবিৰ্ভাৱ আৰু তিৰোভাৱ থকা বাবে গৌণভাৱে
চৰ্ৰ্বণাৰ কাৰ্য্যত্ব কল্পনা কৰা হৈছে অৰ্থাৎ চৰ্ৰ্বণাক কাৰ্য্য বুলি ধৰা হৈছে।

সহৃদয়-সহৃদয়ৰ অনাদি বাসনাৰ পৰিণতিস্বৰূপ ৰতি আদি ভাৱৰ সৈতে চৰ্ৰ্বণাক একে বুলি ধৰি ৰতি আদি ভাৱকো চৰ্ৰ্বণাৰ দৰেই উপচাৰিক ভাৱে কাৰ্য্য বুলি ধৰা হয়।”

চৰ্ৰ্বণা আৰু ৰস স্তম্ভৰ সৈতে একে বুলি স্বীকাৰ কৰিলে আমাৰ সিদ্ধান্তৰ নিৰাপদ শয্যাত শুই দিবা-বৰ্ণ সহস্ৰ (দেৱতাৰ বছৰেৰে এহেজ্জাৰ বছৰ) কাল স্তম্ভৰ নিদ্ৰা উপভোগ কৰিব পাৰিবা।

[সম্বোধনকৰ ফলত আত্ম-চৈতন্য প্ৰকাশ হ’লেই স্থপ বা শানন্দ হয়। ৰস আৰু চৰ্ৰ্বণাক স্থপৰ সৈতে একে বুলি স্বীকাৰ কৰি ললে কোনো অসঙ্গতি বা বিবাদ নাথাকে।]

উক্ত আছে—“যদিও ৰস স্বপ্ৰকাশ আনন্দস্বৰূপ তথাপি সহৃদয় সামাজিকে জন্ম-জন্মান্তৰৰ সঞ্চিত বাসনাৰদ্বাৰা উদ্বুদ্ধ ৰতি আদি ভাৱৰ সৈতে একে বুলি ৰস অন্তৰ্ভৱ কৰে।”

যিবিলাকে জ্ঞানৰ স্বপ্ৰকাশত স্বীকাৰ নকৰে, বৈদান্তিকসকলেই তেওঁলোকৰ মূৰত দণ্ড প্ৰহাৰ কৰক।

[বৈদান্তিকে জ্ঞান স্বপ্ৰকাশ বুলি কয়, কিন্তু নৈৰায়িকআদিয়ে জ্ঞানৰ স্বপ্ৰকাশতা স্বীকাৰ নকৰে। গ্ৰন্থকাৰ এই বিষয়ৰ বিবাদত সোমোৱা নাই। জ্ঞানৰ স্বপ্ৰকাশত প্ৰতিপাদন কৰাৰ ভাৱ বৈদান্তিকৰ ওপৰত দি তেওঁ বেদান্ত সিদ্ধ মত অনুসাৰে জ্ঞান আৰু ৰস স্বপ্ৰকাশ বুলি কৈছে, কিয়নো জ্ঞান আৰু ৰসাত্মক অভিন্ন।]

সহৃদয়ৰ অন্তৰৰ ৰতি আদি ভাৱ আৰু কাব্য-নাটকবৰ্ণিত বিভাৱাদিৰ একাত্মতা দেখা যায়, গতিকে ৰস অখণ্ড। ৰতি আদি ভাৱ প্ৰথমে এটা এটাকৈ প্ৰতীয়মান হয়, কিন্তু পিছত সকলোবোৰ একেলগ হৈ প্ৰকাশ হয় আৰু ৰসত পৰিণত হয়।

কথিত আছে—

“বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰীভাৱ, সাধিকভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱ প্ৰথমে ভাগ ভাগকৈ প্ৰতীয়মান হ’লেও পিছত এই সকলোবোৰ অখণ্ডৰূপে প্ৰতীয়মান হয়।”

কিন্তু প্ৰকৃততে বিভাৱ আদি বেদান্ত-প্ৰসিদ্ধ ব্ৰহ্মতত্ত্বৰ দৰে অৰ্থও বুলি বুজিব লাগে। বিভাৱ, অনুভাৱ ব্যাভিচাৰী ভাৱনো কেনেকুৱা, এই জিজ্ঞাসাৰ উত্তৰত প্ৰথমে বিভাৱৰ কথা কোৱা হৈছে।

বিভাৱ :

জনসমাজত যি যি বস্তু লৌকিক ৰতি আদি ভাৱৰ উদ্বোধক, কাব্য নাটকত বৰ্ণিত হ'লে সেইবিলাককেই বিভাৱ বোলা হয়। ৩২

মনুষ্ট-জীৱনত ৰাম আদি পুৰুষৰ হৃদয়ত ৰতি-হাস্ত-শোক আদি ভাৱ উদ্বোধন হোৱাৰ সীতা আদি ৰূপ যিবোৰ কাৰণ, সেইবোৰকে কাব্য-নাটকত সন্নিবিষ্ট কৰি “এইবোৰৰদ্বাৰা সহৃদয় সামাজিকসকলৰ হৃদয়স্থ অনাদি ৰতি আদি বাসনা বসৰ অঙ্কুৰ প্ৰাৰ্হুৱাৰ হোৱাৰ যোগ্য কৰি লোৱা হয়” কাৰণে তাক বিভাৱ বোলে।

ভৰ্তৃহৰিয়েও কৈছে—

“শব্দৰদ্বাৰা উপনিবদ্ধ আৰু সেইবাবে শব্দবোধৰ বিষয়ীভূত কংস-কৃষ্ণ আদি পৰোক্ষ পদাৰ্থও বধ্য-ঘাতকৰূপে সহৃদয়সকলৰ প্ৰত্যক্ষ যেন হৈ পৰে।”

(সহৃদয়ৰ হৃদয়ত বাহিৰৰ আৰু অতীতৰ পদাৰ্থও বুদ্ধিগমা হৈ প্ৰত্যক্ষভাৱে বিৰাজমান হয়।)

বিভাৱৰ ভেদ :

বিভাৱ দুই প্ৰকাৰ—আলম্বন বিভাৱ আৰু উদ্দীপন বিভাৱ। এই দুই প্ৰকাৰ বিভাৱৰ ভিতৰত নায়ক আদি আলম্বন বিভাৱ; কিয়নো নায়ক আদিক আলম্বন কৰিয়েই ৰসোৎপত্তি হয়। ৩৩-৩৪

‘নায়ক আদি’—ইয়াত আদি শব্দৰদ্বাৰা নায়িকা, প্ৰতিনায়িকা আদিকো বুজোৱা হৈছে। কোন ৰসৰ কি বিভাৱ, সেই বিষয়ে সেই সেই ৰসৰ বৰ্ণনাত কোৱা হ’ব।

নায়কৰ স্বৰূপ নিৰূপণ :

তাগী, কৃতী, কুলীন, সুশ্ৰী, ৰূপ-যৌৱনসম্পন্ন, উৎসাহী,
কৰ্মনিপুণ, লোকপ্ৰিয়, তেজস্বী, বৈদগ্ধ্যসম্পন্ন, সৎচৰিত্ৰৱান্
জনেই নায়ক—অৰ্থাৎ এইবিলাকেই নায়কৰ লক্ষণ । ৩৫

দক্ষ = ক্ষিপ্ৰকাৰী, শীল = সৎচৰিত্ৰ । এনেকুৱা গুণসম্পন্ন জন কাব্য-
নাটকত নায়ক হ'বৰ যোগ্য ।

নায়কৰ প্ৰকাৰ :

প্ৰথমতে নায়ক চাৰি প্ৰকাৰ—(১) ধীৰোদাত্ত, (২) ধীৰোদ্ধত,
(৩) ধীৰললিত আৰু (৪) ধীৰপ্ৰশান্ত । ৩৬

ধীৰোদাত্ত নায়কৰ লক্ষণ—

আত্মপ্ৰাধাহীন, ক্ষমাশীল, অতি গম্ভীৰ, সুখ-দুখত অভিতুত
নোহোৱা, স্বভাৱতে ধীৰ, স্বাভিমানী অথচ বিনয়ী, দৃঢ়সংকল্প
যুগ্ম নায়কক ধীৰোদাত্ত নায়ক বোলা হয় । ৩৭

অৰ্থ সুস্পষ্ট ।

অবিকণ্ঠন = যি আত্মপ্ৰাধা নকৰে, মহাসহ = যাক শোক-হৰ্ষ-আদিয়ে
অভিতুত কৰিব নোৱাৰে, নিগূঢ়মান = যি নিজৰ বিনয়েৰে গৰ্ভভাৱ লুকাই
ৰাখে । দৃঢ়ব্ৰত = যি অঙ্গীকৃত কাব্য সম্পাদন কৰে । যেনে—ৰাম,
যুধিষ্ঠিৰ আদি ।

ধীৰোদ্ধত নায়কৰ লক্ষণ—

প্ৰভাৱশালী, উগ্ৰস্বভাৱসম্পন্ন, অস্থিৰ প্ৰকৃতিৰ, অহঙ্কাৰী,
মদগৰ্বী আৰু আত্মপ্ৰাধাপৰাধণ নায়কক নাট্যবিদসকলে
ধীৰোদ্ধত নায়ক বুলি কয় । ৩৮

যেনে—ভীষ্মেন আদি ।

ধীৰললিত নায়কৰ লক্ষণ—

নিশ্চিন্ত, যুগ্মস্বভাৱসম্পন্ন, দিনে-নিশাই কলা চৰ্চ্চাত নিমগ্ন
নায়কক ধীৰললিত নায়ক বোলা হয় । ৩৯

কলা = নৃত্য আদি । যেনে—ৰত্নাৱলী আদি নাটিকাত বৎসৰাজ আদি ।

ধীৰপ্ৰশান্ত নায়কৰ লক্ষণ—

সকলো শ্ৰেণীৰ নায়কৰ সাধাৰণ গুণ ত্যাগ আদি বাস্তৱ্যভাবে
থকা দ্বিজ আদি নায়কক ধীৰপ্ৰশান্ত নায়ক বোলা হয় । ৪০

যেনে—মাৰ্গতী-মাধৱ আদিত মাধৱ আদি ।

এই চাৰি প্ৰকাৰ নায়ক শৃঙ্গাৰ আদি বসত চতুৰ্থা বিভক্ত—

এই ধীৰোদাত্ত, ধীৰোদ্ধত, ধীৰললিত আৰু ধীৰপ্ৰশান্ত
নায়কেই দক্ষিণ, ধৃষ্ট, অনুকূল আৰু শঠ এই চাৰি ভাগত
বিভক্ত হৈ যোল প্ৰকাৰ হয় । ৪১

ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে শৃঙ্গাৰ বসাত্মক কাব্য-নাটকত ধীৰোদাত্ত আদি
চাৰি প্ৰকাৰ নায়কৰ প্ৰত্যেকেই দক্ষিণ, ধৃষ্ট, অনুকূল আৰু শঠ হোৱাত
মুঠতে নায়কৰ যোল প্ৰকাৰ ভেদ পোৱা হয় ।

শৃঙ্গাৰ বসত দক্ষিণ নায়ক—

এই নায়কবিলাকৰ ভিতৰত “যি অনেক মহিলাত সমানে
অনুৰাগ প্ৰকাশ কৰে, তেওঁকে দক্ষিণ নায়ক বোলা হয় ।” ৪২

‘অনেক’ বুলি কোৱাৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে ছুই, তিনি বা চাৰি গৰাকী
নায়িকাত সমানে অনুৰাগ প্ৰকাশ কৰিলে দক্ষিণ নায়ক বোলা হয় ।

যেনে—

স্নাতা তিষ্ঠতি কুন্তলেশ্বৰস্ততা, রাবোঃস্বৰাজস্বস্ত
দৃষ্টেৰাশ্ৰিৰিয়ং জিতা কমলয়া, দেৱী প্ৰসাত্যাত্ত ।
ইত্যন্তঃপুৰস্বন্দৰীঃ প্ৰতি মযা ৰিক্তায় ৰিক্তাপিতে
দেৱেনাপ্ৰতিশক্তমুটমনসা দ্বিত্ৰাঃ স্থিতং নাড়িকাঃ ॥

[প্ৰতীহাৰীৰ উক্তি : যেতিয়া মই অন্তঃপুৰৰ স্বন্দৰীসকলৰ বাতৰি মহাৰাজৰ
গুচৰত এইদৰে নিবেদন কৰিলোঁ—‘মহাৰাজ ! কুন্তল ৰাজকুমাৰীয়ে স্বত্বস্ব
সমাপন কৰি প্ৰতীক্ষা কৰিছে, আজি আপোনাৰ অঙ্গৰাজৰ ভগিনীৰ সৈতে মিলনৰ
দিন, কমলাই পাশা খেলত জিকি আজি বাতিটো লাভ কৰিছে, মহাৰাণীকো আজি

আপুনি প্ৰসন্ন কৰিব লাগে' তেতিয়া মহাবাজে কি কৰিব কি নকৰিব একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি দুই-তিনি দণ্ডমান সময় মনে মনে থাকিল ।]

ধুষ্ট নায়ক—

অগ্ৰৰ প্ৰতি প্ৰণয়াসক্ত হৈ অপৰাধী হ'লেও নায়িকাৰ প্ৰতি
ভয়-শঙ্কাহীন, নায়িকাৰ ওচৰত তিৰস্কৃত হৈয়ো লজ্জিত নহয়,
স্পষ্টভাৱে নিজৰ দোষ প্ৰকাশ হ'লেও মিছা কথা কয়—এনে
নায়কেই ধুষ্ট নায়ক । ৪৩

যেনে মোৰ (বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ) ৰচনাৰ পৰা :

শোণং ৰীক্ষা মুখং ৰিচম্বিতুমহং যাতঃ সমীপং ততঃ

পাদেন প্ৰস্তুতং তয়া সপদি তং ধৃৱা সহাসে মযি ।

কিকিৰ্ত্ত্ব ৰিধাতুমক্ষমতয়া ৰাস্পং সজ্জন্ত্যাং সখে

ধ্যাতুশ্চেতসি কৌতুকং ৰিতন্ততে কোপোহপি ৰামভ্ৰমঃ ॥

[বন্ধু ! প্ৰিয়াৰ মুখখনি ৰঙা পৰি উঠা দেখি চুমু খাওঁ বুলি মই যেতিয়া ওচৰ চাপি গ'লোঁ, তেতিয়া তেওঁ মোক গোৰ মানি দিলে । মই তেতিয়া ইহি ইহি ভৱিষ্যন বুকুত সাৱটি ধৰাত প্ৰিয়াই আক একো কৰিব নোৱাৰি চকুলো টুকিবলৈ ধৰিলে । স্বন্দৰীৰ সৈতে প্ৰণয়-কোপৰ কথা শুৱাবিলে অসম্ভৱত এতিয়াও কৌতুক জন্মে ।]

একান্বিত অমুকুল নায়ক । ৪৪

একমাত্ৰ নায়িকাৰ প্ৰতি অন্তৰাগী নায়কেই অমুকুল নায়ক ।

অস্মাকং সখি । ৰাসসী ন কচিৰে গ্ৰেৱেয়কং নোজ্জলম্

নো ব্ৰত্ৰা গতিকদ্ধতং ন হসিতং নৈৰাস্তি কচ্চিন্দদঃ ।

কিস্তুগ্ৰেহপি জনা ৰদন্তি সুভগোহপাস্ত্যাঃ প্ৰিয়ো নাগ্ৰতে

দৃষ্টিং নিক্ষিপতীতি ৰিশ্মমিয়তা মহ্যামহে হুংস্থিতম্ ॥

[কোনো নায়িকাৰ সখীৰ প্ৰতি উক্তি : সখী ! মোৰ কাপোৰ-কানি ভাল নহয়, কৰ্ঠহাবো জকুমকীয়া নহয়, খোজ-কাটলো বন্ধিম নহয়, ইহিহিতো দীপ্ততা নাই, মোৰ কোনো প্ৰকাৰ অহঙ্কাৰ নাই । তথাপি আন সকলো মানুহেই

কয় এই বমণীৰ প্ৰিয়তমে সুদৰ্শন হৈয়ো অলু কোনো হৃদবীৰ ফালে চকু নিমিয়ে’
এনে কথা কণত পৰিলে মোৰ এনেহে লগে যেন (মোৰ বাহিৰে) গোটেই
খন সংসাৰ দুখত বুৰি আছে।]

শৰ্ট নায়কৰ লক্ষণ :

যি নায়কে এগৰাকী নায়িকাৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ আন এগৰাকী
প্ৰেমিকাৰ প্ৰতি বাহ্যিক অমুৰাগ দেখুৱাই গোপনে অপ্ৰিয়
আচৰণ কৰে, সেই নায়কক শৰ্ট নায়ক বোলা হয়। ৪৫

অৰ্থাৎ যি নায়কে এগৰাকী নায়িকাৰ প্ৰতি অমুৰাক্ত হৈ বাহিৰত
ভগৰাকী নায়িকাত সমানে অমুৰাগ দেখুৱায়, কিন্তু প্ৰকৃততে যি নায়িকাৰ
প্ৰতি আসক্তি নাই, সেই নায়িকাৰ প্ৰতি গোপনে অসৎ আচৰণ কৰে ;
সেই নায়ককে শৰ্ট নায়ক বোলা হয়।

উদাহৰণ, যেনে—

শৰ্টান্দ্ৰিয়াঃ কাঞ্চীমণিৰণিতমাকৰ্ণা সহস।

যদান্দ্ৰিয়ন্ত্ৰৈৰ প্ৰশিখিল ভুজগ্ৰন্থিৰভৰঃ ।

তদেতেৎকাচক্ষে য়তমধুময়দ্বদবলবচো।

বিবেণাগূৰ্ণস্তী কিমপি ন সখী নে গণয়তি ॥

[নায়িকাৰ সখীয়েকৰ নায়কৰ প্ৰতি উক্তি : হে ধূৰ্ত্ত! সখীক আলিঙ্গন
কৰা সময়ত হঠাতে অলু বমণীৰ (তোমাৰ প্ৰিয়াৰ) কাঞ্চীলয় মণিৰত্নৰ শব্দ
শুনি তোমাৰ বাহুবন্ধন ঘে ঢিলা হৈ পৰিছিল—সেই কথা আৰু কাক ক’ম?
তোমাৰ মোসলা কথাৰ জ্ঞানত সখীৰ মন ঘূৰি যায়, সেইবাবে তোমাৰ আচৰণ
একোকে তেওঁ লেখত নধৰে।]

নায়কৰ সংখ্যা :

উত্তম, মধ্যম আৰু অধমৰূপে এই সকলোবোৰ নায়কেই আকৌ
তিনি প্ৰকাৰ ; গতিকে মুঠতে নায়ক আঠচল্লিশ প্ৰকাৰ। ৪৬

‘এই সকলোবোৰ মানে আগতে কোৱা বোল্ল প্ৰকাৰ নায়ক।

এতিয়া প্ৰসঙ্গক্ৰমে নায়কৰ সহায়কাৰীৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।
প্ৰাসঙ্গিকভাৱে আখ্যানৰ বহুত দূৰলৈকে (প্ৰায় শেষলৈকে)
থকা কম গুণ-সম্পন্ন চৰিত্ৰক পীঠমৰ্দ বোলা হয়। ৪৭

নায়কৰ আধিকাৰিক আখ্যানৰ লগত (সমাস্তৰালভাৱে) বহুত
দূৰলৈকে ব্যাপি থকা প্ৰাসঙ্গিক আখ্যানত থকা, কিছু সকলো শ্ৰেণীৰ
নায়কৰ উমৈহতীয়া গুণাৱলীতকৈ কিছু কম গুণসম্পন্ন, নায়কৰ সহায়ক
চৰিত্ৰই পীঠমৰ্দ। যেমন—ৰামচন্দ্ৰ আদিৰ সহায়ক সূত্ৰীৰ আদি।

শৃঙ্গাৰ বসত নায়কৰ সহায়কসকল—

অম্বুবক্ত, পৰিহাসত নিপুণ, কুণ্ঠিতা প্ৰণয়িবীৰ মানভঞ্জনত
অভিজ্ঞ, শুদ্ধ স্বভাৱৰ বিট, চেট (ভূতা), বিদূষক আদি
শৃঙ্গাৰ বসত নায়কৰ (নাযিকাবো) সহায়। ৪৮

‘আদি’ শব্দৰপৰা মালী, বজ্জক, তামূলী, সুগন্ধ দ্ৰব্য যোগাৰ্ত্ততা আদি
অন্যান্যসকলকো ধৰিব লাগিব।

এওঁলোকৰ ভিতৰত বিটৰ লক্ষণ—

অতিমাত্ৰা সম্ভোগৰ বাবে ধন-সম্পদহীন, ধূৰ্ত্ত, কলা বিদ্যাত
সামান্য অভিজ্ঞতা থকা, গণিকালয়ৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰত
সুনিপুণ, বাগ্মী, মধুৰ স্বভাৱসম্পন্ন আৰু বসিকতাৰ-আলাপত
লোকৰ সমাদৃত জনেই বিট। ৫১

চেটৰ (ভূতা) কথা সকলোৱে জানে, প্ৰসিদ্ধ; গতিকে বৰ্ণনাৰ
প্ৰয়োজন নাই।

বিদূষকৰ লক্ষণ :

পুষ্পবাচক, বসন্তকালবাচক আদি শব্দেৰে নাম থকা, কাৰ্য্য,
শৰীৰৰ অঙ্গি-ভঙ্গী, সাজ-পাৰ, আৰু কথা-বতৰাৰে সকলোকে
ইংহুৱাৰ্ত্ততা, দন্দুৰা, স্বকৰ্ম্মত (নিজৰ কামত) সুনিপুণ জনেই
বিদূষক। ৫০

স্বকৰ্ম মানো ভোজন আদি ।

অৰ্থচিন্তা বিষয়ত সহায়কৰ কথা কোৱা হৈছে—

অৰ্থচিন্তাৰ বিষয়ত সহায় হৈছে মন্ত্ৰী । ৫১

অৰ্থ হ'ল—স্বৰাজ্য আৰু পৰৰাজ্য সম্পৰ্কীয় চিন্তা আদি ।

“নায়ক নিজে, তেওঁৰ মন্ত্ৰী নাইবা জ্যোত্ৰনেই নায়কৰ অৰ্থচিন্তাৰ বিষয়ত সহায়ক”—এই বুলি যে নায়কৰ সহায়কনিকৰণৰ বিষয়ত কোনোৱে লক্ষণ কৰিছে, সেই লক্ষণ যুক্তি-যুক্ত নহয়; কিয়নো এনে লক্ষণৰ কথা ৰজাৰ অৰ্থচিন্তাৰ উপায়ৰ প্ৰসঙ্গতহে কোৱা উচিত, নায়কৰ সহায়ক নিকৰণৰ প্ৰসঙ্গত কোৱা উচিত নহয়। “অৰ্থচিন্তাৰ বিষয়ত সহায়ক হৈছে মন্ত্ৰী”—এইদৰে কওঁতেই তাৎপৰ্য্যৰদ্বাৰা নায়কৰ ‘অৰ্থ চিন্তা’ বুলি বুজা যায়।

আকৌ এনেদৰে কোৱা আছে—“মন্ত্ৰীৰদ্বাৰা ধীৰ-ললিতৰ অৰ্থসিদ্ধি হয়, কিন্তু ধীৰ ললিতৰ বাহিৰে অন্য নায়কৰ অৰ্থসিদ্ধি সচিবায়ন্ত আৰু স্বায়ন্ত (মন্ত্ৰীৰদ্বাৰা হয় আৰু নিজেও কৰে)। এইটোও যুক্তিসঙ্গত নহয়, কিয়নো—ধীৰললিত নায়কৰ অৰ্থচিন্তা কেৱল মন্ত্ৰীৰ অযত্নাধীন।

ধীৰললিত নায়কৰ অৰ্থচিন্তাৰ যোগাতা আদি নাই বাবে, মন্ত্ৰী ধীৰললিত নায়কৰ অৰ্থচিন্তাৰ সহায়ক নহয় বৰং নিজেই নিষ্পাদক, অৰ্থাৎ মন্ত্ৰীয়ে নিজেই অৰ্থবিষয়ক কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে।

অন্তঃপুৰত নায়কৰ সহায়ক :

শৃঙ্গাৰ আৰু অৰ্থচিন্তাৰ দৰেই অন্তঃপুৰত নায়কৰ সহায়ক হৈছে—বাওনা, নপুংসক, কিৰাত, শ্লেচ্ছ, গুৱাল, শ-কাৰ, কুঁজা আদি। ৫২

শ-কাৰ : ৰজাৰ অবিবাহিতা স্ত্ৰীৰ ভায়েক, খুলশালিয়েকক শকাৰ বোলা হয়। শ-কাৰ অহঙ্কাৰী, মূৰ্খ আৰু অভিমानी; ঐশ্বৰ্য্যশালী কিন্তু হীনবংশজ।

‘আদি’ শব্দবহাৰা বোবা আদিকো বুজোৱা হৈছে। বস্ত্ৰাৱলীত নপুংসক, বাওনা, কিৰাত, কুঁজা আদিৰ বৰ্ণনা, যেনে—

নষ্টং রঘরবৈর্মহুগগনাতারাদপাস্ত্রপা—

মন্তুঃকঙ্ককিকঙ্ককস্তা রিশস্তি ত্রাসাদয়ং রামনঃ ।

পৰ্গাস্তাশ্চয়িভিনিজস্তা সদশং নাম্নঃ কিৰাতৈঃ কৃতম্

কুজা নীচতয়ৈর যাস্তি শনকৈৰাশ্চক্ষণাশঙ্কিনঃ ॥

(মাতৃহৰ লেখত নপৰে বুলি ভয়ত নপুংসকবিলাক লাজ-কাজ কাটি কৰি থৈ পলাই গৈছে, এই বাওনাটোৱে ভয়তে কঙ্ককীৰ চলো চোলাৰ ভিতৰত সোমাইছেগৈ, দাঁতি-কাষৰত বাস কৰা বাবে কিৰাত নাম পোৱা কিৰাতবিলাকে নিজৰ নামৰ সৈতে খাপ খোৱা কামকে কৰিছে, (দুবলৈ পলাই গৈছে) আৰু কুঁজাবিলাকে বান্ধবে সিহঁতক দেখে বুলি ভয়ত চাপৰি লাহে লাহে গৈছে।)

মুচ্চকটিক আদিত শ-কাৰ সুপ্ৰসিদ্ধ। অস্ত্ৰবিলাকৰ বিষয়ে কাব্য-আদিৰ বৰ্ণনা দেখিলেই বুজা যাব।

এতিয়া দণ্ডসহায়ৰ কথা কোৱা হৈছে

দণ্ডবিষয়ত (শাসন আদি) সুহৃদ, ৰাজকুমাৰ, অৰণ্যবাসী,
সামন্তসকল আৰু সৈনিক আদি নায়কৰ সহায়। ৫৪

‘দণ্ড’ৰ অৰ্থ হৈছে ছুটৰ দমন। বিষয়টো স্পষ্ট, গতিকে উদাহৰণ দিয়া নহল।

ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মত নায়কৰ সহায়ক :

ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মত ঋত্বিক, পুৰোহিত, ব্ৰহ্মবিদ, তপস্বী আদি নায়কৰ
সহায়ক। ৫৫

ব্ৰহ্মবিদ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল বেদজ্ঞ নাইবা আত্মতত্ত্ববিদ।

নায়কৰ সহায়কসকলৰ ভিতৰত—

পীঠমৰ্দ আদিয়েই উত্তম । ৫৬

‘আদি’ শব্দৰপৰা মন্ত্ৰী, পুৰোহিত আদিকো উত্তম বুলি বুজিব লাগিব ।

বিট আৰু বিদূষক মধ্যম, শ-কাৰ, ভূতা আদি অধম বুলি পৰিগণিত । ৫৭

‘আদি’ শব্দৰদ্বাৰা তামূলী, গন্ধৰ্বা যোগাওঁতা আদিৰ কথাও বুজিব লাগিব ।

এতিয়া প্ৰসঙ্গক্ৰমে দূতৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে . লক্ষণ কওঁতেই দূতৰ বিভাগো প্ৰকাশ হ’ব ।

কোনো কাৰ্য্যসাধনৰ নিমিত্তে পঠোৱা দূত তিনিবিধ ; নিশ্চিষ্টাৰ্থ,

- মিতাৰ্থ আৰু সন্দেহহাৰক । দূতীও এইদৰে তিনিবিধ । ৫৮

এই বিষয়ত, কাৰ্য্যসাধনৰ বাবে যাক পঠাব পাৰি, সেয়ে দূতৰ লক্ষণ ।

এই তিনিবিধ দূতৰ ভিত্তত—

যি দূতে উভয়ৰ মনোভাৱ বুজি নিজেই প্ৰশ্নৰ সকলো উত্তৰ

দিয়ে ; আৰু নিজেই সকলো কাম স্তম্ভতভাৱে কৰে, সেই

দূতক নিশ্চিষ্টাৰ্থ দূত বোলা হয় । ৫৯

উভয়ৰ অৰ্থ হৈছে—যি জনে পাঠায় আৰু যাৰ ওচৰলৈ পঠোৱা হয়—

এই ছয়োজন ।

যি দূতে পৰিমিত কথা কয়, কিছু কাৰ্য্যসিদ্ধি কৰে , সেই দূতক

মিতাৰ্থক দূত বোলা হয় । যি দূতে কেৱল কোৱা কথাখিনি

মাত্ৰ কয় গৈ, সেই দূতক সন্দেহহাৰক বোলা হয় । ৬০

এতিয়া নায়কৰ সাংখ্যিক গুণৰ কথা কোৱা হৈছে :—

শোভা, বিলাস, মাধুৰ্য্য, গান্ধীৰ্য্য, ধৈৰ্য্য, তেজস্বিতা, ললিত

আৰু ঔদাৰ্য্য—এই আঠোটা পুৰুষোচিত সাংখ্যিক গুণ । ৬১

তাৰ ভিত্তত—

যি গুণবপৰা শৌৰ্য্য, দক্ষতা, সত্যবাদিতা, একান্ত উৎসাহ,
অনুৰাগ, দুৰ্বলৰ প্ৰতি দয়া আৰু সবলৰ প্ৰতি স্পৰ্দ্ধা প্ৰকাশ
হয়—সেই গুণকে শোভা বোলা হয় । ৬২

আনুৰাগিতাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

অহমেৰ মতো মহীপতেৰিতি সৰ্বঃ প্ৰকৃতিচিস্তয়ং ।

উদধেবিৰ নিম্নগাশতেষ্ণভৱদ্বাস্তৱিমাননা কচিৎ ॥

(সকলো প্ৰজাই মনে মনে ভাবে—‘ময়ে ৰজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ’ । শ শ নৈব
ভিতৰত সাগৰে কাকো আগুৱেলা নকৰাৰ দৰে এওঁৰো কাব্য এতি অৱজ্ঞা
নাছিল)

এনেকৈ অৱবিষয়ৰ উদাহৰণো বিচাৰি চাবলগীয়া ।

বিলাস :

দৃষ্টি ধীৰ, গমন বিচিত্ৰ আৰু কথা মিচিকিয়া হাঁহিযুক্ত
হোৱাকে বিলাস বোলা হয় । ৬৩

যেনে—

দৃষ্টিস্থগীকৃতজগৎত্ৰয়সৰ্বসাৰা

ধীৰোদ্ধতা নময়তীৰ গতিধিৰিত্ৰীম ।

কৌমাৰকেপি গিৰিৰদ্ গুৰুতাং দধানো—

রীৰো বসঃ কিমযমেতুত দৰ্প এৱ ॥

(এওঁৰ দৃষ্টিয়ে তিনিও লোকৰ প্ৰাণীসমূহৰ শক্তি-সামৰ্থ্য তৃণহেন জ্ঞান কৰিছে,
এওঁৰ ধীৰ অথচ উজ্জ্বল গমনে যেন পৃথিৱীখন তললৈ বহুৱাই নিছে, কিশোৰ বয়সতে
এওঁ পৰ্ব্বতৰ দৰে গুৰুত্ব ধাৰণ কৰিছে ; এওঁ বীৰবস নে যুষ্টিমান্ দৰ্প ।)

মাধুৰ্য্য :

ক্ষোভৰ কাৰণ উপস্থিতহোৱাতো উদ্বেগহীনতাৰ নাম মাধুৰ্য্য । ৬৪

এই বিষয়ৰ উদাহৰণ দিয়া নহ’ল, বিচাৰি চাবলগীয়া ।

গান্ধীৰ্য্য :

ভয়, শোক, ক্ৰোধ, হৰ্ষ আদিৰ মাজত নিৰ্ব্বিকাৰ হৈ থকা
অৱস্থাকে গান্ধীৰ্য্য বোলা হয় । ৬৫

যেনে—

আত্মত্যাগভিষেকায় রিস্তেস্ত বনায় চ ।

ন ময়া লক্ষিতস্তস্য স্বল্পোহপ্যাকাবরিত্রমঃ ॥

(অতিবেকলৈ আহ্বান কৰি বন লৈ পাঠোৱা সম্বন্ধেও তেওঁৰ মনোভাৱৰ অকণো
পৰিবৰ্ত্তন মই নেদেখিলোঁ ।)

ধৈৰ্য্য :

অশেষ বিপদ-বিঘিনিৰ মাজতো কৰ্ণবাত অবিচল হৈ থকাই
ধৈৰ্য্য । ৬৬

যেনে—

ক্ৰহাস্পৰোগীতিৰপি ক্ৰণেশ্মিন্ হবঃ প্ৰসংখ্যানপৰো বভূব ।

আত্মশ্ৰবাণাং নহি জাতু রিস্তাঃ সমাধিভেদপ্ৰভৱো ভৱন্তি ॥

(সেই ক্ষণত অঙ্গৰাবিলাকৰ মধুৰ গীত শুনিও মহাদেৱ ধ্যানমগ্ন হৈয়ে থাকিল ,
যিমানে বাধা-বিঘিনি নাহক লাগিলে জিতেন্দ্ৰিয়সকলৰ সমাধি ভঙ্গ কৰিব
নোৱাৰে ।)

তেজস্বিতা, লালিত্য আৰু ঔদাৰ্য্য :

প্ৰাণনাশৰ সম্ভাৱনা থকা সত্ত্বেও শত্ৰুৰ নিন্দাবচন আৰু অপমান
সহ্য নকৰাকে তেজস্বিতা বোলা হয় । কথা, বেষভূষা আৰু
শৃঙ্গাৰাত্মক আচৰণত প্ৰকাশ পোৱা মাধুৰ্য্যই হ'ল লালিত্য ।
শত্ৰু-মিত্ৰক সমজ্ঞান কৰি প্ৰিয় বাক্যেৰে দিয়া দানকে ঔদাৰ্য্য
বোলা হয় । ৬৭

এইবিলাকৰ উদাহৰণ উক্ত হৈ থাকিল ।

নায়িকা :

নায়িকা তিনি প্ৰকাৰ—স্বীয়া, অগ্ৰা আৰু সাধাৰণী । নায়িকাৰ
গাতো নায়কৰ সাধাৰণ গুণসমূহ যথাসম্ভৱ থাকিব লাগে । ৬৮

নায়কৰ গাত থাকিবলগীয়া ত্যাগ আদি সাধাৰণ গুণবিলাক নায়িকাৰ
গাতো যথাসম্ভৱ থাকিব লাগে । নায়িকা তিনি প্ৰকাৰ—নিম্নৰ স্ত্ৰী,
অন্তৰ স্ত্ৰী আৰু সাধাৰণী (গণিকা) ।

এই তিনিবিধ নায়িকাৰ ভিতৰত স্বীয়া নায়িকা—

বিনয়, সবলতা আদি গুণেৰে বিভূষিতা, গৃহকৰ্ম্মনিপুণা
আৰু পতিব্ৰতা দ্বায়েই স্বীয়া নায়িকা । ৬৯

যেনে—

লজ্জাপঙ্কপসাহায্যৈঃ পৰভক্তিগিণিবাসাইম ।

অৱিণ অচ্চুনেহাইঃ ধৰ্ম্মাণঃ ঘৰে কলতাইম ॥

(ল'ভেই ঘ'ৰ পৰ্য্যাপ্তপ্ৰসাধন, আন বৰণীৰ স্বামীৰ প্ৰতি ঘাৰ অকণো অভিলাস
নাই, অ'বনয় কাক বোলে, যি মুঠেই নাজানে—এনেকুৱা ভাৰ্যা ভাগ্যান্ পুৰুষৰ
ঘৰতহে থাকে ।)

স্বীয়া নায়িকাৰ ভেদ :

স্বীয়া নায়িকাও মুক্কা, মধা আৰু প্ৰগল্ভা—এই তিনি ভাগত
বিভক্ত । ৭০

ইয়াৰ ভিতৰত মুক্কা :

প্ৰথম যৌৱনত ভৰি দিয়া, মদনৰ বিকাৰসমূহ সদা প্ৰকাশ পোৱা,
ৰতি বিষয়ত প্ৰতিকূলতা দেখুওৱা, মান-অভিমান প্ৰকাশত মৃদু আৰু
বৰ লাজকুৰীয়া নায়িকাই মুক্কা নায়িকা । ৭১

প্ৰথম যৌৱনত ভৰি দিয়া নায়িকাৰ উদাহৰণ মোৰ পিতৃদেৱৰ ৰচনাৰপৰা,

যেনে—

মধ্যস্তা প্ৰাধিমানমেতি জঘনং রক্ষোজয়োর্মন্দতা
দূৰং যাত্যাদবধ বোমলতিকা নেত্রার্জরং ধারতি ।
কন্দৰ্পং পৰিৱীক্ষ্য নূতনমনোবাস্ত্যভিষিক্তং ক্ষণা-
দঙ্গানীৰ পৰস্পৰং ৰিদধতে নিলুপ্তং কুত্ৰনঃ ॥

(জঘন মধ্যভাগৰ (কটিদেশ) স্থূলতা লাভ কৰিছে, অনঘুগলৰ পূৰ্বৰ ক্ষীণতা উদৰে পৰিপূৰ্ণভাবে লাভ কৰিছে, নাভিদেশৰ বোমৰাজয়ে চকুৰ পূৰ্বৰ সবলতা কাঢ়ি লৈছে । কন্দৰ্পক নতুনকৈ মনোবাস্ত্যত অভিব্যক্ত হোৱা দেখি যেন এই স্থলোচনাৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গসমূহে পৰস্পৰক তেনেই লুপ্তন কৰিছে ।)

[জঘন স্থূল আৰু কটিদেশ ক্ষীণ হৈছে, অনঘুগল ক্ষীণ আৰু উদৰ ক্ষীণ হৈছে, নোবাস্ত্য বোমৰাজ্য সবল হৈছে কিন্তু নয়নৰ কটাক্ষ বন্ধ হৈছে... ইত্যাদি । নতুন বস্ত্ৰৰ অভিব্যেকৰ সময়ত অৰাজকতাৰ স্বৰোগত এনেদৰে লুপ্তন কাৰ্য্য চলিছে ।]

মদনৰ বিকাৰ সত্তাপৰিস্ফুট হোৱা নাযিকাৰ উদাহৰণ মোৰ “প্ৰভাৱতী পৰিণয়”ৰপৰা দিয়া হৈছে—

দন্তে সালসমন্তৰং ভূরিপাদং নিৰ্গতি নাস্তঃপুৰম্
নোদ্যামং হসতি ক্ষণাৎ কলয়তে হ্রীষজ্ঞনাং কামপি ।
কিঞ্চিদভাৱগভীৰৱক্ৰিমলৱস্পৃষ্টং মনাগ্ভাষতে
সক্ৰান্তস্ফুদীক্ৰতে প্ৰিয়কথামুন্নাপয়ন্তী সখীম্ ॥

(সেই বমণীয়ে অলস-মন্তৰভাবে মাটিত খোজ দিয়ে, অন্তঃপুৰৰপৰা বাহিৰলৈ নোলাফ, বৰকৈ ঢেঙেটকাই নাহাঁহে, চঠাতে লজ্জাজনিত ঘৰ্ণণাৰ এক অনিৰ্কচনীয় মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰে, গভীৰভাৱাৱেগ থকা দুই চাৰিট বেকা কথা বয় আৰু প্ৰিয়কথা আলোচনা কৰা সখীয়েকলৈ ক্ৰ কৌচাই চাই থাকে ।)

বতিবিষয়ত প্ৰতিকূলতা, যেনে--

দৃষ্টা দৃষ্টিমধো দদাতি কুকতে নালাপমাভাবিতা ।
 শয্যায়াং পৰিবৃত্তা তিষ্ঠতি কলাদালিজ্জিতা রেপতে ।
 নিৰ্ঘাশ্চীষু সখীষু রাসভরনান্নিগন্তমেরেহতে
 জ্ঞাতা রামতয়ৈর সস্ত্রাতি মম শ্ৰীতৈ নরোঢ়া প্ৰিয়া ॥

(মোৰ চকুৰে চকুৰে পৰিল তেওঁ তললৈ চায়, কথা পাতিব খুজিলে কথা
 নাপাতে, শয্যাতে মোলৈ পিঠি দি শোবে, বলৰে আলিঙ্গন কৰিলে কঁপিবলৈ ধৰে
 আৰু সখীয়েকহঁত শোৱনি-ঘৰবপৰা ওলাই গলে ওলাই যাব খেজে । নৰোঢ়া
 প্ৰিয়াই এনেকুৱা প্ৰতিকূল আচৰণ কৰি সস্ত্ৰাতি মোৰ শ্ৰীতি জন্মাইছে ।)

মান-অভিমানত মুহু, যেনে—

সা পত্ন্যঃ প্ৰথমাপবাদসময়ে সখ্যোপদেশং বিনা
 নো জ্ঞানাতি সৱিভ্ৰমারলনা-রক্ৰোস্তি সংসৃচনম্ ।
 স্বচৈবচ্চকপোলমূলগলিতৈঃ পৰ্য্যস্তনেত্ৰোৎপলা
 বালা কেৱলমের বোদিত্তি লুঠল্লোলালকৈবশ্ৰভিঃ ॥

(সেই বমণীয়ে সখীয়েকৰ উপদেশ নাপালে স্বামীৰ প্ৰথম অপবাদৰ সময়ত
 হাস-ভাব দেখুৱাই অজ-চালনা কৰি (জকুটি আদিৰে) নাটকি বেকা কথাৰে
 (স্বামীৰ অপবাদ) সূচনা কৰিব নেকানে । সেই তকণীৰ গাল দুখনৰ ওপৰ
 ভাগেদি চকুলো বৈ যায় ; তাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ নয়ন-পদ্মযুগল ব্যাকুল হয় ; চকল
 অলকবোৰ চকুলোৰ ওপৰত বাগৰি পৰে, তেওঁ কেৱল কান্দিয়ে থাকে ।)

অতিশয় লাজকুবীয়াৰ উদাহৰণ,--‘দন্তে সালসমম্ববম্’—এই শ্লোকতে
 পোৱা যায় ।

অতিশয় লাজকুবীয়া বুলি কোৱাতেই যদিও বতি-বিষয়ত প্ৰতিকূল
 মনোভাৱৰ অৰ্থও পোৱা যায়, তথাপি বিশেষ বৈচিত্ৰ্য সম্পাদনৰ
 বাবেই আকৌ বেলেগে উল্লেখ কৰা হৈছে ।

মধ্যৰ লক্ষণ :

বিচিত্ৰ বতি-ক্ৰীড়াত অভিজ্ঞা, গভীৰ কামোদ্গাদনা-
সম্পন্ন, যৌৱন উপচি পৰা, বাক্য-বচনত ঈষৎ
প্ৰগল্ভা, অলপ লাজ থকা স্বীয়া নায়িকাই মধ্যা । ৭২

ইয়াৰ ভিতৰত বিচিত্ৰ বতিক্ৰীড়াত অভিজ্ঞা, যেনে—

কাস্তে তথা কথমপি প্ৰথিতং মৃগাক্ষ্যা
চাভূৰ্য়মুদ্বতমনোভৱয়া বতেষু ।
তৎ ক্ৰজিতাশ্চতুৰদৃষ্টিবনেকৰাবম্
শিষ্যায়িতং গৃহ কপোতশতৈৰ্যথাস্থাঃ ॥

(বতিক্ৰীড়াত মৃগাক্ষীয়ে কামোদ্গস্তা হৈ প্ৰিয়তমৰ ওচৰত এনেকুৱা বতিচাভূৰ্য়া প্ৰকাশ কৰিছিল যে মৃগাক্ষীৰ সেই বতিকুজৰ ঘৰত পোহা শ শ পাৰ চৰায়ে বাবে বাবে অন্ধকৰণ কৰি যেন হেওঁৰ শিষ্যৰূহে গ্ৰহণ কৰিছিল ।)

এই উদাহৰণতে গভীৰ কামোদ্গাদনাসম্পন্ন নায়িকাৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ পাইছে । যৌৱন উপচি পৰা নায়িকাৰ উদাহৰণ, মোৰ বচনাৰ পৰা—

নেত্ৰে খঞ্জনগঞ্জনে সবসিদ্ধপ্ৰত্যাৰ্থি পাণিছয়ম্
রক্ষোজ্যৌ কবিকুন্তুরিভ্রমকৰীমতুয়ন্তিঃ গচ্ছতঃ ।
কাস্তিঃ কাঞ্চনচম্পকপ্ৰতিনিধিৰাণী সূধ্যম্পৰ্দ্ধিনী
শ্বেবেন্দীৱবদামসোদৰৱপুস্তস্তাঃ কটাক্ষচ্ছটা ॥

(সেই সূন্দৰীৰ চকুযুৱিয়ে খঞ্জন পখীক গঞ্জন কৰে, (চেৰ পেলায়) হাত ছখন পতুম কলি মৃদু, বুনমুগল ইমান উন্নত যে কবিকুন্তু বুলি ভ্ৰান্তি জন্মায়, গাৰ বৰণ কনকচম্পাৰ নিচিনা, ওপাত অমৃত বৰষে, নয়নৰ কটাক্ষ যেন প্ৰস্ফুটিত নীলোৎপলৰ মালাহে ।)

এনেকৈ অস্তান্ত বিষয়ৰ উদাহৰণো বিচাৰিব লাগে ।

প্ৰগলভা নায়িকা :

কামাক্ষা, প্ৰগাঢ় যৌৱনা, সকলোপ্ৰকাৰ বতিক্ৰীড়াত
সুনিপুণা, হাৰ-ভাৱ-পটীয়সী, নামমাত্ৰ লজ্জাশীলা,
বতিক্ৰীড়াত নায়কৰ প্ৰতি আক্ৰমণাত্মক ভূমিকা
গ্ৰহণ কৰা নায়িকাকে প্ৰগলভ নায়িকা বোলা হয় । ৭৩

কামাক্ষাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

ধন্যাসি যা কথয়সি প্ৰিয়সঙ্গমেহপি
ৱিশ্বক-চাটুক-শতানি বতাস্তবেষু ।
নীরীং প্ৰতি প্ৰণিহিতে তু কবে প্ৰিয়েণ
সখাঃ ! শপামি যদি কিঞ্চিদপি স্মৰামি ॥

(সখী ! 'প্ৰিয়সঙ্গম'ৰ সময়ত বৰণৰ মাজত বিশ্বাসতে কোৱা ইমান শ্ৰীতিৰ
কথা যে (মনত পেলাই) ক'ব পাৰা, সেই বাবে তুমি ধন্যবাদ পাবলগীয়া । সখীহঁত !
মই শপত খাই কৈছোঁ, প্ৰিয়তমে নীৰীবন্ধনত হাত দিয়াৰ পিছত কি হ'ল, এটাও
কথা যদি মোৰ মনত পৰিলহেঁতেন ।)

প্ৰগাঢ়-যৌৱনাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

অতুল্লতস্তনযুৰো নয়নে সুদীৰ্ঘে
ৱক্ৰেঙ্কৱাৱতিতবাং ৱচনং ততোহপি ।
মধ্যোহধিকং তম্বুবনুশুকনিতম্বো
মন্দা গতিঃ কিমপি চাস্তুতযৌৱনায়াঃ ॥

(এই অস্তুতযৌৱনা বৰগীৰ বক্ষঃস্থল উন্নত স্তনযুগলেৰে সুশোভিত, নয়নযুগল
আয়ত, ক্ৰমুগল অতিশয় কুটিল, কথা-বতৰা তাতোকৈ কুটিল, মাজ-চিঞা, নিতম্বৰ
স্থূলবৃত্ত অকণো কম নহয়, গমন মন্থৰ ।)

সকলো প্ৰকাৰ বতিক্ৰীড়াত নিপুণতা ; যেনে—

কচিভ্ৰাস্থূলাক্তঃ কচিদগুৰুপদ্ধাকমলিনঃ
কচিচ্চূৰ্ণোদগাবী কচিদপিচ সালক্ককঃ পদঃ ।
বলীভজ্জাভোগৈবলকপাতিতৈঃ শীৰ্ণকুসুমৈঃ
স্ত্ৰিয়াঃ সৰ্ব্বাৱস্থং কথয়তি বতং প্ৰচ্ছদপটঃ ॥

(শয্যাৰ আচ্ছাদন বস্ত্ৰ কোনো ঠাইত তামোলৰ পিকেৰে বস্ত্ৰ হৈ পৰিছে, কোনো ঠাইত (স্তনত দিয়া) অণ্ডক চন্দনৰ অমুলেপন লাগি মলিন হৈছে, আচ্ছাদন বস্ত্ৰৰ কোনো ঠাইত শুকান চন্দনবেণু সিঁচৰতি হৈ আছে, কোনো ঠাইত আকৌ ভৰিত লগোৱা আলতাৰ খোজৰ চিন, কোনো ঠাইত কঁকালৰ ত্ৰিহলী বেখাৰ খাজৰপৰা এবাই অহা চন্দন, খোপাবপৰা সৰি পৰা মোহাৰ খোৰা ফুল পৰি আছে—এই সকলোবিলাক চিনেৰে শয্যাৰ আচ্ছাদন বস্ত্ৰখিনিয়ে ৰমণীৰ সকলোপ্ৰকাৰ ৰতিবন্ধৰ কথা ঘোষণা কৰিছে ।)

হাৰ-ভাৱ পটীয়সীৰ উদাহৰণ :

মধুৰচৰ্চনৈঃ সজ্জভঞ্জেঃ কৃতাস্থলিতৰ্জ্জ্বনৈঃ

ৰত্নসৰচিঠৈৰজ্জল্যসৈৰ্মহোৎসৱবজ্জুতিঃ ।

অসকৃদসকৃৎফাৰফাৰৈৰপাঙ্গ ৱিলোকিতৈ

স্ত্ৰিভূৱনজয়ে সা পঞ্চেষোঃ কৰোতি সহায়তাম্ ॥

[জভঙ্গী কৰি মধুৰ কথাৰে, অস্থূলি ভোকাৰি, আনন্দত হঠাতে অজ-ভঙ্গী কৰি, বাৰে বাৰে দাঁখলীয়া কটিল কটাক নিক্ষেপ কৰি সেট ৰমণীয়ে ত্ৰিভূৱন জয়ত ৰেন মদনক সহায় কৰিছে ।)

নাম মাত্ৰ লজ্জাশীলাৰ স্বৰূপ :

“প্ৰিয় সজ্জমৰ সময়ত” ইত্যাদি উদাহৰণতে দেখা যায় ।

আক্ৰান্ত নায়িকা :—

স্বামিন্ ভঙ্গুৰমালকং সতিলকং ভালাং বিলাসিন্ কুক

প্ৰাণেশ ক্ৰটিতং পয়োধবতটে হাৰং পুনৰ্ষোজয় ।

ইতুত্কা সুৰভাৱসানসময়ে সম্পূৰ্ণচন্দ্ৰাননা

স্পৃষ্টা তথৈৱ তেন জাতপুলকা প্ৰাপ্তা পুনৰ্মোহনম্ ॥

(“হে স্বামী । গালত পৰি থকা চুলি কেইডাল তুলি দিয়া । বিলাসী, মোৰ কপালত ফোঁটটো আকৌ দিয়া ; প্ৰাণেশ্বৰ, মোৰ স্তনযুগলৰ কাষত ছিগি যোৱা হাৰডাল আকৌ জোৰা লগাই দিয়া” ৰতি ক্ৰীড়াৰ অৱসানত চন্দ্ৰাননা প্ৰেমিকাই এইদৰে কোৱাত আৰু প্ৰেমিকেও সেইদৰেই সকলো কৰাত তেওঁৰ স্পৰ্শত পুলকিত হৈ নায়িকা আকৌ ৰতিমুগ্ধ হৈ পৰিল ।)

মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভাৰ অন্তৰ্গত ভেদৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে :

তেওঁলোক ধীৰা, অধীৰা আৰু ধীৰা-ধীৰা গতিকে

মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভা নায়িকা মুঠতে ছয় প্ৰকাৰ ।

তেওঁলোক মানে, মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভা । ৭৪

উক্ত ছয় প্ৰকাৰৰ ভিতৰত :

(মধ্যা) ধীৰা নায়িকাই খঙত বিদ্ৰূপৰ হাঁহি আৰু বক্তোক্তিপূৰ্ণ
কথাৰে প্ৰিয়তমক দক্ষ কৰে, ধীৰা-ধীৰা নায়িকাই কান্দি-কাটি আৰু
অধীৰা নায়িকাই কটু কথাৰে প্ৰিয়তমক সন্তুষ্ট কৰে । ৭৫

মধ্যা ধীৰা, যেনে—

তদৱিতথমৱাদীৰ্ঘশ্বম স্বং প্ৰিয়েতি

প্ৰিয়জনপৰিভূক্তং যদুকুলং দধানং ।

মদধিৱসতিমাগাঃ কামিনাং মণ্ডনশ্ৰী

ব্ৰজতি হি সফলবৎ বল্লভালোকনেন ॥

(প্ৰিয়তম ' "তুমি মোৰ প্ৰিয়তম," বুলি মোক কোৱা কথাৰাৰ একেবাৰে
সঁচা । সেয়েহে তোমাৰ প্ৰাণ-প্ৰিয়াৰ পৰিধেয় পট্টবস্ত্ৰ পৰিধান কৰি মোৰ ঘৰলৈ
আহিছা । প্ৰেমিকৰ বেশভূষা প্ৰেমিকাৰ দৃষ্টিত পৰিলেহে সাৰ্থক হয় ।)

[স্বামী মধ্যা ধীৰা নায়িকাই পৰিহাস কৰি প্ৰিয়তমক কৈছে । নায়িকাৰ
মুণ্ডতা লোপ পাইছে, কিন্তু একান্ত প্ৰগল্ভতাও জন্মা নাই ।]

মধ্যা ধীৰাধীৰা (ধীৰা-অধীৰা) নায়িকা :

বালে নাথ বিমুঞ্চ মানিনি কৰং বোধান্ময়্য কিং কৃতম্

খেদোহস্ম্যাস্তু ন মেহপৰাধ্যতি ভৱান্ সৰ্বেহপৰাধা ময়ি ।

তৎ কিং বোদিষি গদগদেন ৱচসা কস্তাথ্ৰেতো কণ্ঠতে

নৰেতশ্চম্ম কা তৱান্মি দয়িতা নান্মীত্যতো কণ্ঠতে ॥

(প্ৰেমিক আৰু প্ৰেমিকাৰ প্ৰশ্নোত্তৰঃ '—বালিকা !' 'নাথ !' —অভিমানিনী
পং বাগ এবা'—'খং কৰি মই তোমাৰ কি কৰিছো ?' '—মোক কষ্ট দিছা'
'আপুনি মোৰ একো অপৰাধ লগোৱা নাই, যতমানে অপৰাধ সকলো মোৰেই'

‘—তেনেহলে ফেকুৰি ফেকুৰি কান্দিছা কিয় ?’ ‘মই কাৰ আগত কান্দিম ?’
‘—কিয় মোৰ আগত ?’ ‘—মই তোমাৰনো কোন ?’ ‘—প্ৰিয়তমা’ ‘—প্ৰিয়তমা
নহয় বুলিয়েইতো কান্দিছো।’)

মধ্যা অধীৰা নায়িকা :—

সাক্ষি মনোবধশতৈস্তৱ ধূৰ্ত্ত কান্ত।
সৈৱ স্থিতা মনসি কৃত্ৰিমহাৰবম্মা।
অস্ম্যাকমস্তি ন চ কশ্চিদিহাৰকাশ-
স্তস্ম্যাৎ কৃতং চৰণপাতবিড়ম্বনাভিঃ ॥

(ধূৰ্ত্ত ! কৃত্ৰিম হাৰ ভাববদ্বাৰা মনোৰমা তোমাৰ প্ৰেমিকাই তোমাৰ অন্তৰ
জুৰি আছে আৰু সেই প্ৰেমিকাৰ লগত বিলাস সন্তোগৰ লালসাবে তোমাৰ অন্তৰ
ভৰপূৰ, তাত মোৰ বাবে একেৰিও ঠাই নাই, গতিকে কেলেই মিছাতে
মোৰ ভৰিত পৰি বিড়ম্বনা কৰিছা ?)

প্ৰগলভা ধীৰা—

যি প্ৰগলভা নায়িকাই প্ৰিয়তমৰ প্ৰতি থকা যৎ
পেটতে লুকাই ৰাখি বাহিৰত আগ্ৰহ প্ৰকাশ
কৰে ; কিন্তু সন্তোগ কালত ঔদাসীন্য় প্ৰদৰ্শন কৰে,
সেই নায়িকাক প্ৰগলভা ধীৰা নায়িকা বোলা হয়। ৭৬

যেনে—

একত্ৰাসন সংস্থিতিঃ পৰিহৃত্য প্ৰত্নাদগমাদ্ দূৰতঃ
তাম্বুলানয়নচছলেন বভসাপ্লেষোহপি সংস্থিতঃ।
আলাপোহপি ন মিশ্ৰিতঃ পৰিজনং স্যাপাৰয়ন্ত্যাস্তিকে
কান্তং প্ৰত্ন্যপকাবশ্চতুৰয়া কোপঃ কৃতার্থীকৃতঃ ॥

(প্ৰিয়তমক দূৰৈৰপৰাই আগবঢ়াই অনাৰ ছলেৰে প্ৰিয়াই একেখন আসনেতে
স্বহা কাৰ্য্য পৰিহাৰ কৰিলে, তামোল আনিবলৈ যোৱাৰ ছলেৰে প্ৰিয়তমৰ হঠাৎ
আলিঙ্গনত বাধা দিলে, তৃত্যক মাতি আনি প্ৰিয়তমৰ স্তম্ভৰাত নিযুক্ত কৰি

কথা-বক্তব্যতো ভাগ নোলোৱাকৈ থাকিল,—এইদৰে সেই চতুৰা নায়িকাই ঐতিহ্যক কাম কৰি প্ৰিয়তমৰ ওপৰত থকা থং সকল কৰিলে ।)

প্ৰগলভা ধীৰাধীৰা নায়িকাই বিদ্ৰূপ বচনেৰে

নায়কৰ মনস্তাপ জন্মায় । ৭৭

যেনে, মোৰ বচনাৰপৰা—

অনলঙ্ঘতোহপি সুন্দৰ হৰসি মনো মে যং প্ৰসভম্ ॥

কিং পুনৰলঙ্ঘতন্ত্ৰং সম্প্ৰতি নখৰক্ষতৈস্তন্ত্ৰাঃ ॥

(হে সুন্দৰ ! তুমি অলঙ্ঘ্য-বিকৃত নোলোৱাতেই মোৰ মন বলেৰে হৰণ কৰা, এতিয়া সেই বৰ্ণীৰ নখৰক্ষতেৰে অলঙ্ঘ্য হৈ অহাৰ পিছত আক কথাই নাই ।)

অধীৰা প্ৰগলভা নায়িকাই তৰ্জ্জন আৰু তাড়ন কৰে । ৭৮

উদাহৰণ : যেনে—

শোণং বীক্ষ্য মুখং...ইত্যাদি (মুখ বঙা পৰা দেখি ইত্যাদি) :

প্ৰগলভা নায়িকাৰ এই সকলোবোৰ উদাহৰণতে 'খঙত' কথাৰাৰ যোগ দিব লাগিব ।

(মধ্যা প্ৰগলভা নায়িকাৰ অস্ত্ৰ প্ৰকাৰ ভেদ)

ওপৰত উল্লিখিত ছয়প্ৰকাৰ মধ্যা প্ৰগলভা

নায়িকা আৰু নায়কৰ প্ৰণয়ৰ অল্পতা আৰু

আধিক্য অনুসাবে দুই প্ৰকাৰে বিভক্ত । ৭৯

যেনে—

দৃষ্টৈকাসন সংস্থিতে প্ৰিয়তমে পশ্চাত্তপেত্যাদবা-

দেকস্তা নয়নে পিথায় স্নিহিতক্ৰীড়ানুবন্ধচ্ছলঃ ।

ঈষৎৱক্ৰিতকন্ধৰঃ সপুলকপ্ৰেমোল্লসন্মানসা-

মন্তুর্হাসলসংকপোলফলকাং ধূৰ্ভোহপবাং চূষতি ॥

(প্ৰিয়তম-সুগলক একেখন আসনেতে একে লগে বহি থকা দেখি ধূৰ্ভ শ্ৰেমিকে সান্নিধ্যনে পিছ কালৰপৰা আহি ধেমালিৰ চলেৰে একনীৰ চকু মুদাই ধৰিলে আৰু

ভিত্তিটো অলপ বেঁকা কৰি ইজনীক পুলকিত হৈ চুমা খালে, তেতিয়া পেটে পেটে ইহাত আঁক গ্ৰেমৰ উলাহত চুহিতাৰ গাল দুখন উজলি পৰিছিল।)

এইদৰে মধ্যা আৰু প্ৰগল্ভাৰ বাৰ প্ৰকাৰ ভেদৰ

কথা কোৱা হ'ল। যুদ্ধা মাত্ৰ এক প্ৰকাৰ।

গতিকে স্বীয়া নায়িকা মুঠতে তেৰ প্ৰকাৰ। ৮০

পৰকীয়া নায়িকা দুই প্ৰকাৰ—পৰোঢ়া আৰু কন্যা।

অভিনয়-যাত্ৰা আদিত আমন্ত্ৰ লজ্জাহীনা কুলটাই

হ'ল পৰোঢ়া (অগ্ৰৰ বিবাহিতা) নায়িকা। ৮১-৮২

যেনে—

স্বামী নিশ্বসিতেহপাস্বয়তি মনোজিহ্বাঃ সপত্নীজনঃ

শ্বশ্ৰুৰিঞ্জিতদৈৱতং নয়নয়োৰিহালীহো যাতবঃ।

তদ্বাদয়মঞ্জলিঃ কিমধুনা দৃগ্ভজিতাৱেন তে

ৱৈদক্ষীমধুৰ প্ৰবন্ধবসিক ব্যৰ্থোহয়মত্ৰ শ্ৰমঃ ॥

(ভূমিৱাহ চাৰিলেও স্বামীয়ে দোষ দেখে, নতিনীয়ে মনটো ফালি চাব খোজে, লগত আই ইজিত বজাত দেবতাৰ তুলা, মন আঁক জা কেইজনীয়ে চকুৰ ঠাৰ বুজবলৈ ঘূৰি ফুৰে, গতিকে দূৰৈৰপৰাই অজলি যাচিছে। তোমাৰ চকুৰ কটাঙ্কৰ এতিয়া কি ফল হ'ব? হে বিচক্ষণতাত মধুৰ! তুমি বহি কোণলত নিপুণ, কিন্তু ইয়াত তোমাৰ সকলো পৰিভ্ৰম ব্যৰ্থ।)

এই উদাহৰণত—

“মোক বিয়া কৰোৱাজনে মোক ভাত-কাপোৰ দিয়ে, গতিকে কেৱল স্বামী, কিন্তু প্ৰিয়তম নহয়। চাৰুৰ্য্যত বিচক্ষণ আৰু বতিবদ্ধত নিপুণ তুমিহে মোৰ প্ৰিয়তম” এই ব্যঙ্গাৰ্থৰদ্বাৰা নায়িকাৰ উপপতি বিষয়ক বতিৰ প্ৰতীতি হৈছে।

অবিবাহিতা, লজ্জাশীলা আৰু নৱযৌৱনা নায়িকাই কন্যা। ৮৩

এই শ্ৰেণীৰ নায়িকা পিতৃ-মাতৃ আদিৰ অধীনত থাকে কাৰণেহে পৰকীয়া বোলা হৈছে। যেনে—মালতী-মাধৱ আদিত মালতী আদি।

ধীৰা, কলানিপুণা গণিকা সামান্ত নায়িকা অৰ্থাৎ
বহু নায়কৰ সাধাৰণ নায়িকা । ৮৪

সামান্ত নায়িকা গুণহীনৰ প্ৰতি বিৰূপ আৰু গুণীৰ
প্ৰতিও আসক্ত নহয়, এওঁলোকে কেৱল অৰ্থৰ
বিনিময়ত বাহিৰত অনুৰাগ দেখুৱায় ; বৰকৈ
আদৰ কৰি লোৱা জনকো ধন শেষ হৈ অহা
দেখিলেই মাকৰ হতুৱাই খেদাই পঠায় ; কিন্তু
পুনৰ্মিলনৰ আশাও ৰাখে । চোৰ, পণ্ডক, মূৰ্খ,
যিবিলাকে বিনা পৰিশ্ৰমে অৰ্থ লাভ কৰে, তেওঁ
তপস্বী আৰু ছন্নকামুক আদি (গোপনে কামপ্ৰবৃত্তি
চৰিতাৰ্থ কৰা লোক) এই শ্ৰেণী নায়িকাৰ
অতিশয় প্ৰিয় । এওঁলোকে কামপ্ৰৱৰণা হৈ
প্ৰকৃততে কেতিয়াবা অনুৰাগিনী হয়, অনুৰক্তাই
হওক বিৰক্তাই হওক এনে নায়িকাৰ সৈতে ৰতি
অত্যন্ত দুৰ্লভ । ৮৫

পণ্ডকৰ অৰ্থ বাত ৰোগ আদিত অণ্ডকোষ নষ্ট হোৱা পুৰুষ
(নপুংসক) । ‘ছন্ন’ অৰ্থাৎ গোপনে যি কাম প্ৰবৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰে,
সেইজন ছন্নকামুক ।

অনুৰক্তা আৰু বিৰক্তাৰ ভিতৰত লটক-মেলক আদিত মদন-
মঞ্জৰী আদি বিৰক্তা গণিকা আৰু মুচ্ছকটিক আদিত বসন্তসেনা আদি
অনুৰক্তা গণিকা ।

নায়িকাৰ অষ্ট প্ৰকাৰ ভেদ :

এই ষোল প্ৰকাৰ নায়িকা প্ৰত্যেকেই অৱস্থাভেদে
আঠ প্ৰকাৰে বিভক্ত । যেনে—স্বাধীনভৰ্তৃকা,
খণ্ডিতা, অভিসাৰিকা, কলহাস্তৰিতা, বিঘ্নলকা,
প্ৰোথিতভৰ্তৃকা, বাসকসজ্জা আৰু বিৰহোৎকণ্ঠিতা । ৮৬

এই আঠ প্ৰকাৰৰ ভিতৰত—

ৰতিগুণত আকৃষ্ট হৈ প্ৰিয়তম যাৰ কাষৰপৰা
খন্তেকো আতৰি নাযায় আৰু যি ৰমণী বিচিত্ৰ
বিলাসৰ প্ৰতি অনুৰাগিনী—সেয়ে স্বাধীনভৰ্তৃকা
নায়িকা । ৮৭

যেনে—‘অস্মাকং সখি বাসসী……ইত্যাদি ।

খণ্ডিতা নায়িকা :

প্ৰিয়তমে অগ্ৰ ৰমণীৰ সন্তোষ চিহ্ন ধাৰণ কৰি
কাষলৈ অহাত যি নাৰীৰ অন্তৰ ঈৰ্ষাত বিকৃত হয়,
তেৱেঁই খণ্ডিতা নায়িকা বুলি পণ্ডিতসকলে কয় । ৮৮

যেনে—তদৱিতথমবাদী……ইত্যাদি ।

মদন পৰবশ হৈ যি ৰমণীয়ে নিজেই প্ৰিয়ৰ ওচৰলৈ
যায়, নাইবা প্ৰিয়ক নিজৰ ওচৰলৈ অনায় : তেওঁকে
জ্ঞানীসকলে অভিসাৰিকা বুলি কয় । ৮৯

যথাক্ৰমে উদাহৰণ : যেনে—

ন চ মেহৱগচ্ছতি যথা লঘুতাং কৰুণাং যথা চ কুৰুতে স ময়ি ।

নিপুণং তথৈনমভিগম্য ৱদেবভিদৃতি কাচিদিতি সন্দিদিশে ॥

(“তেওঁ যাতে মোৰ কাতৰ অৱস্থাৰ কথা মূঠেই বুজি নাপায় অথচ মোৰ
প্ৰতি কৰুণা দেখুৱায় ; দূতী ! তুমি ঠিক সেইদৰেই তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ কোৱা গৈ”
এইদৰে কোনো নায়িকাই তেওঁৰ সমুখলৈ অহা দূতীক আদেশ দিলে ।)

উৎক্ষিপ্তঃ কৰকঙ্কণদ্বয়মিদং বদ্ধা দৃঢ়ং মেখলা

যন্তেন প্ৰতিপাদিতা মুখৰয়োৰ্মজ্জীৰয়োৰ্মুক্ততা ।

আৰু বভসানুয়া প্ৰিয়সখি ক্ৰৌড়াভিসাবোৎসৱে

চণ্ডালস্তিমিৰাৱগুষ্ঠনপটক্ষেপং ৱিধন্তে ৱিধুঃ ॥

(হে প্ৰিয়সখী ! মই হাতৰ কঙ্কণযোৰ ওপৰলৈ টানি, কঁকালৰ কবন্ধনি
টানকৈ বাহিৰে ভৰিত পিন্ধ মুখৰ নূপুৰযুগলক বহুত যত্নেৰে মুক কৰি ৰেতিয়া

অতিশয় আনন্দত মই অভিসাৰ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিব খুজিছোঁ ; এনেতে সেই চণ্ডাল
চক্ৰই হঠাতে এছাৰৰ ওৰণি জুটাই মূৰ দেখুৱালে ।)

কুলৰমণীয়ে অভিসাৰ কৰিলে কুচি-মুচি নিজৰ
গাতে নিজে লুকোৱাৰ দৰে গাৰ অলঙ্কাৰৰ একো
শব্দ মুঠাকৈ ওৰণিৰে মুখ ঢাকি যায় । ১০

বেণুগাই অভিসাৰ কৰিলে চিত্ৰ-বিচিত্ৰ জাক্‌জমকীয়া
বেশভূষাৰে বিভূষিত হৈ, গাৰ নুপুৰ-কঙ্কণৰ
শব্দ তুলি আনন্দত হাঁহি মুখেৰে আগবাঢ়ে । ১১

দাসীয়ে অভিসাৰ কৰিলে, মদনৰ উন্মাদনাত দাসীৰ
কথা-বতৰা অসংলগ্ন হয়, চকুঘোৰ উত্তেজনাত
উজ্জ্বল হৈ উঠে আৰু শোভা কটিলৰ ধব-যুগুতি
নোহোৱা হয় । ১২

ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম বিধৰ (কুল ৰমণীৰ) অভিসাৰৰ উদাহৰণ হ'ল
'উৎক্লিপ্তম্' ইত্যাদি । পাছৰ দুবিধৰ উদাহৰণ বিচাৰিবলগীয়া ।

প্ৰসঙ্গক্ৰমে অভিসাৰৰ ঠাইবোৰৰ বিষয়েও কোৱা হৈছে—

খেতিৰ পথাৰ, উদ্যান, ভগ্নদেৱালয়, দৃতীৰ ঘৰ,
বন, উপবন, শ্মশান আৰু নৈৰ পাৰ—এই আঠ
প্ৰকাৰ ঠাই অভিসাৰিকা কুলটোৰ লীলাৰ স্থল ।
ইয়াৰ বাহিৰেও অন্ধকাৰাচ্ছন্ন যি কোনো ঠাইতে
অভিসাৰিকাই আশ্ৰয় লয় । ১৩

কলহাস্তৰিতা :—

চাটু-নাটু কৰা প্ৰিয়তমকো যি নাৰীয়ে খঙত খেদি
পঠাই পিছত অম্লতাপ কৰে, তেওঁকে কলহাস্তৰিতা
(কাঁজিয়া কৰি আঁতৰি থকা) বোলা হয় । ১৪

উদাহৰণ মোৰ পিতৃদেৱতাৰ ৰচনাৰপৰা—

নো চাটুশ্ৰৱণং কৃতং ন চ দৃশা হাৰোহস্তিকে সীক্ষিতঃ

কাস্তস্ত্ৰ প্ৰিয়হেতৱে নিজসখীৱাচোহপি দূৰীকৃতঃ ।

পাদাস্তে ৱিনিপত্য তৎক্ষণমসৌ গচ্ছন্ ময়া মৃঢ়য়া

পাণিভ্যামৰকধ্য হস্ত । সহসা কণ্ঠে কথং নাৰ্পিতঃ ॥

(প্ৰিয়তমৰ চাটুৰাকালৈ কাণ নিদিলোঁ। ডিঙিত পিছাবলৈ ওচৰলৈ অনা হাব ভাললৈ ঘূৰিকে নাচালোঁ। তেওঁৰ সঙ্কটি সাধন কৰিবলৈ সৰীৰতে দিয়া উপদেশ দলিয়াই পেলালোঁ।; শেষত যেতিয়া তেওঁ ভৱিত পৰি তৎক্ষণাত ওলাই গ'ল—তেতিয়া কিয় মই পাগলীয়ে হঠাতে চকুৱা হাতেৰে তেওঁৰ ডিঙিত সাহাটি নধৰিলোঁ ?)

বিপ্ৰলক্সা :—

পূৰ্বে সন্ধেত দিও যদি প্ৰিয়তম নাযিকাৰ ওচৰলৈ

নাহে, নিতান্ত অৱমানিতা সেই নাযিকাকে

বিপ্ৰলক্সা বোলা হয় । ২৫

যেনে—

উত্তিষ্ঠ দৃতি যামো যামো যাতন্তথাপি নায়াতঃ ।

যাতঃ পৰমপি জীৱেৎ জীৱিতনাথো ভৱেৎ তন্ত্ৰাঃ ॥

(দূতী, উঠা, আমি যাওঁ বলা এক প্ৰচৰ পাৰ হৈ গ'ল তথাপি তেওঁ নাহিল। উন্নত পিছতো যিজনী জীয়াই থাকে, তেওঁ তাইৰে প্ৰাণেশ্বৰ হওক ।)

নানা প্ৰকাৰ কাৰ্য্যৰ বাবে যাৰ স্বামী দূৰ দেখিলে

যায়, মদনৰ পীড়াত কাতৰা সেই নাযিকাকে

প্ৰোমিতভৰ্তৃক বোলা হয় । ২৬

তাং জ্ঞানীথাঃ পৰিমিতকথাং জীৱিতং মে দ্বিতীয়ঃ

দূৰীভূতে মযি সহচৰে চক্ৰৱাকীৰ্ম্মৈৱেকাম্ ।

গাটোৎকৰ্ণাং গুৰুশ্চ দিৱসেষেষু গচ্ছন্তু বালাঃ

জাতাঃ মন্ত্ৰে শিশিৰমাধিতাং পদ্মিনীং বান্যকপাম্ ॥

(প্ৰিয়ৱ সহচৰ মহি ঘূৰৈত থকাত তেওঁ এতিয়া চক্ৰবাক বধূৰ দৰে বিৰহিনী ।
তেওঁ কথা বতৰা কম কয় । তেওঁক মোৰ দ্বিতীয় জীৱন বুলি ধৰিবা ।
দীঘলীয়া দিনেৰে অতিবাহিত বৰোঁতে মোৰ কাৰণে অতিশয় উৎকণ্ঠিতা হৈ সেই
তকণী কিজানি শিশিৰমণ্ডিতা পত্নীৰ দৰে মলিন হৈ পৰিছে ।)

প্ৰিয়-মিলন হ'ব বুলি জানিব পাৰি যি নায়িকাই
বাসস্তৱন সুসজ্জিত কৰায় আৰু নিজেও প্ৰসাধন
আদি সম্পন্ন কৰে, সেই নায়িকাক বাসকসজ্জা
নায়িকা বোলা হয় । ১৭

যেনে, বাঘৱানন্দৰ নাটকৰপৰা—

ৱিদূৰে কেয়ুৰে কুক কৰযুগে বড়লয়ৈ-
বলং গুৰ্ব্বী ঐৱান্ধবণলতিকেয়ং কিমনয়া ।
নৱামেকামেকাৱলিময়ি ময়ি হং ৱিৰচয়ে
ৰ্ন পথাং নেপথাং বহুতৰমনস্কোৎসৱৱিধৌ ॥

(সখী ! হাতৰ কেয়ুৰ দুপাত নোলোকাই পোলাৱা, দুহাততুনো সোণৰ
খাক আৰু কেলেই লাগিছে ? ডিঙিৰ এই গধুৰ গলপতা থাকেনো কি কাম
সাধিব, তুমি মোক এধাৰ নতুন এডলীয়া হাৰ দিয়া ; প্ৰিয়তমৰ সৈতে মিলনৰ
সময়ত বৰ বেচি সাজসজ্জা উপকাৰী নহয় ।)

বিবাহোৎকণ্ঠিতা :

মিলনৰ বাবে আহিবলৈ সঙ্কল্প প্ৰকাশ কৰিও যাৰ
প্ৰিয়তম দৈৱবশতঃ আহিব নোৱাৰে, প্ৰিয়ৰ
অনাগমনৰ তুখত কাতৰা সেই বমণীয়েই বিবাহোৎ-
কণ্ঠিতা নায়িকা । ১৮

যেনে—

কিং কঙ্কঃ প্ৰিয়য়া কদাচিদধৰা সখ্যা মমোদেজিতঃ
কিং বা কাৰণগৌৰৱং কিমপি যন্নাভাগতোৱল্লভঃ ।
ইত্যালোচ্য মৃগীঘশা কৰতলে ৱিহাস্ত ৱক্ত্ৰান্বজঃ
দীৰ্ঘং নিঃশ্বসিতং চিৰং চ কদিতং শ্লিণ্ডাশ্চ পুষ্পস্ৰজঃ ॥

(তেওঁৰ অন্ত কোনো প্ৰেমসোৱে তেওঁক বাধা দি বাধিলেনে কি ? যোৰ সৰীয়ে কিবা কথাৰে তেওঁক বিবস্তি দিলেনে কি ? নে অন্ত এনে কোনো গুৰুতৰ কাৰণ ওলাল যে, আজি যোৰ প্ৰিয়তম নাছিল। ইয়াকে ভাবি ভাবি বৃগনয়না হৃদয়ীয়ে গালত হাত দি দীঘল হুমুনিয়াহ কাটি ফুলৰ মালা ছিটি দলিয়াই পেলালে আৰু বহুত সময় কান্দিলে।)

এইদৰে এশ আঠাইশ প্ৰকাৰ নায়িকা আৰ্কে উদ্ভূত,

মধ্যম আৰু অধম—এই তিনি প্ৰকাৰে বিভক্ত

হোৱাত মুঠতে নায়িকাৰ সংখ্যা তিনিশ চৌবাৰী

প্ৰকাৰ। ($১২৮ \times ৩ = ৩৮৪$)। ৯২

কোনো কোনো আচাৰ্য্যই নায়িকাৰ এনে প্ৰকাৰ ভেদ যুক্তিযুক্ত নহয় বুলি কয়। তেওঁলোকৰ মতে, কণ্ঠা আৰু পৰোচা-ৰূপে দ্বিধা-বিভক্ত পৰকীয়া নায়িকা প্ৰথমে সঙ্কেতৰ আগতে বিবহোৎকৰ্ছিতা, তাৰ পিছত বিদূষক আদিৰ সৈতে অভিসাৰলৈ গ'লে হয় অভিসাৰিকা আৰু কিবা কাৰণত নায়ক সঙ্কেত স্থললৈ নাহিলে হয় বিশ্লক্কা। এইদৰে পৰকীয়া নায়িকাৰ অৱস্থা ত্ৰয় হৈ যুক্তিসিদ্ধ (আঠোটা নহয়)।

ইয়াৰ বাহিৰে অন্ত কোনো অৱস্থা হোৱাটোও সম্ভৱপৰ নহয় বাবে এওঁলোক স্বাধীনভৰ্তৃকা নহৈ প্ৰকৃততে অস্বাধীনভৰ্তৃকাহে। (কিন্তু এই মত শুদ্ধমত নহয়।)

কোনো কোনো কাব্য নাটকত সানমিহলিভাৱে

বিভিন্ন নায়িকাৰ চৰিত্ৰ-চিত্ৰ দেখা যায়। ১০০

যেনে—

ন খলু ৰয়মমুগ্ধা দানযোগ্যাঃ

পিরতি চ পাতি চ যাসকৌ বহস্থাম্।

ৱিট ৱিটপমমুং দদম্ব তস্মৈ

ভৱতি যতঃ সদৃশোচ্চিৰায় যোগঃ।

(প্ৰৱৰ্ত্তক ! তে বিট, মই এই বিটপ (নব পল্লৱ) গ্ৰহণৰ যোগ্য নহওঁ, যি গৰাকোৱে তোমাক লুকাই থৈ গোপনে সম্ভোগ কৰে, তেওঁকে এই বিটপ

(নয়গজ) দিয়াগৈ। যি হেতুকে, সমানে সমানে মিলন হলেহে সেই মিলন দ্বায়ী হয়।)

ডৱ কিডৱ কিমাহিঁতৈৰুখা নঃ ক্ৰিডিকহপল্পৰপুষ্পকৰ্ণগুৰৈঃ।

নমু জনৱিদিতৈৰ্ভৱদ্বালীকৈশ্চিবপৰিপুৰিতম্ভৱ কৰ্ণযুগ্ম ॥

(ধৃষ্ট! তুমি গছৰ ফুল পাতৰ কৰ্ণাভৰণেৰে মোক সজোৱাৰ আৰু কি প্ৰয়োজন? সকলোৰে জনাজাত তোমাৰ কুকীৰ্ণিৰেই মোৰ ছখন কাণ সদায় ভৰি আছে।)

‘মুহুৰুপহসিতামিৱালিনাদৈৱিভবসি নঃ কলিকাং কিমৰ্থমেনাম্।

ৱসতিমুপগতেন ধাম্নি তস্তাঃ শঠ! কলিবেষ মহাংসুয়াত্ৱ দন্তঃ ॥’

ইতি গদিতৱতী কথ্য জঘান শুবিতমনোৰমপদ্মকেসৰেণ।

শ্ৰৱণনিয়মিতেন কাস্তমন্ত্ৰা সমমসিতামুকহেণ চক্ষুৰা চ ॥

(“প্ৰবন্ধক! আজি তুমি তোমাৰ সেই প্ৰেমসীৰ ভৱনত ৰাজ্জিৰাপন কৰি আহি এয়া সাক্ষাৎ কলহ-কলিকা (কাজিৱাৰ কাৰণ) মোক দিছাই, এনে স্থলত কিয় আকৌ ভোমোৰাৰ গুঞ্জন উপহাস কৰি কথা এই ফুলৰ কলিটি মোক দিব লাগিছে?” এই দৰে কৈ সেই ৰমণীয়ে ফুল থকা পত্ৰৰ কেশৱৰ নিচিনা পদ্মৰাজিৰে স্থলৰ আৱৰ্ণবস্তৃত নীল নয়নৰ কটকৈৰে আৰু কাণত পিঙ্কি থকা নীলোৎপলেৰে একে লগে প্ৰিয়তমক আঘাত কৰিলে।)

এই উদাহৰণত বক্তোক্তি, নিষ্ঠুৰ বাক্য আৰু কাণত পিঙ্কি থকা নীলোৎপলৰ আঘাত আদি কাৰ্য্যবহাৰা ধীৰ-মধ্যতা, অধীৰ-মধ্যতা, আৰু অধীৰ-প্ৰগল্ভতা আদিৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। অস্তান্ত ক্ষেত্ৰতো এনে সংমিশ্ৰণ দেখা যায়। উদাহৰণ বিচাৰি চাবলগীয়া।

অন্ত প্ৰকাৰে আকৌ নায়িকাৰ অসংখ্য ভেদ দেখা

যায়, গ্ৰন্থৰ কলেৱৰ বৃদ্ধিৰ ভয়ত এটাইবোৰ কোৱা

নহ’ল। * ১০১

নায়িকাৰ অলঙ্কাৰৰ কথা এতিয়া কোৱা হৈছে—

যৌৱনত নায়িকাৰ সাহিত্যিক অলঙ্কাৰ আঠাইশ
প্ৰকাৰ। তাৰ ভিতৰত ভাৱ, হাৰ আৰু হেলা
এই তিনিবিধ অলঙ্কাৰ। শোভা, কাস্তি,
দীপ্তি, মাধুৰ্য্য, প্ৰগল্ভতা, ঔদাৰ্য্য আৰু ধৈৰ্য্য—
এই সাত প্ৰকাৰ অযতুল্য অলঙ্কাৰ অৰ্থাৎ যত্ন
নকৰাকৈ আপোনা-আপুনি যৌৱনত দেখা দিয়া
অলঙ্কাৰ। লীলা, বিলাস, বিচ্ছিন্নি, বিবেক,
কিলকিঞ্চিত, মোটায়িত, কুটুমিত, বিভ্ৰম, ললিত,
মদ, বিকৃত, তপন, মোক্ষা, বিস্ফেপ, কুতূহল, হাসিত,
চকিত আৰু কেলি—এই ণ্ডাবটি স্বভাৱজ
অলঙ্কাৰ। ইয়াৰ ভিতৰত ভাৱ আদি দহবিধ
অলঙ্কাৰ নায়কৰ গাতো থাকে। ১০২

ওপৰৰ কাৰিকাত বৰ্ণিত ভাৱৰূপৰা ‘ধৈৰ্য্য’লৈকে এই দহবিধ অলঙ্কাৰ
নায়কৰ গাতো থাকিব পাৰে, কিন্তু এই সকলোবোৰ অলঙ্কাৰেই
নায়িকাৰ গাত প্ৰকাশ পালেহে বিশেষ বৈচিত্ৰ্যৰ সৃষ্টি হয়।

তাৰ ভিতৰত, ভাৱ :

নিৰ্বিকৰ চিন্তিত হোৱা প্ৰথম কামোদ্দেশ্যেই ভাৱ। ১০৩

জন্মৰূপৰা যৌৱনলৈকে কামৰ বিকাৰে স্পৰ্শ নকৰা মনত প্ৰথম
কামৰ বিকাৰ অঙ্কুৰিত হলে, তাকে ভাৱ বোলা হয়।

যেনে—

স এৱ স্তবভিঃ কালঃ স এৱ মলয়ানিলঃ।

সৈৱেয়মৱলা কিন্তু মনোহৃদ্বিৰ দৃষ্টতে ॥

। (সেই একে বসন্ত কাল, একে মলয়া বতাহ আৰু এয়া সেই একেই বৰষুণ,
তথাপি তেওঁৰ মনটো কিবা বেলেগ যেন দেখা গৈছে।)

এতিয়া, হাৰ :

অভিজি, নয়নৰ কটাক্ষ আদিৰে সম্ভোগেচ্ছা প্ৰকাশক
আক অন্তৰৰ কাম-বিকাৰ সামান্তৰূপে প্ৰকাশ
হোৱা ভাৱকে হাৰ বোলা হয় । ১০৪

যেনে—

ৱিৰূপতী শৈলশূতাৰি ভাৱমজ্জৈঃ স্কুবহালকদম্বকজৈঃ ।
সাতীকৃত্য চাকতৰেণ ত্ৰস্থৌ মুখেন পৰ্য্যন্তৱিলোচনেন ॥

(পৰ্ব্বতৰাজ তনৱায়ো নতুনকৈ ফুলা কোমল কদম ফুল পাছৰ নিচিনা
নিম্বৰ অঙ্গসমূহেৰে ভাব প্ৰকাশ কৰি মহাদেৱৰ কালে চাই লাহনি মুখখনি অলপ
বৈকাটক ধিয় হৈ থাকিল ।)

হেলা :

ভাৱৰ বিকাৰ বেচিকৈ দৃষ্টিগোচৰ হলে,
তাকে হেলা বোলা হয় । ১০৫

যেনে—

তহ সে যন্তি পউস্তা বহুএ সববঙ্গবিব্ভমা সঅলা ।
সংসই অমুদ্ভাৱা হোই চিবং জহ মহীণং পি ॥

(বমণীৰ সৰ্ব্বাঙ্গতে চৰ্চাতে বিভ্ৰমসমূহ প্ৰকাশ হৈ পৰাত তেওঁৰ মৃদুতাৰ
বিষয়ে সখীয়েকহঁত সংশয়াকুল হৈ উঠিল ।)

শোভা :

ৰূপ, যৌৱন, লালিত্য, অঙ্গৰ শুকুমাৰতা, পুষ্প-
চন্দন আদি ব্যৱহাৰ, ইত্যাদিৰপৰা নায়িকাৰ অঙ্গে
অঙ্গে প্ৰস্ফুটিত সৌন্দৰ্য্যৰ নাম শোভা ।

ইয়াৰ ভিতৰত যৌৱন-শোভাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

অসম্ভৃতাং মণ্ডনমঙ্গ-যষ্টেবনাসৱাখ্যাং কৰণং মদন্ত ।
কামন্ত পুষ্পব্যতিৰিক্তমন্ত্ৰং বাল্যাং পৰং সাহথ বয়ঃ প্ৰপেদে ॥

(শৈশৱ অভিক্ৰম কৰি পাৰ্ৱৰ্তীয়ে এতিয়া সেই বয়সত ভৰি দিছে, যি বয়সত

লাহী দেহাটি যতনেৰে পৰিপাটিকৈ নসজালেও হয়, যি বয়সত মদিৰা পান নকৰাকৈয়ে মত্ততা আহে, যিটো বয়স ফুল নোহোৱাকৈয়ে পুষ্পধনুৰ অস্ত্ৰ স্বৰূপ হয়।)

এইদৰে অস্ফাট ক্ষেত্ৰতো উদাহৰণ উহ।

কাস্তি :

কামৰ ঐশ্বৰ্য্যত অতিশয় উজ্জ্বল হৈ পৰিলে

শোভাকে কাস্তি বোলা হয়। ১০৬

চিন্তিত কামৰ উন্মেষ হ'লে যৌৱন-শোভা অতিশয় বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া তাকে কাস্তি বোলা হয়।

যেনে—

“নেত্ৰে খঞ্জন গঞ্জে

(তেওঁৰ নয়ন যুগলে খঞ্জনক হাব মনায়)

দীপ্তি :

কাস্তিয়েই অতিশয় বিস্তৃতি লাভ কৰিলে দীপ্তি নাম

পায়। ১০৮

যেনে—মোৰ চন্দ্ৰকলা নাটিকাত চন্দ্ৰকলাৰ বৰ্ণনা -

তাকণ্যস্ত বিলাসঃ সমধিকলারণ্যসম্পদো হাসঃ ।

ধবণীতলস্তাভবণঃ যুৱজনমনসো রশ্মীকবণম্ ॥

(সেই বমণী যৌৱনৰ বিলাস, অতিশয় লাৱণ্য সম্পদৰ প্রকাশ, পৃথিবীৰ ভূষণ আৰু যুৱকৰ মনৰ বশীকৰণ স্বৰূপ ।)

মাধুৰ্য্য :

সকলোপ্ৰেকাৰ অৱস্থাতে থকা বমণীয়তাৰ নাম

মাধুৰ্য্য। ১০৯

যেনে—

সবসিদ্ধমনুবিজ্ঞঃ শৈবলেনাপি বমাং

মলিনমপি হিমাংশোলন্দ্র লক্ষ্মীং জনোতি ।

ইয়মধিকমনোজ্ঞা রক্তলেনাপি তসী
কিমির হি মধুবাণং মণ্ডনং নাকৃতীনাম্ ॥

(দেহদ্বৈ লাগি থাকিলেও পছম মনোবন, মলিন হ'লেও চন্দ্রর কলকই শোভা হে
বঢ়ায়। বাকলি বসন পৰিধান কৰিছে যদিও এই তসী বেচি মনোহাৰিণী হে
হৈছে। যি এনেদে দেখিবলৈ ধুনীয়া, তেওঁকনো কিহে ছদ্মধাৰ ?)

প্রগলভতা :

লাজ-ভয় নোহোৱাই প্রগলভতা। ১১০

যেনে—

সমাস্তিষ্টা সমাপ্নৈষৈশ্চুশ্বিতাশ্চুশ্বনৈবপি।
দষ্টাশ্চ দংশনৈঃ কাস্তং দাসী কুৰ্ব্বন্তি যোষিতঃ ॥

(আলিঙ্গন কৰিলে প্রত্যালিঙ্গন কৰি, চুষন কৰিলে প্রতিচুষন কৰি, দংশন
কৰিলে প্রতিদংশন কৰি—বমণীয়ে প্ৰিয়তমক দাস কৰি ধৰ।)

ঔদাৰ্য্য :

সকলো সময়তে বিনয় প্রকাশ কৰাৰ নামেই ঔদাৰ্য্য। ১১১

যেনে—

ন ক্রান্তে পকবাং গিৰং ব্লিতমুতে ন ক্রমুগং ভঙ্গুৰম্
নোস্তংসং ক্ষিপতি ক্ষিতৌ অরুণতঃ সা মে ক্ষুটেহপ্যাগসি।
কাস্তা গৰ্ভগৃহে গৰাক্তব্লিবৰয়াপাবিতাক্ষ্যা বহিঃ
সখ্যা বক্তৃমভিপ্ৰায়চ্ছতি পবং পর্যাশ্রণী লোচনে ॥

(মোৰ অপবাধ স্পষ্ট হৈ ওলাই পৰিলেও প্ৰিয়তমাই কটু কথা নকয়, চকু
ঘোপাকৈ নধৰে নাইবা কাণৰ কেৰুও আজুৰি মাটিত নেপেলায় ; প্ৰিয়তমাই
কেৱল ঘৰৰ ভিতৰত থিয় দি বাহিৰৰপৰা খিড়িকীয়েদি লক্ষ্য কৰি থকা
সখীয়েকৰ পিনে চলচলীয়া চকুৰে চাই থাকে।)

ধৈৰ্য্য :

আত্মপ্ৰাণাশ্ৰুত্ব অচঞ্চল মনোবৃত্তিকে ধৈৰ্য্য বোলা হয়। ১১২

যেনে—

অলতু গগনে বাত্রৌ বাত্রাৰথশুকলঃ শশী
দহতু মদনঃ কিং রা মৃত্যোঃ পবেণ রিধাস্ততি ।
মম তু দয়িতঃ শ্লাঘ্যস্তাতো জনশ্রমলম্বয়া
কুলমমলিনং নদ্বৈরাং জনো নচ জীৱিতম্ ॥

(সদায় বাতি আকাশত পূৰ্ণ চন্দ্ৰই পোহৰ বিলাওক, মদনেও মোক ভুগু কৰক ; সিহঁতেনো মৃত্যুতকৈ আক কি বেচি কৰিব ? মোৰ সৰ্বজনমাস্ত পিতা মোৰ প্ৰিয়, সজকুলত জয়গ্ৰহণ কৰা মোৰ মাতৃও মোৰ প্ৰিয়, নিম্নলুৰ মোৰ বংশটোও মোৰ প্ৰিয়, কিন্তু মোৰ এই শৰীৰটো আৰু জীৱন মোৰ প্ৰিয় নহয় ।)

[অৰ্থাৎ জীৱন গ'লেও কুলৰ কলঙ্কজনক কাম মই কৰিব নোৱাৰোঁ । এই শ্লোকটোৰ পিছৰ অংশৰ অৰ্থ অৰ্থও হয় ।]

লীলা :

প্ৰিয়তমৰ প্ৰতি অমুবাগৰ বাবে অঙ্গ সঞ্চালন,
বেশ-ভূষা আৰু প্ৰীতিপূৰ্ণ শ্ৰোমালাপেৰে প্ৰিয়তমৰ
অমুকৰণ কৰাকে লীলা বোলা হয় । ১১৩

যেনে—

মৃণালৰায়ালয়লয়া ৱেণীবন্ধকপদ্মিনী ।
হৰামুকাবিনী পাতু লীলয়া পাৰ্ৱতী জগৎ ।

(মৃণালৰ বলয়েৰে শিৱৰ সৰ্পবন্ধনৰ আৰু জটাব দৰে বেণী বাঁজি শিৱৰ জটাজুটৰ অমুকৰণ কৰা লীলাৰে পাৰ্ৱতীয়ে ত্ৰিজগতক বন্ধা কৰক ।)

বিলাস :

প্ৰিয়তমৰ দৰ্শন, গমন, উপৱেশন, স্থিতি আদিৰ
বৈচিত্ৰ্য আৰু চকু-মুখ আদিৰ ভঙ্গীৰ বিশেষত্বকে
বিলাস বোলা হয় । ১১৪

যেনে—

অত্ৰাস্তবে কিমপি ৱাগ্ৰিত্তৱাতিবৃত্ত-
ৱৈচিত্ৰ্যমুল্লসিতবিভ্ৰমমায়তান্ধাঃ ।

ভদ্ৰবিসাঙ্গিকাব্যবসায়পাশ্চাত্যৈৰ্য্য-

মাচার্য্যকঃ কিমপি মান্বথমাবিবাসীং ॥

(সেই ছেগতে আৱতলোচনা সেই স্থলবীয়ে (মালতীয়ে) কথাবে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰা বৈচিত্ৰ্য্য, উজ্জাসপূৰ্ণ বিলাস-বিলম্ব, নানাবিধ সাঙ্গিক বিকাৰ (ঘাম, নোম শিঁয়ৰি উঠা আদি) আৰু অধৈৰ্য্য আদি, একে আধাবে ক'বলৈ হ'লে মননে পিকোৱা সকলোখিনি লীলা প্ৰকাশ কৰিলে ।)

বিচ্ছিন্তি :

সামান্য সাজ-পাৰ, বেশ-বিস্ফাস আদিয়েই যদি

কান্তি প্ৰকাশ কৰে, তাকে বিচ্ছিন্তি বোলা হয় । ১১৫

যেনে --

স্বচ্ছাস্তঃ স্পননবোধৌতমজ্জমোষ্ঠ-

স্তাস্বলদ্যতিৰিশদো ব্লিলাসিনীনাম্ ।

বাসন্ত প্ৰতমুৱিৱিক্তমস্তিতীয়ান্

আকল্পো যদি কুসুমেশুণা ন শৃণুঃ ॥

(নিৰ্ঘল পানীত গা ধুই জুব পেলোৱা শৰীৰ, তামোলৰ সেলেজিবে বঙা হৈ থকা ওঠ, জীৱাপাখি যেন পাতল নিকা কাপোৰ—ইয়াৰেই কামিনীৰ বেশ বচনা হয়, যদিহে তাৰ লগত প্ৰেমৰ অভাৱ নহয় ।)

ব্লিকোবাক :

অভিশয় গৰ্ব্বত বাহিত জনব প্ৰতি অনাদৰ প্ৰদৰ্শনব

নামেই ব্লিকোবাক । ১১৬

যেনে—

যাসাং সভ্যপি সদন্তগামুসবণে দোবামুৱন্তিঃ পৰা

যাঃ প্ৰাণান্ ববমৰ্পয়ন্তি ন পুনঃ সম্পূৰ্ণদৃষ্টিং প্ৰিয়ে ।

অত্যান্তাতিমতেহপি বন্তনি ব্লিধিৰ্যাসাং নিষেধাস্বক

স্তাত্ৰৈলোক্যৱিলক্ষণপ্ৰকৃতয়ো ৰামাঃ প্ৰসীদন্ত তে ॥

(যি সকল বমণীয়ে ভাল শুণ অহুসৰণ কৰি হুবোতেও সদায় দোষবহে

অনুসৰণ কৰে, যি সকলে প্ৰাণ গ'লেও প্ৰিয়ৰ প্ৰতি ঘৃণা নাচায়, নিজৰ অতি ভাল লগা বস্তু যাচিলেও নালাগে বুলিহে কয়, তিনিও লোকৰ ভিতৰতে বিচিত্ৰ প্ৰকৃতিৰ সেই স্তম্ভবাসকল তোমাৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হওক ।)

কিল কিঞ্চিত :

একান্ত বাঞ্ছিত ব্যক্তিক লাভ কৰাৰ বাবে জন্মা
আনন্দৰ ফলত মিচিকিয়া হাঁহি, শুক বোদন, হাঁহি,
ভয়, খং, শ্ৰম আদিৰ মিশ্ৰিত ভাৱকে কিলকিঞ্চিত
বোলা হয় ।

যেনে—

পাণিবোধমবিৰোধিতবাঞ্ছং ভৎসনাশ্চ মধুৰস্মিতগৰ্ভাঃ ।
কামিনঃ স্ম কুৰুতে কৰতোকহাঁৰি শুককদিতঞ্চ মুখেহপি ॥

(প্ৰিয়তমৰ ইচ্ছাত বাধা দিব নোখোজে যদিও স্তম্ভৰূপে নীবীৰুত
প্ৰিয়তমৰ হাত আঁতৰাই দিলে, মনোমোহা মিচিকিয়া হাঁহিৰে ভৎসনা কৰিলে
আৰু স্তম্ভৰ মাজতে মনোহৰ শুকান কান্দোন এসোতাও কানিলে ।)

মোট্টায়িত :

প্ৰিয়তমৰ বিষয়ে হোৱা কথা-বাৰ্তাৰ সময়ত
প্ৰিয়তমৰ ভাৱনাত তন্ময় হৈ থকা বমণীৰ কৰ্ণ
কণ্ঠ্যুৰন আদিক মোট্টায়িত বোলা হয় । ১১৮

যেনে—

সুভগ স্বকথাবস্ত্ৰে কৰ্ণকণ্ঠ্যুৰতিলালসা ।

উজ্জ্বলদুৰদনাস্তোজ্ঞা ভিনস্ত্যজ্ঞানি সাজনা ॥

(বন্ধু ! তুমি ভাগ্যবান ; তোমাৰ কথা ওলাওঁতে সেই বমণীয়ে কাণ
থজুৱাই পহুমৰ নিচিনা মুখেৰে হামিয়াই গা ভাঙিবলৈ ধৰিলে ।)

কুটুমিত :

নায়িকাৰ কেশগ্ৰহণ, স্তনমৰ্দ্দন, অধৰপান আদিৰ
সময়ত আনন্দ হোৱা সত্ত্বেও, লৰালবিকৈ মূৰ আৰু
হাত জোকৰাকে কুটুমিত বোলা হয় । ১১৯

যেনে—

পল্লরোপমিতিসাম্যাসপক্ষং দষ্টৱত্যধববিস্বমভীষ্টে ।

পৰ্য্যাকৃষ্ণি সকল্লেৱ তৰুণ্যাস্তাবলোলৱলয়েন কৰেণ ॥

(কোমল কুঁহিপাতৰ তুল্য বগুচুয়া ওঠ প্ৰিয়তমে দংশন কৰিলত চকল বলয়যুক্ত বমণীৰ হাতটিয়ে যেন দংশন-বেদনাত কেঁকাবলৈ ধৰিলে ।)

বিভ্ৰম :

প্ৰিয়তমৰ আগমনত হোৱা হৰ্ষ, অনুৰাগ আদিৰ

বাবে লবালৰিৰ কোবত এঠাইত পিঙ্কিৰ লগা

অলঙ্কাৰ আদি অশ্ৰু ঠাইত পিঙ্কাকে বিভ্ৰম বোলা

হয় । ১২০

যেনে—

শ্ৰদ্ধায়ান্তং বহিঃ কাস্তমসমাগুৰিভূষয়া ।

তালেহৰ্জনং দৃশোৰ্লাক্ষা কপোলে তিলকঃ কৃতঃ ॥

(প্ৰসাধন শেষ নৌহৰ্ষতেই বাহিৰত প্ৰিয়তম আহি বৈ আছেহি বুলি শুনি বমণীয়ে কপালত কাজল, চকুত আলতা আৰু গালত তিলক লগালে ।

ললিত :

অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ বিশ্ৰাসৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা

সৌকুমাৰ্য্যই ললিত । ১২১

যেনে—

শুকতৰ কল নৃপুৰাণুনাং সললিত নৰ্ত্তিতৱামপাদপদ্মা ।

ইতৰদনন্তিলোলমাদধানা পদমথ মন্থমম্ভবং জগাম ॥

(ভেটিয়া সেই বমণীয়ে পহুমৰ নিচিনা বাওঁ ভৰিটো মনোমোহাকৈ নাচোনৰ ভঙ্গীত আৰু ইটো ভৰি বৰকৈ চকলতা প্ৰকাশ নকৰাকৈ মাটিত পেলাই মদন-মদনৰ গতিবে ডাঙৰকৈ নৃপুৰ বজাই গুচি গ'ল ।)

মদ :

সৌভাগ্য, যৌৱন আদিৰ অলঙ্কাৰৰ ফলত হোৱা

চিন্তাবিকাৰৰ নাম মদ । ১২২

যেনে—

মা গৰ্বমুদ্রহ কপোলতলে চকান্তি
কান্তম্বহস্তলিখিতা মম মঞ্জবীতি ।
অস্ত্যপি কিং ন খলু ভাজনমীদৃশানাং
রৈবী নচেত্তরতি রেপাথুবস্তবায়ঃ ॥

(“মোৰ কপালত প্ৰিয়তমে নিজহাতেৰে আঁকি দিয়া তিলকমঞ্জৰী জিলিকি আছে”—এই বুলি তুমি অহঙ্কাৰ নকৰিবা । প্ৰিয়তমৰ স্পৰ্শত উঠা কঁপনি শত্ৰু নোহোৱা হলে, অন্ত বমণী জানো এনে সৌভাগ্যৰ অধিকাৰী নহলহেঁতেন ।)

বিহ্বত (বিকৃত) :

কথা কবলগীয়া সময়তো লাজে হেঁচা মাৰি ধৰাত
কথা ক’ব নোৱাৰাই বিহ্বত । ১২৩

যেনে—

দূৰাগতেন কুশলং পৃষ্ঠা নোৱাচ সা ময়া কিঞ্চিৎ ।
পয়াশ্ৰলী তু নয়নে তস্তাঃ কথয়াস্বভূতঃ সৰ্বম্ ॥

(দূৰ দেশৰপৰা উলটি আহি মই কুশল বাতৰি সোধাত তেওঁ একোকে নক’লে, চকুলোৰে ভৰা তেওঁৰ চকু দুটিয়েই মাথোঁ সকলোখিনি ক’লে ।)

তপন :

প্ৰিয়তমৰ বিবহত মদনাতুৰাৰ আচৰণেই তপন । ১২৪

যেনে—

স্বাসান্ মুঞ্চতি ভূতলে রিলুঠতি স্বদ্বাগমালোকতে
দীৰ্ঘং বোদিতি রিক্খিপত্যত ইতঃ ক্ৰমাং ভুজারল্লবীম্ ।
কিঞ্চ প্ৰাণসমান ! কাঙ্ক্ষিতবতী স্বপ্নেহপি তে সঙ্গমং
নিদ্ৰাং বাঞ্ছতি ন প্ৰযচ্ছতি পুনৰ্দম্বো ব্লিষিক্তামপি ॥

(ভোমাৰ প্ৰিয়তমাই জ্বনিয়াহ ছাৰে, মাটিত বাগৰে, তুমি আহিবা বুলি মাটিলৈ চাই থাকে, একেবাহে কান্ধি থাকে, কীৰ্ত্তি বাহুবল ইফালে-সিকালে

এচাবে। তেওঁ স্বপ্নতে ভোম্বাৰ সৈতে সজম কামনা কৰি জ্বৰ খোজে, কিন্তু
হতচিৰি হোৱা বিধাতাই তাকো নিদিয়ে।)

মৌল্য :

নজনা ডাওখৰি জনা কথাৰ বিষয়ে প্ৰিয়তমক
সোঁধাকে তব্ধজ্ঞসকলে মুগ্ধ হৈ বুলি কয়। ১২৫

যেনে—

কে ক্ৰমাচ্ছে ক বা গ্ৰামে সন্তি কেন্দ্ৰে প্ৰবোধিতাঃ ।
নাথ ! মৎকঙ্কণস্তু যেষাং মুক্তাকলং ঝলম্ ॥

(নাথ ! মোৰ কঙ্কণত খটোৱা মুক্তাবিলাক কি গছৰ গুটি, সেই গছবোৰ
কোন গাঁৱত আছে ? কোনেনো বাক সেই গছবোৰ কটিলে ?)

বিক্ষেপ :

বেশ-ভূষা আধা কৰিয়েই এৰা, চাৰিওফালে
মিছাকৈয়ে সচকিত হৈ চোৱা আৰু প্ৰিয়তমৰ ওচৰত
গোপনীয় বিষয় অলপ কোৱাকে বিক্ষেপ বোলা
হয়। ১২৬

যেনে—

ধম্মিলমৰ্কমুক্তং কলয়তি তিলকং তথা সকলম্ ।
কিঞ্চিদতি বহুশ্চং চকিতং বিধগরলোকতে তসৌ ॥

(সেই সুন্দৰীয়ে খোপা আধা মেলি থৈছে, কপালত তিলক আধাহে আঁকিছে,
কিন্তু যেন গোপন কথাকে কৈছে—এনে ভাৱে চাৰিওফালে চাইছে।)

কুতূহল :

ৰমণীয় বস্তু চাবলৈ জন্মা মনৰ একান্ত হেঁপাহকে
কুতূহল বোলা হয়। ১২৭

যেনে—

প্ৰসাধিকালস্থিতমপ্ৰপাদমাক্ষিপ্য কাচিদ্ জৱবাগমের ।
উৎসৃষ্টলীলাগতিবাগৱাকাদলক্তকাঙ্কঃ পদৱীঃ ততান ॥

(ভৱিত লগোৱা আলতা শুকাবলৈ নোপাওঁতেই কোনো সুন্দৰীয়ে প্ৰসাধিকাই

ধৰি থকা ভৰিটো টান মাৰি আনি নিজৰ গম্ভীৰ লীলাগতি পৰিত্যাগ কৰি
খিড়িকীলৈকে বাটটো আলতাবে বঙা কৰি পেলালে ।)

হসিত :

যৌৱনৰ আবিৰ্ভাৱত অকাৰণ হাঁহিকে হসিত
বোলা হয় । ১২৮

যেনে—

অকস্মাৎ তুমুল জ্বলন্ত অগ্নিৰ পুনঃ ।

নূনং প্ৰসূনৱাণোহস্তাঃ স্বৰাজ্যমধিষ্ঠতি ॥

(এই সূক্ষ্মৰীয়ে যে হঠাতে এনেয়ে হাঁহিছে বুজা যায়, নিশ্চয় মননে এওঁৰ
ওপৰত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছে ।)

চকিত :

- সামান্য কাৰণত প্ৰিয়জনৰ আগত ভয়জনিত ব্যস্ততা
প্ৰকাশকে চকিত বোলা হয় । ১২৯

যেনে—

ত্ৰস্যন্তী চলক্ষৰীৱিষট্ঠিতোকঃ

ৰামোকৰতিশয়মৰাপ ৰিভ্ৰমস্য ।

ক্ষুভান্তি প্ৰসভমহো ৱিনাপি হেতোঃ

লীলাভিঃ কিমু সতি কাৰণে তৰুণাঃ ॥

(অপিয়াই ফুৰা পৃষ্ঠীমাছে উকত খুন্দিওৱাত এই সূক্ষ্মৰীয়ে ভয়ত বিচিহ্ন
বিলাস ভঙী প্ৰকাশ কৰিছে । যুৱতীসকলে কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে মন
বিকাৰৰ লীলা প্ৰকাশ কৰে, কাৰণ থাকিলে আক 'ক'ব লাগিছে ।)

কেলি :

প্ৰিয়তমৰ সৈতে প্ৰেম-বিহাৰত নাগিকাৰ ক্ৰৌড়াৰ
নামেই কেলি । ১৩০

যেনে—

ব্যপোহিত্বং লোচনতো মুখানিলৈ

বপাৱয়ন্তঃ কিল পুষ্পজং বজ্জঃ ।

পয়োধৰেণোৰসি কাচিহুগ্ননাঃ

প্ৰিয়ং জ্ঞানোন্নতপীৰবস্তনী ॥

(নিম্নৰ চকুত পৰা ফুলৰ বেগু প্ৰিয়তমে ফু মাৰি চকুৰপৰা গুচাব নোৱাৰা দেখি পীনোন্নতপয়োধৰা স্তম্ভৰীয়ে কামোদ্ভাৱিনী হৈ স্তনেৰে প্ৰিয়তমক বুকুত আঁহাত কৰিলে ।)

এতিয়া মুগ্ধা আৰু কণ্ঠ্যৰ অনুৰাগৰ ইচ্ছিতৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

প্ৰিয়ানুৰাগিণী মুগ্ধা আৰু কণ্ঠ্যই—প্ৰিয়তমে দেখিলে লাজ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে, চকুৱে চকুৱে নাচায়, প্ৰিয়তম গুটি গ'লে বা অলপ আঁতৰ হ'লে লুকাই চাই থাকে । প্ৰিয়তমে নানা কথা সুধিলেও তলমূৰকৈ খোকাথুকি মাতেৰে কেতিয়াবা হে ছুই একেধাৰ কথা কয়, কিন্তু অইন মামুহে প্ৰিয়তমৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলে অশ্রুফালে মন কৰি থাকে যদিও, সাৱধানে সেই কথা শুনি থাকে । ১৩১

এতিয়া সকলো শ্ৰেণীৰ নায়িকাৰে অনুৰাগ প্ৰকাশক আচৰণৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

অনুৰাগিণী স্তম্ভৰীয়ে প্ৰিয়তমৰ ওচৰত বহুত পৰ থাকিবলৈ ভাল পায়, অলঙ্কাৰ-পাতি নিপিন্ধাকৈ প্ৰিয়তমক দেখা নিদিয়ৈ ; কোনো কোনো স্তম্ভৰীয়ে আকৌ ধোপা বন্ধা, কাপোৰ কানি ঠিকঠাক কৰি লোৱাৰ ছলেৰে প্ৰিয়তমক বাহুমূল, স্তনযুগল আৰু নাভিকমল ভালকৈ দেখুৱায় । কোনো স্তম্ভৰীয়ে আকৌ কথাৰ ছলাহীৰে প্ৰিয়তমৰ পৰিচাৰক আদিক বশীভূত কৰি ৰাখে, প্ৰিয়তমৰ বন্ধু-বান্ধৱক বিশ্বাস আৰু সন্মান কৰে, সখীয়েকহঁতৰ

আগত প্ৰিয়তমৰ গুণ-কীৰ্ত্তন কৰে, নিজৰ ধন
 তেওঁলোকক দিয়ে। প্ৰিয়তম গুলেহে শোৱে,
 প্ৰিয়তমৰ দুখত দুখ আৰু সুখত সুখ অনুভৱ
 কৰে। প্ৰিয়তমে দূৰৰপৰাই দেখক বুলি দেখা
 পোৱা ঠাইত থাকে, পৰিজনৰ লগত কামবিষয়ক
 কথাৰ আলচ কৰে। সামান্য কিবা এটা দেখিলেই
 প্ৰিয়তমৰ আগত এনেয়ে হাঁহে, কাণ খজুৱায়,
 খোপা এবাৰ বান্ধে আকৌ এবাৰ সোলোকায়ে,
 হামিয়ায়, গা ভাঙে, ওচৰত থকা সকলোক সৱটি
 ধৰি চুমা খায় আকৌ সখীয়েকৰ কপালত ভিলক
 আঁকে। বুঢ়া আঙুলিৰ আগেৰে মাটি খোচৰে,
 কটাক্ষপূৰ্ণ নয়নেৰে প্ৰিয়তমলৈ চায় আৰু নিজে
 নিজৰ ওঠ কামোৰে, তলমূৰকৈ প্ৰিয়তমৰ সৈতে
 কথা পাতে। যি ঠাইৰপৰা নায়কক দেখা যায়,
 তাৰপৰা আঁতৰি নাযায়, কোনো কামৰ চেলু
 উলিয়াই নায়কৰ ঘৰলৈ যায়, প্ৰিয়তমে কিবা
 সামান্য বস্তু দিলেও সেইটো গ্ৰহণ কৰি বাৰে বাৰে
 চাই থাকে। প্ৰিয়তমৰ সান্নিধ্যত সদায় আনন্দিত
 হয়, বিৰহত মলিন আৰু ক্লেশ হয়। প্ৰিয়তমৰ
 স্তন্যৰ খুব ভাল বুলি ভাবে আৰু তেওঁৰ প্ৰিয়
 বস্তু প্ৰিয় যেন জ্ঞান কৰে, প্ৰিয়তমক নিচেই সাধাৰণ
 বস্তুও বিচাৰে। শোৰ্ণতে প্ৰিয়তমৰ ফালে পিঠি
 দি নোশোৱে। প্ৰিয়তমৰ সন্মুখত বহি থাকোঁতে
 নানাবিধ সাংঘিক ভাৱ (স্বামী ওলোৱা, ৰোমাঞ্চ
 আদি) দেখুৱায়; প্ৰিয়তমৰ ভাললগা মধুৰ অথচ
 সঁচা কথা কয়। ১৩২

এই নায়িকাসমূহৰ ভিতৰত নবোঢ়াৰ লাজ বেচি,

মধ্যম শ্ৰেণীৰ লাজ মজলীয়া বিধৰ, পৰকীয়া,
প্ৰগলভা আৰু বাবৰনিতাৰ লাজ বোলা
কথাটোৱেই নাই। ১৩৩

দিগ্ দৰ্শনৰূপে মোৰ নিজৰ বচনাৰপৰা উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

অস্তিকগতমপি মামিয়মলোকবতীৰ হস্ত দৃষ্টাপি।

সৰস-নখক্ৰমশ্চিতিমারিক্ককতে ভুজামূলম্ ॥

(মই তেওঁক দেখা: স:স্বও আৰু ওচৰলৈ যোৱাতো সেই হৃদয়ীয়ে মোলৈ
যেন একে ধৰে চাই থাকিল আৰু বাহুমূলত দগ্দপীয়া হৈ থকা নতুন নখক্ৰম
দেখুৱালে।)

আকৌ—

নায়িকাই পত্ৰশ্ৰেণ, প্ৰেমপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত, মধুৰ কথা

আৰু দূতী শ্ৰেণৰদ্বাৰা নিজৰ মনোভাৱ প্ৰকাশ

কৰে বুলি কোৱা হয়। ১৩৪

দূতী কোনবিলাক:

সখীয়েক, নটী, দাসী, ধাত্ৰী, ওচৰচুবুৰীয়া বমণী,

বালিকা, সন্ন্যাসিনী, কাক, শিল্পিনী আৰু স্বয়ং

নিজেও দূতী। ১৩৫

কাক বুলি বজকাই (ধুবুনী) আদিক বুজোৱা হৈছে। শিল্পিনী
মানে চিত্ৰকৰ আদিৰ স্ত্ৰী। 'শিল্পিনী আদি, বুলি তামূলী, গন্ধদ্বাৰা বেচোতা
আদিৰ স্ত্ৰীকো বুজোৱা হৈছে।

ইয়াৰ ভিতৰত সখী দূতীৰ উদাহৰণ; যেনে—

“স্বাসান্ মুঞ্চতি ” ইত্যাদি।

স্বয়ং দূতীৰ উদাহৰণ মোৰ বচনাৰপৰা দিয়া হৈছে—

পছিম্! পিঅসিও ৰিঅ লচ্ছীঅসি জাসি তা কিমৱন্তো।

ণ মণং ৰি ৱাৰও ইধ অথি যবে যণবসং পিঅস্তাণম্ ॥

(হে পশ্চিম! তোমাৰ পিয়াহ জগা যেন দেখিছোঁ, কেলেই অস্ত্ৰ ঠাইলৈ

গৈছে। ঘৰলৈ আহি মেখে দিয়া পানী (নিবিড় বস) উপভোগ কৰাহি ইয়াত অকণো বাধা নাই।)

নায়িকাৰ দূতী হোৱাৰ দৰেই এওঁলোক নায়িকাৰ ওচৰলৈ পঠাওঁতে নায়কৰো দূতী হয়।

দূতীৰ গুণাৱলী :

কলা-কৌশল, উৎসাহ, ভক্তি, আনৰ মনোভাৱ
বুজাৰ ক্ষমতা, স্মৃতি-শক্তি, মাধুৰ্য্য, ব্যঙ্গ-বিদ্রূপৰ
বিষয়ে অভিজ্ঞতা আৰু বাগ্মিতা এইবিলাক
দূতীৰ গুণ। ১৩৬

এই দূতীবিলাকো যথাযোগ্য কাৰ্য্য অনুৰূপে উত্তম, মধ্যম আৰু
অধম এই তিনি শ্ৰেণীত পৰে।

এতিয়া, প্ৰতিনায়কৰ কথা কোৱা হৈছে :

প্ৰতিনায়ক ধৰ্ম্মবোদ্ধত, পাপাচাৰী আৰু বাসনাসক্ত হয়। ১৩৭

যেনে, ৰামায়ণত ৰামৰ প্ৰতিনায়ক ৰাৱণ।

এতিয়া উদ্ধীপন বিভাৱ :

যিবিলাকে বস উদ্ধীপিত কৰে, তাকে উদ্ধীপন
বিভাৱ বোলা হয়। ১৩৮

সেই উদ্ধীপন বিভাৱবিলাক হ'ল—

নায়িকা আদিৰ অঙ্গি-ভঙ্গী আদি আৰু দেশ কাল আদি। ১৩৯

‘অঙ্গি-ভঙ্গী আদি’ বুলি কোৱাত ৰূপ, অলঙ্কাৰ আদিৰ কথাও
বুজোৱা হৈছে। ‘দেশ-কাল আদি’ এই আদি শব্দই চন্দ্ৰ, চন্দন, কুলিৰ
কুউ কুউ মাত, ভোমোৰাৰ গুঞ্জন আদিও বুজাইছে।

এইবিলাকৰ ভিতৰত চন্দ্ৰৰ উদ্ধীপন বিস্তাৱনতা মোৰ বচনাৰ
পৰা, যেনে—

কৰমুদয়মহীধৰস্তনাগ্ৰে গলিততমঃপটলাংগুকে নিৱেশ্য।

ৱিকসিতকুমুদেক্ষণং ৱিচুস্বয়তায়মমৰেশদিশো মুখং স্তথাংগুঃ ॥

(বসন্তৰ গাৰপৰা কাপোৰ খহি পৰাদি পূৰ্ণ দিশৰপৰা এন্ধাৰ আঁতৰি যোৱাত উন্মুক্ত ক্ষনোপম উদয়াচলত চম্ভই কৰম্পৰ্ণ (বসন্ত, হাত) কৰি বিকশিত নৱনতুলা শ্ৰাৱ্ণটিত কুমুদ-স্নেহোভিত পূৰ্ণ দিশৰ মুখ চুহন কৰিলে ।)

কোন বসব কি উদ্দীপন বিভাৱ, সেই সেই বসব স্বৰূপ বৰ্ণনাৰ সময়ত কোৱা হ'ব ।

এতিয়া অনুভাৱৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে :

নিজ নিজ কাৰণবদ্বাৰা হৃদয়ত উদ্ভুদ্ধ ৰতি আদি
ভাৱ বাহিৰত প্ৰকাশ হ'লে তাকে অনুভাৱ
বোলা হয় । লৌকিক ৰীতি অনুসাৰে ই কাৰ্য্য,
কিন্তু কাব্য-নাটকত বোলা হয় অনুভাৱ । ১৪০

ৰাম আদিৰ হৃদয়স্থ ৰতি আদি ভাৱৰ আলম্বনৰ কাৰণ সীতা
আদি আৰু উদ্দীপনৰ কাৰণ চন্দ্ৰ আদিবদ্বাৰা যি ৰতি আদি স্থায়ী
ভাৱ উদ্ভুদ্ধ হৈ বাহিৰত প্ৰকাশ হয়, তাকে লৌকিক প্ৰয়োগত কাৰ্য্য
বোলা হয় ; ইয়াকে কাব্য-নাটকত অনুভাৱ বোলা হয় ।

সেই অনুভাৱনো কি, কোৱা হৈছে—

আগতে কোৱা নায়িকাৰ অঙ্গজ আৰু স্বভাৱজ
অলঙ্কাৰ সাধ্বিক ভাৱ আৰু ৰত্নাদি ভাৱৰপৰা
জন্মা সাধ্বিক বিকাৰ-ভিন্ন অঙ্গসঞ্চালন আদি
আচৰণেই অনুভাৱ । ১৪১

‘তেনেকুৱা’ মানে অনুভাৱৰ নিচিনা ।

কোন বসব কি অনুভাৱ, সেই সেই বসব বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত কোৱা
হ'ব ।

এইবিলাক হৈছে সাধ্বিক ভাৱ :

সকল উদ্বেগৰপৰা জন্মা ভাৱসমূহেই সাধ্বিক
ভাৱৰূপে পৰিগণিত । ১৪২

সামাজিকৰ অন্তৰত ৰাত আদি বাসনাকৰূপে বিৰাজমান স্থায়ীভাৱ

প্ৰকাশৰ কাৰণস্বৰূপ কোনো এক প্ৰকাৰৰ অস্তৰৰ ধৰ্ম্মকে সম্ব বোলা হৈছে। তাৰপৰা জন্মা ভাবেই সাত্ত্বিক ভাৱ।

[বস্তু: আৰু তমো গুণে স্পৰ্শ নকৰা মনকে কাব্য-নাটকত সম্ব বোলা হয়। সম্ব গুণৰ ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ।]

যদিও সাত্ত্বিক ভাৱ অমুভাৱৰ পৰ্য্যায়তে পৰে,
তথাপি সম্বগুণৰপৰা উদ্ভূত বাবে সাত্ত্বিক ভাৱবোৰ
বেলেগ বুলিবও পাৰি। ১৪৩

গো-বলীৰদ্দ ত্ৰায়ৰ সহায়ত বেলেগ বোলা কথাষাৰ বুজিব লাগিব।

[গন্ধ বোলোঁতে গাই, পোৱালি, বলধ এটাইবোৰ গন্ধকে বুজায়, সেই কাৰণে বলধো তাৰ ভিতৰত পৰে। কিন্তু বলধক ঘাইকৈ বুজাবলৈ বলধ আৰু গন্ধ বুলিও কোৱা হয়। ইয়াতো সাত্ত্বিক ভাৱৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰকাশৰ বাবেই সাত্ত্বিক ভাৱ আৰু অমুভাৱ বেলেগ বুলি কোৱা হৈছে।]

সাত্ত্বিক ভাৱ কোনবিলাক কোৱা হৈছে—

সুস্থ, শ্বেদ (স্বাম) বোমাঞ্চ, স্বৰভঙ্গ, বেপথু
(কঁপনি) বিৱৰ্ণতা, অশ্রুপাত আৰু প্ৰলয়—এই
আঠোটা হৈছে সাত্ত্বিক ভাৱ। ১৪৪

এই বিলাকৰ লক্ষণ,

ভয়, আনন্দ, ৰোগ আদিবহাৰা মন আৰু শৰীৰৰ
চেষ্ঠাৰ নিৰোধেই হ'ল সুস্থ।

ৰতিপ্ৰসঙ্গ, বদৰ তাপ, শ্ৰম আদিৰ বাবে গাৰপৰা
ওলোৱা পানীকে শ্বেদ (স্বাম) বোলে।

হৰ্ষ, বিস্ময়, ভয় আদিৰ বাবে গাৰ নোম শিঞৰি
উঠাকে বোমাঞ্চ বোলা হয়।

মত্তপান, আনন্দ, পীড়া আদিৰ বাবে মাত খোকা-
থুকি হোৱাকে স্বৰভঙ্গ বোলে।

অজুৰাগ, ঘেহ, পৰিভ্ৰম আদিৰ বাবে গাত উঠা
কঁপানিয়েই বেপথু।

বিষাদ, ভয়, বোগ আদিৰ বাবে গাৰ বৰণ সলনি
হোৱাকে বিৱৰ্ণতা বোলা হয়।

ক্ৰোধ, হুখ, অতিশয় আনন্দত চকুৰপৰা ওলোৱা
পানীয়েই অশ্ৰু। হুখ-হুখৰ আতিশয্যত শাৰীৰিক
চেষ্টাহীনতা আৰু অজ্ঞান হৈ পৰা অৱস্থাকে
প্ৰলয় বোলে। ১৪৫

যেনে, মোৰ বচনাৰপৰা—

তদুস্পৰ্শাদন্তা দৰমুকলিতে হস্ত নয়নে
উদধদ্বোমাঞ্চঃ ব্ৰজতি জড়তামলমবিলম্।
কপোলৌ স্বৰ্ণাত্মৌ ধ্ৰুৱমুপবতশ্চৈব বিষয়ম্
মনঃ সান্দ্ৰানন্দং স্পৰ্শতি ষ্টিতি ব্ৰহ্মপৰমম্ ॥

(আচৰিত! স্পৰ্শৰ দেহ স্পৰ্শ হোৱা মাত্ৰে মোৰ চকু দুটা আধা মুদখাই
যায়, গাৰ নেম শিঞৰি উঠে। সমস্ত শৰীৰ অৱশ হৈ পৰে গাল দুখন ষামেৰে
টেপটেপীয়া হয়। অন্তান্ত সকলো বিষয়ৰপৰা মন আঁতৰি আহি নিশ্চয় মনে
আনন্দ স্বৰূপ পৰম ব্ৰহ্মক যেন তৎকালত স্পৰ্শ কৰে।) *

এনেকুৱা উদাহৰণ অস্তাশ্ৰু বিষয়তো দিব পাৰি।

ব্যক্তিচাৰী :

স্থায়ী ভাৱৰ অভিযুখে বিশেষ ভাৱে বিচৰণ কৰে
বাবে এই ভাৱক ব্যক্তিচাৰী ভাৱ বোলা হয়।
ব্যক্তিচাৰী ভাৱ একোসময়ত স্থায়ী ভাৱত বুব যায়
আৰু একোবাৰ তাৰপৰা ওলাই মুখ দেখুৱায়।
ব্যক্তিচাৰী ভাৱ তেতিয়া বিধ। ১৪৬

স্থিৰ ভাৱে ধৰ্মা বতি আদি স্থায়ী ভাৱত নিৰ্বেদ আদিৰ প্ৰাচুৰ্য্য

* "মোৰ দেহৰ স্পৰ্শমাত্ৰ প্ৰিয়াৰ চকু দুটা এনে অৰ্থত হব পাৰে।

আকৃতিবোভাৱ হয় আকৃতিৰ দ্বাৰা ৰতি আদি ভাৱৰ বসৰূপতা হোৱাত সহায় হয় বাবে ব্যক্তিচাৰী ভাৱ বোলা হয়।

কোনবিলাক ব্যক্তিচাৰী ভাৱ কোৱা হৈছে—

নিৰ্বেদ, আবেগ, দৈহ্য, শ্ৰম, মদ, জড়তা, উগ্রতা, মোহ, বিৰোধ, (জ্ঞান) স্বপ্ন, অপস্মাৰ, গৰ্ব, মৰণ, অলসতা, অমৰ্ষ, নিদ্ৰা, অৱস্থিতি, ঐশ্বৰ্য্য, উদ্ভাৱন, শঙ্কা, স্মৃতি, মতি, ব্যাধি, সন্তান, লজ্জা, হৰ্ষ, অসুখ, বিষাদ, ধৃতি, চপলতা, গ্লানি, চিন্তা, আকৃতি বিতৰ্ক। ১৪৭

ইয়াৰ ভিতৰত, নিৰ্বেদ—

তত্ত্বজ্ঞান, বিপদ, ঈৰ্ষা আদিৰ ফলত ওপজা আত্মা-মাননাকে নিৰ্বেদ বোলা হয়। নিৰ্বেদৰপৰা দৈহ্য, চিন্তা, অশ্রু, নিশ্বাস, বিৱৰ্ণতা, হৃদয়নিয়ন্ত্ৰণ আদিৰ সৃষ্টি হয়। ১৪৮

ইয়াৰ ভিতৰত তত্ত্বজ্ঞানৰপৰা জন্ম নিৰ্বেদৰ উদাহৰণ :

যেনে—

মৃৎকুম্ভবালুকাকল্প-পিধানবচনাৰ্থিনা।

দক্ষিণাৱৰ্ত্ত শঙ্কোহয়ঃ হস্ত চূৰ্ণীকৃতো ময়া ॥

(হায় হায়! মাটি কলহৰ বালি কণাৰ ফুটা এটা মাৰিবলৈ গৈ মট এটি দক্ষিণাৱৰ্ত্ত শঙ্কটো [মহাশূলা দৈৱপ্ৰাপ্ত শঙ্ক] ভাঙি চূৰ্ণ কৰিলোঁ।)

এতিয়া আবেগৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

আবেগ এক প্ৰকাৰৰ ব্যস্ততা। বৰষুণৰপৰা হোৱা আবেগত গা কোঁচ-মোচ খায়, কোনো আকস্মিক উৎপাতৰপৰা হোৱা আবেগত শৰীৰ শিথিল হৈ পৰে, অগ্নিজাত আবেগত ধোঁৱা আদিৰ বাবে বিহ্বলতা জন্মে, ৰাজ্য-বিপ্লৱ আদিৰপৰা জন্ম

আবেগত অস্ত্র-শস্ত্র, হাতী-ঘোৰা আদি সংগ্ৰহ
বাবে ব্যস্ততা দেখা যায়, হাতী আদি হঠাতে ওচৰ
চাপিলে জড়তা কঁপনি অদি হয়, ধুমুহাত ধূলি উৰাব
ফলত আকুলতা জন্মে, বাঞ্ছিত লাভৰ ফলত আনন্দ
জন্মে, বাঞ্ছিত লাভ নহলে নাইবা অবাঞ্ছিত ঘটনা
ঘটিলে শোক জন্মে। এইদৰে অস্তান্ত ক্ষেত্ৰতো
যথাযথ ভাৱে বুজিব লাগিব। ১৪৯

এইবিলাকৰ ভিতৰত শত্ৰুৰপৰা জন্মা আবেগৰ উদাহৰণ ,

যেনে—

অৰ্ধ্যমৰ্য্যমিতিব্ৰাদিনং নৃপং
সোহনপেক্ষ্য ভবতাগ্ৰজো যতঃ ।
ক্ষত্ৰকোপদহনাচ্চিৎ ততঃ
সন্দৰ্শে দৃশমুদগ্ৰতাৰকম্ ॥

(মহাৰাজ দশৰথে 'অৰ্ধ্য গ্ৰহণ কৰক, অৰ্ধ্য গ্ৰহণ কৰক' বুলি কোৱা কথালৈ
কাণ নকৰি পৰৱৰ্ত্তে যি ফালে ভবতাগ্ৰজ বাম আছিল, সেই ফালে ক্ষত্ৰিয় ভয়
কৰা ক্ৰোধান্বিত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিলে ।)

এইদৰেই অস্তান্ত বিষয়ৰ উদাহৰণবোৰো বিচাৰিবলগীয়া ।

দৈশ্চ :

নানাশ্ৰেকাৰ তুৰ্গতিৰ বাবে জন্মা উত্তমহীনতাই
দৈশ্চ ; দৈশ্চৰপৰা মালিন্য জন্মে । ১৫০

যেনে—

বুদ্ধোহন্ধঃ পতিৰেষ মৰুৎকগতঃ স্থণাৱশেষঃ গৃহম্
কালোহভাৰ্ণজলাগমঃ কুশলিনী ৱংসস্ত ৱাৰ্দ্ধাপি নো ।
যত্নাং সঞ্চিতৈলৱিন্দুখটিকা ভগ্নেতি পৰ্য্যাকুল।
দৃষ্ট্য়াগৰ্ভভালসাং নিজবধুং শ্ৰজ্জাল্চিৎ বোদিতি ॥

শ্রম :

বতিক্ষিয়া, দূৰগমন, আদিৰ বাবে জন্মা অৱসাদকে
শ্রম বোলা হয়। শ্রমৰ ফলত সন্ধনে নিশ্বাস
গ্ৰহণ, নিদ্ৰা আদি কাৰ্য্য হয়। ১৫১

যেনে—

সত্তাঃ পুৰীপবিসৰে চ শিবীসমুদী
গন্ধা জৱাং ত্ৰি-চতুৰাণি পদানি সীতা।
গন্তৱ্যমস্তি কিয়দিত্যসকৃদ্ ক্ৰৱাণা
ৰামাশ্ৰণঃ কৃতৱতী প্ৰথমাতাবম্ ॥

(শিৰীষ ফুলৰ পাৰ্শ্বৰ দৰে কোমলাঙ্গী সীতাই এইমাত্ৰ অৰোণ্যাপুৰীৰ বাহিৰলৈ
আহি তিন চাৰি খোজমান গৈয়ে আক কিমান দূৰ আছে এই কথা বাৰে বাৰে
সোধাত, প্ৰথম ৰামৰ চকুলো বৰলৈ ধৰিলে।)

মদ :

মত্তপানবপৰা ওপজা সম্মোহ আক আনন্দৰ
মিশ্ৰণেই মদ। মদৰ প্ৰভাৱত উত্তম প্ৰকৃতিৰ
পুৰুষ গুই থাকে, মধ্যম তবপৰ লোকে হাঁহে
আক গান গায়, আক অধম স্বভাৱৰ মাহুহে
টান টান কথা কয় আক কান্দে। ১৫২

যেনে—

প্ৰাতিভা ত্ৰিসৰকেণ গতানাং ব্ৰহ্মৱাক্যবচনাবমগীয়াঃ।
গুণসুচিতিবহুস্তসহাসঃ সূক্তৱাং প্ৰৱয়তে পৰিহাসঃ।

(একেলগে তিনিবাৰ মত্ত পান কৰাৰ বাবে বমণীবৃন্দৰ বৃদ্ধি ভ্ৰংশ হ'ল আক
তেতিয়া তেওঁলোকে ৰাজ-বিদ্ৰোপেৰে এনে মনোৰম পৰিহাস কৰিবলৈ ধৰিলে যে
সকলো গোপন কথা হাস্ত-পৰিহাসৰ মাৰ্জ্জুদি প্ৰকাশ হৈ পৰিল।)

জড়তা :

অভিপ্ৰেত বা অনভিপ্ৰেত বস্তু বা ব্যক্তিৰ দৰ্শন
শ্ৰৱণত যি কিংকৰ্তব্যবিমূঢ় অৱস্থা জন্মে, তাকে জড়তা

বোলা হয়। জড়তাৰ ফলস্বৰূপে অনিমেঘনয়নে
চাই থকা, মৌনতা অৱলম্বন আদি কাৰ্য্য হয়। ১৫৩

কুৱলায়ুধ নামে মোৰ প্ৰাকৃত কাব্যৰপৰা উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

গৱৰি অং তং জুঅ জুঅলং অগ্ৰোণ নিহিদসজ্জলমস্বৰদিষ্ঠিম্ ।
আলেক্খ আপিঅং ৱিঅ ঋণমেত্তং তথ সংঠিঅং মুঅ সৰণম্ ॥

(অশ্ব সকলোৰে সান্নিধ্য পৰিত্যাগ কৰি এট বৃষক-বৃষতীযুগলে কেৱল সজ্জল
নয়নে নিমেঘ নেপেলোৱাকৈ পৰম্পৰৰ ফালে চিত্তৰ দৰে কিছু সময়ৰ বাবে চাই
আছিল।)

উগ্ৰতা :

শৌৰ্য্যৰ প্ৰকাশ আৰু অপৰাধ আদিৰ বাবে প্ৰকাশ হোৱা
প্ৰচণ্ড অৱস্থা আদিকে উগ্ৰতা বোলা হয়। উগ্ৰতাৰ
কাৰ্য্যস্বৰূপে ঘাম, মূৰৰ জোকাৰণি, তৰ্জ্জন গৰ্জ্জন,
তাড়ন আদি দেখা যায়। ১৫৪

যেনে—

প্ৰণয়িসখীসলীলপৰিহাসবসাধিগতে
ললিতশিৰীষপুষ্পহননৈবপি তাম্যতি যং ।
ৱপুৰি বধায় তত্র তৱ শস্ত্ৰমুপক্ষিপতঃ
পততু শিবস্তকাণ্ডযমদগু ইৱৈষ ভূজঃ ॥

(প্ৰিয় সখীয়েকইতৰ লীলা আৰু পৰিহাসৰ মাজত পৰিপুষ্ট হোৱা, শিৰীষ
ফুলৰ পাহিৰ আঘাততে কষ্ট পোৱা এই শৰীৰত অস্বাভাৱত কৰিবলৈ তই হাত
দাঙিছ যেতিয়া, হঠাতে যমদগুৰ দৰে এই হাত তোৰ মূৰত পৰক।)

মোহ :

অভিশয় হৃৎ, ভয়, উৎকট চিন্তা আদিৰপৰা চিত্ত-
বিক্ৰম ঘটে আৰু তাৰ ফলত চকু লুটি খাই যোৱা,
মাটিত বাগৰি পৰা, ঘূৰি ফুৰা আৰু সংজ্ঞাহীন
অৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। ১৫৫

উদাহরণ ; যেনে—

তীব্রাভিষঙ্গপ্রভরেণ বৃন্তিঃ
মোহেন সংস্কৃতয়তেপ্রিয়াণাম্ ।
অজ্ঞাতভৰ্ত্তুর্যসনা মুহূৰ্ত্তঃ
কৃতোপকাৰেৰ বতিৰ ভূৱ ॥

(অতিশয় শোকত ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ ক্ৰিয়া বন্ধ হৈ যোৱাত বতিৰ মুৰ্ছা জন্মে আৰু স্বামীৰ বিপদৰ বিষয়ে কোনোপ্ৰকাৰ জ্ঞান নোহোৱা হয় । ইয়াৰপৰা ক্ষন্তেকৰ বাবে বতিৰ উপকাৰেই হৈছিল ।)

বিবোধ :

টোপনি ভগা আদি কাৰণৰ বাবে চেতনাৰ আবিৰ্ভাৱ
হোৱাকে বিবোধ বোলে । ইয়াৰ ফলত যাব
টোপনি ভাগে, সেই মানুহজনে হামিয়ায়, গা-মূৰ
ভাঙে আৰু চকুমেৰি নিজৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গবোৰলৈ
চায় । ১৫৬

উদাহৰণ ; যেনে—

চিৰবতিপৰিখেদাৎ প্ৰাপ্তনিজানুস্থানাং
চৰমমপি শয়িত্বা পূৰ্ব্বমেৱ প্ৰবৃদ্ধাঃ ।
অপৰিচলিতগাত্ৰাঃ কুৰ্ব্বতে ন প্ৰিয়াণাম্
অশিথিলভুজচক্ৰাপ্ৰেযভেদং তৰুণাঃ ॥

(দীৰ্ঘলীয়া বতিক্ৰিয়াত পৰিভ্ৰান্ত হৈ নিজাত্মৰ উপভোগ কৰা প্ৰিয়তমৰ
দুৰ্জবন্ধনত সোমাই থকা এই তৰুণবিলাকে প্ৰিয়তমতকৈ পিছত গুৱো আগতে
সাব পাইছে ; তথাপি প্ৰিয়তমৰ নিজাত্মৰ ব্যাঘাত নহওক বুলি গৰচৰ নকৰাকৈ
আছে আৰু আলিঙ্গনো শিথিল হ'বলৈ দিয়া নাই ।)

স্বপ্ন :

নিদ্ৰিত ব্যক্তিৰ যি বিষয়ানুভূতি, সেয়ে স্বপ্ন । স্বপ্নৰ
ফল স্বৰূপে ধং, আবেগ, ভয়, গ্ৰানি, স্নেহ-দ্বেষ আদি
জন্মে ।

উদাহৰণ ; যেনে -

মামাকাশপ্ৰাণিহিতভুজং নিৰ্দ্দয়াল্পেয়হেতো
ল'কায়াস্তে কথমপি ময়া স্বপ্নসন্দৰ্শনেন ।
পশুস্তীনাং ন খলু বহুশো ন স্থলীদেৱতানাং
মুক্তাস্থলান্তককিশলয়েষ্মশ্ৰলেশাঃ পতন্তি ॥

(সপোনত কোনোমতে তোমাক দেখা পাই গাঢ় আলিঙ্গনৰ বাবে শূন্যতে
মই হাত মেলি যাওঁ, মোক তেনে অবস্থাত দেখাত বনদেৱতাসমূহৰ মুকুতাৰ
নিচিনা চকুপানীৰ ডাঙৰ টোপাল বাবে বাবে নিশ্চয় গছৰ কঁচিপাতত পৰে ।)

অপস্মাৰ :

গ্ৰহ আদি দৈৱিক প্ৰভাৱত জন্মা চিত্তবিকলতাৰ
নাম অপস্মাৰ । অপস্মাৰৰ কাৰ্য্য স্বৰূপে মাটিত
বাগৰি পৰা, কঁপনি উঠা, ঘাম ওলোৱা, মুখেদি ফেন
আক লাল ওলোৱা দেখা যায় । ১৫৮

উদাহৰণ , যেনে—

অগ্নিষ্টভূমিঃ বসিতাৰমুচ্চৈৰ্ললভুজাকাৰবৃহত্তবজম্ ।
ফেনায়মানং পতিমাপগানামসাপস্মাৰিণমাশঙ্ককে ॥

(তেওঁ সম্বেদ কৰিছিল যে নৈবিলাকৰ স্বামী সমুদ্ৰৰ কিজানি অপস্মাৰ ৰোগ
হৈছে । কিয়নো, সাগৰে মাটিক আকোৱালি আছে ; বৰকৈ চিঞৰিছে (শব্দ
কৰিছে) বিশাল ভুজৰূপ তবজসমূহ চাৰিওফালে মেলি দিছে আৰু মূখৰপৰা
ফেন ওলাইছে ।)

গৰ্ব্ব :

প্ৰভাৱ, শ্ৰী, বিজ্ঞা, সজবংশ—এনেবিলাক কাৰণৰ-
পৰা ওপজা মদকে গৰ্ব্ব বোলা হয় । গৰ্ব্বৰ কাৰ্য্য
স্বৰূপে অৱজ্ঞা, বিলাস-ভঙ্গীৰে অজ-প্ৰভাৱ
নিৰীক্ষণ আৰু অৱিনয় আদি হয় । ১৫৯

উদাহৰণ ; যেনে—

ধৃত্যয়ুধো বারদহং ভারদম্ভৈঃ কিমায়ুধৈঃ ।

যদা ন সিদ্ধমস্ত্রেণ মম তৎ কেন সাধ্যতাম্ ॥

(মই যেতিয়া অস্ত্রধাৰণ কৰিছোঁ তেতিয়া আৰু অন্তৰ অস্ত্র ধাৰণৰ প্ৰয়োজন কি ? মোৰ অস্ত্ৰই যি কাম সিদ্ধ কৰিব নোৱাৰে, সেই কাৰ্যসাধন কৰিবলৈ কাৰ সাধ্য আছে ।)

মৰণ :

শব আদিৰ আঘাতত প্ৰাণ হানিয়েই মৰণ ।

ইয়াৰ ফলত শাৰীৰিক পতন আদি হয় । ১৬০

উদাহৰণ ; যেনে—

বামমন্মথশৰেণ তাড়িতা হৃঃসহেন হৃদয়ে নিশাচৰী ।

গন্ধৰুদ্ৰধিবচন্দনোক্ষিতা জীৱিতেশ্বৰসতিঃ জগাম সা ॥

(মন্মথ সদৃশ বামৰ অসম্ভব শৰে হৃদয়ত বিদ্ধাত সেই বাক্সীয়ে চন্দনৰ নিচিনা বড়ো দুৰ্গন্ধযুক্ত তেজত লুতুৰি পুতুৰি চৈ যমালয়লৈ গল ।)

[এই শ্লোকৰ ত্ৰিষ্টাৰ্ধ হ'ল—নিশা অভিসাৰ কৰা বমণীৰ ক্লম্ব কামদেবে শববিদ্ধ কৰাত, স্নগ্ধ চন্দন গাত ঘঁহি অভিসাৰিকা প্ৰাণনাথৰ বাস-ভবনলৈ গ'ল ।]

আলস্য :

শ্ৰম, গৰ্ভধাৰণ আদি কাৰণবপৰা যি জড়তা জন্মে

সেয়ে আলস্য । জড়তাই আমি অহা, একে ঠাইতে

বহি থকা আদি কাৰ্য্যৰ সৃষ্টি কৰে । ১৬১

উদাহৰণ ; যেনে—

ন তথা ক্লম্বয়ত্যঙ্গং ন তথা ভাষতে সখীম্ ।

জ্জন্ততে মুহুৰাসীনা বালা গৰ্ভভবালসা ॥

(গত কোনো অলম্ব্যৰ পাতি নিপিন্ধে, সখীয়েকহঁতৰ সৈতে কথাও নাপাতে গৰ্ভভাবল্লিষ্টা সেই বমণীয়ে বহি বহি কেৱল হামিয়াই থাকে ।)

অমৰ্ষ :

নিন্দা, আক্ষেপ, অপমান আদিৰপৰা উৎপন্ন হোৱা,
চকু বড়া হোৱা, মূৰৰ কঁপনি, চকুৰ গাঁথি থোপ
খোৱা, তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন আদি ক্ৰিয়া সৃষ্টি কৰা
অভিনিবিষ্টতাই অমৰ্ষ । ১৬২

উদাহৰণ যেনে—

প্রায়শ্চিত্তং চৰিষ্যামি পূজ্যানাং যো য়াতি ক্ৰমাৎ ।

নহেরং দুষ্যিষ্যামি শস্ত্ৰগ্রহমহাত্ৰতম্ ॥

(আপোনালোকৰ নিচিনা পূজনীয়সকলৰ উপদেশ লঙ্ঘন কৰাৰ বাবে
প্রায়শ্চিত্ত কৰিম। তথাপি অস্ত্ৰধাৰণৰ এই মহান্ ত্ৰতৰ অৱমাননা কৰিব
নোৱাৰোঁ।)

নিদ্ৰা :

শ্ৰম, অৱসাদ, মদমত্ততা আদিৰপৰা জন্মা মানসিক
নিষ্ক্ৰিয়তাই হ'ল নিদ্ৰা। নিদ্ৰাই দীঘলীয়া হামি,
চকু মুদ খাই যোৱা, বৰকৈ উশাহলোৱা, শৰীৰ
অৱশ হৈ পৰা আদি অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে। ১৬৩

উদাহৰণ ; যেনে—

সার্থকানর্থকপদং ক্ররতী মন্থৰাক্ষৰম্ ।

নিদ্রাক্ষমীলিতাক্ষী সা লিখিতেরাস্তি মে হৃদি ॥

(টোপনিত চকু আধা মুদ খাই যোৱা। শ্ৰিতাই ৰেতিয়া অল্পতৰাৰে আগ-ভৰি
নোহোৱা কথা কৈছিল, তেওঁৰ সেই সময়ৰ সেই ছবিটো মোৰ হৃদয়ত আজিও
অঙ্কিত হৈ আছে।)

অৱহিখা :

ভয়, গোঁৱৰ, লাজ আদিৰ বাবে আনন্দ প্ৰভৃতিৰ
মনোভাৱ গোপন কৰি বখাই অৱহিখা। ইয়াৰ
ফল স্বৰূপে অশ্ৰু বিষয়লৈ মনোযোগ আকৃষ্ট হয়,

নাইবা আওপাকে কথা কোৱা, আনকালে চাই থকা
আদি অৱস্থা প্ৰকাশ হয়। ১৬৪

উদাহৰণ ; যেনে—

এবং ৱাদিনি দেৱৰ্ষী পাৰ্শ্বে পিতৃবধোমুখী।

লীলাকমলপত্ৰাণি গণয়ামাস পাৰ্ব্বতী ॥

(দেৱৰ্ষিয়ে এইদৰে কলত পিতাকৰ কাষত তললৈ মুখ কৰি পাৰ্ব্বতীয়ে
লীলাকমলৰ পাহিবোৰ লেখিবলৈ ধৰিলে।)

ঔৎসুক্য :

ব্যক্তি বস্তু নোপোৱাৰ ফলত কালক্ষেপ কৰিব
লগা হোৱা বাবে যি অসহিষ্ণুতা জন্মে, সেয়ে
ঔৎসুক্য। ঔৎসুক্যৰপৰা মনস্তাপ, ব্যস্ততা, ঘাম,
দীঘল জুমুনিয়াহ আদি কাৰ্য্যৰ সৃষ্টি হয়। ১৬৫

উদাহৰণ ; যেনে—

যঃ কোমাৰহৰঃ স এৱ হি বৰস্তা এৱ চৈত্ৰক্ষপাঃ.....” ইত্যাদি।

[প্ৰথম পৰিচ্ছেদত সম্পূৰ্ণ উদাহৰণ অ’ক অন্তৰ্ভুক্ত দিয়া গৈছে।]

ইয়াত কাব্যপ্ৰকাশকাৰে বসৰ প্ৰাধাত্য আছে বুলি কৈছে,
কিন্তু সাহিত্য দৰ্পণত ঔৎসুক্যক ব্যভিচাৰী ভাৱৰ উদাহৰণৰূপে উল্লেখ
কৰা হৈছে। কাব্য প্ৰকাশকাৰে কোৱা বসপ্ৰৱণ উক্তিৰ অৰ্থ এইদৰে
ধৰিব লাগিব যে, ঔৎসুক্যৰূপ ব্যভিচাৰী ভাৱৰো বসৰ ধৰ্ম্ম বসনতা
আছে, গতিকে ব্যভিচাৰী ভাৱৰ আশ্বাদো গৌণৰূপে বসাস্বাদ বুলি
ধৰিব পাৰি।

উদ্ভাদ :

কামনা, শোক, ভয় আদিৰ ফলত হোৱা—চিত্ত
সম্বোধকে উদ্ভাদ বোলা হয়। উদ্ভাদে অস্থিতি
স্থান-কালত হাঁহা-কন্দা, গান গোৱা, প্ৰলাপ
বকা আদি অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে। ১৬৬

উদাহৰণ, যেনে — মোৰ বচনাৰপৰা

ভাতদ্বিবেক ভৱতা ভৱতা সমস্তাৎ ।

প্ৰাণাধিকা প্ৰিয়তমা মম স্বীকৃতি কিম্ ॥

(ভাই ভোমোৰা তুমি চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰা ।

মোৰ প্ৰাণাধিক প্ৰিয়তমাক কৰবাত দেখিছানে কি ?)

(ভোমোৰাৰ গুণগুণনি তুমি আনন্দ মনেৰে)

ক্ৰমে কিমোমিতি সখে কথয়ান্ত তন্মে ।

কিং কিং ব্যৱস্থতি, কুতোহস্তি চ কৌদৃশম্ ॥

(সখি, তুমি কি কলা ? কোৱাঁ, কোৱাঁ ; মোক সোনকালে কোৱাঁ । তেওঁ
কি কৰিছে, ক'ত আছে—আক কেনে অৱস্থাত আছে ?)

শঙ্কা :

অন্তৰ ক্ৰূৰতা, আক নিজৰ দোষ ক্ৰটি আদিৰ বাবে
বিপদৰ যি আশঙ্কা, সেয়ে শঙ্কা । শঙ্কাৰ ফলত
কম্পন, সৰৱিকৃতি, ইফালে-সিফালে চোৱা, মুখ
শুকাই যোৱা আদি কাৰ্য্য হয় । ১৬৭

যেনে, মোৰ বচনাৰপৰা—

প্ৰাণেশেন প্ৰহিতনখবেষজ্জকেষু ক্ষপান্তে

জাতাশঙ্কা বচয়তি চিৰং চন্দনালেপনানি ।

ধন্তে লাক্ষ্মসকৃদধৰে দন্তদন্তাৱধাতে

কামাঙ্গীয়াং চকিতমভিতস্তচ্ছবী ৱিক্ৰিপন্তী ॥

(ৰাতি পুৱাবৰ সময়ত সেই তৰীয়ে চকিত দৃষ্টিৰে চাৰিওফালে চাই (সৰীয়েক
ইতে দেখাৰ) আশঙ্কাত নিজৰ স্কন্ধৰ অঙ্গত প্ৰিয়তমৰ নখচিহ্নত চন্দনৰ প্ৰলেপ
দিছে আৰু অধৰৰ দস্তাঘাতত বাৰে বাৰে আলতা সানিছে ।)

স্মৃতি :

সাদৃশ্যবোধ, চিন্তা আদিৰ বাবে পূৰ্ব্বানুভূত পদাৰ্থৰ
বিষয়ে যি জ্ঞান জন্মে, তাকে স্মৃতি বোলা হয় ।

ইয়াৰ ফলত চকুৰ চেলাউৰি কোঁচ ধোৱা আদি
কাৰ্য্য হয়। ১৬৮

যেনে ; মোৰ বচনাৰপৰা—

ময়ি সকপটং কিঞ্চিং কাপি শ্ৰেণীতৰিলোচনে
কিমপি নয়নং প্ৰাপ্তে তিৰ্য্যগ্‌ ৰিজ্জুস্তিততাৰকম্‌ ।
স্মিতমুপগতামালীং দৃষ্ট্বা সলজ্জমৱাক্ষিতম্‌
কুৱলয়দৃশঃ শ্বেবং শ্বেবং শ্ৰবামি তদাননম্‌ ॥

(কোনো ঠাইত (লুকাই থকা অৱস্থাত) মোক কোনোবা তলকত দেখি
চকুৰ মণি ঘূৰাই কেবাহিকৈ চাওঁতেই সখীয়েকে দেখি মিচিকিয়াই হাঁহিলে,
তাকে দেখি প্ৰিয়াই লাজত তলমুৰ কৰিলে । কমলনয়না প্ৰিয়াৰ মিচিকিয়াই
হাঁহিত উজ্জ্বল হোৱা মুখখন মোৰ এতিয়াও মনত পৰি আছে ।)

মতি :

নীতি শাস্ত্ৰ আদি অনুসৰণ কৰি কোনো বিষয়
নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ নামেই মতি । মতিৰপৰা স্মিত ভাৱ,
ধৈৰ্য্য, সন্তোষ আৰু নিজৰ ওপৰত একান্ত আস্থা
জন্মে । ১৬৯

যেনে—

অসংশয়ং ক্ষত্ৰপৰিগ্ৰহক্ষমা যদাৰ্য্যমস্তামভিলাষি মে মনঃ ।
সতাং হি সন্দেহপদেষু ৱস্তষু প্ৰমাণমন্তঃকৰণপ্ৰবৃত্তয়ঃ ॥

(মোৰ সাধু মনত যেতিয়া এওঁৰ প্ৰতি আভিলাষ জন্মিছে, এওঁ নিশ্চয়
ক্ষত্ৰিয়ৰ বিবাহ-যোগ্য ; ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই । কিয়নো সন্দেহপূৰ্ণ সকলো
বিষয়তে সাধুসকলৰ মনৰ প্ৰবৃত্তিয়েই একমাত্ৰ প্ৰমাণ ।)

ব্যাধি :

বিবহ আদিবহাৰা বায়ু পিত্ত প্ৰভৃতি কুপিত হৈ
মাটিত বাগবিবৰ ইচ্ছা, কঁপনি প্ৰভৃতি জন্মোৱা
জ্বৰকে ব্যাধি বোলা হয় । ১৭০

তাৰ ভিতৰত গাৰ পোষনি উঠিলে মাটিত বাগৰাৰ ইচ্ছা জন্মে আৰু
জাব লাগিলে গাৰ কঁপনি উঠে ।

ত্ৰাস :

ডাঙৰ ধুমহা-বতাহ, বিজুলী, উৰুপাত আদি কাৰণত
ত্ৰাস জন্মে । ত্ৰাস জন্মিলে গাত কঁপনি উঠে । ১৭১

যেনে—

পৰিস্ফুৰণীনৰিষট্টিভোবয়ঃ সুবাজ্জনাত্ৰাসয়িলোলদৃষ্টয়ঃ ।
উপায়বৃঃ কম্পিতপাণিপন্নরাঃ সমীজনস্তাপি বিলোকনীয়ম্ ॥

(পানীত ঘূৰি ফুৰা মাছবোৰে অঙ্গবাহুন্দৰ উৰুপাত, বুদ্ধিগত, তেওঁলোকৰ
নয়নৰ দৃষ্টি ভয়ত চকল হৈ পৰিল আৰু হাতৰ কঁপনি উঠিল । এই অৱস্থা সমীয়েক
ইতে ভালকৈয়ে উপভোগ কৰিলে ।)

বীড়া:

নিজৰ গৰ্হিত আচৰণৰ বাবে সঙ্কোচ ভাৱেই বীড়া ;
তাৰ ফলত তলমূৰকৈ থাকিব লগা হয় । ১৭২

যেনে—

“ময়ি সকপটম্...” ইত্যাদি ।

(ওপৰৰ শব্দৰ উদাহৰণ ।)

হৰ্ষ :

নিজৰ বাঞ্ছিত বস্তু লাভ হোৱাৰ বাবে জন্মা মানসিক
প্ৰসন্নতাই হৰ্ষ । হৰ্ষ জন্মিলে অশ্রুপাত, গদ্ গদ
ভাষণ আদি কাৰ্য্যৰ সৃষ্টি হয় । ১৭৩

যেনে—

সমীক্য পুত্ৰস্ত চিৰাং পিতা মুখঃ
নিধানকুন্তস্ত যথৈৱ হৰ্গতঃ
মুদা শৰীৰে প্ৰবতুৰ নাত্মনঃ
পয়োধিবিন্দুদয়মুচ্ছিতো যথা ॥

(খনৰ কলহ পালে ডালদৰিত্ৰৰ মনত যেনে ভাবৰ সৃষ্টি হয়, বহু কালৰ মূৰত পুত্ৰৰ মূখ দেখি, পিতৃ দিলীপৰ মনতো তেনে অৱস্থা হ'ল। চক্ৰোদয়ত উথলি উঠা সমুদ্ৰৰ দৰে দিলীপৰ মনৰ আনন্দও শব্দীৰত থাকিবলৈ নোযোৱা হ'ল।)

অসূয়া :

আনৰ সজ্ঞ গুণ, সমৃদ্ধি আদি দেখিলে অহমিকাৰপৰা যি অসহিষ্ণুতা জন্মে, সেয়ে অসূয়া। অসূয়া হ'লে মানুহে অস্ত্ৰৰ দোষ বটনা কৰে, ক্ৰকুটি কৰে ; ইয়াৰ ফলত অৱজ্ঞা আৰু ক্ৰোধৰ মনোভাৱবো প্ৰকাশ হয়। ১৭৪

যেনে—

অথ তত্র পাণ্ডুনয়ন সদসি রিহিতঃ মধুদ্রিষঃ ।

মানমসহত ন চেদিপতিঃ পৰৱ কিমৎসবি মনোহি মানিনাম্ ॥

(সেই যজ্ঞ-সভাত তেতিয়া পাণ্ডুপুত্ৰ যুধিষ্ঠিৰে মধুৰিপি শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি দেখুওৱা সন্মান চেদিৰাজ শিশুপালে সহি থাকিব নোৱাৰিলে, কিয়নো আত্মাভিমানী লোকৰ পৰৱ উন্নতিত স্বাভাৱিকতে ঈৰ্ষা জন্মে।)

বিবাদ :

উপায়হীনতাৰ বাবে উত্তমহীন হৈ পৰা অৱস্থাকে বিবাদ বোলে। বিবাদৰপৰা ভ্ৰমুনিয়াহ কঢ়া, দীঘল উপাহ লোৱা, সহায় সাৰণি বিচৰা আদি কাৰ্য্যৰ সৃষ্টি হয়। ১৭৫

যেনে—

এস কুডিলঘণেণ চিউৰ কডপ্পেণ তুহ নিবন্ধা ৱেণী ।

মহ সহি দাবই চংসই আঅসধট্টিকব কালউবইব হিঅঅম্ ॥

(সখী, তোমাৰ এই কুটিল বেণীডালে মোৰ হৃদয়ত লোহাৰ বাঠীয়ে খোচা দি থুচিছে আৰু সাপে খোঁটা দি থুচিছে।)

ধৃতি :

তত্ত্বজ্ঞান জন্মা বাবে, বাঞ্ছিত জনৰ আগমন আদিৰ
ফলত মনোবাসনা পূৰ্ণ হোৱাকে ধৃতি বোলা হয় ।
ধৃতিৰ ফলত তৃপ্তিদায়ক কথা, আনন্দ উলাহ,
সম্প্ৰতিভ মনোভাৱ আদি জন্মে । ১৭৬

যেনে, মোৰ বচনাবপৰা—

কৃষ্ণা দীননিপীড়নাঃ নিজজনে বন্ধা ৱচোৱিগ্রহং
নৈৱালোচ্য গৰীয়সীৰপি চিৰাদামুগ্নিকীৰ্গ্যাতনাঃ ।
দ্রয়োঘাঃ পৰিসক্তিভাঃ খলু ময়া যন্তাঃ কৃতে সাম্প্ৰত্যং
নীৱাৰাজলিনাপি কেৱলমহো সেয়ং কৃতার্থা তনুঃ ।

(দ্বিত্বপীড়ন কৰি, আত্মায় স্বজনৰ সৈতে কাঁজিয়া পেচাল কৰি, পৰলোকৰ
ভাষণ নবকয়স্থণাৰ বিষয়েও নভৱকৈ যি শৰীৰৰ পৰিপুষ্ট সাধনৰ বাবে মই
দ্রব্য-সম্পদ সঞ্চয় কৰিছিলোঁ, সেই শৰীৰৰ ভৰণ-পোষণ এতিয়া দেখোন এমুঠি
নীয়াৰ ধানেৰেই হয় ।)

চপলতা :

মাৎসৰ্যা, দেহ, অন্তৰাগ আদিৰ বাবে জন্মা মনৰ
অস্থিৰতাই চাপলা । চাপলাৰ কাৰ্য্যৰূপে ভৎসনা,
কঠোৰ স্বভাৱ, স্বেচ্ছাচাৰিতা আদিয়ে দেখা দিয়ে । ১৭৭

যেনে—

অগ্ৰাস্ত তৱহৃপমৰ্দসহাস্ত ভৃঙ্গ
লোলং ৱিনোদয় মনঃ স্তমনোলতাস্ত ।
মুন্ধামজ্জাতবজ্জসং কলিকামকালে
স্বার্থং কদর্থয়সি কিং নৱমালিকায়াঃ ॥

(হেবা ভেমোৰ, তোমাৰ মৰ্দন সহিব পাৰে, এনেকুৱা অস্ত কুহুমিত লতাৰ
গুচবতে তোমাৰ চকল মনৰ তৃপ্তি সাধন কৰা, নবমজ্জিকাৰ অজাতবজ্জঃ (সঙ্কচিত)
এই কলিটিক কিয় অকালতে মিছাকৈয়ে বাধা দিছা ।)

গ্লানি :

বভি, পাৰিশ্ৰম, মনস্তাপ, ক্ষুধা, তৃষ্ণা আদিৰ
বাবে হোৱা নিশ্চাণতাই গ্লানি। গ্লানিবপৰা
কম্পন, ক্লেশতা, উৎসাহহীনতা আদি জন্মে। ১৭৮

যেনে—

কিশলয়মিৰ মুখঃ বন্ধনাবিশ্রলুণঃ
হৃদয়কুসুমশোষী দাক্ষণ্যে দৌৰ্ঘ্যশোকঃ।
গ্লপয়তি পৰিপাণ্ডু ক্ৰামমস্যাঃ শৰীৰং
শৰদিক্ষ ইৰ স্বৰ্গঃ কেতকীগৰ্ভপত্ৰম্ ॥

(গৰ্ভকোষবপৰা নতুনকৈ ওলোৱা কেতেকীফুলৰ কোমল পাত শৰৎকালৰ
উত্তাপে মৌলান পেলোৱাৰ দৰে, হৃদয়কুসুম শোষণকাৰী দৌৰ্ঘ্যীয়া দাক্ষণ্য শোকে
সীতাৰ শেঁতা পৰা ক্ষীণ শৰীৰটো বৃষ্টিচূত কুসুমৰ দৰে গ্লান কৰিছে।)

চিন্তা :

হিতকৰ বস্তু নোপোৱাৰ ফলত হোৱা ভাৱনাকে
চিন্তা বোলে। ইয়াৰ ফলত সংসাৰখন শুদা শুদা
লগা ভাৱ, ভ্ৰমুনিয়াহ, মনস্তাপ আদি হয়। ১৭৯

উদাহৰণ, মোৰ বচনাবপৰা—

কমলেন ৱিহসিএণ সংজ্ঞোএন্তী ৱিৰোহিণং সসিবিষ্মম্।
কৰঅলপল্লথমুহো কিং চিস্তেসি স্তুমহি অন্তৰাহিঅ হিঅঅ ॥

(স্তম্ভবী! প্ৰস্তুটিত পদ্যৰ সৈতে পদ্যৰ বিৰোধী পূৰ্ণচক্ৰক লগ লগোৱা দৰে
হাতৰ তলুৱাত মুখ থৈ ভূমি কি ভাবিছা ?)

[কবতল প্ৰস্তুটিত পদ্যতুল্য আৰু মুখ পূৰ্ণচক্ৰ সদৃশ।]

বিতৰ্ক :

সন্দেহৰ বাবে চকুৰ চেলাউৰি ধোপা কৰি, মূৰ
জোকাৰি আৰু আঙুলি লবাই বিৱেচনা কৰাকে
বিতৰ্ক বোলা হয়।

যেনে—

“কিং কন্মঃ প্ৰিয়য়া.....”

ব্যভিচাৰী ভাৱৰ এই যে ডেত্ৰিশ প্ৰকাৰ বিভাগৰ বিষয়ে কোৱা হ’ল, ই উপলক্ষণ মাত্ৰ।

ব্যভিচাৰীভাৱ তেত্ৰিশটা বুলি কোৱা হৈছে, কিন্তু প্ৰকৃততে ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সংখ্যা বা ভেদ আৰু অনেক হ’ব পাৰে।

গতিকে, স্থায়ী ভাৱৰ নিজ নিজ নিৰ্দিষ্ট বসৰ বাহিৰে আন বসৰ ক্ষেত্ৰত বডি আদিও ব্যভিচাৰী ভাৱ হয়। ১৮১

[অবিচ্ছিন্নভাৱে অৱস্থিত স্থায়ী ভাৱেই বসত পৰিণত হয়। গতিকে য’ত স্থায়ী ভাৱ অবিচ্ছিন্নভাৱে থকাৰ প্ৰয়োজন নাই, তেনে ক্ষেত্ৰত স্থায়ী ভাৱে ব্যভিচাৰী ভাৱ ৰূপে প্ৰতীত হয়।]

যেনে—শৃঙ্গাৰ বসত বতিভাৱ অবিচ্ছিন্নভাৱে অৱস্থান কৰে বাবে, বতিয়েই স্থায়ী ভাৱ আখ্যা পায়। কিন্তু হাস্ত ভাৱ মাজে-সময়েহে জন্মে আৰু সেই বাবেই ব্যভিচাৰী লক্ষণাক্ৰান্ত হোৱাত ব্যভিচাৰী ভাৱ ৰূপে গণ্য হয়। অৰ্থাৎ শৃঙ্গাৰ বসত হাস্ত কেতিয়াবাহে হয়।

গতিকে কোৱা হৈছে—“কেৱল বসাবস্থ ভাৱেহে (বসত পৰিণত হোৱাৰ যোগ্যতা থকা) স্থায়ী লাভ কৰিব পাৰে। তেনেহলে, কোন কোন বসত কি কি স্থায়ী ভাৱ, সঞ্চাৰীভাৱ ৰূপে পৰিগণিত হয় ? তাৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে—

শৃঙ্গাৰ আৰু বীৰ বসত হাস্ত, বীৰ বসত ক্ৰোধ আৰু শান্তবসত জুগুপ্সা ব্যভিচাৰী ভাৱৰূপে পৰিগণিত হয়। পৰিপক্ববৃদ্ধিৰ লোকসকলে এনেকৈ অস্ত্ৰান্ত বসৰ বিষয়তো নিজেই বিচাৰি উলিয়াব। ১৮২

[হাস হাস্ত বসৰ স্থায়ী ভাৱ, ক্ৰোধ বোত্ৰ বসৰ স্থায়ী ভাৱ, ক্ৰোধ আৰু

জুপ্সা বীভৎস বসব স্থায়ী ভাব : কিন্তু এইবিলাকো ওপৰত কোৱা বসব কেন্দ্ৰত ব্যক্তিগৰী ভাৱত পৰিণত হয়।]

এতিয়া স্থায়ী ভাৱৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

বিকল্প ভাৱ আৰু অবিকল্প ভাৱসমূহে যি ভাৱ
 ত্ৰিৰোহিত কৰি ৰাখিব নোৱাৰে, আত্মদৰূপ অক্ষুব্ধ
 সেই মূলেই স্থায়ীভাৱ নামে অভিহিত হয়। ১৮৩

[বসাব্যাদনৰ বিষয়ত মূল ভাৱৰূপে অবিচ্ছিন্নভাৱে থাকি যি ভাৱে আত্মদান-যোগ্যতা লাভ কৰে, সেয়ে স্থায়ী ভাৱ। এনে স্থায়ী ভাৱক অক্ষকূল-প্ৰতিকূল অন্ত কোনো ব্যক্তিগৰী ভাৱ আদিয়ে লুকাই ৰাখিব নোৱাৰে।]

কথিত আছে—

“অগ্ৰ ভাৱসমূহৰ অনুগমন কৰিলেও যি ভাৱ মালাৰ
 সূতাৰ দৰে (ইমূৰ-সিমূৰ) জ্বৰি থাকে, অগ্ৰ ভাৱৰ
 প্ৰভাৱত লুকাই নাথাকে, বৰং পৰিপুষ্টিহে লাভ
 কৰে—সেয়ে স্থায়ী ভাৱ।”

[মালাৰ সূতাৰ তুলনা কেৱল সমগ্ৰ বস ব্যাপি থকাৰ বিষয়তহে : ফুলে ঢাকি থোৱাৰ কেন্দ্ৰত নহয়। নাইবা, বঙীণ সূতাৰে গঁধা ফটিকৰ মালা বুলি বুজিব লাগিব। অচ্ছ ফটিকৰ মাজেদি যোৱা বঙীণ সূতাই ফটিককো নিজৰ বঙেৰে বঙীণ কৰি তোলে আৰু আনহাতে শুভ্ৰ ফটিকেও বঙীণ সূতাক অধিক উজ্জ্বল কৰে।

সূতাক আশ্ৰয় কৰি বেলেগ বেলেগ বঙৰ বঙা-বগা-নীলা ফুলবোৰ থকাৰ দৰেই, স্থায়ী ভাৱক আশ্ৰয় কৰিয়েই বিভিন্ন ব্যক্তিগৰী ভাৱ আদি থাকে।

স্থায়ী ভাৱক সমূহ আৰু ব্যক্তিগৰী ভাৱক তৰঙ্গ ৰূপে তুলনা কৰিও কোনোৱে স্থায়ী ভাৱ আৰু ব্যক্তিগৰী ভাৱৰ সম্পৰ্ক আৰু পাৰ্থক্য বুজাইছে। কোনোৱে এই কেন্দ্ৰত বজা আৰু সেৱকৰ উদাহৰণো দিছে।]

স্থায়ী ভাৱৰ প্ৰকাৰবোৰ হৈছে—

- বতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুপ্সা
 আৰু বিন্ময়—এই আঠোটাৰে স্থায়ী ভাৱ বোলা

হয়। তাৰ লগতে শমকো স্থায়ী ভাৱৰূপে গণ্য
কৰা হয়। ১৮৪

এইবিলাকৰ স্বৰূপ—

মনৰ অনুকূল বিষয়ৰ প্ৰতি মনৰ একান্ত প্ৰৱণতাই
ৰতি। কথা, অজ্ঞ-ভঙ্গী আদিৰ বিকৃতিৰূপৰা মনৰ
যি বিকাশ ঘটে, তাকে হাস বোলা হয়।
ইষ্টনাশ আদিৰ ফলস্বৰূপে হোৱা মনৰ বিকলভাৱকে
শোক বোলা হয়। প্ৰতিকূল বিষয়ৰ প্ৰতি জন্মা
মনৰ তীক্ষ্ণতাই ক্ৰোধ। কাৰ্য্য আবদ্ধ কৰিবলৈ
মনত দেখা দিয়া স্থিৰ উদ্ভূমেই উৎসাহ। ৰোজ
শক্তিৰ বাবে জন্মা মনৰ অস্থিৰতাই ভয়। কোনো
বিষয়ত দোষ দেখাৰ বাবে সেই বিষয়ৰ প্ৰতি যি
ঘৃণা জন্মে, সেয়ে জুগুপ্সা। অলৌকিক বিবিধ
বিষয়ৰ জ্ঞানৰ ফলত চিন্তাৰ বিস্তাৰ ঘটাকে বিস্ময়
বোলা হয়। নিবাসন্ত অৱস্থাত আত্মবিশ্ৰান্তিৰ
ফলত জন্মা সুখেই শম। ১৮৫

যেনে—মালতী-মাধৱ নাটকত ৰতি। লটকমেলক প্ৰহসনত হাস।
ৰামায়ণত শোক। মহাভাৰতত শম। এনেকৈ অস্তু ঠাইত অস্তু
ভাৱ দেখা যায়।

এই স্থায়ী ভাৱসমূহৰ মাজে মাজে আবিৰ্ভাৱ হোৱা বিকল্প আৰু
অবিকল্প ভাৱসমূহে স্থায়ী ভাৱ উচ্ছেদ নকৰে, বৰং পৰিপূৰ্ত্তিহে কৰে।
এই কথা সজ্জদয় সামাজিকৰ অনুভৱসিদ্ধ।

উয়াৰ বাহিৰেও—

স্থায়ী, সঞ্চাৰী, আৰু সাধ্বিক ভাৱসমূহে অভিনয়ৰ
সৈতে সঙ্গন্ধযুক্ত নানা বসক ভাৱিত কৰে; সেইবাবে
এই সকলোৱোৰকে ভাৱ বোলা হয়। ১৮৬

কথিত আছে—

হুং-হুং প্ৰাভূতি অমুভূতিৰ সহায়ত সেই সেই সেই অমুভূতিৰ ভাৱনাকে ভাৱ বোলা হয়।

[অমুকাৰ্য্য নট আদিৰ আশ্ৰয়ত উপস্থাপ্যমান হুং-হুং আদি ভাববৰ্ণনা হোৱা সহায় সামাজিকৰ স্বায়ত ভাৱৰ ভাৱনা বা বাসনাই ভাব। বসক ভাবিত কৰে আৰু কথিব অন্তৰ্গত ভাৱকো ভাবিত কৰে বাবে এনে অমুভূতিক ভাৱ বোলা হৈছে।]

বসনো কেই প্ৰকাৰ কোৱা হৈছে—

শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, বোদ্ভ, বীৰ, বীৰুৎ, ভয়ানক
আৰু অমুভূত—এই আঠোটা বস ; সেইদৰে শাস্তও
বস। ১৮৭

ভাব ভিতৰত শৃঙ্গাৰ বস :

শৃঙ্গ শব্দৰ অৰ্থ হল কামনাৰ উদ্বেক হোৱা।
শৃঙ্গ উদ্ভৱৰ কাৰণ স্বৰূপ উত্তম অৱলম্বন-বিশিষ্ট
বসেই শৃঙ্গাৰ বস।

শৃঙ্গাৰ বসত পৰম্পৰী আৰু অমুবাগিনী গণিকাৰ
বাহিৰে সকলো নায়িকা আৰু দক্ষিণাদি সকলো
নায়ক আলম্বন বিভাৱ হয়। চন্দ্র, চন্দন, ভ্ৰমৰগুঞ্জন
আদি উদ্দীপন বিভাৱৰূপে পৰিগণিত হয়।
ক্ৰবিক্ষেপ, কটাক্ষ আদি শৃঙ্গাৰ বসত অমুভাৱ।
উগ্ৰতা, মৃত্যু, আলস্য আৰু জুগুপ্সাৰ বাহিৰে
সকলো ব্যক্তিচাৰী ভাৱেই ইয়াত ব্যক্তিচাৰী ভাৱ
হয়। শৃঙ্গাৰ বসৰ স্থায়ীভাৱ ৰতি। এই বস
শ্ৰামবৰণীয়া আৰু বিষ্ণু এই বসৰ দেৱতা। ১৮৮

যেনে—“শৃংগং বাসগৃহম্……” ইত্যাদি।

ইয়াত উক্ত প্ৰকাৰ স্বামী আৰু উক্ত প্ৰকাৰ নায়িকা দুয়ো আলম্বন
বিভাৱ। শৃংগ শোৱনিষৰ উদ্দীপন বিভাৱ। চুখন অমুভাৱ। লাজ

আক হাঁহি ব্যভিচাৰী ভাৱ। এই বিলাকবদ্বাৰা প্ৰকাশ হৈ সন্দেহৰ
অন্তৰ্ভাৱ থকা স্থায়ী ভাৱ বড়িয়েই শৃঙ্গাৰ বসন্ত পাবণত হৈছে।

শৃঙ্গাৰ বসন্ত বিভাগৰ কথা কোৱা হৈছে :

বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰ আৰু সন্তোষ শৃঙ্গাৰ ; শৃঙ্গাৰ
এই দুটা ভাগ। ১৮৯

তাৰ ভিতৰত—

যি ক্ষেত্ৰত বড়ি অতিশয় প্ৰবল কিন্তু অভীষ্ট ব্যক্তিৰ
লাভ হোৱা নাই, সেই অৱস্থাকে বিপ্ৰলম্ব বোলা
হয়। ১৯০

অভীষ্ট মানে, নায়ক-নায়িকা দুয়ো।

সেই বিপ্ৰলম্ব পূৰ্ব্ৱৰাগ, মান, প্ৰেম আৰু
কৰুণাত্মক এই চাৰি প্ৰকাৰে বিভক্ত। ১৯১

তাৰ ভিতৰত—

নায়ক-নায়িকাই পৰস্পৰক লাভ কৰাৰ আগতে
প্ৰৱণ নাইবা দৰ্শনৰপৰা তেওঁলোকৰ অন্তৰত যি
অনুৰাগ জন্মে, তাৰপৰা যি অৱস্থাৰ সৃষ্টি হয় তাকে
পূৰ্ব্ৱৰাগ বোলা হয়। ১৯২

দূত স্তুতিপাঠক নাইবা সখীয়েকৰ মুখৰপৰা নায়ক-
নায়িকাৰ গুণাৱলীৰ প্ৰৱণ হয়। দৰ্শন হব পাৰে
প্ৰত্যক্ষভাৱে, ইন্দ্ৰজাল বিভাৰ যোগেদি চিত্ৰ নাইবা
স্বপ্নৰ মাধ্যমত। ১৯৩

মদনপীড়িতৰ দহোটা অৱস্থা :

সেই দহোটা হৈছে—অভিলাষ, চিন্তা, স্মৰণ, গুণ-
কীৰ্ত্তন, উদ্বেগ, প্ৰলাপ, উন্মাদ, ব্যাধি, জড়তা আৰু
মৃত্যু। এই দহোটা কামৰ অৱস্থা। ১৯৪

মিলনৰ ইচ্ছাই অভিলাষ। পৰস্পৰ প্ৰাপ্তিৰ বিষয়ে
ভৱা-গুণাই চিন্তা। চেতন আৰু অচেতনৰ ভিতৰত

পাৰ্থকাবোধ নোহোৱাই উন্মাদ অৱস্থা ; কোনো
উদ্দেশ্য নোহোৱাকৈ মানসিক অস্থিৰতাৰ ফলত
কৰা উক্তিযেই প্ৰলাপ । দীঘল হুমুনিয়া, শেঁতা
পৰি যোৱা, ক্ষীণাই যোৱা আদি অৱস্থাই ব্যাধি ।
শৰীৰ আৰু মনৰ সকলো প্ৰকাৰ উত্তমহীনতাই
হল জড়তা । ১৯৫

আনবিলাক অতি স্পষ্ট । ক্ৰমে এইবিলাকৰ উদাহৰণ : যেনে—

প্ৰেমাৰ্দ্ৰাঃ প্ৰণয়স্পৃশঃ পৰিচয়াদুদগাঢ়াগোদয়া

স্তা স্তা মুখদৃশো নিসৰ্গমধুৰাশ্চেষ্ঠা ভৱৈৰ্যুম্বি ।

যাস্বস্তঃকৰণস্য বাহ্যকৰণৰূপাৰবোধিক্ষণা-

দাশংসাপৰিকল্পিতাস্বপি ভৱত্যানন্দসাম্ৰো লয়ঃ ॥

(মুগ্ধনয়না প্ৰিয়াই মোৰ প্ৰতি যে আপোন জনৰ দৰে অনুৰাগপূৰ্ণ প্ৰণয়মধুৰ
স্বভাৱ-সুন্দৰ আচৰণ কৰিব, সেই কল্পনাতে মোৰ হৃদয় সেই ভাববিলাসত এনেকৈ
নিমগ্ন হৈ পৰে যে, বহিঃ ইন্দ্ৰিয়সমূহৰ ক্ষমতা লোপ পায়, কেৱল নিবিড় আনন্দাত-
তৰ হয় ।)

এই উদাহৰণত মালতীক সাক্ষাৎ ভাৱে দেখাৰ পিছত মাধৱৰ অন্তৰত
মালতীৰ প্ৰতি যি গভীৰ অনুৰাগ জন্মিছে, তাৰদ্বাৰা অভিলাষ প্ৰকাশ
হৈছে ।

কথমীক্ষে কুব্জাকীঃ সাক্ষাৎস্মীঃ মনোভূঃ ।

ইতি চিন্তাকুলঃ কাস্তো নিদ্ৰাঃ নৈতি নিশীথিনীম ।

(কামদেৱৰ ঐখ্যাস্বৰূপ সেই কুব্জনয়নাক কেতিয়া নিজ চকুৰে দেখিবলৈ
পায়, এই চিন্তাতে নিমগ্ন প্ৰেমিকৰ বাতি টোপানি অহা নাই ।)

ইয়াত ইন্দ্ৰজালৰ সহায়ত কোনো নায়িকাক দেখাৰ পিছত জ্ঞাতানুৰাগ
নায়কৰ চিন্তা প্ৰকাশ হৈছে । উদাহৰণৰ প্ৰোকফাঁকি মোৰ বচনাৰ ।

“ময়ি সকপটম্”

- এই উদাহৰণত স্মৃতিৰূপ কামদশাৰ প্ৰকাশ দেখা যায় ।
“নেত্ৰে খঞ্জন গঞ্জে.....”

এই উদাহৰণত গুণানুকীৰ্ত্তনৰূপ কামদশা প্ৰকাশ হৈছে। “শাসান্ মুঞ্চতি.....” ইত্যাদি উদাহৰণত কামদশা উদ্বেগৰ প্ৰকাশ হৈছে।

ত্ৰিভাগশেষাস্ত্ৰ নিশাস্ত্ৰ চ ক্ষণঃ নিমীল্যা নেত্ৰে সহসারবুধাত ।
ক নীলকণ্ঠ ব্ৰজসীতলক্ষ্যাক্ষাক্ অসত্যকণ্ঠাৰ্ণিতবাহুবন্ধনা ॥

(বাতি তিনিভাগ পাব হৈ যোৱাত ক্ষণেকৰ বাবে চকু জাপ খাই আহোঁতে “হে নীলকণ্ঠ তুমি কলৈ যোৱা’ —এই বুলি উদ্বেগজনিতভাৱে কৈ মিছাকৈয়ে কণ্ঠত বাহুবন্ধনৰ অভিনয় কৰি পাৰ্বতী সাৰ পাই উঠে।)

এই উদাহৰণত প্ৰেলাপ প্ৰকাশ হৈছে।

“ব্ৰাতদ্বিৰেক.....”

এই উদাহৰণত উদ্গাদ প্ৰকাশ হৈছে।

পাণ্ডু ক্ৰামঃ রদনঃ হৃদয়ঃ সৰসঃ তরালসঞ্চ রপুঃ ।

আৱেদয়তি নিতাস্ত্ৰঃ ক্ষেত্ৰিয়ৰোগং সখি হৃদস্ত্ৰঃ ॥

। সখী । তোমাৰ মুখখন শুকান আৰু শেঁতাংপৰা, হৃদয়ত অমুৰাগ, শৰীৰ চক্ৰল এই সকলোবিলাকে কৈছে তোমাৰ শৰীৰত কিবা ডাঙৰ ব্যাধি আছে ।’

ইয়াত ব্যাধি প্ৰকাশ হৈছে।

ভিসগী অলসঅণীএ গিহিঅং সৰবঃ স্থণিচ্চলম্ অঙ্গম্ ।

দীহো গীসাসহৰো এসো সাহেই জীঅইত্তি পৰম্ ॥

(পছমফুলৰ পাতৰ শযাত তেওঁ নিশ্চল হৈ পৰি আছে। মাজে মাজে ওলোৱা দীঘল হুমুনিদাহৰপৰাহে তেওঁ জীয়াই আছে বুলি বুজা যায়।)

ইয়াত জড়তা প্ৰকাশ পাইছে। উদাহৰণৰ কৱিতা ফাকি মোৰ ৰচনাৰপৰা দিয়া হৈছে।

বসৰ বিচ্ছেদ ঘটাব বাবে মৃত্যু অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কাব্য নাটকত কৰা নহয়। কিন্তু মৃত্যুৰ উপক্ৰম হৈছে, এনেকুৱা অৱস্থাৰ নাইবা মনে মনে মৃত্যু কামনা কৰিছে, এনে অৱস্থাবোৰো বৰ্ণনা কৰিব পৰা যায়। মৃত্যুৰ অলপ পিছতেই যদি পুনৰ্জীৱন লাভ হয় তেনেহলেও মৃত্যুৰ বৰ্ণনা কৰিব পৰা যায়। ১৯৬

এই কেইবিধৰ ভিতৰত প্ৰথম অৰ্থাৎ মৃত্যুৰ উপক্ৰম হোৱাৰ বৰ্ণনা।

যেনে—

সেফালিকাং বিদলিতামরলোক্য তথী
 প্ৰাণান্ কথঞ্চিদপি ধাবায়িতুং প্ৰভৃতা।
 আকৰ্ষ্য সম্প্ৰতি কতং চবাণায়ুধানাং
 কিং রা ভৱিষ্যতি ন রেদ্বি উপস্থিনী সা ॥

(শেৰালীফুল ফুলি সৰি পৰা দেখিও সেই তৰুণীয়ে কোনোমতে প্ৰাণধাৰণ কৰি আছে, কিন্তু এতিয়া কুকুৰাৰ ডাক শুনিলে সেই বেচৰীৰ যে কি অৱস্থা হব, মই ভাবিবই পৰা নাই।)

দ্বিতীয় প্ৰকাৰ অৰ্থাৎ মনে মনে মৃত্যু কামনা কৰাৰ বৰ্ণনা—

বোলস্থাঃ পৰিপূৰয়ন্তু হৰিতো বঙ্কাবকোলহলৈঃ
 মন্দং মন্দমুপৈতু চন্দনরনীজাতো নভস্থানপি।
 মাত্তন্তুঃ কলয়ন্তো চূতশিখৰে কেলীপিকাঃ পঞ্চমঃ
 প্ৰাণাঃ সহবমশ্বাসাৰ-কঠিনা গচ্ছন্তু গচ্ছন্তুমী ॥

(ভোমোৰাৰ গুণগুণিয়ে দশোদিশ ভৰি পৰক, চন্দন বনৰপৰা অহা মলয় বতাত বিৰ বিবকৈ বলি ধাওক, পোহনীয়া কুলি চৰায়ে মতলীয়া হৈ আমগছৰ ডালত পৰি পঞ্চম বাগিণী তোলক ; শিলৰ দৰে কঠিন এই প্ৰাণ অতি ক্ষীণে ওলাই য়াওক।)

এই ছয়োটো উদাহৰণ মোৰ বচনাৰ।

তৃতীয় প্ৰকাৰ অৰ্থাৎ মৃত্যুৰ পিছত পুনৰ্জীৱনৰ উদাহৰণ কাদম্বৰীত মহাশ্বেতা আৰু পুণ্ডৰীকৰ আখ্যানত দেখা যায়।

এই শ্ৰেণীৰ উদাহৰণ যে কৰুণ-বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰ বিষয়, সেই বিষয়ে পিছত কোৱা হব।

কোনো কোনোৱে কাম-দশা অশুভাৱে বৰ্ণনা কৰে, যেনে—

“প্ৰথমে নয়নপ্ৰীতি, তাৰ পিছত চিন্তাসক্তি, ক্ৰমে সঙ্কল্প, অনিত্ৰা, কৃশতা, সকলো বিষয়ৰ প্ৰতি উদাসীনতা, নিৰ্ভৰতা, উদ্ভাদ, মূৰ্ছা আৰু মৃত্যু—এই দহোটাই কাম-দশা অৰ্থাৎ কামপীড়িতৰ অৱস্থা।”

প্ৰথমে নায়িকাৰ অন্তৰাগৰ উল্লেখ কৰি তাৰ পিছত
ইঞ্জিতৰ সহায়েৰে নায়কৰ অন্তৰাগ বৰ্ণনীয়। ১৯৭

ইঞ্জিতৰ বিষয়ে আগেয়ে কোৱা হৈছে। বন্ধাৱলী নাটিকাত
মাগৰিকা আৰু বৎসবাজৰ প্ৰণয়ত ইঞ্জিতৰ উদাহৰণ দেখা যায়।
প্ৰথমে পুৰুষৰ অন্তৰাগ জন্ম। সম্ভৱপৰ হলেও বৰ্মণীৰ অন্তৰাগ প্ৰথমে
বৰ্ণনা কৰিলে বিষয়টো বেচি হৃদয়ঙ্গম হয়।

পূৰ্বৰাগ নীলী, কুসুম আৰু মঞ্জিষ্ঠা—এই তিনি প্ৰকাৰৰ। ১৯৮
অন্তৰত থকা প্ৰেমভাৱ বাহিৰত বৰকৈ প্ৰকাশ নহয়
কিন্তু অন্তৰবৰপৰা আঁতৰে নহয়, ইয়াকে নীলী
পূৰ্বৰাগ বোলা হয়। যেনে, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আৰু
সীতাৰ মাজত থকা প্ৰেম। ১৯৯

যি অন্তৰাগ বাহিৰত স্পষ্টোভিত হৈ প্ৰকাশ হয় আৰু
মনৰপৰা আঁতৰি যায়, তাকে কুসুম পূৰ্বৰাগ বোলা হয়। ২০০

যি অন্তৰাগ বৰকৈ প্ৰকাশ পায় আৰু মনৰপৰা
কেতিয়াও আঁতৰি নাযায় তাকে বোলা হয় মঞ্জিষ্ঠা
পূৰ্বৰাগ। ২০১

মান :

খঙেই অভিমান। অভিমান দুই প্ৰকাৰ ; প্ৰণয়জাত
অভিমান আৰু ঈশাজাত অভিমান। প্ৰেমৰ গতি
অত্যন্ত কুটিল। অতিশয় আনন্দৰ মাজতো নায়ক
নায়িকাৰ কোনো কাৰণ নোহোৱাকৈ যি ক্ৰোধভাৱ
জন্মে, তাকে প্ৰণয়-মান বোলা হয়। ২০২-৩

নায়ক-নায়িকা দুয়োৰে প্ৰণয়কোপৰ কথা কাব্য-নাটকত বৰ্ণনীয়।
নায়কৰ কোপৰ উদাহৰণ ; যেনে—

অলীঅপমুস্তম্বা বিগিমীলিঅচ্ছ দেসু স্তহঅ মজ্জাং ওআসম্।

গণপৰিউষণপুলই-অঙ্গ ৭ উণো চিৰাইস্‌সম্ ॥

(প্ৰিয়, তুমি টোপনিভাও জুৰি শুই থাকিলে কি হ'ব ? তোমাৰ কপোল চুম্বনত
অঙ্গ পুলকিত হৈ পৰিছে। মোক শুবলৈ ঠাই দিয়া, মই আৰু বৈ থাকিব নোৱাৰোঁ।)

নায়িকাৰ কোপৰ উদাহৰণ কুমাৰসম্ভৱৰ সন্ধাবৰ্ণনাত দেখা যায়।

নাৱক-নাৱিকা ছয়োৰো প্ৰণয়কোপৰ উদাহৰণ ; যেনে—

পণঅকুৰিআণং দোণং ৰি অলীঅপসুত্তাণং মাণইল্লাণম্ ।

নিচলগিকক্কলীসাসদিগক্কল্লাণং কো মল্লো ॥

(মান-অভিমানত পাকৈত নাৱক-নাৱিকা ছয়ো অভিমান কৰি উপাহ-নিশাহ নোলোৱাকৈ ৰূপট নিহাত শুই আছে—কোন বেচি পটু ।)

যি মান অমুনয় পৰ্ণাস্ত নাথাকে অৰ্থাৎ অতি ক্ষন্তেকীয়া, তেনে মানক বিপ্ৰলম্বত শৃঙ্গাৰৰ প্ৰকাৰ-ভেদ বুলি ক'ব নোৱাৰি । এনে মান, সম্ভোগ শৃঙ্গাৰৰ সঞ্চাৰীভাৱ আৰু ইয়াকে ঈৰ্ষা বোলা হয় । যেনে—

ব্ৰভঞ্জে ৰচিত্তেহপি দৃষ্টিৰধিকঃ সোৎকৰ্ঠমুদ্বাক্ষতে ।

কক্কাযামপি ৰাচি সস্মিতমিদং দম্বাননং জায়তে ॥

কাৰ্কশ্যং সমিত্তেহপি চেতসি তনুৰোমাঞ্চমালম্বতে

দৃষ্টে নিৰ্হণং ভৱিষ্যতি কথং মানস্ত তস্মিন্ জনে ॥

(নাৱিকাৰ সৰ্ব্বায়েকৰ প্ৰতি উৰ্জিত : তেওঁৰ প্ৰতি খং দেখুৱাই চকুৰ গাং, খোপা কৰিলেও চকুৱে দেখোন অধিক উৎকৰ্ঠাৱেতে চায়, কথা নকও বুলি থাকিলেও পোৰা মুখত দেখোন হাঁহিতে ওলায়, মন কাঠ যেন কৰিব খুজিলেও শৰীৰত পুলক জন্মে, এনে প্ৰিয়তমক দেখাব পিচত কেনেকৈনো বাক অভিমান কৰি থাকিব পাৰি ।)

অগ্ৰ উদাহৰণ ; যেনে—

একস্মিন্ শয়নে পৰাণ্ মুখতয়া রীতোত্তৰং তামাতো

বন্যোহন্যস্ত হৃদি স্থিত্তেহপ্যমুনয়ে সংবক্ষতোৰ্গে বৈৰম্ ।

দম্পত্যোঃ শনৈকৈবপাঙ্গরলনান্ মিশ্ৰীভৱচ্চক্ষুষ্যো

ভগ্নো মানকলিঃ সহাসৰভসৱ্যাসক্ককৰ্ঠ-গ্ৰাহঃ ॥

(ঠোঁটা-মোজা লগা বাবে একেখন শয়্যাতে দম্পতিয়ে ইজনে সিজনে পিঠি দি শুই আছিল, অসুতপ্ত দম্পতিৰ পৰস্পৰৰ অন্তৰত অমুনয়-বিনয়ৰ ইচ্ছা জন্মা সম্বোধ ছয়ো নিজৰ অহঙ্কাৰ বজাই ৰাখি কাকো-কোনেও নমতাকৈ আছিল : কিন্তু লাতে লাতে কেবাহিকৈ চাওঁতেই ছয়োৰো চকুৱে-চকুৱে পৰাত হাঁহি হাঁহি হঠাৎ পৰস্পৰে কৰ্ঠাঙ্গল কৰাত মান-কলহ জ্বাৰিল ।)

নায়কৰ অগ্ৰ নাবীৰ প্ৰতি আসক্তি দেখিলে, শুনিলে
নাইবা অনুমান কৰিলে নায়িকাৰ ঈৰ্ষা-মান হয় ।
আসক্তিৰ অনুমান তিনি প্ৰকাৰে হয়—নায়কে সপোনত
অগ্ৰ বমণীৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিলে, নায়কৰ শৰীৰত
সন্তোষগন্ধ চিহ্ন দেখিলে, নাইবা সম্বোধনৰ সময়ত নাম
ওলট-পালট হৈ গ'লে—এনে অনুমান হয় । ২০৪

নিজ চকুৰে দেখাৰ ফলত হোৱা ঈৰ্ষা মানৰ উদাহৰণ ; যেনে—

রিনয়তি স্তদৃশোদর্শোঃ পবাগঃ
প্ৰণয়িনি কৌতুহমাননানিলেন ।
তদহিতযুৰতেবভীষ্কমক্কো-
দয়মপি বোধবজোভিৰাপুপুৰে ॥

(তলোচন প্ৰিয়াৰ ভ্ৰূচকুৰপৰা প্ৰিয়তমে মুখেৰে ফুৰাই ফুলৰ বেণু গুচাই দিয়াৰ
লগে লগে, সেই সুন্দৰীৰ প্ৰতিস্পন্দী বমণীৰ ভ্ৰূচোটা চকু ক্ৰোধজনিত পবাগেৰে
বাবে বাবে পুৰ হ'বলৈ ধৰিলে ।)

সন্তোষচিহ্নজ অনুমানৰপৰা জন্মা ঈৰ্ষাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

নরনখপদমঙ্গং গোপয়ন্ত্যন্তুকেন
স্বগয়সি পুনৰোক্তং পাণিনি দম্ভদষ্টম্ ।
প্ৰতিদিশমপবস্বীসঙ্গশংসী দ্বিসৰ্পন্
নরপৰিমলগন্ধঃ কেন শক্যো রবীতুম্ ॥

(প্ৰিয়তম ! তোমাৰ শৰীৰৰ নতুন নখচিহ্ন কাপোৰেৰে ঢাকিছা, দম্ভকৃতৰ
চিন থকা ঠোঁটো হাতেৰে আঁৰ কৰি ধৰিছা ; কিন্তু বতাহে বিলাই দিয়া অস্ত
স্বী-সঙ্গমজ নতুন স্নগন্ধ কিহেৰে লুকাই ৰাখিবা ?)

এনেকৈ অগ্ৰাণ্ঠ ঈৰ্ষ্যামানৰ উদাহৰণো বিচাৰিবলগীয়া ।

মানিনীৰ মান-ভঙ্গৰ কাৰণে সাম, ভেদ, দান, নতি, উপেক্ষা
আৰু বসান্তৰ এই ছটা উপায় যথাক্ৰমে নায়কে অৱলম্বন কৰা
উচিত । ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰিয় কথা কোৱাই হৈছে সাম ।
নায়িকাৰ সখীয়েকহঁতক নিজৰ ফলীয়া কৰাই ভেদ, কিবা ছল-
চেলু উলিয়াই অলঙ্কাৰ আদি দিয়াই হল দান, ভৰিত পৰাই হল
নতি । এই কেইটা উপায়ৰদ্বাৰা কাৰ্যা-সিদ্ধি নহলে অৱস্থাৰ

মনোভাৱ প্ৰকাশ কৰাকে উপেক্ষা বোলে। ইয়াৰ বাহিৰে ভয়, আনন্দ আদিৰ বাবে আকস্মিকভাৱে মান দূৰ হোৱাকেই বসাস্তৰ হোৱা বোলে। ২০৫-৬

যেনে—“নো চাটুশ্ৰৱণঃ কৃতম্.....”

এই উদাহৰণত সাম আদি পাঁচোটা উপায়ৰ কথা সূচনা কৰা হৈছে। বসাস্তৰৰ উদাহৰণ বিচাৰিবলগীয়া।

এতিয়া প্ৰৱাস :

কোনো কাৰ্য্য সম্পাদনৰ বাবে, অভিযাপগ্ৰস্ত হৈ, নাইবা ভয়ত দেশ এৰি অগ্ৰদেশলৈ যোৱাকে প্ৰৱাস বোলা হয়। প্ৰৱাস অৱস্থাত মাত্ৰ এডাল বেণী গোঠা, শৰীৰ আৰু পিন্ধা কাপোৰ-কানিৰ মলিনতা, জুমুনিয়াহ পেলোৱা, ফোপোৱা, কন্দা-কটা কৰা, মাটিত বাগৰি পৰা আদি অৱস্থাৰ সৃষ্টি হয়। শাৰীৰিক সৌষ্ঠৱ নষ্ট হোৱা, অসুস্থদাঁহ, শৰীৰ শেঁতাপৰা আৰু ক্ষীণাই যোৱা, খোৱা বোৱাত অকচি, অধৈৰ্য্য ভাৱ, অস্থিৰতা, তন্ময়তা, উন্মত্ততা, মূৰ্ছা আৰু মৃত্যু এই দহোটা কামদশা এনে ক্ষেত্ৰত সৃষ্টি হয়।

শাৰীৰিক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতাৰ অভাৱকে সৌষ্ঠৱহানি বোলা হয়। বিৰহ বেদনাই হৈছে অসুস্থদাঁহ, সকলো বস্তুৰ প্ৰতি বিৰাগ মনোভাৱেই অকচি, কোনো কামলৈ হেপাহ নোহোৱাই অনাসক্তি বা অধৈৰ্য্য। মানসিক শূণ্যতাকে অস্থিৰতা বোলা হয়। অসুস্থ-বাহিৰে সকলোতে প্ৰিয়তমক অমুভৱ কৰাই হ’ল তন্ময়তা। ২০৭-৯

[নায়ক-নায়িকাৰ অগ্ৰতৰৰ প্ৰৱাসত এনে অৱস্থা হয়। অৰ্থাৎ নায়কৰ প্ৰৱাসত নায়িকাৰ আৰু নায়কৰ নিজৰ, সেইদৰে নায়িকাৰ প্ৰৱাসত নায়কৰ আৰু নায়িকাৰ।]

দিগ্‌দৰ্শনৰূপে মোৰ পিতৃদেৱৰ বচনাৰপৰা কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হ’ল। যেনে—

চিন্তাভিঃ স্তিমিতঃ মনঃ কৰজল লীনা কপোলস্থলী
প্ৰত্যাশদেশক্ষণপাতুৰদনং স্বাসৈকখিলোহধৰঃ।

অন্তঃ শীকবপদ্বিনীকিশলয়ৈনোপৈতি ভাপঃ শমঃ

কোহস্তা প্রাণিতহ্ললভোহস্তি সহতে দীনাং দশামীদশীম্ ॥

(সেই হৃদযীয়ে গালত হাত দি চিক্কাষ্ম হৈ পৰিছে, তেওঁৰ মুখখনি পুৰাক
আকাশৰ দৰে শেতা পৰিছে, দীঘলীয়া উপাহত ওঠগনো শুকাই গৈছে ; পছম পাতৰ
নীতল জল কণায়ে। এওঁৰ তাপ দূৰ কৰিব নোৱাৰে ; এওঁ যে ইমান কাতৰ হৈছে,
এওঁৰ সেই চৰ্ছাও প্ৰিয়নো কোন ?)

কাৰ্য্যজাত প্ৰৱাসো আকৌ তিনি প্ৰকাৰৰ , ভূত (হৈ যোৱা),

ভৱন্ (হোৱা) আৰু ভাৱী (হ'ব ধৰা) । ২১০

কাৰ্য্যজাত প্ৰৱাস পূৰ্বপৰিকল্পিত হেতুকে এইদৰে তিনিটা ভাগত
বিভক্ত ।

এই তিনিবিধ প্ৰৱাসৰ ভিতৰত, ভাবী প্ৰৱাসৰ উদাহৰণ মোৰ বচনাৰ-
পৰা দিয়া হৈছে ।

যামঃ স্তনুদৰি যাহি পান্থ দয়িতে শোকং বৃথা মা কৃথাঃ

শোকস্তে গমনে কূতো মম ততো বাস্পঃ কথং মুঞ্চসি ।

শীঘ্ৰং ন ব্ৰজসীতি মাং গমযিতুং কস্মাদিয়ং তে ভবা

ভ্ৰূয়ানশ্চ সহ ভয়া জিগমিষোজ্জীৱশ্চ মে সন্তমঃ ॥

('হৃদযী, মই যাওঁ 'ঘোঁৰী পথিক ।' 'মিছাতে শোক নকৰিবা প্ৰিয়া ।'
'তুমি গুচি গ'লে মই কিয় আকৌ শোক কৰিম ?' 'তেনেহ'লে চকুলো টুকিছা
কিয় ?' 'তুমি সোনকালে যোৱা নাই বাবে ।' 'মোক পঠিয়াবলৈ তোমাৰ ইমান
লবালবিখন কিয় ?' 'মোৰ প্ৰাণো যে তোমাৰ লগতে যাবলৈ উৎসুক, সেইবাবেই
ইমান ব্যস্ততা' ।)

ভৱন্ (হোৱা) প্ৰৱাসৰ উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰস্থানং ৱলয়ৈঃ কৃতং প্ৰিয়সখৈৰশ্ৰৈবজস্ৰংগতম্

ধৃত্যা ন ক্ৰণমাসিতং ব্যৱসিতং চিন্তেন গন্তুং পুৰঃ ।

যাতুং নিশ্চিতচেতসি প্ৰিয়তমে সৰ্ব্বৈৰ সমং প্ৰস্থিতা

গন্তৱ্যো সতি জীৱিত প্ৰিয়সুহৃৎ সাৰ্থঃ কিমু ভাজ্যতে ॥

(কৃতসঙ্কর প্ৰিয়তম প্ৰবাললৈ ওলোৱাত সকলোবোৰ একেলগে যাবলৈ স্নান —হাতৰ বলয়-কঙ্কণ আঁতৰি গৈছে, প্ৰিয় সখী অশ্রুধাৰাও দূৰ হৈছে, (প্ৰিয়তম যোৱাৰ পিছত) ধৈৰ্য পশ্চেকো নাথাকিল, চিন্ততো প্ৰিয়তমৰ আগে আগে যাবলৈ ওলাল ; হেৰ প্ৰাণ । তয়ো যেতিয়া যাবই লাগিব, তেনেহলে তোৰ বন্ধুবৰ্গৰ সৈতে একেলগেই নেযাব কিয় ?)

ভূত (হৈ যোৱা) প্ৰেৰাসৰ উদাহৰণ, যেনে—

“ চিন্তাভিঃ স্তিমিত ”

অভিশাপৰপৰা হোৱা প্ৰেৰাসৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“ তাং জ্ঞানীধাঃ ”

ভীতিজনিত প্ৰেৰাস অৰ্থাৎ দেৱতা, মানুহ, ধুমুহা-বতাহ,

উৎপাত আদিৰপৰা হোৱা প্ৰেৰাসৰ দৃষ্টান্ত বিক্ৰমোৰ্বশীযত
পুৰুষবা-উৰ্বশীৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় ।

পূৰ্বৰাগৰ প্ৰসঙ্গত বৰ্ণিত অভিশাপ আদি আৰু প্ৰেৰাস-প্ৰসঙ্গত বৰ্ণিত অঙ্গসোষ্ঠৰ হানি আদি দুয়ো প্ৰকাৰ কাম-দশা উভয় ক্ষেত্ৰতে সম্ভৱপৰ, অৰ্থাৎ পূৰ্বৰাগজনিত কাম-দশা প্ৰেৰাসত আৰু প্ৰেৰাসজনিত কামদশাও পূৰ্বৰাগত দেখা যায় যদিও, প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰি পূৰ্বাপৰ ৰীতি অনুসাৰে শুকীয়াকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

ককণ (বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাবাক্য ককণ)

যৱক-যৱতীৰ ভিতৰত এজনৰ যদি লোকান্তৰ ঘটে, কিন্তু
পুনৰ্জীৱনৰ সম্ভাৱনা থাকে তেতিয়া ইজন শোকাকুল হৈ
পৰা অৱস্থাকে ককণ বিপ্ৰলম্ব বোলা হয় । ১১১

[মৃত্যুত ঘটা চিৰ বিচ্ছেদ ককণ বিপ্ৰলম্বত নহয়, কিয়নো পুনৰ্মিলনৰ সম্ভাৱনা তাত নাই । পুনৰ্মিলনৰ সম্ভাৱনা থাকিলেহে বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাবৰ ভিতৰত পৰে । প্ৰকৃততে সংস্কৃত কাব্য-নাটকত আধিকাৰিক আখ্যান সদায় মিলিতান্ত । সেই দৃষ্টিভঙ্গীৰপৰাহে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

এনে উদাহৰণ কাদম্বৰী-কথাত মহাশ্বেতা পুণ্ডৰীকৰ আখ্যানত দেখা যায়।

যদি লোকাস্তৰৰ পিছত আকৌ মিলন নহয় বা অন্য দেহ ধাৰণৰ পিছতহে মিলন হয়, তেতিয়া ককণ বসহে হয়, বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰ নহয়।

কিন্তু কাদম্বৰীৰ মহাশ্বেতা পুণ্ডৰীকৰ আখ্যানত দৈৱবাণী অৱগণৰ পিছত সঙ্গমৰ প্ৰত্যাশা থকা বাবে ৰতিৰ উদ্ভৱ সম্ভৱণৰ হোৱাত এই উদাহৰণ বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰ ভিতৰুৱা। কিন্তু কোনো কোনো প্ৰাচীন আচাৰ্য্যই ইয়াত ককণ বস হৈছে বুলি ক'ব খোজে। অত্ৰ কোনোৱে আকৌ কয়, সঙ্গম-প্ৰত্যাশাৰ পিছতো এই ক্ষেত্ৰত বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰহে হৈছে আৰু এই উদাহৰণ বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰে প্ৰৱাস নামৰ ভেদ মাত্ৰ, ককণ-বিপ্ৰলম্ব নহয়। অত্ৰ কিছুমানে আকৌ কয়, মৰণ থকা বাবে (পুণ্ডৰীকৰ মৰণ) বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰ প্ৰৱাসতকৈ সুকীয়া।

[মহাশ্বেতাৰ প্ৰতি আসক্ত হোৱাৰ পিছত কাম পীড়িত পুণ্ডৰীকৰ মৃত্যু হয়। তেতিয়া মহাশ্বেতায়ে প্ৰাণ ত্যাগ কৰিব খোজাত আকাশীবাণীয়ে মহাশ্বেতাক পুনৰ্মিলনৰ আশা দি মৰণ বৰণ কৰাবপৰ, নিষেধ কৰে। পিছত পুণ্ডৰীকে অসময়ত নবজন্ম লাভ কৰে আৰু মহাশ্বেতাৰ সৈতে তেওঁৰ মিলন হয়। এই উদাহৰণ গ্ৰন্থকাৰৰ মতে ককণ-বিপ্ৰলম্ব নামৰ শৃঙ্গাৰ। অত্ৰ কোনোৱে ইয়াক ককণ, কোনোৱে প্ৰৱাস আৰু কোনোৱে প্ৰবাসতকৈ সুকীয়া (মৰণ থকা বাবে, প্ৰবাসত মৰণ নাথাকে) কিবা এটা বুলি কয়। তাকে গ্ৰন্থকাৰে ওপৰত উল্লেখ কৰিছে।]

সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ :

য'ত বিলাসী নায়ক-নায়িকাই পৰম্পৰৰ প্ৰতি অম্লবক্ত হৈ দৰ্শন-স্পৰ্শ আদিৰে উপভোগ কৰে, সেয়ে সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ। ২১২

‘স্পৰ্শ আদি’ এই শব্দৰদ্বাৰা পৰম্পৰ অধৰণান, চুম্বন আদিও বুজিব লাগিব।

উদাহৰণ ; যেনে—

“শৃঙ্গং ৰাসগৃহম্.....”

চুম্বন-আলিঙ্গন আদি বহুপ্ৰকাৰ বাবে সম্ভোগশৃঙ্গাৰৰ ভেদ গণনা কৰা অসম্ভৱ, গতিকে পণ্ডিতসকলে সম্ভোগশৃঙ্গাৰ মাত্ৰ একপ্ৰকাৰ বুলি কয়। ২১৩

সম্ভোগ শৃঙ্গাৰত ছয় ঋতু, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ উদয়াস্ত, জলকেলি, বনবিহাৰ, প্ৰভাত, মধুপান, যামিনী আদি বৰ্ণণীয়, অমুলেপন, ভূষণ আৰু ইয়াৰ বাহিৰেও পৱিত্ৰ আৰু নিষ্পল সকলো বিষয় বৰ্ণনা কৰিবলগীয়া। ২১৪

আচাৰ্য্য ভৰতমুনিয়ে কৈছে—

“জগতত যি যি স্বচ্ছ, পৱিত্ৰ, উজ্জ্বল নাইবা সুন্দৰ বস্তু আছে, সেই সকলোবোৰ শৃঙ্গাৰবসৰ উদ্দীপকৰূপে বৰ্ণনা কৰা হয়।”

ইয়াৰ বাহিৰে—

পূৰ্ববাগ আদিৰ পিছত জন্মে বাবে সম্ভোগ শৃঙ্গাৰৰ চাৰি প্ৰকাৰ কাৰ্য্য আছে। ২১৫

কথিত আছে—

“বিপ্ৰলস্ত নোহোৱাকৈ সম্ভোগ শৃঙ্গাৰৰ পৰিপুষ্টি সাধন নহয়; কাপোৰ আদি বঙচুৱা কৰি ললেহে তাৰ জেউতি চৰে।”

ইয়াৰ ভিতৰত পূৰ্ববাগৰ পিছত সম্ভোগ-শৃঙ্গাৰৰ উদাহৰণ কুমাৰসম্ভৱত শিৱ-পাৰ্বতীৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায়। প্ৰৱাসৰ পিছত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰৰ উদাহৰণ মোৰ পিতৃদেৱৰ ৰচনাৰপৰা—

ক্ষেমং তে নম্ৰ পম্পলাক্ষি কিসতং কেখমং মদঙ্গং দিৎ

এতাদৃক্ কুশতা কুতঃ ত্বহ পুণো পুট্টং শৰীৰং জদো।

কেনাহং পৃথুলঃ প্ৰিয়ে পণইণীদেহস্ম সম্মীলণাত্

জন্তঃ স্তম্ভ ন কাপি মে জই ইদং কেখমং কুদো পুচ্ছসি ॥

(‘সুন্দৰী তোমাৰ কুশলনে,’—‘মোৰ শৰীৰ কুশ হৈছে যেতিয়া নিশ্চয় কুশলই আগছোঁ।’ ‘কিয়নো তুমি ইমান কুশাদী হৈছা?’ ‘যিহেতুকে তোমাৰ শৰীৰ জট-পুট’ মইনো, শকত হোৱাৰ কাৰণ কি?’ ‘কিয়, অজ্ঞ প্ৰণয়িনীৰ দেহসান্নিধ্য লাভৰ বাবে।’

‘তোমাৰ বাহিৰে মোৰ কোনো প্ৰণয়িনী নাই’ ‘বদি সেয়ে হয়, তেনেহ’লে কিয় মোৰ কুশল বাতৰি শুধিছা?’)

[প্ৰাসৰপৰা। নায়ক ঘূৰি আহি নায়িকাক ভাল-বেয়া বাতৰি সোধাত ছয়োৰে উক্তি-প্ৰত্যুক্তি এইদৰে প্ৰকাশ হৈছে। শ্লোকত নায়কৰ উক্তি সংক্ৰান্ত আৰু নায়িকাৰ উক্তি প্ৰাকৃতত।]

এনেকৈ অনা দুই প্ৰকাৰ সম্ভোগৰ উদাহৰণো বিচাৰিবলগীয়া।

হাস (হাস্য) :

চেহেবা, কথা-বাৰ্তা, অঙ্গ-ভঙ্গী, পোছাক-পৰিচ্ছদ আদিৰ বিকৃতিৰপৰা জন্মা কৌতুকৰপৰা হাস্যৰসৰ উদ্ভৱ হয়। হাস্য ইয়াৰ স্থায়ী ভাৱ, ইয়াৰ বৰণ বগা আৰু দেৱতা প্ৰমথ। যাৰ চেহেবা, কথা-বাৰ্তা, আৰু অঙ্গ-ভঙ্গীৰ বিকৃতি দেখি মামুহে হাঁহে, সেয়ে হাস্য ৰসৰ আলম্বন বিভাৱ আৰু তেওঁৰ আচৰণ-কায়া আদি হ’ল উদ্দীপন বিভাৱ। চকু মুদ খাই যোৱা, হাঁহো হাঁহো কৰি থকা মুখ ভাৱ আদিয়েই হ’ল অনুভাৱ। নিদ্ৰা, আলস্য, অৱহিতা আদি হাস্য ৰসত ব্যভিচাৰী ভাৱ। ২১৬

হাস্য ছয় প্ৰকাৰৰ—উত্তম খাপৰ লোকৰ হাঁহি স্মিত আৰু হসিত; মজলীয়া খাপৰ লোকৰ হাঁহি বিহসিত আৰু অৱহসিত, আৰু তলখাপৰ লোকৰ হাঁহি অপহসিত আৰু অতিহসিত। ২১৭

যি হাঁহিত চকু দুটা অলপ বিকশিত আৰু অধৰ স্পন্দন হয়, সেয়ে স্মিত। হাঁহোতে দাঁত অলপ দেখাকৈ ওলালে পণ্ডিত-সকলে তাকে হসিত বোলে। মধুৰ স্বৰযুক্ত হাঁহি বিহসিত। হাঁহোতে কান্ধ আৰু মূৰ কঁপিলে তাকে অৱহসিত বোলা হয়। যি হাঁহিত চকুলো ওলায়, সেয়ে অপহসিত।

অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ সঞ্চালন কৰি হাঁহা হাঁহিকে অগ্ৰহিসিত বোলা
হয়। ২১৮

উদাহৰণ, মোৰ বচনাবপৰা—

গুৰোগিৰঃ পঞ্চদিনান্তধীতা
ৱেদান্তশাস্ত্ৰাণি দিনত্ৰয়ঞ্চ ।
অমী সমাশ্ৰায় চ তৰ্কৱাদান্
সমাগতাঃ কুকুটমিশ্ৰপাদাঃ ॥

(পাঁচ দিন মীমাংসা শাস্ত্ৰ আৰু তিনি দিন বেদান্ত অধ্যয়ন কৰি, তৰ্কশাস্ত্ৰৰ
জ্ঞান লৈ এম' মাননীয় কুকুট মিশ্ৰ আহিছে ।)

হাস্যৰ দৃষ্টান্ত বিস্তৃতভাৱে 'লটক মেলক' আদিত দেখা যায়। হাস্য
বসৰ ক্ষেত্ৰত মন কৰিবলগীয়া—

যাক আলম্বন কৰি হাস্য বসৰ উদ্ভৱ হয়, সেই আলম্বনৰ
বৰ্ণনা যদি কেতিয়াবা কাব্য-নাটকত প্ৰত্যক্ষভাৱে নথাকেও,
তথাপি বিভাৱাদিৰ সামৰ্থ্যত সামাজিকে হাস্য অনুভৱ
কৰে। সাধাৰণীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে তেতিয়া বিভাৱ
আদি সাধাৰণৰূপে প্ৰতীয়মান হয় আৰু সামাজিকে
বসানুভৱ কৰে। ২১৯

[অস্ত্ৰ বসতকৈ হাস্যবসৰ ক্ষেত্ৰত অলপ পাৰ্থক্য আছে : শৃঙ্গাৰ বসত ৰাম-
সীতানিষ্ঠ ৰতি ভাৱ আৰু সহৃদয় সামাজিকৰ অন্তৰত থকা ৰতি ভাৱৰ সাধাৰণী
কৰণবহাৰ। অভেদ প্ৰতীতি জন্মাত সিয়েই বসকপত লাভ কৰে। হাস্য বসত
কিন্তু স্থায়ীভাৱ 'হাস' বিদূষক আদিৰ হৃদয়নিষ্ঠ নহয়, বিদূষক আদিৰ আলম্বনত
আৰু তেওঁৰ চেষ্টা আদিৰ উদ্দীপনত হাস্য বসে বসকপে পৰিণতি লাভ কৰে যদিও
স্থায়ীভাৱ হাস সহৃদয় সামাজিকৰ হৃদয়নিষ্ঠহে। দেখাত এই অসঙ্গতি থাকিলেও
সাধাৰণীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াবহাৰ বসানুভৱত একো ব্যাঘাত নহয়।...এনে কথালৈ লক্ষ্য
বাখিয়েই ধনঞ্জয়, পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আদিয়ে হাস্যক আত্মগত আৰু পৰগতৰূপে
চুভাগত ভগাইছে।]

এনেকৈ অশ্রু বসৰ বিষয়তো বুজিব লাগে।

কৰুণ বস :

ইষ্ট নাশ আৰু অনিষ্ট প্ৰাপ্তিৰ ফলত কৰুণ বসৰ সৃষ্টি হয়। পশ্চিমতকলে কৰুণ বস কপৌৰবগীয়া আৰু সেই বসৰ দেৱতা যম বুলি কয়। কৰুণ বসৰ স্থায়ী ভাৱ শোক আৰু শোচনীয় (ব্যক্তি) আলম্বন-বিভাৱ। শোচনীয় ব্যক্তিৰ মনস্তাপ (শৱদাহ) আদি উদ্ধীপন-বিভাৱ। ভাগ্যক দোষা, মাটিত বাগৰা, কন্দা-কটা কৰা আদি অশ্লুভাৱ। ইয়াৰ বাহিৰে বিৱৰ্ণতা, দীঘল জুমুনিয়া, স্তব্ধতা, প্ৰলাপ, বিলাপ, মোহ, অপস্মাৰ (মুখেদি ফেন ওলোৱা বেমাব) ব্যাধি, গ্ৰানি, স্মৃতি, শ্ৰম, বিষাদ, জড়তা, উন্মত্ততা, চিন্তা আদি কৰুণ বসৰ বাহিৰাৰী ভাৱৰূপে গণ্য। ১২০

শোচনীয় বোলোতে যাৰ বন্ধু বিচ্ছেদ আদি ঘটিছে, তেনে লোকৰ কথা কোৱা হৈছে। যেনে, মোৰ বচিত ৰাঘৱ-বিলাসবৰণা—

রিপিনে কু জটানিবন্ধনং তৱ চেদং কু মনোহৰং বপুঃ।

অনযোৰ্ধটনা ৰিধেঃ ফুটং নন্ত খজেগন শিৰীষকৰ্ণনম্ ॥

(অৰণ্যত জটী বান্ধি দিয়া ক'ত আৰু তোমাৰ এই মনোহৰ শিৰীষ ক'ত ? বিধিয়ে যে এই জটী লগ লগাইছে, ই নিশ্চয় তবোৱালেৰে শিৰীষ ফুল কটাৰ দৰেই হৈছে।)

এই কৰিতাৰ্কাংকিত ৰামৰ বনবাস চুখত কাতৰ দশবধৰ দৈৱনিন্দা প্ৰকাশ হৈছে। এনেকৈয়ে বন্ধুবিলগ, বিভৱনাশ আদি বিষয়ৰ উদাহৰণ বিচাৰিবলগীয়া। কৰুণ বসৰ বিস্তৃত প্ৰকাশ মহাভাৰতৰ স্ত্ৰী পৰ্বত

দেখা যায়। ককণ বস ককণ-বিপ্রলম্বতকৈ সুকীয়া : তাকে কোৱা হৈছে—

ককণ বসত শোক স্থায়ী ভাৱ, কিন্তু ককণ-বিপ্রলম্বত
সন্তোগৰ কাৰণ স্বৰূপ ৰতি স্থায়ী ভাৱ ; গতিকে
ককণ বস, ককণ-বিপ্রলম্ব শৃঙ্গাৰতকৈ বেলেগ। ২২১

ৰৌদ্ৰ বস :

ৰৌদ্ৰ বসৰ স্থায়ী ভাৱ ক্ৰোধ, বৰণ ৰঙা আৰু অধি
দেৱতা ৰুদ্ৰ। শত্ৰু ৰৌদ্ৰ বসৰ আলম্বন-বিভাৱ
শত্ৰুৰ আচৰণ আদি উদ্দীপন-বিভাৱ। ভুকু,
আক্ৰমণ, বিৰুদ্ধাচৰণ, ছেদন, ৱিদাৰণ, সংগ্ৰাম আৰু
বাস্তৱতা আদিৰ সহায়ত ৰৌদ্ৰ বসৰ উদ্দীপন গাঢ়
হয়। চকুৰ গাঁথি ধোপা কৰা, ওঠ কামোৰা, হাত
জোকৰা (চপৰিওৱা ?) তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন কৰা,
নিজৰ যশস্ত্ৰা কথন, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ নিক্ষেপ, পৰনিন্দা,
চকু ধোপা কৰি চোৱা আদি কাণ্ড ৰৌদ্ৰ বসৰ
অন্তভাৱ।

উগ্ৰতা, আবেগ, নোম শিঞৰি উঠা, ঘাম, কঁপনি
গৰ্ব্ব, মোহ, খং আদি ইয়াৰ ব্যভিচাৰী ভাৱ। ২২২

যেনে—

কৃতমমুমতং দৃষ্টং বা যৈৰিদং গুৰুপাতকম্
মমুম্মপশুভিনিশ্চৰ্য্যাদৈৰ্ভৱন্তিকদাযুধৈঃ।
নবকৰিপুণা সাদ্ৰ্শং তেষাং সভীমকিবীটিনা
ময়মহমসৃগ্ধ্ৰমেদমাংসৈঃ কৰোমি দিশাং বলিম্ ॥

(মমুম্ম পশু, অস্ত্ৰধাৰী তোমালোক যিবিলাকে সীমা পাৰ হৈ গুৰু হত্যাৰ গুৰু পাপ
আচৰণ কৰিছা, সমৰ্থন কৰিছা, নাইবা সেই কাৰ্য্য (হাত সাৰটি) চাই আছিল;

নবকবিপু ঐক্য, ভীম, অৰ্জুন আদি সেই সকলোবোৰেই তেজ, মণ্ডক আৰু চৰ্মি দশো দিশৰ ভূত-পিশাচৰ বলিক্ৰমে মই দান কৰিম।)

যুদ্ধ-বীৰতকৈ বোজ বস বেলেগ, তাকে কোৱা হৈছে—

চকু-মুখ বঙা কৰি তোলা খঙেই বোজ বসক যুদ্ধ
বীৰতকৈ বেলেগ কৰিছে। ২২০

[যুদ্ধ বীৰতো শত্ৰুৱেই আলম্বন আৰু ইয়াতে শত্ৰুৱেই আলম্বন, গতিকে বোজ আৰু যুদ্ধবীৰ একে যেন দেখা যায় যদিও দুয়োটাৰ ভিতৰত পাৰ্থক্য আছে। বোজত শত্ৰুৱাৰ বিকৃতি ঘটেৱা ক্ৰোধ থাকে ; কিন্তু যুদ্ধবীৰত থাকে উৎসাহ।]

বীৰ বস :

বীৰ বসৰ প্ৰকৃতি উত্তম, স্থায়ীভাৱ উৎসাহ, বৰণ
সোণৰ নিচিনা, আৰু অধিদেৱতা মহেন্দ্ৰ।
বিক্ৰেতব্য আদি বীৰ এই বসৰ আলম্বন-বিভাৱ আৰু
তেওঁলোকৰ আচৰণ আদি উদ্ধীপন-বিভাৱ।
জয়েচ্চুৱে সহায়-সাৰথি বিচৰা আদি কাৰ্য্য অমুভাৱ।
ধৈৰ্য্য, মনন, স্মৃতি, আলোচনা আৰু হৰ্ষ (আনন্দত
নোম শিঞৰি উঠা) আদি সঞ্চাৰী ভাৱ। সেই
বীৰ দান, ধৰ্ম্ম, যুদ্ধ আৰু দয়াৰ সৈতে সংযুক্ত
হোৱাত চাৰি প্ৰকাৰে বিভক্ত। ২২৪

‘সেই বীৰ’ অৰ্থাৎ বীৰ বসৰ নায়ক বীৰ ; দানবীৰ, ধৰ্ম্মবীৰ, দয়াবীৰ
আৰু যুদ্ধবীৰ—এই চাৰি প্ৰকাৰে বিভক্ত হৈ চাৰিবিধ হৈছে।

এই চাৰিবিধ বীৰৰ ভিতৰত দানবীৰৰ উদাহৰণ পৰশুৰাম ;
যেনে—

“ত্যাগঃ সপ্তসমুদ্ৰমুজ্জিতমহানিৰ্য্যাক্তদানৱধিঃ……”

এই উদাহৰণত পৰশুৰামৰ দানৰ প্ৰতি উৎসাহেই স্থায়ীভাৱ,
সম্প্ৰদানৰ পাত্ৰ ব্ৰাহ্মণসকল আলম্বন-বিভাৱ, সেই ব্ৰাহ্মণসকলৰ সম্বন্ধ,

অধ্যৱসায় আদি উদ্দীপন-বিভাৱ ; পৰশুৰামৰ সৰ্বস্বদান আদি
অমুভাৱ আৰু হৰ্ষ, খৈৰ্যা প্ৰভৃতি সঞ্চাৰী ভাৱ ;—ক্ৰমে বিভাৱবদ্বাৰা
বিভাৱিত, উদ্দীপনবদ্বাৰা উদ্দীপিত, অমুভাৱবদ্বাৰা অমুভাৱিত আৰু
সঞ্চাৰী ভাৱবদ্বাৰা পৰিপুষ্ট হৈ স্থায়ী ভাৱ উৎসাহে দানবীৰ্য্য লাভ কৰিছে
অৰ্থাৎ বীৰ বসত পৰিণত হৈছে ।

ধৰ্ম্মবীৰ যুদ্ধিষ্ঠিৰ ; যেনে—

ৰাজ্যঞ্চ ৰত্নং দেহঞ্চ ভাৰ্যা ভ্ৰাতৃশ্চুতাশ্চ মে ।

যচ্চ লোকে মন্যন্তঃ শুক্লমায় সদোত্তমং ॥

(ৰাজ্য, ঐশ্বৰ্য্য, পৰীৰ, ভাৰ্যা, ভাই, পুত্ৰ আদি এই পৰিহীত হিঁচলাকত মোৰ
কৰ্ত্তব্য আছে, সেই সকলো ধৰ্ম্মৰ বাবে সদায় প্ৰস্তুত আছে ।

যুদ্ধবীৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ , যেনে—

ভো লঙ্কেশ্বৰ দীয়তাঃ জনকাত্মজা ৰামঃ স্বয়ং যাচতে ,

কোত্তয়ঃ তে মতিৰিভ্ৰমঃ স্বৰ নয়ং নাত্মাপি কিঞ্চিৎ কৃতম্ ।

নৈৰঞ্জেৎ খৰদূষণ-ত্ৰিশিৰসঃ কণ্ডুসজ্জা পক্ষিলঃ

পত্নী নৈষ সহিষাতে মম ধৰ্ম্মজ্ঞাবদ্ধবন্ধু কৃতঃ ॥

(লঙ্কাধিপতি ৰাৱণ । জনকতনয়াক দি দিয়া, বামে নিজেই আহি যুক্তিছে । ই
তোমাৰ কেনেকুৱা মতিভ্ৰম ? তুমি জায়ৰ কথা স্বৰণ কৰা, এতিয়াও মই একো কৰা
নাই । যদি তাকে নকৰা, তেন্তে'লে খৰ দূষণ-ত্ৰিশিৰাৰ ডিঙিৰ তেজোৰে বাঙলা
হৈ থকা ধনুৰ গুলত লগাই থোৱা মোৰ এই বাণে আঁক কৰি নাশকিব ।)

দয়াবীৰ জীমূতৱাহন ; যেনে—

শিৰামুখৈঃ স্তন্যদত্ৰ এৱ বক্তম্

অত্মাপি দেহে মম মাংসমস্তি ।

তৃপ্তিং ন পশ্চ্যামি তৱাপি তৱং

কিং ভক্ষণাস্তং ৱিৰতো গকজ্ঞান্ ॥

(শিৰাৰ মুখেদি এতিয়াও তেজ ওলাই আছে, 'মোৰ গাত এতিয়াও মাংস আছে ;

গৰুড়। এতিয়াও তোমাৰ তৃপ্তি হোৱা নাই যেন দেখিছোঁ, তেনেহলে কিয় পাবলৈ এৰিছা ?)

এই বিলাক উদাহৰণতো আগৰ উদাহৰণৰ দৰেই বিভাৱাদি উহ।

ভয়ানক বস :

ভয়ানক বসৰ স্থায়ী ভাৱ ভয়, অধিদেৱতা কাল আৰু বৰণ ক'লা। ইয়াৰ আশ্ৰয় স্বামী আৰু নীচশ্ৰুতিব লোক। যালৈ ভয় হয়, তেঁৱেই এই বসৰ আলম্বন বিভাৱ ৰূপে স্বীকৃত, তেওঁৰেই ভয়লগা আচৰণ আদি উদ্দীপন-বিভাৱ। বিৱৰ্ণতা, খোকাথুকি মাতেৰে কথা কোৱা, নিষ্ঠৰ হৈ থকা, ঘাম ওলোৱা, নোম শিঞৰি উঠা, কঁপনি, ইফালে-সিফালে চোৱা আদিয়েই ভয়ানক বসৰ অমূভাৱ। জুপুপ্সা, আবেগ, সম্বোধ, ত্ৰাস, গ্ৰানি, দীনতা, শঙ্কা, অপস্মাৰ, জড়তা, মৃত্যু আদিয়েই ইয়াৰ বাতিচাৰী (সঞ্চাৰী) ভাৱ। ২২৫

উদাহৰণ : যেনে—

“নষ্টং বৰ্ষৱৰৈৰ্মনুযাগগনাতাৱাদপাস্ত ত্ৰপাম্”

(অন্তঃপুৰ সহায়ৰ উদাহৰণ দ্ৰষ্টব্য)

বীভৎস বস :

যি বসৰ স্থায়ী ভাৱ জুপুপ্সা, তাকে বীভৎস বস বোলা হয়। এই বস নীলবৰ্ণ আৰু ইয়াৰ অধি-দেৱতা মহাদেৱ। চুৰ্গন্ধযুক্ত তেজ-মণ্ডহ আৰু মেদ ইয়াৰ আলম্বন বিভাৱ। সেই তেজ-মণ্ডহত পোকে লাড়ু লাড়ু কৰি থকা অৱস্থা হ'ল ইয়াৰ উদ্দীপন বিভাৱ। থু পেলোৱা, মুখ বিকটোৱা, চকু মুদা

আদি ইয়াৰ অনুভাৱ । মোহ, অপস্মাৰ, আবেগ,
ব্যামি, মৃত্যু আদি বীভৎস বসব ব্যভিচাৰী ভাৱ । ২২৬

যেনে—

উৎকৃতোৎকৃতাকৃষ্টিং প্ৰথমমথ পৃথুচ্ছোথভূয়াংসি মাংসা-
ন্থংসফিকৃপৃষ্ঠপিণ্ডাৱয়বহুলভান্নাগ্ৰপূতীনি জঙ্ঘা ।
অন্তঃপৰ্য্যস্তনেত্ৰঃ প্ৰকটিতদশনঃ প্ৰেতবক্ৰঃ কৰক্কা-
দন্ধস্থাদস্থিসংস্থং স্থপুটগতমাপ ক্ৰবামরাগ্ৰমহি ॥

(এটা প্ৰেতে শটোৰ ভিতৰলৈ ভালকৈ চকু দি, দাত উলিয়াই শটোৰ গাৰ
ছালখন প্ৰথমে বখলিয়াইছে, তাৰ পিছত বৰকৈ উখাত পৰা পুতিগন্ধময় শবীৰৰ
কাঙ্ক, নিতম্ব, পিঠি আদি মাংসৰ অংশবোৰৰ সহজে পোৱা না সৰোৰ খাই এতিয়া
কোলাত শৰ মূৰটো থৈ হাড়ত লাগি থকা আৰু ভাঁজত সোমাই থকা না সৰোৰে
লাহে ধীৰে খাব লাগিছে ।)

অদ্ভুত বস :

অদ্ভুত বসৰ স্থায়ী ভাৱ বিস্ময়, দেৱতা গন্ধৰ্ব আৰু
বৰণ হালধীয়া । অলৌকিক বিষয় ইয়াৰ আলম্বন
বিভাৱ ; অলৌকিক বিষয়-বস্তুৰ গুণাৱলীয়েই উদীপন
বিভাৱ । নিশ্চলতা, স্বাম ওলোৱা, নোম শিঞৰি
উঠা, থোকাথুকি মাত, ব্যস্ততা, ডাঙৰকৈ চকু মেলা
আদিয়েই অদ্ভুত বসৰ অনুভাৱ । বিতৰ্ক, আবেগ,
জড়তা, হৰ্ষ আদি এই বসৰ ব্যভিচাৰী ভাৱ । ২২৭

উদাহৰণ ; যেনে—

দোৰ্দ্দগুণিতচন্দ্ৰশেখৰধৰ্ম্মদুৰ্গাৱভঙ্গোচ্চত-
ষ্টক্কাৰধ্বনিবাৰ্ধ্যবালচৰিতপ্ৰস্তাৱনাভিগুণমঃ ।
দ্ৰাকৃপৰ্য্যস্তকপালসম্পূটমিলদ্বন্দ্বাণ্ডভাণ্ডোদব-
ভ্ৰাম্যৎপিণ্ডিতচণ্ডিমা কথমহো নাট্যপি ৰিশ্ৰাম্যতি ॥

(পূজনীয় বাগচশ্ৰুই নিজৰ বিশাল বাহুযুগলেৰে আকৰ্ষণ কৰি হৰদহু ভঙাত যি টকাৰ ধ্বনি উঠিছিল, আৰ্ধ্যৰ বাল্যলীলাৰ প্ৰস্তাবনাৰ হৃদুভি-ধ্বনিস্বৰূপ সেই ধ্বনি হঠাতে উৰ্দ্ধ আৰু অধঃ দুই গোলক লগ লাগি হোৱা ব্ৰহ্মাণ্ড ভাঙৰ ভিতৰত পুৰীক্ষিত প্ৰচণ্ডতাৰে ভ্ৰমণ কৰি আছে, কি আচৰিত ! এতিয়াও সেই শব্দ মাৰ যোৱা নাই ।)

শান্ত বস :

শান্তবসৰ স্থায়ীভাৱ শম, উদ্ভৱ প্ৰকৃতিৰ লোক
স্থায়ী ভাৱৰ আশ্ৰয়, বৰণ কুন্দেন্দু-ধবল, আৰু
নাৰায়ণ এই বসৰ দেৱতা ।

সকলো বস্তু অনিত্য, গতিকে সাৰশূন্য (অসত্য)
এনে মনোভাৱ, নাইবা পৰমাত্মাই একমাত্ৰ সত্য
বস্তু—এনে মনোভাৱ এই বসৰ আলম্বন বিভাৱ ।
পুণ্যাশ্ৰম, হৰিক্ষেত্ৰ, তীৰ্থ, ৰম্যকানন আদি আৰু
মহাপুৰুষৰ সঙ্গ আদি এই বসৰ উদ্ধীপন বিভাৱ ।
ৰোমাঞ্চ (নোম শিঞৰি উঠা) আদি অমৃতভাৱ ।
নিৰ্বেদ (উদাসীনতা) হৰ্ষ, স্মৰণ, সঙ্গ মতি, সকলো
প্ৰাণীৰ প্ৰতি দয়া আদি এই বসৰ ব্যভিচাৰী ভাৱ । ২২৮

যেনে—

বথ্যাস্তশ্চৰতস্তথা ধৃতজবৎকণ্ঠালৱস্ত্যাক্ষগৈঃ
সত্ৰাসঞ্চ সৰ্কোতুকঞ্চ সদয়ং দৃষ্টস্ত তৈৰ্নাগৰৈঃ ।
নিৰ্ব্যাজীকৃতচিৎসুখাবসমুদা নিদ্ৰায়মানস্ত মে
নিঃশব্দঃ কৰটঃ কদা কৰপুটীভিক্ষাং ৱিলুপ্তিষ্যতি ॥

(নগৰৰ ৰাজপথত ফটা-কঁথা গাত লৈ ভিক্ষা কৰি, চিদিানন্দ স্বৰূপ সুখাবস
অৰূপটে পান কৰি হৃৎখেৰে নিদ্ৰাহুৰ উপভোগ কৰি থাকোঁতে কেতিয়া কাউৰীয়ে
মোৰ হাতৰপৰা ভিক্ষালব্ধ বস্তু নিশ্চয় মনেৰে নিব পাৰিব আৰু সেই দৃশ্য নগৰৰ
লোকসকলে সন্দেশে, সৰ্কোতুকে আৰু দয়াৰে লক্ষ্য কৰিব ?)

এই বসৰ পৰিপোষণ (বিশদ উদাহৰণ) মহাভাৰত আদিত দেখা যায় ।

শাস্ত্ৰ বসত অহঙ্কাৰ লেশমানো নাথাকে, গতিকে এই

বস দয়াবীৰ আদি নহয় । ১২২

দয়া বীৰৰ উদাহৰণ জীমূতবাহন আদিৰ চৰিত্ৰত (নাগানন্দ নাটকত বৰ্ণিত) মাজতে জীমূতবাহনৰ মলয়ৱতীৰ প্ৰতি অনুৰাগ থকা আৰু শেষত বিভাধৰৰ আৰু চক্ৰৱৰ্ত্তিৰ লাভ হোৱা দেখা যায় ; গতিকে জীমূতবাহনৰ অহঙ্কাৰ (মহিভাৰ) উপশম হোৱা নাই । শাস্ত্ৰ বসত কিন্তু সকলো প্ৰকাৰ অহঙ্কাৰৰ বিলোপ ঘটে, সেইবাবে ই শাস্ত্ৰ বসৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব নোৱাৰে । এই যুক্তিৰ বলতে নাগানন্দ নাটক শাস্ত্ৰ বসপ্ৰধান বুলি কোৱা কথাষাৰো নিবৰ্থক প্ৰতিপন্ন হ'ল ।

“য'ত দুখ নাই, সুখ নাই, অনুৰাগ-বিৰাগ নাই,

চিন্তা নাই, কোনোপ্ৰকাৰ ইচ্ছাও নাই সেয়ে

শাস্ত্ৰ বস ; সকলো ভাৱৰ ভিতৰত শম ভাৱেই

প্ৰধান ভাৱ বুলি আচাৰ্য্য ভবতে কৈছে ।”

শাস্ত্ৰ বস নিষ্পত্তিৰ বিষয়ত কোনোৱে এই বুলি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে যে—জীৱৰ আত্মস্বৰূপোপলব্ধি হোৱা মোক্ষ অৱস্থাতহে এনে শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যৰ দেখা যায়, এনে অৱস্থাত সঞ্চাৰী ভাৱ আদি নাথাকে ; গতিকে শাস্ত্ৰক কেনেকৈ বস বুলিব পাৰি ?

[বসৰ সাধাৰণ সূত্ৰমতে আলম্বন-উদ্যোপন বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱ আদিৰে পৰিপূৰ্ত্ত হৈ স্থায়ী ভাৱ বসত পৰিণত হয় । শম শাস্ত্ৰ বসৰ স্থায়ীভাৱ । ওপৰত বৰ্ণিত শম ভাৱ জীৱৰ পৰমাত্মোপলব্ধি অৱস্থাতহে হব পাৰে আৰু সেই অৱস্থাত নিৰ্বেদ, হৰ্ষ, শ্বতি আদি ব্যভিচাৰী ভাৱৰ অবিৰ্ভাৱ হব নোৱাৰে । সেইবাবে শাস্ত্ৰ বসৰ বসন্ত সঙ্গত নহয় । এয়ে আপত্তিৰ তাৎপৰ্য্য !]

আসক্ত-নিবাসক্ত অৱস্থাত বৰ্ত্তমান শম ভাৱেহে

বসকৰ্পতা লাভ কৰে, সেই বাবে তেনে অৱস্থাত

সঞ্চাৰী ভাৱৰ অৱস্থান দৃশ্যীয় নহয় । ২৩০

[সংসাবীলোক যোগযুক্ত হৈ থকা অবস্থাই আসক্ত-নিবাসক্ত, এনে অবস্থা সম্পূৰ্ণ জীৱনযুক্ত অবস্থা নহয়; গতিকে শম ভাৱৰ বাহিৰে অন্ত ভাৱবো উদ্ভাৱ হ'ব পাৰে আৰু সেয়ে হলে শম ভাৱে শাস্ত বসন্ত লাভ কৰাত একো অসম্ভৱ নথাকে।]

শাস্ত বসন্ত যে সুখো নাই বুলি কোৱা হৈছে, সেয়া বৈষয়িক সুখৰ কথাহে কোৱা হৈছে; গতিকে একো বিৰোধ নাই। অৰ্থাৎ শাস্ত-বসন্তাদনৰ সময়ত সাংসাৰিক সুখৰ অনুভূতি নাথাকিলেও পৰম সুখৰ (তৃষ্ণাক্ষয়জনিত সুখ) অনুভূতি থাকে।

কথিত আছে—

“জগতত কামসুখ আৰু যজ্ঞাদি ক্ৰিয়াবহাৰা জন্মা
দিব্য মহাসুখ—যি এই দুটা সুখ আছে—সেই সুখ
তৃষ্ণাক্ষয় সুখৰ ষোল ভাগৰ এভাগো নহয়।”

দয়াবীৰ আদিও যদি সকলোপ্ৰকাৰে অহঙ্কাৰশূন্য হয়, তেনেহ'লে শাস্তবসন্তৰ ভিতৰত গণ্য হ'ব পাৰে। দয়াবীৰ আদি বুলি ধৰ্ম্মবীৰ, দানবীৰ আৰু দেৱতাবিষয়ক ৰতিভাৱ আদিও বুজোৱা হৈছে।

ইয়াৰ ভিতৰত দেৱতাবিষয়ক ৰতিৰ উদাহৰণ, যেনে—

কদা বাৰাণস্লামিহ সুবধুনীৰোধসি ৰসন্
ৰসানঃ কোপীনাং শিৰসি নিদধানোহঞ্জলিপুটম্।
অয়ে গোৰীনাথ ত্ৰিপুৰহৰ শস্তো ত্ৰিনয়ন
প্ৰসাদেতি ক্ৰোশন্নিমিষমিৱ নেষ্টিমি দিৱসম্ ॥

(এই বাৰাণসীত সুবধুনী গঙ্গাৰ তীৰত বাস কৰি মূৰত ছয়োখন হাতৰ অঞ্জলি কৰি, কোপীনাং পিঙ্কি কেতিয়া হে গোৰীনাথ, হে ত্ৰিপুৰাৰি, হে শস্তো, হে ত্ৰিনয়ন মোৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হোৱা—এইদৰে চিঞৰি দান নিয়াব পাৰিম।)

ভৰত মুনিয়ে কোৱা বৎসল বস :

বাৎসল্যক বসৰূপে স্বীকাৰ কৰিলে ই দশম বস
হয়। চমৎকাৰিতা থকা বাবে বৎসল বস স্পষ্ট হৈ

পৰা অমুভৱ হয়। এই বসৰ স্থায়ী ভাৱ বৎসলতা, পুত্ৰ আদি আলম্বন বিভাৱ আৰু তেওঁলোকৰ আচৰণ, বিছা, শোৰ্ষ্য, উন্নতি আদি উদ্দীপন বিভাৱ। আলিঙ্গন, অঙ্গস্পৰ্শ, শিৰশ্চুম্বন, নিৰীক্ষণ, বোমাঞ্চ (নোমশিঞৰি উঠা) আনন্দাশ্ৰু আদি অমুভাৱৰূপে পৰিগণিত। অনিষ্টৰ আশঙ্কা, হৰ্ষ, গৰ্জ্জ আদি সঞ্চাৰী ভাৱ। বৎসল বসৰ বৰণ পদ্মকোষৰ তুলা আৰু লোকমাতৃগণ ইয়াৰ দেৱতা। ২৩১

যেনে—

যদাহ ধাত্ৰ্য্য। প্ৰথমোদিতং ৰচো
যযৌ তদীয়ামৱলম্ব্য চান্দুলীম্
অভূচ্চ নম্ৰঃপ্ৰণিপাত শিক্ষয়া
পিতৃমুৰ্দ্ধং তেন ততান সোহৰ্ভকঃ ॥

(ধায়ে শিকোৱামতে যেতিয়া ল'ৰাটিয়ে প্ৰথমে কথা কৈছিল, ধাইৰ আঙুলিতে ধৰি খোজ কাটিছিল আৰু প্ৰণাম কৰিবলৈ শিকোৱাত চাপৰিছিল—এই কাম-বিলাকেৰে সেই ল'ৰাটিয়ে (বহুৱে) পিতৃৰ (দিলীপৰ) আনন্দবৰ্দ্ধন কৰিছিল।)

বসবিলাকৰ পৰস্পৰ বিৰোধৰ কথা কোৱা হৈছে—

কৰুণ, বীভৎস, ৰোদ্ভ, বীৰ, ভয়ানক বসৰ সৈতে
আদি বস বিৰোধী। ভয়ানক আৰু কৰুণ বসৰ
সৈতে হাস্ত বস বিৰোধী। সেইদৰে হাস্ত আৰু
শৃঙ্গাৰ বসৰ সৈতে কৰুণ বস বিৰোধী। ৰোদ্ভবস
হাস্ত, শৃঙ্গাৰ আৰু ভয়ানক বসৰ সৈতে বিৰোধী।
ভয়ানক আৰু শাস্ত্ৰ বসৰ সৈতে বীৰ বস বিৰোধী।
শৃঙ্গাৰ, বীৰ, ৰোদ্ভ, হাস্ত আৰু শাস্ত্ৰবসৰ সৈতে
ভয়ানক বস বিৰুদ্ধ। বীৰ, শৃঙ্গাৰ, ৰোদ্ভ, হাস্ত
আৰু ভয়ানক বসৰ সৈতে শাস্ত্ৰবসৰ বিৰোধ।

শৃঙ্খাৰ বসৰ সৈতে বীভৎস বসৰ বিৰোধিতা দেখা
যায়। ২৩২

এইদৰে বসৰ পৰম্পৰ বিৰোধিতাৰ কথা কোৱা হ'ল। আদিবস =
শৃঙ্খাৰ বস। বসসমূহৰ সমাৱেশৰ প্ৰকাৰ পিছত কোৱা হৈছে।

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত কোনো কোনো কাৰণত
দীৰ্ঘস্থায়ী হ'লেও উন্মাদ আদিয়ে পাত্ৰ-পাত্ৰীত
স্থায়িৰ লাভ নকৰে; গতিকে সি স্থায়ী ভাৱৰূপে
গণ্য নহয়। ২৩৩

যেনে—

বিক্ৰমোৰ্ষণীয় নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কত পুৰুষবাব উন্মাদ অৱস্থা।
উন্মাদ স্থায়ী ভাৱ হোৱা নাই।

বস আৰু ভাৱ, বসভাস, ভাৱভাস, ভাৱৰ উদয়
আৰু উপশম, ভাৱ-সঙ্কী আৰু ভাৱ-শৰলতা আদি
সকলো আশ্বাদৰ ফলত বসৰূপে প্ৰতীত হয়। ২৩৪

ইয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে আশ্বাদনৰ ধৰ্ম্ম আশ্বাদন-যোগ্যতা থকা বাবে
ভাৱ আদিতো বসত্বৰ আৰোপ হয়, সেইবাবে ভাৱ, ভাৱভাস আদি
সকলোৱে বসত্ব লাভ কৰে।

ভাৱ আদিৰ বিষয়ে এতিয়া কোৱা হৈছে—

প্ৰধান প্ৰধান সঞ্চাৰী ভাৱ, দেৱাদি বিষয়ক ৰতি,
আৰু কেৱল উদ্ভূত হোৱা স্থায়ী ভাৱক ভাৱ
বোলা হয়! ২৩৫

[দেৱাদিবিষয়ক ৰতিয়ে অমুকুল বিভাৱাদিৰ অভাৱত পৰিপুষ্টি লাভ কৰিব
নোৱাৰে বাবে ভাৱৰূপতে থাকে। স্থায়ী ভাৱে বিভাৱ অমুভাৱ আদিৰ সহায়ত
পৰিপুষ্টি লাভ কৰিলে বস হয়, কিন্তু পৰিপুষ্টি নোহোৱা কেৱল আবিৰ্ভাৱ হোৱা
স্থায়ীভাৱ ভাৱৰূপতে থাকে।]

“ভাৱহীন কোনো বস নাই আৰু বসহীন কোনো

ভাৱ নাই ; কিয়নো পৰম্পৰক আশ্ৰয় কৰিয়েই

বস আৰু ভাৱৰ সিদ্ধি হয় । ”

এইদৰে সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰি চালে দেখা যায়, ভূতাব বিবাহত বজা উপস্থিত থাকিলেও সেই সময়ত ভূতাই প্ৰাধান্য লাভ কৰাৰ দৰে, ব্যাভিচাৰী ভাৱসমূহো নিজৰ পৰম আশ্ৰয়ৰ স্থল স্থায়ী ভাৱৰ সৈতে একে লগে থাকিও নিজেই আপাততঃ প্ৰধান হৈ অভিব্যক্ত হয় । এনেকুৱা অৱস্থাত বৰ্তমান ব্যাভিচাৰী ভাৱসমূহ, দেৱতা, মূনি, গুৰু, বজা ইত্যাদি বিষয়ক ৰতি আৰু বিচাৰ অমুভাৱ আদিবন্ধাবা পৰিপূৰ্ণ নোহোৱা উদ্ধুদ্ধ মাত্ৰ স্থায়ী ভাৱক ভাৱ বোলা হয় ।

ইয়াৰ ভিতৰত ব্যাভিচাৰী ভাৱ ভাৱৰূপে প্ৰকাশ হোৱাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“এৱং ৱাদিনি দেৱৰ্ষো । ”

ইয়াত অৱহিতা ভাৱটোৱেই প্ৰধান হৈছে । দেৱবিষয়ক ৰতিৰ উদাহৰণ কুন্দমালাত দেখা যায়—

দিৱি বা ভূৱি বা মমাস্তু ৱাসো নৰকে ৱা নৰকাস্তক ! প্ৰকামক্ ।

অৱধীৰিতশাৰদাবৱিন্দো চৰণো তে মৰণেহপি চিন্তয়ামি ॥

(হে নৰকাস্তক, স্বৰ্গ, মৰ্ত্য নাইবা নৰক য'তে মোৰ বাস নহওক লাগে, শবৎ কালৰ পছমৰ কাস্তিক চেৰ পেলোৱা তোমাৰ চৰণযুগল এই সদায় চিন্তা কৰোঁ ।)

মূনিবিষয়ক ৰতিৰ উদাহৰণ : যেনে—

ৱিলোকনেনৈৱ তৱামুনা মূনে কৃতঃ কৃতার্থোহস্মি নিবৰ্হিতাহসা ।

তথাপি শুক্ৰযুৰহং গৰীয়সীগিৰোহথৱা শ্ৰেয়সি কেন তপ্যতে ॥

(হে মূনিৰাজ । আপোনাৰ পাপনাশক এই পুণ্য দৰ্শনতে মই কৃতার্থ হৈছোঁ, তথাপি আপোনাৰ গৰিমাময় কথা শুনিবলৈ মোৰ ইচ্ছা জন্মিছে । কাৰণ, মঙ্গলজনক বিষয়ত কোনেনো (অলপতে) তৃপ্তি লাভ কৰে ?)

ৰাজ-বিষয়ক ৰতিৰ উদাহৰণ, মোৰ ৰচনাৰপৰা—

তদ্বাজিৰাজীনিধু তধুলীপটলপঙ্কিলাম্ ।

ন ধন্তে শিবসা গজাং ভূৰিভাৰভিয়া হৰঃ ॥

(হে মহাৰাজ ! আপোনাৰ অশ্ববাহিনীৰ খোজত উৰা ধূলিৰে গঙ্গা পঙ্কিল হৈ পৰাত গধুৰ হৈছে বুলি ভয়তে মহাদেৱে গঙ্গাক মুৰত ধাৰণ কৰা নাই ।)

এনেকৈ অস্ত্ৰ ঠাইতো দেখা যায় ।

উষ্মমাত্র (কেৱল উত্তৰ হোৱা) স্থায়ী ভাৱ ভাৱৰূপে থকাৰ উদাহৰণ, যেনে—

হবন্ত কিঞ্চিৎ পৰিলুপ্তৈৰ্য্যাস্চন্দ্রোদয়াবন্তইৱাম্বুবাশিঃ ।

উমাযুখে বিশ্বফলাধৰোষ্ঠে ৰূপাৰয়ামাস ৱিলোচনানি ॥

([কামদেৱে শব নিক্ষেপ কৰাত] চন্দ্রোদয়ৰ আৰম্ভত সমুদ্ৰৰ দৰে শিৱই অলপ ঘেঁষা হেৰুৱাই বিশ্বফল সদৃশ অধৰেৰে উমাৰ মুখখনৰ ওপৰত এটাই কেউটা চকুৰ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিলে ।)

ইয়াত পাৰ্ৱত্যবিষয়ক শিৱৰ ৰতি ।

আগতে কোৱা হৈছে যে প্ৰপাণক ৰসৰ (চৰবৎ) দৰে বিভাৱ আদি সকলোৰে সমাৱেশত এটা মাত্ৰ ৰস প্ৰকাশ হয় আৰু সঞ্চাৰী ভাৱ আদিৰ সুকীয়া অস্তিত্ব নাথাকে ; এনে অৱস্থাত সঞ্চাৰী ভাৱ প্ৰধানৰূপে প্ৰতীয়মান হয় কেনেকৈ ? এনে প্ৰশ্ন হ'ব পাৰে । তাৰে উত্তৰত কোৱা হৈছে—

মিচিৰি, জালুক আদি প্ৰপাণক ৰসত একেলগ হ'লেও, কোনো কোনো সময়ত তাৰে কোনো এটা প্ৰধান হৈ ওলায়, ঠিক সেইদৰেই ৰসৰ ক্ষেত্ৰতো সঞ্চাৰী ভাৱবিলাকে প্ৰধান হৈ উদ্ভিক্ত হয় । ২০৬

ৰসাভাস আৰু ভাৱভাস :

অনৌচিত্য সন্বেও ৰস আৰু ভাৱৰ প্ৰৱৰ্ত্তন হলে

তাকে ক্ৰমে ৰসাভাস আৰু ভাৱভাস বোলা হয় । ২০৭

অনৌচিত্য বুলি ইয়াত ভৱত যুনি আদিৰ নিৰ্দিষ্ট লক্ষণযুক্ত ৰসবিলাকৰ সমগ্ৰতাৰ অভাৱত আংশিক প্ৰকাশ হোৱাকে বুজোৱা হৈছে ।

[নিৰ্দিষ্টবসৰ হাৰী ভাৱ বিদ্যমান থকাতো আলম্বন-উদ্ধীপন বিভাৱ আদিৰ আশ্ৰয়ভূত নায়ক-নায়িকা আদিৰ যোগ্যতা নথকা বাবে বসে পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিব নোৱাৰে ; গতিকে তেনে ক্ষেত্ৰত বসৰ উচিত আশ্বাদন নহয় বাবে বসাতাস বোলা হয়। এনে ক্ষেত্ৰত চিত্তবৃত্তিৰ অনুচিত ভাৱে আশ্বাদন হয়।]

অনৌচিত্য অতি স্পষ্ট, তথাপি যিবিলাকে মুঠেই নাজানে, তেওঁলোকে জানিবলৈ বুলি কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হ'ল।

যেতিয়া নায়িকাৰ উপনায়কৰ প্ৰতি ৰতিভাৱ জন্মে, বহু নায়কৰ প্ৰতি আসক্তি হয়, নাইবা প্ৰতিনায়কৰ প্ৰতি অনুৰাগ জন্মে, নায়ক-নায়িকা উভয়ৰে যদি পৰস্পৰৰ প্ৰতি অনুৰাগ নাথাকে, নায়কৰ ৰতিভাৱ যদি গুরুপত্নী, মুনিপত্নীৰ প্ৰতি হয়, আকৌ যদি নায়ক বা নায়িকাৰ ৰতি অধমৰ সৈতে (নায়কৰ অধম পাত্ৰীৰ সৈতে, নায়িকাৰ অধম পাত্ৰৰ সৈতে) হয়, নাইবা ৰতি যদি মনুষ্যে ৰব প্ৰাণী আদিৰ বিষয়ত হয়—তেতিয়া সেয়ে শৃঙ্খাৰ বসৰ বিষয়ত অনৌচিত্য। গুরু আদিৰ প্ৰতি ক্ৰোধ ওপজোটে বোদ্ধ বসত অনৌচিত্য। শম ভাৱ যাৰ নাই, এনে ব্যক্তিক আলম্বন কৰিলে শান্ত বসৰ ক্ষেত্ৰত অনৌচিত্য ঘটে। গুরু প্ৰভৃতি আলম্বন হ'লে হান্স বসৰ ক্ষেত্ৰ অনৌচিত্য হয়। ব্ৰহ্মবধ আদিৰ প্ৰতি আগ্ৰহ প্ৰকাশ হ'লে, নাইবা অধম পাত্ৰ-পাত্ৰীক আশ্ৰয় কৰিলে বীৰ বসৰ ক্ষেত্ৰত অনৌচিত্য জন্মে। ভয়ানক বসত যদি ভয় উত্তম পাত্ৰাশ্ৰিত হয়, তেনেহলে সি অনুচিত হয়। এনেকৈয়ে অন্ত্যাত্ম বসৰ ক্ষেত্ৰতো অনৌচিত্য হয় বুলি জানিব লাগে। ২৩৮

বতি উপনায়ক-বিষয়ক হোৱাৰ উদাহৰণ মোৰ বচনাৰপৰা -

স্বামী মুক্ততৰোৱা বনং স্বনমিতং বালাহমেকাকিনী

কৌলীমাৰ্গুণ্ডে তমালমলিনচ্ছায়া তমঃসম্ভতিঃ ।

তদ্যে সুন্দৰ মুঞ্চ কৃষ্ণ সহসা রঞ্জেতি গোপ্যা গিৰঃ

জ্জ্বা তাং পৰিবভ্য মন্থথকলাসক্তো হৰিঃ পাতু স্বঃ ॥

(“মোৰ স্বামী একান্ত নিৰ্বোধ, এই চাৰিখনো বৰ ডাঠ, মই অকলশৰায়, যুৱতী, ইফালে তমাল গছৰ ছাঁৰ নিচিনা এক্সাবে ধৰণী ঢাকি পেলাইছে ; গতিকে হে সুন্দৰ, হে কৃষ্ণ, মোক বেগতে বাট এৰি দিয়া”—গোপিকাৰ এই কথা শুনি তেওঁক আলিঙ্গন কৰি কামকলাসক্ত হোৱা হৰিয়ে তোমালোকক বন্ধা কৰক ।)

বতি বহু নায়কনিষ্ঠ হোৱাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

কান্তাস্ত এৱ ভূৱনত্ৰিতয়েহপি মন্ত্ৰে

যেষাং কৃতে স্তুতম্ পাতুৰয়ং কপোলঃ ।

(হে সুন্দৰী, যাৰ চিন্তাত তোমাৰ গাল শেঁতা পৰিছে, তেওঁলোকেই তোমাৰ একমাত্র প্ৰেমিক বুলি মই ভাবো ।)

উভয়ৰ পৰস্পৰ আসক্তি নথকাৰ উদাহৰণ মালতী-মাধৱ নাটকত মালতীৰ প্ৰতি নন্দনৰ অনুৰাগৰ বিষয়ত দেখা যায় । [মালতীৰ প্ৰতি নন্দনৰ আসক্তি আছে কিন্তু নন্দনৰ প্ৰতি মালতীৰ অনুৰাগ নাই ; মালতীৰ অনুৰাগ আছে মাধৱৰ প্ৰতিহে । আধুনিক মনোবিজ্ঞান মতে ই প্ৰেমৰ ত্ৰিকোণাত্মক প্ৰকাশ ।]

“নায়ক-নায়িকাৰ পিছত পৰস্পৰানুৰাগ জন্মিলেও প্ৰথমে যদি এজনৰহে অনুৰাগ প্ৰকাশ হয়—এনে অৱস্থাতো বতিৰ আভাসৰ দৰে ।”

ধন্যলোক-লোচনত শ্ৰীমান্ লোচনকাৰে এইদৰে কৈছে । এনে বতিৰ উদাহৰণ ৰত্নাৱলী নাটকাত বৎসৰাজ আৰু সাগৰিকাৰ পৰস্পৰ দেখা-সাক্ষাতৰ আগতে বৎসৰাজৰ প্ৰতি জন্মা সাগৰিকাৰ অনুৰাগত দেখা যায় । [সাগৰিকাই বৎসৰাজৰ অন্তঃপুৰত থাকোঁতে মদনপূজাৰ সময়ত বৎসৰাজক দেখে আৰু তেতিয়াই তেওঁৰ বৎসৰাজৰ প্ৰতি

একতৰফীয়া অনুৰাগ জন্মে । বৎসৰাজৰ অনুৰাগ জন্মে বহুত পিছতহে ।
গতিকৈ সাগৰিকাৰ বতি বতিৰ আভাস ।] বতি প্ৰতিনায়কনিষ্ঠ
হোৱাৰ উদাহৰণ হয়গ্ৰীৱ-বধ কাব্যত হয়গ্ৰীৱৰ জলক্ৰীড়া-বৰ্ণনাত
দেখা যায় ।

[হয়গ্ৰীৱবধ কাব্যত বিষ্ণু নায়ক আৰু হয়গ্ৰীৱ প্ৰতিনায়ক । গতিকে হয়গ্ৰীৱৰ
সৈতে ৰমণীকুলৰ জলক্ৰীড়াত বতিৰ আভাস হৈছে ।]

বতি অধমপাত্ৰবিষয়ক হোৱাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

জঘনস্থলনৰূপত্ৰল্লী গিৰিমল্লীকুসুমনি কাপি ভিল্লী ।

অৱচিতি গিৰৌ পুৰে। নিষল্লা স্বকচামুৎকচয়াঞ্চকাৰ ভৰ্তা ॥

(লতা-পাতেৰে জঘনদেশ আবৃত কৰা কোনো এজনী ভিল যুৱতীয়ে গিৰিমল্লিকা
ফুল ছিড়ি লৈ পৰ্বতৰ এঠাইত স্বামীৰ সন্মুখত বহি স্বামীৰ হতুৱাই নিজৰ কেশবিন্ধাস
কৰাই ললে ।)

বতি মনুষ্যোত্তৰ প্ৰাণীবিষয়ক হোৱাৰ উদাহৰণ, যেনে—

মল্লীমতল্লীষু ৰনাস্তৰেষু ৰল্লাস্তৰে ৰল্লভমাহুযন্তী ।

চঞ্চদ্বিপক্ষী কলনাদভঙ্গাসঙ্গীতমঙ্গীকুকুতেশ্বভঙ্গী ॥

(মল্লিকা পুষ্পেৰে সুশোভিত অবগাৰ মাজত এডাল লতাৰপৰা অলপ এডাল
লতালৈ প্ৰিয়তমক আহ্বান কৰি ভ্ৰমৰীয়ে বীণাৰ নিকৰণৰ তুল্য কলগুণনৰ ভঙ্গিৰে
গীত শুনোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে ।)

“মনুষ্যোত্তৰ প্ৰাণী আদিৰ বিষয়ত” ইয়াত থকা আদি শব্দই তপস্বী
আদিকো বুজাইছে । [তপস্বীৰ বতি বতিৰ আভাস, কিয়নো তপস্বীৰ
বতি জন্মা অনুচিত ।]

বৌদ্ধৰসাত্মক উদাহৰণ ; যেনে—

বস্তোৎফুল্লৰিশাল-লোলনয়নঃ কম্পোতবাজো মুহুঃ

মুক্তা কৰ্ণমপেতভীৰ্ধুতধনুৰ্ৱাণো হৰেঃ পশ্চতঃ ।

আধ্যাতঃ কটুকোক্তিভিঃ স্বমসকুদোৰিক্ৰমং কীৰ্ত্তয়ন্

অংসান্ফোটপটুৰ্ঘৃষিষ্ঠিৰমসৌ হস্তং প্ৰৱিষ্টৌহৰ্জ্জুনঃ ॥

(খণ্ডত অৰ্জুনৰ বিশাল নয়নযুগল বড়া আৰু চঞ্চল হৈ পৰিল, গা বৰকৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে ; কটুকিত উত্তেজিত হোৱা নিৰ্ভীক অৰ্জুনে তেতিয়া হাতত ধনু-শৰ লৈ নিজৰ বাহৰ বল-বিক্ৰমৰ মহিমা বাবে বাবে বৰ্ণানি, নিজৰ কান্ধত ভালকৈ ঢপৰিয়াই কৰ্কক এবি থৈ শ্ৰীকৃষ্ণৰ আগতে যুধিষ্ঠিৰক বধ কৰিবলৈ শিৰিবৰ ডিতৰ সোলাল ।)

ভয়ানক বসভাসৰ উদাহৰণ, যেনে—

অশকুৰূৰ্ণ সোঢ়ুমধীৰলোচনঃ

সহস্ৰবশ্মেৰিৰ যন্তু দৰ্শনম্ ।

প্ৰৱিশ্য হেমাদ্ৰিগুহা-গৃহাস্তৰঃ

নিনায় বিভাদ্ দিৱসানি কৌশিকঃ ॥

(কেঁচাই সূৰ্য্যৰ পোহৰ সহিব নোৱাৰি গুহাৰ ভিতৰত সোমাই দিন কটোৱাৰ দৰে ইন্দ্ৰয়ো সহস্ৰ সূৰ্য্যতুল্য বাৰণৰ দৃষ্টি সহ কৰিব নোৱাৰি হেমাদ্ৰি গৃহাসদৃশ গৃহাস্তৰত সোমাই উদ্ভতে দিন কটাবলৈ ধৰিলে ।)

স্ত্ৰী আৰু নীচ পাত্ৰবিষয়ক হোৱাহে ভয়ৰ প্ৰকৃতি । [এনে ক্ষেত্ৰতহে ভয় ভয়ানক বসত পৰিণত হয় ; ইয়াত ইন্দ্ৰৰ ভয় উচিত হোৱা নাই ; গতিকে ভয়ানক বস নহৈ ভয়ানক বসৰ আশাস হৈ হৈছে ।]

এনেকৈ অগ্ৰাগ্ৰ বিষয়ৰো উদাহৰণ দেখা যাব ।

বেশ্যা আদিৰ ক্ষেত্ৰত লজ্জা প্ৰকাশ হলে সিয়েই

ভাৱাভাস হয় । ২৩২

কথাষাৰ স্পষ্ট, ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন নাই ।

ভাৱৰ উপশম, উদয়, সন্ধি আৰু মিশ্ৰণ হলে

যথাক্ৰমে ভাৱশাস্তি, ভাৱোদয়, ভাৱসন্ধি আৰু

ভাৱশৰলভা হয় । ২৪০

সুতৰু জহিহি কোপং পশু পাদানঙং মাম্

ন খলু কদাচিৎ কোপ এৱংবিধোহভূৎ ।

ইতি নিগদতি নাথে তিৰ্য্যগামীলিভাঙ্ক্য

নয়নজলমনল্লং মুক্তমুক্তং ন কিঞ্চিৎ ॥

(“হৃন্দবী, খং-বাগ এৰা, চোৰা মই তোমাৰ ভৰিত পাৰি আছোঁ। আগে-পিছেতো তোমাৰ এনেকুৱা খং দেখা নাই।” প্ৰাণনাথে এনেকৈ কোৱাত নাম্বিকাই অলপ কেৰাহিকৈ চকুমুদি কেৱল ধাৰাসাৰে চকুলো টুকিবলৈ ধৰিলে, একো উত্তৰ নিদিলে।)

এই ক্ষেত্ৰত চকুলো টোকাবদ্ধাৰা ঐৰ্ঘ্যা নামৰ সঞ্চাবী ভাৱৰ উপশম হোৱা দেখা যায়।

চৰণ পতন-প্ৰত্যাখ্যানাৎ প্ৰসাদপৰাশ্বুখে

নিভৃতকিতৱাচাৰেভূত্বা কষা পকৰীকৃতৈ।

ব্ৰজতি বমণে নিব্ধস্তোচৈঃ স্তনস্থিতহৃষ্টয়া

নয়নসলিলচ্ছয়া দৃষ্টিঃ সখীষু নিৱেশিতা ॥

(চৰণত পাৰি অহুনয় কৰাতো প্ৰত্যাখ্যানত, অগ্ৰগ্ৰহ বঞ্চিত আৰু গোপনে ধুৰ্ভালি কৰা বুলি কঠোৰভাৱে তিৰস্কৃত হৈ প্ৰিয়তম গুচি যোৱাত নাম্বিকাই দীঘল জুমুনিয়া কাটি, নিজৰ স্তনযুগল হাতেৰে ঢাকি চকুলোৰে ভৰি থকা চকুৰে সখীয়ে-কইতৰ ফালে চালে।)

ইয়াত বিষাদ ভাৱৰ উদয় দেখা যায়।

নয়নযুগাসেচনকং মানসবৃত্ত্যাপি হৃষ্টাপম্।

ৰূপমিদং মদিৰাঙ্ক্য মদয়তি হৃদয়ং ত্বনোতি চ মে ॥

(মনেৰেও লাভ কৰিব নোৱাৰা, মদিৰনয়নাৰ সেই নয়ন-মনোহৰ ৰূপে মোৰ মনত আনন্দ দিছে, হৃথো দিছে।)

ইয়াত হৰ্ষ আৰু বিষাদভাৱৰ সন্ধি দেখা যায়।

কাকৰ্য্যং শশলম্লগঃ কচ কুলং ভূয়োহপি দৃশ্যেত সা

দোষাণাং প্ৰশমায় মে শ্ৰুতমহো কোপেহপি কাস্তং মুখম্।

কিং ৰক্ষন্ত্যপকম্বাঃ কৃতধিয়ঃ স্বপ্নেহপি সা ত্বলভা

চেতঃ স্বাস্থ্যমুপৈহি কঃ খলু যুৱা ধন্তোহধৰা পাস্ততি ॥

(ক'ত চন্দ্রবংশ আৰু ক'ত (আত্মহত্যাৰ প্ৰয়াসৰূপ) এই কুকাৰ্য্য। তেওঁক জানো আকৌ দেখিবলৈ পাম! মানসিক বিকলতা দূৰ কৰিবলৈকে তো মোৰ শাস্ত্ৰজ্ঞান। ঋং উঠিলে তেওঁৰ মুখখন কেনে মনোহোতা হয়? নিশাপ বিচক্ষণ বৃদ্ধিৰ লোকসকলেনো মোৰ এই আচৰণ দেখি কি বুলিব? হায়! স্বপ্নতো তেওঁক নেদেখা হলোঁ। চিন্তা। তই শাস্ত্ৰ হ। কোন সেই ভাগ্যবান্ যুগ্মক, যি তেওঁৰ অধৰ পান কৰিব।)

বিক্ৰমোৰ্ব্বশীয়া নাটকৰ উৰ্ব্বশীৰ বিবহৃত বজা পুৰুষৰাৰ উদ্গাদ অৱস্থাৰ এই উক্তিত বিতৰ্ক, ঔৎসুক্য, মতি, স্মৰণ, শঙ্কা, দৈন্ত, ধৈৰ্য্য, আৰু চিন্তাৰ শব্দতা হৈছে। [অৰ্থাৎ একে সময়তে এই এটাইবোৰ ভাৱে পুৰুষৰাৰ মানস পটত ভূমুকি মাৰিছে।]

সাহিত্য দৰ্শনৰ বস-ভাৱ আদি নিৰূপণ নামৰ

তৃতীয় পৰিচ্ছেদ সমাপ্ত।

॥ চতুৰ্থ পৰিচ্ছদ ॥

এতিয়া কাব্যনো কেই প্ৰকাৰ তাকে কোৱা হৈছে—

কাব্য দুই প্ৰকাৰ—ধ্বনি আৰু গুণীভূতবাক্য । ১

[ধ্বনি = ধ্বনিপ্ৰধান কাব্য, গুণীভূতবাক্য = ব্যাক্য্যৰ্থ য'ত গৌণ বা অপ্ৰধান হৈ থাকে, এনে কাব্য ।]

ইয়াৰ ভিতৰত—

ব্যাক্য্যৰ্থ বাচ্যৰ্থতকৈ অধিক চমৎকাৰ-জনক হ'লে

ধ্বনি কাব্য হয় ; ধ্বনি কাব্যই উত্তম কাব্য । ২

“বাচ্যৰ্থতকৈ ব্যাক্য্যৰ্থ অধিক চমৎকাৰজনক ভাৱে ইয়াত ধ্বনিত হয়”—এই ব্যুৎপত্তি অনুসাৰে ধ্বনি নাম দিয়া হৈছে ; সেইবাবে ধ্বনি কাব্যই উত্তম কাব্য ।

[ধ্বনি শব্দটো এই ক্ষেত্ৰত পাৰিভাষিকৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে, বাচ্যৰ্থতকৈ ব্যাক্য্যৰ্থ প্ৰধান হৈ পৰিলে তাকে ধ্বনি বোলা হয় । ব্যাক্য্যৰ্থ—প্ৰধান কাব্যই ধ্বনি, আৰু সেয়ে, উত্তম কাব্য ।

বাক্য্য অৰ্থৰ যদি প্ৰাধান্য নাথাকে, অথচ সেই ব্যাক্য্যৰ্থই বাচ্যৰ্থকে অধিক মনোজ্ঞ কৰি তোলে ; তেনেহলে তাকে গুণীভূত বাক্য্য বোলা হয় । এনে ক্ষেত্ৰত ব্যাক্য্যৰ্থ গৌণ বা অপ্ৰধান হৈ থাকে, গতিকে সিয়েই গুণীভূত বাক্য্য । বিশ্বনাথে বাক্য্য নথকা কাব্যক কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই । তেওঁৰ মতে বাক্য্য কোনো ঠাইত প্ৰধান আৰু কোনো ঠাইত গৌণ হৈ থাকিব লাগিব ।]

ধ্বনি আৰু দুই প্ৰকাৰ লক্ষণামূলক ধ্বনি আৰু
অভিধামূলক ধ্বনি । প্ৰথম বিধক অবিরক্ষিত বাচ্য-
ধ্বনি আৰু দ্বিতীয়বিধক বিৱক্ষিতান্তপৰ বাচ্যধ্বনি
বোলা হয় । ৩

অবিরক্ষিত বাচ্যধ্বনিৰ মূলত লক্ষণা থাকে বাবে বাচ্যৰ্থ বাধিত হয়
আৰু সেইবাবেই বাচ্যৰ্থ অবিরক্ষিত হৈ পৰে ।

[শব্দৰ মুখ্যার্থ বা বাচ্যার্থ বাধিত হলে শব্দই লক্ষ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে। লক্ষ্যার্থ প্ৰকাশ হবলৈ হলে মুখ্যার্থ অবিরক্ষিত (শব্দৰ অভিদা শক্তিবহাৰা অপ্ৰকাশিত) হৈ পৰে। গতিকে লক্ষণামূলক ধ্বনিক অবিরক্ষিত বাচ্যধ্বনি বোলা হৈছে।]

বিরক্ষিতানুপৰ-বাচ্য-ধ্বনি হৈছে অভিধামূলক ধ্বনি। গতিকে ইয়াত বাচ্যার্থ বিরক্ষিত। “অনুপৰ” মানে বাঙ্গ্যার্থ-নিষ্ঠ। প্ৰদীপে যেনেকৈ নিজক প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে ঘট-পটো প্ৰকাশ কৰে, সেইদৰে এনে ক্ষেত্ৰত শব্দই নিজৰ বাচ্যার্থ প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে বাঙ্গ্যার্থও প্ৰকাশ কৰে।

[বিরক্ষিতানুপৰ-বাচ্যধ্বনিৰ অৰ্থ হৈছে য’ত শব্দৰ মুখ্যার্থ বা বাচ্যার্থ বিরক্ষিত (প্ৰকাশিত) ; কিন্তু তাৰ স্বৰূপার্থ অনুপৰ (বাঙ্গ্যনিষ্ঠ), সেয়ে বিরক্ষিতানুপৰ-বাচ্য ধ্বনি।

এই দুই প্ৰকাৰ ধ্বনিৰ পাৰ্থক্য এনে—অবিরক্ষিত বাচ্য-ধ্বনিত শব্দৰ মুখ্যার্থ বাধিত হয় আৰু শব্দই লক্ষ্যার্থত আশ্ৰয় লয়, গতিকে এনে ধ্বনিৰ মূলত লক্ষণা শক্তি থাকে। বিরক্ষিতানুপৰ-বাচ্য ধ্বনিত শব্দৰ মুখ্যার্থ বাধিত নহয়, কিন্তু স্বৰূপার্থই বাঙ্গ্যত আশ্ৰয় লয়, গতিকে এনে ধ্বনিৰ মূলত অভিধা শক্তি থাকে। এই পাৰ্থক্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই লক্ষণামূলক আৰু অভিধামূলক ধ্বনি নাম দিয়া হৈছে।]

অভিধামূলক ধ্বনিৰ বিষয় সবহ, সেইবাবে তাৰ বিৱৰণ পিছলৈ থৈ সম্প্ৰতি লক্ষণামূলক ধ্বনিৰ কথা কোৱা হৈছে। অবিরক্ষিত-বাচ্যধ্বনি দুই প্ৰকাৰৰ—

বাচ্যার্থৰ অৰ্থাস্তৰলৈ সংক্ৰমণ আৰু ৰাচ্যার্থ একে-
বাৰে তল পৰি থকা—এই দুই প্ৰকাৰে অবিরক্ষিত
বাচ্যধ্বনি দুই প্ৰকাৰৰ হয়। ৪

অৰ্থাৎ অবিরক্ষিত-বাচ্য-ধ্বনি অৰ্থাস্তৰ-সংক্ৰমিত আৰু অত্যন্ত তীব্ৰস্বত বাচ্য—এই দুটা ভাগত বিভক্ত।

যি ক্ষেত্ৰত মুখ্যার্থই নিজৰ অৰ্থত সঙ্গতিহীন হৈ পৰি নিজৰে কোনো এটা বিশেষ অৰ্থত পৰিণতি লাভ কৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত শব্দই নিজৰ

সাধাৰণ অৰ্থ পৰিত্যাগ কৰি নিজৰে কোনো বিশেষ অৰ্থলৈ সংক্ৰমিত হয় বাবেই, ইয়াক অৰ্থান্তৰ-সংক্ৰমিত-বাচ্য ধ্বনি বোলা হয়।

যেনে -

কদলী কদলী কবতঃ কবতঃ কবিৰাজকবঃ কবিৰাজকবঃ।

ভূৱনত্ৰিতয়েহপি ৱিভৰ্ত্তি তুলামিদমূকমুগং ন চমুকদলশঃ ॥

(কলগছ কলগছেই, কবত * কবভেই, হাতীৰ শুৰ হাতীৰ শুৰেই; সেই হৰিণাক্ষীৰ উকমুগলৰ তুলনা হ'ব পাৰে, এনে একোৰেই ত্ৰিভুবনত নাই।)

এই উদাহৰণত 'কলগছ' 'কবত' আৰু 'হাতীৰ শুৰ'—এই শব্দ কেইটা দুবাৰকৈ একেলগে আছে। তাৰে প্ৰথমটো শব্দই নিজৰ মুখ্যার্থক বুজাইছে আৰু দ্বিতীয়টোৱে পুনৰুক্তি হোৱাৰ ভয়ত মুখ্যার্থত বাধিত হৈ বিশেষ গুণ-বিশিষ্ট সেই জাতীয় বিশেষ অৰ্থ ব্যঞ্জিত কৰিছে।

['কল গছ' 'কল গছ'—একেলগে প্ৰযুক্ত এই শব্দ দুটাৰ প্ৰথমটোৱে সেই শব্দৰ মুখ্যার্থ কলগছক বুজাইছে কিন্তু দ্বিতীয় কলগছ শব্দই সেই অৰ্থ বুজাব নোৱাৰে; কিয়নো তেতিয়া পুনৰুক্তি দোষ ঘটিব। পুনৰুক্তি দোষৰ হাত সাৰিবলৈ দ্বিতীয়বাৰ প্ৰযুক্ত কলগছ শব্দই 'শীতল গুণবিশিষ্ট কলগছ' অৰ্থ ব্যঞ্জিত কৰিছে। ঠিক সেইদৰে দ্বিতীয় 'কবত' শব্দই 'ব্ৰহ্ম গুণযুক্ত কবত' (চুটি কবত) আৰু দ্বিতীয় হাতীৰ শুৰ শব্দই 'কৰ্কশ গুণযুক্ত হাতীৰ শুৰ' (খহটা হাতীৰ শুৰ) এনে অৰ্থ ব্যঞ্জিত কৰিছে।

কলগছ, কবত, হাতীৰ শুৰ একোৰেই সেই স্তম্ভবীৰ উকমুগলৰ সৈতে তুলনা হ'ব নোৱাৰে; কলগছ চেঁচা, কবত ব্ৰহ্ম আৰু হাতীৰ শুৰ কৰ্কশ।

সেই হৰিণনয়নাৰ উকমুগল ব্ৰহ্ম, কবোক্ষ আৰু ময়ূৰ। শব্দ কেইটাৰ দ্বিতীয়বাৰ প্ৰয়োগে সেই সেই শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ অতিক্ৰম কৰি বিশিষ্ট গুণযুক্ত বিশেষার্থত পৰ্য্যবসিত হৈছে।

মুখ্যার্থ বাধিত হোৱা বাবে লক্ষণাৰ আশ্ৰয় লব লগা হৈছে; গতিকে ইয়াত লক্ষণামূলক ধ্বনি হৈছে। আকৌ সাধাৰণ অৰ্থৰপৰা বিশেষ অৰ্থলৈ অৰ্থৰ সংক্ৰমণ

* কবত—হাতৰ গাঁথিৰপৰা কেঞা আঙুলিৰ আগলৈকে দৈৰ্ঘ্য বক্ৰ হস্ত ভাগ।

ঘটা বাবে অৰ্থান্তৰ সংক্ৰমিত বাচ্য হৈছে। সেই বিশিষ্ট অৰ্থান্তৰ-প্ৰতিপাদন কৰা উদ্দেশ্য প্ৰকাশ হৈছে বাবে আকৌ ধৰনি বোলা হৈছে।]

ইয়াত শীতলতা আদিৰ আতিশয্যাই ব্যঙ্গ্যার্থ।

[‘কলগছ চোঁচ’ বুলি নকৈ ছুবাৰ ‘কলগছ’ ‘কলগছ’ বুলি কোৱাত লক্ষণাৰ্থবা ‘কলগছ বৰ চোঁচ’ এনে অৰ্থ ব্যঞ্জিত হৈছে। শব্দৰ বাচ্যার্থ ই এনে উদ্দেশ্য সাধন কৰিব নোৱাৰে। এনেকৈ ‘কৰভ’ আৰু ‘হাতীৰ ত’ৰ’ এই দুয়োটা উদাহৰণতো বুজিব লাগিব।]

য’ত মুখ্যার্থই সম্পূৰ্ণৰূপে (সকলো প্ৰকাৰে ?) নিজস্বতা পৰিভাষ্য কৰি অন্তৰ্ভুক্ত অৰ্থত পৰিণতি লাভ কৰে, সেই ক্ষেত্ৰত মুখ্যার্থ অত্যন্ত ত্ৰিবন্ধত (একেবাৰে লুকাই পৰা) হোৱা বাবে, অত্যন্ত ত্ৰিবন্ধত-বাচ্যধৰনি বোলা হয়।

যেনে—

“নিশ্বাসাঙ্ক ইৱাদৰ্শচ্চক্ষুমা ন প্ৰকাশতে।”

(মুখৰ নিশ্বাসত অঙ্ক হোৱা দৰ্শনৰ দৰে (কঁৱলীয়ে ঢাকি ধোৱা) চক্ষুও প্ৰকাশ নহয়।)

এই উদাহৰণত অঙ্ক শব্দই দৃষ্টিহানকৰূপে নিজৰ মুখ্যার্থত বাধিত হৈ অপ্ৰকাশকৰূপে লাক্ষণিক অৰ্থ বুজাইছে। অপ্ৰকাশৰ আতিশয্য অৰ্থাৎ একেবাৰে প্ৰকাশ হোৱা নাই—এই অৰ্থটোৱেই ইয়াত ব্যঙ্গ্য। ‘অঙ্ক’ আৰু ‘অপ্ৰকাশ’ৰ সামান্ত-বিশেষ ভাৱ নাই বাবে, ইয়াত অৰ্থান্তৰ সংক্ৰমিত বাচ্য হোৱা নাই।

[অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিতবাচ্যত্বৰ সৈতে অত্যন্ত ত্ৰিবন্ধতবাচ্যত্বৰ প্ৰভেদ দেখুৱাবলৈ কোৱা হৈছে যে পূৰ্বৰ উদাহৰণৰ ‘কলগছ’ আৰু ‘বৰ চোঁচ কলগছ’ এই দুটা অৰ্থৰ ভিতৰত প্ৰথমটো সাধাৰণ অৰ্থ আৰু দ্বিতীয়টো বিশেষ অৰ্থ; গতিকে তাত সামান্ত অৰ্থৰপৰা বিশেষ অৰ্থলৈ অৰ্থৰ সংক্ৰমণ ঘটিছে। পিছৰ উদাহৰণৰ ‘অঙ্ক’ আৰু ‘অপ্ৰকাশ’ৰ মাজত তেনে সামান্ত-বিশেষ সম্বন্ধ নাই। অঙ্ক শব্দৰ মুখ্যৰ্থ তেনেই তল পৰিছে আৰু লাক্ষণিক অৰ্থ অপ্ৰকাশতহে স্পষ্ট হৈ পৰিছে। ‘অপ্ৰকাশ’ বা ‘প্ৰকাশহীন’ বুলি নকৈ ‘অঙ্ক’ বুলি কোৱাৰ উদ্দেশ্য এয়ে যে একেবাৰে নেদেখা হৈ পৰিছে। এই উদ্দেশ্য সিদ্ধিয়েই ইয়াত ব্যঙ্গ্য।]

ভম ধম্মি অ হীসখো সো হুণ হো অজ্জ মাৰিও দেণ ।

গোলাৱৰী কচ্ছ কুঞ্জৱাসিনা দৰীঅ সিহেণ ॥

(ধাৰ্মিক ! তুমি [নিশঙ্কমনে] ভ্ৰমণ কৰা । গোদাবৰীৰ পাৰৰ কুজত বাস কৰা বলী সিংহটোৱে আজি সেই বিৰাসী কুকুৰটো মাৰি পেলালে ।)

এই উদাহৰণত “ধাৰ্মিক ! তুমি [নিশঙ্কমনে] ভ্ৰমণ কৰা” এই বুলি ঘূৰি ফুৰিবলৈ কোৱা কথাৰাৰ প্ৰকৃত অভিপ্ৰায়ৰ সৈতে মুঠেই খাপ নাখায়, সেই বাবে ‘ভ্ৰমণ কৰিবলৈ বাধা দিয়া’ অৰ্থত ই পৰিণতি লাভ কৰিছে বুলি বিপৰীত লক্ষণাৰ আশঙ্কা কৰিব নালাগে ।

[কোনো ৰমণীৰ উপপত্তিৰ সৈতে স্নেহ বিচাৰত কোনো ধাৰ্মিকৰ উপস্থিতিয়ে গোপনীয়তা ভঙ্গ কৰে ; ৰমণীয়ে ধাৰ্মিকজনক দূৰতে বিদূৰ কৰিবলৈ এটা কুকুৰ লগায়, কিন্তু তাতো কাৰ্য্যসিদ্ধি নহয় । তাকে দেখি ৰমণীয়ে ধাৰ্মিকক এই কৱিতাফাঁকি কৈছে । কৱিতাফাঁকিৰ তাৎপৰ্য্য্য হল :

ধাৰ্মিক আগেয়ে এটা কুকুৰেহে তোমাক ভয় খুৱাইছিল, এতিয়া কুকুৰ নাই, আছে এটা সিংহ । এতিয়া যদি তুমি আকৌ ইয়ালৈ আহা ; তেনেহলে সিংহৰ হাতত তোমাৰ মৰণ মিলিব ।

এই কৱিতাফাঁকি কোনোৱে অত্যন্ত ভিৰঙ্কতবাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ বুলি কয় ; তেওঁলোকৰ মতে ‘ভ্ৰমণ কৰা’ কথাৰাৰৰ অৰ্থ ‘ভ্ৰমণ নকৰিবা’ এনে অৰ্থ হোৱা বাবে বিপৰীত লক্ষণা হৈছে । গ্ৰন্থকাৰে সেই মত সমৰ্থন নকৰে । সেইবাবে ‘বিপৰীত লক্ষণাৰ আশঙ্কা কৰিব নালাগে’ বুলি তেওঁৰ নিজৰ যুক্তি দিছে ।]

শুনা মাত্ৰকে য’ত বিধি নিষেধত পৰিণত হয় আৰু নিষেধ বিধিত পৰিণত হয়, তেনেস্থলতহে বিপৰীত লক্ষণা সম্ভৱপৰ হয় । কিন্তু য’ত পূৰ্বৰ প্ৰসঙ্গ আদি আলোচনা কৰাৰ পিছতহে বিধিক নিষেধৰূপে আৰু নিষেধক বিধিৰূপে জনা যায়, তেনে স্থলত অভিধামূলক ধ্বনি হৈছে বুলিয়েই বুজিব লাগিব ।

উক্ত আছে—

“কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত শব্দৰ মুখ্যার্থ অনুপপন্ন

হোৱা বাবে প্ৰতীতি জন্মে আৰু কোনো ক্ষেত্ৰত

প্ৰতীতিৰ বাধা হয়। প্ৰথমটোত লক্ষণামূলক
ধ্বনি হয় আৰু দ্বিতীয়টোত হয় অভিধা-
মূলক ধ্বনি।”

ওপৰৰ উদাহৰণ দুটাৰ (কলগছ কল গছেই’ আৰু ‘নিশ্বাস লাগি
অন্ধ হোৱা’) ভিতৰত প্ৰথম ক্ষেত্ৰত মুখ্যার্থৰ অস্তু অৰ্থত সংক্ৰমণ অৰ্থাৎ
প্ৰৱেশ ঘটিছে ; অৰ্থৰ তিবোভাৱ ঘটা নাই। গতিকে ইয়াত অজহং-
স্বার্থ লক্ষণা, আৰু দ্বিতীয় উদাহৰণত মুখ্যার্থ সম্পূৰ্ণৰূপে লুকাই পৰা
বাবে জহং-স্বার্থ লক্ষণা হৈছে।

বিরক্ষিতাস্ত-পৰ-বাচ্য ধ্বনি বা অভিধামূলক ধ্বনিৰ প্ৰকাৰ—

বিরক্ষিতাস্ত-পৰ-বাচ্য ধ্বনি প্ৰথমে দুই প্ৰকাৰ,

অসংলক্ষ্যক্ৰম আৰু সংলক্ষ্যক্ৰম। ৫

বিরক্ষিতাস্ত-পৰ-বাচ্য ধ্বনি অসংলক্ষ্যক্ৰম আৰু সংলক্ষ্যক্ৰম এই
দুভাগত বিভক্ত হৈ দুই প্ৰকাৰ হয়।

[বাচ্যার্থৰ উপলব্ধিৰ পিছত ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰতীতি জনে, দুয়োটা অৰ্থৰ প্ৰতীতি
একে সময়তে হ’ব নোৱাৰে। বাচ্যার্থৰ উপলব্ধিৰপৰা ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰতীতিলৈকে
কালৰ পোষণপথ আছে। য’ত কালৰ পোষণপথৰ ক্ৰম লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি
তাতে অসংলক্ষ্যক্ৰম আৰু য’ত ক্ৰম লক্ষ্য কৰিব পাৰি, তাতে সংলক্ষ্যক্ৰম ব্যঙ্গ্য
ধ্বনি হয়।]

উক্ত দুই প্ৰকাৰ ধ্বনিৰ ভিতৰত বস-ভাৱাদিশ্ৰিত

অসংলক্ষ্য-ক্ৰম ব্যঙ্গ্যধ্বনি এবিধ বুলিয়েই ধৰা

হৈছে ; কিয়নো বস, ভাৱ আদিৰ ক্ষেত্ৰত সুকীয়া

সুকীয়াকৈ ভাগ কৰিলে বিভাগ ইমান বেছি হয়

যে সকলোবোৰৰ সংখ্যা দিয়াই টান হৈ পৰে। ৬

এই ধৰণৰ বস-ভাৱাদিশ্ৰিত ধ্বনিয়ৈই অসংলক্ষ্য-ক্ৰম ব্যঙ্গ্য ধ্বনি।

অসংলক্ষ্য-ক্ৰম ব্যঙ্গ্যৰ ক্ষেত্ৰত বিভাৱাদিৰ প্ৰতীতিয়ৈই ব্যঙ্গ্যার্থ
প্ৰতীতিবো কাৰণ ; গতিকে বাচ্যৰ উপলব্ধিৰপৰা ব্যঙ্গ্যৰ্থ প্ৰতীতিলৈকে

নিশ্চয় এটা ক্ৰম আছে; কিন্তু এশ পাহ পছমৰ পাহি বিদ্ধাৰ দৰে, বাচ্যার্থ উপলব্ধিৰ পিছত ব্যাখ্যার্থৰ প্ৰতীতি অত্যন্ত দ্ৰুতভাৱে হোৱা বাবে পৌৰ্ব্বাপৰ্য্যৰ ক্ৰম লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি।

[অসংলক্ষ্যক্ৰম কথাৰাৰ এইদৰে বৃজিব লাগিব: বাচ্যাৰ্থোপলব্ধি আৰু ব্যাখ্যার্থৰ প্ৰতীতি একে সময়তে নহয়, এটাৰ পিছত হে আনটো হয়। ছুষ্টোটাৰ মাজত আগ-পিছ হোৱা ক্ৰম থাকিলেও, সেই ক্ৰম লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি। যেনেকৈ এশপাহ পছম-পাহি একেলগে জাপি সৈ বেজী এটাৰে খোচ মাৰি ফুটালে এটা পাহি ফুটোৱাৰ পিছত পিছৰটো পাহি ফুটোৱালৈকে সময়ৰ এটা ক্ৰম থাকিলেও দ্ৰুততাৰ বাবে সেই ক্ৰমে লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি, ঠিক তেনেকৈ অত্যন্ত দ্ৰুতভাৱে নিষ্পন্ন হোৱা বাবে বাচ্যার্থ উপলব্ধিৰপৰা ব্যাখ্যার্থ প্ৰতীতিলৈকে হোৱা ক্ৰমো লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি।]

বস-ভাৱ আদিৰ ক্ষেত্ৰত এটাৰেই অনন্ত ভেদ আছে গুণ সেই-বিলাকৰ সংখ্যা নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়। গতিকে অসংলক্ষ্য ক্ৰম-ব্যঙ্গ্য ধ্বনি নামৰ কাব্য এক প্ৰকাৰ বুলিয়েই কোৱা হৈছে। কিয়নো কেৱল একমাত্ৰ শৃঙ্গাৰ নামৰ ভাগটোৰে নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ আলিঙ্গন-চুম্বন-অধৰপান আদিৰ বিভিন্নতা আৰু বিভাৱ আদিৰ বৈচিত্ৰ্যৰ বাবে, সম্ভোগ-বসাস্থিত ব্যঙ্গ্যৰ সংখ্যাই যি স্থূলত হিচাপ কৰি উলিয়াব নোৱাৰি, তেনেস্থূলত সকলোবোৰ বস-ভাৱ (বসাতাস-ভাৱাতাস আদিৰ) আদিক আশ্ৰয় কৰি থকা ব্যঙ্গ্যৰ সংখ্যা দিয়া কেনেকৈ সম্ভৱ?

সংলক্ষ্যক্ৰম-ব্যঙ্গ্য ধ্বনি তিনি প্ৰকাৰ:

প্ৰতিশব্দৰূপ ধ্বনি শব্দ, অৰ্থ আৰু শব্দার্থ উভয়ৰে-
পৰা উদ্ভূত হয় গুণে এই ধ্বনিক সংলক্ষ্যক্ৰম বোলা
হয়। সংলক্ষ্যক্ৰম ধ্বনি তিনি প্ৰকাৰ বুলি
পণ্ডিতসকলে কয়। ৭

অনুকৰণৰূপ ব্যঙ্গ্যৰ ক্ৰম এনে ক্ষেত্ৰত লক্ষ্য কৰিব পাৰি। এই

ব্যাক্য শব্দশক্তি, অৰ্থশক্তি আৰু শব্দাৰ্থ উভয় শক্তিবপৰা উদ্ভৱ হয়, এই দ্বিবিধ শক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হয় গুণ সংলক্ষ্যক্ৰম-ব্যাক্যধ্বনি-কাব্যও তিনি প্ৰকাৰৰ।

এই তিনি প্ৰকাৰৰ ভিতৰত—

শব্দশক্তিবপৰা উদ্ভৱ হোৱা সংলক্ষ্যক্ৰম ব্যাক্য ধ্বনি
বস্তুগত আৰু অলঙ্কাৰগত ; গতিকে দুই প্ৰকাৰ। ৮

বস্তুতেই অলঙ্কাৰৰ স্থিতি যদিও, ‘অলঙ্কাৰ’ বুলি বেলেগে কোৱা
বাৰে, ‘বস্তু’ৰ অৰ্থ অলঙ্কাৰহীন বস্তু বুলি এই ক্ষেত্ৰত ধৰিব লাগিব।
[বস্তু = বৰ্ণনীয় বিষয়, বাক্য]

ইয়াৰ ভিতৰত বস্তুগত শব্দশক্ত্যুদ্ভৱ ব্যাক্যৰ উদাহৰণ ; যেনে—

পশ্চিমা গ এখ সখৰমখি মণং পথৰ থলে গামে।

উন্নত পওহৰং পেক্খিঅ উণ জুই বসসি তা বসু ॥

(পৰ্ব্বতীয়া গাঁও ই যে পথিক স্তম্ভন

ইয়াত অলপো নাই বহু-আভৰণ

উন্নত পয়োধৰ কৰি দৰশন

ইচ্ছা হ’লে কৰা তুমি বস্তনী বাপন।)

উন্নত পয়োধৰ = ওখ (ওন্দোলাই অহা) মেঘ, তুলস্তুন।

ইয়াত ‘সখৰ’ আদি শব্দ-শক্তিৰ দ্বাৰা “পথিক ! যদি তুমি উপভোগ
কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা, তেনেহ’লে থাকা।” — এই বস্তু (বিষয়) ব্যাক্য
হৈছে।

[ব্যাক্যার্থ : “পথিক। এই পৰ্ব্বতীয়া গাঁৱত শাস্ত্ৰৰ বিধি-নিষেধ একো নাই ;
গতিকে যদি তুমি মোৰ উন্নত পয়োধৰ দেখি থাকিব খোজা, তেনেহলে থাকা।”
ইয়াত ‘সখৰ’ শব্দৰ অৰ্থ শৰ্যাৰ আভৰণ আৰু শাস্ত্ৰ, ‘পওহৰ’ শব্দৰ অৰ্থ (পয়োধৰ)
মেঘ আৰু স্তুন। ইয়াত বাচ্যার্থৰপৰা যি ব্যাক্যার্থ পোৱা গৈছে, সেইটো বস্তু
মাত্ৰ, ভাব বা অলঙ্কাৰ নহয় ; সেইবাবে বস্তুধ্বনি। তাকো পোৱা গৈছে ‘সখৰ’
‘পওহৰ’ আদি শব্দৰপৰা, গতিকে শব্দশক্তিমূলক। ‘সখৰ’ আৰু ‘পওহৰ’

পৰ্যায়বাচী অন্ত শব্দ বহুৱালে ব্যাক্যার্থ আৰু নাথাকে। ‘শব্দ্যৰ অভাৱ হলেও উন্নত পদ্যোধৰণৰ অভাৱ নহয়, গতিকে যদি থাকিব খোজা, থাকা’—কোনোৰে এইদৰে ব্যাখ্যা কৰে।]

শব্দশক্ত্যন্তৰ অলঙ্কাৰ ধ্বনি ; যেনে—

“তুৰ্গালজ্বিত বিগ্ৰহঃ...”

ইয়াত প্ৰাসঙ্গিক বিষয় হ’ল—উমা নামে বাগীৰ স্বামী ভানুদেৱ নামে বজাৰ বৰ্ণনা, সেই বজাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতেই অপ্ৰাসঙ্গিক উমা-বল্লভ মহাদেৱৰ বৰ্ণনাকল্প দ্বিতীয় অৰ্থটোৰো সূচনা হৈছে। পিছে, অপ্ৰাসঙ্গিক উমাবল্লভ মহাদেৱৰ বৰ্ণনা যাতে অসংলগ্ন হৈ নপৰে, সেই উদ্দেশ্যে মহাদেৱ আৰু ভানুদেৱৰ মাজত-উপমান উপামেয় ভাৱ কল্পনা কৰা হৈছে। উপমান-উপমেয় ভাৱ কল্পনাৰ ফলত উমা-বল্লভ (ভানুদেৱ) উমাবল্লভৰ (মহাদেৱ) তুল্য এই উপমা অলঙ্কাৰ ব্যক্তি হৈছে। [গতিকে ইয়াত শব্দশক্ত্যন্তৰ অলঙ্কাৰ ধ্বনি হৈছে।]

অন্য এটা উদাহৰণ ; যেনে—

অমিতঃ সমিতঃ প্ৰাপ্তৈকৎকৰ্মৈৰ্হৃদঃ প্ৰভো,

অহিতঃ সহিতঃ সাধু-যশোভিৰসতামসি ॥

(প্ৰব্। দুইৰ বৈৰী আপুনি যুদ্ধত লাভ কৰা নৈপুণ্যে আৰু সাধুবাদেৰে বিজয়িত হৈ অপৰিমেয় আনন্দদায়ক হৈছে।)

[এই কবিতাকৈৰিৰ “অমিতঃ সমিতঃ” আৰু “অহিতঃ সহিতঃ” এই শব্দ কেইটা পৰস্পৰবিৰোধী বেন দেখি। অমিতঃ=অপৰিমিত, সমিতঃ=পৰিমিত, অহিতঃ=হিতশূন্য, সহিতঃ=হিতযুক্ত। কিন্তু ‘সমিতঃ’ শব্দৰ অৰ্থ যুদ্ধৰপৰা, ‘অহিতঃ’ শব্দৰ অৰ্থ দুইৰ শত্ৰু, আৰু ‘সহিতঃ’ শব্দৰ অৰ্থ যশস্বায়ুক্ত কবিলে বিৰোধ নাথাকে।]

এই উদাহৰণত ‘অমিতঃ’ আদি শব্দৰ পিছত ‘অপি’ (ও) শব্দটো নথকা বাবে বিৰোধাভাস অলঙ্কাৰ ব্যক্তি হৈছে।

ব্যক্তি অলঙ্কাৰ্য্য, তথাপি ব্ৰাহ্মণ-শ্ৰমণ শ্ৰায় অনুসাৰে অলঙ্কাৰ্য্য ব্যক্তিকে অলঙ্কাৰ বুলি গৌণভাৱে কোৱা হৈছে।

[কথাবাবৰ তাৎপৰ্য্য এনে—অন্ত সকলোতকৈ ব্যাক্যার্থ প্রধান হৈছে ধ্বনি বোলা হয়। ব্যাক্যার্থক অধিক মনোজ্ঞ কৰিবলৈকে অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োগ, গতিকে ব্যাক্য অলঙ্কাৰ্য্য। অলঙ্কাৰৰ প্ৰয়োজন ব্যাক্যার্থ ধ্বনিত হোৱাতে শেষ হয়, গতিকে এনে ক্ষেত্ৰত কেৱল ধ্বনি বোলাইহে উচিত।

কোনো ব্ৰাহ্মণ ভ্ৰমণ হ'লে, তেওঁৰ আৰু ব্ৰাহ্মণস্ব নাথাকে; তথাপি এনে ভ্ৰমণকো ব্ৰাহ্মণ-ভ্ৰমণ বোলা হয়। ঠিক সেইদৰে পূৰ্বৰ অলঙ্কাৰৰ স্বৰূপ হ'বৰি অলঙ্কাৰ-ধ্বনি বোলা হৈছে।]

অৰ্থশক্তিমূলক ধ্বনিৰ বিভাগ :

অৰ্থশক্ত্যন্তৰ ধ্বনি দুই প্ৰকাৰ—বস্তুগত আৰু অলঙ্কাৰগত। এই দুই প্ৰকাৰ ধ্বনি আকৌ স্বতঃ-সম্ভবী, প্ৰোডোক্তিসিদ্ধ আৰু কবিকল্পিত ব্যক্তিৰ প্ৰোডোক্তিসিদ্ধ—এই তিনিভাগত বিভক্ত হৈ ছয় প্ৰকাৰ হয়। এই ছয় প্ৰকাৰে আকৌ বস্তু আৰু অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জিত কৰে; গতিকে অৰ্থশক্তিমূলক ধ্বনি বাৰ প্ৰকাৰ। ৯।

[বস্তুগত স্বতঃ সম্ভবী, কবি প্ৰোডোক্তি আৰু কাব্য কল্পিত ব্যক্তিৰ প্ৰোডোক্তি-মূলক বস্তুধ্বনি তিনিপ্ৰকাৰ আৰু অলঙ্কাৰধ্বনি তিনি প্ৰকাৰ মুঠ ছয় প্ৰকাৰ; সেইদৰে অলঙ্কাৰ গত স্বতঃসম্ভবী, কবি প্ৰোডোক্তি আৰু কবি কল্পিত ব্যক্তিৰ প্ৰোডোক্তিমূলক বস্তুধ্বনি তিনি প্ৰকাৰ আৰু অলঙ্কাৰধ্বনি তিনি প্ৰকাৰ মুঠ ছয় প্ৰকাৰ। গতিকে অৰ্থশক্তিমূলক ধ্বনি বাৰ প্ৰকাৰ।]

কাব্যৰ ঠেচিত্যৰ বাবে (তেনে শব্দৰ বাহিৰে আন প্ৰমাণৰ দ্বাৰাও) যিখিনি অৰ্থ অনুভৱৰ বিষয় হয়, সেয়ে স্বতঃ সম্ভৱী [অৰ্থাৎ কাব্যৰ নিজৰ অৰ্থৰ দ্বাৰাই আপোনা আপুনি সম্ভৱ হোৱা ব্যাক্যার্থ]

প্ৰোডোক্তি-সিদ্ধৰ অৰ্থ হ'ল—প্ৰোডোক্তিৰদ্বাৰা সম্ভৱ হোৱা, ঠেচিত্যৰ দ্বাৰা হোৱা নহয়।

ক্ৰমান্বয়ে উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

(১) স্বতঃসম্ভৱী বস্তুবদ্বাৰা বস্তুধ্বনি—

দৃষ্টিং হে প্ৰতিৱেশিনি ! কণমিহাপ্যশ্বদগৃহে দাস্তসি
প্ৰায়োণাস্ত শিশোঃ পিতা ন ৱিৰসঃ কোপীৰণঃ পাস্ততি ।
একাকিত্তাপি যামি সম্ভৱমিতঃ শ্ৰোতস্তমালাকুলম্
নীৰজ্জন্তনুমালিখন্ত জবঠচ্ছেদা নলগ্ৰন্থয়ঃ ॥

(হেবা প্ৰতিবেশিনী, খন্তক আমাৰ ঘৰৰ ফালেও চকু দিবাচোন। এই ল'ৰাটোৰ বাপেকে আকৌ কুঁৱাৰ কেহা পানী মুঠেই খাব নোথোজে ; সেই কাৰণে কোনো লগ-ভাগ নোহোৱাকৈয়ে মই অকলশৰেই এতিয়া নল-খাগৰিয়ে ঢাকি থোৱা বাটেদি তমাল গছেৰে ভৰি থকা নৈৰ ঘাটলৈ যাওঁ। নল-খাগৰিৰ জোড়া আগৈ মোৰ গা কাটিলেও আক উপায় নাই।)

এই উদাহৰণত স্বতঃ সম্ভৱী বস্তুবদ্বাৰা সেই অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰা কোনো কুলটাৰ অলপ পিছতে পৰপূৰণবদ্বাৰা উপভোগ আৰু সেই উপভোগজনিত নথ-স্কৃত আদি গোপন কৰা বিষয় ব্যঞ্জিত হৈছে।

(২) স্বতঃ সম্ভৱী বস্তুবদ্বাৰা অলঙ্কাৰধ্বনি :

দিশি মন্দায়তে তেজো দক্ষিণশ্চাং ৰৱেৰপি ।
তস্তামেৰ ৰঘোঃ পাণ্ড্যাঃ প্ৰতাপং ন বিবেহিৰে ॥

(দক্ষিণফালে সূৰ্য্যৰ উত্থাপৰ প্ৰখৰতাও কমি যায়, কিন্তু সেই দক্ষিণ দিশতে পাণ্ড্য দেশীয় ৰজাসকলে ৰঘুব প্ৰতাপ সন্ধান কৰিব নোৱাৰিলে।)

এই উদাহৰণত স্বতঃ সম্ভৱী বস্তুবদ্বাৰা 'সূৰ্য্যৰ তেজতকৈ (উত্থাপৰ প্ৰখৰতা) ৰঘুব প্ৰতাপ বেছি' এই ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰ (য'ত উপমানতকৈ উপমেয়ক বেছি ভাল বা বেয়া বুলি বৰ্ণনা কৰা হয়) ব্যঞ্জিত হৈছে।

(৩) স্বতঃ সম্ভৱী অলঙ্কাৰবদ্বাৰা বস্তুধ্বনি—

আপতস্তমমুং দূৰাদূৰাকৃতপৰাক্ৰমঃ
বলোহৱলোকয়ামাস মাতঙ্গমিৰ কেশৰী ॥

(সিংহই নিজৰ ফালে অহা হাতীক যেনেকৈ দূৰতে চাই লয়, ঠিক সেইদৰে বলবামেও তেওঁক (বেণুদাবীক) দূৰতে চাই ললে ।)

এই উদাহৰণত উপমা অলঙ্কাৰক আশ্ৰয় কৰি থকা স্বতঃসম্ভৱী ব্যঞ্জকাৰ্যবদ্ধাৰা 'বলবামে এতিয়াই বেণুদাবীক (বাণৰ পুত্ৰ) বধ কৰিব'— এই বিষয় ব্যঞ্জিত হৈছে ।

(৪) স্বতঃসম্ভৱী অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰা অলঙ্কাৰধ্বনি :

গাঢ় কাস্তদৰ্শনকৃতৱাখা-সঙ্কটাদবিবধূজ্ঞনস্ত যঃ ।

ওষ্ঠৱিক্ৰমদলান্দ্ৰমোচয়ন্নিৰ্দেশন্ যুধি কৰা নিজাধৰম্ ॥

(যুদ্ধত তেওঁ খঙত নিজৰ ওষ্ঠ কামুৰি, ত্ৰিহৃতমৰ দস্তাবাতৰ কৃতজ্ঞানিত গভীৰ ব্যাখাৰ বিষয় বিপদৰপৰা শত্ৰু পক্ষীয় ৰমণীৰ পোৱালৰ নিচিনা বড়ো ওঠবোৰ মুক্ত কৰিছিল ।)

এই উদাহৰণত স্বতঃসম্ভৱী বিৰোধ অলঙ্কাৰৰদ্বাৰা (অধৰ দংশনত ব্যাখ্যাহে হয়, মুক্তি নহয়—এয়ে বিৰোধ ; নিজৰ অধৰত ব্যাখা কিন্তু শত্ৰু ৰমণীৰ স্বামী নিহত হোৱাত ভৱিষ্যতে অধৰ-দংশন নহ'ব, গতিকে মুক্তি) বীৰে অধৰ দংশন কৰাৰ লগে লগে শত্ৰু নিপাত কৰিছে—এই সমুচ্চয় অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জিত হৈছে ।

(৫) কৱি প্ৰৌঢ়োক্তিসিদ্ধ বস্তুৰদ্বাৰা বস্তুধ্বনি :

সজ্জেই সুবহি মাসো গ আওণেই জুৱইজন লক্খ-সহে ।

অহিগঅ সহআৰ মুহে গ অপল্লব পন্তনে অনঙ্গস সৰে ॥

(নতুন কুঁহি পাতেৰে নিৰ্ম্মিত আমাৰ মলেৰে অগ্ৰভাগ ৰচিত যুৱতীৰ হৃদয় ভেদ কৰিব পৰা মদনৰ বাণ বসন্ত কালে (চ'ত মাহে) হৃদয়জিতহে কৰে, আঁতৰাই নিয়ে ।)

এই উদাহৰণত বসন্তকাল শৰ নিৰ্ম্মাণ, মদন ধনুৰ্ধাৰী, যুৱতী লক্ষ্য বস্তু, ফুলেই ধনুৰ বাণ । এই সকলোখিনি কথা কৱি প্ৰৌঢ়োক্তিসিদ্ধ (সচৰাচৰ প্ৰচলিত বা বাস্তৱ নহয়), এই বৰ্ণনাৰদ্বাৰা প্ৰকাশিত হৈ মদন বিকাৰৰ আবিৰ্ভাব হৈছে, এই বিষয় ব্যঞ্জিত হৈছে ।

(৬) কৰি শ্ৰোতোক্তি-সিদ্ধ বস্তুবদ্বাৰা অলঙ্কাৰধ্বনি :

বজ্জনীষু রিমলভানোঃ কবজালেন প্রকাশিতং বীৰ ।

ধরলয়াত ভূরনমগুলমখিলং তন্ন কীৰ্ত্তিসম্ভূতিঃ সততম ॥

(হে বীৰ ! চন্দ্ৰৰ কিৰণে কেবল বাতিহে সমগ্র বিশ্বকে প্রকাশ কৰি উজ্জ্বল কৰে ; কিন্তু আপোনাৰ যশস্তা বাশিয়ে সমগ্র বিশ্বক সদায় উজ্জ্বলাই থয় ।)

এই উদাহৰণত কৰি শ্ৰোতোক্তি-সিদ্ধ বস্তুবদ্বাৰা (চন্দ্ৰৰ কিৰণ, বজ্জাৰ যশস্তা আদি) বজ্জাৰ যশস্তা পৰম্পৰাই চন্দ্ৰৰ কিৰণবাজিতকৈয়ো বেছি কাল ভূরনমগুল পোহৰাই ৰাখে এই ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰধ্বনি হৈছে ।

(৭) শ্ৰোতোক্তিসিদ্ধ অলঙ্কাৰবদ্বাৰা বস্তুধ্বনি—

দশাননকিৰীটেভাস্তংক্ষণং বান্ধসশ্ৰিয়ঃ

মণিৰ্যাজেন পৰ্য্যস্তাঃ পৃথিৱ্যামশ্ৰুনিন্দরঃ ॥

(ঠিক সেই মুহূৰ্ত্ততে দশাননৰ কিৰীটবিলাকৰপৰা মণি-বস্ত্ৰ পৰাৰ চলতে বান্ধস কুলৰ ৰাজলক্ষ্মীৰ চকুলোহে যেন বাগৰি আহিল ।)

এই উদাহৰণত কৰি শ্ৰোতোক্তি-সিদ্ধ অপহুতি অলঙ্কাৰবদ্বাৰা (গোপনীয় বিষয় শ্লেষ বা উপমা আদিৰ ভঙ্গীৰে ইঙ্গিত কৰা) ” ভৱিষ্যতে বান্ধসকুলৰ ঐশ্বৰ্য্য বিনাশ হ’ব ”—এই বিষয়টো ব্যঞ্জিত হৈছে ।

(৮) কৰি শ্ৰোতোক্তি-সিদ্ধ অলঙ্কাৰবদ্বাৰা অলঙ্কাৰধ্বনি :

ধন্মিলে নরমল্লিকাসমুদয়ো হস্তে সিভাস্তোকহম্

হাবঃ কণ্ঠতে পয়োধবযুগে শ্রীখণ্ডলেপো ঘনঃ ।

একোহপি ত্ৰিকলিঙ্গভূমিতিলকঃ স্বকীৰ্ত্তিবাশিৰ্য্যয়ো

নানা মণ্ডনতাং পুৰন্দৰপুৰীৰামভ্ৰুংগাং ৰিগ্ৰহে ॥

(মহাৰাজ, আপুনি ত্ৰিকলিঙ্গ ভূমিৰ তিলক । আপোনাৰ কীৰ্ত্তি একক হ’লেও সিয়েই পুৰন্দৰৰ স্বৰ্গপুৰীৰ ললনাসকলৰ অঙ্কত বিবিধ অলঙ্কাৰ আৰু মণ্ডন ৰূপে বিৰাজ কৰিছে ; আপোনাৰ কীৰ্ত্তি স্বৰ্গললনাৰ খোপাত নৱমল্লিকা, হাতত শ্বেতপদ্ম, ডিঙিত হাব আৰু শুন যুগলত চন্দনৰ ডাঠ অঙ্কলেনন হৈ পাবিছে ।)

এই উদাহৰণত কৰি শ্ৰৌচোক্তি-সিদ্ধ ৰূপক অলঙ্কাৰবদ্ভাব। (যশস্ৰাক্ত অলঙ্কাৰ ৰূপে বৰ্ণনা কৰাটো কৰি শ্ৰুতিভাসিদ্ধ আৰু ৰূপক) “আপুনি মৰতৰ মানুহ হৈয়ে অম্বাৱতীৰ দেৱললনাৰ উপকাৰ সাধিছে”—এনে বিভাৱনা অলঙ্কাৰধ্বনি হৈছে।

[কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি হ'লে বিভাৱনা অলঙ্কাৰ হয়; ইয়াত পৃথিৱীৰ বজাৰ যশস্ৰাক্ত পৰ্গৰ দেৱললনাৰ মণ্ডনৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে; গতিকে বিভাৱনা অলঙ্কাৰ হৈছে।]

(২) কৱি-কল্পিত ব্যক্তিৰ শ্ৰৌচোক্তি-সিদ্ধ বদ্ভাববদ্ভাব বদ্ভাবনি—

শিখৰণি কহু নাম কিয়চ্চিৎ কিমভিধানমসারকবোত্তপঃ।

সুমুখি যেন ভৱাধৰপাটলঃ দশতি বিশ্বকলং শুকশাৱকঃ ॥

(হে সুন্দৰী, এই ভাটো পোৱালিটোৱে কোন পৰ্ব্বতৰ শিখৰত কিমান দিন কি এনে তপস্তা কৰিছিল যে সি তোমাৰ অধৰৰ নিচিনা বগুচুয়া বিশ্বকল (কোৱা ভাতুৰী) কামুৰিবলৈ পাইছে।)

এই ক্ষেত্ৰত কৱিকল্পিত কোনো কামুকৰ শ্ৰৌচোক্তি-সিদ্ধ বদ্ভাব সহায়ত “অনেক পুণ্যৰ ফলতহে তোমাৰ অধৰ পান কৰিবলৈ পোৱা যায়” এই কথা শ্ৰুত হৈছে।

সুভগে কোটিসংখ্যমুপেত্য মদনান্তগৈঃ।

রসন্তে পঞ্চতা ত্যক্তা পঞ্চতাসীছয়োগিনাম্ ॥

(সৌভাগ্যৱতী! বসন্ত কালত মদনৰ পঞ্চশবে কোটিসংখক হৈ পঞ্চত্যাগ কৰে সিঁচা, কিন্তু বিবহীজনৰ হ'লে পঞ্চত্যাগ প্ৰাপ্ত হয়।)

এই উদাহৰণত বসন্ত কালত মদনৰ পঞ্চবাণ কোটি সংখ্যক হোৱা বাবে সকলো বিবহীৰে মৰণ চমু চাপে, কৱিকল্পিত বক্তাৰ শ্ৰৌচোক্তি-সিদ্ধ এই বদ্ভাব সহায়ত উৎশ্ৰেণীক অলঙ্কাৰ ব্যক্তি হৈছে; যেনে—“মদনৰ শৰবিলাকে নিজৰ পঞ্চ- (পাঁচ সংখ্যক) পৰিত্যাগ কৰি যেন বিবহী সফলক আক্ৰমণ কৰিছে। গতিকে বিবহীৰ পঞ্চ- (মৃত্যু) হৈছে।”

মল্লিকামুকুলে চণ্ডি ! ভাতি শুক্লং মধুত্ৰতঃ ।

প্রয়াণে পঞ্চরাত্রস্ত শঙ্খমাপুৰয়ন্তি ॥

(চণ্ডী, মল্লিকা-মুকুলত শুক্ল-শুক্লই ভোমোবাই যেন পঞ্চৰ মদনৰ যুদ্ধযাত্ৰাৰ কালত শঙ্খধ্বনিহে কৰিছে ।)

এই উদাহৰণত কৱিকল্পিত বক্তাৰ শ্ৰৌটোক্তিসিদ্ধ উৎশ্ৰেণীক অলঙ্কাৰবহাৰা (ভোমোবাই যেন শঙ্খহে বজাইছে) এই কথাবে ব্যঞ্জনা হৈছে যে, যুদ্ধৰ কামোদ্দাদনাকাৰী এয়া বসন্ত কাল আহিছে; তেনেহ'লে কোৱাটোন বাক মানিবী, তুমি এতিয়াও কিয় অভিমান এৰা নাই?"

মহিলা সহস্ৰ ভৰিএ তুহ হিঅএ সুহস্ৰ সা অমামন্তী ।

অণুদিগমগল্লকম্মা অঙ্গং তণু অং পি তণু এই ॥

(হে সুন্দৰ। সহস্ৰ বমনীৰে পৰিপূৰ্ণ তোমাৰ অন্তৰত একেৰিও ঠাই নেপাই সেই বেচেষীয়ে নিতৌ আন কাম-কাজ এৰি নিজৰ লাহী দেহাটি শুকাই আৰু কণ কৰিছে ।)

এই উদাহৰণত, “সুদয়ত অকণো ঠাই নাপাই” এই উক্তিত প্ৰকাশ হোৱা কৱিকল্পিত বক্তাৰ শ্ৰৌটোক্তি-সিদ্ধ কাব্য লিঙ্গ অলঙ্কাৰবহাৰা বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জিত হৈছে : “দেহাটি কণ কৰিলেও তোমাৰ সুদয়ত ঠাই পোৱা নাযায় ।”

(সুদয়ত ঠাই নোপোৱা বাবে দেহাটি শুকাই কণ কৰিছে : ইয়াত দেহা শুকাৱা কাৰ্য্যৰ হেতু, সুদয়ত ঠাইৰ অভাৱ; গতিকে কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ। আকৌ, দেহা কণাই যোৱাতো সুদয়ত ঠাই পোৱা নাই; ইয়াত কাৰণ থকা সত্ত্বেও কাৰ্য্যৰ অভাৱ হৈছে বাবে বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰ ।]

কৱি শ্ৰৌটোক্তিতকৈ কৱিকল্পিত বক্তাৰ শ্ৰৌটোক্তি সূকীয়াতকৈ যে দেখুওৱা হ'ল তাৰ অৰ্থ এয়ে যে—কৱিকল্পিত বক্তাৰ যেনে অল্পবাগ-প্ৰৱৰ্ত্তা থাকে, কৱিৰ নিজৰ তেনেকুৱা অল্পবাগ-প্ৰৱৰ্ত্তা নাথাকে

আক সেইবাবেই কৰি প্ৰৌঢ়োক্তিতকৈ কৰিকল্পিত বক্তাৰ প্ৰৌঢ় উক্তিৰে
সহৃদয়ৰ হৃদয়ত বিশেষ চমৎকাৰ উৎপাদন কৰে।

ওপৰৰ উদাহৰণৰ অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জনৰ ক্ষেত্ৰত ৰূপণ উৎপ্ৰেক্ষণ,
ব্যতিৰেচন প্ৰভৃতিবহে প্ৰাধান্য থাকে আৰু সিয়েই সহৃদয়ৰ হৃদয়
সংবেগ : ৰূপ্য অৰ্থাৎ উৎপ্ৰেক্ষা, ব্যতিৰেচ্য আদিৰ প্ৰাধান্য নাথাকে।
এই কাৰণে এইবোৰ ক্ষেত্ৰত অলঙ্কাৰেই প্ৰাধান্য অনুভূত হয়।

অলঙ্কাৰবহাৰা বস্তৱ ব্যঞ্জন হোৱা ক্ষেত্ৰত অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জক বুলি কোৱাৰ
তাৎপৰ্য্য এয়ে যে, এনে ক্ষেত্ৰত ৰূপক, ব্যতিৰেক, উৎপ্ৰেক্ষা অলঙ্কাৰ আদি প্ৰধান
ভাৱে অনুভূত হয়, সেই সেই অলঙ্কাৰে প্ৰকাশ কৰা বিষয়বস্তুৰ অনুভৱ হয় গৌণ ;
অলঙ্কাৰে মুখা স্থান পোৱা বাবেই অলঙ্কাৰৰ ব্যঞ্জকত পৃথকভাৱে কোৱা হৈছে।]

শব্দ আৰু অৰ্থৰ শক্তিৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা ব্যঞ্জন-

ধ্বনি মাত্ৰ এক প্ৰকাৰ। ১০

শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়োৰে শক্তিৰপৰা উদ্ভূত ব্যঞ্জ্যত ধ্বনিৰ প্ৰকাৰ
ভেদ নাই, ই মাত্ৰ এবিধ।

হিমযুক্তচন্দ্ৰকচিৰঃ স-পদ্মকো মদয়ন্ দিচ্ছান্ জনিতমীনকেতনঃ।

অভৱৎপ্ৰসাদিতসুৰো মহোৎসৱঃ প্ৰমদাজনশ্চ স চিৰায় মাধৱঃ ॥

(হিমনির্মুক্ত চন্দ্ৰতুল্য কান্তিমান্ লক্ষ্মীযুক্ত, প্ৰজ্জ্বলন্ত জনক, দেৱতাসকলৰ মন
প্ৰসন্ন কৰোঁতা মাধৱ দ্বিচ্ছাসকলৰ আনন্দ দান কৰি অচিৰে ৰমণীসকলৰ মহানন্দ
স্বৰূপ হৈ উঠিল।

বাক্যার্থ : হিম আঁতৰি যোৱাত নিৰ্মল চন্দ্ৰেৰে কান্তিমান্ পদ্মযুক্ত,
কামোদ্দীপক সুৰা নিৰ্মলকাৰক বসন্তকাল অচিৰে পক্ষীকুলক উন্মত্ত কৰি
ৰমণীসকলৰ আনন্দস্বৰূপ হৈ উঠিল।)

এই উদাহৰণত ‘মাধৱ অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ, মাধৱ অৰ্থাৎ বসন্তকালৰ
নিচিনা’—এই উপমা অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জ্য হৈছে।

[ইয়াত মাধৱ=কৃষ্ণ, মাধৱ=বসন্ত ; কৃষ্ণ উপমেয় আৰু বসন্ত উপমান স্বৰূপ
হোৱা বাবে উপমাঅলঙ্কাৰ ব্যঞ্জ্য হৈছে।]

এইদৰে ব্যাক্যৰ ভেদবৰণবাই ব্যঞ্জক কাব্যৰ ভেদ নিৰূপণ কৰা হয়।

গতিকে ধ্বনি ঔঠৰ প্ৰকাৰ। ১১

অবিরক্ষিত বাচ্যধ্বনি অৰ্থাস্তৰ-সংক্ৰমিত বাচ্যধ্বনি আৰু অত্যন্ত তিবন্ধত বাচ্যধ্বনি—এই দুভাগত বিভক্ত। বিৰক্ষিতাশ্ৰু-পৰবাচ্যধ্বনি অসংলক্ষ্যক্ৰমবাক্যৰূপে মাত্ৰ এবিধ। কিন্তু বিৰক্ষিতাশ্ৰুপৰ বাচ্যধ্বনি শব্দশক্তিমূলক, অৰ্থ শক্তিমূলক আৰু উভয় শক্তিমূলক ৰূপে পোন্ধৰবিধ। গতিকে মুঠতে ধ্বনি হ'ল ঔঠৰ বিধ।

[ধ্বনিক প্ৰথমতে লক্ষণামূলক আৰু অভিধামূলক বুলি দুটা বহল ভাগত ভগোৱা হৈছে। লক্ষণামূলক ধ্বনিয়েই অবিরক্ষিত বাচ্যধ্বনি আৰু অভিধামূলক ধ্বনিয়েই বিৰক্ষিতাশ্ৰুপৰবাচ্য ধ্বনি।

অবিরক্ষিত বাচ্যধ্বনিৰ অৰ্থাস্তৰ সংক্ৰমিত আৰু অত্যন্ত তিবন্ধত—এই দুটা ভাগ। বিৰক্ষিতাশ্ৰুপৰ বাচ্যধ্বনিৰ অসংলক্ষ্যক্ৰম বাক্য আৰু সংলক্ষ্যক্ৰম বাক্য এই দুটা বহল ভাগ। অসংলক্ষ্যক্ৰম বাক্যৰ কোনো প্ৰকাৰ ভেদ নাই, কিন্তু সংলক্ষ্যক্ৰম বাক্য আকৌ পোন্ধৰ বিধ: শব্দশক্তিমূলক দুবিধ, অৰ্থশক্তিমূলক বাৰ বিধ আৰু উভয় শক্তিমূলক এবিধ।

অৰ্থাস্তৰ সংক্ৰমিত বাচ্য—১

অত্যন্ত তিবন্ধত বাচ্য—১

অসংলক্ষ্য ক্ৰম বাক্য ১

শব্দশক্তিমূলক ১

অৰ্থশক্তিমূলক ১২

উভয় শক্তিমূলক ১

লক্ষণামূলক, অবিরক্ষিত বাচ্য

সংলক্ষ্যক্ৰম বাক্য

অভিধামূলক,
বিৰক্ষিতাশ্ৰুপৰ
বাচ্য

ইয়াৰ ভিতৰত—

শব্দাৰ্থ শক্তিমূলক ধ্বনি কেৱল বাক্যতহে হয়,

বাক্যবিলাক ধ্বনি পদ আৰু বাক্য দুয়ো ক্ষেত্ৰতে

হয়। ১২

ইয়াৰ ভিতৰত পদগত অৰ্থাস্তৰ সংক্ৰমিত বাচ্যধ্বনিৰ উদাহৰণ,
যেনে—

ধন্তঃ স এৱ তৰণো নয়নে তন্ত্ৰৈৱ নয়নে চ ।

যুৱজ্ঞন মোহনৱিত্তা ভৱিত্তেয়ং যন্ত সন্মুখে স্তম্ভাধী ॥

(যুৱকৰ মোহন বিভাৱক্লপা এই স্তম্ভাধী বাৰ সন্মুখলৈ আহে সেই তৰণেই ধন্ত আৰু তেওঁৰ নয়নেই প্ৰকৃত নয়ন ।)

এই উদাহৰণত থকা দ্বিতীয় নয়ন শব্দই—“সৌভাগ্যশালী নয়ন” এনে বিশিষ্ট অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে ।

বাক্যগত অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

হামস্মি ৱচ্‌মি ৱিত্ত্বাঃ সমৱায়োহিত্ৰ ভিত্তিভি ।

আত্মীয়াঃ মতিমা (স্থায়) দায় স্থিতিমত্ৰ ৱিধেহি তৎ ॥

(মই তোনাক কওঁ, ইয়াত বিদ্বান্‌মণ্ডলী সমৱেত হৈছে, গতিকে নিজৰ বিবেচনা অনুসৰণ কৰি ইয়াত অৱস্থান কৰা ।)

এই উদাহৰণত যাক কোৱা হৈছে, তেওঁ সন্মুখত থকা বাবে তেওঁকে কোৱা হৈছে বুলি বুজা হ’লেও ‘তোমাক’ বুলি আকৌ কোৱাৰপৰা অগ্ৰ সকলোতকৈ বেলেগ বিশিষ্ট ‘তুমি’ অৰ্থ লক্ষিত হৈছে । আকৌ সেইদৰে ‘কওঁ’, বোলোভেই [সেই ক্ৰিয়াৰ] কৰ্তা ‘মই’ক পোৱা গ’লেও আকৌ ‘মই’ বুলি কোৱাৰপৰা অগ্ৰসকলোতকৈ বিশেষভাৱে পৃথক ‘মই’ এনে অৰ্থ লক্ষিত হৈছে । সেইদৰে “ৱিদ্বান্‌ মণ্ডলী সমৱেত হৈছে” এই উক্তিৰপৰাই বক্তাৰ অভিপ্ৰায় সিদ্ধ হোৱা সত্ত্বেও ‘কওঁ’ বুলি জনাই কোৱাৰপৰা “কওঁ” শব্দই “উপদেশ দিওঁ” এনে বিশেষ অৰ্থ লক্ষিত কৰিছে ।

এইদৰে লক্ষিত হৈ এই শব্দবিলাকে নিজৰ অৰ্থতকৈ কিছু বেলেগ অৰ্থ ব্যঞ্জিত কৰিছে । এইদৰে ব্যঞ্জিত কৰাৰপৰা সমগ্ৰ বাক্যৰ এনে অভিপ্ৰায় ব্যক্ত হৈছে “মোৰ উপদেশ অত্যন্ত মঙ্গলজনক, গতিকে তুমি নিশ্চয় সেই উপদেশ পালন কৰা উচিত ।” সমগ্ৰ বাক্যই অৰ্থ ব্যঞ্জনা কৰা বাবে ই বাক্যগত অৰ্থান্তৰ সংক্ৰমিত বাচ্য ধ্বনি ।

পদগত অত্যন্ত তিবন্ধত বাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ, যেনে—

“নিশ্বাসাক্ষ ইবাদৰ্শচ্ছমা……”

(নিশ্বাসত অন্ধ হোৱা……)

বাক্যগত অত্যন্ততিবন্ধত বাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“উপকৃত্য রহু তত্র……”

(তুমি বহুত উপকাৰ কৰিছা . . .)

বাক্যগত অসংলক্ষ্যক্ৰম ব্যঙ্গ্য আৰু সংলক্ষ্যক্ৰম
ব্যঙ্গ্যৰ উদাহৰণ আগতে দিয়া হৈছে ।

[“শূন্যঃ রাসগৃহম্ . . . ” “পশ্চি অ গ অখ” ইত্যাদি]

পদগত উদাহৰণ , যেনে—

লারণাঃ তদসৌ কাস্তিস্তদ্রূপং স রচঃক্রমঃ ।

তদা সুধাশ্পদমভূদধুনা তু জ্ববো মহান্ ॥

(তেতিয়া সেই লারণা, সেই কাস্তি, সেই ৰূপ আৰু বাক্যৰ সেই ভঙ্গিমা অমৃতময়
হৈছিল ; কিন্তু এতিয়া মহা কষ্টদায়ক হৈছে ।)

এই উদাহৰণত ‘লারণা’ আদিৰ তেনেকুৱা অলৌকিক অনুভূতিৰ
একমাত্ৰ ব্যঞ্জক ‘সেই’ আদি শব্দৰে প্ৰাধান্য ; লারণা আদি অগ্ৰ
শব্দবোৰ তাৰে সহায়ক, গতিকে এই ক্ষেত্ৰত শব্দশক্তিমূলক ধ্বনি
পদগত বুলি কোৱা হৈছে ।

[সেই লারণা মিলন কালত অমৃতোপম আছিল আৰু সেই লারণাই বিবহকালত
কষ্টদায়ক হৈছে ;—এই কবিতাৰ্ণাকিত এনে তাৎপৰ্য্যাৰ্থৰ “সেই” শব্দটো ব্যক্তনা
কৰিছে আৰু ‘লারণা’ আদি শব্দ তাৰ সহায়ক হৈছে—জুয়োটা সমানে প্ৰধান নহয় ।
ধ্বনি একপদনিষ্ঠ হোৱা বাবে পদগত ধ্বনি, বাক্যগত নহয় ।]

সেই বাবেই ধ্বনিকাৰে কৈছে—

“শৰীৰৰ কোনো অজ্ঞত পৰিধান কৰা অলঙ্কাৰৰ দ্বাৰা

যি দৰে ৰমণীৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ পায়, সেইদৰেই

কেৱল পদবন্ধাৰা প্ৰকাশ্য ব্যঞ্জ্য ধ্বনিৰেই সুকবিৰ
বচনায়ো শোভা পায় ।”

এইদৰেই ভাৱ আদিৰ ক্ষেত্ৰতো ধ্বনিৰ উদাহৰণ উহা ।

[ওপৰৰ ‘সেই লাৱণ্য……’ ইত্যাদি ৰসবিষয়ক অসংলক্ষ্যক্ৰম
ব্যঞ্জ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ, ভাৱবিষয়ক এনে উদাহৰণ বিচাৰিলেও পোৱা
যাব ।]

মুক্তি-ভুক্তিকুদেকাস্ত-সমাদেশন-তৎপৰঃ ।

কস্ত নানন্দনিস্তদ্বং ৱিদধাতি সদাগমঃ ॥

(ভোগ আৰু মুক্তিৰ বিষয়ে একান্তভাবে নিৰ্দেশ দিয়াত তৎপৰ, উত্তম বোলাদিয়ে
কাকনো আনন্দ নিদিছে ?

ব্যাখ্যা : নিৰ্জ্জন ঠাইত উপস্থিতিৰ বাবে নিৰ্দেশ দিয়াত তৎপৰ, সম্ভোগবন্ধাৰা
বিৰহবেদন দ্বৰ কৰাত তোমাৰ নিচিনা উত্তম পুৰুষৰ আগমনে কাকনো আনন্দ
নিদিছে ?)

এই উদাহৰণত সন্নিহিত উপপত্তিৰ প্ৰতি প্ৰযুক্ত সদাগম (সং +
আগম) শব্দই ‘উত্তম শাস্ত্ৰ’ এই অৰ্থ অভিহিত কৰি ‘সংপুৰুষৰ আগমন’
(সতঃ পুৰুষস্য আগমঃ, সং + আগম) এই বিষয়বস্তু ব্যঞ্জিত কৰিছে ।
[গতিকে ই বস্তুধ্বনিৰ উদাহৰণ ।]

বাক, যদি কোৱা হয় “উত্তম আগমৰ (শাস্ত্ৰ) দৰে উত্তম পুৰুষৰ
আগমন”, তেনেহ’লে ওপৰৰ উদাহৰণত অলঙ্কাৰ (উপমা) ধ্বনিহে হব
লাগিছিল ; নহয়, ইয়াত অলঙ্কাৰধ্বনি বুলি কোৱা উচিত নহব—কিয়নো
‘সদাগম’ এই শব্দৰ দুটা অৰ্থৰ ভিতৰত উপমান-উপমেয় ভাৱ বিৱক্ষিত
হোৱা নাই, অৰ্থাৎ তেনে উপমাৰ ইঙ্গিত দিয়াটো বক্তাৰ অভিপ্ৰায় নহয় ।
গোপন প্ৰণয়লীলা গোপনে ৰাখিবলৈকে (দ্ব্যৰ্থক শব্দৰ প্ৰয়োগেৰে) দুটা
অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে মাত্ৰ । প্ৰসঙ্গ আদিৰ আলোচনা কৰিলে
দেখা যাব যে বক্তৃতাৰ লগত সদাগমৰ (উত্তম শাস্ত্ৰ) কোনো সম্পৰ্ক
নাই ।

পদগত আলঙ্কারধ্বনিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

অনন্তসাধাৰণধীৰুঁতাখিলরসুন্ধৰঃ ।

বাজতে কোহপি জগতি বাজা স পুৰুষোত্তমঃ ॥

(বহুধৰা ধাৰণ কৰোঁতা অনন্তসাধাৰণ ধীসম্পন্ন কোনো এক পুৰুষোত্তম বজাই জগতত বিবাজ কৰিছে।)

এই উদাহৰণত “পুৰুষোত্তম (পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ) পুৰুষোত্তমৰ (নাৰায়ণ) তুল্যা” এনে উপমা অলঙ্কারধ্বনি হৈছে।

ওপৰৰ উদাহৰণ দুটা শব্দশক্তিমূলক সংলক্ষ্যক্ৰম ব্যঞ্জনধ্বনিৰ দুটা প্ৰকাৰ মাত্ৰ।

সায়ং স্নানমুপাসিতং মঙ্গয়জ্জেনাক্ষং সমালেপিতম্

যাতোহস্তাচলমৌলিবম্ববমণিৰিঅক্ৰমত্ৰাগতিঃ ।

আশ্চৰ্য্যং তর সৌকুমাৰ্য্যমভিতঃ ক্ৰান্তাসি যেনাধুন।

নেত্ৰদ্বন্দ্বমমীলনরাতিকৰঃ শক্ৰোতি তেনাসিতুম্ ॥

(সখী, তুমি এই সন্ধিয়া বেলা স্নান কৰিছা, গাত চন্দনৰ প্ৰলেপ সানিছা, সূৰ্য্যও ইফালে অস্ত গৈছে আৰু তুমি মোৰ ওচৰলৈ ভয়-সংশয় নকৰাকৈ আহিছা, তথাপি তুমি যে এতিয়া অতিশয় ক্লান্ত হৈ পৰিছা আৰু সেইবাবেই তুমি চকু মুমুদাকৈ থাকিব পৰা নাই। তোমাৰ শ্লকুমাৰতা আচৰিত !)

এই উদাহৰণত স্বতঃসম্ভৱী বস্তুৰ সহায়ত এই বস্তু ব্যাঙ্গ্য হৈছে যে “তুমি উপপত্তিৰ সৈতে বৰণ কৰি স্নান কৰি আহিছা।”

“তুমি এতিয়া অতিশয় ক্লান্ত হৈ পৰিছা, কিন্তু ইতিপূৰ্বে তোমাৰ এনেকুৱা ক্লান্তি দেখা নগৈছিল”—এই ব্যাঙ্গ্য প্ৰতিপাদন কৰিছে “এতিয়া” এই পদটোৱে। কৱিতাৰ্কাৰিকৰ অন্ত পদসমূহতকৈ অৰ্থোৎকৰ্ষৰ বাবে ‘এতিয়া’ পদ বিশেষ বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ।

তদপ্ৰাপ্তি মহাহুঃখৱিলীনাশেষপাতকা

তচ্চিস্তাৱিপুলাহ্লাদ-ক্ষীণপুণ্যচয়া তথা ।

চিস্তয়ন্তি জগৎসৃতিং পৰংব্রহ্মস্বৰূপিণম্

নিকচ্ছাসত্য মুক্তিং গতাস্তা। গোপকন্তকা ॥

(কৃষ্ণক নোপোৰাৰ বাবে জন্মা মহাহুখৰ ফলত অশেষ পাপৰাশি ধ্বংস কৰি, কৃষ্ণক ধ্যান কৰোঁতে জন্মা নিৰন্তৰ আনন্দৰ ফলত সমস্ত পুণ্য ক্ষয় কৰি, জগৎসৃষ্টি পৰম ব্ৰহ্মস্বৰূপ শ্ৰীকৃষ্ণক ধ্যান কৰি থাকোঁতেই উশাহ-নিশাহ বন্ধ কৰি অল্প গোপ-কচ্ছাসকলে মুক্তি লাভ কৰিলে ।)

এই কৱিতাকাকিত থকা ‘অশেষ’ আৰু ‘সমস্ত’ (অশেষ—চয়) এই দুই পদৰ প্ৰভাৱত বহু হেজাৰ বছৰ জুৰি ভোগ কৰিবলগীয়া পাপ আৰু পুণ্যৰ সৈতে অভিন্নতা প্ৰতীতি হোৱা বাবে ভগৱানৰ বিবহজ্ঞানিত দুখ আৰু ভগৱচ্চিন্তাজ্ঞানিত আনন্দৰ বোধ হৈছে । ‘অশেষ’ আৰু ‘সমস্ত’ পদে এই বোধৰ সহায়ত দুটা অতিশয়োক্তি ব্যঞ্জিত কৰিছে । প্ৰৌঢ়োক্তিৰ সহায় নোহোৱাকৈয়ো ব্যঞ্জকে ব্যঙ্গ্যৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মোৱা বাবে, ইয়াত স্বতঃসম্ভৱী ব্যঙ্গ্য হৈছে ।

[বহু হেজাৰ বছৰ জুৰি ভোগ কৰিবলগীয়া পাপকৰ্ম আৰু ভগৱানৰ বিবহজ্ঞানিত দুখ—এই দুটা দেখাতে সুকীয়া কথা, কিন্তু ‘অশেষ পাপৰাশি ধ্বংস কৰি’ বুলি দুয়োটাকে একেৰূপে গণ্য কৰা হৈছে বাবে ইয়াত অতিশয়োক্তি অলঙ্কাৰ হৈছে । সেইদৰে বহু হেজাৰ বছৰি ভোগ কৰিবলগীয়া পুণ্যকৰ্ম আৰু ভগৱচ্চিন্তাজ্ঞানিত দুখ প্ৰকৃততে বেলেগ যদিও, দুয়োটাকে ‘সমস্ত পুণ্য ক্ষয় কৰি’ বুলি একেৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা বাবে অল্প এটা অতিশয়োক্তি হৈছে ।

কৰি প্ৰৌঢ়োক্তি বা কৰি-নিবন্ধ বক্তাৰ প্ৰৌঢ়োক্তিৰ আশ্ৰয়, নোলোৱাকৈয়ে ‘অশেষ’ আৰু ‘সমস্ত’ এই দুটা পদে (ব্যঞ্জকে) ব্যঙ্গ্যৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মাব পাৰিছে, গতিকে ই স্বতঃসম্ভৱী অৰ্থাৎ ইয়াত ব্যঙ্গ্য প্ৰকাশৰ বাবে অন্তৰ আশ্ৰয় লব লগা হোৱা নাই ।]

পশ্যন্ত্যসংখ্যপথগাং তদানজ্জলৱাহিনীম্ ।

দেৱ ত্ৰিপথগামিনাং গোপয়জুগ্ৰমূৰ্দ্ধনি ॥

(হে প্ৰভু, দান উৰ্গা কৰাৰ সময়ত আপুনি চলু পাতি দিয়া পানী অসংখ্য পথেদি যোৱা দেখি ত্ৰিপথগামিনী গজা লাজতে মহাদেৱৰ মূৰত (জটাৰ মাজত) লুকাই আছে ।)

এই কৱিতাকৈ মোৰ বচনাৰপৰা দিয়া হৈছে।

এই উদাহৰণত 'দেখি' (পশ্চাত্তী) পদৰ আশ্ৰয়ত কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ প্ৰকাশ হৈছে আৰু কৱি প্ৰোচোক্তি-সিদ্ধ সেই কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰৰ সহায়ত 'অসংখ্য' পদে "আপোনাৰ সমান দাতা আৰু নাই" এই ব্যক্তিবক অলঙ্কাৰ ব্যঞ্জিত কৰিছে।

পদগত ধ্বনিৰ উদাহৰণ :

এইদৰেই অৰ্ধশক্তিমূলক সংলক্ষ্যক্ৰম ধ্বনিৰ বিবিধ প্ৰকাৰ উদাহৰণ দিব পাৰি।

আগেয়ে কোৱা ষষ্ঠৰ প্ৰকাৰ ধ্বনিৰ ভিতৰত শব্দার্থ-শক্তিমূলক ধ্বনি কেৱল বাক্যতহে সম্ভৱ, গতিকে একপ্ৰকাৰ ; কিন্তু বাকী সোতৰ বিধ পদগত আৰু বাক্যগত দুয়ো প্ৰকাৰে হয় বাবে চৌত্ৰিশ প্ৰকাৰ। তেনেহলে, ধ্বনি মুঠতে হ'ল পঁয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰ।

পণ্ডিতসকলে অৰ্ধশক্তিমূলক ধ্বনি প্ৰবন্ধতো থাকে
বুলি কয়। ১৩

প্ৰবন্ধ মানে মহাবাক্য অৰ্থাৎ কাব্য আদি। প্ৰবন্ধৰ ক্ষেত্ৰতো অৰ্ধশক্তিমূলক ধ্বনি বাৰ প্ৰকাৰ। যেনে, মহাভাৰতৰ শিয়াল-শঙ্কৰৰ উপাখ্যানত।

অলং স্থিহা শ্মাণানেহস্মিন্ গুপ্তগোমায়ুসঙ্কুলে

কঙ্কাল-বহুলে দোবে সৰ্ব্বপ্ৰাণি-ভয়ঙ্কৰে।

ন চেহ জীৱিতঃ কচ্চিৎ কালধৰ্ম্মমুপাগতঃ

প্ৰিয়ো ৱা যদি বা দ্বেয়ঃ প্ৰাণিনাং গাতবীদশী ॥

(শিয়াল-শঙ্কৰে ভৰি থকা কঙ্কাল পৰিপূৰ্ণ (মৰা) মানুহৰ জঁকাৰে ঠাই থাই থকা)
আৰু সকলো প্ৰাণীয়ে ভয় খোৱা এই ভয়ানক শ্মাণানত থকাৰপৰা লাভ কি ?
মিহাই হওক বা শঙ্কৰেই হওক, মৃত্যুৰ কবলত পৰা কোনোৱেই এই সংসাৰত আকৌ
জী নুঠে ; সকলো প্ৰাণীৰে এই একে দশা।)

[মৰা ল'ৰা এটা মৰিশালিলৈ নি জ্ঞাতিবৰ্গই কান্দি-কাটি থকা দেখি এটা
শঙ্কৰে এইদৰে কৈছে।]

শগুণে দিনতহে মাংস খাব পাৰে, গতিকে মৰা ল'ৰাটো লৈ শ্মশানত
বৈ থকা মানুহবোৰে যাতে মৰা শটো এৰি থৈ সোনকালে গুচি যায়,
এয়ে শগুণৰ ইচ্ছা।

আদিত্যোহয়ং স্থিতো মৃঢ় স্নেহং কুকৃত সাম্প্ৰতিম্

বহুরিন্মোমুহূৰ্ত্তোহয়ং জীৱেদপি কলাচন।

অমুং কণকৰ্ণাভং বালমপ্ৰাপ্তযৌৱনম্

গৃধ্ৱাক্যাং কথং বালান্ত্যাক্ষধম্মৱিশক্তিভাঃ ॥

(হেৰ মূৰ্খহত। বেলি এতিয়াও মাৰ হোৱা নাই। এতিয়াও অলপ মৰম-
চেনেহ কৰ। (দিনৰ এই শেষ) মুহূৰ্ত্ত বচত বিপদ-বিধিনিৰে ভৰা, গতিকে
ল'ৰাটো ইয়াৰ পিছত কিজানি জীৱণ পাবে। তহঁত কি মূৰ্খ যে শগুণৰ
কথাতে যৌৱনত ভৰি নিদিয়া কেঁচা সোণ যেন ল'ৰাটোক নিঃশব্দচিত্তে মৰিশালিত
পেলাই পৈ দাব খুজিছ ?)

[শগুণৰ কথা শুনি কোৱা এয়া শিয়ালৰ উক্তি।]

শিয়ালৰ পক্ষে ৰাতিহে মাংস খাবলৈ সুবিধা, গতিকে দিন হৈ
ধাকোঁতেই মানুহবিলাকে মৰা শটো মৰিশালিত পেলাই থৈ যাওক—
এইটো শিয়ালৰ ইচ্ছা নহয়। এই অভিপ্ৰায় সমগ্ৰ কৰিতাকাঁকিৰ
পৰা (বাকাসমূহৰপৰা) বাঞ্ছিত হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত বাঞ্ছক
স্বতঃসম্ভৱী।

এইদৰেই অন্তান্ত এঘাৰ বিধ ধ্বনিৰ উদাহৰণো দিব পৰা হয়।
বাক্যার্থৰ ব্যঞ্জকত্বৰ উদাহৰণ আগতে (দৃষ্টিং হে প্ৰতিৱেশিনি...)
দিয়া হৈছে।

লক্ষ্যার্থৰ ব্যঞ্জকত্বৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“নিঃশেষচ্যুতচন্দনম্.....”

বাক্যার্থৰ ব্যঞ্জকত্বৰ উদাহৰণ, যেনে—

“উ অ নিচল.....”

এই দুয়োটা ক্ষেত্ৰতে লক্ষ্যার্থ আৰু বাক্যার্থ স্বতঃসম্ভৱী ব্যঞ্জক।

[‘নিঃশেষচ্যুত……’ এই উদাহৰণত যি লক্ষ্যার্থ প্ৰকাশ হৈছে, সেই লক্ষ্যার্থই উপপত্তি-বিষয়ক সম্ভোগৰ ব্যঞ্জনা কৰিছে, গতিকে লক্ষ্যার্থ স্বয়ং ব্যঞ্জক; আকৌ ‘উ অ নিচ্চল……’ এই উদাহৰণত লবচৰ নকৰা পদুম পাতত বগলীবোৰ বহি থকাৰপৰা ঠাইখনৰ নিৰ্জনত্ব ব্যক্তাৰ্থৰূপে প্ৰতীয়মান হৈছে আৰু সেই ব্যক্তাৰ্থই উপপত্তিক সঙ্কেতৰ বিষয়ে জনাইছে, গতিকে ব্যক্তাৰ্থ স্বয়ং ব্যঞ্জক।]

এইদৰেই অশ্ব এষাৰ প্ৰকাৰ ধ্বনিবো উদাহৰণ দিব পাৰি।

অশ্বুটধ্বনি পদাংশ, বৰ্ণ, বচনা আৰু প্ৰবন্ধত

হয়। ১৪

অশ্বুটধ্বনি অৰ্থাৎ অসংলক্ষ্যাক্ৰমবাক্য ধ্বনি। ইয়াৰ ভিতৰত পদাংশগত অসংলক্ষ্যাক্ৰমবাক্য ধ্বনি আকৌ প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয়, উপসৰ্গ, নিপ্পাত আদিৰ ক্ষেত্ৰতো হয় বাবে এনে ধ্বনি অসংখ্য-প্ৰকাৰ হয়।

যেনে—

চলাপাঙ্গাঃ দৃষ্টিং স্পৃশসি বল্লশো রেপথুমতীম্

বহস্থাখ্যায়ীৰ স্বনসি মৃদু কৰ্ণান্তিকচৰঃ।

কৰং র্যাধ্বন্ত্যাঃ পিরসি বতিসৰ্ব্বস্বমধবম্

রয়ং তত্বাস্থেযান্মধুকৰ হতাস্ত্বং খলু কৃতী ॥

(হেবা মধুকৰ! তুমি শকুন্তলাৰ চকল নয়নপ্ৰান্তৰ বিলোল দৃষ্টি বাৰে বাৰে স্পৰ্শ কৰিছা, যেন তেওঁক কিবা গুপ্ত কথাহে কৈছা এনে ভাবে কাণৰ ওচৰলৈ গৈ মৃদু গুঞ্জন কৰিছা আৰু বাৰে বাৰে হাত জোকাৰি খেদি দিলেও তুমি তেওঁৰ বতিসৰ্ব্বস্ব অধৰ পান কৰিছা; মধুকৰ। তুমিহেই কৃতার্থ হৈছা, মই তত্ত্ব বিচাৰি ফুৰোঁতেই মৰিলোঁ।।)

এই উদাহৰণত ‘হতাঃ’ (মৰিলোঁ।) বুলি কোৱা হৈছে, ‘হুথ-কষ্ট খাইছোঁ’ বুলি কোৱা নাই; গতিকে ‘হতাঃ’ এই পদৰ প্ৰকৃতি হন ধাতুৱেই ইয়াত ব্যঞ্জক হৈছে।

মুহবঙ্গুলিসংৰ্ত্তাধৰোষ্ঠঃ প্ৰতিষেধাক্ষবরিক্ৰরাভিবামম্।

মুখমসংগিরন্তি পঙ্খলাক্ষ্যাঃ কথমপ্যুন্নমিতং ন চুস্থিতং তু ॥

(ঘনে ঘনে আঙুলিৰে অথৰ আৰু ওঠ ঢাকি ধোঁৱা, বাৰে বাৰে চুখন নিষেধ কৰি কণ্ঠতে জন্ম বিহ্বলতাৰ বাৰে মনোৰম হৈ পৰা সুপন্দনয়নাৰ পিঠিৰ ফালে ঘূৰাই নিয়া মুখনি কোনোমতে ওপৰমুখা কৰিলে। কিন্তু চুখন কৰিব নোৱাৰিলে।)

এই উদাহৰণত ‘তু’ (কিন্তু) এই নিপাত অৰ্থাৎ অব্যয়ে দৃশ্যস্তৰ অমুতাপ ব্যঞ্জন কৰিছে।

“শুকাৰো হায়মের মে মদৰয়ঃ... ..”

এই উদাহৰণত ‘বহুত শক্ৰ’ ইয়াত বহুবচন, ‘তপস্বীটো’ ইয়াত একবচন, ‘ইয়াতেই’ এই সৰ্বনামপদ, ‘বধ কৰিছে’ আৰু ‘জীয়াই আছে’ ইয়াত বৰ্ত্তমানকালৰ ক্ৰিয়াবিভক্তি, ‘হায়’ এই অব্যয়, গাঁওখনি (গ্ৰামটিকা) ইয়াত ‘খনি’ এই তদ্ধিত প্ৰত্যয়, ‘বিলুষ্ঠন’ ইয়াত ‘বি’ উপসৰ্গ আৰু ‘ভুজসমূহ’ ইয়াত বহুবচন ব্যঞ্জক হৈছে।

আহাৰে ৰিৰতিঃ সমস্তৱিময়গ্ৰামে নিবৃতিঃপৰা।

নাসাগ্ৰে নয়নং তদেতদপৰং যচ্চৈকতানং মনঃ।

মৌনক্ষেদমিদঞ্চ শৃণুযধুনা যদিহ্মমভাতি তে

তদক্ৰিয়াঃ সখি যোগিনী কিমসি ভোঃ কিংবা ৱিয়োগিন্তসি ॥

(সখী, তোমাৰ আহাৰত অকচি, সকলো বিষয়তে পৰম বৈৰাগ্য, দৃষ্টি নাকৰ আগত আৰু ইয়াৰ বাহিৰেও দেখিছো তোমাৰ মন কোনো বিষয়ত একাগ্ৰ। তোমাৰ এই মৌনাবলম্বন আৰু গোটেই সংসাৰখনেই তোমাৰ মানত শূন্য যেন হৈ পৰা, সকলো মই লক্ষ্য কৰিছো। কোৱাচোন, তুমি যোগিনী হৈছানে কিবা বিয়োগিনী (বিৰহিণী) হৈছা ?)

এই উদাহৰণত ‘আহাৰত’ ইয়াত বিষয়ে সপ্তমী বিভক্তি, ‘সকলো’ আৰু ‘পৰম’ এই দুটা বিশেষণ, ‘এই মৌনাবলম্বন’ ইয়াত প্ৰত্যক্ষ পৰামৰ্শী ‘এই’ সৰ্বনাম পদ, ‘শৃণু যেন হৈ পৰা’ (আভাতি) ইয়াত ‘আ’ এই উপসৰ্গ, সখী’ প্ৰণয়নূচক এই সম্বোধন পদ, ‘হৈছানে’ এই উপহাসনূচক বিক্ৰপ, ‘নাইবা’ ইয়াৰদ্বাৰা গিছৰ কথাবাৰৰ ওপৰত আৰোপ কৰা

শুকৰ, 'হৈছা' ইয়াত বৰ্তমানকালৰ ক্ৰিয়াপদ, -- এই সকলোবোৰ ব্যঞ্জক হৈছে ; এইবোৰে প্ৰকাশ কৰা নিজ নিজ ব্যঞ্জনা সহৃদয়ৰ হৃদয়-সংৱেদ ।

[এই কৰিতাৰ্কাণি প্ৰত্যয় আদিৰ ব্যঞ্জকত্বৰ উদাহৰণ ।]

বৰ্ণ আৰু বচনাৰ ক্ষেত্ৰত অসংলক্ষ্যক্ৰম ব্যঞ্জ্যধ্বনিৰ উদাহৰণ পিছত (অষ্টম আৰু নৱম পৰিচ্ছেদত) দিয়া হৈছে। প্ৰবন্ধৰ ক্ষেত্ৰত ধ্বনিৰ উদাহৰণ ; যেনে—মহাভাৰতত শাস্ত্ৰ বস ; ৰামায়ণত কৰুণ বস ; মালতীমাধৱ, বজ্জাৱলী আদিত শৃঙ্গাৰ বস, তেনেকৈয়ে অন্যান্য ক্ষেত্ৰৰ উদাহৰণো বিচাৰিবলগীয়া ।

গতিকে ধ্বনি একাৱৰণ প্ৰকাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। তিনি প্ৰকাৰ সঙ্কৰ আৰু এক প্ৰকাৰ সংসৃষ্টিৰ (অলঙ্কাৰমূলক ধ্বনি) যোগত ধ্বনিৰ সংখ্যা হয় বেদ (৭), আকাশ (০), অগ্নি (৩) আৰু বাণ (৫), অৰ্থাৎ পাঁচ হেজাৰ তিনিশ চাৰি (৫৩০৪)। এই মিশ্ৰ ধ্বনি আকৌ শুদ্ধবিলাকৰ সৈতে লগলাগি হয় পাঁচ হেজাৰ তিনিশ পচপন্নবিধ (৫২৫৭)। ১৭

‘শুদ্ধবিলাকৰ সৈতে’ৰ অৰ্থ হৈছে একাৱৰণ প্ৰকাৰ শুদ্ধ ধ্বনিৰ সৈতে।

[শুদ্ধ ধ্বনি একাৱৰণ প্ৰকাৰ, সেই একাৱৰণ প্ৰকাৰ আকৌ সঙ্কৰ-সংসৃষ্টি আদিৰে গুণ হৈ ৫৩০৪ প্ৰকাৰ মিশ্ৰ ধ্বনি হয়, তাৰ লগত শুদ্ধ একাৱৰণ প্ৰকাৰ যোগ হ’লে ধ্বনিৰ মুঠ সংখ্যা হয় ৫০৫৫ প্ৰকাৰ। ধ্বন্যলোকত ধ্বনিৰ সংখ্যা অগণন বুলি কোৱা হৈছে আৰু কাব্য প্ৰকাশত ধ্বনি ১০৪৫৩ প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে ।]

দিগ্‌দৰ্শনৰূপে কেইটামান উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

অত্মানন্তনমুগা তৰলায়তাক্ষী দ্বাৰি স্থিত। তত্পৰ্যানমহোৎসৱায় ।

সা পূৰ্ণকুন্তনৱনীৰজতোৰণশ্ৰক্ সস্তাৰমঙ্গলমযজ্ঞকৃতং ৱিধন্তে ॥

(পীনোন্নতপয়োধৰা আয়তচক্ৰলোচনা সেই হৃন্দবীয়ে স্বামীৰ আগমন মহোৎসৱৰ বাবে ছুৱাবমুখত থিয় হৈ কোনো যত্ন নকৰাকৈয়ে ছুৱাবৰ পূৰ্ণকুন্ত আৰু তোৰণৰ নৱ পদ্মৰ মালাধৰণ হৈ মঙ্গলসস্তাৰ বচনা কৰিছে ।)

ইয়াত 'স্তনধূগলেই পূৰ্ণকুম্ভ আৰু দৃষ্টিয়েই নৱ পদ্ম' এই ৰূপক ধ্বনি আৰু বসধ্বনিৰ আশ্ৰয় একেই, একে আশ্ৰয়তে ছয়োটাৰ অঙ্কপ্ৰৱেশ বটা বাবে সম্ভৱ হৈছে।

ধিঘন্ত্যমূনি মদমূৰ্চ্ছদলিধ্বনীনি

ধূতাদ্বনীনহৃদয়ানি মধোদিনানি।

নিস্তস্তচন্দ্রৱদনা-ৱদনাৰৱিন্দ-

সৌৰভা-সৌহৃদসগৰ্বসমীৰণানি ॥

(তন্দ্ৰাহীন চক্ৰতুলা বাৰ আনন, সেই ৰমণীৰ মুখ-পদ্মৰ স্বৰ্ভাৰ সৈতে সজ্জদ-সম্পৰ্কৰ বাবে সমীৰণক গৰ্জিত কৰি তোলা, মধুপানত মত্তলীয়া ভোমোৰাৰ গুঞ্জন বৃদ্ধি কৰা আৰু বিৰহী পথিকৰ হৃদয় আকুল কৰি তোলা বসন্ত কালৰ এই দিনবোৰে আনন্দ দান কৰে।)

এই উদাহৰণত 'তন্দ্ৰাহীন' আদি পদত লক্ষণামূলক ধ্বনিৰ সংসৃষ্টি হৈছে।

[তন্দ্ৰা মানৱ-ধ্বম, চক্ৰক বৃজাবলৈ ইয়াত লক্ষণাৰ আশ্ৰয়ত "নিবাসাঙ্ক ইবাদৰ্শ:" এই উদাত্তৰণবদনে অত্যন্ত তীব্ৰত বাচ্যধ্বনি হৈছে। সেইদৰে 'সজ্জদ' সম্পৰ্ক আৰু 'গৰ্জ' প্ৰাণিধ্বম, এই ছটাক, ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আৰু বাহুলা বৃজাবলৈ বায়ুত আৰোপ কৰাত ব্যঞ্জনামূলক অত্যন্ত তীব্ৰত বাচ্যধ্বনি হৈছে। এই তিনিওটা ধ্বনিৰ পৰস্পৰ নিৰপেক্ষভাৱে অৱস্থানৰ বাবে ইয়াত সংসৃষ্টি হৈছে।]

এতিয়া গুণীভূত ব্যঙ্গ্যৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে--

ব্যঙ্গ্য অৰ্থ বাচ্যার্থতকৈ উত্তম নহলে তেনে কাব্যক

গুণীভূত ব্যঙ্গ্য বোলা হয়। [গুণীভূত গৌণ বা

অপ্ৰধান হোৱা]। ১৬

'উত্তম নহলে' অৰ্থাৎ ব্যঙ্গ্যার্থ যদি বাচ্যার্থতকৈ নিকৃষ্ট হয়, নাইবা বাচ্যার্থৰ সমকক্ষ হয়।

গুণীভূত ব্যঙ্গ্য আঠ প্ৰকাৰে হোৱা দেখা যায়।

ব্যঙ্গ্যার্থ অস্থৰ অঙ্গস্বৰূপ হলে, কাকুৰ সহায়ত

বাক্যার্থ আক্ষিপ্ত হলে, বাচ্যার্থ সিদ্ধির অজস্বৰূপ
হলে, বাচ্যার্থ আৰু বাক্যার্থৰ ভিতৰত বাক্যার্থ
সন্দিগ্ধভাৱে প্ৰধান হলে, বাচ্যার্থ আৰু বাক্যার্থ
দুয়োটাই প্ৰধান হ'লে, বাক্যার্থ অক্ষুট হ'লে আৰু
বাক্যার্থ স্পষ্ট হ'লে, নাইবা মনোগ্ৰাহী নহ'লে
গুণীভূত বাক্য হয়। ১৭

‘অন্তৰ অঙ্গ’ মানে বসাদিৰ অঙ্গ আৰু তেনে ক্ষেত্ৰত বস আদিয়েই
বাক্য হয়। উদাহৰণ ; যেনে—

অযং স বসনোৎকৰ্ষী পীনস্তনরিমৰ্দ্দনঃ ।

নাভ্যকজঘনস্পৰ্শী নীৰীৱিশ্ৰংসনঃ কৰঃ ॥

(এইখন সেই হাত, যি হাতে মোৰ কৰ্কাণৰ কাঞ্চীদাম ওপৰলৈ টানে, পীন
পয়োধৰ মৰ্দ্দন কৰে, নাভি-উক-জঘন স্পৰ্শ কৰে আৰু নীৰীৱক্ষন মুক্ত কৰে।)

এই উদাহৰণত শৃঙ্গাৰ, কৰুণ বসৰ অঙ্গ হৈছে।

মানোরতাং প্ৰণয়িনীমমুনেতুকাম

জ্বংসৈশ্চ সাগৰ-বরোদগতকৰ্ণতাপঃ ।

হা হা কথং হু ভৱতো বিপুবজ্জধানী-

প্ৰাসাদ সন্ততিষু তিষ্ঠতি কামিলোকঃ ॥

(হায়! হায়! আপোনাৰ সৈশ্চ সমুদ্ৰৰ গৰ্জনে কাণত তাল মাৰি ধৰা সঙ্কেত
অভিমানত ওফন্দি থকা প্ৰণয়িনীক অমুনয় কৰিবৰ বাবে কামুকে কেনেকৈ আপোনাৰ
শত্ৰুৰ বাজধানীৰ প্ৰাসাদসমূহত আছে?)

এই উদাহৰণত বাজবিষয়ক বতিয়েই প্ৰধান ; ভংগুকা আৰু ত্ৰাস
এই দুয়োটাৰ সন্মিলনত পৰিপুষ্ট হোৱা কৰুণ বস, বাজবিষয়ক বতিৰ
অঙ্গ হৈছে।

জনস্থানে ভ্ৰান্তং কনকমৃগতৃষ্ণাক্ষিতয়া

ৱচো বৈদেহীতি প্ৰতিপদমুদৰ্শ প্ৰলপিতম্ ।

কৃত্য লক্ষ্য ভৰ্ত্ত্বৰ্দনপৰিপাটীষু ঘটনা

ময়াপ্তং বামৰূপ কুশললব্ধতা নবধিগতা ।

(নষ্ট স্বৰ্ণৰূপ মৰীচিকাত হতবুদ্ধি হৈ মাছুহৰ ঘৰে ঘৰে ঘূৰি ফুৰিছোঁ আৰু চকুলো টুকি সকলোৰে ওচৰত 'দিয়া দিয়া' বুলি চেৰাবলিয়াব দৰে খুজি ফুৰিছোঁ। ধনস্বামীৰ সঙ্কটৰ বাবেনো মই কি চাটু কৰা নাই, তুমিয়েই কোৱাচোন ? মোৰ অবস্থা বামৰূপে হৈছে সঁচা, কিন্তু যথেষ্ট ধনসম্পত্তি অৰ্জন কৰিব নোৱাৰিলোঁ।)

ব্যক্ত্যাৰ্থ : স্বৰ্ণমুগ পোৱাৰ আশাৰে জনস্থানত ঘূৰি ফুৰিছোঁ, চকুলো টুকি টুকি প্ৰতি খোজতে "বৈদেহী, বৈদেহী" বুলি প্ৰলাপ বকি ফুৰিছোঁ, লঙ্ঘনৰ মুখবিলাকৰ প্ৰতি শব যোজনা কৰিছোঁ—কিন্তু লব-কুশৰ জননীক হ'লে নেপালোঁ।)

এই উদাহৰণত 'মোৰ দশা বামৰ দৰে হৈছে' বুলি কোৱা হৈছে ; কিন্তু সেইদৰে নোকোৱা হ'লেও শব্দশক্তিৰপৰাই বামৰ দশা হৈছে বুলি বুজা যায়। কিন্তু এইদৰে কোৱাত বক্তাৰ নিজৰ সৈতে বামৰ সাদৃশ্যৰ কাৰণ-স্বৰূপ বক্তাত (শব্দোপম্যবদ্বাৰা) বামত আৰোপণ প্ৰকট হৈ পৰা বাবে সাদৃশ্য আৰু গোপন হৈ নাথাকিল। এইদৰে কোৱা বাবেই সাদৃশ্য ব্যঞ্জনা বাক্যাৰ্থৰ অস্বয় সিদ্ধিৰ বাবে বাচ্যাৰ্থৰ অঙ্গস্বৰূপ হৈ পৰিছে ; গতিকে ই গুণীভূত ব্যক্তি।

কাকুৰদ্বাৰা আক্ষিপ্ত ব্যক্তিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

মথুৰামি কৌৰৱশতং সমৰে ন কোপাং

ভূশাসনস্ত কথিৰং ন পিৰাম্যবস্তঃ ।

সংচূৰ্ণয়ামি গদয়া ন স্তুৰোধনোক

সন্ধিং কৰোতু ভৱতাং নৃপতিঃ পণেন ॥

(যুদ্ধক্ষেত্ৰত ক্ৰুদ্ধ হৈ নই এশ কৌৰৱক কি মোহাৰি নেপলাম, ভূশাসনৰ বুকুৰপৰা কি তেজ নিগিম, গদাৰ আঘাতেৰে ছুৰোধনৰ উক কি নেভাগিম ? তোমালোকৰ বজাই পণ অহুসাৰে সন্ধি কৰক।)

এই উদাহৰণত 'মোহাৰি পেলাম' আদি ব্যক্ত্যাৰ্থ নিষেধাত্মক বাচ্যাৰ্থৰ সৈতে সমানে বোধগম্য হৈছে।

দীপয়ন্ বোদসীৰঙ্ক মেঘ জ্বলতি সৰ্ব্বতঃ ।

প্ৰতাপস্তৱবাজ্জেস্ত্ৱৈৰবীৰংশদৱানলঃ ॥

(হে বাজেস্ত্ৱ, শত্ৰু বংশৰ দাবানলস্বৰূপ আপোনাৰ প্ৰতাপে অন্তৰিক্ষ আলোকিত কৰি চাৰিওফালে জ্বলিব লাগিছে ।)

এই উদাহৰণত প্ৰতাপক দাবানল (বন জুই) ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু অঘয়ক (শত্ৰুবংশ) বেণুৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ; অঘয়ৰ বেণু আৰোপণৰূপে ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰতাপৰ দাবানলৰ আৰোপণৰূপে বাচ্যার্থৰ অঙ্গস্বৰূপ হৈছে ।

[দাবানলে বংশ (বাঁহ) পোৰে ; বজাব প্ৰতাপো দাবানলস্বৰূপ, গতিকে বজাব প্ৰতাপে শত্ৰুবংশ পুৰিছে । বংশ=বাঁহ, বংশ=কুল ।]

“হ’বন্তু কিঞ্চিং পৰিবৃত্ত...”

এই উদাহৰণত অৱলোকন আৰু চৃষনৰ ইচ্ছা এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো প্ৰধান তাৰ ভিতৰত সন্দেহ আছে ।

[পাৰ্শ্বতীয়ে তপস্থানিবত মহাদেৱৰ কণ্ঠত প্ৰথমৰ নানা পিন্ধাই দিগন্ত মহাদেৱে কিঞ্চিং ধৈৰ্য্যচ্যুত হৈ পাৰ্শ্বতীৰ বিদগ্ধলাবৰোষ্ঠৰ ফালে চাবলৈ ধৰিলে— । ইয়াত অৱলোকন বাচ্যার্থ আৰু চৃষনাভিলাষ ব্যঙ্গ্যার্থ, এই দুটাৰ ভিতৰত কোনটো প্ৰধান, সন্দেহাতীত ভাৱে নিৰ্ণয় কৰা টান ।]

ব্ৰাহ্মণাতিক্ৰমত্যাগো ভৱতামেৰ ভূতয়ে ।

জামদগ্ন্যশ্চ যো মিত্ৰমন্তথা তুৰ্ম্মনায়তে ॥

(ব্ৰাহ্মণৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰা পৰিত্যাগ কৰিলে আপোনাৰ মঙ্গল হ’ব, সেয়ে নহলে আপোনাৰ মিত্ৰ জমদগ্নিৰ পুত্ৰ পবন্তুবামো বিৰূপ হ’ব ।)

এই উদাহৰণত “পবন্তুবামে ৰাক্ষসকুল নিৰ্মূল কৰিব” এই ব্যঙ্গ্যার্থৰ ‘মিত্ৰ বিৰূপ হ’ব’ এই বাচ্যার্থৰ সৈতে সম প্ৰাধান্য হৈছে, অৰ্থাৎ বাচ্যার্থ আৰু ব্যঙ্গ্যার্থ দুয়োটাই সমানভাৱে প্ৰতীয়মান হয় ।

সন্ধৌ সৰ্ব্বশ্বহৰণং ৱিগ্ৰহে প্ৰাণনিগ্ৰহঃ ।

অল্লাৱদীননুপতো ন সন্ধিনচবিগ্ৰহঃ ॥

(সন্ধি কৰিলে স্বৰ্গৰ য় আৰু যুদ্ধ কৰিলে প্ৰাণহানি হয়, গতিকে আল্লাউদ্দিন
বজাৰ সৈতে সন্ধি-বিগ্ৰহ এটাও নহয় ।)

এই ক্ষেত্ৰত—“আল্লাউদ্দিন নৃপতিৰ ওচৰত সাম-দানৰ বাহিৰে অস্ত্ৰ
কোনো শাস্তিৰ উপায় নাই”—এই বাঙ্গাৰ্থ বিশেষজ্ঞৰ মনতো শীঘ্ৰে
পৰিস্ফুট নহয় ।

অনেন লোকগুৰুণা সতাং ধৰ্মোপদেশিন।

অহং ব্ৰতৱতী শ্বৈৰমুক্তেন কিমতঃপৰম্ ॥

(সাধুসকলৰ ধৰ্মোপদেশটো এই লোকগুৰুৰ মই পতিব্ৰত-পত্নী, গতিকে ইয়াৰ
পিছত তেওঁৰ স্বচ্ছন্দাচাৰ্য্যৰ কথা কৈ লাভ কি ?)

এই উদাহৰণত ‘শাক্যমুনিৰ ত্ৰিধাগ যোষিতাৰ বলাৎকাৰ উপভোগ,
এই বাঙ্গাৰ্থ প্ৰায় বাচ্যাৰ্থৰ দৰেই প্ৰকট হৈ পৰিছে ; গতিকে ইয়াত
বাঙ্গা অগৃঢ় ।

ৰাণীৰ কুড়ঙ্গুডাণ শউণি-কোলাহলং সুগংতীএ ।

ঘৰ কম্মৱাৱড়াএ বহ এ সীঅংতি অঙ্গাইং ॥

(বেতৰ জোপোহাংপৰা উৰি অহা চৰাইৰ কোলাহল শুনি ঘৰৰ কামত লাগি
থকা ৰমণীৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ অৱশ্যে হৈ পৰিছে ।)

এই উদাহৰণত “পূৰ্বে দিয়া সঙ্কেত অনুসাৰে কোনো এক পুৰুষ
(উপপতি) লতা কুঞ্জত সোমাইছে”—এই বাঙ্গাৰ্থতকৈ “অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ
অৱশ্য হৈ পৰিছে” সহৃদয়ে অন্তৰত অনুভৱ কৰা এই বাচ্যাৰ্থ অধিক
চমৎকাৰপূৰ্ণ ; গতিকে বাঙ্গাৰ্থ সুন্দৰ হোৱা নাই ।

ইয়াৰ বাহিৰে দীপক, তুল্য-যোগিতা আদি অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত যেতিয়া
উপমা অলঙ্কাৰ ব্যাঙ্গ্য হয়, তেতিয়া সি গুণীভূত ব্যাঙ্গ্যই হয় ; কিয়নো
দীপক আদি অলঙ্কাৰবদ্বাৰাই কাব্যৰ চমৎকাৰিত্ববিধান হয় । তাকে
ধ্বনিকাৰে কৈছে—

“য’ত অস্ত্ৰ কোনো অলঙ্কাৰ ব্যাঙ্গ্যৰূপে প্ৰতীত হয়, কিন্তু সেই অলঙ্কাৰৰ
ভাংপৰ্য্য প্ৰকাশ নহয়, সি ধ্বনি কাব্যৰ বিষয় নহয় ; গুণীভূত ব্যাঙ্গ্য হে ।

আকৌ য'ত কোনো শব্দৰদ্বাৰা গোপন হৈ থকা চাকহৰ বিপৰ্যায় ঘটে
অৰ্থাৎ গূঢ় ব্যাঙ্গ্য অতিশয় স্পষ্ট হৈ পৰে, সিয়ো গুণীভূত ব্যাঙ্গ্যহে।”

যেনে—

দৃষ্ট্য কেশৱ গোপবাগহৃতয়া কিঞ্চিন্ন দৃষ্টং ময়া
তেনাত্ৰ স্থলিতাস্মি নাথ পতিতাঃ কিং নাম নাশ্বসে ।
একস্তঃ ৰিবমেষু-খিল্লমনসাঃ সৰ্ব্বাবলানাং গতি
গোপৈপ্যং গদিতঃ সলেশমরতাদ্ গোষ্ঠে হৰিৰ'ষ্টিৰম্ ॥

(হে কেশৱ, গোপবাগে (গকৰ ধূলি) দৃষ্টি হৰণ কৰি নিয়া বাবে মই একোকে
নেদেখা হৈছো আৰু ইয়াত পৰিছোঁ । হে নাথ, পতিতা (পৰি যোৱা) মোক কিয়
তুমি ভুলি ধৰা নাই ? ওপ-চাপৰ ঠাইত পৰি মনত কষ্ট পোৱা সকলো অবলাৰে
তুমিয়েই একমাত্ৰ গতি । গোষ্ঠত গোপীয়ে যি হৰিক স্নেহ কৰি এইদৰে কৈছিল,
সেই হৰিয়ে তোমালোকক ৰক্ষা কৰক ।

ব্যাঙ্গ্যৰ্থ : গোপ-বাগে (গোপাল কৃষ্ণৰ প্ৰতি জমা অনুৰাগ) মোৰ দৃষ্টি
হৰণ কৰি নিছে বাবে মই একোকে বিচাৰ কৰিব পৰা নাই আৰু সেইবাবেই
মোৰ চৰিত্ৰ স্থলন হৈছে । হে নাথ তেনেহ'লে পতিতা মোক কিয় অৱলম্বন কৰা
নাই ? পশুৰ মদনবাৰা সন্তপ্ত-হৃদয়া সকলো অবলাৰে তুমিয়েই একমাত্ৰ গতি ।
গোষ্ঠত ।

এই উদাহৰণত ‘গোপবাগ’ (গোপ-বাগ = গকৰ ধূলি, গোপ-বাগ =
গোপ কৃষ্ণৰ প্ৰতি অনুৰাগ) শব্দৰ, গোপৰ প্ৰতি অনুৰাগ এনে ব্যাঙ্গ্যৰ্থ
প্ৰভীত হয়, সেই ব্যাঙ্গ্যৰ্থ ‘শ্লেষৰ সৈতে’ বুলি কোৱাত অতিশয় স্পষ্ট
হৈ পৰিছে । [গতিকে গুণীভূত ব্যাঙ্গ্য হৈছে, ‘বিষমেষু’ আদি শব্দতো
এনে শ্লেষ আছে ।] ‘শ্লেষৰ সৈতে’ এই কথা ফাঁকি বাদ দিলে এই
উদাহৰণত ধ্বনিয়েই হ’ব ।

ইয়াৰ বাহিৰে, কোনো বিশেষ ৰসত যদি বস্তু, অলঙ্কাৰ আৰু ৰস-
ৰূপ ব্যাঙ্গ্য গোণ ভাৱে থাকে, তেনেহ'লে তেনে ক্ষেত্ৰত প্ৰধানৰ নামেই
কীৰ্য্যৰ প্ৰচলন হয় ।

সেই কথাকে ধ্বনিকাবে কৈছে—

“এই যে এক শ্ৰেণীৰ গুণীভূত ব্যক্তি আছে, সিয়ে
বস আদিৰ তাৎপৰ্য্য পৰ্যালোচনা কৰিলে ধ্বনি
ৰূপে প্ৰতীয়মান হয়।”

যত্ৰোন্মদানাং প্ৰমদাঙ্মনানামভ্ৰংলিহঃ শোণমণিময়ুধঃ ।

সঙ্ঘাত্ৰমং প্ৰাপ্তুন্নতামকাণ্ডেহপানঞ্জনপথ্যরিধিং ব্লিধন্তে ॥

(সেই নগৰৰ অভ্ৰংলিহ প্ৰাসাদৰ পদ্মবাগ মণিৰ বান্ধায়ে সঙ্ঘাৰ ভ্ৰম জন্মাই
অসময়তে মদনোন্মত্তা বমণীৱন্দক ৰতি বেশেৰে সজ্জিত কৰায় ।)

এই উদাহৰণত যদিও বস আদি (শৃঙ্গাৰ বস) কেৱল নগৰীৰ
আচৰণ ৰূপ বস্তু বৰ্ণনাৰ অঙ্ক হৈছে আৰু তাৎপৰ্য্য পৰ্যালোচনা কৰাৰ
পিছতো ব্যক্তি বস, ধ্বনিৰ পৰ্য্যায়লৈ নুঠি গৌণ ভাৱেই থাকে ; তথাপি
সেই গুণীভূত ব্যক্তিৰ বাবেই সেই কাব্যৰ কাব্য সংজ্ঞা হয় ।

[অৰ্থাৎ, প্ৰধান ভাৱে প্ৰতীয়মান বিষয় অমুসাৰে কাব্যৰ সংজ্ঞা বা কাব্য
ব্যৱহাৰ হয় ; কিন্তু “সেই নগৰৰ” এই ক্ষেত্ৰত যদিও নগৰীৰ বৃত্ত প্ৰধান আৰু
শৃঙ্গাৰ বস গৌণ, তথাপি সেই কাব্যক গৌণ শৃঙ্গাৰ বস অমুসাৰেই শৃঙ্গাৰ কাব্য
বুলি কোৱা হয় । নগৰ-বৰ্ণনাৰ কাব্য বোলা নহয় ।]

এই কথাকে আমাৰ সগোত্ৰ কৱি, পণ্ডিত মুখ্য মাননীয় চণ্ডীদাসে
কৈছে—

“অৰ্থাৎ বুদ্ধিবেত্তা কাব্যার্থৰ তন্ময় ভাৱে আশ্বাদৰ সময়ত গৌণ-
প্ৰধান ভাৱে প্ৰতীয়মান হোৱা অনুভৱ নহয় । অত্ৰ সময়ত শ্ৰেণীৰ
আদি পৰ্যালোচনা কৰিলে গৌণ-প্ৰধান ভাৱৰ প্ৰতীতি হয় যদিও,
তেতিয়া সেই প্ৰতীতিয়ে কাব্যৰ কাব্য হানি কৰিব নোৱাৰে, কিয়নো
কাব্যার্থৰ অনুভৱ কেৱল আশ্বাদৰদ্বাৰাহে হয় ।”

কোনোৱে আকৌ (ধ্বনি কাব্য আৰু গুণীভূত ব্যক্তি—এই দুবিধ
কাব্যৰ বাহিৰেও) চিত্ৰ কাব্য নামে তৃতীয় এবিধ কাব্য আছে বুলি কয় ।

“অব্যক্ত্য (ব্যক্ত্যর্থ নথকা) নিকৃষ্ট কাব্য, শব্দচিত্র
আৰু বাচ্য চিত্র এই দুভাগত বিভক্ত।”

কিন্তু ই হ'ব নোৱাৰে। “অব্যক্ত্য” বুলি যদি ব্যক্ত্য নথকাটোকে বুজোৱা হৈছে, তেনেহ'লে ব্যক্ত্যহীন কাব্য কাব্যই নহয় - এই কথা আগতে কোৱা হৈছে। ‘অব্যক্ত্য’ মানে যদি ঈষৎ ব্যক্ত্য (অৰ্থাৎ অল্পপ ব্যক্ত্য থকা) অৰ্থ কৰা হয়, তেনেহলে প্ৰশ্ন উঠে—ঈষৎ ব্যক্ত্য আশ্বাদ-যোগ্য হয়নে নহয় ?

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত, ঈষৎ ব্যক্ত্য যদি আশ্বাদযোগ্য বুলি কোৱা হয়, তেনেহ'লে সি আগৰ দুই প্ৰকাৰ কাব্যৰ (ধ্বনি আৰু গুণীভূত ব্যক্ত্যৰ) ভিতৰতে পৰিব ; যদি আশ্বাদযোগ্য নহয় বুলি কোৱা হয়, তেনেহ'লে সি-কাব্যই নহয়।

আকৌ, য'ত আশ্বাদযোগ্যতা থাকে, তাত ক্ষুদ্ৰতা নাথাকে, ক্ষুদ্ৰতা থাকিলে আশ্বাদ যোগ্যতা নাথাকে। তাকে ধ্বনিকাৰে কৈছে—

ব্যক্ত্যৰ প্ৰাধান্য আৰু গৌণতাৰদ্বাৰা কাব্য এই
দৰে দুই প্ৰকাৰে ব্যৱস্থিত হয় ; ইয়াৰ পিছত যি
অবশিষ্ট থাকে, সিয়েই চিত্ৰ নামে অভিহিত।

[ব্যক্ত্যই কাব্যৰ মানদণ্ড। ব্যক্ত্য প্ৰধান হ'লে ধ্বনি কাব্য আৰু ব্যক্ত্য গৌণ হ'লে গুণীভূত ব্যক্ত্য কাব্য হয়। ইয়াৰ বাহিৰে যি থাকে অৰ্থাৎ ব্যক্ত্য, প্ৰধান নাইবা গৌণ ভাবেও নথকা ৰচনাই চিত্ৰ। চিত্ৰত ব্যক্ত্য নাথাকে, সেই বাবে তাক কাব্য বুলিবই নোৱাৰি।]

সাহিত্য দৰ্পণত ধ্বনি আৰু গুণীভূত ব্যক্ত্য ৰূপে
কাব্যৰ ভেদ নিৰূপণ নামৰ চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদ।

॥ পঞ্চম পৰিচ্ছেদ ॥

ব্যঞ্জনা নিৰূপণ

এতিয়া ব্যঞ্জনা নামৰ এই অভিনৱ বৃত্তিনো কি, সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অভিধা, লক্ষণা আৰু তাৎপৰ্য্য বৃত্তিৰ কাৰ্য্য শেষ হৈ
গ'লে, বস আদিৰ প্ৰতীতিৰ নিমিত্তে এটা চতুৰ্থ
বৃত্তি স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয়। ১

[এই চতুৰ্থ বৃত্তিয়েই ব্যঞ্জনা।]

অভিধা বৃত্তিয়ে কেবল সঙ্কেতিত অৰ্থক বুজায়েই বিবত হয়, গতিকে
বস্তু, বস আৰু অলঙ্কাৰৰ ব্যঞ্জ্যার্থ বুজোৱাৰ ক্ষমতা অভিধা বৃত্তিৰ নাথাকে।
আনহাতে আকৌ বস আদি সঙ্কেতিতো নহয় অৰ্থাৎ শব্দবাচ্য নহয়।
আকৌ বিভাৱাদি অভিধাৰ সহায়ত বাচ্য হয় বুলিয়েই বসো বাচ্য বুলি
ক'ব নোৱাৰি, কিয়নো বিভাৱ আৰু বস একে বুলি স্বীকাৰ কৰা
হোৱা নাই। [অভিধা বৃত্তিৰে বিভাৱ আদিৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি
সঠিক, কিন্তু তাৰদ্বাৰা বসৰ উল্লেখ নহয়—কিয়নো বিভাৱ আৰু বস
একে নহয়; বিভাৱ জ্ঞেয়, বস জ্ঞান স্বৰূপ।]

য'ত বস শব্দৰে বসক বুজোৱা হয়, তাত সেইটো এটা দোষ হৈ
হয় বুলি (সপ্তম পৰিচ্ছেদত) কোৱা হ'ব। আকৌ কোনো ঠাইত
বস শব্দৰে 'এয়া শৃংগাৰ বস' এইদৰে কোৱা হ'লেও, তাত বসৰ
প্ৰতীতি নজন্মে। যি হেতুকে বস স্বপ্ৰকাশ আৰু আনন্দস্বৰূপ।

অভিহিতাধ্বনবাদীসকলে স্বীকাৰ কৰা তাৎপৰ্য্য নামৰ বৃত্তিৰো পৰস্পৰ
বিচ্ছিন্ন শব্দসমূহক সংযোগ কৰাৰ পিছতে শক্তি শেষ হৈ পৰে,
ব্যঞ্জ্যবোধনৰ শক্তি আৰু নাথাকে।

[কুমাৰিল ডষ্টৰ মতানুগামীসকলে তাৎপৰ্য্য নামৰ এটা অতিবিস্তৃত বৃত্তি স্বীকাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে বাক্যস্থ পদসমূহৰ নিজ নিজ অৰ্থ অভিহিত হোৱাৰ পিছতহে পৰস্পৰ অন্য় (সংযোগ) হয় আৰু এই অন্য়ৰ ক্ৰিয়া সম্পাদন কৰে তাৎপৰ্য্য নামৰ ৰূপে।

অভিহিত হোৱাৰ পিছত অন্য় হয় বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰা বাবে এই সকলক অভিহিতান্য়বাদী বোলা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে প্ৰত্যেকৰ আদি মীমাংসক সকলে কয় যে, বাক্যস্থ পদসমূহ প্ৰথমে পৰস্পৰ অভিহিত হয়, তাৰ পিছতহে সিহঁতৰ অৰ্থ প্ৰকাশ হয়। এই সকলক অন্য়তাভিধানবাদী বোলা হয়।]

এই প্ৰসঙ্গত কোনোৱে কয়—“অভিধা শক্তিৰ প্ৰক্ৰিয়া নিষ্কিপ্ত শব্দৰ দৰে ক্ৰমে গভীৰবৰণা গভীৰতৰ হয়।”

[লক্ষ্যৰ উদ্দেশে নিষ্কিপ্ত শব্দে কেতিয়াবা লক্ষ্য ভেদ কৰি বা লক্ষ্য অতিক্ৰম কৰি আৰু দূৰলৈ যায়, ঠিক সেইদৰে অভিধা শক্তিয়েও শব্দৰ বাচ্যৰ্থৰ বাহিৰেও বাচ্যৰ্থও বুজায়।]

ধ্বনিকাৰে কৈছে—

ব্যঞ্জন নামৰ বৃত্তি তাৎপৰ্য্যবৃত্তিতকৈ বেলেগ একো

নহয়, গতিকে ব্যঞ্জনাবৃত্তি-প্ৰতিপাত্ত ব্যাঙ্গ্যৰ্থও ধ্বনি
নহয়; শব্দৰ যিমান অৰ্থ হ'ব পাৰে সিমানলৈকে
তাৎপৰ্য্যবৃত্তি প্ৰসাৰিত হয় বাবে, তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ
প্ৰসাৰ তুল্যদণ্ডৰে জুখিব নোৱাৰি। ২

[ব্যঞ্জন নামৰ নতুন বৃত্তি তাৎপৰ্য্যবৃত্তিতকৈ স্বকীয়া বৃত্তি নহয়, গতিকে ব্যঞ্জন বৃত্তিয়ে যি ব্যাঙ্গ্যৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰে বুলি কোৱা হয় সেই ব্যাঙ্গ্যৰ্থ তাৎপৰ্য্য-বৃত্তিয়েই প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। আনহাতে তাৎপৰ্য্যবৃত্তি বাক্যস্থ পদসমূহৰ অন্য় সাধনৰ পিছতো ক্ষীণ শক্তি হৈ নপৰে, কিয়নো যিমান অৰ্থ প্ৰকাশৰ আৱশ্যক সিমান অৰ্থ বুজাবলৈ তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ শক্তিৰ প্ৰসাৰ হয়; গতিকে তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ প্ৰসাৰ ইমানলৈকেহে বুলি তুৰ্জ্জবে জোখাদি জুখিব নোৱাৰি।]

উল্লিখিত এই দুটা মতৰ পৰিপোষকসকলৰ ওপৰত “শব্দ-বুদ্ধি-কৰ্ম্মৰ শক্তিৰ বিৰমাৰ পিছত কৰণীয় একো নাথাকে” বুলি কোৱাসকল্যেই

দণ্ড গ্ৰহণ কৰক অৰ্থাৎ সেই মন্ত খণ্ডন কৰক। ইয়াৰ বাহিৰেও যদি অভিজ্ঞা শক্তিৰ শব্দৰ দৰে ‘গভীৰতকৈয়ো গভীৰতৰ’ প্ৰক্ৰিয়া আছে বুলি মানি লোৱা হয়, তেনেহলে লক্ষণা শক্তি স্বীকাৰ কৰাৰেইবা প্ৰয়োজনেই কি? অভিজ্ঞা শক্তিয়েই দেখোন ‘গভীৰতকৈয়ো গভীৰতৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে’ লক্ষ্যার্থও বুজাব পাৰিব ?

ইয়াৰ উপৰিও—“ব্ৰাহ্মণ, তোমাৰ পুত্ৰ জন্মিছে, আৰু তোমাৰ কুমাৰী কন্যা গৰ্ভৱতী হৈছে” এনে ক্ষেত্ৰত লক্ষণীয় হৰ্ষ-শোক আদিও বাচ্যার্থৰূপে পৰিগণিত নহয় কিয় ?

[অভিজ্ঞা শক্তিয়েই যদি ‘গভীৰতকৈও গভীৰতৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে’ বাচ্যার্থ বুজোৱাৰ পিছতো লক্ষ্যার্থও বুজায় বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়, তেনেহ’লে বহুত ক্ষেত্ৰত অসঙ্গতিয়ে দেখা দিব। “ব্ৰাহ্মণ, তোমাৰ ” এই ক্ষেত্ৰত পুত্ৰ জন্মৰ বাতৰিত ব্ৰাহ্মণৰ মুখাবয়বত প্ৰকাশ হোৱা উৎফুল্লতা আৰু কন্যা সগৰ্ভা হোৱাৰ বাতৰি শুনাত দেখা দিয়া বিষন্নতাও বাচ্যার্থৰূপে পৰিগণিত হ’ব লাগিব ; কিন্তু পুত্ৰ জন্মৰ বাচ্যার্থ ‘হৰ্ষ’ আৰু গৰ্ভৱতী হোৱাৰ বাচ্যার্থ ‘শোক’ হ’ব নোৱাৰে। তেনে অৰ্থ লক্ষ্যার্থ হে।]

এই প্ৰসঙ্গত কোনোৱে কয়—“পৌকষেয়-অপৌকষেয় সকলো বাক্যই কাৰ্য্যাপৰ। বাক্য যদি তৎপৰ নহয় অৰ্থাৎ কাৰ্য্যাপৰ নহয়, তেনেহলে তেনে বাক্য উদ্ভাদৰ প্ৰলাপৰ দৰে গ্ৰহণৰ অযোগ্য হয়। কাব্যান্তৰ্গত শব্দসমষ্টিৰপৰা নিৰতিশয় সুখাস্বাদনৰ বাহিৰে প্ৰতিপাত্ত-প্ৰতিপাদকৰ (শ্ৰোতা আৰু বক্তাৰ) ক্ৰমে কাব্য শ্ৰৱণ আৰু কাব্য প্ৰণয়নৰ অণ্ড কোনো অৰ্থ উপলব্ধি নহয় ; গতিকে নিৰতিশয় সুখাস্বাদনেই কাব্যৰ কাৰ্য্যৰূপে স্বীকৃত। “শব্দই যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে (যৎপৰ) সেয়ে শব্দৰ অৰ্থ” এই সিদ্ধান্ত ইয়াত প্ৰযোজ্য।

[এই উক্তিৰ তাৎপৰ্য্য এনে : সকলো শব্দ কাৰ্য্যাপৰ হ’লেহে গ্ৰহণযোগ্য হয়। গতিকে গ্ৰহণযোগ্য কাব্যান্তৰ্গত শব্দও কাৰ্য্যাপৰ আৰু সেই কাৰ্য্য হৈছে নিৰতিশয় সুখাস্বাদন। নিৰতিশয় সুখাস্বাদনৰূপ কাৰ্য্য প্ৰতিপাদনৰ বাবে প্ৰযুক্ত শব্দই সেই উদ্দেশ্য সাধন কৰে ; কিয়নো এনে সিদ্ধান্ত আছে, ‘যি উদ্দেশ্য প্ৰতিপাদনৰ বাবে শব্দৰ

প্ৰয়োগ, শব্দই সেই উদ্দেশ্য (অৰ্থ) বুজায়।’ সেইবাবে ব্যাক্যৰ্থ প্ৰতিপাদনৰ উদ্দেশ্যে প্ৰযুক্ত শব্দই বাচ্যৰ্থৰ বাহিৰেও ব্যাক্যৰ্থও বুজাব পাৰে।)

ইয়াত প্ৰশ্ন হৈছে—‘তৎপৰত্ব’ (তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল) কথাৰাৰ অৰ্থ কি ? অভিধাবৃত্তিৰে অৰ্থ বুজোৱানে তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰে সেই অৰ্থ (ব্যাক্যৰ্থ) প্ৰতিপাদন ? [ওপৰৰ ‘তৎপৰ নহয়’ (অতৎপৰত্ব) কথাৰাৰ বিপৰীতে ‘তৎপৰত্ব’ আক্ষিপ্ত হৈছে, অৰ্থাৎ ‘তৎপৰ হ’লেহে’ গ্ৰহণীয়।]

যদি প্ৰথম পক্ষ, অৰ্থাৎ অভিধাবৃত্তিৰে অৰ্থ বুজোৱাকে ‘তৎপৰত্ব’ বোলা হৈছে, তেনেহলে আমাৰো তাত কোনো আপত্তি নাই। অভিধাবৃত্তিৰে অৰ্থ বুজোৱাৰ পিছতো শব্দই ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰে অশ্ল অৰ্থ বুজাব পাৰে, গতিকে তাত তৎপৰত্ব-হানি নহয়। যদিহে দ্বিতীয় পক্ষ, তেন্তে তাৎপৰ্য্য নামৰ এই বৃত্তিটোনো কি ? অভিহিতাশ্বয়বাদীসকলে স্বীকাৰ কৰা তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰে অশ্ল কিবা এটা ? যদিহে প্ৰথমটো বুলি (অভিহিতাশ্বয়বাদীৰ স্বীকৃত তাৎপৰ্য্যবৃত্তি) কোৱা হয়, তেনেহ’লে উত্তৰ আগতে দিয়াই হৈছে। দ্বিতীয়টো (শ্লকীয়া তাৎপৰ্য্যবৃত্তি) বুলি ক’লে আমাৰ বিবাদ কেৱল নামতহে। সেই মতেও চতুৰ্থ এটা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰা হ’ল।

[অভিহিতাশ্বয়বাদীয়ে স্বীকাৰ কৰা তাৎপৰ্য্যবৃত্তিয়ে যে ব্যাক্যৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰিব নোৱাৰে, আগতে কোৱাই হৈছে। সেই তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ বাহিৰেও যদি শ্লকীয়া এটা বৃত্তি স্বীকাৰ কৰা হয়, তেনেহ’লে সেই বৃত্তিৰ নামটোহে বেলেগ।]

তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ শক্তিৰে একে সময়তে বিভাৱ আদিৰ সম্পৰ্ক আৰু বসৰ প্ৰকাশ হয় বুলিও ক’ব নোৱাৰি, যিহেতুকে বসক ফল আৰু বিভাৱ আদিক হেতুৰূপে আগতেই স্বীকাৰ কৰা হৈছে। [হেতু আৰু ফলৰ যুগপৎ প্ৰকাশ নহয়।]

ভৰত মুনিয়ে কৈছে—“বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত বস-নিষ্পত্তি হয়।”

যদি বিভাৱ আদি আৰু বস একে সময়তে উৎপন্ন হোৱা বস্তু বুলি ধৰা হয়, তেনেহলে দুয়োটাৰ ভিতৰত পৌৰ্ব্বাপৰ্য্য নাথাকিব আৰু ডেডিয়া সোঁ শিং-বাঁও শিঙৰ মাজত কাৰ্য্য-কাৰণ সম্পৰ্ক নথকাৰ দৰে বিভাৱ আদি আৰু বসৰ মাজতো কাৰ্য্য কাৰণ ভাৱ নথাকিব।

[যুগপৎ অৰ্থাৎ একে সময়তে প্ৰকাশ হোৱা দুটা বস্তুৰ এটা কাৰণ আৰু ইটো তাৰ কাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰে ; যেনেকৈ সোঁ শিং কাৰণ আৰু বাঁও শিং তাৰ কাৰ্য্য নহয়, ঠিক সেইদৰে বিভাৱ আদি আৰু বস একে সময়তে তাৎপৰ্য্যবৃত্তিৰ শক্তিৰদ্বাৰা প্ৰকাশ হয় বুলি স্বীকাৰ কৰিলে বিভাৱ আদি কাৰণ আৰু বস কাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰিব। 'শব্দ-বুদ্ধি আৰু কৰ্ম্মৰ বিৰাম হ'লে ক্ৰিয়া শেষ হয়' বোলা সিদ্ধান্ত অনুসাবে 'তাৎপৰ্য্য বৃত্তিৰ বিৰাম নোহওঁতেই বসো প্ৰকাশ হয়' বুলি কোৱা সকলৰ মত এইদৰে খণ্ডন কৰা হৈছে।]

লক্ষণাৰো ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশৰ শাস্ত্ৰ নাই। 'গজ্ঞাত গুহাৰ গাঁও' এই উদাহৰণত গজা শব্দৰ লক্ষণা বৃত্তিয়ে 'গজ্ঞাত' মানে 'গজাৰ পাৰত' এই অৰ্থ বুজায়হে ক্ষীণশক্তি হৈ পৰে বাবে 'অতিশয় শীতলতা-পৰিত্ৰতা' আদি ব্যঙ্গ্যার্থ বোধনৰ শক্তি লক্ষণাৰ নাথাকে। গতিকে এটা চতুৰ্থ বৃত্তি স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব। ইয়াত কোনো বিবাদ নাই।

ইয়াৰ বাহিৰেও, অভিধেয়াৰ্থ ব্যঙ্গ্যার্থতকৈ বেলেগ।

বোদ্ধা, স্বৰূপ, সংখ্যা, নিমিত্ত, কাৰ্য্য, প্ৰতীতি
কাল, আশ্ৰয়, বিষয় আদ্যৰ বিভিন্নতাৰ বাবে
ব্যঙ্গ্যার্থ অভিধেয় অৰ্থতকৈ বেলেগ। ৩

(১) বোদ্ধা : পদ আৰু পদৰ অৰ্থমাত্ৰ জ্ঞানৰ বিষয়ত নিপুণ বৈয়াকৰণ-সকলে কাব্যৰ কেৱল বাচ্যার্থহে গ্ৰহণ কৰে ; কিন্তু সঙ্গম-সকলে কাব্যৰ ব্যঙ্গ্যার্থও গ্ৰহণ কৰিব পাৰে ; গতিকে এই ক্ষেত্ৰত বোদ্ধাগত পাৰ্থক্য।

(২) স্বৰূপ : 'ভূম ধম্মিঅ ...'

এই উদাহৰণত বাচ্যার্থ বিধিৰূপ (ভ্ৰমণ কৰা) কিন্তু ব্যঙ্গ্যার্থ নিষেধৰূপ (ভ্ৰমণ নকৰিবা) ;

“নিঃশেষচ্যুতচন্দনম্... .”

গতিকৈ নিষেধৰূপ বাচ্যার্থ বিধিকৰূপ ব্যঙ্গ্যার্থত পৰিণত হোৱাত, স্বৰূপগত ভেদ আছে।

(৩) সংখ্যা : “সূৰ্য্য অস্ত গৈছে”—ইয়াত বাচ্যার্থ কেৱল এটা; কিন্তু ব্যঙ্গ্যার্থ অনেক প্ৰকাৰে প্ৰতীত হয়। যেনে—‘প্ৰিয়ভ্ৰমৰ ওচৰলৈ অভিসাৰ কৰা’, গৰু বান্ধা’, ‘এয়া নায়কৰ আগমনৰ সময়’, ‘এতিয়া আৰু গৰম নাই’—এনে বিবিধ ব্যঙ্গ্যার্থ ক্ষেত্ৰবিশেষে প্ৰতীয়মান হয়, সেই বাবে বাচ্যার্থ আৰু ব্যঙ্গ্যার্থৰ ভিতৰত সংখ্যাগত ভেদ (বাচ্যার্থ এক, ব্যঙ্গ্যার্থ বহুত) দেখা যায়।

(৪) নিমিত্ত : শব্দ উচ্চাৰণমাত্ৰে বাচ্যার্থৰ বোধ হয়। কিন্তু ব্যঙ্গ্যার্থ অৱগতিৰ বাবে ব্যঙ্গ্যার্থবোধনক্ষম নিৰ্মল প্ৰতিভাৰ আৱশ্যক; গতিকে নিমিত্তভেদ দেখা যায়।

(৫) কাৰ্য্যভেদ : বাচ্যার্থই কেৱল প্ৰতীতি জন্মায়, কিন্তু ব্যঙ্গ্যার্থই চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি কৰে; গতিকে বাচ্যার্থ আৰু ব্যঙ্গ্যার্থৰ মাজত কাৰ্য্যগত ভেদ আছে।

(৬) প্ৰতীতি ভেদ : কেৱল শব্দবোধবপৰা বাচ্যার্থৰ প্ৰতীতি জন্মে, কিন্তু চমৎকাৰিতাজনক বোধবপৰা ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰতীতি হয় বাবে দুয়োটাৰ ভিতৰত প্ৰতীতিগত ভেদ আছে।

(৭) কালভেদ : বাচ্যার্থৰ প্ৰতীতি প্ৰথমে হয়, ব্যঙ্গ্যার্থৰ প্ৰতীতি পিছত হয় বাবে দুয়োটাৰ কালভেদ আছে।

(৮) আশ্ৰয়ভেদ : বাচ্যার্থ কেৱল শব্দক আশ্ৰয় কৰি থাকে, ব্যঙ্গ্যার্থ শব্দ, শব্দৰ অংশবিশেষ, শব্দৰ অৰ্থ, বৰ্ণ আৰু বীতিক আশ্ৰয় কৰি প্ৰকাশ হয়; গতিকে দুয়োটাৰ মাজত আশ্ৰয়গত প্ৰভেদ আছে।

(২) বিষয়ভেদ :

কস্ম ন রা হোই বোসো দষ্টুন পিআএ সম্বণম্ অহবম্ ।

সভমবপন্ ভাগ্‌ধাইণি রাবিঅরামে সহস্স দাণিম্ ॥

(প্ৰিয়াৰ অধৰ ক্ষত বিক্ষত দেখিলে কাৰনো খং হুঠে ? তেতিয়া হাক দিছিলোঁ।
নহয়, ভোমোবা থকা পছমটো হুঙুড়িবা ; তেতিয়া হুঙুনিলা নহয়, এতিয়া তাৰ কষ্ট
সহ কৰা ।)

এই উদাহৰণত বাচ্যার্থ সম্বীবিষয়ক আৰু ব্যক্ত্যার্থ স্বামীবিষয়ক
হোৱাত বিষয়ভেদ হৈছে । গতিকে অভিধেয়াৰ্থ ব্যক্ত্যার্থ নহয় :

[‘প্ৰিয়াৰ অধৰ . ’ এইটো বোদ্ধা—ভেদৰ উদাহৰণ নহয়, কিয়নো নায়িকা
আৰু স্বামী দুয়োৰে ব্যক্ত্যার্থৰ প্ৰতীতি হৈছে ; কিন্তু সেই প্ৰতীতিৰ বিষয় বেলেগ ।
যেনে—‘তাৰ কষ্ট সহ কৰা’ এই ক্ষেত্ৰত নায়িকাৰ কোনো অপৰাধ নাই—স্বামীৰ
প্ৰতি সম্বীয়েকৰ এই আবেদন স্বামীবিষয়ক ব্যক্ত্য । নায়িকাৰ সপত্নীয়ে আনন্দ
পাব এনে ব্যক্ত্য হৈছে সপত্নীবিষয়ক ।]

সহৃদয় সামাজিকৰ অমুভূতিৰ বাহিৰে বস আদিৰ
অস্তিত্ব নাথাকে, গতিকে অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিয়ে
বস বুজাব নোৱাৰে । ইয়াৰ উপৰি মুখ্যার্থৰ বাধা
নহলে লক্ষণাবৃত্তিৰ প্ৰৱেশেই নাই ; সেইকাৰণে
লক্ষণা বস-বোধিকা নহয় ।

বসনাস্তক ব্যাপাবৰ বাহিৰে ‘বস’ পদৰদ্বাৰা প্ৰতিপাত্ত এনে
কোনো প্ৰমাণসিদ্ধ পদার্থ নাই, যিটোক অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিয়ে
বুজাব পাৰে ।

ইয়াৰ উপৰি “গজাত গুৱালৰ গাঁও” এনে উদাহৰণত য’ত
উচ্চাৰিত শব্দসমূহৰ পৰস্পৰ অৰ্থগত সম্পৰ্ক স্থাপনৰ আকাঙ্ক্ষা
থাকিলেও ভেনে অৰ্থ-সঙ্গতি সম্ভৱপৰ নহয়, তেনে ক্ষেত্ৰতহে লক্ষণাৰ
অল্পপ্ৰৱেশ হয় ।

এই কাৰণেই উদয়নাচাৰ্য্যই স্তায়-কুসুমাজ্জলিত কৈছে—

“শ্রুত পদসমূহৰ পৰস্পৰ অম্বয় হৈ বাক্য
নিৰাকাঙ্ক্ষ হৈ পৰিলে, সেই বাক্যই আক
অন্ত্ৰ অৰ্থ নিৰিচাবে। পদৰ অৰ্থৰ অম্বয়বোধত
বাধা জন্মিলেহে অন্ত্ৰ অৰ্থ আক্ষেপৰদ্বাৰা সঙ্গতি
বক্ষা কৰা হয়।”

“শৃণ্যঃ রাসগৃহং.....”

বস প্ৰতীতিৰ এই উদাহৰণত মুখ্যৰ্থৰ বাধা হোৱা নাই। আনহাতে
আকৌ “গজাত গুৱালৰ গাঁও” এই ক্ষেত্ৰত যদি প্ৰয়োজন (শীতলতা-
পৰিত্ৰতা) লক্ষণানিষ্পন্ন বুলি ধৰা হয়, তেনেহলে গজা শব্দৰ মুখ্যৰ্থ
হ’ব ‘গজাৰ পাৰ’ আৰু সেই মুখ্যৰ্থ বাধিত হ’ব লাগিব; তেতিয়াহে
লক্ষণাৰ অনুপ্ৰৱেশ ঘটিব। আকৌ যদি, শীতলতা-পৰিত্ৰতা আদি
অৰ্থক লক্ষণানিষ্পন্ন অৰ্থ বুলি ধৰা হয়, তেনেহলে সেই অৰ্থসিদ্ধিৰ
বাবে আকৌ অন্য প্ৰয়োজন স্বীকাৰ কৰিব লাগিব, সেই প্ৰয়োজনৰ
আকৌ অন্য প্ৰয়োজন থাকিব লাগিব আৰু তেতিয়া অনৱস্থা
দোষ ঘটিব !

[‘গজাত গুৱালৰ গাঁও’—এই বাক্যৰ অৰ্থ গজাৰ পাৰত গুৱালৰ গাঁও।
গজা শব্দৰ মুখ্যৰ্থৰ বাধা হোৱাত গজা শব্দই লক্ষণাবৃত্তিৰে গজাৰ পাৰ অৰ্থ
বুজাইছে। গজাৰ পাৰৰ অতিশয় শীতলতা-পৰিত্ৰতা আদি বুজাবলৈকে ‘গজাৰ
পাৰত’ বুলি নকৈ গজাত বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে শীতলতা-পৰিত্ৰতা আদি
গজা শব্দৰ লক্ষণানিষ্পন্ন অৰ্থ নহয়, প্ৰয়োজনহে। যদি শীতলতা-পৰিত্ৰতা আদিক
লক্ষ্য বা লাক্ষণিক অৰ্থ বুলি ধৰা হয়, তেনেহ’লে গজা শব্দৰ মুখ্য অৰ্থ হ’ব
গজাৰ পাৰ আৰু গজাৰ পাৰৰূপ মুখ্যৰ্থ বাধিত হোৱাত শীতলতা-পৰিত্ৰতা আদি
হ’ব লাক্ষণিক অৰ্থ; কিয়নো মুখ্যৰ্থৰ বাধা নহ’লে লক্ষণাৰ প্ৰৱেশ নঘটে আৰু
লাক্ষণিক অৰ্থ পোৱাও সম্ভৱপৰ নহয়। এনে অৱস্থাত প্ৰাপ্ত লাক্ষণিক অৰ্থক
মুখ্যৰ্থ বুলি ধৰি লৈ, তাৰপৰা প্ৰয়োজন অনুসাৰে অন্য অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।
তেতিয়া ইটোৰ পিছত সিটোকৈ নতুন নতুন প্ৰয়োজনৰ উদ্ভৱ হ’ব আৰু

তাৰদ্বাৰা শব্দৰ অনন্ত অৰ্থ স্বীকাৰ কৰিব লগা হ'ব—এনেকৈ অনন্ততা (ad infinitum) ঘটিব।]

বাক, প্ৰয়োজনক লাক্ষণিক অৰ্থৰূপে স্বীকাৰ কৰিলে যদি অনন্ততা (ad infinitum) হয়, তেন্তে প্ৰয়োজনবিশিষ্ট অৰ্থাৎ “শীতলতা-পৱিত্ৰতা আদিয়েক্ত গজাৰ পাৰ” গজা শব্দৰ লাক্ষণিক অৰ্থ হওক,— এইদৰেও ক'ব নোৱাৰি। দাৰ্শনিকসকলে বিষয় আৰু প্ৰয়োজনৰ প্ৰতীতি (জ্ঞান) একে সময়তে হয় বুলি স্বীকাৰ নকৰে। নীলাদি সংবেদনৰ (জ্ঞান) পিছতহে জ্ঞাততা (জ্ঞানবিষয়তা) বা অনুব্যৱসায় (পশ্চাৎ জ্ঞান) সম্ভৱপৰ হয়।

[বিষয়জ্ঞান আৰু প্ৰয়োজন জ্ঞানৰ জনক-জ্ঞাত ভাৱ সম্বন্ধ। বিষয়জ্ঞান জনক, প্ৰয়োজন-জ্ঞান জ্ঞাত; গতিকে বিষয়জ্ঞান হোৱাৰ পিছতহে প্ৰয়োজন-জ্ঞান সম্ভৱপৰ হয়। দুয়োবিধ জ্ঞানৰ কালৰ পৌৰ্ণাপৰ্য্য আছে।

মীমাংসকে (বৈয়াকৰণও) কয় যে ‘এইটো নীলা ঘট’ এনে ক্ষেত্ৰত নীল-জ্ঞান হোৱাৰ পিছতহে জ্ঞাততা (প্ৰকটতা, জ্ঞানবিষয়তা) সম্ভৱ হয়, অৰ্থাৎ নীলা ৰং থকা ঘটৰ জ্ঞান হ'ব পাৰে; গতিকে নীল-বিশিষ্ট ঘটৰ জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। নৈয়ায়িকে কয় যে ‘এইটো নীলা ঘট’ এই ক্ষেত্ৰত প্ৰথমে নীল জ্ঞান হয়, ‘মই নীল ৰং জানিছোঁ’, সেই জ্ঞানৰ পৰিণতিৰ বাবে নীল বৰ্ণৰ আশ্ৰয় জ্ঞানৰ অনুবৃত্তি হয়; এয়ে অনুব্যৱসায়। নৈয়ায়িকৰ মতেও ‘নীলবিশিষ্ট ঘট’ৰ জ্ঞান নহয়, প্ৰথমে নীল জ্ঞান তাৰ পিছত সেই জ্ঞানৰ অনুব্যৱসায় হয়, আৰু তেতিয়া নীলাজ্ঞিত ঘটজ্ঞান হয়।

শকাৰ্থ-জ্ঞানৰ এই দাৰ্শনিক সিদ্ধান্ত অনুসাৰে কাব্যৰ ক্ষেত্ৰতো “গজাত শুৱালৰ গাঁও” এই বাক্যত গজা শব্দৰ অৰ্থ “শীতলতা-পৱিত্ৰতা বিশিষ্ট গজাৰ পাৰত” হ'ব নোৱাৰে। প্ৰথমে লাক্ষণিক অৰ্থ গজাৰ পাৰৰ সংবেদন হোৱাৰ পিছত লক্ষণাৰ ফল, শীতলতা-পৱিত্ৰতা আদিৰ নিষ্পত্তি হয়।]

সকলোবোৰ হেতুৱেই হেতুভাসৰূপে পৰিগণিত
হৈ পৰে বাবে অনুমানৰ ব্যাভ্য (ব্যাঞ্জনাৱৃত্তিবেত)
বস বোধনৰ ক্ষমতা নাথাকে আৰু সেই কাৰণেই
বস জ্ঞান পূৰ্ণবৃত্তিও নহয়। ৪

ব্যক্তিবৈবেককাৰে কয়, “বিভাৱ আদিৰূপৰা বসৰ যি প্ৰতীতি জন্মে, সি অহুমানৰে অন্তৰ্ভুক্ত হয়; কিয়নো বিভাৱ, অহুভাৱ আৰু ব্যক্তিচাৰী ভাৱক বস প্ৰতীতিৰ হেতু বুলি ক’ব পাৰি। সেই বিভাৱ আদিয়ে ক্ৰমে ৰতি আদি ভাৱৰ কাৰণ-কাৰ্য্য আৰু সহকাৰী স্বৰূপ হৈ ৰতি আদিক অহুমানৰে বজাই বস নিষ্পন্ন কৰে। সেই ৰতি আদি ভাৱেই প্ৰতীয়মান হৈ আন্বাদযোগ্যতা লাভ কৰিলে, তাকে বস বোলা হয়। গতিকে বিভাৱাদিজ্ঞান আৰু বসজ্ঞানৰ পৌৰুষাৰ্ধ্য অৱশ্যন্তাৱী। [অৰ্থাৎ বিভাৱাদিৰ জ্ঞান প্ৰথমে হয়, তাৰ পিছতহে বসজ্ঞান হয়।] কিন্তু এই দুয়োবিধ জ্ঞান অতি শীঘ্ৰে হয় বাবে [বিভাৱাদিৰ জ্ঞানৰূপৰা বসজ্ঞান হোৱালৈকে সময়ৰ ব্যৱধান অতি নগণ্য] দুয়োবিধ জ্ঞানৰ কালৰ পৌৰুষাৰ্য্যক্ৰম (আগপাছ) লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰি। ব্যঞ্জনাবাদীৰো বসান্তিৰ ব্যক্তিৰ ক্ৰম এয়ে।”

[ব্যক্তিবৈবেককাৰ মহিম ভট্টই বস ব্যাখ্যা বুলি স্বীকাৰ নকৰে আৰু বসান্বাদনৰ বাবে ব্যঞ্জন বৃত্তিৰ আবশ্য বুলিও নকয়। তেওঁৰ মতে বিভাৱাদি হেতুবদ্ধাবাই বসৰ অহুমান হয়; গতিকে ব্যঞ্জন নামৰ সূক্ষ্মীয়া বৃত্তি এটা স্বীকাৰ কৰা অনাবশ্যক। সাহিত্যদৰ্পণকাৰ বিখ্যাতাথে অহুমানৰূপৰা বস-প্ৰতীতি নহয় বুলি সেই মত খণ্ডন কৰিছে। বিখ্যাতাথে অহুমানৰ সাধন সকলো হেতুকে হেতুভাৱ বুলি কৈছে। অহুমানৰ পাঁচোট। অবয়ব: সাধ্য, পক্ষ, হেতু, উদাহৰণ আৰু বিনিগম। ইয়াৰ ভিতৰত সাধ্য, পক্ষ আৰু হেতুৰ পৰস্পৰ অব্যভিচাৰী সম্বন্ধৰ ওপৰত অহুমান সিদ্ধ হয়। সাধ্য হৈছে ধৰ্ম্ম বা বিশেষণ, পক্ষ ধৰ্ম্মী বা বিশেষ্য; গতিকে সাধ্য আৰু পক্ষৰ মাজত ধৰ্ম্মি-ধৰ্ম্ম সম্বন্ধ; হেতু আৰু সাধ্যৰ ব্যাপ্য-ব্যাপক সম্বন্ধ। যেনে—‘পৰ্কতো বহিমান্ ধূম্যঃ’ (ধোৱা থক। হেতুকে পৰ্কতত নিশ্চয় জুই আছে।) ইয়াত পৰ্কত পক্ষ বা ধৰ্ম্মী, বহি ধৰ্ম্ম বা সাধ্য আৰু ধূম হেতু। পক্ষ পৰ্কতৰ সৈতে সাধ্য বহিৰ ধৰ্ম্মি-ধৰ্ম্ম সম্বন্ধ অৰ্থাৎ পৰ্কতক আশ্ৰয় কৰি থকা ধৰ্ম্ম বহি, তাকে ‘ধূম’ এই হেতুৰে প্ৰমাণ কৰিব লাগে; গতিকে বহি সাধ্য। সেইদৰে হেতু ধূমৰ সৈতে সাধ্য বহিৰ ব্যাপক-ব্যাপ্য সম্বন্ধ। ব’ন্তে ধোৱাঁ (ধূম) থাকে ত্ৰাত্তে জুই (বহি) থাকে, আকৌ জুই (বহি) নথকাকৈ ধোৱাঁ নাথাকে; বহি ব্যাপক, ধূম ব্যাপ্য—জুয়ে ধোৱাঁ ব্যাপি থাকে। সাধ্যৰ সৈতে হেতুৰ ‘অৱিনাভাৱ’

সব্ব অৰ্থাৎ সাধ্যৰ বাহিৰে আন কোনো ঠাইতে সাধ্য-ব্যাপ্য হেতুৰ অস্তিত্ব নাথাকে। সাধ্যক এৰি হেতু নথকাকে হেতুৰ ব্যাপ্তি বোলা হয়।

অভিব্যাপ্তি, অব্যাপ্তি আদি কেবা প্ৰকাৰে ব্যাপ্তি দৃষিত হয় আৰু তেতিয়া হেতু অনৈকান্তিক হয়; তেনে হেতুকে হেত্বাভাস (fallacy) বোলা হয়। হেত্বাভাসে সাধ্য প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰে।

সাধ্যৰ বাহিৰে অন্তৰ্গত হেতুৰ অস্তিত্ব থাকিলে অভিব্যাপ্তি আৰু সকলো সাধ্যত হেতুৰ আস্তিত্ব নাথাকিলে অব্যাপ্তি হয়। যেনে—“পাৰ্ৱতো ধূমবান্ বহুঃ” (ছুই থকা হেতুকে পৰ্বতত ধোৱা আছে।)

ইয়াত ‘বহি’ এই হেতুৱে পৰ্বতত ধোৱা থকা প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰে। ধোৱা নথকাকৈও বহিৰ অস্তিত্ব থাকে, গতিকে বহিৰূপ হেতুৱে সাধ্য ধূমক অতিক্ৰম কৰিও বিৰাজ কৰা বাবে হেতুৰ অতি ব্যাপ্তি হৈছে আৰু সেইবাবেই হেতু ‘হেত্বাভাস’ হৈছে। হেত্বাভাস মানে হেতু যেন দেখা যায়, কিন্তু প্ৰকৃত হেতু নহয়।

‘পৰ্বতো বহুমান্ ধূমাৎ’ ইয়াত যেনেকৈ বহিব্যাপ্য ধূমৰপৰা পৰ্বতত বহিৰ অহুমান হয়, তেনেকৈ বসব্যাপ্য বিভাৱ আদিৰপৰা কাব্যত বসানুমিতি হয়—এয়ে মহিম ভট্টৰ মত। বিশ্বনাথে বসানুমিতিৰ পক্ষে বিভাৱাদি হেতুসমূহ ‘হেত্বাভাস’ বুলি কৈছে।]

এই উক্তিৰ বিষয়ে (মহিম ভট্টৰ) প্ৰশ্ন হৈছে—দৃশ্য আৰু শ্ৰৱ্য-কাব্যবদ্বাৰা বিভাৱাদিৰ যি জ্ঞান জন্মে, সেই বিভাৱাদি জ্ঞানবদ্বাৰা বামাদিগত সীতা বিষয়ক বতি আদিকে অহুমেয় বসৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছেনে কি? নাইবা বামাদিগত বতি আদি ভাৱনাৰে সফলদয় সমাজিকে নিজ অন্তৰত অহুতৰ কৰা স্ব-প্ৰকাশ আনন্দময় জ্ঞানেই বস?

এই দুটাৰ ভিতৰত যদি প্ৰথমটো হয়, তেহেঁলে সেই কথাত আমাৰ কোনো বিবাদ নাই। পিছে, বামাদিগত বতি আদিৰ জ্ঞানক আমি বস বুলি নকওঁ, এয়ে প্ৰভেদ।

[‘বামাদয় কাব্য বামৰ অহুবাগেৰে (স্থায়ীভাৱেৰে) পৰিপূৰ্ণ, যিহেতুকে সি সীতা আদি আলম্বন বিভাৱযুক্ত’—এনে অহুমানৰে বামগত সীতাবিষয়ক বতি অহুমানসিদ্ধ হোৱাত একো বাধা নাই; কিন্তু বামগত বতি, বস হ’ব নোৱাৰে বুলি বিশ্বনাথে তৃতীয় পৰিচ্ছেদতে কৈছে; বস অহুকাৰ্য্য গত নহয়।]

যদিহে দ্বিতীয় পক্ষ স্বীকাৰ হয়, তেনেহ'লে ব্যাপ্তিগ্ৰহণৰ অভাৱত হেত্বাভাস হোৱাত অনুমান সিদ্ধ নহয়।

[প্ৰথম পক্ষত বামাদিগত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰ অনুমান সিদ্ধ হয় কিন্তু বামাদি অনুকাৰ্য্যগত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ বস নহয়। কিয়নো বসানুযায়িত আৰু বসানুযায়িত একে কথা হয়। বস পৰিমিততাবিহীন, অলৌকিক, অপ্ৰকাশ, আনন্দময় আৰু সজ্জয় জন্ম-সংবেদ্য।

দ্বিতীয় পক্ষত, অৰ্থাৎ সজ্জয় জন্ম-সংবেদ্য বসানুমানত ব্যাপ্তিগ্ৰহণ নহয়। “এই সজ্জয় সামাজিকসকল শৃঙ্গাৰ বসবস্ত, যিহেতুকে এওঁলোকৰ অন্তৰত বামাদিগত ৰতি আদি স্থায়ীভাৱৰ জ্ঞান জন্মিছে, যেনেকৈ অশ্ব সজ্জয় সামাজিকৰ তেনে জ্ঞান জন্মে।” এই অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত হেতুৰ ব্যাভিচাৰিতাৰ বাবে, পক্ষত ব্যাপ্তিগ্ৰহণ নহয়। হেতুৰ ব্যাভিচাৰিতা এনেকৈ হয়—‘বামাদিগত ৰতি আদিৰ প্ৰতীতি’ আৰু সামাজিকৰ চমৎকাৰাত্মক বস প্ৰতীতিৰ ক্ষেত্ৰত “য’তে য’তে জুই আছে আছে তাতে ধোৱা আছে” এনেকুৱা অতুপাধিক নিয়ত সম্বন্ধ নাই। অৰ্থাৎ কাব্য-নাটকৰ প্ৰৱণ দৰ্শনৰ পিছত বামগত সীতাবিষয়ক ৰতিৰ প্ৰতীতি অৱশ্যে সকলোৰে হয় যদিও এনে বহুত সামাজিক আছে, যিবিলাকৰ চমৎকাৰাত্মক বসপ্ৰতীতি নহয়। সেই কাৰণে সজ্জয়-জন্ম-সংবেদ্য বসপ্ৰতীতিৰ বাবে বামাদিগত ৰতি আদিৰ প্ৰতীতিক হেতুৰূপে প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি; (বসপ্ৰতীতিৰ ক্ষেত্ৰতকৈ ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰ প্ৰতীতিৰ ক্ষেত্ৰ ব্যাপক, গতিকে ব্যাপ্তিগ্ৰহণ নহয়) কিয়নো সেই হেতু হেত্বাভাস হৈ পৰে। “য’তে বামাদিগত ৰতি আদিৰ প্ৰতীতি, ততে শৃঙ্গাৰ বসৰ প্ৰতীতি হয়” হেতুৰ অতিব্যাপ্তিৰ বাবে এনে অনুমান সিদ্ধ নহয়।]

আকৌ ব্যক্তিবৈৰেককাৰে যে কৈছে—

“য’তে য’তে নিৰ্দিষ্টৰূপৰ বিভাৱ, অনুভাৱ, সাংস্কৃতিকভাৱ, আৰু সঞ্চাৰী ভাৱৰ বৰ্ণনা (অভিধান) নাইবা অভিনয় (প্ৰত্যক্ষতাপাদন) হয়, সেই সেই প্ৰাৰ্থ আৰু দৃষ্ট কাব্যত শৃঙ্গাৰ বসৰ আবিৰ্ভাৱ হয়।”

এনে ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্তি আৰু পক্ষধৰ্ম্মতাও সহজে বুজা যায়।

[হেতুৰ পক্ষত বিজ্ঞানত আৰু বিপক্ষত অবিজ্ঞানতাই পক্ষ-ধৰ্ম্মতা। ইয়াত পক্ষ হৈছে সামাজিকৰ অন্তৰ।]

গাঁড়কে তেওঁলোকে কয়—

ধ্বনিবাদী আচাৰ্য্যসকলে ব্যাক্যৰ্ণ অভিব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত যি সামগ্ৰীক ব্যাক্যৰ্ণ প্ৰতীতিৰ কাৰণৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে, আমাৰ বসানুমিতিৰ পক্ষে তাকেই অসম্ভাৱন কাৰণ বুলি ধৰা হৈছে।”

[অৰ্থাৎ যাবদাৰ্ণ বা যি প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলত বাচ্যৰ্ণৰপৰা ব্যাক্যৰ্ণৰ প্ৰভৃতি হয়, তাৰদ্বাৰাই বসানুমান হয়; গতিকে ব্যঞ্জন অসম্ভাৱনৰে ভিতৰুৱা।]

ব্যক্তিবৈৱেককাৰৰ এই উক্তিতো আমাৰ অকণো বিৰোধ নাই।

[বাচ্যৰ্ণৰপৰা ব্যাক্যৰ্ণ প্ৰতীতিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰক্ৰিয়া বিশেষৰ প্ৰয়োজন, সেই প্ৰক্ৰিয়াক হেতুৰূপে ধৰিলে ব্যঞ্জন আৰু অসম্ভাৱন অনেক ক্ষেত্ৰত একে হৈ পৰে; এই কথাত বিৰোধ নাই।]

কিন্তু অসম্ভাৱনগম্য বসপ্ৰতীতিক আমি আশ্বাচ্ছ বুলি নাভাৱোঁ। কিয়নো আমাৰ মতে বসাস্বাদন স্বপ্ৰকাশানন্দত পৰ্য্যবসিত আনন্দধ্বন অৱস্থা। সেই কাৰণে প্ৰমাণ কৰিব খোজা অৰ্থতকৈ বেলেগ অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰা বাবে হেতু হেত্বাভাস হৈছে।

[ব্যঞ্জনক অসম্ভাৱন বুলি কোৱাত আপত্তি নাই; কিন্তু বসাস্বাদন অসম্ভাৱন হ'ব নোৱাৰে। কিয়নো স্থান্ধিভাৱ-বিষয়ক জ্ঞান আৰু বসাস্বাদন দুটা স্বকীয় কথা। “সামাজিকৰ স্থায়ী ভাৱৰ জ্ঞান জন্মিছে, যি হেতুকে তেওঁৰ বিভাৱাদিৰ জ্ঞান আছে” এনে অসম্ভাৱনৰ ক্ষেত্ৰত হেতুৱে বসাস্বাদন নিষ্পন্ন নকৰি স্থায়ীভাৱৰ জ্ঞান হে সাধন কৰে, গতিকে প্ৰতিপাদন কৰিব খোজা অৰ্থতকৈ অন্য অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰাত হেত্বাভাস হৈছে।]

বিভাৱাদিৰ প্ৰতীতিৰপৰা অনুমিত স্থায়ী ভাৱৰ জ্ঞান কেতিয়াও আশ্বাচ্ছ নহয়, বসহে আশ্বাচ্ছ বা আশ্বাদনৰূপ। বিভাৱ আদিৰপৰা স্থায়ী ভাৱৰ জ্ঞান সকলোৰে হ'ব পাৰে, কিন্তু বসাস্বাদন নহয়; সহস্ৰদ্বয় হৃদয়ানুভৱবদ্বাৰাহে বস প্ৰমাণ সিদ্ধ হয়। বিভাৱাদিৰ প্ৰতীতিৰপৰা জন্মা অসম্ভাৱন জ্ঞানকে যদি বস বোলা হয়, তেনেহ'লে প্ৰমাণ সাপেক্ষ বসক প্ৰামাণ্য বুলি স্বীকাৰ কৰা হ'ব। অথচ হেতুৰ পক্ষৰ্দ্ধতা নথকা বাবে হেত্বাভাস হোৱাত এনে অসম্ভাৱন প্ৰমাণ নহয়।]

ব্যক্তিবিরেককাৰে আকৌ কৈছে—

“ভম ধম্মিঅ...” (ধাৰ্ম্মিক তুমি ঘূৰি ফুৰা...) ইয়াত ব্যাঙ্গ্যার্থৰূপে
প্ৰতীয়মান বস্তু অনুমান লভা ; আৰু

জলকেলিতবলকবতলমুক্তপুনঃপিহিতবাধিকাৱদনঃ ।

জগদৱতু কোকমুনোৰ্দ্ধিষটন-সজ্জটন-কৌতুকী কৃষ্ণঃ ॥

(চক্ৰ-বাক মিথুনৰ বিবহ-মিলনত কৌতুকলী যি শ্ৰীকৃষ্ণই জলক্ৰীড়াতে চকল
হাতেৰে বাধিকাৰ মুখখনি এবাৰ ঢাকি এবাৰ মোকোলাই দিছে - সেই কৃষ্ণই জগৎ
বক্ষা কৰক ।)

ইয়াত থকা ৰূপক অলঙ্কাৰ আদি অনুমান গম্য ।

বাক, অনুমাননো কি ?

পক্ষ আৰু সপক্ষত বিত্তমান, বিপক্ষত অবিত্তমান এনেকুৱা ধৰ্ম্মবিশিষ্ট
লিঙ্গৰূপৰা জন্মা লিঙ্গীৰ জ্ঞানেই অনুমান ।

[“পৰ্ব্বতত জুই আছে, যিহেতুকে তাত ধোৱাঁ আছে, য’তে য’তে
ধোৱাঁ থাকে, তাতে জুই থাকে ; যেনে ৰাঙ্কনি ঘৰ” এই অনুমানত পৰ্ব্বত
পক্ষ, ৰাঙ্কনি ঘৰ সপক্ষ, হৃদ আদি বিপক্ষ,—পৰ্ব্বত আৰু ৰাঙ্কনি ঘৰত
থকা আৰু হৃদত নথকা ধোৱাঁ, হেতু বা লিঙ্গ আৰু সেই লিঙ্গৰূপৰা
(হেতুৰূপৰা) লিঙ্গীৰ (সাধ্য জুইৰ) জ্ঞান হয় : এয়ে অনুমান ।]

অনুমানৰ এই নিৰ্দ্ধৰূপৰা জ্ঞান যায় যে বাচ্যাৰ্থৰ সৈতে সম্বন্ধ
নথকা কোনো অৰ্থ বাচ্যাৰ্থৰূপৰা প্ৰতীয়মান নহয় । সেয়ে নহ’লে
বাচ্যাৰ্থই প্ৰসঙ্গ অতিক্ৰম কৰি যাব । গতিকে বোধ্য আৰু বোধকৰ মাজত
নিশ্চয় এটা নিৰূপিত সম্বন্ধ আছে । সেইকাৰণে বোধক অৰ্থ (বাচ্যাৰ্থ)
‘লিঙ্গ’ আৰু বোধ্য অৰ্থ (ব্যাঙ্গ্যৰ্থ) লিঙ্গী । বোধকৰূপ বাচ্যাৰ্থৰ
পক্ষত বিত্তমানতা দেখুওৱা হৈছেই । সপক্ষসম্ব (সপক্ষত থকা) আৰু
বিপক্ষ ব্যাবৃত্ত্বৰ (বিপক্ষত নথকা) উল্লেখ নকৰিলেও সামৰ্থ্যৰূপৰাই
(বাক্যৰ অৰ্থযোগ্যতাৰূপৰাই) জ্ঞানিব পাৰি । গতিকে “ভম ধম্মিঅ...”

আদি উদাহৰণত লিঙ্গৰূপ বাচ্যার্থৰপৰা লিঙ্গীকৰূপ ব্যক্ত্যার্থৰ যি জ্ঞান জন্মে, সি অনুমানই (লিঙ্গৰপৰা লিঙ্গীৰ জ্ঞান অনুমান) ।

[ভাংপৰ্য্যার্থ এয়ে যে—ব্যক্ত্যার্থ বুজিবলৈ শব্দৰ বাচ্যার্থ তাৰ হেতুৰূপ । বাচ্যার্থই নিজৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা এটা অর্থ ব্যক্ত্যার্থৰূপে উপস্থাপন কৰিব পাৰে । সম্বন্ধ নথকা যি কোনো অর্থ উপস্থাপন কৰিব নোৱাৰে । এইদৰে বাচ্যার্থ আৰু ব্যক্ত্যার্থৰ সম্বন্ধ নিয়ন্ত্ৰিত হোৱাত হেতুৰ পক্ষধৰ্মতা নিশ্চিত হ'ল : গতিকে হেতুৰূপ বাচ্যার্থৰপৰাই সাধাৰূপ ব্যক্ত্যার্থৰ অনুমান কৰিব পাৰি । এনে স্থলত ব্যক্ত্যনা অনাবশ্যক ।]

ইয়ো যুক্তিযুক্ত নহয় কিয়নো “হে ধাৰ্মিক ঘৃষি ঘৃষি ফুৰা...” এই উদাহৰণত ‘কুকুৰটো মৰাৰ বাবে কুঞ্জগৃহৰ ওচৰত ভ্ৰমণ বিধানবহাৰা গোদাবৰীৰ পাৰত সিংহ থকা বাবে তাত ভ্ৰমণ নিষেধ কৰা হৈছে’, এয়ে হ'ব অনুমানলতা অর্থ । কিন্তু এই অনুমানৰ সাধক হেতু অনৈকান্তিক (সাধাৰণ) । উক্ত ধাৰ্মিক ভীক হ'লেও গুৰু নাইবা প্ৰভুৰ আদেশত অথৱা প্ৰেমিকাৰ প্ৰতি অনুৰাগৰ বাবে সিংহ থকা বুলি জানিও গোদাবৰীৰ পাৰত ভ্ৰমণ কৰিবলৈ যোৱা অসম্ভৱ নহয় ।

[গতিকে গোদাবৰীৰ পাৰত ভ্ৰমণ-নিষেধ প্ৰমাণ কৰিবলৈ কুঞ্জগৃহৰ ওচৰত ঘৃষি ফুৰা হেতুটো অনৈকান্তিক, (একান্ত নহয়, সাধাৰণ) । এই অনুমানত হেতু ‘কুঞ্জগৃহৰ ওচৰত ঘৃষি ফুৰাটো’, পক্ষ ‘ভীক ধাৰ্মিক’ আৰু সাধা ‘গোদাবৰীৰ পাৰত ভ্ৰমণ নকৰা’ । সিংহৰ ভয়ত ভীক ধাৰ্মিকৰ পক্ষে গোদাবৰীৰ পাৰত ঘৃষি ফুৰাটোই স্বাভাৱিক ; গতিকে পক্ষ আৰু সাধাৰ ধৰ্মি ধৰ্ম সম্বন্ধ আছে । কিন্তু ধাৰ্মিক যদি কোনো গুৰুৰ শিষ্য নাইবা কোনো প্ৰভুৰ অধীনস্থ হয়, তেনেহ'লে গুৰু বা প্ৰভুৰ আদেশত অন্তৰত সিংহৰ ভয় থকা সত্ত্বেও গোদাবৰীৰ পাৰলৈ তেওঁ যাব পাৰে । নাইবা ধাৰ্মিক যদি প্ৰণয়সক্ত হয়, তেনেহ'লে প্ৰণয়িনীৰ বাবে সিংহ থকা গোদাবৰীৰ পাৰলৈ যোৱাও সম্ভৱপৰ । এনে ক্ষেত্ৰত পক্ষৰ সৈতে সাধাৰ ধৰ্মি-ধৰ্ম সম্পৰ্কৰ অবিনাভাৱ নাথাকে ; গতিকে হেতু অনৈকান্তিক (সাধাৰণ) আৰু অসিদ্ধ । “সপক্ষ-বিপক্ষ ছয়োপক্ষতে থকা হেতুৱেই সাধাৰণ হেতু” ।]

আৰুো কুলটাৰ কথা বিশ্বাসযোগ্য হয়নে নহয়—এনে সন্ধিৰূতাৰ বাবেও হেতু অসিদ্ধ হয় ।

আকৌ সেইদৰে, ‘জলকেলি চঞ্চল……’ এই উদাহৰণত ত্ৰাস উৎপাদন কৰা বিষয়ত অনৈকান্তিক হোৱা বাবে ‘যি নিজে দেখা দি আক লুকাই চক্ৰবাক মিথুনৰ বিচ্ছেদ-মিলন ঘটায়, সি নিশ্চয় চন্দ্ৰ’ এই অৰ্থ অসম্ভৱমান লভ্য বুলি ক’ব নোৱাৰি।

[‘জল কেলি চঞ্চল……’ এই উদাহৰণত ‘বাধাৰ মুখ’ পক্ষ, ‘চন্দ্ৰ’ সাধ্য, ‘চক্ৰবাক মিথুনৰ বিচ্ছেদ-মিলন ঘটোৱাৰ সামৰ্থ্য’ হেতু। চন্দ্ৰৰ সেই সামৰ্থ্য আছে; কিন্তু অস্ত্ৰৰো তেনে সামৰ্থ্য থাকিব পাৰে। যেনে—কোনোৱে ভয় খুৱাই চক্ৰবাক মিথুনৰ বিচ্ছেদ ঘটাব পাৰে বা প্ৰলোভনেৰে মিলন ঘটাব পাৰে; গতিকে বিচ্ছেদ-মিলনৰ সামৰ্থ্য চন্দ্ৰৰ ঐকান্তিক নহয়। অনৈকান্তিক হেতুৰে সাধ্য সাধন কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে ‘বাধাৰ মুখচন্দ্ৰ’ এই অৰ্থ, অসম্ভৱমানৰূপৰ পাব নোৱাৰি।]

‘এনেকুৱা অৰ্থ থকা বাবে এনে অৰ্থ ই এনে অৰ্থকে বুজায়’; ‘য’ত এনেকুৱা অৰ্থ নাই, তাত এনে অৰ্থবোধ নহয়’—এই অসম্ভৱমান প্ৰক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰতো হেতুৰ কাৰ্য্যকাৰিতা আভাস হৈ পৰিব অৰ্থাৎ হেতুটো হেতুভাৱত হ’ব। কিয়নো “এনেকুৱা অৰ্থ থকা বাবে” এই হেতুৰূপৰা অনভিপ্ৰেত অৰ্থৰো প্ৰতীতি হ’ব পাৰে।

[‘ব্যতিৰেক অসম্ভৱমানৰূপৰা এনে অৰ্থ হ’ব পাৰে বুলি ব্যতিৰেক অসম্ভৱমানৰ যুক্তি দেখুওৱা হৈছে। “ভম ধন্নিঅ……” উদাহৰণত আৰু “জলকেলি চঞ্চল……” উদাহৰণত অলঙ্কাৰধৰ্মনি অসম্ভৱমিতি-প্ৰসিদ্ধ। ইয়াত অসম্ভৱমান প্ৰক্ৰিয়া হ’ব এনে—“এনেকুৱা অৰ্থ, (‘ভম ধন্নিঅ’ত কুজ্জুহৰ ওচৰত ভ্ৰমণ-বিধিকপ অৰ্থ আৰু ‘জলকেলি-চঞ্চল’ত বাধাৰ মুখত চন্দ্ৰস্বাৰোপণৰূপ অৰ্থ) এনে অৰ্থৰ (‘ভম ধন্নিঅ’ত ভ্ৰমণ-নিষেধ বস্তুৰূপ ব্যাখ্যা আৰু ‘জলকেলি’ত কপকালঙ্কাৰৰূপ ব্যাখ্যা) বোধক; কিয়নো তাত এনে অৰ্থ (কুজ্জুহৰ ওচৰত ভ্ৰমণ আৰু দৰ্শন-অদৰ্শনৰ বাৰা চক্ৰবাক মিথুনৰ বিচ্ছেদ-মিলন অৰ্থ) আছে। এনে অৰ্থ (কুজ্জুহৰ ওচৰত ভ্ৰমণ আৰু বিচ্ছেদ মিলন অৰ্থ) নথকা তেনে অৰ্থ (গোদাবৰীৰ পাৰত ভ্ৰমণ-নিষেধ আৰু চন্দ্ৰকপ অৰ্থ) বুজা নগ’লহেতেন। দেখাত এনে অসম্ভৱমান প্ৰক্ৰিয়াত একো দোষ নাই। কিন্তু পৰ্যালোচনা কৰিলে দেখা যায় যে “কুজ্জুহৰ ওচৰত ভ্ৰমণ-বিধিকপ হেতুৰূপৰা” গোদাবৰীৰ পাৰত ভ্ৰমণ-নিষেধ কপ সাধ্যৰ একান্ত-প্ৰতীতি হ’ব নোৱাৰে, কিয়নো অস্ত্ৰ ঠাইতো ভ্ৰমণ নিষেধৰ সম্ভাৱনা আছে।]

সেইদৰেই —

“দৃষ্টিং হে প্ৰতিৰেশিনি”

এই উদাহৰণত ‘নল-খাগৰিৰ জোড়া আগে গা আঁচোঁবা’, ‘অকলসৰে নৈলৈ যোৱা’ আদি ক্ৰিয়া নায়িকাৰ পৰপূৰ্বক-কৰ্ত্তক উপভোগৰ লিঙ্গ বোলা হৈছে অৰ্থাৎ এই ছুটা লিঙ্গবদ্ধাৰা (হেতু) লিঙ্গীৰ (নায়িকাৰ) (অলপতে) পৰপূৰ্বকোপভোগ্যক অনুমিত হৈছে। ইয়াত অভিহিতাৰ্থ হৈছে, স্বামীৰ প্ৰতি প্ৰেম; স্বামীৰ অনুৰাগৰ বাবেওতো নায়িকাই অকলসৰে নৈ লৈ যাব পাৰে আৰু নল-খাগৰিৰ মাজেদি যাওঁতে গাত আঁচোৰ খাব পাৰে। গতিকে উক্ত হেতু অনৈকান্তিক আৰু সেইবাবে অনুমান অসিদ্ধ।

[এই উদাহৰণত পক্ষ নায়িকা, সাধ্য বা লিঙ্গী নায়িকা-কৰ্ত্তক পৰপূৰ্বকোপভোগ, গাত আঁচোৰ খোৱা আৰু অকলসৰে নৈলৈ যোৱাটো হেতু; কিন্তু এই হেতুৰূপৰা নায়িকাৰ পৰপূৰ্বকোপভোগৰ প্ৰমাণ একান্ত নহয়, ইয়াৰদ্বাৰা স্বামীৰ প্ৰতি অনুৰাগো প্ৰমাণ হ’ব পাৰে। কিয়নো বাচ্যার্থত প্ৰকাশ হৈছেই—“এই লৰাটোৰ বাপেকে কঁৱাৰ কেহা পানী নাখায়।”]

আকৌ “নিঃশেষচ্যুতচন্দনম্”

এই উদাহৰণত ‘নায়িকাৰ প্ৰেমিকক নায়িকাৰ দূতীয়ে উপভোগ কৰিছে’ এনে অৰ্থ অনুমানলভ্য বুলি কোৱা হয়। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰশ্ন হৈছে— (১) নায়িকাৰ উক্তৰূপৰা শ্ৰোতাক্ৰমে দূতীৰ নিজৰ গোপন সন্তোষৰ অনুমান, নাইবা, (২) সেই সময়ত উপস্থিত কোনো ব্যক্তিৰ এই অনুমান, নাইবা (৩) সেই কবিতাকাঁকিৰ অৰ্থৰ অনুধ্যান কৰা বাবে সন্দেহৰ এনে অনুমান হয় ?

প্ৰথম ছুটা বিকল্পত কোনো বিবাদ নাই। কিন্তু তৃতীয় বিকল্পত তেনেকুৱা কোনো অভিপ্ৰায় নথকা স্থূলত ব্যতিচাৰ হ’ব।

[দূতীৰ নায়কোপভোগৰ অনুমান যদি কাব্যৰ শ্ৰোতা বা পাঠকৰ বুলি ধৰা হয়, তেনেহ’লে ‘স্তনতটৰপৰা চন্দনচ্যুত’ আদি হেতুৰদ্বাৰা তেনে অনুমান সিদ্ধ নহয়। এই ক্ষেত্ৰত কষ্টতা হ’ল নায়িকা আৰু নায়িকাই ‘স্তনতটৰপৰা’ আদি কথাবে

বিশেষ ইঙ্গিত দিব খুজিছে। সেই অভিপ্ৰায়ৰ বিষয়ে মনোনিবেশ নকৰা পাঠকে সেই ইঙ্গিত নেজানিব আৰু ভুৱজিবও পাৰে। নায়িকাই ক'ব খুজিছে যে “স্তনতটৰপৰা আলিঙ্গন আৰু উপমৰ্দ্দনৰ বাবেই চন্দন খতি পৰিছে, স্নানৰ বাবে নহয়” এই অভিপ্ৰায়ৰ মৰ্মজ্ঞ নোহোৱা শ্ৰোতাই স্নানৰ বাবেই চন্দন খতি পৰিছে বুলি ভাবিব; গতিকে হেতু ঐকান্তিক নহল।]

ইয়াত দূতীৰ মুখাভিব্যক্তি (কণ্ঠতাৰ অভিব্যক্তি ??) আদি অৱস্থাৰ সৈতে যুক্ত হৈ ‘চন্দনচ্যুত’ আদি হেতু বিশেষ গুণ-যুক্ত হৈছে আৰু তাৰদ্বাৰা অনুমান সিদ্ধ হৈছে—এইদৰেও ক'ব নোৱাৰি। কিয়নো, গুণ-বিশিষ্ট হেতুৰ ব্যাপ্তিৰ অনুসন্ধান ত্ৰাযশাস্ত্ৰত দেখা নাযায়।

[‘স্তনতটৰপৰা চন্দনচ্যুত’ এই হেতুক বিশিষ্ট কবি অনুমান সিদ্ধ কৰিব পাৰি। যেনে—“স্তনতটৰপৰা চন্দন খতি পৰিছে, অথচ মুখত প্ৰফুল্লতা”—এনে বিশিষ্ট হেতুৰপৰা স্নানৰ বাবে চন্দন খতি পৰা নাই বুলি বুজিব পাৰি। কিয়নো স্নানৰ পিছত মুখত প্ৰফুল্লতা নাথাকে। কিন্তু হেতুক এইদৰে বিশিষ্ট (qualify) কৰিব নোৱাৰি। নিকপাধিক হেতুৰদ্বাৰাতে অনুমান সিদ্ধ হয়। উপাধিযুক্ত হেতুৰ সাধাৰ সৈতে ব্যাপ্তি ত্ৰাযশাস্ত্ৰসম্মত নহয়।]

ইয়াৰ বাহিৰেও কেৱল কবি প্ৰতিভাৰদ্বাৰা সৃষ্ট কাব্যসমূহৰ প্ৰামাণিকতাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই, সেইবাবে হেতু সন্ধিগ্ন আৰু অসিদ্ধ। [ইয়াত হেতুৰ সন্ধিপাসিদ্ধি হৈছে।]

ইয়াৰ বাহিৰে ব্যক্তিবাদীয়েও কৈছে যে—‘অধম’পদৰ সহায়তে ‘চন্দনচ্যুত’ আদি বৰ্ণনাই দূতীৰ নায়কোপভোগৰূপ অৰ্থৰ ব্যঞ্জন কৰিছে; কিন্তু নায়িকাই কোৱামতে, তেওঁৰ নায়ক অধম হ'ব নহয়, ইয়াতেই সন্দেহ আছে; গতিকে (সন্ধিগ্ন হেতুৰদ্বাৰা) অনুমান কেনেকৈ হ'ব ?

ইয়াৰদ্বাৰাই ব্যক্তি যে অৰ্থাপত্তিৰদ্বাৰা বুজা যায়, সেই মতৰো খণ্ডন হ'ল। কাৰণ অৰ্থাপত্তিও পূৰ্বসিদ্ধ ব্যাপ্তিৰ আধাৰতহে সিদ্ধ হয়। যেনে—“যি জীয়াই আছে, সি নিশ্চয় কোনো ঠাইত আছে; চৈত্ৰ জীয়াই আছে কিন্তু এই গোষ্ঠীত নাই; (গতিকে চৈত্ৰ নিশ্চয় কৰবাত আছে)।

[পূৰ্ণ বীমাংসকসকলে অৰ্থাপত্তিক পঞ্চম প্ৰমাণৰূপে গণ্য কৰে, নৈয়ায়িক আদিয়ে ‘অনুথা অনুপপত্তি’বদ্বাৰা অৰ্থাপত্তিক অনুমানৰে অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। অৰ্থাপত্তিৰ বাবেও ব্যাপ্তিগ্ৰহণ আবশ্যক। ‘অনুপপত্তি’ আৰু ব্যতিবেক ব্যাপ্তি দুয়োপ্ৰকাৰে অনুমান সিদ্ধ হয়; কিন্তু অৰ্থাপত্তি কেৱল অনুপপত্তিৰেহে সিদ্ধ হয়। বাচ্যার্থ আৰু ব্যক্ত্যাৰ্থৰ মাজত তেনে অনুপপত্তি নাই; গতিকে ব্যক্ত্যাৰ্থৰ বোধ অৰ্থাপত্তিৰদ্বাৰা নহয়।]

কাপোৰ-কানি বেচোঁতে তৰ্জ্জন উত্তোলন কৰিলে, যেনেকৈ দহ বুলি ইঙ্গিতৰে সূচকসকলে বুজে; ব্যক্ত্যবোধ তেনেকুৱাও নহয়। তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ লোকৰ পক্ষেও ইঙ্গিত বুজিবলৈ লৌকিক সংস্কেত আদি প্ৰমাণৰ আৱশ্যক; গতিকে ইয়াকো একপ্ৰকাৰ অনুমান বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

‘সংস্কাৰবপৰা বস জন্মে, গতিকে বসাদিৰ জ্ঞান (উপলব্ধি ?) স্মৃতি’—এইদৰে কোনোৱে কয়। কিন্তু স্মৃতিৰূপ হেতু প্ৰত্যভিজ্ঞাতো থাকে, সেই বাবে হেতু অনৈকান্তিক হোৱাত হেতুভাৱত হৈছে।

[সংস্কাৰজাত জ্ঞানেই স্মৃতি। বসোপলব্ধিও সংস্কাৰবপৰা হয়, গতিকে বসজ্ঞানো স্মৃতি। অনুমানৰ এই প্ৰক্ৰিয়াত পক্ষ ‘বসব উপলব্ধি বা বসজ্ঞান’, সাধ্য ‘স্মৃতি’ আৰু হেতু হৈছে ‘সংস্কাৰজ্ঞান’। ‘সংস্কাৰজ্ঞান’ হেতু প্ৰত্যভিজ্ঞাতো থাকে, গতিকে পক্ষ-বিপক্ষ বিচ্যুততাৰ বাবে হেতু হেতুভাৱত পৰিণত হৈছে।]

“দুৰ্গালজ্জিত-বিগ্ৰহ.....”

এই উদাহৰণত দ্বিতীয় কোনো অৰ্থ নাই বুলি কৈ অনুভৱসিদ্ধ কথা এটা অস্বীকাৰ কৰাটো মহিম ভট্টৰ পক্ষে গজনিমীলিকাৰ দৰেই হৈছে। (গজনিমীলিকা = হাতীয়ে চকুমুদি টোপানিয়াই থকা)।

গতিকে এইদৰে অনুভৱসিদ্ধ বস-ভাবাদিৰূপ কাব্যৰ ব্যক্ত্যাৰ্থ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি, সেই ব্যক্ত্যাৰ্থই সকলো শব্দৰ ক্ষেত্ৰতে অনুপপত্তিৰ নীতি অনুসৰণ কৰে; আনহাতে আকৌ ব্যক্ত্যাৰ্থৰ বোধ অনুমান আদিৰ সহায়ত নহয় আৰু অভিধা আদি তিনিওটা বুদ্ধিৰ

সহায়তো ব্যাখ্যার্থোপলব্ধি নহয়—এইবিলাক কাৰণতে (ব্যঞ্জন নামৰ) চতুৰ্থ এটা বৃত্তি যে স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব, এইটো প্ৰমাণ হ'ল। এই (ব্যঞ্জন) বৃত্তিৰ বাবে ব্যাপ্তি আদি একোৰে অনুসন্ধানৰ আৱশ্যক নাই। গতিকে ক'তো একো অস্পষ্টতা নাই।

বাক, এই বৃত্তিটোৰনো নাম কি ?

পণ্ডিতসকলে এই বৃত্তিক ব্যঞ্জন বৃত্তি বোলে।
আকৌ, বসাবিব্যক্তিৰ বিষয়ত বসপ্ৰতীতি
জন্মায় বাবে, কোনোৱে এই বৃত্তিক বসনা বৃত্তি
বুলিও কয়। ৫

এই সকলো কথা বসনিকপণ প্ৰসঙ্গত আলোচনা কৰা হৈছে।
এতিয়া সকলো শুদ্ধ হৈ পৰিল।

সাহিত্যদৰ্পণত ব্যঞ্জনাব্যাপাৰ নিকপণ
নামৰ পঞ্চম অধ্যায়।

॥ বৰ্ত্ত পৰিচ্ছেদ ॥

দৃশ্য কাব্য আৰু শ্ৰব্য কাব্য :

এইদৰে ধ্বনি আৰু শুনীভূত ব্যঞ্জ্যৰূপে কাব্যৰ দুটা ভাগৰ বিষয়ে কৈ
এতিয়া দৃশ্য-শ্ৰব্যৰূপে কাব্যৰ আন দুটা ভাগৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

দৃশ্য কাব্য আৰু শ্ৰব্য কাব্য এই দুটা ভাগেৰে ভগাই
কাব্য দুবিধ বুলি ধৰা হয়। তাৰ ভিতৰত যাৰ
অভিনয় হয়, সেয়ে দৃশ্য কাব্য। ১

দৃশ্য কাব্যৰ এটা নাম ৰূপক; ৰূপকনো কয় বোলা হয়, তাৰ
কাৰণ কোৱা হৈছে।

অভিনেতাই দৃশ্য কাব্যত চিত্ৰিত চৰিত্ৰৰ ৰূপ নিজত
আৰোপ কৰি দেখুৱায় বাবে দৃশ্য কাব্যক ৰূপক
বোলা হয়। ২

নট বা অভিনেতাত ৰামাদিৰ স্বৰূপ আৰোপ কৰা হয় বাবে দৃশ্য
কাব্যক ৰূপক বোলা হয়।

অভিনয়নো কি তাৰ উদ্ভৱত কোৱা হৈছে—

অৱস্থাৰ অনুকৰণেই অভিনয়; এই অভিনয়
চাৰিবিধ; আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য্য আৰু সাঙ্গিক। ৩

[যাৰ চৰিত্ৰ ৰূপায়ণ কৰা হয়, সেই জনৰ অৱস্থাৰ অনুকৰণেই অভিনয়।
আঙ্গিক=অঙ্গবহাৰা কৰা অভিনয়, বাচিক=কথাকে কৰা, আহাৰ্য্য=বেশ-ভূষা
আদিৰ সহায়ত কৰা অভিনয়, সাঙ্গিক=বোম্বাৰু, ষাম আদিৰে মনৰ আবেগ
আদি প্ৰকাশ ৰূপ অভিনয়।]

নটে অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আদিৰে ৰাম-যুধিষ্ঠিৰ আদিৰ অৱস্থাৰ অনুকৰণ
কৰাই অভিনয়।

ৰূপক কেই প্ৰকাৰ, সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে—

(১) নাটক, (২) প্ৰকৰণ, (৩) ভাণ, (৪) ব্যায়োগ,
(৫) সমৰকাৰ, (৬) ডিম, (৭) ঈহামৃগ,
(৮) অঙ্ক, (৯) বীথী, আৰু (১০) প্ৰহসন—
ৰূপক এই দহ প্ৰকাৰ। ৪.

ইয়াৰ উপৰিও (১) নাটিকা, (২) ট্ৰোটক, (৩)
গোষ্ঠী, (৪) সটুক, (৫) নাট্যবাসক, (৬) প্ৰস্থান,
(৭) উল্লাপ্য, (৮) কাব্য, (৯) প্ৰেঙ্খন, (১০)
বাসক, (১১) সংলাপক, (১২) শ্ৰীগদিত, (১৩)
শিল্পক, (১৪) বিলাসিকা, (১৫) হুৰ্ম্মলিকা, (১৬)
প্ৰকৰণী, (১৭) হল্লীশক, আৰু (১৮) ভাণিকা এই
ওঠৰ বিধ উপৰূপক নামৰ দৃশ্য কাব্য আছে
বুলি মনীষীসকলে স্বীকাৰ কৰে। ওপৰত কোৱা
সকলো দৃশ্য কাব্যৰে বিশেষ বিশেষ লক্ষণৰ বাহিৰে
নাটকৰ লক্ষণেই এই সকলোবিলাকৰ সামান্য
লক্ষণ—অৰ্থাৎ নাটকৰ সাধাৰণ লক্ষণ এই
সকলোবোৰতে আছে। ৫

এই সকলোবিলাকৰে অৰ্থাৎ প্ৰকৰণ আদি দহ প্ৰকাৰ ৰূপক আৰু
নাটিকা আদি ওঠৰ প্ৰকাৰ উপৰূপকৰ বুলি বুজিব লাগিব।

ওপৰত কোৱা দহপ্ৰকাৰ ৰূপকৰ ভিতৰত যি দৃশ্য
কাব্যৰ বিষয়-বস্তু (মূল ঘটনাটো) কোনো প্ৰখ্যাত
বৃত্তান্তৰপৰা লোৱা হয়, যত পাঁচোট সন্ধি থাকে,
যি দৃশ্য কাব্য বিলাস আৰু অভ্যুদয় আদি গুণৰ
সমাবেশত আৰু নানা বিভূতিৰ যোগত উদাত্ত আৰু
সমৃদ্ধ হয়, মানৱৰ স্বৰূপ-অৰূপ অভ্যুভূতিৰপৰা যাৰ
উদ্ভৱ হয় আৰু যাৰপৰা নানাপ্ৰকাৰ ৰস আৰু

ভাৱৰ ধাৰাবাহিক অশুভূতি হয় ; সেয়ে নাটক ।
এই বিধ দৃশ্য কাব্যত পাঁচোটাবপৰা দহোটাটোকে
অন্ত থাকিব লাগে বুলি পণ্ডিতসকলে কয় ।

এইবিধ ৰূপকৰ (নাটকৰ) নায়ক দিব্য (দেৱ
গুণসম্পন্ন) অদিব্য (মানৱস্বভাৱ-সম্পন্ন) নাইবা
দিব্যাদিব্য (দিব্য হলেও মানৱৰূপে বিৰাজমান),
প্ৰখ্যাত বংশত উৎপন্ন, নায়কোচিত গুণসম্পন্ন, ধীৰ
আৰু উদাত্ত ৰাজৰ্ষিলোক হ'ব লাগে । এইবিধ
ৰূপকত (নাটক) বীৰ বা শূৰাৰ ৰস মুখ্য আৰু
অগ্ৰাণ্ণ সকলো ৰস-ভাৱ অঙ্গ বা মুখ্যৰ ৰসৰ
সহকাৰী হৈ থাকিব লাগে আৰু নাটকৰ অন্তত
অদ্ভুতবা বিস্ময় ভাৱৰ অভিব্যক্তি হ'ব লাগে ।

ইয়াত মুখ্যভাৱে বৰ্ণনীয় ঘটনাৰ লগত সম্বন্ধ
কাৰ্য্যত ব্যাপৃত পাঁচজন বা চাৰিজন পুৰুষৰ চৰিত
বৰ্ণনা কৰা হয় আৰু নাটকৰ ৰচনাৰ আকাৰ গৰু
নেজৰ আগৰ দৰে হ'ব লাগে বুলি কোৱা হয় । ৬

নাটকৰ বৰ্ণনীয় বৃত্তান্ত প্ৰখ্যাত বুলি কোৱাৰ অৰ্থ এই যে বামাৱণ
আদি গ্ৰন্থত বৰ্ণিত প্ৰসিদ্ধ, যেনে বামৰ কথা আদি, তেনে প্ৰসিদ্ধ বৃত্তান্তই
ইয়াৰ বৰ্ণনীয় মূল বিষয়-বস্তু হ'ব লাগে । সন্ধিনো কি, তাক পিছত কোৱা
হ'ব । নানা বিভূতিৰ যোগ থাকিব লাগে বুলি কোৱাৰ অৰ্থ—ইয়াত
নায়কৰ নিচিনা মহান্ গুণশালী অগ্ৰাণ্ণ সহায়ক পুৰুষৰো চৰিত্ৰ চিত্ৰণ
থাকিব লাগে । নাটকৰ উত্তৰ যে সুখ-দুখৰ অশুভূতিৰপৰা হয়—সেইটো,
য'ত ৰাম-শুষ্টিৰ আদিৰ ঘটনা চিত্ৰিত কৰা হৈছে, তেনেকুৱা নাটকত
স্পষ্টভাৱে বুজা যায় । ৰাজৰ্ষি মানে প্ৰসিদ্ধ ৰাজবংশত জন্মা দৃশ্যন্ত আদি
মহাপুৰুষসকল । দিব্য শব্দৰ অৰ্থ দেৱোচিত স্বভাৱসম্পন্ন শ্ৰীকৃষ্ণ
আদি ; আৰু দিব্যাদিব্য শব্দৰ অৰ্থ—আচলতে দেৱতাস্বভাৱ সম্পন্ন হলেও

নিজক মানৱ বুলি ভাৱোৱা মহাত্মা লোক ; যেনে, জীৱামচন্দ্ৰ । এই ৰূপকৰ (নাটক) ৰচনা গকৰ নেজৰ আগৰ নিচিনা বুলি কোৱাৰ অৰ্থ, কিছুমান নাট্যবিদ পণ্ডিতে কয় যে, ইয়াৰ অঙ্কবিলাক ক্ৰমশঃ আগৰ পিনে সৰু কৰিব লাগে । কিন্তু আন নাট্যস্বত্বসকলে কয় যে ‘গকৰ নেজৰ আগৰ দৰে’ মানে, যেনেকৈ গকৰ নেজৰ ফানবোৰ কিছুমান চুটি আৰু কিছুমান দীঘল হৈ থাকে, সেইদৰে নাটকৰ ৰচনাও এনেকুৱা হব লাগে যাতে কিছুমান বৰ্ণনা মুখসন্ধিতে সমাপ্ত হয়, কিছুমান বা প্ৰতিমুখ-সন্ধিত সমাপ্ত হয় । এইদৰে কিছুমানৰ বৰ্ণনা গৰ্ভসন্ধিত, কিছুমানৰ বিমৰ্ষণ, কিছুমানৰ নিৰ্বহণ সন্ধিত সমাপ্ত হব লাগে ।

নাটকৰ পৰিচ্ছেদ, অঙ্কৰ অৰূপ আৰু মহত্ব :

অঙ্ক মানে নাটকৰ অৱচ্ছেদ বা ভিতৰুৱা বিভাগ বিশেষ । য’ত সামাজিকে নায়কৰ চাল-চলন প্ৰত্যক্ষ ভাবে দেখা পায়, য’ত ৰস-ভাৱৰ অভিব্যক্তিৰ সৌন্দৰ্য্য অতি স্পষ্ট ভাৱে প্ৰতীত হয়, য’ত প্ৰয়োগ কৰা শব্দ আৰু তাৰ অৰ্থবোৰ সহজে স্পষ্ট ভাবে বোধগম্য হয়, চুটি সমান যুক্ত-গত থাকে, য’ত গোটেই গ্ৰন্থখনৰ প্ৰতিপাত্ত সমগ্ৰ অৰ্থৰ (আশি-কাৰিক বৃত্তান্তৰ) অন্তৰ্গত (ভিতৰুৱা বা অৱাস্তৰ) এটা ভাগ সম্পূৰ্ণভাৱে চিত্ৰিত কৰা হয়, য’ত বিন্দু অৰ্থাৎ বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তৰ (ঘটনাৰ) কাৰণে সামাজিকৰ আকাজক্ষা উদ্দীপক সুস্পষ্ট ইঙ্গিত থাকে, য’ত বহু বিধ মুখ্য কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনা নেথাকে, য’ত বীজ আৰু উপসংহাৰ সন্ধি নেথাকে, য’ত অনেক ঘটনাচক্ৰৰ বৰ্ণনা থাকে, য’ত (জীব্য কাব্যৰ দৰে) বৰ বেচি পদ্যৰ সমাবেশ নাথাকে, য’ত উপস্থাপিত ঘটনাবিলাক নায়ক আদিৰ কৰ্ত্তব্য আৱশ্যকীয়

কৰ্ম্মাচৰণৰ বিবোধীৰূপে বৰ্ণিত নহয়, য'ত অনেক দিন ধৰি চলি থকা ঘটনাৰ কথা বৰ্ণনা কৰা নহয়, য'ত বৰ্ণিত ঘটনাটো নায়কৰ লগত সম্পৰ্ক যুক্ত হয় অৰ্থাৎ নায়কৰ চৰিত্ৰ সাক্ষাদ্ভাৱে বৰ্ণিত নহলেও পাকে-প্ৰকাৰে অভিযাজিত হয়, য'ত তিনি বা চাৰিজন (কমপক্ষে) পাত্ৰৰ অভিনয় থাকে, য'ত দূৰাহ্বান (অৰ্থাৎ দূৰৈৰপৰা চিঞৰি মতা), মৰা-কটা, যুদ্ধ, ৰাজ্য, দেশ আদিৰ বিপ্লৱ, বিয়া, ভোজন, শাপ, মল-মূত্ৰ ত্যাগ, মৃত্যু, বতিক্ৰীড়া, দম্ভকৃত, নথকৃত, আৰু অশ্ৰুশ্ৰু যিবোৰ লজ্জাজনক কথা আছে, সেই বিলাক, শয়ন, অধৰপান (চুহন) আদি ; নগৰ, দুৰ্গ আদিৰ অৱৰোধ, স্নান আৰু অনুলেপন আদি কথাৰ সাক্ষাদ্ভাৱে উপস্থাপন কৰা নহয় ; য'ত ৰাজ-মহিষী, ৰাজ পৰিজন আৰু তেওঁৰ পৰিচাৰিকা আদিৰ, সেইদৰে মন্ত্ৰী, সদাগৰ আদিৰো প্ৰত্যক্ষ ভাৱে চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, যাতে সি বস আৰু ভাৱৰ উদ্বোধক হৈ পৰে ; আৰু যাৰ অন্তত সকলো পাত্ৰই (ভাৱবীয়াই) বন্ধ মঞ্চৰপৰা ওলাই যায়, নাটকৰ এনেকুৱা নাতি-দীৰ্ঘ ভাগ বা পৰিচ্ছেদক 'অঙ্ক' বোলা হয় । ৭

'বিন্দু' আদিৰ কথা পিছত কোৱা হ'ব । আৱশ্যকীয় কৰ্ম্ম মানে সন্ধ্যা বন্দনা আদি অপৰিহাৰ্য্য কৰ্ম্ম ।

গৰ্ভাঙ্ক নিকপণ :

অঙ্ক নিকপণৰ প্ৰসঙ্গতে এতিয়া গৰ্ভাঙ্কৰ কথাও কোৱা হৈছে—আগেয়ে যি অঙ্কৰ কথা কোৱা হ'ল, তেনেকুৱা প্ৰধান অঙ্কৰ অন্তৰ্গত অঙ্কে

গৰ্ভাঙ্ক বোলে। এই গৰ্ভাঙ্কতে (অঙ্কৰ নিচিনাকৈ)
সূত্ৰধাৰকৃত মঙ্গলাচৰণ, প্ৰস্তাৱনা, বীজ (মূল
ঘটনাৰ আদি কাৰণ) আৰু নায়কবদ্বাৰা নিষ্পাদ্য
প্ৰধান প্ৰয়োজনৰ কথাও অৱশ্যে থাকে। ৮

গৰ্ভাঙ্কৰ উদাহৰণ যেনে--বাল ৰামায়ণৰ তৃতীয় অঙ্কত সন্নিবিষ্ট
(সীতাস্বয়ম্বৰ নামৰ গৰ্ভাঙ্কৰ আৰম্ভ) বাৰণৰ প্ৰতি কঙ্ককীৰ উক্তি—

প্ৰৱণৈঃ পেয়মনৈকৈদৃশ্যং দীৰ্ঘৈশ্চলোচনৈৰ্বহুভিঃ।

ভৱদৰ্থমিহ নিবন্ধং নাট্যং সীতাস্বয়ম্বৰণম্ ॥

(দৰ্শনন, অনেক প্ৰবৰণৰদ্বাৰা যি অমৃত পান কৰিব পাৰি আৰু অনেক
আমৃত লোচনেৰে যি দৃশ্য দৰ্শন কৰিব পাৰি, সেই সীতাস্বয়ম্বৰ নামৰ নাট্য
কেবল যেন আপোনাৰ কাৰণেই—মুগ্ধত কব হৈছে।)

ইত্যাদি উক্তিৰে সীতাস্বয়ম্বৰ নামৰ গৰ্ভাঙ্ক বচনা কৰা হৈছে।

অভিনয় ক্ৰম :

তাত আৰম্ভণিতে কবিব লাগে পূৰ্ববঙ্গ (প্ৰাৰম্ভিক
নৃত্য গীত-বাণ)। তাৰ পিছত সভাপূজা; তাৰ
পিছত নাটকৰ কবিতাৰ নাম আদিৰ পৰিচয় আৰু
নাটকৰ নাম প্ৰকাশ। তাৰ পিছত অমুখ বা
প্ৰস্তাৱনা (নাটকীয় ঘটনাৰ আভাস দান)। ৯

‘তাত’ মানে নাটকৰ অভিনয়ত।

[পূৰ্ববঙ্গ আৰু সভাপূজা নাটকৰ ভিতৰত নহয়, নাটকৰ অভিনয়ৰ
হে ভিতৰত, সেই কাৰণে ইয়াত নাটক শব্দৰদ্বাৰা নাটকৰ প্ৰয়োগক লক্ষ্য
কৰা হৈছে।]

পূৰ্ববঙ্গ :

বঙ্গত অৰ্থাৎ নাট্যশালাত সম্ভাৱ্যমান বিশ্বৰ
উপশমৰ অৰ্থে, অভিনয় আৰম্ভৰ পূৰ্বে নটবিলাকে
যি মাজলিক গীত-বাণ আদি কৰে, তাকে পূৰ্ববঙ্গ

বোলা হয়। যদিও এই পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গস্বৰূপে
প্ৰত্যাাহাৰ (অৰ্থাৎ বাগ্ৰভাণ্ডবিলাকৰ বঙ্গমঞ্চত
উপস্থাপন) আদি বহুত (২১ বিধ) ক্ৰিয়া-
কলাপৰ অভূটান কৰিবলগীয়া আছে, তথাপি
বিস্তৰ শাস্তিৰ অৰ্থে প্ৰধান কৰ্তব্যস্বৰূপে নান্দী
গীত অপৰিহাৰ্য্য। ১০

যিহেতুকে ইয়াবদ্বাৰা বঙ্গশালাস্থ সামাজিক
প্ৰতি আশীৰ্বচন আৰু দেৱ-দ্বিজ বজা
আদিৰ স্তুতিগীতৰ বা প্ৰশংসাবাক্যৰ প্ৰয়োগ
কৰা হয়, সেই হেতুকে ইয়াৰ নাম নান্দী। এই
নান্দীত শঙ্ক-চন্দ্ৰ-পদ্ম-চক্ৰ-ৰাক (চাকৈ চকৌৱা)
আৰু কৈবৰ (খেত উৎপল) এইবোৰ মাস্কলিক
বস্ত্ৰৰ উল্লেখ কৰা হয়। ই অষ্ট পদাণ্ড হয় আৰু
দ্বাদশ পদাণ্ড হয়, অৰ্থাৎ কোনো কোনো নান্দীত
অষ্টোটা পদ বা পাদ থাকে কোনোটোত বা বাৰটা
থাকে। ১১

অষ্ট পদা নান্দীৰ উদাহৰণ, যেনে—অনৰ্ঘৰাঘৱ নাটকত “নিপ্পত্ৰাহম”
ইত্যাদি (ক্ৰমশঃ শাদ্দুল বিক্ৰীড়িত আৰু হৰিণী বৃত্তত ৰচিত পদ্ম
দুটাৰে এই নান্দী ৰচিত)। দ্বাদশপদা নান্দীৰ উদাহৰণ, যেনে—মোৰ
পূজনীয় পিতৃদেৱৰ ৰচিত পুষ্পমালা নাটকত —

শিৱসি ধৃতসুৰাপগে স্মৰাবাৱৰণমুখেন্দুকচিগিবীন্দুপুত্ৰী।

অথ চৰণ যুগানতে স্বকান্তে স্মিতসৰসা ভৱতোহস্ত ভূতিহেতুঃ ॥

(যাব মুখচন্দ্ৰ, ভগৱান্ শঙ্কৰৰ মূৰত বিৰাজিত গজাদেৱীক দেখাৰ কাৰণে
বজা হৈ উঠে আৰু (মান ভক্তৰ অৰ্থে) চৰণ যুগলত নত হৈ পৰা, নিম্নৰ
স্বামী ভগৱান্ শঙ্কৰক দেখি মিচিকিয়া হাঁহিৰে মনোহৰ হৈ পৰে, সেই

গিৰিৰাজ পুত্ৰী পাৰ্ৱতী দেৱী আপোলোকৰ (সামাজিক সকলৰ) মঙ্গলৰ হেতু হওক ।)১

এইদৰে অন্ত্যস্ত ৰূপকতো অষ্টপদা বা দ্বাদশপদা নান্দী দেখা যায় ।

এই পূৰ্বোক্ত নান্দীৰ লক্ষণ ভৰত মুনিৰ অতিমত নহয় । কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মত অনুসৰিহে কোৱা হ'ল । আচলতে (মহাকবিৰ নাটকৰ প্ৰাৰম্ভত থকা আশীৰ্বচনাদিৰূপ বাক্যৰ নাম বঙ্গদ্বাৰ ।)

“বঙ্গদ্বাৰ হৈ পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গস্বৰূপ ।” আন বহুত নাট্যাচাৰ্য্যই এনেকৈ কয় : এই বিষয়ে প্ৰাচীন সকলৰ উক্তি

“যি হেতুকে বঙ্গশালাত পোন প্ৰথমে (আশীৰ্বচনৰো পূৰ্বে) নটে (দেৱ আদিৰ স্তুতিৰূপ) বাচিক নাইবা (হাত যোৰ আদি) আঙ্গিক অভিনয় কৰে, সেই হেতুকে (বঙ্গানুষ্ঠানৰ চুৱাৰ মুখ স্বৰূপ হোৱাৰ কাৰণে) এই অভিনয়ক বঙ্গদ্বাৰ বুলি বুজিব লাগে ॥”

কিন্তু আগেয়ে যি নান্দীৰ লক্ষণ কোৱা হ'ল সেই নান্দী বঙ্গদ্বাৰৰ পূৰ্বেই নটবদ্বাৰা হৈ অনুষ্ঠিত হব লাগে (নাট্যকাৰ কবিৰ লগত তাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই, কৱিয়ে নাটকত তেনে নান্দীৰ সমাৱেশ কৰিব

১। ইয়াত 'পদ' শব্দৰদ্বাৰা স্পৃতিগুস্ত পদ, অৱান্তৰ বাক্য আৰু পদ্যৰ চতুৰ্থাংশৰূপ পাদ এই তিনিওকে গ্ৰহণ কৰা হৈছে । পদশব্দৰ পদ্যৰ চতুৰ্থাংশৰূপ অৰ্থ ধৰি অষ্টপদাৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে আৰু পদ শব্দৰ অৰ্থ স্পৃতিগুস্ত পদ বুলি ধৰি দ্বাদশপদাৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে । যদি অকল পদ শব্দৰ অৰ্থ পদ্যৰ চতুৰ্থাংশ বুলি ধৰা হয়, তেন্তে ইয়াত উদ্ধৃত দ্বাদশপদাৰ উদাহৰণ তথা ভৱ্যকৃতিৰ উক্তবৰ্য্য চৰিতৰ নান্দীত দ্বাদশপদা নান্দীৰ লক্ষণ সঙ্গত হব নোৱাৰে । সেই দৰে পদ শব্দৰ অৰ্থ অকল স্পৃতিগুস্ত পদ বুলি ধৰিলে, ইয়াত উদাহৃত অনৰ্ব্ববাস্তৱ নান্দীতো এই লক্ষণ অসঙ্গত হৈ পৰে । পদ শব্দৰদ্বাৰা অৱান্তৰ বাক্যক লক্ষ্য নকৰিলে, অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকৰ নান্দীত অষ্টপদা বা দ্বাদশপদা এবিধৰো লক্ষণ সঙ্গত নহয় ।

নালাগে) হেতুকে মহৰ্ষি ভৰতে (পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গৰূপে কাব্যৰ অন্তৰ্গত
বুলি) এই নান্দীৰ কথা কোৱা নাই। কালিদাস আদি মহাকবিৰ
ৰচনাৰ আবহুণিতে থকা শ্লোকত পূৰ্বোক্ত নান্দীৰ লক্ষণ দেখা নাযায়।

যেনে—

ৱেদান্তেষু য় মহৰ্ষেকপুকষং ৰূপাণ্য স্থিতং ৰোদসী
যশ্মিনীশ্বৰ ইতানন্তৰিয়ঃ শকো যথার্থাক্ষৰঃ ।
অন্তৰ্গত মুমুক্শুভিনিয়মিতপ্ৰাণাদিভিমুগ্যতে
স স্থাণুঃস্থিৰভক্তিযোগস্থলভো নিঃশ্ৰেয়সায়াস্ত ৱঃ ॥

(উপনিষদ্ আদিত যাক পৃথিৱী অন্তৰীক সমগ্র ব্ৰহ্মাণ্ড বিয়পি থকা, একমাত্র
পৰম বুলি কোৱা হৈছে, একমাত্র সেই পৰমতত্ত্বক বুজাব পৰা 'ঈশ্বৰ'শব্দটোৰ
প্ৰতিটো অক্ষৰ যাক বুজাবাৰ কাৰণে সাৰ্থক হৈছে; মুমুক্ সকলে
প্ৰাণায়াম আদি ধাৰণাবদ্ধাৰ যাক অন্তৰত উপলব্ধি কৰিবৰ কাৰণে বিচাৰি
থাকে, স্থিৰ (অচলা) ভক্তিযোগবদ্ধাৰ হে যাক সহজে পাব আৰু বুজিব
পাৰি, সেই নিকৰিকাৰ ভগৱান্ মহেশ্বৰে আপোনালোক সামাজিক সকলৰ
মঙ্গল কৰক।)

মহৰ্ষি ভৰতে কৈছে যে “বঙ্গদ্বাৰৰপৰা আবহু কৰি কৱিয়ে নাটক
ৰচনা কৰিব লাগে—ইত্যাদি।

(যি হেতুকে নান্দীৰ অনুষ্ঠান বঙ্গদ্বাৰৰ পূৰ্বে নটৰ হে কৰ্ত্তব্য, কৱিব
কৰ্ত্তব্য নহয় ‘বঙ্গদ্বাৰ’ হে কৱিব কৰ্ত্তব্য) সেই কাৰণেই বিক্ৰমোৰ্কশীয়াৰ
পুৰণি পাণ্ডুলিপিত “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ” (নান্দীৰ পাচত সূত্ৰধাৰ) এই
কথাৰ পাচত হে “ৱেদান্তেষু যমাতঃ”—ইত্যাদি শ্লোক লিখা দেখা যায়।
পিছৰ কালৰ পাণ্ডুলিপিত যে “ৱেদান্তেষু” ইত্যাদি শ্লোকৰ পাচত “নান্দ্যন্তে
সূত্ৰধাৰঃ” বুলি লিখা আছে, তাৰ অভিপ্ৰায় এনে—“নান্দীৰ পাচত
সূত্ৰধাৰে এই শ্লোক আবহু কৰিলে।” ‘এই ধিনিৰপৰা মই নাটক
আবহু কৰিছোঁ।’ “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ”—এই কথাৰদ্বাৰা কৱিব এনে
অভিপ্ৰায়হে সূচিত হৈছে।

স্থাপনা :

পূৰ্ববঙ্গ বিধান (পূৰ্ববঙ্গ অনুষ্ঠান) শেষ কৰিয়ে
সূত্ৰধাৰ বঙ্গমঞ্চবপৰা গুচি যায়। তাৰ পাচত
'স্থাপক' নামৰ আন এজন (সূত্ৰধাৰনিচিনা) নটে
বঙ্গমঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি দৃশ্য কাব্যৰ স্থাপনা বা
উপক্ৰমণিকা কৰিব লাগে।

নাটকীয় বস্তু দিয়া হলে, স্থাপকে তদনুকূপ অৰ্থাৎ
স্বৰ্গীয় ভাৱৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি, অদিবা (মানৱীয়)
হলে মানৱীয় ভূমিকা আৰু মিশ্ৰ অৰ্থাৎ দিবাঅদিবা
হলে, দেৱতা অথবা মানৱ যি কোনোৰ ভূমিকা
লৈ (বঙ্গমঞ্চত প্ৰৱেশ কৰি) সামাজিকৰ আগত
নাটকীয় বিষয় বস্তু, অথবা নাটকৰ বীজ নাইবা মুখ
বা পাত্ৰৰ সূচনা কৰিব লাগে। (এয়ে স্থাপকৰ
কাৰ্য্য)। ১২

সামাজিকৰ আগত নাটকৰ বিষয় বস্তুৰ স্থাপনা (উপস্থাপন) কৰে
বাবে এইজন নটক স্থাপক বোলা হয়। শ্লোকত যে “তদৎ” (তেনেকুৱা)
বুলি কোৱা হৈছে, তাৰ অৰ্থ সূত্ৰধাৰৰ নিচিনা ৰূপ-গুণসম্পন্ন।

আজি-কালি পূৰ্ববঙ্গৰ প্ৰয়োগ সমাক্ ৰূপে কৰা নহয় হেতুকে
প্ৰস্থাপক নোহোৱাকৈ অকল সূত্ৰধাৰেই সকলোখিনি কাম সম্পন্ন কৰাৰ
ব্যৱহাৰ চলিছে। সেই স্থাপকে দিবা ভূমিকা (দেৱতাৰ ৰূপ) গ্ৰহণ
কৰি দিবা বিষয়, মানৱভূমিকা গ্ৰহণ কৰি মানৱীয় বিষয় আৰু দিবা বা
মানৱীয় যিকোনো এটাৰ ভূমিকা লৈ মিশ্ৰ বিষয়ৰ সূচনা কৰিব
লাগে। ‘বস্তু’ৰ অৰ্থ হৈছে নাটকৰ উপস্থাপ্য ইতিবৃত্ত বা ঘটনা।
সূচনাৰ উদাহৰণ, উদাত্তৰাঘৱ নাটকত,

যেনে—

বাসো মুদগ্নি নিধায় কাননমগান্দ্ৰালামিৰাজ্ঞাং গুবো
সুদৃভক্ত্যা ভবতেন বাজ্যমখিলং মাত্ৰা সৰ্হেবোজ্জিতম্।

ভৌ সৃষ্টীৱরিভীষণারভুগভৌ নীভৌ পবাং সম্পদ
প্রোৎসিক্তা দশকন্ধবপ্রভৃতয়ো ধন্তাঃ সমস্তা দ্বিযঃ ।

(বামে শুকডনৰ (পিতাকৰ) আজ্ঞা মালাৰ দৰে শিৰত ধাৰণ কৰি বনলৈ গ'ল ; ভেঙেৰ প্ৰতি ভক্তিৰবৰণ হৈয়ে ভংগে নিজৰ মাকক আৰু সমগ্ৰ বাজাপদ পৰিত্যাগ কৰিলে , সেই সৃষ্টীৰ আৰু বিভীষণ দুয়ো বামৰ অঙ্গুগত হৈ পৰম উন্নতি লাভ কৰিলে আৰু মহা অভিমানী বায়নকে আদি কৰি সকলো বিদেবী শত্ৰু ধ্বংস প্ৰাপ্ত হ'ল । ১ ।

[এই শ্লোকত নাটক ৰ বৰ্ণনায় ঘটনা বৰণ কৰা হৈছে]

বীজৰ উদাহৰণ ; যেনে—

দ্বীপাদন্যাদপি মধ্যাদপি জলনিধেদিশোঃপ্যস্তাৎ ।

আনীয় ঝটিতি ঘটয়তি বিধিবভিমতমভিমুখীভূতঃ ॥

নিয়তি যদি অসুকল হয়, তেন্তে ঘাপাস্তবৰপৰা হলেও, সমুদ্ৰৰ মাজবৰপৰা হলেও সূদূৰ দিগ্দিগন্তপৰা হলেও, যি কোনো অভিলষিত বস্তুকে তৎক্ষণাৎ আনি আগত উপস্থিত কৰি দিয়ে ।)

ইয়াত সমুদ্ৰত প্ৰৱহণ ভঙ্গব (জ'হাজ ভাগি যোৱাৰ) কাৰণে বুৰ যোৱাৰ পাচতো কোনোমতে জীৱিত অৱস্থাত উঠি অহা বত্ভাৱলীৰ সৌভাগ্যবশতঃ বৎসৰাজ উদয়নৰ ৰাজ প্ৰাসাদ প্ৰবেশ, মন্ত্ৰী যোগন্ধৰায়ণৰ লগত যোগাযোগবৰপৰা বত্ভাৱলী-প্ৰাপ্তিলৈকে এই ঘটনা পৰম্পৰাকপ গছজোপাৰ বীজ (মূলকাৰণ) স্বৰূপ ; তাৰেই আভাস দিয়া হৈছে ।

মুখ মানে শ্লেষ আদি কৌশলৰে নাটকীয় ঘটনাৰ প্ৰতিপাদক বাক্য বিশেষ ।

যে ন—

আসাদিতপ্ৰকটনিৰ্ম্মলচন্দ্ৰহাসঃ শবৎসময় এষ ৰিশুদ্ধকান্তিঃ ।

উৎথায় গাত্তমসং ঘনকালমুগ্ধং বামো দশান্তমিৱ সংভূতবকুজীৱঃ ॥

(উজ্জল (প্ৰকট) আৰু নিৰ্ম্মল চন্দ্ৰহাস নামৰ খড়্গ হাতত লোৱা আৰু

গাঢ় তমোগুণাচ্ছন্ন ভয়ঙ্কৰ আৰু গাঢ় ভ্ৰামবৰ্ণ বাবণক উচ্ছন্ন কৰি তাই-বন্ধু-সকলৰ (লক্ষণ আৰু বান্ধববিলাক) জীৱন ঘূৰাই আনোতা, বিভ্ৰত কান্তি-সম্পন্ন বায় আহি উপস্থিত হোৱাৰ দৰে উজ্জ্বল, নিৰুপদ চন্দ্ৰৰ প্ৰকাশযুক্ত, গাঢ় অন্ধকাৰময় ভয়ঙ্কৰ বৰ্ষা কালক আঁতৰাই, বন্ধুজীৱ নামৰ ফুলবিলাকক উজ্জীৱিত কৰি জোনোতা বিভ্ৰত কান্তিযুক্ত শব্দকাল উপস্থিত হলহি ।)

যি প্ৰস্থাপনাত পাত্ৰৰ ইঙ্গিত দিয়া হৈছে তাৰ উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তলা নাটকত আছে ; যেনে—

উৱাশ্মি গীতবাগেণ হাৰিণা প্ৰসভং হৃতঃ

এষ ৰাজ্ঞেৰ দুঃস্থঃ সাৰঙ্গেনাতিবং হস।

(যিদৰে সৌ অতি বেগেৰে লবি যোৱা হৰিণাটোৱে এই ৰজা দুঃস্থক তাৰ পিনে টানি নিছে, দেইদৰে এই জনয় আকৰ্ষণকাৰী তোমাৰ গীতৰ বাগৰ মাৰুৰ্হাই মোক বলেৰে (তোমাৰ পিনে) আকৰ্ষণ কৰিছে ।)

[ইয়াত নাটকৰ মুখ্যপাত্ৰ দুঃস্থৰ ইঙ্গিত দিয়া হৈছে ।]

ভাৰতী বৃত্তিৰ আশ্ৰয় লৈ, কাব্যৰ বিষয়-বস্তু
প্ৰকাশক মধুৰ শ্লোকবহাৰা তেওঁ (স্থাপকে)
ৰঙ্গশালাৰ সামাজিকসকলক প্ৰসন্ন কৰি
অভিনেয় ৰূপকৰ নাম, তথা কৰিৰ নাম-গোত্ৰ
আদিৰ পৰিচয় কৈ দিব। প্ৰায়ে (অৰ্থাৎ
কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত) কোনো এটা ঋতুৰ বৰ্ণনা
কৰাৰ নিয়ম আছে । ১৩

‘তেওঁ’ মানে স্থাপকে। ‘প্ৰায়েণ’ শব্দৰ অৰ্থ কোনো ক্ষেত্ৰত ঋতুৰ বৰ্ণনা নকৰিবও পাৰে, যেনে—বস্তাৱলী নাটিকাৰ স্থাপনাত পূৰ্বোক্ত স্থাপনাৰ লক্ষণ সৰ্ব্বতোভাৱে সঙ্গত হয়।

ভাৰতী বৃত্তি :

নটৰ সংস্কৃত-বহুল বাক্য প্ৰয়োগক ভাৰতী বৃত্তি
বোলা হয় । ১৪

প্ৰধানতঃ সংস্কৃতবহুল কথাবে কৰা অভিনয়েই ভাবতী বৃত্তি । সেই ভাবতী বৃত্তিৰ চাৰিটা অঙ্গ ; যেনে—

- (১) প্ৰবোচনা (২) বাখী, (৩) প্ৰহসন আৰু
- (৪) আমুখ । ইয়াৰ ভিতৰত নাটক আদি
- (ৰূপক)ৰ প্ৰশংসাবহাৰা সামাজিকসকলক উদ্ভূত
- (সেই নাটক দৰ্শনৰ প্ৰতি আগ্ৰহান্বিত) কৰি
- তোলাকে প্ৰবোচনা বোলে । ১৫

প্ৰস্তাৱিত অভিনয়ৰ প্ৰশংসাবহাৰা অভিনয় দৰ্শনৰ প্ৰতি সামাজিকৰ মন আকৰ্ষণ কৰাই প্ৰবোচনা । উদাহৰণ বজাৱলী নাটিকাত ; যেনে—

শ্ৰীহৰ্ষো নিপুণঃ কৱিঃ পৰিষদপোষা গুণ-গ্ৰাহিনী
লোকে হাৰি চ ৱৎসৰাজচৰিতং নাটো চ দক্ষা ৱয়ম্ ।
ৱশ্বেকৈকমপীহ ৱাঙ্কিতফলপ্ৰাপ্তেঃ পদং কিং পুন
-ৰ্মদভাগ্যোপচয়াদয়ং সমুদিতঃ সৰ্কো গুণানাং গণঃ ॥

(ছনিপুণ কবি শ্ৰীহৰ্ষ এই নাটকৰ ৰচয়িতা, এই দৰ্শক সমাজখনো গুণগ্ৰাহী সজ্জনেৰে ভৰপূৰ ; লোকৰ মনোৰঞ্জন উদয়নৰ কথা এই নাটকৰ বিষয়-বস্তু (বৰ্ণনীয় ঘটনা), আৰু আমাৰ এই অভিনেতাসকলো অভিনয় কাৰ্য্যত নিপুণ লোক । এই বিলাকৰ একোটা একোটা গুণেই অভিনয়ৰ বাঞ্ছিত সাফল্যৰ কাৰণ । মোৰ ভাগ্যবশতঃ যে এই সকলো কেইটি গুণেই ইয়াত লগ লাগিছেহি, তেতিয়া সাফল্যৰ কথা আৰু কি কব লাগিছে ?)

বাখী আৰু প্ৰহসনৰ কথা পাচত কোৱা হব ।

আমুখ আৰু প্ৰস্তাৱনা—য'ত নটী, বিদূষক নাইবা পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ (লগুৱা) সূত্ৰধাৰৰ লগত এনেভাৱে কথোপকথন হয় যে তেওঁবিলাকৰ সেই নিজৰ নিজৰ কাৰ্য্য বিষয়ক বিচিত্ৰ বাক্য-ভঙ্গীৰ যোগ দিয়ে প্ৰস্তুত অভিনয়ৰ কথা ওলাই পৰে—সেই

সংলাপ বা কথোপকথনকে আমুখ বুলি জনা যায়।

তাৰেই আন এটা নাম প্ৰস্তাৱনা। ১৬

সূত্ৰধাৰৰ সদৃশ হোৱাৰ কাৰণে ইয়াত সূত্ৰধাৰ শব্দৰদ্বাৰা স্থাপককো বুজোৱা হৈছে। তেওঁৰ অনুচৰকে (লগুৱা নটক) পাৰিপাৰ্শ্বিক বোলা হয়। এই পাৰিপাৰ্শ্বিক তেওঁতকৈ অলপ হীন শ্ৰেণীৰ নট বিশেষ।

প্ৰস্তাৱনা বা আমুখ পাঁচ প্ৰকাৰ : যেনে—

- (১) উদ্ঘাত্যক (২) কথোদ্ঘাত, (৩) প্ৰয়োগা-
তিশয়, (৪) প্ৰৱৰ্ত্তক আৰু (৫) অৱলগিত। ১৭

উদ্ঘাত্যক প্ৰস্তাৱনা :

তাৰে ভিতৰত যি প্ৰস্তাৱনাত সামাজিক লোকে
(স্থাপকে প্ৰয়োগ কৰা) অনিশ্চিতাৰ্থক পদৰ লগত
(পাত্ৰই প্ৰয়োগ কৰা) নিশ্চিতাৰ্থক পদৰ যোগ
কৰি (স্থাপকৰ) অভিপ্ৰেত অৰ্থ নিশ্চয় কৰি বুজি
লয়, সেই প্ৰস্তাৱনাক উদ্ঘাত্যক বা উদ্ঘাতক
বোলা হয়। ১৮

উদাহৰণ : যেনে—মুদ্ৰাবাক্সস নাটকত সূত্ৰধাৰৰ উক্তি :

কুৰুগ্ৰহঃ সকেতুচ্চন্দ্রমসম্পূৰ্ণ মণ্ডলমিদানীম্
অভিভৱিতুমিচ্ছতি বলাৎ...

(এই কুৰু গ্ৰহটোৱে (বাত) কেতুৰ লগ লাগি সম্পূৰ্ণ মণ্ডলচন্দ্ৰক বলেৰে
আক্ৰমণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে...)

ইয়াৰ পাচতে নেপথ্যৰপৰা কোৱা হৈছে।

(আঃ কোন সি ? মই জীয়াই থাকোতেই চন্দ্ৰগুপ্তক আক্ৰমণ কৰিব খোজে ?)

এই স্থূলত সূত্ৰধাৰৰদ্বাৰা অশ্ল অৰ্থত (চন্দ্ৰ-গ্ৰহণ) প্ৰযুক্ত পদ-
বিলাকক, সমজুৱাসকলে অগত্যা নেপথ্যত 'চন্দ্ৰগুপ্তক আক্ৰমণ কৰা'
অৰ্থত প্ৰযুক্ত পদৰ লগত (সমন্বয় কৰি) চাণক্যৰ হৃদয়স্থ অৰ্থবোধক

বুলি ধৰি ক্ৰুৰ গ্ৰহ আদি শব্দৰ অগ্ৰ অৰ্থ (অৰ্থাৎ ক্ৰুৰ গ্ৰহৰ অৰ্থ বান্ধস, কেতুৰ অৰ্থ মলয়কেতু, চন্দ্ৰৰ অৰ্থ চন্দ্ৰগুপ্ত, মণ্ডলৰ অৰ্থ বাজ্জ) বুজিলে আৰু পাত্ৰ চাণক্যৰ প্ৰৱেশ দেখা পালে। গতিকে ইয়াত উদ্ঘাত্যক প্ৰস্তাৱনাৰ লক্ষণ সঙ্গত হৈছে

কথোদঘাত প্ৰস্তাৱনা :

সূত্ৰধাৰৰ কথাৰ আশ্ৰয় লৈ নাইবা সূত্ৰধাৰৰ কথাৰ

অৰ্থ অনুসৰণ কৰি বঙ্গমঞ্চত পাত্ৰ প্ৰৱেশ কৰিলে

সেই প্ৰস্তাৱনাকে কথোদঘাত প্ৰস্তাৱনা বোলা হয়। ১১

সূত্ৰধাৰৰ উচ্চাৰিত বাক্য উচ্চাৰণ কৰি পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ উদাহৰণ বহুৱালী নাটকাত যেনে—“দ্বীপাদন্যাদপি” ইত্যাদি পত্ৰকাঁকি সূত্ৰধাৰে পাঠ কৰাৰ পাচতে নেপথ্যত যোগন্ধৰায়ণে “সাধু ভবতপুত্ৰ, সাধু। এৱমেতৎ। কঃ সন্দেহঃ ?” (সজ্জ ভবতপুত্ৰ সজ্জ। এই কথাই সঁচা। তাত আৰু কি সন্দেহ আছে ?) দ্বীপাদন্যাদপি” ইত্যাদি পত্ৰ পাঠ কৰি বঙ্গমঞ্চত যোগন্ধৰায়ণে প্ৰৱেশ কৰেহি।

সূত্ৰধাৰৰ প্ৰযুক্ত বাক্যৰ অৰ্থ অনুশীলন কৰি পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত, যেনে—

নিৰ্বাণৰৈবদহনা প্ৰশমাদবীণাং নন্দন্তু পাণ্ডুতনয়াঃ সহ মাধৱেন।

বক্তপ্ৰসাধিতভূঃ ক্ষতৱিগ্ৰাশ্চ স্বস্থা ভৱন্ত কুকৰজ্জুতাঃ সভৃত্যাঃ ॥

(শত্ৰুবিলাকৰ উপশম হোৱাৰ কাৰণে যাৰ বৈবতাক্য অন্তি নিৰূপিত হৈছে সেই পাণ্ডুপুত্ৰসকলে ভগবান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰে সৈতে প্ৰসন্ন মনে বিবাহ কৰক। যিসকলে অহুৰাগবধাৰা গোটেই পৃথিৱী বশ কৰি ৰাখিছে, সেই কুকৰাজ পুত্ৰ (কোবৰ) সকলেও যুদ্ধবিগ্ৰহ এৰি এতিয়া অহুচৰবিলাকৰে সৈতে স্থখিৰ হৈ স্থখেৰে থাকক।)

সূত্ৰধাৰে এই পত্ৰ পাঠ কৰাৰ লগে লগে তাৰ অৰ্থ অগ্ৰৰূপে বুজি লৈ নেপথ্যত ভীমসেন “আঃ হুবাঅন্..বুধা মজ্জল পাঠক ! মই জীয়াই থাকোঁতে কেনেকৈ ধুতৰাট্টপুত্ৰবিলাক স্থখেৰে থাকিব পাৰে ?”

এই বুলি কয় আৰু সূত্ৰধাৰ ওলাই যোৱাৰ লগে লগে বজ্জমকৃত প্ৰৱেশ কৰেহি।

যদি সূত্ৰধাৰে নিজে কোনো বিষয়ৰ উপস্থাপন কৰি পিচত আৰম্ভ কৰা সেই বিষয় অতিক্ৰম কৰে আৰু আন বিষয়ৰ (নাটকীয় বিষয়ৰ) প্ৰয়োগ আৰম্ভ কৰে আৰু সেই দ্বিতীয় বিষয়ৰ লগত সঙ্গতভাৱে পাত্ৰই প্ৰৱেশ কৰে, তেন্তে সেই প্ৰস্তাৱনাক প্ৰয়োগাতিশয় বোলা হয়। ২০

উদাহৰণ—কুন্দমালা নাটকত, যেনে—

“নেপথ্যে। ইত ইতোহরতবহায়া”

সূত্ৰঃ। কোহয়ঃ স্বৰ্গায়াহ্মানেন সাহায্যকং মে সম্পাদয়তি ।

(বিলোকা) কষ্টম্, অতি কৰণঃ রক্ততে ।

লঙ্কেশ্বৰস্ত ভৱনে স্থচিৰঃ স্থিতেতি

ৰামেন লে'কপৰিৱাদভয়াকুলেন ।

নিৰ্বাসিতাঃ জনপদাদপি গৰ্ভগুৰ্বী

সীতাঃ ৰনায় পৰিকৰ্ষতি লক্ষ্মণোহয়ম্ ॥

(নেপথ্যত, “আই এইপিনে আহক এই পিনে।” (ইয়াকে শুনি) তেতিয়া সূত্ৰধাৰে কয় “কোন এইজন ? যিজন আৰ্হাক মাতি আনি মোৰ নাট্যাৰুষ্ঠানত সাহায্য কৰিছে ; (আগৰ পিনে চাই) হায় ! দুখ লগা, অতি দুখৰ কথা হৈছে অতি কৰণ দুজ্ঞা ॥ লঙ্কেশ্বৰৰ ঘৰত বহুদিন বাস কৰিছিল কাৰণে লোকাপবাদৰ ভয়ত আকুল হৈ ৰামে ভগৱতী সীতাক ৰাজ্যৰপৰাই নিৰ্কাশন দিছে আৰু এই লক্ষ্মণে তেওঁক বনলৈ লৈ যাব ধৰিছে ।)

ইয়াত সূত্ৰধাৰে নাচগানৰ অনুষ্ঠানৰ অৰ্থে নিজৰ বৈশীয়েকক মাতিব খুজি পাচত “এই লক্ষ্মণে সীতাক বনলৈ লৈ যাব ধৰিছে” বুলি সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ (বজ্জমকৃত) প্ৰৱেশৰ সূচনা কৰি ওলাই গ'ল। গতিকে

ভেওঁ নিজে উপস্থাপিত কৰা (নটীৰ আহ্বান) বিষয় অতিক্ৰম কৰি নাটকীয় কথাৰ অৱতাৰণা কৰিছে । [ইয়াত প্ৰাৰম্ভ বিষয়ৰ অতিশয় অতিক্ৰম কৰা হয় কাৰণে এই প্ৰস্তাৱনাৰ নাম প্ৰয়োগাতিশয়] ॥

প্ৰৱৰ্ত্তক :

য'ত সূত্ৰধাৰে নাট্য প্ৰয়োগৰ সময়ত বসন্ত আদি ঋতুৰ বৰ্ণনা কৰে আৰু সেই বৰ্ণনাৰ শ্লেষাত্মক (দ্বাৰ্থক শব্দ প্ৰয়োগ) ভঙ্গীৰ আশ্ৰয় লৈ পাত্ৰ প্ৰৱেশ কৰে, সেই প্ৰস্তাৱনাৰ নাম প্ৰৱৰ্ত্তক ॥ ২১ ॥

উদাহৰণ, যেনে—“আসাদিত প্ৰকটনিৰ্দ্ধল চক্ৰ হাসঃ” ইত্যাদি । [সূত্ৰধাৰে এই পদ্যত শব্দ ঋতুৰ আগমন বৰ্ণনা কৰোঁতে তাৰ উপমান ৰূপে ৰামৰ আগমন বৰ্ণিত হৈছে ।] ইয়াৰ পাচতে এই পদ্যত উপমান-ৰূপে বৰ্ণিত বৈশত ৰামে ৰজমঞ্চত প্ৰৱেশ কৰে ।

অৱলগিত : (অৱলগিত)

য'ত সূত্ৰধাৰে নিজৰ বিষয়ে কোৱা কথাৰে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি আন (নাট্যাৱলগিত) কাৰ্য্যৰো সন্ধান কৰে, তাকে পণ্ডিতসকলে অৱলগিত প্ৰস্তাৱনা বুলি ধৰে । -২

উদাহৰণ : যেনে—আভজ্ঞান-শব্দ-সুন্দৰ নাটকত সূত্ৰধাৰে নটীক কোৱা “তৱান্মিগীতবাগেণ” (তোমাৰ গীতৰ সুৰত মই...) কথাত প্ৰকাশ হৈছে । [সেই একেটা কথাতে হৰিণা খেদি লৈ অহা ছগুস্ত ৰজাৰ কথাও অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে ।] তাৰ পাচতে ছগুস্ত ৰজাৰ ৰজমঞ্চত প্ৰৱেশ । [নিজা কথাৰ ভিতৰেদি নাটকীয় পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ কথাও অৱলগিত হয় বাবে ইয়াক কোনোৱে অৱলগিত বুলিও কয় ।]

বীথিৰ অঙ্গ :

ইয়াত কৰিয়ে যথাসম্ভৱ বীথিৰ অঙ্গ আৰু অগ্ৰাহ্য অঙ্গৰো সমাৱেশ কৰিব । ২৩

‘ইয়াত’ মানে, যিকোনো আমুখ বা প্ৰস্তাৱনাও। উদ্ঘাত্যক আৰু অৱলগিতৰ বাহিৰে অতিৰিক্ত বীথীৰ অঙ্গবিলাকৰ কথা পাচত (বীথী নামৰ উপৰূপকৰ নিৰূপণ প্ৰসঙ্গত) কোৱা হ’ব।

মঞ্চকুট্টৰ মতে প্ৰস্তাৱনা :

“নেপথ্যত কোৱা কথা বা আকাশ বাণী শুনি সেই কথাৰ আলম লৈয়ে সূত্ৰধাৰে বা স্থাপকে পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ ইচ্ছিতেৰে নাটক আদিত প্ৰস্তাৱনা কৰিব লাগে।

যি কোনো ৰূপকতে এই ছবিধ প্ৰস্তাৱনাৰ যি কোনো এটাৰ প্ৰয়োগ অৱশ্য কৰ্তব্য। এই প্ৰস্তাৱনাৰ যোগেদি নাটকৰ ইতিবৃত্তৰ নাইবা পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ সূচনাৰে প্ৰস্তাৱনা শেষ কৰি সূত্ৰধাৰ বা স্থাপক ৰঙ্গমঞ্চৰ-পৰা গুচি যাব আৰু তাৰ পাচত ‘বস্তু’ৰ (নাটকীয় আখ্যান) প্ৰৱৰ্ত্তন হয়।”

ইয়াত ‘বস্তু’ শব্দৰ অৰ্থ ইতিবৃত্ত বা ঘটনা।

নাটকত বৰ্ণনীয় বিষয়-বস্তু পণ্ডিতসকলে দুবিধ বুলি নিৰূপণ কৰিছে,—এবিধৰ নাম আধিকাৰিক আৰু আন বিধক বোলা হয় প্ৰাসঙ্গিক। ফলৰ স্বামিত্বক অধিকাৰ বোলা হয় গতিকে সেই ফলৰ যি স্বামী তেওঁ অধিকাৰী। সেই অধিকাৰীৰ (নাটকৰ প্ৰধান নায়কৰ) লগত যি ঘটনাৰ সম্পৰ্ক থাকে, সেই ঘটনা বা ইতিবৃত্তক কৰিসকলে আধিকাৰিক ইতিবৃত্ত বুলিছে। ২৪

ইয়াত ‘ফল’ শব্দৰ অৰ্থ প্ৰধান ফল (আনুঘটিক বা গৌণ ফল নহয়)। আধিকাৰিক ইতিবৃত্তৰ উদাহৰণ; যেনে—বালৰামায়ণ নাটকৰ বাম চৰিত। (ইয়াত সূত্ৰীৰ আদিৰ চৰিত-বৰ্ণনা আছে যদিও সি বাম চৰিত্ৰৰে পৰিপোষক, গতিকে প্ৰাসঙ্গিকহে।)

ইয়াৰ (আধিকাৰিক ইতিবৃত্তৰ) উপযোগী সহায়ক
ইতিবৃত্তক প্ৰাসঙ্গিক ইতিবৃত্ত বুলি ধৰা হয় । ২৫

আধিকাৰিক ইতিবৃত্তৰ উপকাৰৰ বাবে সমাৰেশ কৰা চৰিত্ৰ বা
আখ্যানকে প্ৰাসঙ্গিক বোলা হয় ।

যেনে—সেই বালবামায়ণত স্ত্ৰীৰ আদিৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা ।

পতাকা স্থান :

ইয়াত নাটকৰ আখ্যান ভাগৰ বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশৰ
বাবে কৰিয়ে ভালকৈ বিবেচনা কৰি 'পতাকা
স্থান'ৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । ২৬

'ইয়াত' মানে নাটাত ।

য'ত (নাট্যৰ যি স্থানত) কোনো এটা প্ৰয়োজন
বা উপায়ৰ কথা চিন্তা কৰি থাকোঁতে অকস্মাৎ
অতৰ্কিতভাৱে আন এটা তেনেকুৱা প্ৰয়োজন বা
উপায় উপস্থিত হ'য়, তাকে পতাকা স্থান
বোলা হয় । ২৭

প্ৰথম পতাকা স্থান :

পতাকা স্থানৰ চাৰি প্ৰকাৰ, সেইবোৰৰ প্ৰভেদৰ
কথা কৰা হৈছে । য'ত অভীষ্ট বিষয়টো হঠাৎ
অপ্ৰত্যাশিত ভাৱে উপস্থিত হয়হি আৰু সেই
অভীষ্ট লাভ অতৰ্কিতভাৱে হোৱাৰ কাৰণে পৰম
প্ৰীতিদায়ক হয়, তাকে প্ৰথম প্ৰকাৰৰ পতাকাস্থান
বুলি কোৱা হয় । ২৮

ইয়াৰ উদাহৰণ বন্ধাৰলী নাটিকাত [বাসৱদত্তাৰ বৈশেষে সাগৰিকা
বন্ধাৰ ওচৰলৈ অহাৰ কথা আছিল । এই সঙ্কেতৰ কথা জানিব পাৰি
সাগৰিকা আহি পোৱাৰ আগেয়ে বাসৱদত্তা নিজেই বন্ধাৰ ওচৰত উপস্থিত

হ'লহি আৰু সাগৰিকাৰ লগত বজাৰ সেই সঙ্কেত ব্যৰ্থ কৰি বজাৰ লাজত পেলালে। ইয়াৰ পাচত বাসৱদত্তা তাৰপৰা গুচি গ'লত বজাৰো তেওঁক সাস্থনা দিবৰ কাৰণে বাসৱদত্তাক বিচাৰি গ'ল। ইপিনে বাসৱদত্তাৰ বেশ খৰি সাগৰিকাই সেই সঙ্কেতস্থানত গৈ দেখে যে, বজা নাই। সেই দুখ আৰু অপমানত তেওঁ ডিঙিত লতাৰ ফাঁচ লগাই মৰিবলৈ ওলাল। এই অৱস্থাত বজাই তেওঁক পায় আৰু প্ৰথমতে আচল বাসৱদত্তা বুলি ভাবিছিল।]

বজাই এয়া বাসৱদত্তা মৰিবলৈ ওলাইছে বুলি ভাবি ডিঙিৰ বান্ধ সোলোকাই দিয়া মাত্ৰে সাগৰিকাই কথা কলে আৰু তেওঁৰ কথাত তেওঁ সাগৰিকাহে বুলি চিনি পাই আচৰিত হৈ কলে! --“আচৰিত। এইটো কেনেকৈ হ'ল? এয়া মোৰ প্ৰিয়তমা সাগৰিকা হে? হৈছে হৈছে, এই আত্মহত্যাৰ কাৰণে কৰা গুৰুতৰ হুঁসাহস এৰি পেলোৱা, তুমি এই লতাৰ বান্ধ ততালিকে পেলাই দিয়া। প্ৰিয়ে (তোমাৰ বিবহ বেদনাত) বাহিৰ ওলাই যাব পৰা, মোৰ জাৱনটোক (খৰি) বাখিবৰ কাৰণে মোৰ এই ডিঙিত খস্কেৰ বাবে তোমাৰ বাহু বন্ধন কৰা।”

এই স্থলত সাগৰিকাৰ লগত বজাৰ মিলনৰূপ অভীষ্টসিদ্ধি পালমকৈ হবলগীয়া আছিল; কিন্তু সি এনেকৈ অপ্র্যাশিতভাৱে উপস্থিতি হোৱাৰ কাৰণে পূৰ্ব মিলনতকৈয়ো অতিশয় প্ৰীতিদায়ক হোৱাত বে'ছ গুণসম্পন্ন আৰু উৎকৃষ্ট বুলি প্ৰতীত হৈছে।

দ্বিতীয় পতাকাস্থান:

যি স্থানৰ বাক্যত প্ৰকৃত বিষয়ৰ বৰ্ণনাৰ ভিতৰতে স্নেহাত্মক (দ্ব্যৰ্থক) শব্দৰ সমাৱেশ আৰু বিচিত্ৰ ৰচনা কৌশলৰদ্বাৰা আন এটা অপ্ৰকৃত অৰ্থ অতি চমৎকাৰভাৱে ফুটি উঠে, তাকে দ্বিতীয় প্ৰকাৰ পতাকাস্থান বোলা হয়। ২৯

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত; যেনে —

বক্তৃৎসাধিতভূতঃ ক্ষতগ্ৰিহাশ্চ ।

স্বস্থা ভৱন্ত কুৰ-বজ্জহতাঃ সভূত্যাঃ ॥

[অল্পবাদ আগতে দিয়া হৈছে ।]

ইয়াত বক্তৃ, বিগ্ৰহ আদি শব্দই জ্লেষবশতঃ কধিব (তেজ) আৰু শবীৰ আদি অৰ্থকো বুজোৱা বাবে ভীমৰ প্ৰতিজ্ঞা পালনৰূপ বীজাৰ্থৰ প্ৰতীতি, আন পিনে নায়ক যুধিষ্ঠিৰৰ মজ্জল সূচনা অতি চমৎকাৰভাৱে প্ৰকাশ পাইছে ; গতিকে ই দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ পতাকাস্থান হৈছে ।

তৃতীয় পতাকাস্থান :

যি স্থলৰ বাক্যত প্ৰস্তুত বিষয়ৰ লগত সম্বন্ধ, দ্ব্যৰ্থক প্ৰত্যুত্তৰ থাকে, অৰ্থাৎ যি অক্ষুটাবৰ্ণক হলেও প্ৰস্তুত বিষয়ৰ আভাস দিয়ে আৰু নিশ্চিতাৰ্থক হয় ; তাকে তৃতীয়বিধ পতাকাস্থান বোলা হয় । ৩০

কাৰিকাত “লীণম্”—(লুকাই থকা) মানে যাৰ অৰ্থ সুস্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ নহয় । “প্লিষ্ট প্ৰত্যুত্তৰোপেতম্”—মানে প্ৰস্তুত অৰ্থৰ লগত সম্বন্ধযোগা, অগ্ৰ অথযুক্ত প্ৰত্যুত্তৰবিশিষ্ট । “সবিনয়ম্” মানে, বিনয় অৰ্থাৎ বিশেষ নিশ্চয়েৰে যুক্ত কৰি তোলা হয় যাক, সেয়ে তৃতীয়বিধ পতাকাস্থান । উদাহৰণ বেনীসংহাৰৰ : দ্বিতীয় অঙ্কত যেনে—

কঞ্চুকী—দেৱ ! ভগ্নং ভগ্নম্ । (কঞ্চু—মহাৰাজ ! ভাঙলে ভাঙিলে ।)

ৰাজা—কেন ? (ৰজা—কোনে ?)

কঞ্চুকী—ভীমেন । (কঞ্চু—ভীমে)

ৰাজা—কস্ম ? (ৰজা—কাৰ ?)

কঞ্চুকী—ভৱতঃ । (কঞ্চু—আপোনাৰ)

ৰাজা—আঃ কিং প্ৰলপসি ? (ৰজা—আঃ, তুমি কি বকিছা ?)

কঞ্চুকী—(সভয়ম্) দেৱ নহু ব্ৰৱীমি ভগ্নং ভীমেন ভৱতঃ ।

(কঞ্চু—(ভয়ে ভয়ে) মই কৈছোঁ, মহাৰাজ ! ভীমে আপোনাৰ....)

ৰাজা—ধিক্, বুদ্ধাপসদ । কোহয়মন্ত তে ব্যামোহঃ ।

(বজা—যিক আপদীয়া বুঢ়া । আজি তোমাক কি বলিয়ালিয়ে পাইছে ।)

কঞ্চুকী—দেৱ, ন ব্যামোহঃ, সত্যমেৱ—

ভগ্ন ভীমেন ভৱতো মৰুতা বথকেতনম্ ।

পাতিতঃ কিঙ্কণীজাল-বদ্ধাক্ৰন্দমিৱ ক্ষিতৌ ॥

(কঞ্চু—মহাৰাজ । বলিয়ালি নহয়, প্রকৃততে নৃচা —

ভীষণ বা মাৰলিয়ে আপোনাৰ বথৰ ধৰজা ভাঙি পেলাইছে আৰু কিঙ্কণীৰ
(ঘুণ্ডাবাৰ) শব্দেৰে কান্দি কান্দিছে সি যেন মাটিত বাগৰি পৰিছে ।)

ইয়াত কঞ্চুকীৰ প্ৰত্যুত্তৰ বাক্যৰ যি যোজনা, তাৰ ভিতৰত নাটকৰ
প্ৰস্তুত হৰ্ষোদ্দীপনৰ উকভঙ্গৰূপ অৰ্থৰ উপক্ষেপ অৰ্থাৎ নিশ্চিত সৃচনা
আছে ।

চতুৰ্থ পতাকাস্থান :

য'ত এনেকুৱা দ্ব্যৰ্থক বাক্য প্ৰয়োগ কৰা হয় যে
মুখ্য অৰ্থৰ বাহিৰেও নাটকৰ উপযোগী আন এটা
অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায় সেয়ে চতুৰ্থ প্ৰকাৰৰ
পতাকাস্থান । ৩১

উদাহৰণ, বজাৱলীত যেনে—

উদ্ধামোৎকলিকাং ৰিপাভুবকচিং প্ৰাৰক্ৰজ্জস্তাং ক্ষণা-

দায়াসং শ্বসনোদগমৈৰিৰিৰলৈৰাতদ্বতীমাস্থনঃ ।

অগ্ৰোদান-লতামিমাং সমদনাং নাৰীমিৱান্ধাং ধ্ৰুং

পশ্চান্ কোপৰিপাটলছাতিমুখং দেৱ্যাঃ কৰিণ্যাম্যহম্ ॥

(সত্ত্ব প্ৰফুটিত কলিকাৰ বিকাশেৰে স্তম্ভ বৰ্ণ হোৱা, একেবাহে বোৱা বতাহত
হালি-জালি গা ভাঙি থকা, মদন-বুদ্ধত আশ্ৰয় লোৱা উদ্ভানৰ এই লতিকা
জুপিলৈ কাম পীড়িতা কোনো বমণীলৈ গোৱাৰ দৰে চাই থাকি আজি মই দেৱী
(বাসৱ দত্তাৰ) মুখ নিশ্চয় খঙত বঙা কৰি তুলিম ।

দ্বিতীয় অৰ্থ : বিবহত শেঁতাপৰা মুখখনিৰে অথচ মিলনৰ একান্ত উৎকণ্ঠাত
আতুল, অৱসাদত হানিয়াই, দৌলত হুৰ্ণিয়াহ কাঢ়ি কাম বেদনা প্ৰকাশ কৰা
মদন পীড়িতা.....চাই আজি মই দেৱীৰ মুখখনি খঙত বঙা কৰি তুলিম ।)

ইয়াত ভৱিষ্যতে বজাৰলী নাটিকাৰ উপস্থানীয় বস্তুস্বৰ সূচনা কৰা হৈছে। [সাগৰিকাৰ প্ৰতি উদয়নৰ প্ৰেম (অনুবাগ) দেখি খঙত বাসৱদত্তাৰ মুখ বঙা হৈ যোৱাৰ বস্তুস্ব উপস্থাপিত কৰা হৈছে]। ৰূপকৰ সকলো সন্ধিতে,—কতো কতো মঙ্গলৰ সূচকভাৱে কতো বা অমঙ্গলৰ সূচকভাৱে এই চাৰিপ্ৰকাৰ পতাকাস্থানৰ প্ৰয়োগ হব পাৰে। নাটিকাৰ কৰিব ইচ্ছামতে আৱশ্যক অনুসৰি পুনঃ পুনঃ এই পতাকা স্থানৰ প্ৰয়োগ হব পাৰে। কোনো কোনোৱে কয় যে—

“মুখ সন্ধিকে আবস্ত কৰি (বিমৰ্ষ সন্ধিলৈকে এই) চাৰিটা সন্ধিত ক্ৰমশঃ এই চাৰিপ্ৰকাৰ পতাকাস্থানৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়।”

এই কথা আনবিলাক নাট্যজ্ঞলোকে মানি লোৱা নাই। কাৰণ এইসকলৰ মতে নাট্য-প্ৰবন্ধৰ কাৰণে পতাকাস্থানৰ ততাস্ত আৱশ্যক। ইয়াৰ প্ৰয়োগত কোনো তেনেকুৱা বন্ধা-ধৰা নিয়ম নাই, সকলো সন্ধিতে সকলো প্ৰকাৰ পতাকাস্থানৰ প্ৰয়োগ হব পাৰে।

পৰিভ্ৰাণ্য বিষয় :

মূল ইতিবৃত্তৰ যিটো কথা বা চৰিত্ৰ নায়কৰ পক্ষে অন্তৰ্চিত অথবা বসৰ পৰিপন্থী হয়, কৰিয়ে নাটক-বচনাত তেনেবোৰ কথা বাদ দিব লাগে নাইবা নায়কৰ আৰু বসৰ উপযোগীৰূপে অন্তৰূপে কল্পনা কৰি বৰ্ণনা কৰিব লাগে। ৩২

নায়কৰ পক্ষে অন্তৰ্চিত ইতিবৃত্ত, যেন (মূল বামাংগত) বামৰ ছদ্ম ভাৱে (লুকাই থাকি) বালী বধ। উদাস্তবাঘৰ নাটকত এই কথাৰ উল্লেখই নাই। ৱীৰচৰিত নাটকত আকৌ মূলত বৰ্ণিত ঘটনাটোক ‘বালীয়ে বামক মাৰিবলৈ খেদি অহাত হে বামে তেওঁক বধ কৰিছে’ বুলি অন্তৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

উপক্ষেপক :

অন্ধত দেখুৱাব নোৱাৰা অথচ (পূৰ্বাপৰ কথাৰ

সঙ্গতি বন্ধাৰ অৰ্থে) অৱশ্য বৰ্ণনীয় বুলি বিবেচিতঃ
ঘটনা, নাইবা অন্ততঃ দুদিনৰপৰা এবছৰলৈকে
দীৰ্ঘকালব্যাপি ঘটনা আৰু অন্ত্যস্ত বহু
বিস্তৃত আখ্যান আদি অৰ্থোপক্ষেপকৰদ্বাৰা নাটকত
সূচনা কৰিব লাগে। ৩৩

অঙ্কত (নাটকত) অদৰ্শনীয় কথা মানে যুদ্ধাদিৰ কথা কোৱা হৈছে।

এবছৰতকৈ বেছি সময় ধৰি ঘটনা ঘটনাকো
(অৰ্থোপক্ষেপকৰদ্বাৰা নাটকত উপস্থাপিত
কৰোঁতে) এবছৰৰ ভিতৰতে ঘটনা যেন কৰি
দেখুৱাব লাগে। ৩৪

মহামুনি ভৰতে কৈছে যে—“যি ঘটনা এমাহত ঘটিছে বা এবছৰত
ঘটিছে, তাক অঙ্কচ্ছেদত (অৰ্থাৎ বিচ্ছিন্নক আদি অৰ্থোপক্ষেপকৰ
যি কোনো এক প্ৰকাৰৰ জৰিয়তে) উপস্থাপিত কৰিব পাৰিঃ
কিন্তু এবছৰতকৈ বেছি সময় জুৰি ঘটনা সকলোবোৰ ঘটনা কেতিয়াও
তাত (অঙ্কচ্ছেদত) বৰ্ণনা কৰিব নালাগে।” সেই কাৰণে (নাট্য-
শাস্ত্ৰৰ এই অনুশাসন অনুসৰি) ৰাম-চৰিত-বিষয়ক নাটকত ৰামৰ
চৈধ্য বছৰ বনবাসৰ সময়ত বিৰাট বধকে আদি কৰি যিবোৰ ঘটনা
ঘটিছিল, সেই ঘটনাৰ অংশদোৰ (একো একোটি ভাগ) এবছৰ বা
এবছৰৰ ভিতৰৰ এদিন দুদিন আদিত ঘটনা ঘটনাৰ দৰে কৰি অৰ্থোপ-
ক্ষেপকৰদ্বাৰা চমুৱাই উপস্থাপিত কৰিব লাগে। তেতিয়া হলে
নাট্য শাস্ত্ৰৰ লগত বিৰোধ নঘটে।

গোটেই দিন জুৰি ঘটনা ঘটনা অঙ্কৰ ছেদ (সমাপ্তি)
কৰি দিনৰ অন্তত ঘটনা বুলি অৰ্থোপক্ষেপকৰদ্বাৰা
দেখুৱাব লাগে। ৩৫

অৰ্থোপক্ষেপকৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰ :

এতিয়া সেই অৰ্থোপক্ষেপক কি কি, তাকে কোৱা হৈছে—

অৰ্থোপক্ষেপক পাঁচ প্ৰকাৰ— (১) বিক্ষম্বক,
(২) প্ৰৱেশক, (৩) চলিকা, (৪) অঙ্কৱতাৰ
আক (৫) অঙ্কমুখ ।

প্ৰথম অৰ্থোপক্ষেপক বিক্ষম্বক দুই প্ৰকাৰ :

অঙ্কৰ আদিত উপনিবন্ধ (অন্তত বা মাজত নহয়), অঙ্কতকৈ
সংক্ষিপ্তাৰ্থক, অতীত আৰু ভৱিষ্যৎ ঘটনাৰ বৰ্ণনাস্বক যি অৰ্থোপক্ষেপক
তাকে বিক্ষম্বক বোলা হয় । ৫৬

শুদ্ধ আৰু সংকীৰ্ণভেদে বিক্ষম্বক দুবিধ :

য'ত মধ্যম শ্ৰেণীৰ এজন বা দুজন পাত্ৰবদ্বাৰা
অতীত বা ভৱিষ্যৎ ঘটনাৰ সূচনা দিয়া হয়, সেয়ে
শুদ্ধ বিক্ষম্বক আৰু য'ত নীচ আৰু মধ্যম শ্ৰেণীৰ
পাত্ৰবদ্বাৰা ভূত বা ভৱিষ্যৎ কথাৰ সূচনা কৰা
হয় সেয়ে সংকীৰ্ণ অৰ্থাৎ মিশ্ৰ বিক্ষম্বক । ৫৭

শুদ্ধ বিক্ষম্বকৰ উদাহৰণ . যেনে—মালতীমাধৱ নাটকৰ তৃতীয়
অঙ্কত শ্মশানত কপালকুণ্ডলাৰ উক্তি .

সংকীৰ্ণ বিক্ষম্বকৰ উদাহৰণ .

ৰামাভিনন্দ নাটকত ক্ষপণক আৰু কাপালিকৰ কথোপকথন ।

দ্বিতীয় অৰ্থোপক্ষেপক প্ৰৱেশক :

হুটা অঙ্কৰ মাজত উপনিবন্ধ, অনুদাত্ত অৰ্থাৎ সংস্কৃত
ভিন্ন প্ৰাকৃত আদি ভাষাত, নীচ পাত্ৰবদ্বাৰা
প্ৰয়োজিত, আন বিষয়ত বিক্ষম্বকৰ দৰে, ভূত-
ভৱিষ্যৎ কথাৰ সূচনক অৰ্থোপক্ষেপকেই
প্ৰৱেশক । ৩৮

হুটা অঙ্কৰ মাজত উপনিবন্ধ বোলাৰ অৰ্থ প্ৰথমোক্ত ইয়াৰ সন্নিবেশ
নিষেধ কৰা হৈছে ।

ইয়াৰ উদাহৰণ ; যেনে—বেণীসংহাৰ নাটকৰ অষ্টখ্যামাক্ত (৩য় অঙ্কত) বান্ধস-মিথুনৰ কথোপকথন ।

তৃতীয় অৰ্থোপক্ষেপক চুলিকা :

চুলিকা নামৰ অৰ্থোপক্ষেপক ;

য'ত পাত্ৰই নেপথ্যৰ ভিতৰত থাকি অতীত বা ভৱিষ্যৎ ঘটনাৰ সূচনা কৰে সেই সূচনাই চুলিকা নামৰ অৰ্থোপক্ষেপক । ৩৯

ইয়াৰ উদাহৰণ ; যেনে—বীৰচৰিত নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ আৰম্ভতে আছে “(নেপথ্যত) অ'হে বৈমানিকসকল, বঙ্গমঙ্গল কায়া আবদ্ধ কৰা হক ।” ইত্যাদি । ইয়াত কোনো পাত্ৰই নেপথ্যৰপৰাই শ্ৰীৰামে পৰশুৰামক পৰাস্ত কৰিছে বুলি জনাই দিছে ।

চতুৰ্থ অৰ্থোপক্ষেপক অঙ্কান্তৰ :

অঙ্কান্তৰ :—

য'ত কোনো এটা অঙ্কৰ অন্তত, সেই অঙ্কত উপস্থাপিত পাত্ৰবদ্বাৰা সেই অঙ্কৰ অবিচ্ছেদ্য অঙ্গৰূপে পৰবৰ্ত্তী অঙ্কৰ ঘটনাৰ সূচনাৰে তাৰ পৰবৰ্ত্তী অঙ্কৰ অৱতাৰণা কৰা হয়, এইবিধ অৰ্থোপক্ষেপক অঙ্কান্তৰ বুলি কোৱা হয় । ৪০

ইয়াৰ উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকৰ পঞ্চমাক্ত উপস্থাপিত পাত্ৰবদ্বাৰাই পৰবৰ্ত্তী ষষ্ঠ অঙ্কৰ ঘটনাৰ সূচনাৰে, সেই পঞ্চম অঙ্কৰ অংশ বিশেষ ৰূপেহে যেন ষষ্ঠ অঙ্কৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে ।

পঞ্চম অৰ্থোপক্ষেপক অঙ্কমুখ :

অঙ্কমুখ নামৰ অৰ্থোপক্ষেপক যেনে :—য'ত এটা অঙ্কতে, আনবোৰ অঙ্কত উপস্থাপনীয় ঘটনাৰ সূচনা কৰা হয় আৰু বীজাৰ্থৰো সূচনা কৰা হয়* সেই অৰ্থোপক্ষেপক ‘অঙ্কমুখ’ বোলা হয় । ৪১

ইয়াৰ উদাহৰণ যেন :- মালতী-মাধৱ নাটকৰ প্ৰথমদৃশ্যৰ আৰম্ভতে কামন্দকী আৰু অৱলোকিতাবদ্বাৰা পৰৱৰ্তী ভূবিবস্ত্ৰ আদিৰ ভূমিকাৰ আৰু সেই প্ৰসঙ্গতে সংক্ষিপ্তভাৱে গোটেই ঘটনাটোৰ সূচনা কৰা হৈছে।

অঙ্কান্ত :

য'ত পূৰ্ব অঙ্কৰ অন্তত উপস্থাপিত পাত্ৰবদ্বাৰা
পৰৱৰ্তী আন অঙ্কৰ ঘটনাৰ সূচনা কৰা হয়
সেয়ে অঙ্কান্ত। ৪১

“অঙ্কান্তপাত্ৰেঃ” এই কথাৰ অৰ্থ অঙ্কৰ অন্তত (বঙ্গমঞ্চত) প্ৰৱেশ কৰা পাত্ৰৰ (অভিনেতাৰ) দ্বাৰা। ইয়াৰ উদাহৰণ স্বীচৰিত নাটকৰ দ্বিতীয় অঙ্কৰ অন্তত।

(প্ৰৱিষ্ট) শুমন্তঃ । ভগৱন্তো বশিষ্ঠবিশ্বামিত্ৰৌ ভৱতঃ সভাৰ্গৱানা-
জয়তঃ ।

(শুমন্ত [প্ৰৱেশ কৰি]—ভগৱান্ বশিষ্ঠ আৰু বিশ্বামিত্ৰই ভাৰ্গৱৰ সৈতে আপোনালোকক আহ্বান জনাইছে ।)

ইতৰে—ক ভগৱন্তৌ ।

(আনবিলোক—পুত্ৰদ্বয়ৰ জন ক'ত আছে ?)

শুমন্তঃ—মহাবাজ-দশৰথস্তুতিকে ।

(শুমন্ত—মহাবাজ দশৰথৰ ওচৰত ।)

ইতৰে—তৎ তত্রৈৱ গচ্ছামঃ ।

(আনবিলোক—তেনেহে লৈ তালৈকে যাওঁ ।)

এইদৰে হোৱা কথোপকথনৰ পিছত অঙ্ক সমাপ্তিত “আসনত উপবিষ্ট বশিষ্ঠ, বিশ্বামিত্ৰ আৰু পৰশুৰামৰ প্ৰৱেশ।” এই উদাহৰণত আগৰ অঙ্কত প্ৰৱেশ কৰা পাত্ৰ শুমন্তই শতানন্দ আৰু জনকৰ কথোপকথনৰ অন্তৰায় কৰি পিছৰ অঙ্কৰ কথাৰ সূচনা কৰাত ই ‘অঙ্কান্ত’ হৈছে।

[জনক আৰু শতানন্দৰ কথোপকথনৰ বিচ্ছেদ ঘটাই সুমন্তই পৰশুৰাম আদিৰ পিছৰ অঙ্কত প্ৰৱেশ সূচনা কৰিছে ।]

আচাৰ্য্য ধনিকৰ মতামুসাৰে এই অঙ্কান্তৰ কথা কোৱা হ'ল ।
আনবিলাক আচাৰ্য্যই, 'এই অঙ্কান্ত অঙ্কান্তৰ নামৰ অৰ্থোপক্ষেপকৰ ভিতৰতে পৰে (গতিকে বেলেগে কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই) বুলি কয় ।

যেতিয়া নাটকীয় ঘটনাৰ সঙ্গতি সাধনৰ অৰ্থে
বিস্তৰ কথাৰ বৰ্ণনা নাটকত অৱশ্য অপৰিহাৰ্য্য
হৈ পৰে, তেতিয়া নীৰস (বসৰ অন্তৰ্য্যোগী)
বিস্তৰ কথাৰ অৱতাৰণা বাদ দি সবস (বসৰ
উপযোগী) কথাখিনি আমুখৰ (প্ৰস্তাৱনাৰ) পাচতে
আমুখত সূচিত পাত্ৰবদ্বাৰা বিচ্ছিন্নকৰ যোগেদি
নাট্যত উপস্থাপিত কৰিব লাগে । ৪৩

ইয়াৰ উদাহৰণ বক্তাৱলী নাটিকাৰ আমুখৰ পাচতে যৌগন্ধৰায়ণৰ-
দ্বাৰা প্ৰসূক্ত বিচ্ছিন্নক ।

কিন্তু যেতিয়া নাটকৰ অৰ্থান আবস্তৰপৰাই সবস
হয়, তেতিয়া নাটকৰ আদিতে আমুখ বা প্ৰস্তাৱনাৰ-
দ্বাৰাই পাত্ৰ প্ৰৱেশৰ সূচনাৰ যোগেদি অঙ্কৰ
আবস্ত কৰা উচিত । তাত বিচ্ছিন্নক যোজনাৰ
প্ৰয়োজন নাই । ৪৪

ইয়াৰ উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকৰ আবস্তণি ।

বিচ্ছিন্নক আদিৰ যোগেদিও নাটকত নায়কৰ বধ
বৰ্ণনা কৰিব নাপায় আৰু বস আৰু বৃত্তান্তৰ
(কথা বস্তৰ) ইটোৰদ্বাৰা আনটোৰ তিবোধান
কৰিব নালাগে অৰ্থাৎ বৃত্তান্ত বৰ্ণনাৰদ্বাৰা বসক,
বা বসৰ অভিব্যক্তনাৰদ্বাৰা কথা বস্তক ঢাকি
পেলাব নালাগে । ৪৫

বস মানে শূক্ৰাৰ আদি বস। এই বিষয়ে আচাৰ্য্য ধনিকেশ
কৈছে—

“বসৰ অতিশয় পৃষ্টি সম্পাদনৰদ্বাৰা কথা-বস্তু
বৰকৈ তল পেলোৱা অনুচিত ; নাইবা, কথাবস্তু বা
অলঙ্কাৰৰ বৰ্ণনাবে বসক আচ্ছন্ন কৰাটোও
উচিত নহয়।”

অৰ্থ প্ৰকৃতি :

(১) বীজ, (২) বিন্দু, (৩) পতাকা, (৪)
প্ৰকৰী আৰু (৫) কাৰ্য্য এই পাঁচবিধ অৰ্থ
প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আদি জ্ঞানি বুজি নাটকত নিয়ম
মতে তাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। ৪৬

অৰ্থ প্ৰকৃতি মানে প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ হেতু বা উপায়।
প্ৰথম অৰ্থ প্ৰকৃতি বীজ :

যিটোৱে (ধন আদৰ বাজৰ দৰে) নাটকত
প্ৰথমতে বৰ সূক্ষ্মভাৱে উপস্থাপিত হৈ লাহে লাহে
নানা প্ৰকাৰে বাঢ়ি গৈ নায়কৰ মুখা উদ্দেশ্য সিদ্ধি
লাভৰ মূল কাৰণ স্বৰূপ হয়, তাকে বীজ বোলা
হয়। ৪৭

যেনে, বজ্জাৱলী নাটকত বৎসবাজৰ বজ্জাৱলী প্ৰাপ্তি ৰূপ মুখ্য
প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ হেতু হৈছে যৌগন্ধৰয়ণৰ কাৰ্য্য-কলাপ ; সেয়ে
নাটকত প্ৰথমতে সূক্ষ্মভাৱে নিহিত হৈ, ভাগ্যৰ আনুকূল্যত লাহে
লাহে বাঢ়ি গৈ বৎসবাজৰ সাগৰিকা লাভ পৰ্য্যন্ত ফল সাধন
কৰিছে। নাইবা, যেনে—বেণীমংহাৰ নাটকত মুখ্য প্ৰয়োজন হৈছে
জ্যোপদীৰ কেশ বন্ধন, তাৰ হেতু যুধিষ্ঠিৰৰ উৎসাহ, সেই উৎসাহ
(প্ৰথমতে সূক্ষ্মভাৱে থাকি পাচত) ভীমসেনৰ ক্ৰোধৰদ্বাৰা ক্ৰমশঃ
বাঢ়ি গৈ জ্যোপদীৰ কেশ বন্ধন-ৰূপ ফল সাধন কৰিছে।

দ্বিতীয় অৰ্থ প্ৰকৃতি বিন্দু :

নাটকৰ আৰম্ভৰ ঘটনাবদ্ধাৰা মূল ঘটনাৰ বিচ্ছেদ
হবলগীয়াত পৰিলে যিটোৱে বিচ্ছেদ নোহোৱাকৈ
বাখে, সেই অবিচ্ছেদৰ (অৰ্থাৎ মূল ঘটনাৰ
সঙ্গতিৰ) কাৰণেই বিন্দু নামৰ অৰ্থ প্ৰকৃতি । ৪৮

যেনে, বজ্জাৱলী নাটিকাত সাগৰিকাৰ মদন পূজা সমাপ্তিবদ্ধাৰাই
মূল বৃত্তান্তৰ বিচ্ছেদ ঘটাব লগাত পৰিছিল, এনেতে বন্দীয়ে কোৱা,
“উদয়নস্তেন্দোবিৰোদ্রীকতে”—এই বাক্য শুনি সাগৰিকাই (বংমনেৰে)
কলে, “কথং এসো যো উদঅণ নাৰিন্দো?” (এৱেঁ সেই
মহাৰাজ উদয়ন ?) ইত্যাদি কথাবদ্ধাৰাই মূল বৃত্তান্তৰ লগত পিছৰ
বৃত্তান্তৰ অবিচ্ছেদ বা সঙ্গতি সাধন কৰা হ’ল ।

তৃতীয় অৰ্থ প্ৰকৃতি পতাকা :

যি প্ৰাসঙ্গিক ইতিবৃত্ত নাটকত ব্যাপকভাৱে
থাকি প্ৰধান ফলৰ সহায়ক হয়, তাকে পতাকা
নামৰ অৰ্থ প্ৰকৃতি বোলা হয় । ৪৯

যেনে—ৰামচৰিত-বিষয়ক নাটকত সূত্ৰীৰ আদিৰ ইতিবৃত্ত ।
বেণীসংহাৰত ভীম আদিৰ আৰু শকুন্তলা নাটকত বিদূষকৰ বৃত্তান্ত ।

পতাকা ৰূপ প্ৰাসঙ্গিক ইতিবৃত্তৰ যি নায়ক,
সেই নায়কৰ আধিকাৰিক (নাটকৰ মূল ঘটনাৰ)
নায়কৰ ফলৰ বাহবে নিজা কোনো ফল
নাটকত উপস্থাপিত কৰা নহয় । পতাকা নায়কৰ
ফলৰ গৰ্ভসন্ধি বা বিমৰ্শ সন্ধিতে অৱসান
ঘটে । ৫০

যেনে (ৰামচৰিত বিষয়ক নাটকৰ) সূত্ৰীৰ আদি পতাকা
নায়কৰ ৰাজ্যলাভ আদিকপ ফল গৰ্ভসন্ধি বা বিমৰ্শ সন্ধিতে

উপনিবদ্ধ কৰা হৈছে (নিৰ্ব্বহণ সন্ধিত সেই ফল উপনিবদ্ধ কৰা নহয়, কাৰণ তাত মুখ্য নায়কৰ ফলৰ হে উপস্থাপন হয়)। মহামুনি ভবতে যে—“গৰ্ভ সন্ধি বা বিমৰ্শ সন্ধি সমাপ্ত হোৱাৰ আগতে পতাকাৰ সমাপ্তি ঘটে” বুলি কৈছে তাত পতাকা শব্দৰ অৰ্থ পতাকা নায়কৰ ফলহে, পতাকাকল্প প্রাসঙ্গিক ইতিবৃত্ত নহয়, কাৰণ প্রাসঙ্গিক ইতিবৃত্তৰূপ পতাকা নিৰ্ব্বহণ সন্ধিলৈকেও চলি থকা দেখা যায়। অভিনৱগুপ্তই মুনিবাক্যৰ অভিপ্ৰায় এই দৰে বৰ্ণনা কৰিছে।

চতুৰ্থ অৰ্থ প্রকৃতি প্রকৰী :

নাটকৰ যি কোনো এঠাইত থকা প্রাসঙ্গিক ইতিবৃত্তক প্রকৰী বোলা হয়। ৫১

ইয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—কুলপতি অঙ্কত বাৰণ জটায়ুৰ সন্বাদ।

নাটকৰ অল্পস্থান-বাগী প্রকৰী-ৰূপ প্রাসঙ্গিক বৃত্তান্তৰ যি নায়ক, সেই নায়কৰ মুখ্য নায়কৰ ফলৰ বাহিৰে অতিৰিক্ত নিজা ফল নাথাকে (অৰ্থাৎ প্রকৰী নায়কৰ কাৰ্য্য-কলাপ তাৰ নিজৰ প্রয়োজন সিদ্ধিৰ কাৰণে নহয়, আধিকাৰিক প্রয়োজনসিদ্ধিৰ কাৰণেহে)।

যেনে—

জটায়ুৰ মোক্ষ প্রাপ্তি। এয়া জটায়ুৰ প্রযত্নৰ ফল নহয় (বামৰ সীতা প্রাপ্তিৰূপ ফলৰ সাধন ৰূপেহে সি নাটকত বৰ্ণিত হৈছে)।

পঞ্চম অৰ্থপ্রকৃতি কাৰ্য্য :

যি উদ্দেশ্যে নায়কৰ কাৰ্য্যকলাপ আৰম্ভ কৰা হয় আৰু যাৰ সিদ্ধিত নায়কৰ কৰ্ত্তব্য সমাপ্ত হোৱা বুলি ধৰা হয়, সেই প্রধান সাধ্যৰূপে অপেক্ষিত ঘটনাটিকে কাৰ্য্য নামৰ অৰ্থপ্রকৃতি বোলা হয়। ৫৩

অৱস্থা পঞ্চক :

ফলার্থী লোকে সেই ইচ্ছিত ফল লাভৰ অৰ্থে যি
কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰে সেইকাৰ্য্যৰ (আৰম্ভৰপৰা ফল-
লাভলৈকে) অৱস্থা পাঁচোটী, (১) আৰম্ভ,
(২) যত্ন, (৩) প্ৰাপ্ত্যাশা, (৪) নিয়তাপ্তি
আৰু (৫) ফলাগম ।

প্ৰথম অৱস্থা আৰম্ভ :

তাৰে ভিতৰত মুখ্য ফল লাভৰ কাৰণে ফলার্থী জনৰ
যি মানসিক উৎকৰ্ষা বা তীব্ৰ আগ্ৰহ, সেয়ে কাৰ্য্যৰ
আৰম্ভ অৱস্থা । ৫৫

উদাহৰণ , যেনে—বত্ভাৱলী নাটিকাত নায়ক বৎসৰাজ উদয়নৰ অন্তঃ-
পুৰত নায়িকা বত্ভাৱলীক সন্মাই দিবৰ কাৰণে যোগন্ধৰায়ণৰ ঔৎসুক্য বা
আগ্ৰহ । এইদৰে অন্যান্য নাটকতো উপনিবন্ধ, নায়ক-নায়িকা আদিৰ যি
ঔৎসুক্য, সেয়ে কাৰ্য্যৰ আৰম্ভাৱস্থাৰ উদাহৰণ বুলি বুজিব লাগে ।

দ্বিতীয় অৱস্থা যত্ন :

ফলপ্ৰাপ্তিৰ কাৰণে লৰালৰিকৈ কৰা যি উদ্যোগৰূপ
ব্যাপাৰ, কাৰ্য্যৰ সেই অৱস্থাৰ নাম প্ৰযত্ন বা যত্ন । ৫৬

উদাহৰণ ; যেনে— বত্ভাৱলী নাটিকাত “তথাপি তেওঁক (উদয়নক)
দেখা পোৱাৰ আন উপায় নাই, গতিকে যি কোনো প্ৰকাৰে তেওঁৰ ছবি
এটাকে আঁকি লৈ তেওঁক দেখাৰ কামনা পূৰণ কৰোঁ”—ইত্যাদি কথাবদ্বাৰা
উপস্থাপিত বত্ভাৱলীৰ বৎসৰাজৰ লগত মিলনৰ উপায়স্বৰূপ চিত্ৰাঙ্কণ
আদি কাৰ্য্য-বিষয়ক ব্যাপাৰ । নাইবা, যেনে—

ৰাম চৰিত-বিষয়ক নাটকবোৰত সমুদ্ৰবন্ধন আদি ব্যাপাৰ ।

তৃতীয় অৱস্থা প্ৰাপ্ত্যাশা :

কাৰ্য্যৰ যি অৱস্থাত ফলসিদ্ধিৰ সাধক আৰু প্ৰতি-
বন্ধকৰ পাৰস্পৰিক প্ৰতিঘাতবদ্বাৰা ফলসিদ্ধিৰ

আশা বা সম্ভাৱনা হয় অথচ সেইফল অৱশ্যে হব
বুলি নিশ্চিত নহয় তাকে প্ৰাপ্ত্যাশা বোলা হয়। ৫৭

ইয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—বত্ভাৱলী নাটিকাৰ তৃতীয় অঙ্কত বেশ
পৰিৱৰ্ত্তন কৰি বত্ভাৱলীৰ বাসৱদত্তাৰ বেশেৰে অভিসাৰ সঙ্কমোপায়
আৰু বাসৱদত্তাৰ উপস্থিতিকল্প সঙ্কম প্ৰতিবন্ধক—এই দুয়োটাৰ
পৰস্পৰ প্ৰতিঘাতবদ্বাৰা উদয়নৰ লগত মিলনৰূপ ফলৰ সম্ভাৱনা বা
আশা হৈছে যদিও সেই ফল অৱশ্যে হব বুলি নিশ্চিত হোৱা নাই।
অন্তান্ত নাটকতো এনেকুৱা প্ৰাপ্ত্যাশাকল্প কাৰ্যাৱস্থাৰ উদাহৰণ
আছে।

চতুৰ্থ অৱস্থা নিয়তাপ্তি :

যি কাৰ্যাৱস্থাত ফলসিদ্ধিৰ প্ৰতিবন্ধক নোহোৱা হয়,
গতিকে ফলসিদ্ধি নিশ্চিত হৈ পৰে, সেয়ে কাৰ্য্যৰ
নিয়তাপ্তি অৱস্থা। ৫৮

অপায় অৰ্থাৎ প্ৰতিবন্ধক নোহোৱাৰ কাৰণে এই অৱস্থাত অৱশ্যে
ফললাভ হব বুলি নিশ্চিত হৈ পৰে তেওঁকে ইয়াৰ নাম নিয়তাপ্তি। ইয়াৰ
উদাহৰণ, যেনে—বত্ভাৱলী নাটিকাত। “বজ্জা। বাণীক প্ৰসন্ন কৰাৰ
বাহিৰে বত্ভাৱলীৰ লগত মিলনৰ আন উপায় দেখা নাযায়।”
এইস্থলত বাসৱদত্তাৰ প্ৰসন্নতা সাধনবদ্বাৰা প্ৰথা মিলনৰ প্ৰতিবন্ধক
আঁতৰোৱাত মিলনৰূপ ফলপ্ৰাপ্তি নিশ্চিত বুলি সূচিত হৈছে।

পঞ্চম অৱস্থা ফলাগম :

য’ত সমগ্ৰভাৱে ফল লাভ হয়, সেই ফলসিদ্ধিৰ
অৱস্থাই কাৰ্য্যৰ ফলাগম অৱস্থা। ৫৯

ইয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—বত্ভাৱলী নাটিকাত বজ্জাৰ বত্ভাৱলী লাভ
আৰু লগতে চক্ৰৱৰ্ত্তী পদৱীৰূপ অন্ত ফল প্ৰাপ্তি। এইদৰে আনবোৰ
নাটকতো ফলাগম অৱস্থাৰ উদাহৰণ বৃদ্ধি লব লাগে।

সন্ধি নিকৰ্ণ :

ওপৰত কৈ অহা পাঁচবিধ অৰ্থ প্ৰকৃতিৰূপ ইতিবৃত্তৰ
লগত এই পাঁচবিধ অৱস্থাভেদৰ ক্ৰমিক সংযোগৰ
ফলত নাটকীয় ইতিবৃত্তৰ যি পাঁচোটা বিভাগ হয়,
সেই পাঁচটাকে সন্ধি বোলা হয়। ৬০

সন্ধিৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে,

প্ৰধান ফলত সম্বন্ধযুক্ত, অৱান্তৰ ইতিবৃত্ত বা ঘটনাৰ
নিজা অৱান্তৰ ফলৰ লগত যি সম্বন্ধ, সেই সম্বন্ধকে
সন্ধি বোলা হয়। ৬১

প্ৰধান ইতিবৃত্তৰ যি মুখ্য ফল বা প্ৰধান প্ৰয়োজন থাকে, তাৰ লগত
সম্বন্ধযুক্ত যিবোৰ অৱান্তৰ কথাংশ (সক সক ইতিবৃত্ত), সেই অৱান্তৰ
কথাংশবিলাকৰ নিজা নিজা ফলৰ লগত যি সম্বন্ধ, সেয়ে সন্ধি
(অৰ্থাৎ নাটকৰ বিভিন্ন সক সক ইতিবৃত্তবিলাকৰ নিজা নিজা উদ্দেশ্য
বিশেষৰ লগত যি সম্বন্ধ, সিও সন্ধি আৰু সেই পৰস্পৰ সম্বন্ধযুক্ত ইতিবৃত্ত-
বোৰৰ আৰু তাৰ ফলৰ নাটকীয় ইতিবৃত্তৰ মুখ্য ফলৰ লগত যি সম্বন্ধ
সিও সন্ধি।)

সন্ধি পাঁচ বিধ :

সন্ধিৰ প্ৰকাৰ-ভেদ কোৱা হৈছে, (১) মুখ, (২)
প্ৰতিমুখ (৩) গৰ্ভ, (৪) বিমৰ্শ আৰু (৫)
উপসংহতি বা নিৰ্বহণ; এই পাঁচ প্ৰকাৰ সন্ধি।
ক্ৰমশঃ এই পাঁচ প্ৰকাৰ সন্ধিৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে। ৬২

নামৰ ক্ৰম অনুসৰি এইবোৰৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে :—

ৰূপকৰ যি অংশত কাৰ্য্যৰ প্ৰাৰম্ভ অৱস্থাৰ কথা কোৱা
হয় আৰু বীজৰূপ অৰ্থপ্ৰকৃতিৰ যোজনা থাকে,
নানাপ্ৰকাৰ ঘটনা আৰু বস-বাজনা থাকে, সেই
ভাগকে মুখ সন্ধি বোলা হয়। ৭৭

ইয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—বঙ্গাবলী নাটিকাৰ প্ৰথম অঙ্কত বৰ্ণিত কথাখণ্ড ।

দ্বিতীয় প্ৰতিমুখ সন্ধি :

য'ত মুখসন্ধিত নিষ্কিপ্ত বা আহিত হোৱা ফলৰ
প্ৰধান উপায়স্বৰূপ বীজ অঙ্কুৰিত হয়, অথচ গজালিটো
দেখা নেদেখা অৱস্থাত থাকে (সুস্পষ্ট হৈ নুঠে),
তাকে প্ৰতিমুখ সন্ধি বোলা হয় । ৬৩

যেনে বঙ্গাবলীৰ দ্বিতীয় অঙ্কত বৎসৰাজ আৰু সাগৰিকাৰ অনুৰাগ
বীজৰ উদ্ভেদ অৱস্থা দেখুওৱা হৈছে । বৎসৰাজ আৰু সাগৰিকাৰ
মিলনৰ উপায় স্বৰূপ সেই অনুৰাগ বীজটি প্ৰথমস্বৰূপ উপক্ৰিপ্ত হৈছিল ।
সেয়ে ইয়াত সুসঙ্গত আৰু বিন্দুস্বৰূপ জ্ঞান-গোচৰ হোৱাৰ কাৰণে
কিছু পৰিমাণে দেখা, আৰু সাগৰিকাই অঁকা চিত্ৰফলকৰ যোগেদি
বাসৱদাসাই সেই প্ৰেমবীজৰ কথা অনুমানবদ্বাৰা বুজিব পাৰিছিল
যদিও প্ৰত্যক্ষভাৱে জনা নাছিল হেতুকে কিছু পৰিমাণে নেদেখা অৱস্থাত
আছে ।

তৃতীয় গৰ্ভসন্ধি :

য'ত (মুখ সন্ধিত উপ উপক্ৰিপ্ত আৰু প্ৰতিমুখ সন্ধিত)
আগেয়ে কিছু পৰিমাণে অঙ্কুৰিত হোৱা ফলৰ
প্ৰধান উপায়স্বৰূপ বীজৰ আৰু বেছিভাৱে উদ্ভেদ বা
অঙ্কুৰিত অৱস্থা প্ৰকাশ হয় আৰু যি
অৱস্থাত সেই অঙ্কুৰিতাৱস্থাপ্ৰাপ্ত বীজৰ বাবে বাবে
হাস আৰু বিকাশৰ প্ৰতীতি চলি থাকে, সেয়ে
নাটকৰ গৰ্ভসন্ধি । ৬৪

এই অৱস্থাত নাটকৰ প্ৰধান ফলটি গৰ্ভস্থ ৰূপে প্ৰতীত হয় ; গতিকে
ইয়াক গৰ্ভসন্ধি বোলা হয় । যেনে, বঙ্গাবলীৰ দ্বিতীয় অঙ্কত—

সুসজ্জতা। সহি! অদক্খিণা সি তুমং, যা এৱং ভট্ঠিনা হুথেন
গহিদাবি কোৱং ন মুঞ্চসি।

(সুসজ্জতা:। তুমি বৰ কাঠ'চটীয়া, গৰাকীয়ে হাতত ধৰি মিনতি কৰাতো তুমি
খং-বাগ এৰা নাই।)

ইত্যাদি কথাত অনুবাগৰ অঙ্কুৰোদগম হৈছে। আকৌ বাসৱদত্তাৰ
প্ৰৱেশত সেই অনুবাগ কমি গৈছে।

তৃতীয় অঙ্কত “সাগৰিকাৰ খবৰ লবলৈ বসন্তক কেতিয়াবাই গ'ল,
কিয় বা সি ইমান পলম কৰিছে?” বজ্জাৰ এই কথাত সেই
মিলনোপায়ৰ অনুসন্ধান প্ৰকাশ পাইছে আৰু বিদুষকে কোৱা “হেঃ হেঃ!
কৌশাঙ্গী ৰাজ্যলাভ কৰিলেও মোৰ প্ৰিয় বয়স্কই ইমান সম্ভ্ৰাম নাপাব,
মোৰ মুখৰপৰা এই খবৰ শুনি যিমান সম্ভ্ৰাম পাব।” ইত্যাদি
কথাত সেই ফলৰ উদ্ভেদ বা সিদ্ধিৰ সম্ভাৱনা দেখা গৈছে। আকৌ
বাসৱদত্তাক চিনি পোৱাৰদ্বাৰা তাৰ হ্ৰাস হৈছে। তাৰ পাচত
পূৰ্বসন্ধিত স্থানত সাগৰিকা আহি উপস্থিত হোৱাত তাৰ অনুসন্ধান
প্ৰতীত হৈছে আৰু সাগৰিকাই আত্মহতাৰ অৰ্থে লতাৰ বান্ধ লগোৱাত
পুনঃ তাৰ উদ্ভেদ হৈছে।

চতুৰ্থ বিমৰ্শ সঙ্কি:

গৰ্ভ সঙ্কিত উদ্ভিন্ন বা অঙ্কুৰিত হোৱা ফলৰ প্ৰধান
প্ৰধান উপায় স্বৰূপ বীজটি য'ত আৰু বেছিকৈ
উদ্ভিন্ন হৈ উঠে, অথচ শাপ আদি বাহ্য
প্ৰতিবন্ধকৰদ্বাৰা বাধাপ্ৰাপ্ত হয়, ৰূপকৰ সেই
কথাংশক বিমৰ্শ বা অৱমৰ্শ-সঙ্কি বোলা হয়। ৬৬

যেনে শকুন্তলা নাটকৰ চতুৰ্থ অঙ্কৰ আৰম্ভতে থকা—

অনসূয়া। পিঅংৱদে, জই ৱি গাঙ্কৰেণ বিবাহেণ নিবৃত্তকল্লাণা পিঅ
সই সউত্তলা তহ ৱি অণুৰব ভত্তিভাইনী সমুত্তত্তি নিবুদং মে হিঅঅম,
তহ ৱি এত্তিঅং চিত্তিগিজ্জম।

(অনন্তৰ। সখী প্ৰিয়দৰ্শা, যদিও আমাৰ সখী শকুন্তলাৰ পাক্কৰ্ববিধিৰতে শুভবিবাহ সম্পন্ন হৈ গৈছে আৰু তেওঁ অত্ৰুপ পতি লাভ কৰিছে বুলি যোৰ জনয়ে শান্তিলাভ কৰিছে, তথাপি এই বিষয়ে এইটো ভাবিবলগীয়া আছে—

ইয়াৰপৰা সপ্তমাস্কৃত উপনিবদ্ধ শকুন্তলাৰ লগত চিনাকি হোৱাৰ আগলৈকে বজ্জাই শকুন্তলাক পাহৰি যোৱাৰপৰা বিধিনিষেধাৰা সংশ্লিষ্ট গোটেইবোৰ কথাই নিমৰ্শ সন্ধিৰ ঘটক হৈছে।

পঞ্চম নিৰ্ব্বহণ সন্ধি :

এতিয়া নিৰ্ব্বহণ সন্ধিৰ কথা কোৱা হৈছে,

মুখ সন্ধিকে আদি কৰি আন আন সন্ধিত বীজৰ ক্ৰমবিকাশক, প্ৰকাশকৰূপে যথানিয়মে অথচ বিচ্ছিন্নভাৱে উপস্থাপিত বীজাদিৰূপ ইতিবৃত্তাংশক (অৱাস্থাৰ ঘটনাবোৰক) একমাত্ৰ প্ৰধান ফলৰ উপযোগী কৰি য'ত দেখুৱা হয়, সেয়ে নিৰ্ব্বহণ সন্ধি। (ইয়াকে উপসংহাৰ বা উপসংহতিও বোলা হয়।) ৬৭

ইয়াৰ উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

কক্কুকী। (উপস্থিত্য সহৰ্ষম্) মহাৰাজ ! বৰ্কসে, অয়ং খলু ভীমসেনো দুৰ্য্যোধনকৃতজাকগীকৃত-সৰ্ব্বশৰীৰো দুৰ্জ্জংগৱাক্তিঃ ।

(কক্কুকী। [ওচৰচাপি গৈ হৰ্ষেৰে] মহাৰাজ, আপোনাৰ জন্ম হওক। দুৰ্য্যোধনৰ তেজ্জৰে গোটেই গা ৰাঙলী হৈ পৰাত ভীমসেন চিনিব নোৱাৰা হৈ পৰিছে)

ইত্যাদি কথাৰে দ্ৰৌপদীৰ কেশ-সংসম আদিৰূপ মুখ্যফলৰ প্ৰধান উপায়স্বৰূপ, মুখসন্ধি আদি নিজ নিজ স্থানত উপস্থিত বীজ আদি ইতিবৃত্তাংশক একমাত্ৰ প্ৰধান ফলৰ উপযোগীৰূপে তাৰ আৰু প্ৰধান ফলৰ লগত সমন্বয় কৰি দেখুওৱা হৈছে। নাইবা ইয়াৰ আন এটা উদাহৰণ, যেনে—অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকৰ সপ্তম অঙ্কত শকুন্তলাৰ

লগত বজাৰ চিনাকি হোৱাৰ পাচৰ কথাবোৰ। এতিয়া এই সন্ধি-বিলাকৰ অঙ্গৰ কথা কোৱা হৈছে।

সঙ্কল্পনিকৰণ : মুখসন্ধিৰ স্বাক্ষৰ অঙ্গ :

- (১) উপক্ষেপ, (২) পৰিকৰ, (৩) পৰিগ্রাস,
(৪) বিলোভন, (৫) যুক্তি, (৬) প্ৰাপ্তি,
(৭) সমাধান, (৮) বিধান, (৯) পৰি-ভাৱনা,
(১০) উদ্ভেদ, (১১) কৰণ আৰু (১২) ভেদ
এই বাৰটা মুখসন্ধিৰ অঙ্গ। ৬৮

মুখ সন্ধিৰ অঙ্গবিলাকৰ যথাক্ৰমে লক্ষণ কোৱা হৈছে।

যেনে—

য'ত কাব্যার্থৰ উৎপত্তি অৰ্থাৎ সংক্ষিপ্তভাৱে প্ৰথম
উপস্থিতি হয়, সেয়ে উপক্ষেপ। ৬৯

কাব্যার্থৰ অৰ্থ, দৃশ্য বা শ্ৰৱ্য কাব্যৰ প্ৰতিপাত্ত ইতিবৃত্ত বা ঘটনা।
উপক্ষেপৰ উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত, যেনে—

লাক্ষাগৃহানল-ৰিষাঙ্গ-সভা-প্ৰৱেশঃ

প্ৰাণেষু বিস্তৰিচয়েষু নঃ প্ৰহতা।

আকৃষ্য পাণ্ডৱধূপৰিধানকেশান্

সুস্থ। (স্বস্থ।) ভৱন্তি ময়ি জীৱতি ধাৰ্ত্তবৰ্ষ্টাঃ ?

(ভীম। উঃ ! জতুগৃহত জুই লগাই, বিহৰিলোৱা খাঙ খুৱাই, দ্যুতসভালৈ
যাতি নি, ধন-সম্পত্তি কাঢ়ি লৈ, প্ৰাণে মাৰিবলৈও যত্ন কৰি আৰু পাণ্ডৱকুলৰ
বোৱাবী শ্ৰোণদীৰ চুলি আৰু পিন্ধা কাপোৰত ধৰি টানিও ধৃতবাস্তৱ পুত্ৰবিলাক
মই জীয়াই থাকোঁতে সুস্থভাৱে জীয়াই থাকিব পাৰে ?)

ইয়াত বেণীসংহাৰ নাটকৰ প্ৰতিপাত্ত বিষয় সংক্ষিপ্তভাৱে ব্যঞ্জিত
হৈছে।

দ্বিতীয় অঙ্গ পৰিকৰ :

উপক্ষেপত উৎপন্ন হোৱা কাব্যার্থৰ বাহুল্যভাৱে

অৰ্থাৎ আগতকৈ কিছু অধিক পৰিমাণে বিকাশ
লাভৰ নাম পৰিকৰ । ৭০

উদাহৰণ—যেনে, বেনীসংহাৰ নাটকত ভীমৰ উক্তি—

প্ৰবৃদ্ধং যদৈবং মম খলু শিশোবেৰ কুকৰ্ভি-
স্তত্ৰাৰ্যো হেতুৰ্ন ভৱতি কিৰীটা ন চ মূৰ্যাম্ ।
জবাসন্ধস্তোৰঃস্থলমিৰ বিকটং পুনৰপি-
ক্ৰুদ্ধো ভীমঃ সন্ধিং ৱিঘটয়তি যুগং ঘটয়ত ॥

(শিশুকালৰপৰাই কোবৰ লগত মোৰ যি বৈৰত্যাৰ বাঢ়ি আহিছে তাৰ
কাৰণ বজা যুধিষ্ঠিৰ নহয়, অৰ্জুন নহয় আৰু তোমালোক দুজনো নহয় ।
জবাসন্ধৰ দেহৰ দৰে আগেয়ে বিভক্ত হৈ পাচত যোৰা লাগি থকা এই কোবৰ-
পাণ্ডৱৰ সন্ধি মই ক্ৰুদ্ধ ভীমে ভাঙি দিম, তোমালোকে যোৰা লগোৱাচোন বাক ।)

ইয়াত বেনীসংহাৰৰ বৰ্ণনীয় কাব্যার্থ আগতকৈ অধিক বিকাশোন্মুখ
কৰি দেখুৱা হৈছে ।

তৃতীয় অঙ্গ পৰিচ্ছাস :

আগেয়ে উপক্ষেপৰ যোগেদি উৎপন্ন হোৱা আৰু
তাৰ পাচত পৰিকৰৰ যোগেদি কিছু বিস্তৃতি
লাভ কৰা কাব্যার্থ, য'ত নিশ্চিতভাৱে প্ৰতীত হয়
সেয়ে পৰিন্যাস নামক মুখাঙ্গ । ৭১

ইয়াৰ উদাহৰণ যেনে, সেই বেনীসংহাৰ নাটকত ভীমৰ উক্তি—

চঞ্চদ্ভুজ্জন্মিতচণ্ডগদাভিঘাত-
সঞ্চূণিতোকমুগলস্ত স্নয়োধনস্ত ।
স্ত্যানাৱনদ্ধঘন-শোণিতশোণ-পানি-
কন্তঃসমিঘাতি কচান্স্তৱ দেৱি ভীমঃ ।

(দেৱী শ্ৰৌপদী, এই চঞ্চল বাহু যুগলৰ বেগত ঘূৰি থকা প্ৰচণ্ড গদাৰ
আঘাতত দুৰ্য্যোধনৰ উৰুযুগল চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ কৰি তাৰ স্নিগ্ধ, ঘন তেজৰে বাঙলি
হোৱা হাতেৰে ভীমে তোমাৰ এই চুলি ধেলাব ।)

[ইয়াৰ দ্বাৰা বেণীসংহাৰৰ ইতিবৃত্ত নিশ্চিত ভাবে প্ৰতীক্ষমান হয় ।]

ইয়াত উপক্ষেপৰ অৰ্থ হ'ল কাব্যৰ প্ৰতিপাদ্য মূল ইতিবৃত্তৰ কেৱল সংক্ষেপে উপস্থান ; সেই সংক্ষিপ্তভাৱে উপস্থাপিত ইতিবৃত্তৰ অলপ বিস্তৃতি সাধনেই পৰিকৰ ; আৰু সেই ইতিবৃত্তৰ তাতোকৈ নিশ্চিতভাৱে (সন্দেহাতীত ভাবে) প্ৰতীতি হোৱাকৈ সামাজিকৰ অন্তৰত উপস্থাপন কৰাই পৰিত্ৰাস । এয়ে এই তিনিটাৰ পাৰ্থক্য । এই তিনিটা অঙ্গৰ যি পোৰ্ব্বাপ্যাক্ৰমে উল্লেখ কৰা হৈছে সেই ক্ৰমেই প্ৰয়োগ হয় । আন নটা অঙ্গৰ প্ৰয়োগত ব্যতিক্ৰমো হব পাৰে ।

চতুৰ্থ অঙ্গ বিলোভন :

পাত্ৰ আদিৰ গুণ বৰ্ণনা কৰাকে বিলোভন বোলে । ৭২

ইয়াৰ উদাহৰণো সেই বেণীসংহাৰ নাটকতে, যেনে—

“জ্যোপদী। নাথ, তুমি কুপিত হলে কৰিব নোৱাৰা কাম কি আছে ?” ইত্যাদি স্থলত দেখা যায়। নাইবা, মোৰ চম্পকলা নাটকৰো “সেয়ং তাকণ্যস্ত বিলাসঃ”—(এৱেঁই যৌৱনৰ বিলাস স্বৰূপ) ইত্যাদি নাট্যিকাৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনালৈ মন কৰক। মন কৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটক আদিৰ “গ্ৰীৱাভঙ্গাভিৰামম্” (ডিঙি বেঁকা কৰি চোৱা বাবে ধুনীয়া হৈ পৰা) ইত্যাদি শ্লোকত থকা হৰিণাৰ গুণ বৰ্ণনাৰ সৈতে শকুন্তলাপ্ৰাপ্তি-ৰূপ নাটকীয় বীজাৰ্থৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই ; সেই বাবে সেইবোৰ সন্ধিব অঙ্গ নহয়। এইদৰে অন্ত্যন্ত অঙ্গৰ উদাহৰণ স্থলতো কোনটো সজ্জাক আৰু কোনটো সজ্জাক নহয়, সেইটো নিজে বিবেচনা কৰি বুজিব লাগিব।

পঞ্চম অঙ্গ যুক্তি :

অৰ্থৰ সম্প্ৰসাৰণ—অৰ্থাৎ কৰ্তব্য নিশ্চয়ৰ নাম যুক্তি । ৭৩

ইয়াৰ উদাহৰণো বেণীসংহাৰ নাটকতে, যেনে—সহদেৱৰ ভীমৰ প্ৰতি উক্তি : “আৰ্য্য, কিং মহাৰাজ-সন্দেশোহয়মব্যুৎপন্ন এৱাৰ্য্যোণ গৃহীতঃ”

(সহস্বেয়। (ভীষ্মৰ প্ৰতি)—অৰ্ধা, আপুনি মহাৰাজে মোৰ আগত কৈ পঠোৱা কথা ভালকৈ বুজি নোপোৱাকৈয়ে মানি লৈছেনে কি ?)

ইয়াৰপৰা ভীষ্ম—

যুযান্ হ্ৰেপয়তি ক্ৰোধাদ্ভোকে শত্ৰুকুলক্ষয়ঃ ।

ন লজ্জয়তি দাৰাণাং সভায়াং কেশকৰ্ণণম্ ॥ ইত্যাদি।

(কুলক্ষয় কৰা কামটোৱে লোকসমাজত তোমালোকক লজ্জিত কৰে অথচ তোমালোকৰ ধৰ্মপত্নীক চুলিত ধৰি সভাৰ মাজলৈ (শত্ৰুৱে) টানি নিয়াতো তোমালোকৰ লাজ নালাগে।) এই কথা লৈকে।

ষষ্ঠ অঙ্ক প্ৰাপ্তি :

সুখাগম অৰ্ধাং পাত্ৰবিশেষৰ সন্তুষ্টি লাভেই প্ৰাপ্তি। ৭৪

ইয়াৰ উদাহৰণে সেই বেণীসংহাৰ নাটকত. যেনে—

“মথুৰামি কৌৰৱশতং সমবে ন কোপাৎ”—(মই খঙত এশজন কৌৰৱৰ ভাই-ককাইক যুদ্ধত মোহাৰি নমবাকৈ থাকিম ?) ইত্যাদি ভীষ্মৰ উক্তি। ইয়াকে শুনি হুটো হৈ দ্ৰৌপদীয়ে “কওক নাথ, এনে সুখৰ কথা মই আগেয়ে শুনা ন’ই, আপুনি এই কথা আক কেইবাৰ মান কওঁক।” (ইয়াত দ্ৰৌপদীৰ সন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰা হৈছে।)

সপ্তম অঙ্ক সমাধান :

যাৰদ্বাৰা পূৰ্বোক্ত লক্ষণ বীজৰ আগমনৰ

উপস্থাপন হয়, তাকে সমাধান বোলা হয়। ৭৫

সেই বেণীসংহাৰ নাটকতে ইয়াৰ উদাহৰণ : যেনে—

(নেপথ্যে) ভো ভো বিৰাট-দ্ৰুপদ-প্ৰভৃতয়ঃ জয়তাম্—

যৎ সত্যব্রতভজ্ঞভীকমনসা যত্বেন মন্দীকৃতং

যদ্বিস্মৰ্ত্তমপীহিতং শমরতা শাস্তি কুলশ্চেচ্ছয়া ।

তদ্ব্যুতাবণিসমুতং নৃপস্তুতাকেশাস্বৰাকৰ্ষণৈঃ

ক্ৰোধজ্যোতিৰিদং মহৎ কুকরনে যৌধিষ্ঠিৰং জ্জুস্ততে ॥

[নেপথ্যত কোলাহল শুনাৰ পাচত] হে দ্ৰুপদ, বিৰাট বৃষ্ণ আৰু অঙ্ক-

বংশীয় বীৰসকল, সহদেৱকে আদি কৰি আমাৰ পক্ষৰ অক্ষৌহিণী পতিসকল আৰু কোৱৰ পক্ষৰ প্ৰধান প্ৰধান যুদ্ধাক সেনাপতিসকল, তোমাৰলোকে জনা, শান্তিপ্ৰিয় সুধিষ্টিৰ বজাই সত্যপালনৰ প্ৰতিজ্ঞা ভজব ভয়ত মনৰ ভিতৰত যাক ইমানদিনে বৰ যত্নেৰে দমাই ৰাখি থৈছিল আৰু নিজকুলৰ সুখ-শান্তিৰ কাৰণে ইচ্ছা কৰিয়ে যাক পাৰুণিৰ তলত পেলাই ধবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল, সেই সুধিষ্টিৰ বজাৰ প্ৰচণ্ড ক্ৰোধাগ্নি এতিয়া পাশাখেলৰূপ কাঠৰ সংযোগ আৰু ক্ৰপদ ৰাজকন্তাৰ চুলি তথা কাপোৰত ধৰি আকৰ্ষণ কৰাৰ ফলত কোৱৰৰূপ বনত জ্বলি উঠিছে ?)

ইয়াত “স্বস্থা ভৱন্ত ময়ি জীৱতি”—(মই জীয়াই থাকোতে কোৱৰ-সকল সুস্থভাৱে জীয়াই থাকিব পাৰে ?) ইত্যাদি পূৰ্বোক্ত ভীমৰ বাক্যৰদ্বাৰা উপক্ষিপ্ত (সংক্ষিপ্তভাৱে উপস্থাপিত) যুদ্ধোৎসাহবিষয়ক বীজৰ, প্ৰধান নায়কৰ অভিমতভাৱে আধান বা উপস্থাপন কৰা হৈছে হেতুকে এই মুখাঙ্গক সমাধান বোলা হয় ।

অষ্টম অঙ্ক বিধান :

যাবদ্বাৰা সুখ-দুখ নাইবা সুখ বা দুখৰ বিধান

উপস্থাপন কৰা হয়, সেয়ে বিধান । ৭৬

উদাহৰণ বালচৰিত নাটকত : যেনে—

উৎসাহাতিশয়ঃ ৱৎস তৱ বাল্যক পশ্যতঃ

মম হৰ্ষৱিষাদাভ্যামাক্ৰান্তং যুগপদ্বনঃ ॥

(বোপা ৰাম, তোমাৰ অতিশয় উৎসাহ আৰু বাল্যাবস্থাৰ পিনে চাই মোৰ মনটো হৰ্ষ আৰু বিষাদেৰে একে লগে আক্ৰান্ত হৈ পৰিছে ।)

নাইবা মোৰ প্ৰভাৱতী নাটকতো, যেনে—

“নয়নযুগাসেচনকম্”—(চকুচুটাৰ পৰম তৃপ্তি স্বৰূপ) ইত্যাদি সন্দৰ্ভত এই বিধান নামৰ মুখাঙ্গৰ প্ৰয়োগ আছে ।

নৱম অঙ্ক পৰিভাৱনা :

কৌতূহলপূৰ্ণ বাক্যকে পৰিভাৱনা বোলা হয় । ৭৭

উদাহৰণ বেগীসংহাৰ নাটকত, যেনে—বুদ্ধ হয়নে নহয় সেই বিষয়ে সন্দেহ কৰি থকা জ্যোপদীয়ে বণবাত্তৰ শব্দ শুনি কৈছে—

জ্যোপদী। নাথ! কিং দাণিং এসো পলঅজ্জলহৰথণি-দ মম্বৰো

থণে থণে সমবহু-নুভী তাড়ীআদি ?

(প্ৰাণ নাথ, বণ-হৃদুভি বজাইছেনে কি? এই যে সময়ে সময়ে প্ৰলয় কালীন মেঘগৰ্জ্জনৰ দৰে গম্ভীৰ শব্দ শুনা গৈছে?)।

দ্বন্দ্বম অজ উদ্ভেদ :

বীজাৰ্থৰ প্ৰবোহ বা গজ্জালি ওলাব ধৰাকে উদ্ভেদ বোলা হয়। ৭৮

উদাহৰণ বেগীসংহাৰ নাটকত, যেনে—

জ্যোপদী। নাথ! পুণোবি তত্র সমাসাদইদব্বা।

ভীমঃ। ভূয়ঃ পৰিভৱক্লান্তি-লজ্জাৱিধূৰিতাননম্।

অনিঃশেষিতকৌৰৱাং ন পশ্চসি বৃকোদবম্ ॥

(জ্যোপদী। প্ৰিয়তম, বণবপৰা ঘূৰি আহি আক এবাৰ যোক সান্ধনা দি যাব যেন।)

ইয়াৰ উদ্ভবত

(ভীম। পাঞ্চাল ৰাজকুমাৰী, আজি মিছাকৈয়ে সান্ধনা দিলে কি হব? এতিয়া আক সেই বৃকোদবক পৰাজয়ৰ অপমানত লজ্জিত আক গ্লানমুখ হোৱা অৱস্থাত নাইবা কৌৰৱকুল নিঃশেষে নিহত নোহোৱাকৈ দেখা নোপোৱা (অৰ্থাৎ কৌৰৱসকলক নিঃশেষে নিহত কৰি বিজয় গোবৰত প্ৰসন্ন হৈছে তোমাক দেখা দিমাছি)।

একাদশ অজ কৰণ :

প্ৰস্তুত বিষয়ৰ সম্যক আৰম্ভৰ নাম কৰণ। ৭৯

উদাহৰণ সেই বেগীসংহাৰ নাটকতে, যেনে—

“দেৱী, এয়া আমি কুককুলৰ বিনাশৰ কাৰণে ওলালোঁ।” [ইয়াৰ-
ছাৰাই নাটকৰ প্ৰধান বিষয়ৰ আৰম্ভ কৰা হৈছে।]

ছাৰ্জন অঙ্গ ভেদ :

সংহতি ভঙ্গৰ নাম ভেদ । ৮০

উদাহৰণ সেই বেণীসংহাৰতে, যেনে—

“এই কাৰণে আজিৰপৰা আপোনালোকৰ লগত আমাৰ সম্বন্ধ নোহোৱা হল ।”

ইয়াত ভেদৰ অৰ্থ প্ৰোৎসাহন বা কামত উৎসাহ দান বুলি কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যই কয় ।

প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ অঙ্গ ভেদ বিধ :

এতিয়া প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ অঙ্গৰ কথা কোৱা হৈছে—

(১) বিলাস, (২) পৰিসৰ্প, (৩) বিধূত (৪)

তাপন, (৫) নৰ্ম্ম, (৬) নৰ্ম্মহ্যতি, (৭) প্ৰগমন,

(৮) বিবোধ, (৯) পৰ্য্যাপাসন, (১০) পুষ্প,

(১১) বজ্জ, (১২) উপহাস আৰু (১৩) বৰ্ণ

সংহাৰ ; এই তেৰটা প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ অঙ্গ । ৮১

প্ৰথম অঙ্গ বিলাস :

তাৰে ভিতৰত ৰতিভাৱৰ (আচলতে ৰত্যাধিকৰূপ

স্থায়ীভাৱৰ) হেতুভূত বিষয়ৰ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে

যি অভিলাষব্যঞ্জক চেষ্টা-বিশেষ, তাকে বিলাস

বোলা হয় । ৮২

অৰ্থাৎ ৰতিকৰূপ যি ভাৱ তাৰ হেতুভূত যি ভোগ বা বিষয়, যেনে স্ত্ৰী বা পুৰুষ, তাৰ কাৰণে স্ত্ৰী বা পুৰুষৰ অন্তৰত যি আগ্ৰহ বা অভিলাষ উৎপন্ন হয় তাৰে পাৰিভাষিক নাম বিলাস ।

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত, যেনে—

কামং প্ৰিয়া ন শূলভা মনস্ত তদ্বাৰদৰ্শনাশ্বাসি ।

অকুতাৰ্থেহপি মনসিজে ৰতিমুভয়প্ৰাৰ্থনা কুৰতে ॥

(যোৰ পক্ষে প্ৰিয়া শকুন্তলাক পোৱাটো সহজ কথা নহয়, তথাপি তেওঁৰ যোৰ

প্ৰতি অঙ্কবাগৰ লক্ষণবোৰ দেখিয়ে যোৰ মনটো আকৃষ্ট হৈ আছে; দেখা যায় কামনা চৰিতাৰ্থ হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাথাকিলেও প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা উভয়ৰে মিলনৰ ইচ্ছাই ৰতি উৎপন্ন কৰে।)

[ইয়াত হস্তস্ত আৰু শকুন্তলাৰ পৰস্পৰৰ প্ৰাপ্তিৰ অভিলାষ ব্যক্তিত হৈছে।]

পৰিসৰ্প :

কোনো হেৰাই যোৱা অভিলষিত বস্তুৰ অনুসন্ধানক
পৰিসৰ্প বোলা হয়। ৮৩

ইয়াৰ উদাহৰণো অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকতে, যেনে—

ৰজা। ভৱিতৰামত্ৰ তয়া। তথা হি—

অভ্ৰানতা পুৰস্তাদৱগাঢ়া জঘনগোৰৱাৎ পশ্চাৎ।

দ্বাবেহস্ত পাণ্ডুসিকতে পদপংক্তিদৃশ্যতেহভিনৱা ॥

(ৰজা। ইয়াত তেওঁ নিশ্চয় থাকিব পাৰ, কাৰণ এই লতামণ্ডপৰ দ্বাৰা মুখত বগা বালিৰ ওপৰত, আগৰ পিনে ওখ পিচৰ পিনে গধুৰ নিতম্বভাৱৰ বাবে তললৈ বঠি যোৱা নতুন খোজৰ শাবী দেখা গৈছে।)

[ইয়াত আগেয়ে হেৰাই যোৱা শকুন্তলাৰ কাৰণে অনুসন্ধান প্ৰকাশ হৈছে।]

বিধৃত :

অগেয়ে কৰা অনুন্নয় অৰ্থাৎ সঙ্কষ্টিবিধান পৰিত্যাগ
কৰাকে বিধৃত বোলা হয়। ৮৪

ইয়াৰ উদাহৰণো অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকতে দেখা যায়।

শকুন্তলা। অলং ৰো অস্তেউৰ বিবহ-পঙ্ক্ৰস্নান বা এসিনা
উৱকচ্ছেৎ।

(শকুন্তলা। ৰাজ্য অন্তঃপুৰৰ বিবহত উৎকণ্ঠিত এই ৰাজবিজ্ঞানক তোমালোকে ধৰি ৰখা মিছা।)

[ইয়াত শকুন্তলাই আগেয়ে বজ্জাক বাখিবৰ কাৰণে যি অজুনয় কৰিছিল, তাক যে পৰিত্যাগ কৰিছে, সেইটো ব্যঞ্জিত হৈছে।]
কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যই ইয়াক বিধৃত ভুলি বিধৃত বোলে আৰু
বিধৃত মানে অৰতি বা অকচি বুলি কয়।

তাপন :

সন্তাপ নিবাবণৰ উপায় বিচাৰি নোপোৱাটোৱে

তাপন নামৰ প্ৰতিমুখাঙ্গ। ৮৫

উদাহৰণ বজ্জাৱলী নাটিকাত ; যেনে—

সাগৰিকা। ছল্লহ জনাতুবাও লজ্জা গুৰুই পৰবসো অগ্না।

পিঅ সহি বিসমং পেম্মং মৰণং সৰণং গবৰি একম্ ॥

(সাগৰিকা। প্ৰিয় সখী, ছল্লভ প্ৰেমিকৰ প্ৰতি মই অমুৰতা, ইপিনে লাজো
বৰ বেচি, তত্পৰি মই পৰাধীন, প্ৰেম বিষমভাৱে বাঢ়ি গৈছে। এই অৱস্থাত
একমাত্ৰ মৰণেই মোৰ আশ্ৰয়স্থল।)

নৰ্ম্ম :

পৰিহাস বাক্যক নৰ্ম্ম বোলা হয়। ৮৬

উদাহৰণ বজ্জাৱলী নাটিকাত, যেনে—

স্বসজ্জতা—সহি জসস্ কিদে তুমম্ আ অদা, সো অঅং দে পুৰদো
চিঠিঠদি।

সাগৰিকা—(সাত্যাত্ম্যম্) কস্ কিদে অহম্ আঅদা ?

স্বসজ্জতা—অই অগ্নসংকিদে ! গং চিত্তকলঅস্।

(স্বসজ্জতা। সখী, তুমি যাক বিচাৰি আছিছা, এয়া তেওঁ তোমাৰ আগতে
আছে।

সাগৰিকা। (খঙেৰে) মই কাক বিচাৰি আছিছো ?

স্বসজ্জতা। অ' তুমি আইনৰ কথা কোৱা বুলি ভাবিছা, বোলোঁ, এই চিত্ত
কলকৰ কাৰণে আছিছা।)

নৰ্ম্মদ্ব্যভি :

পৰিহাস কৰাতো ধৈৰ্য্য অৱলম্বন কৰি থকাৰ নাম নৰ্ম্ম-দ্ব্যভি । ৮৭

ইয়াৰ উদাহৰণ সেই বক্তাৱলী নাটিকাতে, যেনে—

সুসজ্জতা । সহি অদকিখনা দাণিঃ সি তুমম্, জ্ঞা এবং ভট্টিনা

হথাবলম্বিদা যি কোবং ৭ মুঞ্চসি ।

সাগৰিকা । (সক্রভঙ্গমৌষদ্বিহস্ত) সুসজ্জদে, দাণিঃ বি

কৌলিহুং ৭ ব্ৰিৰমসি ।

(সুসজ্জতা । স্বৰ্ণী, এতিয়া তুমি ভাল কাম কৰা নাই, এইদৰে স্বামীয়ে হাতত ধৰাতো যে তুমি থং নেৰিলা ।

সাগৰিকা । সুসজ্জতা, এতিয়াও তুমি ধেমালি কাৰবলৈ এৰা নাই ?)

[ইয়াত সুসজ্জতাই পৰিহাস কৰাতো : সাগৰিকাৰ ধৈৰ্য্য ধাৰণ প্ৰকাশ কৰা হৈছে ।]

কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে নোম টাকিবৰ অৰ্থে হস্ত পৰিহাস কৰাকে নৰ্ম্মদ্ব্যভি বোলা হয় ।)

প্ৰগমন :

ক্ৰমশঃ উৎকৃষ্টতৰ উত্তৰ স্বৰূপ বাক্যৰ নাম প্ৰগমন । ৮৮

উদাহৰণ বিক্ৰমোৰ্ষশীয নাটকত, যেনে—

উৰ্ষশী । জঅহু জঅহু মহাবাও ।

ৰাজা । ময়া নাম জিতং যস্ত জয় উদীৰ্য্যতে ।

(উৰ্ষশী । মহাৰাজৰ জয় হ'ক ।

ৰজা । তুমি যেতিয়া মোৰ জয় কীৰ্ত্তন কৰিছা, মোৰ সঁচাকৈয়ে জয় হৈছে ।)

বিবোধ :

বিপদত পৰাৰ নাম বিবোধ । ৮৯

উদাহৰণ চণ্ডকৌশিক নাটকত, যেনে—

ৰাজা । নুনমসমীক্ষাকাৰিণা ময়া অন্ধেনেৰ ক্ষুব্জিখাকলাপো জ্বলনঃ

পদ্ভ্যাং সমাকান্তঃ ।

(বজা । নভবা-নিচিন্দাকৈয়ে অঙ্ক লোকৰ দৰে মই নপ নপকৈ জ্বলি থকা
জুইত ছুয়োখন ভৰি পেলালোঁ ।)

পৰ্য্যাপাসন :

খং মাৰ নিয়াবৰ অৰ্থে কৰা, অমুনয়ক পৰ্য্যাপাসন
বোলা হয় । ১০

বিদূষক—ভো ভো মা কুপ, এসা হি কদলী ঘৰংওৰং গদা ।

(বিদূষক । খং নকৰিব, তেওঁ কদলীকুণ্ডৰ ভিতৰলৈ গৈছে...ইত্যাদি ।)

পুষ্প :

বিশেষ বচন অৰ্থাৎ মনঃপূত বাক্য প্ৰয়োগক পুষ্প বোলা হয় । ১১

উদাহৰণ সেই বত্ৱাৱলীতে, যেনে—

ৰাজা । (হস্তে গৃহীত্বা স্পৰ্শং নাটয়তি)

বিদূষক । ভো বঅস্ । এসা অপূৰ্ব সিবী তুএ সমাসাদিদা ।

ৰাজা । বয়স্, সত্যম্

শ্ৰীবেষা পাণিবন্তাঃ পাৰিজাতস্ত পল্লৱঃ ।

কুতোহস্তথা শ্ৰৱতোষ শ্বেদচ্ছদ্যামৃতত্ৱঃ ॥

(বজাই সাগৰিকাৰ হাতত ধৰি স্পৰ্শস্থৰ ভাৱ দেখুৱায় ।

বিদূষক । চেৰা শ্ৰিয় বয়স্, তুমি অপূৰ্ব শ্ৰী লাভ কৰিছা ।

বজা । শ্ৰিয় বয়স্, সঁচাকৈয়ে এওঁ সাক্ষাৎ লক্ষ্মী, এওঁৰ হাতখন জেনিবা
পাৰিজাত ফুলৰ পাহিছে । নহলেনো ক'বপৰা এই ঘামৰ টোপাব
দৰে অমৃতৰ টোপাবোৰ নিজৰি ওলাব ?)

বজ্জ :

সাক্ষাৎ কঠোৰভাৱে আঘাত কৰা কথাৰ নাম বজ্জ । ১২

উদাহৰণ সেই বত্ৱাৱলীতে, যেনে—

ৰাজা । কথমিস্থোহহং হয়া জাতঃ ?

শ্ৰুসঙ্কতা । গ কেৱলং তুমম্, চিন্ত ফলএণ । তা জাব গহ্ণএ দেৱীএ
পিবদইস্ সস্ম ।

(বজা । মই ইয়াত থকা বুলি তুমি কেনেকৈ জানিলা ?

হুসন্মতা । অকল আপুনিয়ৈ নহয়, ছবিখনো ইয়াতে আছে বুলি জানো ;
বাক মই বাণীব আগত কৈ দিওঁগৈ ।)

[এই কথাই বজাৰ মনত সাক্ষাদ্ভাৱে আঘাত কৰিছে, গতিকে ই বজা
নামক প্ৰতি মুখাভৰ উদাহৰণ ।]

উপস্থাপন :

সম্ভাষণজনক বাক্য বিস্তাৰ নাম উপস্থাপন । ১৩

উদাহৰণ বজাৰলীতে, যেনে—

হুসন্মতা—ভট্টাৰ্ণ অলং শব্দা এ । মএ বি ভট্টাৰ্ণীএ পসাম্ভেণ
কৌলিন্দ্ৰ জেব এদিহম, তা কিং কল্লাভৰ্ণেণ । অদো বি মে
প্তকম্বো পসাদো এসো, জং তুএ অহং এথ আলিহিদ্ভি
কুবিদা সে পিঅসহী সাগৰিআ, এসা জেব পসাদীঅহ ।

(হুসন্মতা । প্ৰভুৰ আশঙ্কাৰ একো কাৰণ নাই । মহাবাণীব অমুগ্ৰহত ময়ো
এইবোৰ অলঙ্কাৰেৰে খেলা কৰিবৰ সুবিধা পাইছোঁ । কণ্ঠান্তৰণেৰে
মই কি কৰিম ? আপুনি চিত্ৰকলকত মোৰ ছবি আঁকি লোৱাৰ কাৰণে
যে প্ৰিয়সখী সাগৰিকাই ধং কৰিছে, সেয়ে মোৰ পক্ষে বেচি মূল্যবান পুৰস্কাৰ
হৈছে । আপুনি তেওঁক সাহুনা দিয়ক ।)

কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে সম্বৃত্তিক কথোৰ উপস্থাপনকে
উপস্থাপন বোলা হয় । তেওঁবিলাকে এই বজাৰলী নাটকতে ইয়াৰ
উদাহৰণ দেখুৱায় যেনে—“গৰ্ভদাসী কাৰণেই এইজনীৰ মুখখন বৰচোকা ।”

বৰ্ণ সংহাৰ :

চাৰি বৰ্ণৰ একত্ৰ উপস্থাপনকে বৰ্ণ সংহাৰ বোলা হয় । ১৪

উদাহৰণ বীৰ চৰিত নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত ; যেনে—

পৰিষদিয়মৃষীগামেষ ৱীৰো যুধাজিৎ ।

সহ নৃপতিৰমাত্যৈৰ্লোমিপাদচ্চ বৃদ্ধঃ ।

অয়মবিৰতযজ্ঞো ব্ৰহ্মৱাদী পুৰাণঃ

ঐভূৰণি জনকানামজ ভোঃ যাচকাস্তে ॥

(এইখন ঋষিসকলৰ সভা, এয়া মহাৰাজ মুখাভিঃ জ্ঞাত্যবৰ্গৰে সৈতে ইয়াত উপস্থিত আছে ; এইজন বৃদ্ধ বজা লোমপাদ , এইজন জনক বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ, মহাযাজ্ঞিক, প্ৰাচীন ব্ৰহ্মবাদী মহাৰাক্ষ সৌৰধ্বজ , এই সকলোৱে তোমাৰ ওচৰত শাস্তিপ্ৰাৰ্থী হৈ উপস্থিত হৈছেহি ।)

ইয়াত ঋষি, ক্ষত্ৰিয় আদি সকলো বৰ্ণৰে মিলন উপস্থিত কৰা হৈছে ।

অভিনয়গুণুপাদে বৰ্ণসংহাৰ শব্দৰ অৰ্থ এইদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে—
‘বৰ্ণ শব্দৰ অৰ্থ নাটকীয় পাত্ৰ আৰু সংহাৰ শব্দৰ অৰ্থ সম্মিলন’ ;
গতিকৈ বৰ্ণসংহাৰ মানে নাটকীয় পাত্ৰবিলাকৰ সম্মিলন । তেওঁ ইয়াৰ উদাহৰণ দিছে বত্ৰাৱলীৰ দ্বিতীয় অঙ্কত “অদোবি মে অহং গুৰুঅৰো পমাদো ।”

(হৃস্কতা—মোৰ পক্ষে এয়ে তাতোকৈয়ো বেচি ডাঙৰ অনুগ্ৰহ ।)
ইত্যাদি কথাৰপৰা আৰম্ভ কৰি “গং হথে গেহ্লিঅ পমাদেহি-গং” (হাতত ধৰি তেওঁক সাস্থনা দিয়ক)

বজা । কাৰ্সো কাৰ্সো ?

(তেওঁ ক’ত, তেওঁ ক’ত আছে ?) ইত্যাদি কথাবলৈকে ।

গৰ্ভ সন্ধিৰ অঙ্গ তেবটা :

গৰ্ভ সন্ধিৰ অঙ্গ যেনে :—(১) অভূতাহৰণ, (২) মৰ্ম্ম, (৩) ৰূপ (৪) উদাহৰণ, (৫) ক্ৰম (৬) সংগ্ৰহ (৭) অনুমান (৮) প্ৰাৰ্থনা, (৯) ক্ষিপ্তি, (১০) ত্ৰোটক (বা তোটক), (১১) অম্বিল (১২) উদ্বেগ আৰু (১৩) বিদ্ৰৱ ; এই তেবটা গৰ্ভসন্ধিৰ অঙ্গ । ৯৫

অভূতাহৰণ :

এইবিলাকৰ ভিতৰত ছলযুক্ত কথাৰ অভূতাহৰণ বোলা হয় । ৯৬

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকৰ অষ্টখামাঙ্কত ; যেনে—

অষ্টখামা হত ইতি পৃথান্নমুনা স্পষ্টমুক্তা

শৈবং শেষে গজ ইতি পুনঃ স্নাত্তং সত্যৱাচ ।

(সত্যবাদী কুন্তীপুত্র যুধিষ্ঠিৰে 'প্ৰথমতে অশ্বখামা হত এইবুলি স্পষ্টভাৱে কৈ পাছত হাতী বুলি লাহেকৈ কোৱাত, তাকে শুনি যুধিষ্ঠিৰ বজাৰ ওপৰত বিশ্বাস বশতঃ পুত্ৰবৎসল আচৰ্য্যই অশ্বখামা বুলি ভাবি যুদ্ধক্ষেত্ৰত একেলগে চকুৰ লো আৰু অস্ত্ৰ পৰিত্যাগ কৰিলে ।)

মাৰ্গ :

প্ৰকৃত বিষয়ৰ প্ৰকাশক, আচল কথাৰ মাৰ্গ বোলা হয় । ৯৭

উদাহৰণ চণ্ডকৌশিক নাটকত ; যেনে—

ৰাজা । ভগৱন্ !

গৃহতামৰ্জ্জিতমিদং ভাৰ্য্যা-তনয়ৱিক্ৰিয়াৎ ।

শেষস্থার্থে কৰিণ্যামি চণ্ডালেহপ্যাস্বৱিক্ৰয়ম্ ॥

ৰজা । ভগৱন্, পত্নী আৰু পুত্ৰক বিক্ৰি কৰি এইখিনি পালোঁ, তাকে আপুনি ল'ক, বাকীখিনিৰ কাৰণে মই চণ্ডালৰ ওচৰত হলেও নিম্নক বিক্ৰি কৰিম ।)

ৰূপ :

বিতৰ্ক, ভৱনা-চিন্তা যুক্ত বাক্যৰ ৰূপ বোলা হয় । ৯৮

উদাহৰণ ৰত্নাৱলী নাটকত ; যেনে—

ৰাজা । মনঃ প্ৰকৃতিতৈৱ চলং দুৰ্লক্ষ্যঞ্চ তথাপি মে

কামেনৈতৎ কথং বিদ্ধং সমং সৰ্বৈৰ্ভঃ শিলীমুখৈঃ ॥

(ৰজা । মন স্বভাৱতে চকল আৰু লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰা বস্তু । তথাপি কামদেৱে কেনেকৈ একেলগে সকলোবোৰ বাণেৰে যোৰ এই মন বিদ্ধিছে ?) ।

উদাহৰণ :

নিজৰ বা পৰৰ উৎকৰ্ষপ্ৰকাশক বাক্যৰ নাম উদাহৰণ । ৯৯

বেণীসংহাৰ নাটকৰ অশ্বখামাঙ্কত ; যেনে—

যো যঃ শত্ৰুং হিত্তি স্বভুজগুৰুদাং পাণ্ডুরীনাং চমুনাং
 যো যঃ পাঞ্চালগোত্রে শিশুৰধিকরয়া গৰ্ভশয্যাং গতো রা ।
 যো যন্তংকৰ্মসাক্ষী চৰতি ময়ি বণে যশ্চ যশ্চ প্ৰতীপঃ
 ক্ৰোধাক্ষন্তশ্চাতশ্চ স্বয়মিহ জগতামন্তকশ্চাস্ত্রকোহহম ॥

(অৰ্থথা। পাণ্ডুসেনাৰ ভিতৰত যিবিলাকে নিদ্ৰা বাহুবলৰ অতি
 দৰ্পত অদ্ভুতাবণ কৰি হুঁজিবলৈ বৈ আছে, পাঞ্চাল ৰাজবংশত যিবিলাক বয়সস্থ
 শিশু বা ভয়িত্ততে জন্মিবলৈ গৰ্ভত থিত লৈ আছে যি বিলাকে মোৰ পিতৃদেৱক
 হত্যা কৰা অপকৰ্মত বাধা নিদি চাই আছিল নাইবা ৰণক্ষেত্ৰত শত্ৰুবিলাকক
 বধ কৰোঁতে যিবিলাকে মোৰ প্ৰতিকূলতা আচৰণ কৰিব, সেই সকলো লোকৰ,
 আন কি কালৰো সাহাৰকৰ্ত্তা মই অৰ্থথা ক্ৰোধাক্ষ হৈ এই যুদ্ধক্ষেত্ৰত উপস্থিত
 হৈছোঁহি ।)

[এই বাক্যত অৰ্থথামাৰ নিজৰ উৎকৰ্ষ প্ৰকাশ হৈছে ।]

ক্ৰম :

ভাৱ অৰ্থাৎ পৰৰ মনোভাৱ বা ভৱিষ্যৎ কথাৰ

উপলব্ধিৰ নাম ক্ৰম । ১০০

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তলনাটকত ; যেনে—

ৰাজা । স্থানে থলু বিস্মৃতনিমেষণ চক্ষুৰা প্ৰিয়ামৱলোকয়ামি,
 তথাহি—

উল্লম্বিতৈকক্ৰলভমাননমস্তাঃ পদানি ৰচয়ন্ত্যাঃ ।

পুলকাঞ্চিতেন কথয়তি ময়ানুৰাগং কপোলেন ॥

(ৰজা । মই অনিমেৰ নয়নে প্ৰিয়াৰ ফালে চাই থকা উচিত হৈছে । কাৰণ,
 পদ ৰচনাত চিন্তাময় হৈ থকা এই প্ৰিয়তমাৰ একালৰ ভ্ৰু ওপৰলৈ উঠি যোৱা ধুনীয়া
 মুখখনে, বোম্বাৰিত হৈ উঠা গাল দুখনেৰে মোৰ প্ৰতি তেওঁৰ অনুৰাগ প্ৰকাশ
 কৰিছে ।)

১ সাহিত্য দৰ্পণৰ টীকাৰ বামচৰণ তৰ্কবাগীশ আৰু কৃষ্ণমোহন শাস্ত্ৰীয়ে
 ইয়াত ভাৱ শব্দৰ অৰ্থ নায়ক-নায়িকাৰ স্বভাৱজ অলঙ্কাৰ স্বৰূপ প্ৰাথমিক
 চিত্তবিকাৰ বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে ।

সংগ্ৰহ :

সাম-দান আদিবদ্বাৰা অভীষ্ট অৰ্থ লাভেই সংগ্ৰহ ॥১০১

উদাহৰণ বজ্জাৱলী নাটিকাত ; যেনে—

বজ্জা । বেছ প্ৰিয় বয়স্ক, এই ডোমাৰ পাৰিতোষিক (এই বুলি
সোণৰ গামখাকপাট দিয়ে) ।

অহুমান :

কোনো হেতুবা বিশেষ লক্ষণবদ্বাৰা. তাৰ সৈতে
যুক্ত কোনো বিষয়ৰ অহুমানৰ নাম অহুমান । ১০২

উদাহৰণ জনকীৰাঘৰ নাটকত, যেনে—

বামঃ । লীলাগতৈবপি তবজয়তো ধৰিত্ৰীম্
আলোকনৈৰ্নময়তো জগতাং শিৰাংসি ।
তস্ত্যাহুমাণয়তি কাঞ্চনকান্তিগৌৰ-
কায়স্ত সূৰ্য্যতয়নহমধৃষ্যতাঞ্চ ॥

(এওঁৰ লীলাগতিবদ্বাৰা পৃথিৱী কঁপাইছে আৰু দৃষ্টিবদ্বাৰা সমগ্ৰ জগদবাসীৰ
মূৰ দৌ খুৱাইছে । এওঁৰ গোবৰ্ণৰ শৰীৰৰ কান্তি সোণৰ নিচিনা উজ্জল ।
এইবোৰ লক্ষণবদ্বাৰাই এওঁক সূৰ্য্যৰ পুত্ৰ আৰু সকলো প্ৰকাৰে অপৰাজেয়
লোক বুলি অহুমান কৰিব পাৰি ।)

প্ৰাৰ্থনা :

প্ৰেমমিলন, প্ৰহৰ্ষ (অতিশয় আনন্দ) আৰু উৎসৱ
(আমোদ-প্ৰমোদৰ) আকাজক্ষাকে প্ৰাৰ্থনা বোলা
হয় । ১০৩

উদাহৰণ বজ্জাৱলী নাটিকাত, যেনে—

বাজ্জা । প্ৰিয়ে সাগৰিকে,

শীতাংশুমুখমুৎপলে তৰ দৃশী পদ্মাহুকাৰো কৰো
বস্তান্তস্তনিভং তথোকমুগলং বাহু মৃণালোপামো ।

ইত্যাহ্বাদকবাখিলাজি বভসাম্মিঃশঙ্কমালিজা মা-
মজ্জানি ভ্ৰমনঙ্গ-তাপবিধুৰাণোহোহি নিক্বাপয় ॥

(প্ৰিয়তমে, সাগৰিকে, তোমাৰ সকলো অঙ্গই আহ্বাদজনক, মুখখন সাক্ষাৎ
চন্দ্ৰ, চকু দুটা নীলোৎপল, হাত দুখন পদ্মৰ তুল্য, উৰুযুগল কদলীতন্তু সদৃশ আৰু
বাহুযুগল যুগলৰ দৰে। মোৰ সকলো অঙ্গ কামৰ তাপত সম্ভ্ৰান্ত হৈ পৰিছে;
তুমি নিসঙ্কোচে মোৰ ওচৰলৈ আহা আৰু মোক আলিঙ্গন কৰি এই কামপীড়াত
উপশম ঘটোৱা।)

এয়ে গৰ্ভসন্ধিৰ প্ৰাৰ্থনা নামক অঙ্গ। প্ৰশস্তিও এই প্ৰাৰ্থনাৰ
ভিতৰতে পৰে, যি সকল নাট্যাচাৰ্য্যই প্ৰাৰ্থনাতকৈ অতিবিক্তভাৱে
প্ৰশস্তিক নিৰ্ব্বহণ সন্ধিৰ অঙ্গ বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই, সেই সকলৰ
মত অনুসৰিহে প্ৰাৰ্থনাক গৰ্ভসন্ধিৰ অঙ্গ বুলি কোৱা হ'ল। নহলে,
প্ৰাৰ্থনা আৰু প্ৰশস্তি দুয়োটাকে সন্ধ্যঙ্গ বুলি মানিলে সন্ধ্যঙ্গৰ মুঠ সংখ্যা
পয়ষষ্টি হব।

[গতিকে প্ৰাৰ্থনা স্বীকাৰ কৰা সকলে প্ৰশস্তিক অতিবিক্ত সন্ধ্যঙ্গ
বুলি স্বীকাৰ নকৰে।]

ক্ষিপ্তি :

বহস্য ঘটনাৰ সূচনাকে ক্ষিপ্তি বোলা হয়। ১০৪

উদাহৰণ বেণীসংহাৰৰ অস্থখামাক্ত ; যেনে—

একশ্চৈৱ ৰিপাকোহয়ং দাক্ষণো ভুৱি বৰ্হতে।

কেশৱহে দ্বিতীয়েহস্মিন্ নূনঃ নিঃশেষিতাঃ প্ৰজাঃ ॥

(দ্ৰোণদীৰ কেশাকৰ্ষণৰূপ এটা দুৰ্দ্ধৰৰ কলস্বৰূপেই পৃথিৱীত এইবোৰ দাক্ষণ
ঘটনা ঘটি আছে, এই দ্বিতীয় (দ্ৰোণাচাৰ্য্যৰ) কেশাকৰ্ষণৰ ফলত বোৰহয় সকলো
প্ৰজা নিঃশেষে ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হব।)

ত্ৰোটক (ভোটক) :

ক্ৰোধপ্ৰকাশক বাক্যক ত্ৰোটক বা ভোটক বোলা হয়। ১০৫

উদাহৰণ চণ্ডকৌশিক নাটকত ; যেনে—

কৌশিকঃ । আঃ পুনঃ কথমত্ৰাপি ন সম্ভূতাঃ স্বৰ্ণদক্ষিণা ।

(উঃ, আজিও তোমাৰ স্বৰ্ণদক্ষিণা সংগ্ৰহ নহল ?

অধিবল :

কোনো প্ৰকাৰ ছলেৰে কোনোবা লোকৰ

অভিপ্ৰায় জানিবলৈ বিচৰাৰ নাম অধিবল ॥ ১০৬

উদাহৰণ বদ্বায়লী নাটিকাত ; যেনে—

কাঞ্চনমালা । ভট্টিনি, ইয়ং সা চিত্তসালিআ, তা

জাব রসসুঅসুস সগ্গং কৰোমি ইত্যাদি ।

(কাঞ্চনমালা । মহাৰাণী, এয়ে সেই চিত্ৰশালা । বাক, তেহে এতিয়া যই
বসন্তক ইংৰাজ দিওঁ)—ইত্যাদি ।

উদ্বেগ :

বজা আদিবপৰা হোৱা ভয়ক উদ্বেগ বোলা হয় । ১০৭

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

প্ৰাপ্তাৱেকবথংকটো পৃচ্ছন্তো হামিতস্ততঃ ।

স বৰ্ণাৰিঃ সচ ক্ৰূৰো রূককৰ্ম্মা রূকোদৰঃ ॥

(একেখন বথতে উঠি ইফালে দিফালে তোমাৰ বাচাৰি বিচাৰি সৌ কৰাৰি
অৰ্জুন আৰু সেই বাঘৰ দৰে শক্তিশালী ভীমসেন আহি পালেহি ।)

বিদ্ভৱ :

শঙ্কা ভয় নাইবা ত্ৰাসবপৰা হোৱা চিত্ত ব্যাকুলতা

বা লৰালৰি লগাৰ নাম বিদ্ভৱ । ১০৮

উদাহৰণ ; যেনে—

কালান্তককৰালাস্তং ক্ৰোধোদ্ধুতং দশাননম্ ।

বিলোকা বানবাণীকে সম্ভ্ৰমঃ কোহপ্যজায়ত ॥

(খঙত কালৰ দৰে বিকট মুখ হৈ আগবাঢ়ি অহা দশাননক দেখি বাস্তব
সৈন্তৰ ভিতৰত লৰা-চপৰা লাগি পৰিল ।)

বিমৰ্শ সঙ্ঘৰ অঙ্গ নিকৰণ :

এতিয়া বিমৰ্শ সঙ্ঘৰ অঙ্গৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে : (১) অপবাদ, (২) সংকেট, (৩) ব্যৱসায় (৪) জৱ, (৫) ছাতি, (৬) শক্তি, (৭) প্ৰসঙ্গ, (৮) খেদ, (৯) প্ৰতিবোধ, (১০) বিবোধন, (১১) প্ৰবোচনা, (১২) আদান আৰু (১৩) ছাদন—এই ডেৰটা বিমৰ্শ সঙ্ঘৰ অঙ্গ । ১০৯

অপবাদ :

দোষ কথনক অপবাদ বোলা হয় । ১১০

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

যুধিষ্ঠিৰ । পাঞ্চালক, কচিদাসদিতা তন্ত্ৰ ছৰাশ্বনঃ কোবৰ্যাপসদন্ত
পদৱী ?

পাঞ্চালকঃ । ন কেরলং পদৱী, স এৱ ছৰাশ্বা দেৱীকেশপাশ-স্পৰ্শ-
পাতকপ্ৰধানহেতুকপলৱঃ ।

(যুধিষ্ঠিৰ । পাঞ্চালক, এই ছৰাশ্বা কোবৰ ছৰ্যোধন ক'ত আছে কিবা
ভূ-ভা পালানে ?

পাঞ্চালক । অকল ভূ-ভাই নহয়, মহাবাহী দ্ৰৌপদীৰ কেশাকৰ্ষণ ৰূপ পাপ
কৰ্মৰ প্ৰধান কাৰণ সেই ছৰাশ্বাকে পোৱা গৈছে ।)

সংকেট :

খঙেৰে কোৱা কথাৰ সংকেট বোলা হয় । ১১১

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

ৰাজা । অৰে অৰে মকন্তনয়, বৃদ্ধস্য ৰাজ্যঃ পুৰতো নিন্দিতমপি
আত্মকৰ্ম্ম প্লাবসে । শৃণু বে,

কৃষ্টা কেশেযু ভাৰ্য্যা তৱ তৱ চ পশোন্তস্ত ৰাজ্যন্তয়োৰ্বা

প্ৰত্যক্ষং ভূপতীনাং মম ভূৱনপতেৰজ্ঞয়া দ্যুতদাসী ।

তস্মিন্ নৈৱাম্ভবজ্ঞে বদ কিমপকৃতং তৈৰ্হতা যে নৰেন্দ্ৰা

বাহোৱাৰীৰ্ঘ্যাতিভাৱত্ৰিগুণকমদং মামজিহ্মৈৱ দৰ্পঃ ॥

ভীষ্মঃ । (সন্তোষধ্ব) আঃ পাপ !

ৰাজা । আঃ পাপ ! ইত্যাদি ।

(দূৰ্য্যোধন । হেৰ অধম বাহুপুত্ৰ, এই বুদ্ধ ৰজা জনৰ আগতে তোৰ নিজৰ কুৰ্মৰ গৰ্ভ কৰিছ ? হেৰ ভূন, এই পৃথিৱীৰ অধিপতি মই, মোৰ হুকুম মতেই ৰজাসকলৰ সাক্ষাতে ৰাজ-সভাত পঙতুল্য তোৰ, অকল ভোৰেই নহয়, তইত দুয়োৰে (ভীম অৰ্জুন) সেই ৰজাৰ (যুধিষ্ঠিৰ) আৰু তইতৰ কনিষ্ঠ দুজনৰো (নকুল সহদেৱ) আগতে তোৰ জাৰ্ঘ্যাক দ্যুতঙ্গাসী (পাশাখেলত জিকা দাসী) ৰূপে চুলিত ধৰি টানি লৈ ফুৰোৱা হৈছিল । বিসকল ৰজাক এই যুদ্ধত মাৰিলি, সেই সকলে তইতৰ আৰু আমাৰ ভিতৰত থোৱা সেই শত্ৰুতাত তইতৰ কি অপকাৰ কৰিছিল, কচোন । এতিয়াও মই এই বাহুযুগলত গুৰুতৰ বলৰ বোজা লৈ গৰ্ভ কৰি আছোঁ—মোক নিজিনাকৈয়ে তই আকৌ গৰ্ভ কৰিছ ?

ভীষ্ম । খঙেৰে উঃ পাপী !

দূৰ্য্যোধন । খঙেৰে—উঃ পাপী ! ইত্যাদি ।

ব্যৱসায় :

প্ৰতিজ্ঞাত কাৰ্য্যৰ লগত তাৰ হেতুৰ যোজনাক
অৰ্থাৎ প্ৰতিজ্ঞাত কাৰ্য্যাসিদ্ধিকে ব্যৱসায় বুলি কোৱা
হয় । ১১২

উদাহৰণ বেনীসংহাৰ নাটকতে ; যেনে—

ভীষ্মঃ । নিহত্যাশেষকোৰৱাঃ ক্লীৰো দুঃশাসনামৃজা ।

ভণ্ডুকা দূৰ্য্যোধনস্তোৰ্ণোৰ্ভীমোহয়ং শিবসানতঃ ॥

(ভীম । কোৰৱ বংশক নিঃশেষে বিনাশ কৰোঁতা দুঃশাসনৰ ৰক্তপান কৰি
মত্ত হোৱা আৰু দূৰ্য্যোধনৰ উৰু-যুগল ভাঙোঁতা এই ভীমসেনে মূৰ
দোঁৱাই আপোনাক প্ৰণাম কৰিছেহি ।)

জয় :

শোক বা খঙৰ আবেগত পূজ্য লোকৰ প্ৰতি

কৰিবলগীয়া সদাচাৰৰ ব্যক্তিক্ৰমক জয় বোলা হয় ॥ ১১৩

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

যুধিষ্ঠিৰঃ । ভগৱন্ ! কৃষ্ণাশ্ৰুজ ! স্তম্ভভাৰাতঃ !
 জ্ঞাতিপ্ৰীতিৰ্মনসি ন কুতঃ ক্ৰত্ৰিয়াণাং ন ধৰ্ম্মো
 কুতঃ সখাঃ তদপি গণিতং নানুজস্তাৰ্জ্জুনেন ।
 তুল্যাঃ কাম্য ভৱতু ভৱতঃ শিষ্যয়োঃ স্নেহবন্ধঃ
 কোহয়ং পন্থা যদসি বিমুখো মন্দভাগ্যো ময়ি হুম ॥

(যুধিষ্ঠিৰ । হে ভগৱন্, আপুনি শ্ৰীকৃষ্ণৰ কোঠ, স্তম্ভৰ ককায়েক, (গভিকে
 আমাৰ আত্মীয়) আপুনি বন্ধু বান্ধৱৰ প্ৰীতিৰ কথা ভবা নাই,
 ক্ৰত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম্মৰ পিনেও মনোযোগ দিয়া নাই আৰু অৰ্জ্জুনৰ লগত
 আপোনাৰ কনিষ্ঠ শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰগাঢ় মিত্ৰতাৰ কথাও চিন্তা কৰা নাই ।
 দুৰ্য্যোধন আৰু ভীম দুয়োজনেই আপোনাৰ শিষ্য, দুয়োজনৰ প্ৰতি
 আপোনাৰ স্নেহবন্ধন সমান হ'ব লাগে । তথাপি এইটো কেনে কথা
 আপুনি ভাগ্যহীন মোৰ প্ৰতি বিমুখ হৈ পৰিছে ?)

দ্ব্যক্তি :

কোনো লোকক অৰ্জ্জুন-গৰ্জ্জুন বা ভয় খুওৱাৰ নাম দ্ব্যক্তি । ১১৪

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

জন্মেন্দোৰিমলে কুলে ব্যপদিশস্ত্ৰাণি ধৎসে গদাং
 মাং দুঃশাসনকোষশোণিতমধুক্ষীৰং বিপুং মনসে ।
 দৰ্পাক্ষো মধুকৈটভদ্বিষি হৰাৱপুংকতং চেষ্টসে
 ত্ৰাসান্মে নৃ-পশো বিহায় সমৰং পশ্কেহধুনা লায়সে ॥

(দুৰ্য্যোধনৰ প্ৰতি ভীমৰ উক্তি—হে নৰপত্ত জন্মেন্দোৰিমলে, তোৰ জন্ম নিখল
 চন্দ্ৰবংশত, এতিয়াও তোৰ হাতত গদা আছে । দুঃশাসনৰ তপত তেজ
 পান কৰি মত্ত হৈ থকা, মোক এতিয়াও তই শৰ্ফ বুলি ভাবি আছে, এতিয়াও তই
 মধুকৈটভাৰি শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি উদ্ভত আচৰণ কৰি আছে । ইফালে মোৰ ভয়ত যুদ্ধ
 পৰিত্যাগ কৰি এতিয়া হৃদয় বোকাৰ মাজত লুকাইছ গৈ ?)

শক্তি :

বিবোধৰ উপশম কৰাকে শক্তি বোলা হয় । ১১৫

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

কুৰ্কম্বাপ্তা হতানাং বণশিবসি জনা ভন্মসাং দেহভাবান্
অজ্ঞানিভ্ৰং কথঞ্চিদদহতু জলমমী বান্ধৱা বান্ধৱেভ্যঃ ।
মার্গস্তাং জ্ঞাতিদেহান্ হতনগবগহনে খণ্ডিতান্ গৃধ্ৰকন্ঠৈঃ
অস্তং ভাস্বান্ শ্ৰেয়াভঃ সহ বিপুভিবয়ং সংহ্ৰিয়ন্তাং বলানি ॥

(এতিয়া যুদ্ধৰ অবসান হ'লত আত্মীয়-স্বজনসকলে যুদ্ধত নিহত লোকবিলাকৰ দেহবোৰ পুৰি চাই কৰি পেলাওক, এই বন্ধু-বান্ধৱবিলাকে যুদ্ধ বন্ধ-বান্ধৱৰ উদ্দেশ্যে চকুৰ পানী মিশ্ৰিত পানীৰে তৰ্পন কৰক, ইষ্ট-মিত্ৰবিলাকে মাজুহৰ মৰা শ'ৰ মাজত গৈ, কাউৰীশঙাে ছিন্নভিন্ন কৰি পেলাওৱা, বন্ধু-বান্ধৱৰ মৰা শবোৰ বিচাৰি উলিয়াওক, শত্ৰুবিলাকৰ লগে লগে ভগৱান সূৰ্য্যদেৱো অস্ত যাব ধৰিছে, এতিয়া যুঁজাৰ সেনাবিলাকে যুদ্ধৰপৰা অবসৰ লওক ।)

শ্ৰাসঙ্গ :

পূজা গুৰুজ্ঞনৰ গুণকীৰ্ত্তনক শ্ৰাসঙ্গ বোলা হয় " ১১৬

উদাহৰণ মূচ্ছকটিক নাটকত ; যেনে—

চণ্ডালকঃ। এসো কথু সাগলদত্তস্ম স্তদো অজ্ঞ বিস্ম দত্তস্ম নতিও
চালুদন্তো বাবাদিতুঃ বঞ্চ্যঠাণং নিচ্ছই । এদেন কিল গণিআ বসন্তসেনা
সুঅন্ন লোহেণ বাবাদিদতি ।

চাক দত্ত : ।

মখশতপৰিপূতং গোত্ৰমুদ্ভাসিতং যৎ
সদসি নিবিড়চৈতাত্ৰক্ষদোষৈঃ পুৰস্তাৎ ।
মম নিধনদশায়াং রতমানস্য পাণৈ
স্তদসদশমমুদ্রোয়ুৰ্ম্মতে ঘোষণায়াম্ ॥

(চাণাল । এওঁ চৈছে আৰ্ঘ্য বিশ্বদত্তৰ নাতিয়েক সাগবদত্তৰ পুত্ৰ, চাকদত্ত ।

এওঁক শ্ৰাণদত্ত দিবৰ বাবে বধ্যকৃষ্মিলৈ অনা হৈছে । এওঁ সোণৰ
লোভত বসন্তসেনা নামৰ গণিকাক হত্যা কৰিছিল ।

চাকদত্ত । (উদাসভাৱে স্বগত) শত শত যজ্ঞাহুষ্ঠানবধাৰা পৰম পৰিত্ৰ যোব
সেই বংশ, যাৰ খ্যাতি আগেয়ে মন্দিৰ আৰু চৈত্যবিলাকত হোৱা বেদধৰ্মনিৰ

যোগেদি সাধু সমাজত প্ৰচাৰিত হৈছিল। কিন্তু এতিয়া মোৰ যুৱণৰ সময়ত এই নীচ চাণ্ডালে মোৰ অপৰাধৰ ঘোষণাৰ লগে লগে সেই বংশৰ কথাও ঘোষণা কৰাত মোৰ পৱিত্ৰ বংশ কলঙ্কিত হৈ পৰিছে।)

ইয়াৰদ্বাৰা চাকদন্তৰ বধৰ ঘোষণাৰ সমৰ্থন প্ৰসঙ্গত তেওঁৰ গুৰুজন, পিতৃগুৰুৰ কীৰ্ত্তন কৰা হৈছে, গতিকে ই প্ৰসঙ্গ নামৰ বিমৰ্শাজ।

ক্ষেত্ৰ :

মন বা শৰীৰৰ শোক আদি ৰূপ অৱসাদক খেদ বোলা হয়। ১১৭

মনৰ অৱসাদৰূপ খেদৰ উদাহৰণ মালতী মাধৱ নাটকত ; যেনে—

দলতি হৃদয়ং গাটোদ্বোগো দ্বিধা নতু ভিত্তিতে
 ৱহতি ৱিকলঃ কায়ো মোহং ন মুঞ্চতি চেতনাম্ ।
 অলয়তি তনুমন্তৰ্দাহঃ কৰোতি ন ভস্মসাৎ
 প্ৰহৰতি বিধিৰ্ম্মস্মচ্ছেদী ন কৃন্ততি জীৱিতম ॥

(প্ৰিয়া মালতীৰ বিবহৰপৰা হোৱা গভীৰ শোকাবেগে মোৰ হৃদয় মোলাবি পেলাইছে, তথাপি হৃদয়খন দুৰ্দ্ধাল হৈ ফাটি যোৱা নাই। দেহাটোৱে বিকল হৈ মুৰ্ছা যাব লাগিছে, কিন্তু চেতন্ত হেৰোৱা নাই। অন্তৰৰ জ্বালাই দেহাটো পুৰিব লাগিছে—অগচ ভস্মসাৎ কৰি পেলাৱা নাই। মৰ্ম্মভেনী দুৰ্ভাগাই অনবৰত আঘাত কৰিব লাগিছে, কিন্তু জীৱনটো দেহৰপৰা উলিয়াই নিয়া নাই।)

এইদৰে চেষ্টাসমুৎপন্ন খেদৰ উদাহৰণ পাঠকে নিজে বিচাৰি লব পাৰিব।

প্ৰতিষেধ :

অভীষ্ট অৰ্থৰ প্ৰাপ্তিৰ বাধা পৰাকে প্ৰতিষেধ বুলি কোৱা হয় ॥১১৮

উদাহৰণ মোৰ ৰচিত প্ৰভাৱতী নাটকাত ; যেনে—বিদূষকৰ প্ৰতি প্ৰত্যয়।

প্ৰত্যয়ঃ। সখে কথমিহ ৰমেকাকৌ ৱৰ্ত্তসে ?

কহু প্ৰিয় সখীজনানুগম্যমানা প্ৰিয়তমা মে প্ৰভাৱতী ?

বিদূষকঃ। অসুখ বইণা আ আৰিঅ কহিং বি নীদা।

প্ৰহাৰঃ। (দীৰ্ঘ নিশ্বাস)

হা পূৰ্ণচন্দ্ৰমুখি মস্তচকোৰনেত্ৰে
মামানতান্ধি পৰিহাৰ কুতো গতাসি !
গচ্ছ স্বমত্য নন্ত জীৱিত তূৰ্ণমেৱ
দৈৱঃ কদৰ্শনপৰ কৃতকৃত্যমন্ত্ৰ ॥

। সখি, তুমি ইয়াত কিয় অকলে আছা ? সখীয়েকসকলেৰে সৈতে লগ
লগি থকা মোৰ প্ৰিয়তমা প্ৰভাবতী নো ক'ত ?

বিদূষক । অশ্ৰুৰাজে কৰবাইল মাতি নিচে ।

প্ৰহাৰ । (দীঘল হুনিয়াত কাচি) হায়, পূৰ্ণচন্দ্ৰমুখী ! হায় মস্তচকোৰাকী !
‘মানতান্ধী, মোক এৰি তুমি কলে গলা ? হেৰ জীৱন, এতিয়া ‘তয়ো সোনকালে
মা, মোক উংলীডন কৰোঁতা তুইকবৰে কাৰ্য্য সিদ্ধি হওক ।)

সম্পন্ন হবলগীয়া কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্মত বিধিনি সটোৱাৰ
নাম বিৰোধন । ১১৯ ॥

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

যুধিষ্ঠিৰঃ । তীৰ্ণে ভীষ্মমহোদধৌ কথমপি দ্ৰোণানলে নিবৃত্তে
কৰ্ণাশীৱিষভোগিনি প্ৰশমিতে শলো চ যাতে দিৱম্ ।
ভীমেন প্ৰিয়সাহসেন বভসাদিন্দ্ৰাৱশেষে জয়ে
সৰ্বে জীৱিতসংশয়ং রয়মমী ৱাচা সমাৰোপিতঃ ॥

। যুধিষ্ঠিৰ । ভীষ্মৰূপ মহাসাগৰখন কোনোমতে পাৰ হলো, দ্ৰোণৰূপ অগ্নিও
নিৰ্বাপিত হল, কৰ্ণৰূপ বিষধৰ সাপো শাস্ত হল আৰু শল্যৰাজো
স্বৰ্গগামী হ'ল । কিন্তু জয়লাভৰ অলপ বাকী থাকোঁতে দুঃসাহসিক
কৰ্ণবদিক ভীমসেনে চঠাং [দুৰ্বোধন বধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰি] যুধৰ কথাবে
আমাৰ সকলোৰে প্ৰাণ সংশয়গ্ৰস্ত কৰি পেলালে ।)

প্ৰবোচনা :

অভীষ্ট কাৰ্য্য সম্পন্ন হোৱা বুলি প্ৰতিপন্ন কবাকে
প্ৰবোচনা বোলা হয় । ১২০

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

পাঞ্চালকঃ । “অহং দেৱেন চক্ৰপাণিনা সহিতঃ”

ইতুপক্ৰমা, কৃতং সন্দেহেন—

পূৰ্ণাশ্বাং সলিলেন বভুৱলশা ৰাজ্যাভিষেকায় তে

কৃষ্ণাত্যস্তচিবোজ্জ্বিতে তু কববীৰন্ধে কৰোতু ক্ষণম্ ।

ৰামে শাতকুঠাবভাস্বৰকৰে ক্ষত্ৰভ্ৰমোচ্ছেদিনি

ক্ৰোধাঙ্কে চ বৃকোদৰে পৰিপত্যাজৌ কৃতঃ সংশয়ঃ ॥”

(পাঞ্চালক । “মই, ভগবান চক্ৰপাণি ঐক্লবৰ সৈতে” ইত্যাদি কথাবপৰা এতিয়া আৰু বিজয় লাভত সন্দেহ কৰাৰ কথা নাই, এতিয়া পাণ্ডবসকলে যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজ্যাভিষেকৰ কাৰণে বহুৰ কলহত পনী ভৰাই লওক, শৌপদীয়ে বহুদিন ধাৰ নবজ্জ্বলক বখা চুলিৰ খোপা বন্ধাৰ আয়োজন কৰক । তীক্ষ্ণ কুঠাৰেৰে শাত ক্লেশোভিত কৰি ক্ষত্ৰিয়ৰূপ গছৰ উচ্ছেদ সাধন কৰোঁতা ৰাম আৰু ক্ৰোধাঙ্ক বৃকোদৰ মুহূৰ্ত্তত জপিয়াই পৰিছে যেতিয়া বিজয় লাভত আৰু কি সন্দেহ আছে ? ।

আদান :

কাৰ্য্যসংগ্ৰহ অৰ্থাৎ মুখ্য ফল দৰ্শনক আদান বোলা হয় । ১২১

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

ভীমঃ । ভো ভো সমস্তপঞ্চকচাৰিণঃ !

নাহং বন্ধো ন ভূতো বিপুকধিবজ্জলাহ্লাদিতাঙ্গঃ প্রকামঃ

নিস্তৌৰ্গৌকপ্রতিজ্জাজলনিধিগহনঃ ক্ৰোধনঃ ক্ষত্ৰিয়োত্ময়ি ।

ভো ভো ৰাজ্যবীৰাঃ । সমবশিথিশিখাভুক্তশেষাঃ কৃতঃ ৰঃ

ত্ৰাসেনানেন লীনৈহঁতকৰিতুৰগাস্ত্ৰহিতৈৰাস্ত্ৰতে যৎ ॥

(ভীম । হে সামন্ত পঞ্চকৰ ৰণক্ষেত্ৰত বিচৰণ কৰোঁতাসকল, মই ৰাঙ্কস নহয়, ভূতো নহয় যিজনে শত্ৰুৰ তেজ্জৰে ইচ্ছামতে গা ধুই পৰম আহ্লাদ লাভ কাৰণে আৰু নিঃস্বৰ প্ৰতিজ্ঞাকৰ ভয়কৰ অপাৰ সমুদ্ৰ পাৰ হব পাৰিছে, মই সেই ক্লান্ত ক্ষত্ৰিয় । হে ক্ষত্ৰিয় বীৰসকল, হে সমবানলৰ শিখাত পুৰি শেষ হৈ বাকী বোবা সৈন্যসকল, তোমালোকে যোৰ ভয়ত গৈ হাতী ঘোঁৰাৰ মৰা শব মাজত লুকাই ধৰিছা কিন্তু এনেকৈ ভয় কৰাৰ কোনো কাৰণ নাই)

এই কথাবদ্বাৰা শত্ৰু বধৰূপ সকলোখিনি কাৰ্গ্য সম্পন্ন হোৱা
বুলি দেখুওৱা হৈছে। গতিকে ই বিমৰ্শ সন্ধিৰ আদান নামক অঙ্গৰ
উদাহৰণ।

অঙ্গ ছাদন :

কাৰ্গ্যসিদ্ধিৰ অৰ্থে যে অপমান আদিকো সগ্ৰ কৰি থকা
হয়, সেই সহনৰ নাম ছাদন। ১২২

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকতে ; যেনে—

অৰ্জুনঃ : আঘা।

অপ্ৰিয়াণি কৰোহেয ৱাচা শক্ভো ন কৰ্ম্মণা
হতভাতৃশতো দুঃখী প্ৰলাপৈৰম্ভ কা ৱাধা

(অৰ্জুন। আঘা, ইয়াত থং কৰিলে কি হব ? শাস্ত হোৱা। এই
দুষ্টোদধনে কামত একো কৰিব নোৱাৰে, কথাবে আমাৰ প্ৰতি যি অশ্লিষ
অচৰণ কৰে, কৰক বাক। এশ ভায়েক যুদ্ধত নিহত হোৱাৰ কাৰণে সি
শোকত ব্যাকুল হৈ পৰিছে। তাৰ প্ৰলাপত আমাৰ পক্ষে দুৰ্দ্ধিত হবৰ কি
আছে ?)

নিৰ্ব্বহণ সন্ধিৰ অঙ্গ চৈধ্যটা :

এতিয়া নিৰ্ব্বহণ সন্ধিৰ অঙ্গ নিৰূপণ কৰা হৈছে।

- (১) সন্ধি (২) বিবোধ (৩) গ্ৰথন (৪) নিৰ্ণয় (৫)
পৰিভাষণ (৬) কৃতি (৭) প্ৰসাদ (৮) আনন্দ
(৯) সময় (১০) উপগৃহন (১১) ভাষণ (১২) পূৰ্ব্ববাক্য
(১৩) কাব্য সংহাৰ আৰু (১৪) প্ৰশস্তি।

এই চৈধ্যপ্ৰকাৰ নিৰ্ব্বহণ বা উপসংহাৰ সন্ধিৰ অঙ্গৰ
নাম কোৱা হ'ল। ১২৩

(১) সন্ধি :

মুখ সন্ধিত সংক্ষেপে উল্লিখিত বীজৰূপ ইতিবৃত্তৰ নিৰ্ব্বহণ সন্ধিত
পুনৰ উপস্থানকে সন্ধি বোলা হয় । ১২৪

উদাহৰণ বেণীসংহাৰত , যেনে—

“ভীমঃ । চঞ্চদভুজ্জমিতগদাভিঘাতঃ...ইত্যাদি”

(ভীম । হে যজ্ঞবেদীসম্ভৱা দ্রৌপদী, তোমাৰ মনত আছেনে মই যে কৈছিলোঁ।

“ক্ষিপ্ত গতিৰে চলমান হাতেৰে ঘূৰোৱা গদাৰ আঘাতত)

এই কথাবদ্বাৰা মুখসন্ধিত নিক্ষিপ্ত বীজাংশৰ পুনঃ অনুসন্ধান কৰা
হৈছে, গতিকে ই নিৰ্ব্বহণ সন্ধিৰ সন্ধি নামৰ অঙ্গ হৈছে ।

(২) বিবোধ :

কৰ্ত্তব্য কাৰ্য্যৰ অনুসন্ধানক বিবোধ বোলা হয় । ১২৫

উদাহৰণ সেই বেণীসংহাৰতে ; যেনে—

ভীমঃ । মুঞ্চতু মামাৰ্ঘ্যঃ ক্ষণমেকম্ ।

যুধিষ্ঠিৰঃ । কিমপৰমরশিষ্টম্ ?

ভীমঃ । স্নমহদরশিষ্টম্ । সংযমামি তারদনেন স্ত্রযোধনশোণিতোক্ষিতেন
পাণিনা পাঞ্চাল্যাঃ দ্বংশঃসনারকৃষ্টং কেশহন্তম্ ।

যুধিষ্ঠিৰঃ । গচ্ছতু ভৱান্ । অনুভৱতু তপস্বিনী বেণীসংহাৰম্ ।

(ভীম । আৰ্ঘ্য, আপুনি অলপ সময়ৰ কাৰণে মোক দাবলৈ দিয়ক ।

যুধিষ্ঠিৰ । আক নেকি বাকী বৰ ?

ভীম । এতিয়াও বহুত বাকী আছে, এতিয়া দুৰ্য্যোধনৰ তেজসনা এই হাতেৰে
তাহানি দ্বংশাসনে টনাত স্থলকি ধোৱা দ্রৌপদীৰ চুলিৰ খোপা ব্যক্তি দিওঁগৈ ।

যুধিষ্ঠিৰ । বাক, তুমি ঘোৰী, বেচেৰী দ্রৌপদীয়ে চুলিৰ খোপা বন্ধাৰ স্থখ অনুভৱ
কৰক ।)

এই কথাবদ্বাৰা কেশ-সংযমনৰূপ মুখ্য কাৰ্য্যৰ অন্বেষণ কৰা হেতুকে
ই বিবোধৰ উদাহৰণ হৈছে ।

(৩) গ্ৰন্থন :

যাবদ্বাৰা কাৰ্য্যৰ উপস্থাপন বা উপস্থাপন কৰা হয় তাক
গ্ৰন্থন বোলে । ১২৬

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে যেনে—

ভীমঃ । পাঞ্চালি । ন খলু ময়ি জীৱতি সংহৰ্ষয়া
ছুঃশাসনৱিল্ললিতা ৱেণিৰাশ্বপাণিভ্যাম্ ।
তিষ্ঠ, স্বয়মেৱাহং সংহৰামি ।

(ভীম । পাঞ্চালী, মই জীয়াই থাকোঁতে তুমি ছুঃশাসনে সোলোকাৱা চুলিৰ
খোপ নিজ হাতেৰে বান্ধিব নেলাগে । ব'ব, মই নিজেই বান্ধি দিওঁ ।)

ইয়াবদ্বাৰা মুখ্য কাৰ্য্যৰ উপস্থাপন কৰা হেতুকে ই গ্ৰন্থন নামক
নিৰ্ব্বহণ হৈছে ।

(৪) নিৰ্ণয় :

অনুভূত অৰ্থৰ কথনক নিৰ্ণয় বোলা হয় । ১২৭
উদাহৰণ সেই বেণীসংহাৰ নাটকতে, যেনে—

ভীমঃ । দেৱ অজ্ঞাতশক্ৰো । অতাপি কুৰ্যোগধনহতকঃ ?
ময়াহি তস্ম্য ছৰাশ্বানঃ —

ভূমৌ ক্ষিপুং শৰীৰং নিহিতমিদমস্বক্ চন্দনাভং নিজাজ্জে
লক্ষ্মীৰাঘো নিষিক্তা চতুৰ্দশিণয়ঃ সীময়া সাৰ্দ্ধমূৰ্ব্বা ।
ভৃত্যাঃ মিত্ৰাণি যোধাঃ কুককুলমহুজা দঙ্গমেতদ্রণাঘো
নামৈকং যদব্রবীষি ক্ষিতিপ তদধুনা ধাৰ্ত্তবাস্তুশ্চ শেষম্ ॥

(ভীম । হে পৃথ্বীৰ মহাবাজ অজ্ঞাতশক্ৰ, এতিয়াও এই নীচমতি কুৰ্যোগধন
জীয়াই আছেনে ? মই সেই ছৰাশ্বাৰ শৰীৰ ক্ষিপ্ৰভাবে মাটিত বগবাই দিছোঁ,
বক্তচন্দনৰ নিচিনা তাৰ তেজোৰে মোৰ গা বঙা হৈ গৈছে । চাৰি সমূহেৰে
আঙুৰি থকা এই সমগ্ৰ পৃথিৱীৰে সৈতে বিজয়লক্ষ্মী এতিয়া আপোনাৰ হস্তগত

হৈছে। কুক্কুল, তেওঁবিলাকৰ ভূতাবৰ্গ, ইষ্ট-মিত্ৰসকল আৰু যুঁজাৰু
সৈনিকবিলাক—এই সকলো মাহুহ এই বণাশ্ৰিত পুৰি ছাই হ'ল, নামমাত্ৰ অৱশেষ
আছে।)

(৫) পৰিত্যাগ :

নিন্দাসূচক বাক্যক পৰিত্যাগ বোলা হয়। ১২৮

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত, যেনে—

ৰাজা। আলো, অথ সা তত্ৰভৱতী কিমাখাস্ত ৰাজ্যমেঃ পত্নী ?

তাপসী। কো তস্ ধন্যদাৰপৰিচ্ছাইণো গাম গেণ্ হিস্‌সদি :

(ৰজা। আই, আপুনি এওঁক যাৰ পত্নী বুলি ক'ব খোজে, সেই ৰাজমিত্ৰনৰ
নাম কি ?

তাপসী। ধন্যপত্নীক পৰিত্যাগ কৰা সেই পানীৰ নাম কোনে লব ?।

(৬) কৃতি :

উপলব্ধ আভিষ্ট অৰ্থবৰ্দ্ধনা হোৱা চিত্ৰ প্ৰশাস্তিৰ নাম কৃতি ॥ ১২৯

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত, যেনে—

কৃষ্ণঃ। এতে ভগৱন্তো-বাসবান্ধীকিপ্ৰভুতয়োঃভিষেকঃ ধাৰযন্ত-
স্তিষ্ঠন্তি ইতি

(শ্ৰীকৃষ্ণঃ। ভগৱান বাস-বান্ধীকি আদি মহামিসকলে অভিষেকৰ কাৰণে
আপোনাৰ অপেক্ষা কৰি আছে।)

ইয়াত ৰাজাপ্ৰাপ্তিৰ পাচত অভিষেক মঙ্গলবৰ্দ্ধনা চিত্ৰৰ শাস্তি
প্ৰকাশ কৰা হৈছে, গতিকে ই কৃতিৰ উদাহৰণ।

(৭) প্ৰসাদ :

সেৱা-শুশ্ৰূষা আদিক প্ৰসাদ বোলা হয়। ১৩০

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত : যেনে—

ভীমে কৰা দ্ৰৌপদীৰ কেশবন্ধনৰূপ কাৰ্য্য।

(৮) আনন্দ :

বাঞ্ছিত বস্তুৰ লাভক আনন্দ বোলা হয় । ১৩১

উদাহৰণ সেই বেগীসংহাৰতে ; যেনে—

দ্রোপদী । রিস্তুমৰিদ্ং এদং বাবাঃ ণাধসুস পসাদেন পুণোবি সিক্খিসসম্ ।

‘দ্রোপদী । মই এই চুলিবন্ধা কাম পাহলিয়ে গৈছো, এতিয়া নাপৰ
অন্তঃকৃত্ত আকৌ শিকিম ।)’

(৯) সময় :

দুঃখৰ অৱসানৰ নাম সময় । ১৩২

উদাহৰণ চন্দ্রারলী নাটিকাত : যেনে —

বাসবদত্তা । (বড়ারলীক সারটি ধৰি) আশ্বস্ত হোৱা ভনীটি আশ্বস্ত
হোৱা ।

(১০) উপগৃহন :

বিশ্বায ভাবৰ প্ৰাপ্তিক (আচৰিত হৈ উঠাক) উপগৃহন
বোলা হয় । ১৩৩

উদাহৰণ. মোৰ ৰচিত প্ৰভাৱতী নাটকত—

প্ৰভাসুঃ

দধদিত্বাশ্লেখামিৰ কুস্তমমালাঃ পৰিমল-

ভ্ৰমন্তুঃ স-শ্ৰেণী-ম্বনিভিকপগীতাঃ তত ইতঃ ।

দিগন্তঃ জ্যোতিভিস্তাহিন-কৰগৌবৈৰ্ধৰলয়

ম্লিতঃ কৈলাসাত্ৰিঃ পততি রিয়তঃ পুনৰিদম্ ॥

প্ৰভাসু । [ওপৰেদি অহা নাৰদক দেখি ওপৰৰ পিনে চাই] এইটো কি ?
সৌৰভৰ লোভত উৰি ফুৰা ভোমোৰাৰ গুণ গুণগিৰে মুখৰিত, চিকমিক
বিজুলীৰ দৰে উজ্জল, ফুলৰ মালা পিন্ধি চন্দ্ৰৰ নিচিনা ধবল জ্যোতিৰে দ্বিগন্ত
আলোকিত কৰি ইপিনে সিপিনে অহা-যোৱা কৰিছে ? আকাশৰপৰা কৈলাস
পৰ্বতখন পৰিব ধৰিছেনে কি ?)

(১১) ভাষণ :

সাস্থনাজনক বা হিতকাৰক প্ৰিয়বাক্যক ভাষণ বোলা হয় । ১৩৪

উদাহৰণ চম্ৰকৌশিক নাটকত , যেনে—

ধৰ্ম্ম । তেস্তে আই, ধৰ্ম্মলোকত বাস কৰাহি ।

(১২) পূৰ্ববাক্য :

আগেয়ে উপস্থিত কৰা বিষয় বা বচনৰ পুনঃ উপস্থাপনক পূৰ্ববাক্য বোলা হয় । ১৩৫

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

ভীমঃ । বুদ্ধিমতিকৈ, ক সা ভানুমতী, পৰিভৰতু সম্প্ৰতি
পাণ্ডুদাবান্ ।

‘ ভীম । বুদ্ধিমতিকৈ, এতিয়া ক’ত গৈ ভানুমতী ? এতিয়া বাক পাণ্ডু
পত্নীক অপমান কৰকহি । ’

(১৩) কাব্যসংহাৰ :

যাবদ্বাৰা বৰদানৰ সম্প্ৰাপ্তি অথবা ইচ্ছা বা অৱসৰ প্ৰকাশ
কৰা হয়, তাক কাব্য সংহাৰ বোলে । ১৩৬

উদাহৰণ সকলো নাটকতে , যেনে—“আক তোমাৰ কি উপকাৰ
কৰিব পাৰে ?”—ইত্যাদি ।

(১৪) প্ৰশস্তি :

ৰজা বা দেশ আদিৰ শাস্তি অৰ্থাৎ মঙ্গল প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ
(আলীৰ্বচনৰ) নাম প্ৰশস্তি ॥ ১৩৭

উদাহৰণ প্ৰভাৱতী নাটকত ; যেনে—

ৰজানঃ স্তুতনিৰ্ব্বিশেষমধুনা পশুস্তু নিত্যং প্ৰজা
জীয়াস্তুঃ সদসদ্বিৱেকপটৱঃ সন্তো গুণগ্ৰাহিণঃ ।

শস্যস্বৰ্ণসমৃদ্ধয়ঃ সমধিকা সন্ত কমা-মণ্ডলে

ভূয়াদবাস্তিচাৰিণী ত্ৰিজগতো ভক্তিশ্চ নাৰায়ণে ॥

(এতিয়া বজ্জবিলাকে সৰ্বদায় পুত্ৰবতে প্ৰজা পালন কৰক, ভাল বেয়া বিবেচন কৰি চল। শুশ্ৰূষাটী লোকসকলৰ জয় হওক, পুণ্ডৰী মণ্ডলত শস্য আৰু দান-শেণ আদি সম্পদ বৃদ্ধি হওক, তিনিও লোকৰ জনগণৰ ভগৱান নাৰায়ণত একান্ত ভক্তি হওক ।)

নাটকৰ অন্তত কাবাসংহাৰ আৰু প্ৰশস্তিৰ যোজনা এই একে ক্ৰমে অৰ্থাৎ প্ৰথমতে কাবাসংহাৰ তাৰ পাচত প্ৰশস্তি হব লাগে ।

যোজনাত মন্তভেদ :

ওপৰত কোৱা সন্ধিৰ অজবিলাকৰ নাটকত সমাৱেশৰ বিষয়ে কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্যই কয় যে মুখসন্ধিত উপক্ষেপ, পৰিণ্যাস, যুক্তি, উদ্বেদ আৰু সমাধান, প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা সন্ধিত পৰিসৰ্পণ, প্ৰগমন, বজ্জ, উপন্যাস আৰু পুষ্প, গৰ্ভসন্ধিত অভূতাহৰণ, মাৰ্গ, ত্ৰো (তো) টক, অধিবল আৰু ক্ষেপ ; বিমৰ্ষ সন্ধিত অপবাদ, শক্তি, বাৱসায়, প্ৰৰোচনা আৰু দান অঙ্গ প্ৰদান (গতিকে সেই সেই সন্ধিত এইবিলাকৰ যোজনা অৱশ্যে কৰবা) : ইয়াৰ বাহিৰে বাকীবোৰ সন্ধিৰ অঙ্গৰ যোজনা নাটক বিশেষৰ উপযোগিতা অনুসৰি কৰা হয় । (আনসকল নাট্যাচাৰ্যৰ মতে সকলো সন্ধিতে সেই সেই সন্ধিৰ নিৰ্দিষ্ট সকলো অঙ্গৰ যোজনা আৱশ্যক)

যোজনা বিষয়ে সিদ্ধান্ত :

নাট্যবিদ মনোবীৰসকলে সন্ধিৰ অঙ্গ চৌষষ্টি বিধ বুলি কৈছে । কপকৰ সাৰবস্তু বা মূখ্য অৰ্থ বস । যাতে সেই বসৰ অনুকূল হয় সেই পিনে বিশেষ দৃষ্টি ৰাখি সেইভাৱে সন্ধিৰ অজবিলাকৰ সমাৱেশ কৰিব লগাত পৰে ; গতিকে কেতিয়াবা অনিয়ত ভাৱেও সন্ধিৰ অঙ্গৰ যোজনা কৰিব পাৰি । ১৩৮

যেনে, বেণীসংহাৰ নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কত গৰ্ভসন্ধিৰ ভিতৰতো জুৰ্গোদন আৰু কৰ্ণৰ কথাৰ যোগেদি প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ অঙ্গ সম্প্ৰসাৰণৰ যোজনা সুন্দৰভাৱে কৰা হৈছে। আন ঠাইতো এনেকুৱা সন্ধাঙ্গ প্ৰয়োগৰ ওলট-পালট হোৱা দেখা যায়। আচাৰ্য্য কলট আদিয়ে 'যিটোক যি সন্ধিৰ অঙ্গ ৰূপে বৰ্ণনা হৈছে, তাৰ প্ৰয়োগ সেই সন্ধিত হে কৰিব লাগে' বুলি নিয়ম কৰিছে, সেই নিয়ম দৃষ্টবিকল্প, কাৰণ ৰূপকবোৰত সেই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম দেখা যায়।

যোজনাৰ প্ৰয়োজন :

- (১) অভীষ্ট অৰ্থৰ যোজনা, (২) সামাজিকৰ হৃদয়ত বিস্ময়-ভাৱৰ উদ্ৰেক, (৩) বৃত্তান্তৰ (ঘটনাৰ) বিস্তাৰ সাধন,
- (৪) সামাজিকৰ অন্তৰত নাটক দৰ্শনৰ অন্তৰাগ উৎপাদন,
- (৫) গোপনীয় বিষয়ৰ গোপন আৰু (৬) প্ৰকাশনীয় বিষয়ৰ প্ৰকাশ— এই ছবিধ সন্ধাঙ্গৰ ফল বা প্ৰয়োজন ১৩৯

অঙ্গহীন মানুহ যিদৰে কোনো কাৰ্য্য কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়, অঙ্গহীন কাৰ্গাও সেইদৰে অভিনয়ৰ উপযোগী নহয়। সেই কাৰণে নাযক আৰু প্ৰতিনায়কৰ কথাৰ যোগেদি সন্ধাঙ্গবোৰ সম্পাদিত হ'ব লাগে। নাযক আৰু প্ৰতিনায়কৰ কথাৰ যোগেদি যদি সন্ধাঙ্গৰ যোজনা সম্ভৱপৰ নহয়, তেনেহলে পতাকা আদি অৰ্থপ্ৰকৃতিৰ যোগেদি, সিঙটো সম্ভৱ নহলে বীজ বিন্দু আদি আন যি কোনোবা যোগেদি সন্ধিৰ অঙ্গবিলাকৰ স্বৰূপ সম্পাদন কৰিব লাগে। ১৪০

ৰূপকত যিসকল প্ৰধান পাত্ৰ থাকে, প্ৰায় ভাগতে সেই বিলাকৰ কথোপকথনৰ যোগেদিয়ে সন্ধাঙ্গবিলাকৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু উপক্ষেপ, পৰিকৰ আৰু পৰিচাস এই তিনিটা অঙ্গৰদ্বাৰা বীজৰ সামান্য ভাবেহে (আত্মপ, উদ্ঘাত আৰু উন্মুখ্য) উল্লেখ কৰা হয়, সেইবাবে

এই তিনিটা অঙ্কৰ যোজনা অপ্ৰধান পাত্ৰৰ কথোপকথনৰ যোগেদি কৰাটোৱেই ভাল।

বসাবিভাঞ্জনৰ অৰ্থে সন্ধাঙ্কৰ আবশ্যিকতা :

অকল নাট্যাশাস্ত্ৰৰ নয়াদা বন্ধাৰ কাৰণেই নহয় -- বসাবিভাঞ্জনৰ অৰ্থে এই সন্ধাঙ্কবিলাক সন্নিৱেশ কৰা হয়। ১৪১

সেই কাৰণে, বেণীসংহাৰত ছুগোন্ধন অক ভাষ্কৰ্যমতীৰ বিবাহ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা নাটকৰ মুখ্য বসব (বীৰবসব) উপযোগী নোহোৱা সত্ত্বেও প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ অঙ্কৰূপে যোজনা কৰাটো সেই স্থূলত সেইটো অত্যন্ত অন্তৰ্চিত হৈছে।

যি ঘটনা বা বৃত্তান্তৰ বৰ্ণনা মূল ইতিবৃত্তৰ অবিৰোধী হলেও বস আদি বাঞ্জনৰ অনুপযোগী হয়, তেনেকুৱাবোৰ ঘটনাকো বুদ্ধিমান নাট্যকাৰে অন্যৰূপে অৰ্থাৎ বসাদিৰ অনুকূলৰূপে বৰ্ণনা কৰিব লাগে নাইবা তেনে ঘটনাৰ উল্লেখ নাটকত কেতিয়াও কৰিব নালাগে। ১৪২

য'ত তেনেকুৱা ঘটনাৰ অন্যৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে নাইবা য'ত তেনেকুৱা ঘটনাৰ উল্লেখ বাদ দিয়া হৈছে, এই ছয়োটাৰ উদাহৰণ সকলো ভাল নাটকতে স্পষ্টভাৱে পোৱা যায়।

বৃত্তি নিকপণ :

এতিয়া বৃত্তিৰ কথা কোৱা হৈছে। নাটকাঙ্গি ৰূপক সমূহত উপনিবদ্ধ নাযক নাযিকা আদিৰ বিবিধ ব্যাপাৰ (চালচলন) বিশেষক বৃত্তি বোলা হয়। (১) শৃঙ্খাৰ বসত কৌশিকী বৃত্তি, (২) বাৰ বসত সাক্ষতী বৃত্তি (৩) ৰৌদ্ৰ আৰু বীভৎস বসত আৰভটী বৃত্তি আৰু (৪) সকলো বসতে ভাৰতী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। এই চাৰিপ্রকাৰ বৃত্তি সকলো প্ৰকাৰ নাট্যৰে (অভিনয়ৰ) জননী স্বৰূপ। ১৪৩

কৌশিকী বৃত্তি :

তাৰে ভিতৰত কৌশিকী বৃত্তি, যেনে—

নানাবিধ মনোহৰ বেষণভূষাৰ শোভাৰে যিটো বিচিত্ৰ হৈ উঠে, য'ত পাত্ৰৰ সংখ্যা বেছি, নৃত্যগীতৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু কামোপভোগ অৰ্থাৎ বতিসুখৰ সাধন স্বৰূপ নানাবিধ কাৰ্য্যৰ সমাৱেশ হয়, সুন্দৰ ভাৱবিলাসযুক্ত সেই বৃত্তিকে কৌশিকী বৃত্তি বোলা হয় । ১৪৪

কৌশিকী বৃত্তিৰ চাৰিবিধ অঙ্গ :

(১) নৰ্ম্ম, (২) নৰ্ম্মক্ষুৰ্জ্জ, (৩) নৰ্ম্মফোট, আৰু (৪) নৰ্ম্মগণ্ণ.
এই চাৰিবিধ কৌশিকী বৃত্তিৰ অঙ্গ । ১৫৫

নৰ্ম্ম

তাৰে ভিতৰত প্ৰিয়জ্ঞনৰ মনোবঞ্চক, সূচত্বভাৱে সম্পাদিত, নানা প্ৰকাৰ ক্ৰীড়াবিলাসক নৰ্ম্ম বোলা হয় । প্ৰিয়জ্ঞনৰ মনোবঞ্চক এই নৰ্ম্মত তিনি প্ৰকাৰ, যেনে—(১) কেৱল হাস্য পৰিহাসবদ্বাৰা সম্পাদিত লীলাবিলাস । (২) শৃঙ্খল যুক্ত-হাস পৰিহাসবদ্বাৰা সম্পাদিত লীলাবিলাস আৰু (৩) ভয়মিশ্ৰিত হাস পৰিহাসবদ্বাৰা সম্পাদিত লীলাবিলাস । ১৪৬

তাৰে ভিতৰত কেৱল হাস-পৰিহাসবদ্বাৰা সম্পাদিত নৰ্ম্মৰ উদাহৰণ ৰত্নাৱলী নাটিকাত ; যেনে—

বাসৱদত্তা—(ফলকমুদ্ৰিষ্ঠা সতাসম্) এসা বি-অৱৰা তব সমীবে যা
লিহিদা, এদং কিম্ অজ্ঞ বসন্তস্ত বিগ্লানম্ ।

(বাসৱদত্তা—[চিত্ৰফলকৰ কালে চাই ইতি ইতি] তোমাৰ কাষত যে এই
আন একজনীক চিত্ৰিত কৰা হৈছে, এইটো আধা বসন্তকৰ বুদ্ধিৰে কি ?)

শূক্ৰাৰযুক্ত হাস-পৰিহাসেৰে সম্পাদিত দ্বিতীয় বিধ নৰ্ম্মৰ উদাহৰণ
অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত ; যেনে—

শকুন্তলা । অসংতোসে উণ কিং কৰেদি ?

ৰাজা । ইদম্ (ইতি ব্যৱসিতঃ)

শকুন্তলা : (ৰক্তং ঢোকতে)

(শকুন্তলা ।) [ৰজাৰ প্ৰতি] অসঙ্কট হ'লেনো কি কৰে ?

১৫ : ইয়াকে । এই বুলি চম্বনৰ চেষ্টা কৰে । শকুন্তলাই মুখ ঢাকি ধৰে ।

ভয়মিশ্ৰিত হাস পৰিহাসেৰে সম্পাদিত তৃতীয় বিধ নৰ্ম্মৰ উদাহৰণ
ৰত্নাৱলীত যেনে ; ছবি দেখি —

সুসঙ্গতা । জানিদো মএ ৰস-বৃত্তন্তো সমং চিত্ত ফলএণ । তা দেৱী এ
গত্বে নিবেদইস্‌সম্ ।

সুসঙ্গতা । চিত্তফলকৰ লগতে মই এই সকলো কথা কথাত জানিল ।

এতিয়া মহাৰাণীৰ আগত কওঁগৈ ।)

এইবিলাক ব'কা সম্বন্ধীয় (কথাবে সম্পাদিত) নৰ্ম্মৰে উদাহৰণ
দিয়া হ'ল । এইদৰে বেষভূষা আৰু শাৰীৰিক চেষ্টাৰ যোগেদি সম্পাদিত
নৰ্ম্মৰো উদাহৰণ আছে ।

নৰ্ম্মাশ্বক্ষুৰ্জ্জ :

আৰম্ভতে অতি আনন্দদায়ক হলেও পাচত ভয়ৰ
কাৰণ হৈ উঠা প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ নৱ সমাগমৰ
প্ৰকাশেই কৌশিকী বৃত্তিৰ নৰ্ম্মাশ্বক্ষুৰ্জ্জ নামৰ
অঙ্ক । ১৪৭

ইয়াৰ উদাহৰণ মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ নাটকত ; যেনে—

সঙ্কেত স্থানত গৈ নায়কৰ লগত অভিসাৰিণী মালৱিকাৰ মিলনৰ
সময়ত নায়কৰ উক্তি :

নায়ক ।

বিসৃজ সুন্দৰি সঙ্গমসাধবসং নমু চিৰাং প্ৰভৃতিপ্ৰণয়োন্মুখে ।

প্ৰতিগৃহাণ গতে সহকাৰতাঃ ভ্ৰমতিমুক্তালতাচৰিতং মযি ॥

মালবিকা । ভট্টা, দেৱীএ ভএণ অগ্নাণো বি পিঅঃ কন্তুঃ ন
পাৰেমি—ইত্যাদি ।

(নায়ক । সুন্দৰী এই প্ৰেমমিলনত ভয় পৰি নাগ কৰ, মই বহুদিন ধৰি তোমাৰ
প্ৰণয়লাভৰ কাৰণে উদগ্ৰীৱ হৈ আছোঁ ; তুমি মোৰ প্ৰতি মাদনীলতাই আশ
গছৰ প্ৰতি কৰা আচৰণৰ দৰে আচৰণ কৰ ।

মালবিকা । প্ৰিয়তম, মোৰ প্ৰিয় কামে মহাবাণীৰ ভয়ত কাঁবৰ নোৱাৰাত
পৰিছোঁ) ইত্যাদি ।

নৰ্ম্মক্ষেপট :

এতিয়া কৌশিকী বৃদ্ধিৰ তৃতীয় অঙ্ক নৰ্ম্মক্ষেপটৰ কথা কোৱা
হৈছে—

য'ত (ভয়, হাস, হৰ্ষ, ত্ৰাস, ৰোষ আদি) বিবিধ
ভাৱৰ ঈষৎ প্ৰকাশৰদ্বাৰা সৃচিত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ
ৰতিভাৱ প্ৰকাশ হয়, কৌশিকী বৃদ্ধিৰ সেই অঙ্কক নৰ্ম্মক্ষেপট
বোলা হয় । ১৪৮

উদাহৰণ মালতীমাধৱ নাটকত , যেনে—

মকৰন্দঃ ।

গমনমলসং শূন্যা দৃষ্টিঃ শৰীৰমসৌষ্ঠৱঃ

শ্বসিতমধিকং ক্ৰিষ্যতং স্ম্যৎ কিমশ্চাদিতোতথৱা ।

ভ্ৰমতি ভূৱনে কন্দৰ্পাঙ্কঃ ঝিকাৰি চ যৌৱনং

ললিতমধুৰাস্তেতে ভাৱাঃ স্পিপন্তি চ ধীৰতাম ॥

(মকৰন্দ। মাধৱৰ কি হ'ল? চাল-চলনত আলস্ত, দৃষ্টিত শূন্যতা (উদাস ভাৱ), শৰীৰৰ লাহ বিলাহ কমি গৈছে আৰু হাস-প্ৰহাস বেচি হৈছে। এওঁৰ এনেকুৱাবোৰ অৱস্থা ৰোগৰ কাৰণে হৈছেনে, তাৰ আন কিবা কাৰণ আছে? পৃথিৱীৰ য'তে ততে মদনৰ প্ৰভু চলি আছে, ইপিনে যৌৱন অৱস্থায়ো মাতৃহৰ চিন্তিত বিকাৰ ঘটায়। যৌৱন কালত কামৰূপিত নানাপ্ৰকাৰ হুকুমাৰ আৰু মদুৰভাৱবিলাকেও মাতৃহৰ দৈৱ্য নোহোৱা কৰে।

ইয়াত অলস গমন আদি ভাৱলেশৰদ্বাৰা মাধৱৰ মালতীৰ প্ৰতি অন্তৰাংগ অলপোষাটক প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

নশ্বৰ্গৰ্ত :

ছদ্মবেশী নায়েকৰ প্ৰেমিকাৰ লগত প্ৰচল্লভাৱে কৰা প্ৰেম বাৱহ'ৰক নশ্বৰ্গৰ্ত বোলা হয়। ১৫৯

উদাহৰণ ম'লতী-মাধৱ নাটকতে, যেনে—

সখীবেশধাৰী মাধৱে মালতীক মৰণৰ সঙ্কল্পৰপৰা নিবৃত্ত কৰাৰ বৰ্ণনা।

সাহসী বৃত্তি আৰু তাৰ অঙ্গ চতুষ্টয় নিকপণ :

য'ত বহুলভাৱে সত্ব, শৌৰ্য, ত্যাগ, দয়া আৰু সৱলতা আদি গুণৰ প্ৰকাশ হয়, শত্ৰুৰ প্ৰকাশ কমকৈ থাকে, শোকৰ সম্পৰ্ক নাথাকে, হৰ্ষ আৰু অদ্ভুত ভাৱ প্ৰকাশৰ সামথ্যযুক্ত সেই বৃত্তিয়েই সাহসী বৃত্তি। সাহসীৰ চাৰি প্ৰকাৰ ভেদ বা অঙ্গ কথিত আছে; যেনে—
(১) উৎখাপক, (২) সাংঘাত্য, (৩) সংলাপ আৰু
(৪) পৰিৱৰ্ত্তক। ১৫০

ইয়াৰ ভিতৰত উৎখাপক :

যি বাক্যৰদ্বাৰা শত্ৰু পক্ষক উত্তেজিত কৰা হয়, তেনে বাক্যক উৎখাপক বোলে। ১৫১

উত্থাপকৰ উদাহৰণ মহাৰীৰ চৰিত নাটকত ; যেনে—

আনন্দায় চ বিশ্বায় চ ময়া দৃষ্টোহসি তুংখায় বা

বৈতৃষ্ণান্ত মমাপি সম্প্ৰতি কুতস্তদৰ্শনে চক্ষুঃ ।

ত্বং সঙ্গতা স্বস্থ্য নাস্মি বিষয়ন্তং কিং বধা ৱাহুতৈঃ

অস্মিন্ ৱিশ্ৰুতজ্ঞানদগ্ধ্যাদমনে পাণৌ ধনুৰ্জ্জুতাম্ ॥

(ৰামৰ প্ৰতি বালীৰ উক্তি : তুমি বৰ শ্ৰিয় দৰ্শন হেতুকে তোমাক দেখি মোৰ আনন্দ লাগিছে, (তোমাৰ অনন্ত-সাধাৰণ সৌন্দৰ্য দেখি মোৰ মনত বিস্ময়ে উপজিছে আৰু (তোমাক মই এতিয়াই বধ কৰিব লাগিব হেতুকে) ভয়ে লাগিছে । কিন্তু এতিয়া তোমাৰ দৰ্শনত মোৰ চকুৰ তেপাত পলাব কেনেকৈ ? তোমাৰ সঙ্গস্থলাভৰ অধিকাৰী মই নহ'। গতিকে মিছাতে কথা চোৱাই লাভ কি ? বিশ্ব-বিপাত বান পৰশৰামক যি তাতেৰে দমন কৰিছিল, সেই তাতেৰে দম লোৱাচোন বাক ।)

(২) সাংঘাত্য :

মন্ত্ৰশক্তি, অৰ্ধশক্তি, দৈৱশক্তি অদি শক্তিৰদ্বাৰা সজ্জ-
ভেদ (সজ্জবদ্ধ ভাৱে থকা লোকৰ ভিতৰত বিভেদ সৃষ্টি)
কৰাৰ নাম সাংঘাত্য । ১৫২

মন্ত্ৰশক্তিৰদ্বাৰা সজ্জভেদৰ উদাহৰণ ; যেনে—মহাকবি বিশাখ-দত্তৰ
মুদ্ৰাবাক্সস নাটকত চাণকাৰ মন্ত্ৰণৰদ্বাৰা বাক্সসৰ সহচৰ বিলাকৰ ভিতৰত
বিভেদ সৃষ্টি । অৰ্ধশক্তিৰদ্বাৰা সজ্জভেদৰ উদাহৰণে সেই মুদ্ৰাবাক্সসতে
আছে ; দৈৱ শক্তিৰদ্বাৰা সজ্জভেদৰ উদাহৰণ ৰামায়ণত ; যেনে- ৰাৱণ
বিভীষণৰ ভিতৰত বিভেদ সৃষ্টি ।

(৩) সংলাপ :

বিবিধ ভাৱ প্ৰকাশৰ সামৰ্থ্যযুক্ত গভীৰ উক্তিক সংলাপ
বোলা হয় । ১৫৩

উদাহৰণ বীৰচৰিত নাটকত ; যেনে—

ৰাম : । অয়ং সঃ, যঃ কিল সপৰিৱাক্ষিকৈয়ৱিজয়াৰজিতেন
ভগৱতা নীলমোহিতেন পৰিবৎসৱসহশ্ৰাস্তেৱাসিনে তুভ্যং
প্ৰসাদীকৃতঃ পৰন্তুঃ ?

পৰশুৰাম : । ৰাম, দাশৰথে । স এৱ আৰ্য্যপাদানাং প্ৰিয়ঃ পৰন্তুঃ ।

। ৰাম । 'অ' কুমাৰ কান্তিক আৰু তেওঁৰ সহচৰবিলাকক যুদ্ধত জিনাৰ কাৰণে
সন্তুষ্ট হৈ হাজাৰ হাজাৰ বছৰ ধৰি ধনুৰ্বেদ শিকি থকা তেখেতৰ প্ৰিয় শিষ্য
আপোনাক যে ভগৱান মতেশ্বৰে পুৰস্কাৰ দিছিল, এইখনেই সেই কুঠাৰ নেকি ?

পৰশুৰাম । হয়, দশৰথনন্দন ৰাম, এইখনেই পূজনীয় গুৰুদেৱৰ সেই মৰমৰ
কুঠাৰ ।—ইত্যাদি ।

(৪) পৰিৱৰ্ত্তক :

যত প্ৰস্তুত কাৰ্য্যৰ বাহিৰেও আম কাৰ্য্য কৰাৰ কথা
কোৱা হয়, সেয়ে পৰিৱৰ্ত্তক । ১৫৪

উদাহৰণ বেণী সংহাৰ নাটকত ; যেনে—

ভীমঃ । সহদেৱ ! গচ্ছ হং গুৰুমমুৰ্ত্তম্ ; অহমপি অস্ত্ৰাগাৰং
প্ৰশিষ্যাসুধসহায়ে ভৱামীতি যাৱৎ । অথৱা আমন্ত্ৰিষিত্বৈৱ
ময়া পাকালৌ ।

(ভীম । সহদেৱ, ঘোৰা তুমি পূজনীয় মহাৰাজৰ লগত থাকাগৈ । ময়ে
অস্ত্ৰাগাৰত সোমাই অস্ত্ৰ লৈ আহোঁগৈ । মই দ্ৰোণদীকে মাত লগাই আহিব
লাগিব) ইত্যাদি ।

আবভটী বৃত্তি আৰু তাৰ অঙ্গ নিকপণ :

মায়া ইন্দ্ৰজাল (যাছ), সংগ্ৰাম, ক্ৰোধ, অৰ্ধৈৰ্য্য আদি

ব্যাপাৰযুক্ত, বধ-বন্ধন আদি কাৰ্য্য-কলাপৰ প্ৰকাশক
উগ্ৰ স্বভাৱৰ বৃত্তিক আৰম্ভটী বৃত্তি বোলা হয়। এই
আৰম্ভটী বৃত্তি চাৰি প্ৰকাৰৰ বুলি কথিত আছে, যেনে—

- ১) বস্তুউত্থাপন (২) সংকেট, (৩) সংক্ষিপ্তি আৰু
(৪) অৱপাতন। ১৫৫

(১) বস্তু উত্থাপন :

মায়া আদিৰদ্বাৰা বস্তুৰ (যি কোনো ঘটন'ৰ) উপস্থাপনকে
বস্তু উত্থাপন বোলা হয় ॥ ১৫৬

উদাহৰণ উদাস্তৰাঘৱ নাটকত, যেনে—

জীয়ন্তে জয়িনেহপি সাল্লতিমিৰব্ৰাতৈৱয়দ্যাপিভি

ভাস্তন্তঃ সকলা বৱেৰপি কৰাঃ কস্মাদকস্মাদমৌ।

এতে চোগ্ৰকবন্ধকৰ্ণ-কধিৰৈৰাধ্যমানোদৰাঃ

মুঞ্চতাননকন্দৰানলমুচন্তীত্ৰান্ বৰান্ ফেৰৰাঃ ॥

(আকাশমণ্ডল আচ্ছন্ন কৰি গেলোৱা এই ঘনঘোৰ অন্ধকাৰে অকস্মাতে আঁঠি
হৃদ্যৰ বিশ্ববিজয়ী প্ৰচণ্ড কিৰণৰাশিকে অভিভূত কৰি পেলালে আৰু ভয়ঙ্কৰ
কবন্ধৰ ডিঙিৰ কধিৰ পানেৰে পেট ওলমি পৰা, গুহাৰ নিচিনা মুখৰপৰা ছুই
গেলোৱা ফেকুৱাবিলাকে বিকট বাৰ পাৰিব লাগিছে। ”) ইত্যাদি

(২) সংকেট :

ক্ৰোধাধিত আৰু হৰাধিত পক্ষ বিপক্ষৰ সংঘৰ্ষক সংকেট

বোলা হয় ॥ ১৫৭

'উদাহৰণ; যেনে—মালতীমাধৱ নাটকত মাধৱ আৰু অঘোৰ ঘটন
সংঘৰ্ষ।

(৩) সংক্ষিপ্ত :

শিল্প কৌশলেৰে নাইবা যি কোনো উপায়েৰে বস্তু বিশেষৰ সংক্ষেপকৰণক (সংক্ষিপ্তভাৱে কৰা বচনাক) সংক্ষিপ্তি বোলা হয় আৰু এক নাটকীয় পাত্ৰৰ ঠাইত আন নাটকীয় পাত্ৰৰ, নাইবা এক প্ৰকাৰৰ নাটকীয় পাত্ৰৰ ঠাইত আন এক প্ৰকাৰৰ উপস্থিতিকো সংক্ষিপ্তি বোলা হয়। ১৫৮

উদাহৰণ, যেনে উদয়ন-চৰিত নাটকত কাঠৰ হাতীৰ আৱিৰ্ভাৱ। দ্বিতীয় প্ৰকাৰ সংক্ষিপ্তিৰ উদাহৰণ ; যেনে—মহাৰীৰ চৰিত নাটকত মৃত বালীৰ ঠাইত স্ত্ৰীৰ উপস্থিতি : অথবা পৰশু-বামৰ উদ্ধাৰলি যোৱাৰ পাচত শাস্ত্ৰ ভাৱে (উদ্ধৃত পৰশু-বামৰ ঠাইত শাস্ত্ৰ পৰশু-বামৰ) উপস্থিতি, “পুণ্যা ব্ৰাহ্মণ জাতিঃ” --(পৱিত্ৰ ব্ৰাহ্মণ জাতি) ইত্যাদি শ্লোকত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

(৪) অবপাতন :

ভিতৰলৈ যোৱা বা বাহিৰ ওলোৱা (ইফালে সিফালে অহা-যোৱা) আৰু ত্ৰাস, হৰ্ষ, পলায়ন আদিৰপৰা হোৱা ঠেলাঠেলি বা হেঁচাহেঁচিক অৱপাতন বোলা হয়। ১৫৯

উদাহৰণ ; যেনে—কৃত্যাবাৰণ নাটকৰ ষষ্ঠ অঙ্কত “খড়া হাতত লৈ প্ৰৱেশ” কৰাবপৰা সেই মানুহজনৰ নিজাকামলৈকে।

চতুৰ্থ বৃত্তি ভাৰতী :

ভাৰতী বৃত্তিৰ কথা আগেয়ে (স্থাপনা নিৰূপণ প্ৰসঙ্গত) কোৱা হৈছে। ১৬০

নাট্যোক্তি নিৰ্দেশ :

এতিয়া নাট্যত ব্যৱহৃত উক্তিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—
আনে মুহূৰ্ত্তনাকৈ নিজে নিজে কোৱা কথাকে নাট্যত স্বগত বা
আত্মগত বুলি উল্লেখ কৰা হয়।

সকলোৰে শ্ৰৱণযোগ্য (সকলোৱে শুনাকৈ কোৱা) কথাক
নাট্যত প্ৰকাশ উক্তি বোলা হয়, যি কথা আঁতৰি গৈ কোনো
লোকৰ আগত গোপনে কোৱা হয়, তাক অপৰাৰিত উক্তি
বোলা হয়।

ত্ৰিপতাক নামৰ হাতৰ মুদ্ৰাৰদ্বাৰা আনক আঁৰ কৰি কথাৰ
মাজত পাত্ৰসমূহৰ পৰস্পৰৰ ভিতৰত যি আলোচনা হয়,
তাক নাট্যত জনাস্তিক উক্তি বোলা হয়।

কোনো পাত্ৰ বক্তৃতাৰ উপস্থিত নোহোৱাকৈয়ে কোনোৱে
কোৱা কিবা কথা শুনা যেন দেখুৱাই “কি, কি কৈছা ?” ইত্যাদি
কথাৰ নাট্যত প্ৰয়োগক (অনুপস্থিত পাত্ৰৰ কথাক)
আকাশভাষিত বোলা হয়। ১৬১

যি কথাটো যি মানুহৰপৰা গোপনে ৰাখিব লগা হয়, সেই মানুহক
আঁতৰত ৰাখিবৰ কাৰণে অনামিকাৰ বাহিৰে সকলো কেইটা আঙুলি
ওপৰলৈ তুলি হাতৰ ত্ৰিপতাক মুদ্ৰাৰে ইঙ্গিত দি আন লোকৰ লগত যি
মন্ত্ৰণা (আলোচনা আলোচনা) কৰা হয়, সেয়ে জনাস্তিক উক্তি। যাক
শুনাব খোজা নহয়, তাক আঁতৰত ৰাখি যি গোপন কথা কোৱা হয় সেই
উক্তিক বোলা হয় অপৰাৰিত। বাকী স্বগত আদি উক্তিৰ লক্ষণ সুস্পষ্ট,
গতিকে তাৰ ব্যাখ্যাৰ আৱশ্যক নাই।

নাটকীয় পাত্ৰৰ লক্ষণৰ নিয়ম :

নাটকত উল্লিখিত বৈশিষ্ট্যৰ নামৰ অন্তত দত্তা, সিদ্ধা, বা সেনা
শব্দ থাকিব লাগে। বণিক্ (সদাগৰ) লোকৰ নামৰ অন্তত

প্ৰায়ে দত্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ থাকে। দাস আৰু দাসীৰ নাম
বসন্ত আদি ঋতুত বৰ্ণনীয় বস্তুৰ নাম অমুসৰি ৰাখিব
লাগে। ১৬২

বেশ্যাৰ নাম ; যেনে—বসন্তসেনা ইত্যাদি। বণিকৰ (সদাগৰৰ)
নাম ; যেনে—বিষ্ণুদত্ত আদি। দাসৰ নাম ; যেনে—কলহংস আদি।
দাসীৰ নাম, যেনে—মন্দাৰিকা ইত্যাদি।

নাটকৰ নামকৰণৰ নিয়ম :

নাটকৰ তেনেকুৱা নাম ৰাখিব লাগে, যাতে নামটোৰ
ভিতৰত নাটকৰ বিষয় বস্তুৰ সূচনা থাকে। ১৬৩

উদাহৰণ ; যেনে—ৰামাভূদয় আদি।

প্ৰকৰণ আদিৰ নাম নিৰূপণ :

প্ৰকৰণ আদিৰ নামত সেই ৰূপকৰ নায়ক নায়িকাৰ
নামৰ উল্লেখ থাকিব লাগে। ১৬৪

উদাহৰণ . যেনে—মালতীমাধৱ ইত্যাদি।

নাটিকা আদিৰ নামকৰণ :

নাটিকা আৰু সটুক আদিৰ নাম নায়িকাৰ নামবিশিষ্ট
(নায়িকাৰ নাম অমুসৰি) হ'ব লাগে। ১৬৫

যেনে—বস্ত্ৰালী, কৰ্ণবমঞ্জৰী ইত্যাদি।

নাটকত শব্দ প্ৰয়োগৰ বিশেষত্ব :

নাটকত গম্ ধাতুৰ প্ৰয়োগৰ পৰিবৰ্ত্তে প্ৰায়ে গ্যন্ত
(নিজন্ত) সাধ্ ধাতুৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। ১৬৬

উদাহৰণ, যেনে—অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত ৰাধি ছদ্মনে 'আমি যাওঁ'
এই কথা বুজাবলৈ "গচ্ছাৱঃ" শব্দে তাৰ পৰিবৰ্ত্তে "সাধৱাৱস্তাৱঃ"
বুলি কৈছে।

নাটকত পাত্ৰৰ সম্বোধনৰ প্ৰকাৰ :

নাটক আদিত সেরক বা ভূতাই বজাক (প্ৰভুক) 'স্বামী' বা 'দেৱ' বুলি আৰু নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকে 'ভট্ট' শব্দৰে সম্বোধন কৰা নিয়ম।

এজন বজাই আন এজন বজাক 'বয়স্তু' বুলি সম্বোধন কৰে, বিদূষকেও বজাক 'বয়স্তু' বুলি মাতে। ঋষি আদি পৃষ্ঠনীয় লোকে বজাক 'ৰাজন' বুলি নাইবা অপত্যপ্ৰত্যয়াস্ত পূৰ্ব-পুৰুষৰ নামবাচক (পৌৰৱ, ৰাঘৱ ইত্যাদি) শব্দৰদ্বাৰা সম্বোধন কৰিব লাগে।

ব্ৰাহ্মণ এজনে আন এজন ব্ৰাহ্মণক ইচ্ছামতে নাম কাটি বা অস্থ যোগ্য শব্দৰে সম্বোধন কৰিব লাগে। ব্ৰাহ্মণেতৰ লোকে ব্ৰাহ্মণক বিপ্ৰ বা আগা বুলি আৰু বজাই বিদূষকক 'বয়স্তু' বুলি নাইবা নাম কাটি মাতিব লাগে।

নটী আৰু সূত্ৰধাৰে পৰস্পৰে 'আগা' শব্দৰ দ্বাৰা সম্বোধন কৰিব অৰ্থাৎ নটীয়ে সূত্ৰধাৰক আগা আৰু সূত্ৰধাৰে নটীক আগা বুলিব।

পাৰিপাশ্বিক (লগুৱাই) সূত্ৰধাৰক 'ভাৱ' বুলি মাতিব লাগে। সূত্ৰধাৰে পাৰিপাশ্বিকক মাতিবলৈ হলে 'মাৰিষ' বুলি মাতিব লাগে। নীচশ্ৰেণীৰ মানুহে নিজৰ সমকক্ষ লোকক সম্বোধন কৰাত 'হণ্ডে' ব্যৱহাৰ কৰে। উত্তম শ্ৰেণীৰ লোকে নিজৰ সমকক্ষ লোকক 'বয়স্তু' বুলি সম্বোধন কৰে। মধ্যম শ্ৰেণীৰ লোকে নিজৰ সমকক্ষ লোকক সম্বোধন কৰি বুলি হলে 'হংহো' (হে) শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। ভায়েকে ককায়েকক 'আৰ্য্য' বুলি মতাৰ নিয়ম।

দেৱতা ঋষি আৰু সন্ন্যাসীক সম্বোধন কৰোঁতে সকলোৱে 'ভগৱন' বুলি সম্বোধন কৰিব লাগে। বিদূষকে ৰাণী আৰু দাসীক 'ভৱতী' শব্দৰে সম্বোধন কৰিব লাগে।

সাৰথিয়ে বৰ্খীক 'আয়ুত্মন' পদেৰে সম্বোধন কৰে। কম বয়সৰ লোকে বয়ঃস্থ লোকক 'তাত' বুলি মাতিব লাগে। পিতাকে পুত্ৰক মাতিবলৈ 'বৎস', 'পুত্ৰক', 'তাত' (বোপা) এই বিলাক শব্দ আৰু তাৰ নিজৰ নাম নাইবা গোত্ৰনাম ব্যৱহাৰ কৰাৰ নিয়ম।

সেইদৰে গুৰুৱে শিষ্যক নাইবা ককায়েক ভায়েকক সম্বোধন কৰোঁতেও 'বৎস', 'তাত' আৰু নিজৰ নাম বা গোত্ৰনাম ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকে ৰাজ-অমাত্যক 'আৰ্গা' বুলি মাতে কিন্তু ব্ৰাহ্মণে হলে ৰাজ অমাত্যক অমাত্য বা সচিব বুলি সম্বোধন কৰে।

জনা-বুজা লোকে উপস্থী আৰু বীতৰাগ (বৈৰাগী) লোকক 'সাধু' বুলি সম্বোধন কৰে। শিষ্য আদিয়ে গুৰু আদি পূজনীয় লোকক নিজ ইচ্ছামতে গৃহীত সন্মানবাক্যক উপাধিৰে (ভগৱন, মহাভাগ ইত্যাদি শব্দেৰে) সম্বোধন কৰিব লাগে। আচাৰ্য্যক 'উপাধ্যায়' আৰু ৰজাক 'মহাৰাজ' বুলি সম্বোধন কৰা নিয়ম। যুৱৰাজক 'স্বামী' আৰু ৰাজপুত্ৰক 'ভৰ্তৃদাৰক' বুলি মাতিব লাগে। নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকে উপযুক্ত ৰাজকুমাৰক 'ভদ্ৰ', 'ভদ্ৰমুখ' ইত্যাদি শব্দেৰে সম্বোধন কৰিব লাগে। প্ৰজা বিলাকে ৰাজকুমাৰীক 'ভৰ্তৃদাৰিকা' বুলি সম্বোধন কৰিব লাগে।

উচ্চ, নীচ আৰু মধ্যমশ্ৰেণীৰ লোকে ত্ৰিবোতাক সম্বোধন কৰোঁতে তেওঁৰ পতিৰ সম্বোধনত যি শব্দ যেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেই শব্দকে তেনেকৈ (স্ত্ৰীলিঙ্গত) ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। সমান শ্ৰেণীৰ ত্ৰিবোতাৰ এজনীয়ে আন জনীক সম্বোধন কৰোঁতে 'হলা' (হে) শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। লিগিৰীক সম্বোধন কৰোঁতে 'হজ্জে', বেষ্টাক সম্বোধন কৰোঁতে অঙ্ককা, আৰু

কুট্টনীক সম্বোধন কৰোতে ‘অম্বা’ (আই) বুলি সম্বোধন কৰা হয়। অল্পগত লোকে পূজনীয়া বৃদ্ধা ভিৰোতাকো ‘অম্বা’ (আই) বুলি সম্বোধন কৰে। পাষণ্ড (কাপালিক আদি) লোকক তেওঁবিলাকৰ সম্প্ৰদায়ত প্ৰচলিত শব্দৰে সম্বোধন কৰা হয়।

শক-যৱন আদি জাতীয় লোকক ভদ্ৰ, দস্ত আদি উপনামেৰে সম্বোধন কৰিব লাগে। ইয়াত উল্লেখ কৰাৰ বাহিৰে আনবিলাক লোকক সম্বোধন কৰোতে তেওঁবিলাকৰ কৰ্ম, শিল্প বা জাতি যাৰ যেনেকুৱা, তদনুৰূপ উপনাম উপাধি বা যথোচিত ভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। ১৬৭

ৰূপকৰ ভাষা নিৰূপণ :

এতিয়া কি ৰূপকৰ কত কি ভাষা হব লাগে তাৰে কথা কোৱা হৈছে। উচ্চশ্ৰেণীৰ সুশিক্ষিত পুৰুষৰ কথাত সংস্কৃত ভাষা আৰু তেনেকুৱা (উচ্চশ্ৰেণীৰ সুশিক্ষিত) মহিলাৰ কথাত সৌৰসেনী (প্ৰাকৃত বিশেষ) ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰা উচিত বুলি নাট্যবিদসকলে কয়। এনেকুৱা (আভিজাত্য সম্পন্ন) ভিৰোতাৰ গীততো মহাবাহী (প্ৰাকৃতবিশেষ) ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

ৰূপকত ৰাজ অস্ত্ৰপুৰত বাস কৰা (বাওনা কুঁজা আদি) পৰিচাৰকৰ ভাষা মাগধী প্ৰাকৃত, আৰু ৰাজপুত্ৰ আদি শ্ৰেষ্ঠজনৰ নাইবা সদাগৰ সকলৰ ভাষা অৰ্দ্ধমাগধী হব লাগে।

বিদূষক আদিৰ কথাত গৌড়ী আদি প্ৰাচ্য ভাষাৰ, ধূৰ্ত্তৰ (টেটোনৰ) কথাত আৱন্তী ভাষাৰ আৰু সৈনিক, সাধাৰণ নাগৰিক, তথা জুৱাৰীৰ কথাত দাক্ষিণাত্য (বৈদৰ্ভী) ভাষা প্ৰয়োগ কৰা হয়।

শৱৰ আৰু শক-যৱন আদিৰ উক্তিত শাৱৰী ভাষা, উত্তৰ দেশীয় লোকৰ উক্তিত বাহুলীক ভাষা আৰু দ্ৰাবিড়াদি দক্ষিণদেশীয় লোকৰ কথাত দ্ৰাবিড়ীভাষা প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। আতীৰসকলৰ কথাত আতীৰী আৰু চণ্ডাল পুৰুষ আদিৰ কথাত চাণ্ডালী ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰা উচিত। মিস্ত্ৰীবিলাকৰ আতীৰী ভাষা আৰু পত্ৰ-ব্যৱসায়ীবিলাকৰ মুখত শাৱৰী ভাষাৰ প্ৰয়োগ বিধেয়। সেইদৰে কমাৰ চৰ্মকাৰ আদিৰ কথাত আতীৰী বা শাৱৰী ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। পিশাচৰ (এক প্ৰকাৰ দেৱযোনি) ভাষা পৈশাচী হব লাগে। উত্তম বা মধ্যম শ্ৰেণীৰ লোক আৰু দাসী বিলাকৰ কথাত সৌৰসেনী ভাষা প্ৰয়োগ কৰা হয়।

বালক, নপুংসক, নিম্নশ্ৰেণীৰ দৈবজ্ঞ, উদ্বাস্ত আৰু আতুৰ লোকৰ কথাত সাধাৰণতে সৌৰসেনী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ হয়, কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত এই বিলাকৰ কথাত সংস্কৃত ভাষাবো প্ৰয়োগ দেখা যায়। ঐশ্বৰ্য্য মদমন্ত্ৰ, দাৰিদ্ৰ্য্য প্ৰপীড়িত ভিক্ষুক অথবা গছৰ বাকলি পিন্ধা পৰিত্ৰাজকৰ কথাত প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে।

উত্তম শ্ৰেণীৰ ব্ৰহ্মচাৰিণী বা সন্ন্যাসিনীৰ উক্তি সংস্কৃত ভাষাত হোৱা উচিত। ৰাণী, মন্ত্ৰীকণ্ঠা আৰু বেজাৰ উক্তিভো সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ অভিমত। (বিশেষ প্ৰয়োজন অনুসৰি) উচ্চশ্ৰেণীৰ লোক আদিৰ কথাতো নিৰ্দিষ্ট ভাষাৰ পৰিৱৰ্ত্তে আন ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

ভিৰোতা, সখী, বালক, বেজা, জুৱাৰী আৰু অঙ্গৰাৰ কথাতো ভেৰ্ণবিলাকৰ বৈদগ্ধ্য (বিচক্ৰণতা) প্ৰকাশৰ

অৰ্থে মাজে মাজে সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব
লাগে। ১৬৮

এইবিলাক ভাষা ব্যৱহাৰৰ উদাহৰণ মূলগ্ৰন্থ বিলাকৰপৰাই বুজি
লব। এই ভাষাবিলাকৰ স্বৰূপ বুজিবৰ কাৰণে উপযোগী লক্ষণ
অমাৰ পৃষ্ঠনীয় পিতৃদেৱৰ ৰচিত ‘ভাষাৰ্ণৱ’ নামক গ্ৰন্থত আছে।

নাট্য লক্ষণ আৰু নাট্যৰ অলঙ্কাৰ :

ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰ নাট্য লক্ষণ, তেত্ৰিশ প্ৰকাৰ নাট্যালঙ্কাৰ,
তেৰবিধ বীথাক আৰু দহবিধ লাস্তৰ অঙ্ক আছে। বসান্ধি-
ব্যক্তিৰ কাৰণে ইয়াৰ য’ত যিটোৰ প্ৰয়োজন হয়, তাতেই তাৰ
যথাযোগ্য ভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। ১৬৯

মূলশ্লোকৰ —“প্ৰযোজ্যানি” (প্ৰয়োগ কৰিব লাগে) পদটোৰ
অন্থয় “যথালভম্” (যথাযোগ্যভাৱে) এই পদৰ লগত আৰু
‘ইযাত’ মানে, নাটকত বুলি বুজিব লাগিব।

নাট্য লক্ষণ নিৰূপণ :

সেইবিলাকৰ ভিতৰত এতিয়া নাট্যলক্ষণৰ কথা কোৱা হৈছে।
যেনে—(১) ভূষণ, (২) অঙ্কৰ সজ্জাত, (৩) শোভা,
(৪) উদাহৰণ, (৫) হেতু, (৬) সংশয়, (৭) দৃষ্টান্ত,
(৮) তুল্যতৰ্ক, (৯) পদোচ্চয়, (১০) নিদৰ্শন, (১১) অভিপ্ৰায়,
(১২) প্ৰাপ্তি, (১৩) বিচাৰ, (১৪) দ্বিষ্ট, (১৫) উপদ্বিষ্ট,
(১৬) গুণাতিপাত, (১৭) গুণাতিশয়, (১৮) বিশেষণ,
(১৯) নিকৃষ্টি, (২০) সিদ্ধি, (২১) ভ্ৰংশ, (২২) বিপৰ্য্যয়,
(২৩) দক্ষিণ্য, (২৪) অল্পনয়, (২৫) মালা, (২৬) অৰ্থাপত্তি
(২৭) গৰ্হণ, (২৮) পৃচ্ছা, (২৯) প্ৰসিদ্ধি, (৩০) সাক্ষ্য,
(৩১) সংক্ষেপ, (৩২) গুণকীৰ্ত্তন, (৩৩) লেশ, (৩৪) মনোৰথ,

(৩৫) অমুক্তসিদ্ধি আৰু (৩৬) প্ৰিয়বচন-- এই ছয়ত্ৰিশটা
নাট্যৰ লক্ষণ । ১৭০

ভূষণ :

তাৰে ভিতৰত মাধুৰ্যাদি গুণ আৰু অমুপ্ৰাস উপমা
আদি অলঙ্কাৰেৰে কাব্য শৰীৰত কৰা সৌন্দৰ্য্য সংযোগক
'ভূষণ' বোলা হয় । ১৭১

ইয়াৰ উদাহৰণ : যেনে -

অক্ষিপস্তাবরিন্দানি মুগ্ধে ত্বর মুখশ্ৰিয়ম্ ।

কে'ষদণ্ডসমগ্ৰাণা' কিমেষামস্তি ছক্ৰবম্ ॥

। সুন্দৰী, তোমাৰ মুখ শোভাক পৰাজয় কৰিবৰ কাৰণে এটো পদুমবিলাক উঠি
পাৰি লাগিছে । ইহঁত কোষ । উপমেয়-পক্ষে বীজ-কোষ আৰু উপমান-পক্ষে
বাত্তকোষ), আৰু ৮৩২ । উপমেয়-পক্ষে নলা আৰু উপমান পক্ষে বাজদণ্ডৰ)
দ্বাৰা 'সকলো' প্ৰকাৰ শক্তি সম্পন্ন, গতিকে ইহঁতে কৰিব নোৱাৰা কাম কি আছে ?

[ইয়াত প্ৰথম পদৰ মাধুৰ্য্য গুণ, বাকী তিনি পদৰ প্ৰশাসন গুণ আৰু
'অৰ্থ ভ্ৰমমূলক অৰ্থাত্মক ভ্ৰাস অলঙ্কাৰৰদ্বাৰা কাব্যত সৌন্দৰ্য্যাদান কৰা হৈছে ।]

অক্ষৰ-সজ্জাত :

বসিক লোকৰ মনোগ্ৰাহী অৰ্থৰ প্ৰকাশক অথচ পৰিমিত
(অল্পসংখ্যক) শ্লিষ্ট অক্ষৰৰ সমাবেশেৰে যি বৰ্ণনা কৰা হয়,
তাকে অক্ষৰ-সজ্জাত বোলে । ১৭২

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তলা নাটকত ; যেনে --

ৰাজা । কচিং সখীং ৰো নাতি বাধতে শৰীৰসস্তাপঃ ?

প্ৰিয়ম্বদা । সংপদং লক্কোসহো উতসমং গমিসসদি ।

(ৰজা । এতিয়া তোমালোকৰ সখীক শৰীৰৰ উত্তাপে বেচি কষ্ট দিয়া নাইতো ?
প্ৰিয়ম্বদা । সম্প্ৰতি ঔষধ পৰিছে যেতিয়া অস্থখ কমি যাব ।)

শোভা :

যত উপমান ৰূপে উপস্থাপিত প্ৰসিদ্ধ অৰ্থৰ লগে লগে কোনো
অপ্ৰসিদ্ধ অৰ্থাৎ নিগূঢ় অৰ্থ উপমেয় ৰূপে প্ৰকাশ হৈ উঠে,
বসিক লোকৰ হৃদয়হাৰী সেই বৰ্ণনা-ভঙ্গীকে শোভা বোলা
হয়। ১৭৩

উদাহৰণ : যেনে—

সদংশসম্ভৱঃ শুদ্ধঃ কোটিদোহপি গুণাশ্ৰিতঃ ।

কামঃ ধনুৰিব ক্ৰূৰো বৰ্জ্জনীয়ঃ সত্যং প্ৰভুঃ ॥

(সদংশ সম্ভৱ (ভাল বাহুবদ্ধাৰ তৈয়াৰী) শুদ্ধ (কোনো খুত নথক) কোটিম
(অসংখ্য শত্ৰু সংহাৰক) আৰু গুণাশ্ৰিত (গুণ লগোৱা) ক্ৰূৰ (কুটিল বৈৰ) ধনুৰ
দৰে সদংশসম্ভৱ (ভাল বংশত ওপজা), শুদ্ধ (পৱিত্ৰ আচাৰ সম্পন্ন), কোটিম
(মহাদানী) = আৰু গুণাশ্ৰিত (মহাগুণী) চলেও ক্ৰূৰ (কুটিল হৃদয়ৰ) বজা
বা গৰাকী সম্বন্ধে সকলৰ বৰ্জ্জনীয়)

উদাহৰণ :

যন্ত নিগূঢ়াৰ্থক বা তুল্যাৰ্থক বাকাৰদ্বাৰা কোনো নিগূঢ় অৰ্থচ
অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ প্ৰতিপাদন কৰা হয়, সেই বিধ নাট্যলক্ষণৰ
নাম উদাহৰণ। ১৭৭

যেনে—

অনুযান্ত্যা জনাতীতঃ কাস্তুঃ সাধু ইয়া কৃতম্ ।

কা দিনশ্ৰীৰ্নিনাৰ্কেণ কা নিশা শশিনা ৱিনা ॥

(সীতাৰ প্ৰতি নম্ৰতাৰ উক্তি : মি জনাতীত অৰ্থাৎ নিৰ্জনে বনবাসসলৈ
যোৱা আৰু লোকোত্তৰ চৰিত্ৰসম্পন্ন প্ৰিয়তম স্বামীৰ অনুকৰণ কৰি বৰ ভাল কাম
কৰিছা ; সূৰ্য্য ব্যতিৰেকে দিনৰ শোভা কি আছে আৰু চন্দ্ৰ নহলে নিশাই বা কি ?)

হেতু :

অভিमत অৰ্থৰ অৱবোধক সংক্ষিপ্ত অৰ্থচ যুক্তিপূৰ্ণ বাকাই

হেতু। ১৭৫

উদাহৰণ ; যেনে—বেগীসংহাৰ নাটকত ভীমৰ প্ৰতি দাসী—

চেটী। এবং মএ ভগিদং ভাণুমদি ! তুহমাং অমুকেষু কেসেহু
কধং অক্ষাণং দেৱীএ কেসা সংজমিঅংতি স্তি ।

(দাসী। মই এটমৰে ভাৰুমতীক কলোঁ ; তোমালোকে চুলিৰ খোপা নেমেলাটেক
মতাংগী হোপদীয়ে কেনেটকৈ চুলিৰ খোপা বান্ধিব ?)

সংশয় :

য'ত কোনো অজ্ঞাত অথচ সাৰভূত অৰ্থৰ বিষয়ে
অনিশ্চয়তা প্ৰকাশ কৰা হয়, তেনেকুৱা বাক্যই সংশয়
নামৰ নাটালক্ষণ । ১৭৬

উদাহৰণ যযাতি বিজয় নাটকত , যেনে—

ইয়ং স্বৰ্গাধিনাথশ্চ লক্ষ্মী কিং যক্ষকনাকা ।
কিঞ্চাস্ত বিষয়শ্চৈৱ দেৱতা কিমু পাৰ্বতী ॥

(এওঁ কোন, স্বৰ্গাধিপতি ইন্দ্ৰৰ ৰাজলক্ষ্মীদেৱী নে পাৰ্বতী ?)

দৃষ্টান্ত :

যত কোনো পদাৰ্থৰ (সাধাৰ) সাধনৰ অৰ্থে উপস্থাপিত হেতুৰ
মনোহৰ নিদৰ্শন উল্লেখ কৰা হয়, সেয়ে দৃষ্টান্ত । ১৭৭

উদাহৰণ , যেনে—বেগীসংহাৰ নাটকত সহদেৱ : প্ৰতি ভীম । আৰ্য্য,
উচিতমেৱৈতন্ত্ৰাঃ, যতো হৃষ্যোধন কলত্রং হি সা ।

(ভীমৰ প্ৰতি) আৰ্য্য, তেওঁৰ (ভাৰুমতীৰ) পক্ষে এই কথা ঠিকেই হৈছে,
কাৰণ তেওঁ যে হৃষ্যোধনৰ পত্নী)

তুল্যতৰ্ক :

প্ৰস্তুত প্ৰসিদ্ধ অৰ্থৰ পৰামৰ্শৰদ্বাৰা অপ্ৰস্তুত (অপ্ৰত্যক্ষ)
অৰ্থৰ অনুসন্ধান বা অবগমৰ নাম তুল্যতৰ্ক । ১৭৮

উদাহৰণ বৈশিষ্ট্যৰ নাটকতে ; যেনে—

প্ৰায়েগৈ হি দৃষ্টিতে কামঃ স্বপ্নাঃ শুভাশুভাঃ ।

শতসংখ্যা পুনৰিয়ং সানুজং স্পৃশন্তীৰ মাম্ ॥

(মাহুহে প্ৰায়ে শুভাশুভ নানা প্ৰকাৰৰ সপোন দেখে । কিন্তু ইয়াত যি এশ সাপ মৰাৰ সপোন দেখা গৈছে, সেই এশ সংখ্যাটো (মোৰ এশ ভাই থকাৰ কাৰণে) মোৰ আৰু মোৰ ভাইহঁতৰ গাত পৰিছে যেন পাহৰ্ছোঁ ।)

পদোচ্চয় :

অৰ্থৰ অন্তৰূপে পদৰ সমাবেশক (অৰ্থাৎ কোমল অৰ্থত কোমল পদ আৰু কঠোৰ অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে কঠোৰ পদৰ প্ৰয়োগক) পদোচ্চয় বোলা হয় । ১৭৯

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত , যেনে -

অবঃ কিশলয়ঃ গঃ কোমলৱিটপাত্মকাৰিণো বাহু ।

কুসুমমিৰ লোভনীয় যৌৱনমঙ্গেষু সম্ভদম্ ॥

(শকুন্তলাৰ অদৰ কুঁহপাতৰ দৰে বহুদূৰ বাহুতখন লতাৰ স্তম্ভকোমল মালব দৰে মনোহৰ আৰু প্ৰতি অঙ্গতে দুলব দৰে লোভনীয় যৌৱন যেন সজাহ খোৱা হৈছে ।)

ইয়াত (শকুন্তলাৰ অৰ্থৰ অন্তৰূপে শকুন্তলাৰ পদবিলাকৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে) পদ আৰু পদাৰ্থৰ সৌকুমাৰ্য্য সমান ।

নিদৰ্শন :

এ'ত অগ্ৰ অৰ্থৰ সম্ভাৱনা আঁতৰাবৰ কাৰণে প্ৰসিদ্ধ অৰ্থৰ কীৰ্ত্তন কৰা হয়, সেই বাক্যভঙ্গীকে নিদৰ্শন নামৰ নাট্যালক্ষণ বোলা হয় । ১৮০ -

উদাহৰণ ; যেনে—

ক্ষত্ৰধৰ্ম্মোচ্চৈতৈৰ্ধ শৈবলং শক্ৰবধে নৃপাঃ ।

কিন্তু, বালিনি ৰামেণ যুক্তো বাণঃ পৰাঙ্ মুখে ॥

। বজাসকলে ক্ষত্ৰিয়োচিত ধৰ্ম অমুসবি পত্ৰবধ কৰিব পাৰে সিঁচা, বিস্তৰাণে
পৰামুখ বানীত প্ৰতি কিং শৰ মাৰিলে ? ।

অভিপ্ৰায় :

সাদৃশ্য বশতঃ অতীতপূৰ্ব্ব অৰ্ণব (নোহোৱা নোপজা

কথাৰ) কল্পনা কৰাক অভিপ্ৰায় বোলা হয় । ১৮১

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত , যেনে—

ইদং কিলারাজ্ঞ মনোহৰ বপুস্তপঃক্ৰমঃ সাধয়িতুং য ইচ্ছতি

এবং স নীলোৎপলপত্ৰধাৰয়া শমীলতঃ ছেতুৰ্ম্মিষীৰহস্যতি ॥

[এই নিসৰ্গ স্তম্ভন , স্বভাৱতে নোহোৱা) কথাবটিৰে যিহেতু তপস্বীৰ কৃচ্ছসাদন
কৰাব খুজিছে, সেই কাৰে জনাই নিশ্চয় নীলোৎপলৰ কোনো পাতিৰ ধাৰেৰে শমীগছ
কাটিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে ?]

প্ৰাপ্তি :

য'ত কোনো এটা অৰ্ণব কেৱল এক আশেৰদ্বাৰা কোনো এটা

অৰ্ণব অনুমান কৰা হয়, তাৰ নাম প্ৰাপ্তি । ১৮২

উদাহৰণ মোৰ ৰচিত প্ৰভাৱতী নাটকত ; যেনে—

“এই চাৰিওপিনে ঘূৰি ফুৰা ভোমোৰাটোৱে অৱশ্যে মোৰ প্ৰিয়তমা
প্ৰভাৱতীৰ খবৰ জানিব পায় ।”

[ইয়াত ভ্ৰমৰৰ বিচৰণৰ দ্বাৰা তাৰ প্ৰভাৱতী বিষয়ক জ্ঞান অনুমান কৰা
হৈছে ।]

বিচাৰ :

যুক্তিযুক্ত বাক্যবদ্ধাৰা অপ্ৰত্যক্ষ বস্তুৰ প্ৰতিপাদনক

বিচাৰ বোলা হয় । ১৮৩

উদাহৰণ মোৰ ৰচিত চন্দ্ৰকলা নাটকত ; যেনে—

ৰাজা । নুনমিয়মন্তঃপিহিতমদনৱিকাৰাৱৰ্ত্ততে । যতঃ,

হসতি পৰিতোষৰহিতঃ নিৰীক্ষ্যমাণাপি নেক্ষতে কিঞ্চিৎ ।

সখ্যামুদাহৰন্ত্যামসঞ্জস্যমুত্তৰং দত্তে ॥

(বজা । নিশ্চয় এওঁ নিজৰ অস্ত্ৰৰ মদনবিকাৰ ঢাকি ৰাখিছে, কাৰণ এওঁ ইহিছে যদিও সি সন্তোষৰ ইহি নহয়, সখীসকলে এওঁৰ পিনে চোৱাতো এওঁ তেওঁ-বিলাকৰ পিনে নাচায়, সখীয়েকহঁতে এওঁক কিবাকিবি কলেও, এওঁ তেওঁবিলাকৰ কথাৰ অসংলগ্ন উত্তৰ দিয়ে)

দ্বিষ্ট :

দেশ আৰু কালৰ স্বৰূপ অনুসৰি কৰা বস্ত্ৰ বৰ্ণনাক দ্বিষ্ট

বোলা হয় । ১৮৪

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

সহদেৱঃ ।

যদৈছ্যতমিৰ জ্যোতিৰাৰ্যো ত্ৰুন্ধেহু সন্ত্ৰুতম্ ।

তৎ প্ৰাৱড়িৰ কৃষ্ণেযং নুনং স বন্ধযিচ্ছতি ॥

(সহদেৱ । আজি ত্ৰুন্ধ ককাইদেউৰ যি বৈছ্যতিক জ্যোতি প্ৰকাশ পাইছে, বৰ্ষাকালৰ দৰে এই দ্ৰৌপদীয়ে নিশ্চয় তাক আৰু বোঁছ কৰি তুলিব)

উপদিষ্ট :

য'ত শাস্ত্ৰ অনুসাৰে মনোহৰ বাক্য প্ৰয়োগ কৰা হয়,

তাকে উপদিষ্ট বোলে । ১৮৫

উদাহৰণ অভিজ্ঞানশকুন্তল-নাটকত , যেনে—

কণ্ঠঃ ।

শুভ্ৰায়স গুৰু কুৰু প্ৰিয়সখীৱত্তিং সপত্নীজনে ।

ভৰ্তৃৰ্গুপ্ৰকৃতাপি বোষণতয়া মান্দ্ৰ প্ৰতীপং গমঃ ॥

(গুৰুজনক সেৱা শুভ্ৰা কৰিবা, সপত্নীবিলাকৰ প্ৰতি প্ৰিয়সখীৰ দৰে আচৰণ কৰিবা, স্বামীয়ে কিবা বেয়া ব্যৱহাৰ কৰিলেও খং কৰি তেওঁৰ বিৰুদ্ধাচৰণ নকৰিবা ।

ভূতাবগণক বেচিৰৈ দিয়া মৰম কৰিবা, নিজৰ সৌভাগ্যৰ কাৰণে গৰু নকৰিবা
এইদৰে চলি বৃহত্তীসকলে হৃগৃহিণী বুলি পৰিচিত হয় আৰু ইয়াৰ প্ৰতিকূলে চলা
বৃহত্তীসকল বংশৰ লোকসকলৰ মানসিক কষ্টৰ কাৰণ হয়।)

গুণাতিপাত :

যত গুণৰ বিপৰীত কাম্য বৰ্ণনা কৰা হয় সেয়ে

গুণাতিপাত । ১৮৬

উদাহৰণ মোৰ চন্দ্ৰকলা নাটকত , যেনে—

চন্দ্ৰৰ প্ৰতি উক্তি :

জই সংহৰিচ্ছই তুমো ধেচ্ছই স অলেখিং তে পাও ।

বসসি সিবে পশুৱইণো তহবি হ ইখীঅ জীঅণং হবসি ॥

(যদিও তুমি অন্ধকাৰৰ সংহৰকৰ্ত্তা তথাপি সকলো লোকে তোমাৰ চৰণ
(কৈবৰ্ণ) গ্ৰহণ কৰে আৰু যদিও তুমি ভগৱান শিৱৰ মূৰত বিৰাজ কৰা, তথাপি
তিৰোতাৰ জীৱন হৰণ কৰা।)

গুণাতিশয় :

সাধৰ্ম্মাৰ কীৰ্ত্তনৰদ্বাৰা য'ত উপমেয়ৰ গুণাধিকা প্ৰকাশ

কৰা হয়, সেয়ে গুণাতিশয় । ১৮৭

উদাহৰণ সেই চন্দ্ৰকলা নাটকতে , যেনে —

ৰাজা ।

অসারস্তুশ্চক্ৰদ্বিকচনরলীলাজয়মূল

স্তলত্ফুৰ্জ্জৎ কয়ুৱিলসদলিসংবাত উপৰি ।

ৱিনা দোষাসঙ্গ সততপৰিপূৰ্ণাখিলকলঃ

কুতঃ প্ৰাপ্তশ্চন্দ্ৰো ৱিগলিতকলঙ্কঃ স্মৃতি তে ॥

[চন্দ্ৰকলাৰ মুখৰ পিনে লক্ষ্য কৰি কোৱা হৈছে]

(ৰজা । হে স্মৃতি, যাৰ ভিতৰত এনেকুৱা স্মৰ নতুন নীলকমল-মূল
(চকুছটা) ফুল আছে, তলৰ পিনে এনেকুৱা মনোহৰ কয়ু (শব্দ অৰ্থাৎ ডিঙি)

বিবাক্ষ কৰিছে আৰু ওপৰৰ পিনে ভ্ৰমৰসমূহ (কেশপাশ : শোভা পাইছে, এনেকুৱা নিষ্কলক (দোষলেশহীন) সদায় ঘোড়ৰ কলাৰে (সজীত আদি-কলাৰে) পৰিপূৰ্ণ চক্ৰ (মুখখন) তুমি ক'ত পালো ?)

বিশেষণ :

যত প্ৰসিদ্ধ বহুত সামান্য ধৰ্ম্মৰ কথা কৈ পাচত উপমেয়ৰ
বৈশিষ্ট্যৰ বৰ্ণনা কৰা হয় তাৰ নাম বিশেষণ । ১৮৮

উদাহৰণ ; যেনে—

তৃষ্ণাপহাৰী ৰিমলো দ্বিজাৱাসো জনপ্ৰিয়ঃ ।

হৃদঃ পদ্মাকৰঃ কিন্তু বৃধন্তঃ স জলাশয়ঃ ॥

(তৃষ্ণাপহাৰী (জলাশয়ৰ পক্ষে পানীৰ পিণ্ডত পূৰ্ণ কৰোতা) ৰিমল (জলাশয়ৰ পক্ষে স্বচ্ছকলপূৰ্ণ আৰু বৰ্ণনীয় পুৰুষৰ পক্ষে নিখিল হৃদয়ৰ), দ্বিজাৱাস (উপমানৰ পক্ষে জলাচৰ পক্ষীৰ নিবাস আৰু উপমেয়পক্ষে ব্ৰাহ্মণৰ আশ্ৰয়স্থল) জনপ্ৰিয় (সকলো প্ৰাণীয়ে ভালপোৱা) আৰু পদ্মাকৰ (জলাশয়ৰ পক্ষে পছম ফুলৰ জন্মস্থান আৰু বৰ্ণনীয় পুৰুষৰ পক্ষে লক্ষ্যৰ আবাস স্বৰূপ) তুমিহে : কিন্তু সি হ'ল জলাশয় (জলাশয়, মূৰ্খ বা অচেতন) আৰু তুমি হ'ল বৃদ্ধ অৰ্থাৎ জ্ঞানী লোক ।)

নিকন্তি :

পূৰ্বসিদ্ধ অৰ্থৰ বৰ্ণনাকে নিকন্তি বোলা হয় ॥ ১৮৯

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

‘নিহতশেষ-কৌৰব্য’—

(সমস্ত কৌৰৱ কুল নিহত হ'ল) ইত্যাদি

সিদ্ধি :

এটা অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ সিদ্ধিৰ অৰ্থে অনেক অৰ্থৰ বৰ্ণনাক সিদ্ধি বোলা হয় । ১৯০

উদাহৰণ ; যেনে—

যদ্বীৰ্য্যঃ কুৰ্মৰাজস্ত যশ্চ শ্বেযস্ত বিব্ৰেজঃ ।

পৃথিব্যা বক্ষণে ৰাজন্ একত্র ষ্মি তৎ স্থিতম্ ॥

(মহাৰাজ, পৃথিবী বক্ষণ অৰ্থে কুৰ্মৰাজ্যৰ বিষ্ণুৰ যি বীৰত্ব আৰু অনন্ত নাগৰ যি বিব্ৰন সেই ছয়োটাটী অকল আপোনাতে একত্ৰ হৈছে ।)

ভ্ৰংশ :

কোনো অহঙ্কাৰী লোকে কবলগীয়া কথাৰ পৰিৱৰ্ত্তে
নকবলগীয়া কথা কোৱাকে ভ্ৰংশ বোলে । ১১১

উদাহৰণ ; যেনে বেণীসংহাৰ নাটকৰ (কঞ্চুকীৰ প্ৰতি) ছয়োধ্যান :

সহভতাগণঃ সবাঙ্করঃ সহমিত্রঃ সসুতঃ সহানুজম্ ।

স্ববলেন নিহন্তি সংযুগে ন চিৰাৎ পাণ্ডুহৃতঃ স্ত্রয়োধ্যনম্ ॥

(পাণ্ডুপুত্ৰই যুদ্ধত নিজবলেৰে অবিলম্বে, ভৃত্যবৰ্গ, বন্ধুগণ, মিত্ৰসমূহ আৰু পুত্ৰনকনেৰে সৈতে ছয়োধ্যানৰ মাৰি পেলাব)

বিপৰ্য্যয় :

সন্দেহবশতঃ পূৰ্বে কৰা নিশ্চয়ৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰাক বিপৰ্য্যয়
বোলে । ১১২

উদাহৰণ ; যেনে—

মহা লোকমদাতাৰং সম্ভোষে যৈঃ কৃতামতিঃ ।

দয়ি ৰাজনি তে ৰাজন্ ন তথা ব্যৱসায়িনঃ ॥

(মহাৰাজ, যিসকলে লোকসমাজত কোনো দাতা নাই বুলি ভাবি সম্ভোষ ব্ৰত গ্ৰহণ কৰিব (উদাসীন হব) বুজিছিল, সেইবিলাকে এতিয়া আপোনাক দেখি (দাতা আছে বুলি বুজিব পাৰি) সেই সংকল্প পৰিত্যাগ কৰিছে ।)

দাক্ষিণ্য :

শাৰীৰিক চেষ্টা আৰু কথাৰেও আনৰ মন যোগাই লোক
দাক্ষিণ্য বোলা হয় । ১১৩

বাক্যবদ্ধাৰা আনৰ মন যোগাই চলাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰসাধয় পুৰীং লঙ্কাং বাক্সা ঙ্গ হি ৰিভীষণ ।

আৰ্যোগান্তগৃহীতস্ত ন বিদ্বঃ সিদ্ধিমন্তুৰা ॥

(বিভীষণ, এতিয়া তুমি বজা হৈছা, লঙ্কাপুৰীলৈ গৈ তাৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰা ;
পূজনীয় বামৰ অহুগ্ৰহ লাভ কৰা লোকৰ কাৰ্য্যসিদ্ধিত কোনো বিধিনি নঘটে ।)

শাৰীৰিক চেষ্টাৰদ্বাৰা আনৰ মন যোগাই চলাৰ উদাহৰণ পাঠকে
নিজে বুজি লব পাৰিব ।

অনুন্নয় :

স্নেহপূৰ্ণ কথাবে প্ৰয়োজন সাধন কৰ'ক অনুন্নয় বোলে । ১১৪

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

কৃপাঃ । দিব্যাস্ত্ৰগ্ৰামকোৱিদি ভাৰদ্বাজতুলাপৰাক্ৰমে কিং ন

সম্ভাৱ্যতে ইয়ি ।

(অশ্বখামাৰ প্ৰতি কৃপা : দিব্য অস্ত্ৰসমূহৰ তথ্যজ্ঞা প্ৰোণাচাৰ্য্যৰ তুলাপৰাক্ৰমী
তোমাৰ পক্ষে কবিব নোৱাৰা কাম কি আছে ?)

মালা :

অভীষ্ট অৰ্থৰ সিদ্ধিৰ কাৰণে অৰ্থৰ উপস্থাপন কৰাক মালা
বোলা হয় । ১১৫

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটকত , যেনে—

বাক্সা । কিং শীকৰৈঃ ক্লৱিমদ্বিভিৰ্ভাৰ্দ্ৱৱাতঃ

সঞ্চাৰয়ামি নলিনীদলতালবৃন্তম্ ।

অক্কে নিৱেশ্য চৰণারুত পদ্মতাম্ৰো

সংৱাহয়ামি কৰভোক যথা স্মখং তে ॥

(বাক্সা । প্ৰিয়তমে, প্ৰমাপনোদক জলকণিকাৰে আৰ্দ্ৰ পদ্মপাতৰ বিচনীৰ
বা দিমনে কি ? নাইবা হে কৰভোক, যাতে তোমাৰ ভাল লাগে তাৰ কাৰণে
তোমাৰ পদুমৰ নিচিনা কোমল বঙচুৱা ভৰি ছখন কোলাত তুলি লৈ মলচি দিম-
নেকি ?)

অৰ্থাপত্তি :

কোনো এটা বস্তু বৰ্ণনাৰ দ্বাৰা অৰ্থতঃ আন এটা বস্তুৰ প্ৰতীতি
হোৱাকে অৰ্থাপত্তি বোলা হয় । ১৯৬

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

ৰাজা । সাধু অঙ্গৰাজ, সাধু,

দহাভয়ং সৌতিৰথো বধ্যমানঃ কিৰীটিনা ।

সিন্ধুৰাজমুপেক্ষেত নৈৰং চেৎ কথমগ্ৰথা ॥

[দেৱগই অৰ্থাৎ কুকৰাজাত অভিযুক্ত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে বুলি কৰ্ণই
কোৱাত হৰ্ষোদধনৰ উক্তি ; “মচঃ। অঙ্গৰাজ, মচঃ কথঃ, নহলে এই অতিৰথী
হোৱাচাৰ্য্যই আগেয়ে নিজে সিন্ধুৰাজ ভয়ংগক অভয় দি পাচত অৰ্জুনে তেওঁক বধ
কৰাৰ সময়ত উদাসীন হৈ থাকিব কিয় ? ।

গৰ্হণ :

দোষ ঘোষণাৰ পাচত যি ভৎসনা কৰা হয়, তাকে গৰ্হণ
(গৰিহণা) বোলে : ১৯৭

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকতে , যেনে—

অৰ্থথামা ।

নিৰীয়াঃ গুৰুশাপভাবিতৰশাৎ কিং মে তৱেৰায়ুধম্
সম্প্ৰতোৱ ভয়াদ্ভিহায় সমৰং প্ৰাপ্তোহস্মি কিং ত্বং যথা ।
জ্ঞাতোহহং স্তুতিৰংশকীৰ্ত্তনৱিদাঃ কিং সাৰথীনাং কুলে
ক্ষুদ্ৰাৰাতিৰুতাপ্ৰিয়ং প্ৰতিকৰোম্যশ্ৰেণ নাত্ৰেণ কিম্ ॥

(কৰ্ণৰ প্ৰতি অৰ্থথামা । তোমাৰ অস্ত্ৰৰ দৰে মোৰ অস্ত্ৰবিলাক গুৰুৰ শাপত
বীৰ্য্যহীন হৈ পৰিছেনে ? এইমাত্ৰ তোমাৰ দৰে মই যুদ্ধৰপৰা ভয়ত পলাই
আহিছোনে ? তোমাৰ দৰে মই ৰজাৰ বংশাৱলী আৰু স্তুতিপাঠত অভিজ্ঞ
সাৰথিৰ কুলত উপজিছোনে ? এই ক্ষুদ্ৰ শত্ৰুবিলাকৰ অপকাৰৰ প্ৰতীকাৰ
মই অস্ত্ৰেৰে নকৰি চকুৰ লোৰে কৰিমনে ?]

পূজা :

প্রার্থনাত্মক বাক্যবদ্ধাৰা অভিপ্ৰেত বিষয়ৰ অন্বেষণ (অনুসন্ধান)
কৰাক পূজা বোলে । ১৯৮

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে : যেনে--

সুন্দৰকঃ । অজ্জা অবি গাম সাৰথিহুদিও দিটেঠা তুফেহিং মহাবাও
হুজ্জোধনো গ বেত্তি ।

(সুন্দৰক : সজ্জন সকল, অকল সাৰথিৰে সৈতে মহাবাক্ত ছয়োদনক এইপিনে
অহা আপোনালোকে দেখিছেনে ?)

প্ৰসিদ্ধি :

কোনো লোক-প্ৰসিদ্ধ উৎকৃষ্ট অৰ্থৰ যোগেদি অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ
প্ৰতিপাদনকে প্ৰসিদ্ধি বোলা হয় । ১৯৯

উদাহৰণ বিক্ৰমোৰ্ব্বশীয নাটকত . যেনে—

সূৰ্য্যোচন্দ্রমসৌ যন্তু মাতামহপিভামহৌ ।
স্বয়ং বৃতম্পতিদ্বাভামুৰ্গ্যা চ ভুৱা চ যঃ ॥

(বজ্জ । যাৰ মাতামহ সূৰ্য্য আৰু পিতামহ চন্দ্র, যাক পৃথিৱী আৰু উৰ্দ্ধলী
ছয়োদানে নিজে পতি-বৰণ কৰি লৈছে সেইজনই মই ।)

সাক্ষ্য :

পূৰ্বে অন্তৰ্ভূত কোনো অন্তৰূপ বস্তুৰ যি সাদৃশ্যবদ্ধাৰা
মানসিক স্ফোভ (অসম্বৃষ্টি) বাঢ়ে, তেনেকুৱাভাৱে উপস্থাপিত
সাদৃশ্যই সাক্ষ্য । ২০০

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

যুধিষ্ঠিৰে ভীমকে ছয়োদন যেন দেখি কৈছে—
“হুৰাঙ্গা, পাপিষ্ঠ, ছয়োদন” ইত্যাদি ।

সংক্ষেপ :

আনতকৈ নিজক অৱিশেষভাৱে আনৰ ঠাইত উপস্থাপিত
কৰাকে সংক্ষেপ বোলে । ২০১

উদাহৰণ মোৰ ৰচিত চম্ৰকলা নাটিকাত ; যেনে—

ৰাজা । প্ৰিয়ে,

অঙ্গানি খেদয়সি কিং শিৰীষকুসুমপৰিপেলরানি মুখা ।

অয়মীহিত কুসুমানাং সম্পাদয়িতা ত্বরাস্মি দাসজনঃ ॥

(ৰজা । প্ৰিয়ে, শিৰীষফুলৰ দৰে সুকোমল অঙ্কৰ তুমি কিয় মিছাতে কষ্ট দিছা? 'নিজক দেখুৱাই' তুমি আনিব খোজা ফুল ছিঙি আনিবৰ কাৰণে তোমাৰ এই দাস উপস্থিত আছে নহয় ।)

গুণ কীৰ্ত্তন :

গুণৰ বৰ্ণনাক গুণকীৰ্ত্তন বোলা হয় । ২০২

উদাহৰণ সেই চম্ৰকলা নাটিকাতে ; যেনে—

“নেত্রে খঞ্জনগঞ্জে সবসিদ্ধপ্ৰত্যাধি”...

'চকুফুট' খঞ্জনতকৈয়ে 'অধিক' ধুনীয়া, মুখখন পছমতকৈয়ে শোভাসম্পন্ন ইত্যাদি ।)

লেশ :

সাদৃশ্য প্ৰকাশক বাক্যক লেশ বোলা হয় । ২০৩

উদাহৰণ বেনীসংহাৰ নাটকত , যেনে —

ৰাজা । হতে জ্বৰতি গাজ্জেয়ে পুৰস্কৃত্য শিখণ্ডিনম্ ।

যা শ্লাঘা পাণ্ডুপুত্ৰাণাং সৈরান্মাকং ভৱিষ্যতি ॥

(ৰজা । শিখণ্ডীক আগত ৰাখি বৃদ্ধ বীৰ ভীষ্মক মৰাৰ কাৰণে পাণ্ডবসকলৰ যি প্ৰশংসা হৈছে (অভিমত্য়াক সপ্তবথীয়ে বেচি মৰাৰ কাৰণে) আমাৰো সেই সন্মানেই হ'ব ।)

মনোৰথ :

বিচিত্ৰ বাক্যভঙ্গীৰে মনৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰাৰ নাম

মনোৰথ । ২০৪

উদাহৰণ ; যেনে—

বভিকেলিকলঃ কচ্চিদেষ মম্মথমম্বৰঃ ।

পশু স্তুত্ৰ সমাধ্বস্তাঃ কাদম্বশ্চুস্বতি শ্ৰিয়াম্ ॥

(স্তম্ভবী, বভিকীডাত মন্ত তৈ মধুৰ শব্দ কৰা, কামযোজিত এই বাজাইটোৱে অতি আদৰেৰে শ্ৰিয়াৰ মুখচুসন কৰিছে, চোৱা ।)

অনুক্ৰমসিদ্ধি :

যি কোনো অৰ্থবিশেষৰ আলোচনা বা তৰ্কৰ দ্বাৰা বিস্তাৰ

সাধনক অনুক্ৰমসিদ্ধি বোলা হয় । ২০৫

উদাহৰণ গৃহবৃক্ষ বাটিকাত . যেনে—

দৃশ্যেতে তন্নি যারেতো চাকচক্ষ্যমসং প্ৰতি ।

প্ৰাপ্তে কলাণনামানারুভৌ তিষ্ঠাপুনৰ্বম্ ॥

(হে বুদ্ধিমতী, স্তম্ভবী সীতা, মনোহৰ চক্ৰৰ প্ৰচলিত দি ছটা হৰা দেখা গৈছে, সেই ছটা হৈছে স্তন্যমধুৰ তিষ্ঠা আৰু পুনৰ্বম্ । [এই বাক্যত উপস্থাপিত অৰ্থৰ আলোচনাৰদ্বাৰাই ইয়াত অৱগতি বিখ্যামিত্ৰ ৰাম আৰু লক্ষ্মণ এই তিনিজনৰ প্ৰতীতি হৈছে গতিকৈ ই অনুক্ৰমসিদ্ধিৰ উদাহৰণ ।]

প্ৰয়োক্তি বা প্ৰিয়বচন :

পৃজনীয় লোকক উৎকৃষ্টৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ অৰ্থে দিয়া

আনন্দজনক ভাষণকে প্ৰয়োক্তি বা প্ৰিয়বচন বোলে । ২০৬

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত . যেনে—

উদেতি পূৰ্ব্বঃ কুম্ভং ততঃ ফলং বনোদযঃ প্ৰাক্ তদনন্তৰঃ পয়ঃ ।

নিমিত্তনৈমিত্তিকয়োৰয়ং বিধিস্তৱ প্ৰসাদস্ত পুৰস্ত সম্পদঃ ॥

(প্ৰথমতে ফুল ধৰে তাৰ পাচত হয় ফল ; আগৈয়ে মেঘ উঠে তাৰ পাচত বৰষুণ হয় ; এয়ে (অৰ্থাৎ কাৰণৰ পাছত কাৰ্য্য হোৱাটোৱে) কাৰ্য্য কাৰণৰ চিহন্তন নিয়ম কিন্তু আশোনাৰ (মহৰি কথৰ) কলে ভক্তৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হোৱাৰ আগয়ে তেওঁলোকৰ কলাণ লাভ হয় ।)

নাট্যাংক্যৰ দ্বিকপণ :

এতিয়া নাট্যাংক্যৰ কথাত কোৱা হৈছে :- (১) আশীঃ, (২) আক্ৰন্দ, (৩) কপট, (৪) অক্ষমা, (৫) গৰ্ব, (৬) উদ্ধম, (৭) আশ্ৰয়, (৮) ঈশ্ৰামন, (৯) স্পৃহা, (১০) ক্ষোভ, (১১) পশ্চাত্তাপ, (১২) উপপত্তি, (১৩) আশংসা, (১৪) অধাৰসায়, (১৫) বিসৰ্প, (১৬) উল্লেখ, (১৭) উদ্ভেজন, (১৮) পৰিবাদ, (১৯) নীতি, (২০) অৰ্থবিশেষণ, (২১) প্রোৎসাহণ, (২২) সাহায্য, (২৩) অভিমান, (২৪) অনুবৰ্তন, (২৫) উৎকীৰ্তন, (২৬) যাচঞা, (২৭) পৰিহাৰ, (২৮) নিবেদন, (২৯) প্রৱৰ্তন, (৩০) আখ্যান, (৩১) যুক্তি, (৩২) প্রহৰ্ষ আৰু (৩৩) উপৱেশন। এই তেতিশবিধ নাট্যাংক্যৰ নাট্যৰ ভূষণ স্বৰূপ শোভাবৰ্দ্ধক।

প্ৰথম নাট্যাংক্যৰ আশীঃ :

ঈষ্টজনেৰ অভ্যুদয় প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ নাম আশীঃ। ১৮৮

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত। যেনে—

যযাত্ৰিৰ শশিষ্ঠা পত্নাবলম্বিতা ভৱ।

পুত্ৰঃ স্বমিৰ সম্ৰাজঃ সেৱ পুৰুষোত্তমঃ ॥

। শশিষ্ঠা যেনেকুৱা যযাত্ৰিৰ বজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল, তুমিও তেনেকুৱা পতিৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হও আৰু শশিষ্ঠাই সম্ৰাট পুত্ৰ পুৰুষ লাভ কৰাৰ দৰে তুমিও সম্ৰাট পুত্ৰৰ জননী হও।

দ্বিতীয় নাট্যাংক্যৰ আক্ৰন্দ :

শোকৰ আবেগত যিহকে তিহকে বক্যৰ নাম আক্ৰন্দ। ২০৯

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত : যেনে—

কঞ্চুকী। হা দেৱি কুন্তি, ৰাজভৱন-পতাকা! ইত্যাদি

তৃতীয় নাট্যাংক্যৰ কপট :

মায়াৰ (যাত্ৰা) দ্বাৰা আন এটা বস্তুৰ আন এটাৰ কপট প্ৰকাশ কৰাকে কপট বোলা হয়। ২১০

উদাহৰণ ; যেনে—

(নাটক বিশেষৰ) কুলপতাক্ত

মৃগকপং পৰিতাজ্য বিধায় কপটং রপুঃ ।

নীয়তে বক্ষসা তেন লক্ষ্মণো যুধি সংশয়ম্ ॥

(মাৰীচ বাক্সে নিজৰ মৃগকপ এৰি আন এট মাৰিক কপ গ্ৰহণ কৰিলে আৰু সেইকপ ধৰি যুক্ত লক্ষ্মণৰ কীৰ্ত্তন সংশয়গ্ৰস্ত কৰি তুলিলে ।)

চতুৰ্থ নাট্যাংক্যৰ অক্ষমা :

অলপো পৰাজয় বা অনাদৰ সহ্য কৰিব নোৱাৰাৰ নাম

অক্ষমা । ২১১

উদাহৰণ অভিজ্ঞান-শকুন্তল নাটকত , যেনে—

ৰাজা । ভো সত্যবাদিন । অজুপগতং তাদৃশ্যভিবেশং বিধা

এৱ ৰয়ম্ । কিং পুনৰেনামভিসন্ধায় লভাতে ॥

শাস্ত্ৰবৰঃ । বিনিপাতঃ... ইত্যাদি ।

ৰজা । হে সত্যবাদী মূৰ্খ । ধৰি ললে বাক মই প্ৰবন্ধকেই কিন্তু এওঁক প্ৰবন্ধনা কৰাৰ পৰা মোৰ লাভ কি ? শাস্ত্ৰবৰ :—অধঃপতন ইত্যাদি ।)

পঞ্চম নাট্যাংক্যৰ গৰ্ব্ব :

অভিমান (গৰ্ব্ব) প্ৰকাশক বাক্যৰ নাম গৰ্ব্ব । ২১২

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত , যেনে—

ৰাজা । মমাপি নাম সন্তোষভিভূয়ন্তে গৃহাঃ ?

(ৰজা । উঃ মোৰ ঘৰতে পিণ্ডাচৰ উপদ্ৰৱ)

ষষ্ঠ নাট্যাংক্যৰ উত্তম :

কৰ্ম্মৰ আৰম্ভক উত্তম বোলা হয় । ২১৩

উদাহৰণ কুস্তাক্ত , যেনে—

বায়ণঃ । পশ্যামি শোকৱিৱশোহস্তকমেৱ তাৱৎ ।

(বায়ণ । শোকত অধীৰ হৈ মই সাক্ষাৎ যম দেখা যেন দেখিছোঁ ।

সপ্তম নাট্যালঙ্কাৰ আশ্রয় :

কাৰ্য্যাসিদ্ধিৰ অৰ্থে উপযুক্ত গুণৱান লোক আদিৰ আশ্রয়
গ্ৰহণকে আশ্রয় বোলা হয় । ২১৪

উদাহৰণ বিভীষণ নিভৎসনাকৃত , যেনে—

বিভীষণ ! বামবে আশ্রয় লওঁহঁক ।

অষ্টম নাট্যালঙ্কাৰ উৎপ্ৰাসন :

নিজক সাধুলোক বুলি ভাবোতা অসাধুলোকক
উপহাস কৰাৰ নাম উৎপ্ৰাসন : ২১৫

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটকত : যেনে—

শঙ্কৰ বর : বাজন্, অথ পুনঃ পূৰ্ববৃত্তান্তমগ্ৰসঙ্গাদিস্মৃতো ভৱান্, তৎ
কথমধৰ্ম্মভীৰোদীৰপৰিত্যাগঃ ।

‘শঙ্কৰব’ মতাবাজ, আপুনি অনাসক্ত হৈ আগৰ কথা (শকুন্তলাক
গাফিলি দিধিৰে “বৰ” কবোৱাৰ কথা) পাহৰি গৈছে ; কিন্তু অধৰ্ম্মৰ প্ৰতি ভয় থকা
আপোনাৰ মচিনা লোকে ধৰ্ম্মপতীক পৰিত্যাগ কৰে কেনেকৈ ?) ইত্যাদি ।

নবম নাট্যালঙ্কাৰ আকাঙ্ক্ষা :

কোনো বস্তু মনোহৰ হোৱাৰ কাৰণে তাৰ প্ৰতি যি
স্পৃহা জন্মে, তাকে আকাঙ্ক্ষা বোলে । ২১৬

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তলা নাটকতে : যেনে—

বাজা । চাকণা শ্ৰুতিভেনায়মপৰীক্ষিতকোমলঃ ।

পিপাসতো মমামুজ্জাং দদাতীৰ প্ৰিয়াধৰঃ ॥

(বাজা। এট পৰ্য্যন্ত অচলিত হৈ থকাৰ কাৰণে অতি কেমাল প্ৰিয়াৰ
অধৰৰ এট স্তম্ভৰ কঁপনিহে চুমিবলৈ ইচ্ছুক হৈ থকা মোক যেন চুমিবলৈ অনুজ্ঞাতে
দিছে ।)

দশম নাট্যালঙ্কাৰ ক্ৰোড :

নিন্দাসূচক বাক্য প্ৰয়োগ কৰা (গালি পৰা) মানসিক
অৱস্থাই ক্ৰোড । ২১৭

উদাহৰণ ; যেনে—

জয়া উপস্থিচাণ্ডাল ! প্ৰচ্ছন্নবধৱস্তিনা ।

ন কেরলং হতো বালী স্বাঘাচ পৰলোকতঃ ॥

(হেৰ তপস্বি চণ্ডাল নাম, প্ৰচ্ছন্নভাৱে থাকি কৰা এই হতা। কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা তই অকল বালীকে বধ কৰা নাই, নিজকো - পৰলোকতপৰা অধঃপত্নিত কৰিছ।)

একাদশ নাট্যালঙ্কাৰ পঞ্চাত্তাপ :

মোহ (অজ্ঞানবশতঃ) কোনো অভিপ্ৰেত অৰ্থ উপেক্ষা

কৰি পাচত তাৰ কাৰণে অন্ততাপ কৰাৰ নাম

পঞ্চাত্তাপ । ২১৮

উদাহৰণ অন্ততাপাকৃত : যেনে—

ৰামঃ ।

কিং দেৱ্যা ন ৰিচক্ষিতোহস্মি বভ্ৰশো মিথ্যাভিশপ্তসুদা

(ৰাম । হায়, তেতিয়া সীতাদেৱীয়ে মোক বহুত গালি নপনি পাৰিছিল এটো 'চম' নিমিলে কিয় ?)

দ্বাদশ নাট্যালঙ্কাৰ উৎপত্তি :

অভিপ্ৰেত কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ অৰ্থে উপযুক্ত হেতুৰ

উপস্থাপনক উৎপত্তি বোলা হয় : ২১৯

উদাহৰণ বাধ্যশিলাত প্ৰিয়াক দেগি, যেনে—

প্ৰিয়তে মিয়মাণে সা হৃষি জীৱতি জীৱতি ।

হাং যদিচ্ছসি জীৱন্তীং বন্ধাস্থানঃ মমাস্তুভিঃ ॥

(যি জন তুমি মৰিলেই মৰিব আৰু তুমি জীয়াই থাকিলেই জীয়াই থাকিব তেওঁক যদি জীয়াই ৰাখিব খোজা, তেন্তে মোৰ জীৱনৰদ্বাৰা তোমাৰ জীৱন বন্ধা কৰা ।)

ত্ৰয়োদশ নাট্যালঙ্কাৰ আশংসা :

অভিলষিত বস্তুলাভৰ কাৰণে আশা প্ৰকাশ কৰাক

আশংসা বোলে । ২২০

উদাহৰণ (মালতীমাধৱ নাটকৰ) শ্মশানত ; যেনে—

মাধৱ : ।

তং পশ্চে যমনঙ্গমঙ্গলগৃহং ভূয়োহপি তস্তা মুখম্ ।

(মাধৱ । মদনৰ মঙ্গলময় আবাসস্থান স্বৰূপ, তেওঁৰ সেই মুখখন যদি আক
এবাৰ দেখা পালোঁহেঁতেন ।)

চতুৰ্দশ নাট্যালঙ্কাৰ অধ্যায়সায় :

কোনো কাব্য কবিবলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞা বা নিশ্চয়ক

অধ্যায়সায় বোলে । ১১১

উদাহৰণ মোৰ বচিত প্ৰভাৱতী নাটকাত , যেনে—

বহ্ননাভ : ।

অস্ম্য ৰক্ষঃ ক্ষণেনৈৱ নিশ্বাসা গদযানযা ।

লীলযোশুলয়ামোৰ ভূৱনদ্বয়মদ্য ৱঃ ॥

(বহ্ননাভ । হংসৰূপ এই গদাবে ইয়াৰ বুকু চুখমাৰ কৰি এতিয়াই মই
অবলীলাক্ৰমে ত্ৰৈমালোকে এই স্বৰ্গ মন্ত্ৰা ছয়োলোক নিৰ্মূল কৰিম ।)

পঞ্চদশ নাট্যালঙ্কাৰ বিসৰ্প :

যি কাব্যৰ আবস্তৰপৰা অনিষ্ট ফল হয় তাকে বিসৰ্প বোলে । ২২২

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

“একশৈৱ বিপাকোহয়ম্” কেশাক্ষণৰূপ এটা দুৰ্দ্ধাৰাৰ ফলেই
এইখিনি, ইত্যাদি ।

ষোড়শ নাট্যালঙ্কাৰ উল্লেখ :

কোনো কাব্য কবিবলৈ গাত লোৱাৰ নান উল্লেখ । ২২৩

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত ; যেনে—

তাপসো । সমিদাহৰণায় প্ৰস্থিতাৱারাম্ । ইহ চান্দ গুৰোঃ কাশ্যপশ্চ

সাধিদৈৱত ইৱ শকুন্তলয়া অমুমালিনী তীৰমাশ্ৰমো দৃশ্যতে । নচেদশ্য
কাৰ্য্যাদিপাতঃ প্ৰৱিশ্য গৃহতামতিথি-সংকাৰঃ ।

(তাপসৰয় । (বজ্জাব প্ৰতি) আমি সমিধ গোটাৰলৈ ওলাই আহিছো ।
সৌৱ! এই মালিনী নদীৰ পাৰতে আমাৰ গুৰুদেৱ কুলপতি কথ মূনিৰ আশ্ৰম দেখা
গৈছে । আশ্ৰমৰ সাংক্ষাৎ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতাৰ নিচিনা শকুন্তলা আশ্ৰমতে
আছে । যদি আন কামৰ কোনে বাধাত নহয়, তেন্তে আশ্ৰমত সোমাই অতিথি
সংকাৰ গ্ৰহণ কৰকগৈ ।)

সপ্তদশ নাট্যলঙ্কাৰ উদ্ভেজন :

নিজৰ কান্যাসিকিৰ অৰ্থে আন কোনোজনক সেই কামৰ
অনুকূল কৰি তোলাৰ অভিপ্ৰায়ে কৰোঁৰ বাক্য প্ৰয়োগ
কৰাৰ নাম উদ্ভেজন । ১২৪

উদাহৰণ, যেনে—

ইন্দ্ৰজিচ্চণ্ডবীৰ্য্যোহসি নাত্নৈৱ বলৱানসি ।

ধিক্ ধিক্ প্ৰচ্ছন্নৰূপেণ যুধাসেহস্মদভয়াকুলঃ ॥

(ইন্দ্ৰজিত, ভূমিতে প্ৰচণ্ড পৰাক্ৰমী, তোমাৰ নামটোৱে বলবাহ্যৰ কথা
প্ৰকাশ কৰে; ছিঃ ছিঃ তথাপি তুমি মোৰ ভয়ত ব্যাকুল হৈ লুকাই লুকাই
যুঁজ কৰিব ধৰিছা ?)

অষ্টাদশ নাট্যলঙ্কাৰ পৰিবাদ :

ভৎসনা কৰাৰ (গৰিহণা দিয়াৰ) নাম পৰিবাদ । ১২৫

উদাহৰণ বেনীসংহাৰৰ সুন্দৰাঙ্কত; যেনে—

ধিক্ ধিক্ সূত ! কিং কৃতৱানসি ।

বৎসস্য মে তুৰ্ললিতস্য পাপঃ পাপঃ স্নিহাস্ততি ॥

(ছুৰোধন । ছিঃ ছিঃ সাৰথি, তুমি কি কৰিছা ? হায়, এই পাপীয়ে (ভীমে)
মোৰ স্বভাৱস্বন্দৰ মৰমৰ ভাই, ছুঃশাসনক এতিয়াই মাৰি পেলাব । ইত্যাদি ।

ঊৰ্ব্বিংশ নাট্যলঙ্কাৰ নীতি :

শান্তমতে চলাৰ নাম নীতি । ১২৬

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত ; যেনে—

তুষান্ত । বিনীতবেশে তপোবনত প্ৰৱেশ কৰিব লাগে ।

বিংশ নাট্যাঙ্গকাৰ অৰ্থ বিশ্লেষণ ;

উপালম্ব (ঠাট্টা) কৰাৰ উদ্দেশ্য, আগেয়ে কোৱা কথাকে
বাৰম্বাৰ কোৱাকে অৰ্থ বিশ্লেষণ বোলে । ২২৭

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত ; যেনে—

শাক্ত বৰ । আঃ কথ মিদং নাম কিমিদমুপগ্ৰহস্তমিতি ? নহু ভৱানেন
নিতবাঃ লোকবৃদ্ধাশ্চে নিফাতঃ ;

সতীমপি জ্ঞাতিকুলৈকসংশ্ৰয়াঃ

জনোঃগুণা ভৰ্জমতীঃ ৰিশঙ্কতে ।

অতঃ সমীপে পৰিণেতুৰিণ্যতে

প্ৰিয়াপ্ৰিয়া রা প্ৰমদা স্ববদ্ধুভিঃ ॥

শাক্তবৰ । (বজ্ৰাণ প্ৰতি) আঃ 'কি নোঃহোৱা নোপজা কথা' বুলি কিয় কৈছে ?
'আপুনি নিজেইতো' লোকসমাজৰ কথা জানে । সতী হলেও সদা তিবোতা যদি
অকল হাক বাপেকৰ ঘৰতে থাকিব লৈ থাকে, তেন্তে সেই তিবোতাৰ বিষয়ে মানুহৰ
মনত নানা প্ৰকাৰ সন্দেহ হয় । সেই কাৰণে পিতৃ-মাতৃ আদি বন্ধুবৰ্গ ই, পতিয়ে
ভাল পাওকেই বা নাপাওকে, তিবোতাক পতিৰ গুচৰত ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰে ।)

একবিংশ নাট্যাঙ্গকাৰ প্ৰোৎসাহন :

কোনো কাব্যসিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে প্ৰবৃত্ত কৰাবলৈ কোনো লোকৰ
প্ৰতি উৎসাহজনক বাক্য প্ৰয়োগ কৰাৰ নাম প্ৰোৎসাহন । ২২৮

উদাহৰণ , বালৰামায়ণত—

কালৰাত্ৰিকৰালেয়ং স্ত্ৰীতি কিং ৰিচিকিৎসসি ।

ভঙ্গগন্তিতয়ং ত্ৰাতুং তাত তাড়য় তাড়কাম্ ॥

(যোপা, এই কালৰাত্ৰিৰ নিচিনা ভয়ঙ্কৰ তাড়কাজনীক কিয় তিবোতা বুলি
ভাবিছা ? তিনিও কুবনৰ ৰক্ষাৰ অৰ্থে এটক মাৰি পেলোৱা)

দ্বাবিংশ নাট্যালঙ্কাৰ সাহায্য :

আনলোকৰ সঙ্কটৰ সময়ত আমুকুলা আচৰণ কৰাৰ নাম
সাহায্য । ২২৯

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত ; যেনে—

অশ্বখামা । হমপি তৱদ্রাজঃ পার্থৱস্তৌ ভৱ ?

কৃপাঃ । বাঙ্গামাহমদ্য প্ৰতিকষ্টুম্ ॥

(কৃপাচাৰ্য্যৰ প্ৰতি অশ্বখামা) । তুমিও বজাৰ ঘৰতে থাক । ময়ো কৃপাচাৰ্য্য ।
আজিয়ে শত্ৰুৰ ওপৰত প্ৰতিলোধ লবলৈ বিচাৰিছে । ইত্যাদি ।

ত্ৰয়োবিংশ নাট্যালঙ্কাৰ অভিমান :

অভিমান প্ৰকাশক বাক্য প্ৰয়োগৰ নাম অভিমান । ২৩০

উদাহৰণ সেই বেণীসংহাৰ নাটকতে ; যেনে—

(ভূযোদন । আই, তোমাৰ কথা বহু হতাশাজনক আৰু তোমাৰ নটিনা
মহিলাৰ পক্ষে অসুচিত ।) ইত্যাদি ।

চতুৰ্বিংশ নাট্যালঙ্কাৰ অনুর্ত্তন :

সবিনয়ে মান সৎকাৰ কৰাক অন্তৰ্ত্তন বোলা হয় । ২৩১

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকত ; যেনে -

ৰাজা । আয় তপোবদন্তে ?

অনন্তয়া । দাণিৎ অদিধি বিশেষ লাহেণ ।

(ৰজা । শকুন্তলাৰ প্ৰতি) বাক্য আপোনালোকৰ তপস্বী নিৰ্ব্বিচ্ছে
চলিছেন ?

(অনন্তয়া । —এতিয়া বিশিষ্ট অতিথি লাভৰ দ্বাৰাই । ইত্যাদি ।

পঞ্চবিংশ নাট্যালঙ্কাৰ উৎকীৰ্ত্তন :

অতীত ঘটনাৰ কথনক উৎকীৰ্ত্তন বোলা হয় । ২৩২

উদাহৰণ বাল বামাণত ; যেনে—

অত্ৰাসীং কলীপাশবন্ধনবিধিঃ শক্ৰ্য্য ভৱদেৱৰে ।

গাঢ় ৰক্ষসি তাড়িতে হুমুতা শ্ৰোণাদিবত্ৰাহতঃ ॥

(ইয়াতেই আনাক নাগপাশেৰে বন্ধা তৈছিল আৰু এই ঠাইতে তোমাৰ দেৱৰ লক্ষণৰ বুকুত শক্তিগেলৰ আঘাত লগাত ইয়ালৈকে হুমুতানে শ্ৰোণাচলখন দাঙি আনিছিল) ইত্যাদি ।

ষষ্ঠবিংশ নাট্যাঙ্গকাৰ যাচঞা :

নিজে বা দূতৰ মুখেদি কাৰোবাৰ ওচৰত কিবা

প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ নাম যাচঞা । ২৩০

উদাহৰণ, যেনে—

অগ্ৰ্যাপি দেহি ৱৈদেহীং দয়ালুস্তয়ি ৰাঘৱঃ ।

শিৰোভিঃ কন্দুকক্ৰীড়াঃ কিং কাৰয়সি বানবান্ ॥

(এতিয়াও তুমি বিদেহ ৰাজকন্যা সীতাক ঘূৰাই দিয়া । বধুনন্দন ৰাম তোমাৰ প্ৰতি দয়ালু । ৰাক্ষসৰ মূৰেৰে বান্দববিলাকক ঢোপ খেলিবলৈ দিয়া কিয় ?)

সপ্তবিংশ নাট্যাঙ্গকাৰ পৰিহাৰ :

পূৰ্বে কৰা অমুচিত কাণ্ড পৰিহাৰ কৰাৰ

(এবিপেলোৱাৰ) নাম পৰিহাৰ । ২৩৪

উদাহৰণ, যেনে—

প্ৰাণপ্ৰয়াগচ্ছঃখাৰ্থ উক্তৱানস্মানক্ষবম্ ।

তৎ ক্ষমস্ব ৱিভো কিঞ্চ সূগ্ৰীৱস্তে সমপিতঃ ॥

(প্ৰভু ৰাম, প্ৰাণ যোৱাৰ কষ্টত ব্যাকুল তে মই এই অমুচিত কথাবোৰ কৈ পেলোৱোঁ । মোৰ এই অপৰাধ ক্ষমা কৰক । সূগ্ৰীৱক মই আপোনাৰ হাতত সমৰ্পণ কৰিলোঁ ।)

অষ্টাবিংশ নাট্যাঙ্গকাৰ নিবেদন :

য'ত আগেয়ে গৰ্হিত বুলি পৰিত্যাগ কৰা বিষয়ৰ

পুনঃ স্বীকাৰ কৰাৰ কথা কোৱা হয়, তাকে নিবেদন

বোলে । ২৩৫

উদাহৰণ বাঘৰাভ্যুদয় নাটকত, যেনে—

লক্ষণঃ । আৰ্য্য, সমুদ্রোভাৰ্থনয়া গন্তমুদ্যতোহসি তৎ কিমেতৎ ?

(লক্ষণ । আৰ্য্য আপুনি সমুদ্রক প্রাৰ্থনা কৰিবলৈ যাবলৈ গুলাইছে
নেকি ?)

উদ্বিংশ নাট্যালঙ্কাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন :

অভিলষিত কাৰ্য্যৰ পিনে উচিত, ৰূপে আগবাঢ়ি

যোৱাৰ নাম প্ৰৱৰ্ত্তন । ২৩৬

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকত , যেনে—

ৰাজা । কঞ্চুকিন্! দেৱস্য দেৱকীনন্দনস্য বহুমানাং ৰংসস্য ভীম-
সেনস্য বিজয়মঙ্গলায় প্ৰৱৰ্ত্তাস্তাং তত্ৰোপচিতাঃ সমাৰম্ভাঃ ।

(ৰাজা । কঞ্চুকী, ভগবান দৈৱকীনন্দন শ্ৰীকৃষ্ণৰ আৰ্জ্জ অম্বসৰি ভীমসেন
বোপাৰ বিজয়োৎসৱৰ অৰ্থে নিচন মতে কাম আৰম্ভ কৰা ।)

ত্ৰিংশ নাট্যালঙ্কাৰ আখ্যান :

পূৰ্ব বৃত্তান্তৰ বৰ্ণনাক আখ্যান বোলা হয় । ২৩৭

উদাহৰণ বেণীসংহাৰতে , যেনে—

“দেশঃ সোহয়মবাত্ৰিশোণিতজ্জলৈৰ্গম্মিন্ হৃদাঃ পুৰিতাঃ ।”

(এয়ে সেই স্থান, য'ত শত্ৰুৰ শোণিতৰূপে জলবদ্ধাব হৃদবিলাক পৰিপূৰ্ণ কৰি
তোলা হৈছিল) ইত্যাদি ।

একত্ৰিংশ নাট্যালঙ্কাৰ যুক্তি :

অৰ্থৰ (উদ্দেশ্যৰ) নিশ্চয়ক যুক্তি বোলা হয় । ২৩৮

উদাহৰণ বেণীসংহাৰ নাটকতে ; যেনে—

যদি সমৰমপাস্ত্য নাস্তি মৃত্যো

ৰ্ভয়মিতি যুক্তমিতোহনৃতঃ প্ৰযাতুম্ ।

অথ মৰণমৱশ্যমেৱ জন্তোঃ

কিমিতি মুখা মলিনং যশঃ কুৰুধ্বম্ ॥

(যুঁজুকসকল, যদি সংগ্ৰাম বাদ দিলে আৰু ক'তো মৰণৰ ভয় নাথাকে, তেতিয়া হলে যুদ্ধক্ষেত্ৰ এৰি আন ঠাইলৈ পলাই যোৱা ভাল, কিন্তু যদিহে যোঁজুক মৰণ অৱশ্যস্তম্ভী (অপৰিহাৰ্য্য) তেন্তে মিছাতে পলাই গৈ নিজৰ বশস্তাত কলঙ্ক নাসানিবাঁক।)

ত্ৰয়োবিংশ নাট্যালঙ্কাৰ প্ৰৱৰ্ত্তন :

বৰ বেছি আনন্দক প্ৰৱৰ্ত্তন বোলা হয়। ২৩৯

বাক্য। তৎকিমিদানীমায়ানং পূৰ্ণমনোবথঃ নাভিনন্দামি।

(বক্তা। তেন্তে এতিয়া মোৰ মনোবথ পূৰ্ণ হোৱাৰ কাৰণে নিজকে নিজে অভিনন্দিত নকৰিম কিয় ?)

ত্ৰয়োবিংশ নাট্যালঙ্কাৰ উপদেশ :

শিক্ষাদানৰ নাম উপদেশন। ২৪০

উদাহৰণ অভিজ্ঞান শকুন্তল নাটকতে, যেনে—

সহি। ন জুন্তঃ অস্মমবাসিণো জগন্মস অকিদসকাৰঃ

অদিধিবিসেসং উজ্জ্বিঅ সচ্ছন্দদো গমণম্।

(সধি, আশ্ৰমবাসী লোকৰ পক্ষে আতিথাসংকাৰ নকৰাকৈ বিশিষ্ট অতিথিক এৰি নিজ ইচ্ছামতে গুচি যোৱা অনুচিত।)

নাট্যালঙ্কণ আৰু নাট্যালঙ্কাৰ :

এই নাট্যালঙ্কণ আৰু নাট্যালঙ্কাৰবিলাক সাধাৰণতে একেই, ছয়োৰে উদ্দেশ্য নাট্যৰ শোভা সম্পাদন। তথাপি নাট্যশাস্ত্ৰবিলাকত নাট্যালঙ্কণ আৰু নাট্যালঙ্কাৰবোৰৰ গড়-ডালিকা প্ৰৱাহৰ ণ্যয়েৰে (গতানুগতিক ভাৱে) বেলেগে উল্লেখ কৰা হৈছে, গতিকে আমিও কৰিলোঁ।

নাটকত এই নাট্যালঙ্কণ আৰু নাট্যালঙ্কাৰৰ যোজনা একান্ত আৱশ্যক :

ওপৰত নিকপিত নাট্যালঙ্কণ আৰু নাট্যালঙ্কাৰৰ কিছুমান লঙ্কণ আৰু অলঙ্কাৰ মাধুৰ্য্য আদি গুণ, ৰূপক আদি অলঙ্কাৰ, বিভাৱ আদি ভাৱ নাইবা সজ্ঞাপৰ ভিতৰতে পৰে যদিও যাতে নাটকত এই লঙ্কণ আৰু অলঙ্কাৰৰ যোজনা বিয়ত কৰিসকল বিশেষ যত্নশীল

হয়, তাৰ কাৰণেই বেলেগে এইবিলাকৰ উল্লেখ কৰা হ'ল। মহামুনি ভৰতে কৈছে : “য'ত পূৰ্বোক্ত পাঁচবিধ সন্ধি, চাৰিপ্রকাৰ বস্তু, চৌষষ্টিবিধ সন্ধ্যাক থাকে, পূৰ্বোক্ত ছয়ত্ৰিশ বিধ নাট্যলক্ষণ তথা তেত্ৰিশবিধ নাট্যলঙ্কাৰবদ্বাৰা শোভা সম্পাদন কৰা হয়, পুৰুষাৰ্থৰ উপযুক্ত বসৰ তথা বস-ভাৱৰ বেছিকৈ অভিব্যঞ্জনা থাকে; যাৰ বচনাত শব্দ আৰু অৰ্থৰ যথোপযুক্ত সমাৱেশ (মিলন) ঘটে, মহাপুৰুষৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হয় আৰু সদাচাৰ প্ৰদৰ্শিত হয়; যি নাটক জনপ্ৰিয় হয়, য'ত সন্ধি আৰু সন্ধ্যাকবিলাক সুসংলগ্নভাৱে যোজিত হয়; যাৰ প্ৰয়োগ (অভিনয়) সুখসাধ্য হয়; যি নাটক লোকৰ আনন্দদায়ক হয় আৰু য'ত বিষয় বস্তুবোৰ মৃদু শব্দৰদ্বাৰা বৰ্ণনা কৰা হয় এনেকুৱা নাটক কৰিয়ে ৰচন্য কৰা উচিত।”

এইবাক্যত মহামুনি ভৰতে নাটকত নাট্যলক্ষণ আৰু নাট্যলঙ্কাৰৰ যোজনাৰ কথাও কৈছে হেতুকে কৰিব পৰ্কে নাটকত এইবিলাকৰ সমাৱেশ কৰাটো একান্ত আৱশ্যক।

বীৰ্য্যঅঙ্গৰ কথা পাচত কোৱা হব।

লাস্তব অঙ্গ :

এতিয়া লাস্তব অঙ্গৰ কথা কোৱা হৈছে

(১) গেয়পদ, (২) স্থিতপাঠা, (৩) আসীন, (৪) পুষ্পগণ্ডিকা, (৫) প্ৰচ্ছেদক, (৬) ত্ৰিগুঢ়, (৭) সৈন্ধৱ, (৮) দ্বিগুঢ়ক, (৯) উত্তমোত্তম, আৰু (১০) উক্ত-প্ৰতীক এই দহবিধ নাট্যোপযোগী লাস্তব অঙ্গ বুলি নাট্যবিদ মনীষীসকলে কৈছে। ২৪১

প্ৰথম লাস্তব গেয়পদ :

তাৰ ভিতৰত বঙ্গমঞ্চত তন্ত্ৰীভাণ্ড অৰ্থাৎ বাজ-বিলাক আগত লৈ আসনত বহি কৰা শুদ্ধ গানক গেয়পদ বোলা হয়। ২৪২

উদ্ধাহৰণ ; যেনে—গৌৰী দেৱীৰ মন্দিৰত বীণা বজাই গোৱা
মলয়ৱতীৰ গীত ।

উৎফুল্লকমলকেসৰপৰাগগৌৰহৃদ্যতে মম হি গোঁৰি ।

অভিৰাহিতং প্ৰসিধ্যতু ভগৱতি যুগ্মপ্ৰসাদেন ॥

বিকশিত পত্ৰমৰ কেশবত লাগি থকা পৰাগৰ দৰে গৌৰবৰ্ণা হে ভগবতী
গৌৰী, তোমাৰ প্ৰসাদত যেন মোৰ মনৰ বাহু সিদ্ধ হয় ।)

দ্বিতীয় লাস্ত্ৰাজ স্থিত পাঠ্য :

মদন-পীড়াত ব্যাকুল। কোনো সুন্দৰীয়ে ভাৱবেশ

বশতঃ গোৱা প্ৰাকৃত ভাষাৰ গানক স্থিতপাঠ্য

বোলা হয় । ২৪৩

পূজনীয় অভিনৱ গুণপাদে কয় “স্থিত পাঠ্যৰ বিষয়ে ভবত মুনিৰ এই
কথা, অৰ্থাৎ মদনোত্তাপিত স্ত্ৰীৰ প্ৰাকৃত পাঠ এই কথা উপলক্ষণ, ইয়াৰ-
দ্বাৰা ইয়াত নোকোৱা আন অৰ্থকো লক্ষ্য কৰা হৈছে । গতিকে (অকল
কাম পাড়িতাৰ প্ৰাকৃত গীতেইহে যে স্থিতপাঠ্য এনে নহয়) খঙত
উদভ্ৰান্ত লোকৰ প্ৰাকৃত পাঠকো ‘স্থিত পাঠ্য’ বুলি কোৱা হয় ।”

তৃতীয় লাস্ত্ৰাজ আসীন :

কোনো বাঢ়ৰ সমাৱেশ নোহোৱাকৈ আক আঙ্গিক

অভিনয়ৰ সহায় নেলোৱাকৈ শোকাকুল। চিন্তামগ্না

অভিনেত্ৰী সুন্দৰী বমণী প্ৰসাধন অৰ্থাৎ সাজ-পাৰ

নোলোৱাকৈ সাধাৰণ ভাৱে বক্তৃতা বহি থকাৰ

নাম আসীন । ২৪৪

চতুৰ্থ লাস্ত্ৰাজ পুষ্পগণ্ডিকা :

তিৰোতাই পুষ্পৰ ভাও লৈ আক পুষ্পে

তিৰোতাৰ ভাও লৈ বাস্তৱ সৈতে বিবিধ ছন্দোবদ্ধ

সূক্তিৰ গীত গোৱাৰ নাম পুষ্পগণ্ডিকা । ২৪৫

পঞ্চম লাস্ত্রাজ প্ৰচ্ছেদক :

নিজৰ পতিক আন তিৰোতাৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হোৱা
বুলি ভাবি প্ৰণয়-ভঙ্গৰ কাৰণে হোৱা মনোহুঃখত
সুন্দৰী বমণীয়ে বীণা বজাই বজাই যি গীত গায়,
তাকে প্ৰচ্ছেদক বোলা হয় ২৪৬

ষষ্ঠ লাস্ত্রাজ ত্ৰিগুচক :

তিৰোতাৰ বেশধাৰী পুৰুষৰ মনোহৰ অভিনয়ক
ত্ৰিগুচ বোলা হয় । ২৪৭

ইয়াৰ উদাহৰণ ; যেনে—মালতী মাধৱ নাটকত মকবন্দই মালতীৰ
বেশ ধৰি কৈছে,—এয়া মই মালতী হৈ পৰিলোঁ ।

সপ্তম লাস্ত্রাজ সৈন্ধৱ :

বসাবিৰাজনৰ উপযোগী বীণা আদি বজাই কোনো
ভ্ৰষ্ট সঙ্কেত (বসোচিত ধ্বনিৰ কথা পাহৰি যোৱা)
অভিনেতাই কৰা প্ৰাকৃত সৃষ্টিৰ আৱৃত্তিক সৈন্ধৱ
বোলা হয় । ২৪৮

মূল শ্লোকত প্ৰযুক্ত ‘কৰণ’ শব্দৰ অৰ্থ বীণা আদিৰ বাদন ক্ৰিয়া ।

অষ্টম লাস্ত্রাজ দ্বিগুচক :

মুখ নাইবা প্ৰতিমুখ সন্ধি-বিশিষ্ট বস-ভাৱবদ্বাৰ
বমণীয়, সাতোটা স্বৰেৰে পৰিপূৰ্ণ নাইবা বিদম্ব
বসিক লোকৰ মনঃ পূত গীতৰ প্ৰয়োগক দ্বিগুচক
বোলে । ২৪৯

নবম লাস্ত্রাজ উত্তমোত্তমক :

খং নাইবা প্ৰসাদ (সন্তোষ) বপৰা হোৱা অৱমাননা
যুক্ত অথবা বসসমৃদ্ধ গানক উত্তমোত্তমক বোলা

হয় । ২৫০

দশম লাস্তাৰ উক্ত-প্ৰত্যুক্ত :

হাব আৰু হেলা-সম্বিত চিত্ৰ পদবন্ধ-যুক্ত
অলীক ভাৱে অৰ্থাৎ প্ৰকাশ ভাষিত বা স্বগত
ৰূপে প্ৰযুক্ত, উক্তি-প্ৰত্যুক্তিময়, উপালব্ধপূৰ্ণ
(নিন্দাত্মক), বিলাসযুক্ত গীত প্ৰয়োগকে উক্ত-
প্ৰত্যুক্ত বোলে । ২৫১

এই বিলাকৰ উদাহৰণ স্তম্ভপট্ট হেতুকে ইয়াত দিয়া নহ'ল ।

মহা নাটকৰ লক্ষণ :

যি নাটকত সকলো প্ৰকাৰ পতাকা স্থান
আৰু দহোটা অঙ্ক থাকে, তাকে পণ্ডিতসকলে
মহা নাটক বুলি কয় । ২৫২

মূল শ্লোকৰ 'এতদেব' (এয়ে) শব্দৰ অৰ্থ নাটক । উদাহৰণ, যেনে—
বালবামায়ণ ।

ৰূপকৰ লক্ষণ আৰু প্ৰকাৰ :

এতিয়া প্ৰকৰণ নামৰ ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে ।
সেয়ে প্ৰকৰণ, য'ত বৰ্ণনীয় বৃত্তান্তটো লৌকিক
কৱিকল্পিত, শৃঙ্গাৰ অঙ্গী অৰ্থাৎ প্ৰধান বস, আৰু
নায়ক জন ব্ৰাহ্মণ, ৰাজ-অমাত্য বা বণিক্ ।
ইয়াত (প্ৰকৰণ নামক ৰূপকত) নায়কজন ধীৰ
শান্ত প্ৰকৃতিৰ হব লাগে আৰু তেওঁ বিপৰীত
পৰিস্থিতিৰ মাজতো ধৰ্ম্ম-অৰ্থ আৰু কামৰ সাধনত
নিৰত হৈ থাকিব লাগে । ২৫৩

বিপ্ৰনায়ক প্ৰকৰণ ; যেনে—মুচ্ছকটিক । ৰাজ-অমাত্য-নায়ক,
প্ৰকৰণ যেনে—মালতী মাধব । বণিক্-নায়ক হোৱা প্ৰকৰণ যেনে—
পুষ্পভূষিত ।

কোনো কোনো প্ৰকৰণত কুলঙ্গী, কোনো কোনোত
বেঞ্জা, কোনো কোনোত বা কুলঙ্গী আৰু বেঞ্জা
উভয়ে নায়িকাৰূপে বৰ্ণিত হয়। গতিকে
নায়িকাৰ প্ৰকাৰ অনুসৰিও প্ৰকৰণ তিনি প্ৰকাৰ
হয়। নায়িকাৰ শ্ৰেণী অনুসৰি হোৱা তিনি বিধ
প্ৰকৰণৰ তৃতীয় বিধত (অৰ্থাৎ কুলঙ্গী আৰু বেঞ্জা
উভয়ে নায়িকা থকা প্ৰকৰণত) ধূৰ্ত্ত, দ্যূতকাৰ
বিট আৰু ভূতা আদিৰ চৰিত্ৰ বহুলভাৱে চিত্ৰিত
কৰা হয়। ২৫৪

পুষ্পভূষিত প্ৰকৰণত কুলঙ্গী নায়িকা। বেঞ্জা নায়িকা বঙ্গবৰ্জত,
আৰু কুলঙ্গী তথা বেঞ্জা ছয়ো নায়িকা মুচ্ছকটিকত। এই প্ৰকৰণে নাটকৰ
লগত সম্বন্ধভাৱসম্পন্ন হেতুকে ইয়াৰ বাকীবোৰ লক্ষণ নাটকৰ দৰেই।

তৃতীয় প্ৰকাৰ ৰূপক ভাণ :

এতিয়া ভাণ নামৰ ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে।
য'ত ধূৰ্ত্তলোকৰ আচৰণ আৰু নানা অৱস্থাৰ
শ্লেষাত্মক চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, সেয়ে ভাণ।
ইয়াত এটামাত্ৰ অঙ্ক থাকে আৰু এজন মাত্ৰ কাৰ্গ্য-
কুশল বুদ্ধিমান বিট নায়ক হয়। এই নায়কজনে
বঙ্গমঞ্চত উপস্থিত হৈ নিজে অনুভৱ কৰা নাইবা
আনে অনুভৱ কৰা বিষয় সামাজিকৰ আগত
বৰ্ণনা কৰে।

বিষয় বৰ্ণনা কৰোঁতে তেওঁ 'আকাশ ভাষিত'ৰ
সহায়ত কোনোবা লোকক সন্মোদন কৰি উক্তি-
প্ৰত্নুক্তিৰ যোগেদি কাব্যোবাৰ শৌৰ্য্য বা সৌভাগ্য
বৰ্ণনাবাদৰা বীৰ বস বা শৃঙ্গাৰ ফুটাই তুলিব
লাগে।

ভাগ নামক এই ৰূপকৰ ইতিবৃত্ত কবিকল্পিত আৰু
জাত বেছিকৈ ভাবতী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ হয়। সন্ধি
পঞ্চকৰ ভিতৰত ইয়াত মুখ সন্ধি আৰু নিৰ্ব্যহণ সন্ধি
অৱশ্যে থাকিব লাগে আৰু পূৰ্বোক্ত দহবিধ
লাস্তাঙ্গৰো সন্দেশ খকাটো আৱশ্যক। ২৫৫

এই বিধ ৰূপকত বিটে নিজেই আকাশ ভাষিত ৰূপে' কল্পিত আনৰ
কথা নিজে দোহাৰি তাৰ উত্তৰ-প্ৰত্যুত্তৰ ৰূপে ঘটনাৰ বিবৰণ দিব লাগে
আৰু সৌভাগ্য আৰু শৌৰ্য্য বৰ্ণনাৰদ্বাৰা শৃংগাৰ আৰু বীৰ বস অভি-
ব্যঞ্জিত কৰিব লাগে। ইয়াত প্ৰায়ে, অৰ্থাৎ প্ৰচুৰভাৱে ভাবতী বৃত্তিৰ
প্ৰয়োগ কৰা হয়, কেতিয়াবা কমকৈ কৌশিকী বৃত্তিৰো প্ৰয়োগ থাকিব
পাৰে। 'লাস্তাঙ্গ' মানে পূৰ্বোক্ত গেষপদ আদি। এই বিধ ৰূপকৰ
উদাহৰণ—লীলা-মধুকৰ।

চতুৰ্থ প্ৰকাৰ ৰূপক ব্যাখ্যা :

এতিয়া ব্যাখ্যা নামৰ ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে।
যি ৰূপকত প্ৰখ্যাত ইতিবৃত্তৰ বৰ্ণনা কৰা হয়, স্থা
পাত্ৰৰ সংখ্যা কম আৰু পুৰুষ পাত্ৰৰ সংখ্যা বহুত ;
গৰ্ভসন্ধি আৰু বিমৰ্শ সন্ধি নাথাকে, এটামাত্ৰ অঙ্ক থাকে,
য'ত ক্ৰীড়াটিত কাৰণৰ বাহিৰে আন কাৰণত হোৱা
যুদ্ধৰ বৰ্ণনা থাকে, কৌশিকী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ নাথাকে,
নায়ক ধীৰোদ্ধত প্ৰকৃতিৰ কোনো প্ৰখ্যাত ৰাজঘি
বা দেৱতা, হাশ্ম, শৃংগাৰ আৰু শাস্ত বসৰ বাহিৰে
আনবিলাক বসৰ যি কোনো এটা অঙ্গী (প্ৰধান)
বসৰূপে অভিব্যঞ্জিত হয়, সেইৰূপকক ব্যাখ্যা
বোলা হয়। ২৫৬

এই বিধ ৰূপকৰ উদাহৰণ ; যেনে--মৌগন্ধিকাৰণ।

পঞ্চম প্ৰকাৰ ৰূপক সম্বন্ধকাৰ :

ইয়াৰ পাচত 'সমৰকাৰ' নামৰ ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে। সমবকাৰ ৰূপকৰ লক্ষণ এয়ে যে তাত কোনো দেবতাবিষয়ক বা অন্তৰবিষয়ক বিখ্যাত ঘটনাৰ বৰ্ণনা কৰা হয়, সন্ধিৰ ভিতৰত বিমৰ্শ সন্ধিৰ বাহিৰে আন বিলাক সন্ধিৰ প্ৰয়োগ হয়, অঙ্ক তিনিটা থাকে। এই তিনিটা অঙ্কৰ প্ৰথম অঙ্কত মুখ আৰু প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ, দ্বিতীয় অঙ্কত গৰ্ভ সন্ধিৰ আৰু তৃতীয় অঙ্কত নিৰ্বহণ সন্ধিৰ যোজনা কৰা হয়। এই সমৰকাৰ নামৰ ৰূপকত ধীৰোদাস্ত প্ৰকৃতিৰ দিব্য অৰ্থাৎ দেৱস্বভাৱসম্পন্ন আৰু অদ্বিৰ্য্য অৰ্থাৎ মানৱ স্বভাৱসম্পন্ন বাৰজ্ঞন বিখ্যাত নায়কৰ চৰিত্ৰচিত্ৰণ থাকিব লাগে। কিন্তু এই বাৰজ্ঞন নায়কৰ প্ৰত্যেকৰে প্ৰয়োজন বেলেগ বেলেগ হ'ব লাগে। এই বিধ ৰূপকত বীৰ ৰস অঙ্গী (মুখ্যভাৱে) আৰু অন্তান্ত সকলো ৰস তাৰ অঙ্গ (সহায়ক বা পৰিপোষক) ৰূপে থাকিব লাগে; কৌশিকী ৱন্তিৰ প্ৰয়োগ অলপীয়া হ'ব লাগে আৰু তাৰ লগতে আন তিনিও বিধ ৱন্তিৰ প্ৰয়োগ থাকিব লাগে। ইয়াত বিন্দু আৰু প্ৰবেশক নাথাকে।

সমৰকাৰ নামৰ এই ৰূপকত উপযোগিতা অনুসৰি তেৰ বিধ বীথ্যজ্ঞৰ সমাবেশ আৰু গায়ত্ৰী আৰু উষ্ণিক্ ছন্দৰ প্ৰাধান্যৰ উপৰিও অন্তান্ত বিবিধ ছন্দৰ সমাবেশ আৱশ্যক। সমৰকাৰ ৰূপক ত্ৰিশৃঙ্খাৰ, ত্ৰিকপট, আৰু ত্ৰিবিভক্ত হ'ব লাগে। ইয়াৰ প্ৰথমাস্কৰ প্ৰতিপাদ্য ইতিবৃত্ত বাৰ নাড়িকা অৰ্থাৎ চৰিত্ৰৰ ঘটিকা সময়ৰ অভিনয়ত সমাপ্তিযোগ্য, দ্বিতীয়াস্কৰ বিষয় বস্তু চাৰি নাড়িকা আঠ ঘটিকা সময়ত অভিনয়যোগ্য আৰু তৃতীয় অঙ্কৰ বস্তু দুই নাড়িকা বা চাৰি ঘটিকাত সমাপ্তি হোৱা হ'ব লাগে। ২৫৭

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত 'নালী' শব্দৰ অৰ্থ নালিকা। দুই ঘটিকা সময়ক নাড়িকা বোলা হয়। বিন্দু আৰু প্ৰবেশকৰ যোজনা নাটকত আবশ্যক বুলি কোৱা হৈছে যদিও সমৰকাৰত প্ৰয়োগ কৰিব নালাগে।

সময়কাৰত যে ত্ৰিশৃঙ্গাবৰ কথা কোৱা হৈছে তাৰ অৰ্থ ধৰ্ম্ম শৃঙ্গাব, অৰ্থ শৃঙ্গাব আৰু কাম শৃঙ্গাব— এই তিনি প্ৰকাৰ শৃঙ্গাব। ত্ৰিকপট শব্দৰদ্বাৰাও স্বাভাৱিক, কৃত্ৰিম আৰু দৈৱজ্ঞ এই তিনি প্ৰকাৰ কপটৰ কথা কোৱা হৈছে। সময়কাৰ ত্ৰিবিদ্ৱৰ হব লাগে বুলি কোৱাৰ তাৎপৰ্য্য এই যে চেতন-কৃত, অচেতনকৃত, আৰু চেতনাচেতনকৃত এই তিনি প্ৰকাৰ বিদ্ৱৰৰ (উপদ্ৱৰৰ) বৰ্ণনা তাত থাকিব লাগে। ২৫৮

তাৰে ভিতৰত শাস্ত্ৰ বিধিৰ অবিৰোধে অনুষ্ঠিত শৃঙ্গাবেই ধৰ্ম্ম শৃঙ্গাব, অৰ্থ লাভৰ উদ্দেশ্যে অনুষ্ঠিত শৃঙ্গাবেই অৰ্থ শৃঙ্গাব আৰু কেৱল হাস্য-পৰিহাসৰূপ স্তম্ভৰ অৰ্থে অনুষ্ঠিত শৃঙ্গাবেই ইয়াত কাম-শৃঙ্গাব বোলা হৈছে। কাম শৃঙ্গাবৰ প্ৰথম অঙ্কতে থাকিব লাগে। দ্বিতীয় অঙ্ক আৰু তৃতীয় অঙ্কত কোন বিধ শৃঙ্গাবৰ যোজনা কৰিব লাগে সেই বিষয়ে কোনো নিৰ্দিষ্ট নিয়ম নাই বুলি নাট্যবিদসকলে কয়। ওপৰৰ শ্লোকত প্ৰয়োগ কৰা 'চেতনাচেতন' শব্দৰ অৰ্থ হাতী আদি জন্তু। এইবিধ ৰূপকত কৰিয়ে নানাপ্ৰকাৰ অৰ্থ মিহলি কৰি উপস্থাপিত কৰে হেতুকে ইয়াক সময়কাৰ বোলা বোলা হয়। এইবিধ ৰূপকৰ উদাহৰণ; যেনে— সমুদ্ৰ মন্ত্ৰন।

ষষ্ঠ প্ৰকাৰ ৰূপক ডিম :

এতিয়া ডিম নামক ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে—

যত মায়া, ইন্দ্ৰজাল (যাত্ৰ) সংগ্ৰাম বা ক্ৰোধ আদিৰদ্বাৰা উদ্ভ্ৰান্ত হোৱা লোকৰ চেষ্টা বা আচৰণ বহুলভাৱে চিত্ৰিত হয় আৰু যত নিৰ্ঘাত, উদ্ধাপাত, চন্দ্ৰগ্ৰহণ সূৰ্য্যগ্ৰহণ আদিৰ বৰ্ণনা থাকে, সেই বিধ ৰূপকৰ নাম ডিম। ইয়াত বৰ্ণনীয় ঘটনাটি কোনো প্ৰখ্যাত ইতিবৃত্ত হব লাগে। এইবিধ ৰূপকত বৌদ্ধৰস

হয় অঙ্গী—(প্ৰধান বস) আৰু আন সকলো
বস তাৰ অঙ্গ ৰূপে অভিযাজিত হয়।
ইয়াত চাৰিটা অঙ্ক থাকিব লাগে ; কিন্তু বিচ্ছিন্নক
আৰু প্ৰবেশক নাথাকে। ডিম নামৰ ৰূপকত
দেৱতা, গন্ধৰ্ব্ব, যক্ষ, বাহুস, নাগ, ভূত, প্ৰেত,
পিশাচ আদি জাতীয় অত্যন্ত উদ্ধত প্ৰকৃতিৰ যৌল
জন নায়ক থাকে।

ইয়াত কৌশিকী ৰুতিৰ বাহিৰে আনবিলাক ৰুতি, বিমৰ্শ সন্ধিৰ
বাহিৰে আনসকলোবিলাক সন্ধি, আৰু শাস্ত, হাস্য আৰু শৃঙ্খল বসৰ
বাহিৰে বাকী ছয়োটা বসেই প্ৰস্তুতিভাৱে থাকিব লাগে। এইবিধ
ৰূপকৰ উদাহৰণ ‘ত্ৰিপুৰদাহ’ বুলি মহৰ্ষি ভবতে কৈছে।

সপ্তম ৰূপক ঐহামৃগ :

এতিয়া ঐহামৃগ নামৰ ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে :
সেই ৰূপকৰ নাম ঐহামৃগ, যত বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তটো
ঐতিহাসিক আৰু কবি-কল্পিত ঘটনাৰ সাম্মিশ্ৰণ
অঙ্ক চাৰিটা থাকে আৰু মুখ, প্ৰতিমুখ আৰু
নিৰ্ব্বহণ এই তিনিটা সন্ধি থাকে।

এইবিধ ৰূপকৰ নায়ক আৰু প্ৰতিনায়ক দেৱতা আৰু
মানুহ যি কোনো এজাতীয় হব লাগে বুলি তেনে-
কুৱা কোনো নিৰ্দিষ্ট নিয়ম নাই। ইয়াৰ নায়ক
আৰু প্ৰতিনায়ক ধীৰোদ্ধত প্ৰকৃতিৰ প্ৰখ্যাত লোক
হব লাগে। ইয়াৰ প্ৰতিনায়কজন প্ৰচ্ছন্নভাৱে (আনে
নজনাটক) অনুচিত কাৰ্য্যত লিপ্ত থকা লোক
হয় আৰু তেওঁৰ (প্ৰতিনায়কৰ) কাৰ্য্যৰ ভিতৰত
তেওঁক ভাল নোপোৱা কোনো দিব্যাঙ্গনাক অপহৰণ
কৰাৰ কথাও বৰ্ণনা কৰা হয় ; গতিকে সেই বৰ্ণনাৰ

যোগেদি ইয়াত কিছু কিছু শৃঙ্গাৰ বসাতাস
অভিব্যঞ্জিত হয়।

এইবিধ ৰূপকত পতাকাৰ নায়ক দহজন হব লাগে।
সেই পতাকা নায়কবিলাক দিবা (দেৱ স্বভাৱ-
সম্পন্ন) অথবা মানৱ জাতীয় উদ্ধত প্ৰকৃতিৰ হোৱা
আৱশ্যক। ইয়াত প্ৰতি নায়কৰ সেনাবল যুদ্ধ
ক্ষেত্ৰত উপস্থিত কৰা হয় আৰু তাত তেওঁবিলাকৰ
ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শন কৰি কোনো এটা চেলু লৈ নায়কক
যুদ্ধৰপৰা বিৰত কৰা হয়।

ইয়াত বধযোগ্য হলেও মহাত্মা লোকৰ বধৰ কথা
কোৱা নহয়। কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে
ঈহামৃগ ৰূপকৰো ৰচনা এটা অন্ধতে সমাপ্ত কৰিব
লাগে আৰু দেৱতাহে ইয়াৰ নায়ক হয়। আন
কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে এইবিধ ৰূপকত ছজন
নায়ক থাকে আৰু কোনো দিব্যাঙ্গনাৰ অৰ্থে
সংঘটিত যুদ্ধৰ বৰ্ণনা কৰা হয়। ২৬০

মিশ্ৰ শব্দৰ অৰ্থ প্ৰাচ্যাত আৰু কল্পিত ছয়োবিধ ঘটনাৰ সংমিশ্ৰণ।
'অশ্ব'মানে প্ৰতিনায়ক। ইয়াত যে পতাকা নায়ক দহজন হব লাগে
বুলি কোৱা হৈছে -

তাৰ অৰ্থ নায়কৰ সহায়ক আৰু প্ৰতিনায়কৰ সহায়ক সকলো মিলি
মুঠতে দহ জন হব লাগে। ইয়াত নায়কে হৰিণীৰ তুল্য অলভ্যা
নায়িকাক পাবলৈ বাঞ্ছা কৰে বাবে ইয়াৰ নাম ঈহামৃগ। এইবিধ
ৰূপকৰ উদাহৰণ—কুহুম-শেখৰ-বিজয় প্ৰভৃতি।

অষ্টম প্ৰকাৰ ৰূপক অঙ্ক :

এতিয়া অঙ্গনামক ৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে :

যি ৰূপকত এটা মাত্ৰ অঙ্ক থাকে, সাধাৰণ মানুহেই
নায়ক হয়, প্ৰধান বস হয় ককণ, নাৰীৰ বিলাপৰ

বৰ্ণনা বেছিকৈ থাকে, কোনো প্ৰাখ্যাত ইতিবৃত্তকে নাট্যকাৰ কৰিয়ে নিজৰ বুদ্ধিবদ্ধাৰা কল্পিত ঘটনা সংযোগ কৰি বিস্তৃত কৰি তোলে ; সন্ধি, বৃত্তি আৰু তাৰ অঙ্কবিলাকৰ প্ৰয়োগ ভাণ ৰূপকত হোৱাৰ দৰে হয় ; জয় পৰাজয়ৰ বৰ্ণনা থাকে আৰু বাগ্‌যুদ্ধৰ প্ৰদৰ্শন আৰু প্ৰচুৰভাৱে নিৰ্ৰেদপূৰ্ণ বিলাপ থাকে, সেইবিধ ৰূপকক উৎসৃষ্টিকাক্ষ বোলা হয়। ২৬১

অঙ্ক শব্দৰে নাটক আদি যি কোনো ৰূপকৰ অন্তৰ্গত বিভাগক বৃজ্ঞোপৱা হয় বাবে, নাটকাদিৰ অন্তৰ্গত অঙ্কৰপৰা বেলেগে বৃজ্ঞাবৰ কাৰণে এই বিধক অঙ্ক মূৰুলি উৎসৃষ্টিকাক্ষ বোলাহে উচিত বুলি কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যই কয়। কোনো কোনো নাট্যবিদ্ লোকে উৎসৃষ্টিকাক্ষ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি এইদৰে কৰে—ইয়াত ইতিবৃত্ত ৰচনা আদি ‘সৃষ্টি উৎক্ৰান্ত’ অৰ্থাত আন ৰূপকতকৈ বেলেগ ধৰণৰ হয় বাবে ইয়াৰ নাম উৎসৃষ্টিকাক্ষ। এইবিধ ৰূপকৰ উদাহৰণ ; যেনে—শম্মিষ্ঠা-যযাতি।

মৰম প্ৰকাৰ ৰূপক বীথী :

এতিয়া বীথী নামৰ ৰূপকৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে—
বীথী নামৰ ৰূপকৰ লক্ষণ এই যে তাত এটা মাত্ৰ অঙ্ক থাকে, কোনো এজন নায়কে আকাশ-ভাষিতৰ আশ্ৰয় লৈ বিচিত্ৰ উত্তৰ—প্ৰত্যুত্তৰেৰে অত্যাশ্ৰয় কাল্পনিক পাত্ৰৰ লগত কথোপকথনৰ জৰিয়তে প্ৰচুৰভাৱে শৃঙ্গাৰ বসৰ আৰু কমকৈ আন বসৰ সৃষ্টি কৰে, মুখ আৰু নিৰ্ৰহণ এই দুবিধ সন্ধি আৰু সকলো প্ৰকাৰ অৰ্থ প্ৰকৃতি থাকে। ২৬২

‘কচ্চিৎ’ শব্দৰ অৰ্থ উত্তম, মধ্যম বা অধম প্ৰকৃতিৰ নায়ক। এইবিধ ৰূপকত শৃঙ্গাৰ বসৰ বাহুল্য থাকিব লাগে বুলি

কোৱাৰদ্ধাবাই কৌশিকী বৃত্তৰ বাহুলা থাকিব লাগে বুলিও
বুজা যায়।

ভেৰ বিধ বীথ্যজ :

নাট্য শাস্ত্ৰবিদ মনীষীসকলে এই বীথীৰ ভেৰটো
অঙ্গ নিৰূপণ কৰিছে। সেই বিলাক হৈছে—(১)
উদঘাত্যক (২) অৱলগিত, (৩) প্ৰপঞ্চ, (৪) ত্ৰিগত,
(৫) ছল, (৬) বাক্কেলি (৭) অধিবল, (৮) গণ্ড,
(৯) অৱসান্দিত, (১০) নালিকা, (১১) অসংপ্ৰলোপ,
(১২) ব্যাহাৰ আৰু (১৩) মূদৰ (বা মাৰ্দ্দৰ)। ২৬০

এই বিলাকৰ ভিতৰত প্ৰথম বীথ্যজ উদঘাত্যক আৰু দ্বিতীয় বীথ্যজ
অৱলগিতৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ প্ৰস্তাৱনা নিৰূপণ প্ৰসঙ্গতে কোৱা
হৈছে।

তৃতীয় বীথ্যজ প্ৰপঞ্চ :

পৰম্পৰাৰ ভিতৰত হোৱা হাস্যজনক মিছা কথাৰ
প্ৰপঞ্চ বোলা হয়। ২৬৫

উদাহৰণ ; যেনে—বিক্ৰমোৰ্বশী নাটকত। প্ৰাসাদৰ ওপৰৰ বলভী,
বিদূষক আৰু চেটীৰ কথোপকথন।

চতুৰ্থ বীথ্যজ ত্ৰিগত :

সুনাতে একে, অথচ নানা অৰ্থত যোজন কৰিব পৰা
বাক্যৰ নাম ত্ৰিগত। ২৬৫

উদাহৰণ ; যেনে—সেই বিক্ৰমোৰ্বশী নাটকতে—

ৰাজা। সৰ্বক্ষিতিকৃত্যং নাথ দৃষ্টা সৰ্ব্বজ্ঞানুন্দৰী।

ৰামা ৰম্যো ৱনান্তেহগ্নিন্ ময়া ৱিৰহিতা হুয়া ॥

(নেপথ্যে তত্ৰৈৱ প্ৰতিশব্দঃ) ৰাজা। কথং দৃষ্টা ?

ৰজা—(হে সকলো পৰ্ব্বতৰ অধিপতি হিমালয়, এই মনোহৰ বনৰ মাজত

মোৰপৰা বিচ্ছিন্ন হোৱা সৰ্ব্বাঙ্গ হৃন্দৰী তকণী নাৰী আপুনি দেখিছিলানে ? (নেপথ্যত এই হিমালয় পৰ্বততে কথাব প্ৰতিধ্বনি উঠিল। সেই প্ৰতিধ্বনিত্তে বজাই এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পালে ;) “হে সমগ্ৰ নৃপতিৰ অধিপতি, এই মনোহৰ বনৰ মাজত তোমাৰপৰা বিচ্ছিন্ন হোৱা সৰ্ব্বাঙ্গ হৃন্দৰীক মই দেখিছিলো।” (প্ৰতিধ্বনিত প্ৰকট হোৱা এই উত্তৰ শুনি) বজা। “অ’ এওঁ দেখিছিলো বুলি কেনেকৈ কলে ?” এইস্থলত প্ৰশ্ন বাক্যটোকে উত্তৰৰূপে যোজনা কৰা হৈছে।

দশৰূপককাৰ আদি কোনো কোনো নাট্যবিন্ পণ্ডিতৰ মতে এইবিধ বীথ্যজ নট-নটী আৰু সূত্ৰধাৰ এই তিনিবিধ পাত্ৰৰদ্বাৰা প্ৰযুক্ত হয় হেতুকে ইয়াক ত্ৰিগত বোলা হয়।

পঞ্চম বীথ্যজ ছল :

আচলতে গপ্ৰিয় হলেও আপাততঃ শুনাত প্ৰিয়
যেন লাগে এৰেকুৱা বাক্যৰদ্বাৰা প্ৰলোভন দেখুৱাই
প্ৰবঞ্চনা কৰাৰ নাম ছল। ২৬৬

উদাহৰণ, যেনে—বেণী সংহাৰ নাটকত—

ভীমার্জুৰ্নো।

কৰ্ত্তা দাতৃচ্ছলানাং জতুময়শৰণোদ্দীপনঃ সোহভিমানী

বাজা হুঃশাসনাদেপ্ত কৰমুজ্জশতস্যাক্ষবাজস্ত মিত্ৰম্।

কৃষ্ণাকেশোত্তৰীয়াব্যাপনয়নপটুঃ পাণ্ডৱা যশ্চ দাসাঃ

কাস্তে দুৰ্য্যোধনোহসৌ কথয়ত ন কৰা জষ্টুমভাগতো স্বঃ ॥

(ভীম আৰু অৰ্জুন। পাণ্ডৱবিলাক যাৰ দাস হৈ পৰিছিল, সেই কুট পাশাৰ খেলাক, জতুগৃহৰ নিৰ্মাণ আৰু দাহ কৰোঁতা, হুঃশাসন আদিৰ প্ৰহু, এশ ভ্ৰাতৃৰ জ্যেষ্ঠ, অজবাজ কৰ্মৰ মিত্ৰ, দ্ৰৌপদীৰ কেশ আৰু কাপোৰত ধৰি টনাত হৃদক, মহা অভিমানী দুৰ্য্যোধন বজা কত আছে কোৱাচোন, আমি তেওঁক দেখা কৰিবলৈ আহিছোঁ, খঙত অহা নাই।)

আন কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যই কয় যে কোনো বিশেষ
কাৰ্য্যসিদ্ধৰ উদ্দেশ্যে কাৰো প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰা,

প্ৰবন্ধনাট্যক অথচ হাঁহি উঠা নাইবা বোম-উৎপাদক
বাক্যক ছল বোলা হয়। ২৬৭

ষষ্ঠ বীথ্যজ বাক্কেলি :

তুই, তিনি বা ততোধিক উক্তি-প্ৰত্যাশিতবদ্বাৰা
হাস-পৰিহাস সৃষ্টিকৰাৰ নাম বাক্কেলি। তুই-
তিনি বুলি তাতকৈ কম-বেছি তুয়োটাকে বুজোৱা
হৈছে। ২৬৮

উদাহৰণ ; যেনে—

ভিক্ষা মাংসনিষেৰণং প্ৰকুৰ্ষে, কিম্বেন মত্তং স্নিহা
মত্তঞ্চাপি তব প্ৰিয়ং, প্ৰিয়মহো দ্বাৰাজনাভিঃ সহ।
ৰেখ্যাপাৰ্থকচিঃ কুতস্তৱধনম্, দ্যুতেন চৌৰ্যেন বা
চৌৰ্য-দ্যুতপৰিগ্ৰহোহপি ভৱতঃ নষ্টশ্চ কাত্মা গতিঃ ॥

(“হে ভিক্ষু, মাংস চলেনে ?” “মদ নাথাকিলে অকল মাংসেৰে কি হব ?”
“ভেঙ্গে আপুনি মদো ভাল পায়নে কি ?” “আঃ কব লাগেনে, বাৰাজনা লগত
থাকিলে আক ভাল।” “কিন্তু বাৰাজনাক যে টকা পইচা লাগে, তাৰ কাৰণে
আপুনি পইচা কবপৰা পায় ?” “জুৰা খেলিলে বা চুৰি কৰিলে পইচাৰ অভাৱ
কি ?” “ভেঙ্গে দেখিছোঁ আপুনি জুৰাও খেলে আৰু চুৰিও কৰে।” “নষ্ট
চৰিত্ৰৰ পক্ষে তাৰ বাহিৰে অইন কি গতি আছে ?”

কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যই (দৰ্শকপক্ষকৰ আদিয়ে) আৰম্ভ কৰা
বাক্যৰ আকাজক্ষা নিবৃত্তি নো হওঁতে সমাপ্তি কৰাটোকে ‘বাক্কেলি’
বুলি কয়। আন কিছুমানৰ মতে আকোঁ, অনেক প্ৰশ্নৰ এটা উত্তৰ
দানেই বাক্কেলি।

সপ্তম বীথ্যজ অধিবল :

পৰস্পৰে স্পৰ্দ্ধা সহকাৰে বঢ়াই কোৱা কথাৰ
‘অধিবল’ বোলা হয়। ২৬৯

উদাহৰণ ; যেনে—মোৰ ৰচিত প্ৰভাৱতী নাট্যকাত :

বজ্রনাভঃ ।

অস্ত রক্ষঃ ক্রগেনৈর নিৰ্ম্মথা গদয়ানয়া ।

লীলয়োগ্ম লয়িষ্ঠ্যামি তুরনক্ষয়মত্ রঃ ॥

প্রহ্লায়ঃ । অবে বে অশ্বাপসদ । অলমমুনা বহুপ্রলাপেন, মম থলু—

অত্ প্রচণ্ডভূজদণ্ডসমর্পিতোক

কোদণ্ডনির্গলিতকাণ্ডসমূহপাঠৈঃ ।

আস্তাং সমস্তদিতিক্রক্ষতজ্যোক্ষিভেয়ং

ক্ষৌণী ক্ষীণেন পিশিতাশনলোভনীয়া ॥

(বজ্রনাভ । এই গদাবে তৎক্ষণাৎ ইয়ার বৃহৎ চূবমার কবি যই এড়িয়াই
হেলাবন্ধে তইতব এই দুয়োলোক উচ্ছন্ন করিম ।

প্রহ্লায় । হেব অধম অশ্বব, এইদবে বেছি প্রলাপ বকার প্রয়োজন নাই ;
মোর এই প্রচণ্ড ভূত দণ্ডেবে ধারণ করা, ভীষণ ধম্মব পরা ওলাই ঘোষা বাণব
আঘাতত আজি কস্তেকতে দৈত্যবংশব ভেজ্জেরে পৃথিবীধন বস্তাক্ত হৈ যাব
আক বস্তমাংসভোজী প্রাণীবিলাকব পক্ষে লোভনীয় হৈ পবিব ।)

অষ্টম বীথ্যজ গণ্ড :

ইঠাৎকাবে কবা, প্রস্তারিত বিষয়ব লগত সম্বন্ধযুক্ত

অথচ বিকল্পার্থক বাক্যব প্রয়োগক গণ্ড বোলা হয় । ২৭০

উদাহরণ ; যেনে—বৌসংহাৰ নাটকত,

বাজা ।

“অধ্যাসিতুং তন্ন চিবাঙ্কশ্বনশ্বলশ্চ

পর্যাপ্তমের কবভোক মমোকমুগ্ধম্”

অনন্তবং (প্রেরিশ্চ) কক্কুকী । দেব ভগ্নম্ ভগ্নম্ ইত্যাদি ।

(বজা । হে শ্বশ্ববী মোব এই উক শৃগল তোমাব জঘন-মণ্ডলব আসন
হবব কারণে সর্বদাই উপযুক্ত হৈ আছে । তাব পাচত কক্কুকী প্রবেশ কবি
মহাত্মাজ্ঞা ভাঙিলে ভাঙিলে ইত্যাদি ।)

ইয়াত বৎস্বজ ভঙা অর্থত প্রযুক্ত কথ্যধিনি উকভন অর্থত সজত হৈ পবিছে ।

নবম বীথাজ্জ অৱস্থান্দিত :

নিজৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশৰ অৰ্থে প্ৰযুক্ত বাক্যৰ
অন্য প্ৰকাৰে অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰাক অৱস্থান্দিত বোলা
হয় । ২৭১

উদাহৰণ, ছলিত বাম নাটকত ;

সীতা । জাদ ! কাল্লক্খু অণ্ডজ্জ্বাএ গণ্ডকং তহিং সো
বামা ৰিণএণ পণইদকেবা ।

লৱঃ । অথ কিমাৱাভ্যাং বাজোপজীৱিত্যাঃ ভৱিতৱ্যম্ ।

সীতা । জাদ ! সো তুম্মাণং পিতা ।

লৱঃ । কিমাৱয়োঃ বধূপতিঃ পিতা ?

সীতা । (সালঙ্কম্) মা অৱধা সংকথং ন ক্খু তুম্মাণং,
সঅলাএ জ্জের পুহরীএত্তি ।

(সীতা । বোপা, তুমি সাবধানে অযোধ্যালৈ ঘাবা দেই, তাত বিনয়
আচৰণেৰে সেই বজাৱনক তোমালোকৰ প্ৰতি দয়ালু কৰি তুলিব লাগিব ।

লৱ । তেন্তে আমি বজাৰ সেৱক হৈ থাকিব লাগিবনে কি ?

সীতা । বোপা, তেওঁ যে তোমালোকৰ পিতা ।

লৱ । বধূপতি বাম আমাৰ পিতানে কি ?

সীতা । (সলঙ্কভাৱে) নহয় আন কথা মনলৈ নানিবা ; অকল তোমালোকৰে
নহয়, তেওঁ সমগ্ৰ পৃথিৱী বাসীৰে পিতা ।)

দশম বীথাজ্জ মালিকা :

হাস্ত পৰিহাসযুক্ত প্ৰহেলিকাকে মালিকা বোলা

হয় । ২৭২

কোনো কথা ভিতৰত লুকাই ৰখা উদ্ভৱকে ইয়াত প্ৰহেলিকা বুলি
কোৱা হৈছে ।

উদাহৰণ বজাৱলী নাটকাত ; যেনে—

নৃসংজ্ঞা । সখী, যাৰ কাৰণে তুমি আহিছা তেওঁ ইয়াতেই আছে ।

সাগৰিকা । কাৰ কাৰণে মই আহিছোঁ ?

সুসজ্জতা। চিত্ৰ ফলকৰ (ছবিখনৰ) কাৰণে নহয় জানো ?
ইয়াত 'তুমি বজ্জাৰ কাৰণেই আহিছা' এই কথাটো লুকাই ৰখা হৈছে।

একাদশ বীথ্যজ অসংপ্ৰলাপ :

অসম্বন্ধ বা সঙ্গতিহীন বাক্য বা উত্তৰ আৰু সুবুদ্ধা
লোকৰ আগত কোৱা হিতকৰ বাক্যক অসংপ্ৰলাপ
বোলা হয়। ২৭৩

প্ৰহ্মঃ। (সহকাৰৱল্লীৰলোকা সানন্দম্, অহো কথমিহৈৰ—

অলিকুলমঞ্জুকেশী পৰিমলবন্দুলা বসাবহা তথী।

কিশলয়পেশলপাণিঃ কোকিলকলভাষিণী প্ৰিয়তমা মে ॥

প্ৰথম প্ৰকাৰ অসংপ্ৰলাপৰ উদাহৰণ, যেনে :—মোৰ বৰ্চিত প্ৰণৱতী নাটকাত
("প্ৰহ্মঃ। সহকাৰ লতাৰ পিনে চাই আনন্দমনেৰে। কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ল ?
ইয়াতে যে মোৰ, অলিকুল-মঞ্জুকেশী, অতি সৌৰভিশালিনী বসাবহা (আনন্দ
দায়িনী আৰু বসেৰে ভৰপূৰ) তথী, কিশলয়-পল্লব-পাণি— (উপমেয় পক্ষে
কিশলয় পল্লব অৰ্থাৎ কোমল পাতৰ দৰে হাত যাৰ, উপমান পক্ষে কিশলয়
পল্লবকণ হাত যাৰ), আৰু কোকিল কল-ভাষিণী (কোকিল-মধুৰ স্বৰেৰে কথা
কোৱা, উপমান পক্ষে কোকিলৰ মধুৰ স্বৰেৰে সমন্বিত) প্ৰিয়তমা।)

অসম্বন্ধ উত্তৰকপ অসংপ্ৰলাপৰ উদাহৰণ পাঠকে নিজে নিজে
বুজি লব। তৃতীয় প্ৰকাৰ অসং প্ৰলাপৰা উদাহৰণ ; যেনে—
বেণীসংহাৰ নাটকত ছৰ্য্যোধনৰ প্ৰতি গান্ধাৰীৰ বাক্য।

ষোড়শ বীথ্যজ ব্যাহাৰ :

আনৰ লাভৰ কাৰণে প্ৰয়োগ কৰা হান্ধজনক বা
ক্ষোভ জনক বাক্যই ব্যাহাৰ। ২৭৪

উদাহৰণ মালৱিকাগ্নিমিত্ৰ নাটকত ; যেনে—

বিদূষকঃ। মা দাদৰ উবদেসস্তদ্ধা গমিস্‌সসি।

দাসঃ। (বিদূষক প্ৰতি) আৰ্য্য! উচ্যতাং যন্তয়া ক্ৰমভেদো লক্ষিতঃ।

বিদূষকঃ। পটমং বন্ধন পূজা ভোদি, সা ইমাএ লজ্জিমা।

(মালৱিকা স্ময়তে ।)

(লাস্ত্ৰ নৃত্যৰ অন্তৰ্ধানৰ অন্তত মালৱিকাস্থিমিত্ৰ নাটকত । বিদূষক। তুমি শাস্ত্ৰৰ উপদেশ ভূবুজা হস্তনাতকৈ ইয়াৰ পৰা যাৱ নোৱাৰা ।

গণদাস। (বিদূষকৰ প্ৰতি) আৰ্হা কওকচোন, আপুনি ইয়াত কি শাস্ত্ৰ উপদেশৰ ব্যতিক্ৰম দেখিলে ?

বিদূষক। প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণৰ সেৱা সংকাৰ হব লাগে, এওঁ সেই শাস্ত্ৰ নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম কৰিছে— ? ইত্যাদি স্থলত নায়ক অস্থিমিত্ৰক নিঃশঙ্কভাৱে নায়িকা দৰ্শনৰ স্বযোগ দিয়াৰ কাৰণে বিদূষকৰ এই হাস্তজনক আৰু (মালৱিকাৰ পক্ষে) দোভজনক কথাৰ স্ফুৰোণেই ব্যাখ্যাৰ ।)

জন্মোৎসৱ বীথ্যঙ্গ মৃদৱ :

যত দোষক গুণৰূপে অথবা গুণক দোষৰূপে বৰ্ণন।

কৰা হয়, তেনে বাক্যক মৃদৱ বা মাৰ্দ্ৱৰ বোলা হয় । ২৭৫

এই ছয়োবিধ মৃদৱৰ উদাহৰণ : ক্ৰমশঃ যেনে—

প্ৰিয় জীৱিততাক্ৰোধাং নিশ্লেহং কৃতব্ৰতা ।

ভূয়ন্তদৰ্শনাদেৱ মমৈতে গুণতাং গতঃ ॥

তস্তাস্ত্ৰূপসৌন্দৰ্যাং ভূষিতং যৌৱনশ্ৰিয়া ।

সুখৈকায়তনং জাতং হৃৎস্থায়ৈৱ মমাধুনা ॥

প্ৰথম বিধ—(প্ৰিয়তম, তোমাৰ বিয়োগত মোৰ জীৱন ধাৰণত যি ক্ৰুৰতা, স্নেহহীনতা আৰু কৃতব্ৰতা প্ৰকাশ পাইছিল, এতিয়া আকৌ তোমাৰ দৰ্শন লাভৰপৰা মোৰ সেই দোষবোৰেই গুণ বুলি প্ৰতিপন্ন হৈ পৰিছে ।)

দ্বিতীয়—(গুণক দোষৰূপে বৰ্ণনাৰ) তেওঁৰ যৌৱন শ্ৰীৰে বিভূষিত ৰূপ-সৌন্দৰ্য্য তেতিয়া মোৰ পক্ষে একমাত্ৰ সুখৰ আকৰ হৈ উঠিছিল, এতিয়া সেয়ে দুখৰ হৈ কাৰণ হৈ পৰিছে ।)

যি কোনো ৰূপকতে বীথ্যঙ্গ যোজনাৰ উপযোগিতা :

এই সকলো প্ৰকাৰ বীথ্যঙ্গৰ যোজনা নাটক আদি অগ্ৰাণ্ণ সকলো-প্ৰকাৰ ৰূপকতো পোৱা যায় যদিও বীথী নামৰ ৰূপকত এই

বীথ্যঙ্গবিলাকৰ প্ৰয়োগ অপৰিহাৰ্য্য হেতুকে নাটক আদি ৰূপকত স্পষ্ট ভাৱে থকা সম্বন্ধেও বীথীনামক ৰূপক-নিৰূপণ প্ৰসঙ্গত বীথ্যঙ্গবিলাক উদাহৰণ সহ নিৰূপণ কৰা হ'ল। নানা প্ৰকাৰ বস বীথী বা মালাৰ দৰে শাৰী পাতি থাকে বাবে ইয়াক বীথী বোলা হয়।

দশম প্ৰকাৰ ৰূপক প্ৰহসন :

যি ৰূপকৰ সন্ধি, সঙ্কাজ, লাস্ত্ৰাজ, আৰু অঙ্কৰ সমাৱেশ ভাণৰ দৰে হয়, বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তটো কল্পিত আৰু তাত অধম প্ৰকৃতিৰ নায়কৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, সেয়ে প্ৰহসন। ২৭৬

এইবিধ ৰূপকত আৰম্ভটী বৃত্তি নাথাকে; বিকল্পক আৰু প্ৰৱেশকো নাথাকে। ইয়াৰ অঙ্গী (প্ৰধান) বস হয় হাস্য; বীথ্যঙ্গবিলাকৰ প্ৰয়োগ ইয়াত থাকিবও পাৰে, নাথাকিবও পাৰে। ২৭৭

প্ৰহসনৰ ভেদ :

(১) য'ত তপস্বী, সন্ন্যাসী বা ব্ৰাহ্মণ জাতীয় ধৃষ্ট নায়কৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ হয়, সেইবিধ প্ৰহসনক শুদ্ধ প্ৰহসন বোলে। ২৭৮

উদাহৰণ; যেনে—‘কন্দৰ্পকেলি’ প্ৰহসন।

(২) য'ত অধম প্ৰকৃতিৰ যি কোনো লোকক নায়কৰূপে চিত্ৰিত কৰা হয়, সেইবিধ প্ৰহসনক সংকীৰ্ণ প্ৰহসন বোলে।

উদাহৰণ; যেনে—‘ধূৰ্ভচৰিত’ প্ৰহসন।

কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে য'ত বহুত উদ্ধত প্ৰকৃতিৰ নায়কৰ বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰা হয়, তেনেকুৱা এটা বা দুটা অঙ্কত বচিত প্ৰহসনৰ নাম সংকীৰ্ণ প্ৰহসন। ২৭৯

উদাহৰণ যেনে 'লটক মেলক' প্ৰভৃতি। কিন্তু মহৰ্ষি ভবতে কয় যে "য'ত বেজা, ভূতা, নপুংসক, বিট, ধূৰ্ত আৰু বন্ধকী (ব্যভিচাৰিণী ভিৰোভা) আদি নায়ক-নায়িকা হয় আৰু তেনে লোকৰ বেষণভূষা, পোছাক-পৰিচ্ছদ, আচৰণ আদিৰ অবিকলভাবে অনুকৰণ কৰা হয়, সেয়ে সংকীৰ্ণ প্ৰহসন।"

য'ত নপুংসক, কঞ্চুকী, তপস্বী, কামুক, চাৰণ আৰু সৈনিক আদিৰ বেষণভূষা, কথা আচৰণ আদিৰ অনুকৰণ কৰা হয়, সেইবিধ প্ৰহসনক বিকৃত প্ৰহসন বোলা হয়। ২৮০

এইবিধ (বিকৃত নামৰ প্ৰহসন) সংকীৰ্ণ প্ৰহসনৰ ভিতৰতে পৰে হেতুকে ভৰত মুনিয়ে ইয়াৰ কথা বেলেগে কোৱা নাই।

উপৰূপক মিকপণ :

নাটিকা :

এতিয়া উপৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে। তাৰে ভিতৰত য'ত বৰ্ণনীয় বৃত্তান্তটো কৱিকল্পিত হয়, স্ত্ৰী পাত্ৰৰ সংখ্যা বহুত বেছি হয়, অন্ধ চাৰিটা থাকে, সেয়ে নাটিকা। নাটিকা নামৰ এই উপৰূপকত নায়ক যীৰ-ললিত প্ৰকৃতিৰ, ৰাজবংশত জন্ম, প্ৰখ্যাতলোক হব লাগে আৰু নায়িকা নায়কৰ অন্তঃপুৰত বাস কৰা নাইবা সজীত কলাত নিপুণ অথচ নতুনকৈ অনুৰক্তা হোৱা কোনো ৰাজ-কুলোৎপন্ন কুমাৰী হব লাগে। এইবিধ ৰূপকত নায়ক ৰজা জন মুখ্য বাণীৰ ভয়ত শঙ্কিত হৈ কামত আগবাঢ়িব লগাত পৰে। কোনো ৰাজবংশত ওপজা, প্ৰগল্ভ প্ৰকৃতিৰ প্ৰথম বিবাহিতা পত্নীকে ইয়াত দেৱী বা মুখ্য বাণী বোলা হয়। জ্যেষ্ঠা

মহিষীয়ে পদে পদে বজ্জাৰ ওপৰত অভিমান কৰে,
 ছয়োৰে মিলন তেওঁৰ অনুগ্ৰহতহে হব পাৰে।
 নাটিকা নামৰ ৰূপকত কৌশিকীবৃত্তি প্ৰধান ভাবে
 থাকে, বিমৰ্ষ সন্ধিৰ প্ৰয়োগ নাই আৰু অগ্ৰাস্ত
 চাৰিটা সন্ধিৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। ২৮১

‘ছয়োঃ’ (ছয়োৰো) পদৰ অৰ্থ নায়ক আৰু নায়িকাৰ।
 নাটিকাৰ উদাহৰণ ; যেনে—বপ্ৰাৱলী, বিজ্ঞশালভঞ্জিকা ইত্যাদি।

ত্ৰোটক :

যি উপৰূপকত পাঁচোটা, সাতোটা, আঠোটা বা নটা
 অঙ্ক থাকে, দেৱতা আৰু মানৱ ছয়োৰে সংমিশ্ৰিত
 ইতিবৃত্ত বৰ্ণনা কৰা হয় আৰু প্ৰতি অঙ্কতে বিদূষকৰ
 অভিনয় থাকে, সেই উপৰূপকক ত্ৰোটক বোলা
 হয়। ২৮২

প্ৰতি অঙ্কতে বিদূষক থাকে হেতুকে ইয়াৰ অঙ্গী (মুখ্য) ৰস হয়
 শৃঙ্গাৰ। সাতোটা অঙ্কত ৰচিত ত্ৰোটক, যেনে—সুস্তিতৰস্তু। পঞ্চাঙ্ক
 ত্ৰোটক, যেনে—বিক্ৰমোৰ্কষীয়।

গোষ্ঠী :

এতিয়া গোষ্ঠী নামৰ উপৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে :

য’ত ন বা দহজন সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোকৰ চৰিত্ৰ
 চিত্ৰণ হয় আৰু উদাত্ত (সংস্কৃত) বাক্য নাথাকে ;
 কৌশিকী বৃত্তি মুখ্যভাৱে থাকে, পাঁচ বা ছগৰাকী স্ত্ৰী
 পাত্ৰ থাকে, গৰ্ভসন্ধি আৰু বিমৰ্ষসন্ধি নাথাকে, কাম-
 শৃঙ্গাৰ অভিব্যঞ্জিত হয় আৰু এটা অঙ্কতে যাৰ ৰচনা
 সমাপ্ত কৰা হয়, সেয়ে গোষ্ঠী নামৰ উপৰূপক। ২৮৩

উদাহৰণ ; যেনে—বৈৱৰ্ত-মদনিকা।

সট্টক :

যি ৰূপকৰ সমুদায় কথা প্ৰাকৃত ভাষাত, য'ত প্ৰৱেশক আৰু বিহ্বলক নাথাকে, প্ৰধান বা অঙ্গী বস হয় অদ্ভুত, সেয়ে সট্টক নামৰ উপৰূপক। ইয়াৰ বাকীবিলাক লক্ষণ নাটিকাৰ দৰে ; কেৱল ইয়াৰ অঙ্কবিলাকক 'জৱনিকা' বোলা হয়। ২৮৪

উদাহৰণ ; যেনে—কৰ্পৰ মঞ্জৰী

নাট্যবাসক :

এতিয়া নাট্য বাসকৰ কথা কৈয়া হৈছে। যি উপৰূপকত এটা মাত্ৰ অঙ্ক থাকে, তাতে নানা-প্ৰকাৰ তাল লয়ৰ সমাৱেশ কৰা হয়, নাযকজন ধীবেদান্ত প্ৰকৃতিৰ, উপনাযক পীঠমৰ্দ, শৃঙ্গাৰ বসব লগে লগে হাস্তবসো অঙ্গী (প্ৰধান) বসৰূপে অভিযাজিত হয়, বাসকসজ্জা নাযিকাৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰিত হয় ; মুখ সন্ধি আৰু নিৰ্ব্বহণ সন্ধি এই দুবিধ সন্ধি আৰু দহ প্ৰকাৰ লাস্যাঙ্গৰ প্ৰয়োগ থাকে, সেয়ে নাট্যবাসক নামৰ উপৰূপক। কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে ইয়াত কেৱল প্ৰতিমুখ সন্ধিহে থাকিব নালাগে (আন বিলাক সন্ধি থাকিব পাৰে)। ২৮৫

মুখ আৰু আৰু নিৰ্ব্বহণ এই দুইপ্ৰকাৰ মাত্ৰ সন্ধি থকা নাট্যবাসক, যেনে—নৰ্ম্মৱতী। প্ৰতিমুখ সন্ধিৰ বাহিৰে বাকী চাৰিপ্ৰকাৰ সন্ধি থকা, নাট্যবাসকৰ উদাহৰণ ; যেনে—বিলাসৱতী।

প্ৰস্থানক :

এতিয়া প্ৰস্থানক নামৰ উপৰূপকৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে।

এই প্ৰস্থানক নামৰ উপৰূপকত কোনো ভূত বা দাস স্থানীয় লোক নায়ক হয়, তাতোকৈ হীনশ্ৰেণীৰ

লোক উপনায়ক হয়, কোনো দাসী ইয়াৰ নায়িকা। ইয়াত কৌশিকী বৃত্তি আৰু ভাৰতী বৃত্তি থাকিব লাগে। মন্ত্ৰপানৰ মন্ত্ৰতাজনিত বংশমালিৰে ইয়াত উপস্থাপিত বৃত্তান্তৰ উপসংহাৰ কৰা (সমাপ্তি ঘটোৱা) হয়। এইবিধ উপৰূপকত অঙ্ক দুটা থাকে আৰু লয় তাল আদি আৰু বিলাসো প্ৰচুৰ পৰিমাণে থাকে। ২৮৬

ইয়াৰ উদাহৰণ; যেনে—শৃঙ্গাবতিজক।

উল্লাপ্য :

যি উপৰূপকত কোনো ধীৰোদাস্ত প্ৰকৃতিৰ নায়কৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, বৰ্ণনীয় বৃত্তান্ত দেৱতা-বিষয়ক। এটামাত্ৰ অঙ্ক থাকে, শিল্পক নামক উপৰূপকৰ লক্ষণত, কোৱা আশংসা আদি অঙ্গ-বোৰৰ সমাবেশ থাকে, হাস্ত, শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ বস অভিযাজিত হয় আৰু বিবিধ যুদ্ধ-বিগ্ৰহ আৰু অশ্ৰুগীতৰ (অৰ্থাৎ জৱনিকাৰ আঁৰত অনুষ্ঠিত, বৰ্ণনীয় ঘটনাবিষয়ক গীতৰ) সমাবেশত যি উপৰূপক মনোহৰ হৈ উঠে, সেয়ে উল্লাস বা উল্লাপ্য নামৰ উপৰূপক। ২৮৭

কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যৰ মতে, এই উপৰূপকত নায়িকা চাৰিজনী, আৰু অঙ্ক তিনিটা থাকিব লাগে। কাৰিকাত উল্লিখিত শিল্পকাজৰ কথা পাচলৈ কোৱা হব। এইবিধ উপৰূপকৰ উদাহৰণ, যেনে—দেৱী-মহাদেৱ।

কাব্য :

কাব্য নামৰ উপৰূপকৰ লক্ষণ এই যে, য'ত হাস্ত-বস প্ৰধান ভাবে অভিযাজিত হয়, আৰম্ভটী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ নাথাকে, (বাকীবিলাক বৃত্তি থাকে), যি

উপকৰণক এটামাত্ৰ অঙ্কত ৰচিত হয় ; খণ্ডমাত্ৰা, দ্বিপদিকা আৰু ভগ্নভাল আদি গীত ভেদৰ সমাবেশত, শব্দৰ বসব অভি-ব্যঞ্জন হয় আৰু বৰ্ণমাত্ৰা তথা ছন্ডলিকা ছন্দৰ যোগত মনোহৰ হৈ উঠে ; যাৰ নায়ক-নায়িকা ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ আৰু মুখ প্ৰতিমুখ আৰু নিৰ্ব্বহণ এই তিনিটা সন্ধি যত থাকে, সেয়ে কাব্য নামৰ উপকৰণক । ২৮৮

ইয়াৰ উদাহৰণ ; যেনে—যাদৱোদয় ।

প্ৰেৰণ :

এতিয়া প্ৰেৰণ নামৰ উপকৰণৰ কথা কোৱা হৈছে । য'ত হান শ্ৰেণীৰ নায়কৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, গৰ্ভসন্ধি আৰু বিমৰ্শ সন্ধি নাথাকে, সূত্ৰধাৰ নাথাকে, বিহ্বলক আৰু প্ৰবেশকৰো আৱশ্যকতা নাই, এটা অঙ্কত ৰচিত তেনেকুৱা উপকৰণক প্ৰেৰণ বোলা হয় । এই প্ৰেৰণ নামৰ উপকৰণত দ্বন্দ্ব যুদ্ধ আৰু ক্ৰোধপূৰ্ণ কটুক্তি আৰু সকলো প্ৰকাৰ ৰুদ্ৰিৰে সমাবেশ থাকিব লাগে । এই কৰণৰ নান্দী নেপথ্যত গোৱা হয় আৰু ইয়াৰ প্ৰবোচনাত কৰি, নট সামাজিক আদিৰ প্ৰশংসা থাকিব লাগে । ২৮৯

উদাহৰণ ; যেনে—‘বালিবধ’ ।

বালক :

এতিয়া বালকৰ কথা কোৱা হৈছে । য'ত পাঁচজন পাত্ৰ থাকে, মুখ আৰু নিৰ্ব্বহণ এই দুটা সন্ধি থাকে, মহাৰাষ্ট্ৰী আৰু সৌৰসেনী ভাষা প্ৰয়োগ আৰু অবধী, মাগধী প্ৰভৃতি বিভাৰা প্ৰচুৰ হয়,

ভাৰতী আৰু কৌশিকী বৃত্তি থাকে, সূত্ৰধাৰ নাথাকে, একাক্ত সম্পূৰ্ণ, তেনেকুৱা সকলো প্ৰকাৰ বীথ্যঙ্গ সমন্বিত, নৃত্যগীত আদি কলাযুক্ত উপকৰণক নাম বাসক। ইয়াত দ্ব্যৰ্থক পদযুক্ত নান্দীৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়, নায়িকা কোনো প্ৰসিদ্ধা বৰ্ণনী হ'ব লাগে, কিন্তু নায়ক মূৰ্খ লোক। এই উপকৰণকত ক্ৰমে অধিকৰূপে উদাত্তভাৱৰ বৰ্ণনা থাকে। কোনো কোনো নাট্যাচাৰ্য্যই এই বাসক নামৰ উপকৰণকত প্ৰতিমুখ সন্ধিও থাকিব লাগে বুলি কয়। ২৯০

উদাহৰণ ; যেনে—মেনকাহিত।

সংলাপক :

সংলাপক নামৰ উপকৰণক লক্ষণ এই যে সংলাপক চাৰিটা বা তিনিটা অঙ্কত ৰচিত হ'ব লাগে। তাত কোনো পাৰ্শ্বী লোকক নায়কৰূপে লৈ তাৰে চৰিত্ৰ চিত্ৰণ কৰা হয়, শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ ৰসৰ বাহিৰে আন যি কোনো ৰস অঙ্গীকৰণে অভিব্যঞ্জিত হ'ব পাৰে ; নগৰবোধ, ছলনা, সংগ্ৰাম আৰু বিপ্লৱ আদিৰ বৰ্ণনা থাকে। বৃত্তিৰ ভিতৰত ভাৰতী আৰু কৌশিকী বৃত্তি থাকিব নালাগে। ২৯১

উদাহৰণ ; যেনে—মায়াকাপালিক।

শ্ৰীগদিত :

এতিয়া শ্ৰীগদিত নামৰ উপকৰণক লক্ষণ কোৱা হৈছে। য'ত কোনো প্ৰখ্যাত ইতিবৃত্তৰ বৰ্ণনা কৰা হয়, এটা মাত্ৰ অঙ্ক থাকে, নায়ক ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ প্ৰখ্যাত লোক, কোনো প্ৰসিদ্ধ ৰমণীক

নায়িকাকৰূপে চিত্ৰিত কৰা হয়, গৰ্ভ সন্ধি আৰু
বিমৰ্শসন্ধি নাথাকে, ভাৰতী় বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ বেছিকৈ
থাকে আৰু শ্ৰীশব্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰভাৱে কৰা হয়,
তাকে নাট্যবিদ পণ্ডিতসকলে শ্ৰীগদিত নামৰ
উপৰূপক বুলি কয়। ২৯২

উদাহৰণ : যেনে—ক্ৰীড়াবসাতল।

কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যই কয়, যি উপৰূপকত নটীয়ে
শ্ৰীৰ বেশ লৈ বঙ্গমঞ্চত গান গায়হি আৰু বচন
কয়, অঙ্ক এটা থাকে আৰু ভাৰতী় বৃত্তিৰ প্ৰয়োগ
প্ৰচুৰ হয়, সেয়ে শ্ৰীগদিত নামৰ উপৰূপক। ২৯৩

ইয়াৰ উদাহৰণ পাঠকে বিচাৰি লব।

শিল্পক :

এতিয়া শিল্পক নামৰ উপৰূপকৰ লক্ষণ কোৱা
হৈছে। য'ত চাৰিটা অঙ্ক আৰু চাৰিওটা বৃত্তি
থাকে, শাস্ত আৰু আৰু হাস্যৰ বাহিৰে আন বস
অভিব্যঞ্জিত কৰা হয়, নায়ক ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনায়ক
অধম প্ৰকৃতিৰ লোক, শূদ্ৰাণ আদিৰ বৰ্ণনা থাকে,
সেই উপৰূপকেই শিল্পক। ২৯৪

এই শিল্পক নামৰ উপৰূপকৰ সাতাইশটা অঙ্ক
আছে; সেই বিলাক হৈছে : (১) আশংসা (২)
তৰ্ক, (৩) সন্দেহ, (৪) তাপ, (৫) উদ্বেগ,
(৬) প্ৰসক্তি, (৭) প্ৰযত্ন (৮) গ্ৰেধন (৯)
উৎকণ্ঠা, (১০) অৱহিখা, (১১) প্ৰতিপত্তি,
(১২) বিলাস, (১৩) আলস্য, (১৪) বাস্প
(১৫) প্ৰহৰ্ষ (১৬) আশ্বাস, (১৭) মৃত্যুতা,
(১৮) সাধনানুগম, (১৯) উচ্ছ্বাস (২০) বিশ্বাস

(২১) প্ৰাপ্তি, (২২) লাভ, (২৩) বিন্ধুতি,
 (২৪) সংকেট, (২৫) বৈশাৰদ্য, (২৬) প্ৰবোধন
 আৰু (২৭) চমৎকৃতি এই অঙ্গবিলাকৰ স্বৰূপ
 নামবহাৰাই স্পষ্ট ভাৱে বুজা যায় হেতুকে লক্ষণবোৰ
 কোৱা নহল। ২৯৫

সংকেট আৰু গ্ৰন্থনৰ লক্ষণ আগৈয়ে কোৱা হৈছে হেতুকে পাঠকে
 তাক ডেউয়াই বুজিছে। শিল্পক নামৰ উপৰূপকৰ উদাহৰণ; যেনে—
 কণকাৱতী-মাধৱ।

বিলাসিকা :

য'ত শৃঙ্গাৰ বসৰ প্ৰাচুৰ্য্য থাকে, অঙ্ক এটা মাত্ৰ হয়, দহবিধ লাস্ত্ৰাঙ্গৰ
 প্ৰয়োগ থাকে, বিদূষক, বিট আৰু পীঠমৰ্দৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ থাকে, গৰ্ভ আৰু
 বিমৰ্শ সন্ধি নাথাকে, নায়ক হীন শ্ৰেণীৰ লোক হয়; বস্তু অৰ্থাৎ শ্লোক
 বৰ কম থাকে আৰু নেপথ্য-সজ্জা (বেশ-ভূষা) বেছি জাকজমকীয়া
 হয়; তাকে বিলাসিকা বোলে। কিছুমানে ইয়াক 'বিলাসিকা' বুলি কয়,
 আন কিছুমান নাট্যাচাৰ্য্যাই থাকে এইবিধ উপৰূপক, 'হুশ্লিকা' নামৰ
 উপৰূপকৰ ভিতৰতে পৰে বুলি কয়।

হুশ্লিকা :

এতিয়া 'হুশ্লিকা' নামৰ উপৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে।

যি উপৰূপকত চাৰিটা অঙ্ক থাকে, কৌশিকী আৰু
 ভাৰতী বৃদ্ধি থাকে, গৰ্ভ সন্ধি নাথাকে, পাত্ৰবিলাক
 কলাকুশল হয়, নায়ক হীন শ্ৰেণীৰ লোক নহয়;
 যি উপৰূপকৰ প্ৰথম অঙ্ক বিটৰ বিবিধ ক্ৰীড়াৰ
 বৰ্ণনাবে ভৰপূৰ আৰু প্ৰথমাঙ্কৰ অভিনয় কৰোঁতে
 ছয় ঘটিকা (১) সময় লাগে, দ্বিতীয় অঙ্কত বিদূষকৰ
 বিলাস চতুৰ ভাবে বৰ্ণিত হয় আৰু দ্বিতীয় অঙ্কৰ অভিনয়

কবোতে দহ ঘটিকা সময় লাগে, তৃতীয় অঙ্কত পীঠমৰ্দৰ ভাৱ-ভঙ্গী বৰ্ণনা কৰা হয় আৰু তৃতীয় অঙ্কৰ অভিনয়ত বাৰ ঘটিকা সময় লাগে, চতুৰ্থ অঙ্কত নায়কৰ ক্ৰীড়া প্ৰদৰ্শন কৰা হয় আৰু চতুৰ্থ অঙ্কৰ অভিনয়ত কুৰি ঘটিকা সময় লাগে সেয়ে 'চুৰ্ম্মলিকা' নামৰ উপৰূপক। ২২৬

উদাহৰণ ; যেনে—বিন্দুমতী।

প্ৰকবণিকা :

নাটিকাৰে (নাটিকাৰ লক্ষণ আগতে কোৱা হৈছে) যদি নায়ক কোনো বণিক, পুৰোহিত বা মন্ত্ৰী শ্ৰেণীৰ লোক হয় আৰু নায়িকা নায়কৰ সমকুলত ওপজা বমণী হয়, তেন্তে তাকে প্ৰকবণিকা বা প্ৰকবণী নামৰ উপৰূপক বোলে। ২২৭

উদাহৰণ পাঠকে নিজে বিচাৰি লব।

হল্লীশ :

এতিয়া হল্লীশ নামক উপৰূপকৰ কথা কোৱা হ'ব। যি উপৰূপকৰ এটা মাত্ৰ অঙ্ক থাকে, সাত, আঠ বা দহ গৰাকী ভিৰোতা পাত্ৰ হয়, এজন উদাস্ত বাণীসম্পন্ন (সংস্কৃত ভাষা ভাষী) পুৰুষক নায়কৰূপে চিত্ৰিত কৰা হয়, যি উপৰূপক কৌশিকী বৃত্তিৰ সমাৱেশত উজ্জল হৈ উঠে, যত মুখ সন্ধি আৰু নিৰ্ব্বহণ সন্ধি— এই দুটা মাত্ৰ সন্ধি থাকে আৰু নানাশ্ৰকাৰ বাগ তাল আদিৰ প্ৰাচুৰ্য্য থাকে, সেই উপৰূপকৰ নাম হল্লীশ। ২২৮

উদাহৰণ ; যেনে—কেলি-বৈৱতক।

ভাণিকা :

এতিয়া ভাণিকা নামৰ উপৰূপকৰ কথা কোৱা হৈছে।

য'ত সুন্দৰ নেপথ্য বচনা (মনোহৰ সাজ-পাৰ) থাকে, সন্ধিৰ ভিতৰত সকলো মুখ সন্ধি আৰু নিৰ্ব্বহণ সন্ধি আৰু বৃত্তিৰ ভিতৰত কৌশিকী আৰু ভাৰতী বৃত্তি থাকে, অথচ যি উপৰূপক এটা অঙ্কত সম্পূৰ্ণ হয়, যি উপৰূপকৰ নায়িকা উদাত্ত প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনা হয় আৰু নায়ক অধম প্ৰকৃতিৰ লোক হয়, সেয়ে ভাণিকা। ২২২

এইবিধ উপৰূপকৰ সাত বিধ অঙ্গ আছে যেনে—(১) উপস্থাস (২) বিস্তাস, (৩) বিবোধ (৪) সাক্ষস, (৫) সম, (৬) নিবৃত্তি আৰু (৭) সংহাৰ। এই অঙ্গ সপ্তকৰ ভিতৰত (১) প্ৰসঙ্গ অনুসৰি কাৰ্য্য কৌৰ্ত্তনক উপস্থাস বোলা হয়। (২) নিবেদ (বৈবাগা) প্ৰকাশক বাক্য প্ৰয়োগৰ নাম বিস্তাস। (৩) বিবোধৰ অৰ্থ ভ্ৰম সংশোধন। (৪) মিছা গৰ্ব্ব কৰাক সাক্ষস বোলে। (৫) খঙেৰে কৰা নিন্দাত্মক বাক্য প্ৰয়োগকে ইয়াত সমৰ্পণ বোলা হৈছে। (৬) উদাহৰণৰ উপস্থাপনৰ নাম নিবৃত্তি আৰু (৭) কাৰ্য্যৰ সমাপ্তিক সংহাৰ বোলে। ৩০০

এই অঙ্গবিলাকৰ উদাহৰণ সহজবোধ্য গতিকৈ, ইয়াত দিয়া নহল। ভাণিকা উপৰূপক;—যেনে কামদত্তা।

এই উপৰূপক নামৰ প্ৰবন্ধবিলাক নাটকৰ লগত একে ধৰণৰ বস্তু, গতিকৈ ইয়াত উচিত মতে আৰু সস্তৰ অনুসৰি নাটকৰ বিশেষত্ববিলাকৰ যোজনা থাকিব লাগে। এই বিলাকৰ উপৰূপকৰ লক্ষণৰ ভিতৰত য'ত য'ত নাটকৰ লক্ষণত উল্লিখিত বিশেষত্বৰ কথা পুনঃকোৱা হৈছে, তাৰদ্বাৰা তাত সেই উল্লিখিত বিশেষত্ব থকাটো একান্ত অপৰিহাৰ্য্য বুলি বুজিব লাগিব।

শ্ৰৱ্য কাব্য নিৰূপণ :

দৃশ্য কাব্য নিৰূপণৰ পাচত এতিয়া শ্ৰৱ্য কাব্যৰ কথা কোৱা হৈছে। যি কাব্য কেৱল শ্ৰৱণ-যোগ্য (অৰ্থাৎ যি কাব্যৰ অৰ্থ বঙ্গমঞ্চত অভিনয়বহাৰা প্ৰদৰ্শন কৰা নহয়, নিজে পঢ়ি বা শুনি সামান্যিকৈ উপভোগ কৰে) তাকে শ্ৰৱ্য কাব্য বোলে। এই শ্ৰৱ্য কাব্য দুবিধ (১) পদ্যময় আৰু (২) গদ্যাত্মক। ৩০১

শ্ৰৱ্য কাব্য :

শ্ৰৱ্য কাব্যৰ ভিতৰত প্ৰথময় কাব্যৰ লক্ষণ : ছন্দোবদ্ধ কৰি পঢ়ত ৰচিত কাব্যই পদ্মকাব্য। সেই পদ্ম কাব্যৰে (১) যদি একাকি পঢ়াই (নিজৰ অৰ্থ প্ৰকাশৰ অৰ্থে) আন পঢ়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি আন পঢ়ৰ সহকৰণৰ বা মুক্ত বা স্বতন্ত্ৰ হৈ থাকে, তাৰ নাম মুক্তক ; (২) য'ত দুফাকি পঢ়াই লগ লাগি (পৰস্পৰ সাপেক্ষভাৱে একবাক্যতাপন্ন হৈ) অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাৰ নাম যুগ্মক (৩) য'ত তিনিফাকি পঢ়াই একবাক্যতাপন্ন হৈ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাৰ নাম সন্ধানিতক ; (৪) যত চাৰিফাকি পঢ়াই লগ লাগি একবাক্যতাপন্ন হৈ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে, তাৰ নাম কলাপক আৰু (৫) য'ত বাক্যাৰ্থ প্ৰকাশৰ অৰ্থে পাঁচ বা ততোধিক পদ্ম পৰস্পৰে অধিত হব লগাত পৰে, সেই পদ্ম কাব্যক কুলক বোলা হয়। ৩০২

তাৰে ভিতৰত মুক্তক নামৰ প্ৰথময় শ্ৰৱ্যকাব্য, যেনে—মোৰ ৰচিত

সাস্ত্ৰানন্দমনন্তমৰায়মজ্ঞং যন্তোগিনোহপি ক্ষণং

সাক্ষাৎ কৰ্ত্তৃমুপাসতে প্ৰতি মুহূৰ্থানৈকতানাঃ পৰম্।

ধন্যাস্তা মধুৰাপুৰীযুৱতয়ন্তদব্রহ্ম যাঃ কোভুকা-

দালিঙ্গন্তি সমালপন্তি শতধাঃকৰ্ষন্তি চুষন্তি চ ॥

(যাব কল্পক সাক্ষাৎ দৰ্শনৰ অৰ্থে যোগীসকলে বাবৰাৰ নিবিকল্পক ধ্যানত নিমগ্ন হৈ উপাসনা কৰি থাকে সেই আনন্দঘন ৰূপ, অনন্ত, অব্যয় অনাদি পৰম ব্ৰহ্মক যি মধুৰা-পুৰবাসিনী যুৱতীসকলে অতি আগ্ৰহেৰে আলিঙ্গন কৰিবলৈ, লগত কথ-বতৰা পাতিবলৈ নানা ধৰণে টনা-আজোৰা আৰু চুষন কৰিবলৈ পাইছে, তেওঁ বিলাকেই ধন্য ।)

দ্বিতীয় প্ৰকাৰ পদ্ম কাব্য যুগ্মক :

দ্বিতীয় প্ৰকাৰ পদ্ম কাব্য যুগ্মকৰ উদাহৰণ , যেনে—

মোৰ ৰচিত :

কিং কৰোষি কৰোপাস্তে কাস্তে গণ্ডস্থলীমিমাম্ ।

প্ৰণয়প্ৰৱণে কাস্তেহনৈকাস্তে নোচিতা ক্ৰোধঃ ॥

ইতি যাৱৎ কুবঙ্গাক্ষাং ৰক্তমীহামহে ৰয়ম্ ।

তাৱদাৱিৰভূৎ চূতে মধুৰো মধুপধ্বনিঃ ॥

(মই যেতিয়া সেই যুগনয়ন স্নানদীক ক'ব খুজিলোঁ 'হে প্ৰিয়তমা, তুমি কিয় এইদৰে গালত হাত দি আছা, তোমাৰ প্ৰিয়তম একমাত্ৰ তোমাৰ প্ৰেমতে মগ্ন হৈ থকা অৱস্থাত থং ব'বী থকা উচিত নহয়,' যেতিয়া অংগ-বপৰা তোমোৰাৰ মধুৰ গুণন শুনা গল ।)

মহাকাব্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় :

যি পদ্ম কাব্য সৰ্গবদ্ধাত্মক (বিভিন্ন সৰ্গত বিভক্ত হৈ ৰচিত হয়) সেয়ে মহাকাব্য । এই মহাকাব্যত এজন নায়কৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা হয় । সেই নায়কজন ধীৰোদাত্ত প্ৰকৃতিৰ কোনো দেৱতা নাইবা কোনো অভিজাত বংশত ওপজা, সেই প্ৰকৃতিৰ ক্ষত্ৰিয় হ'ব লাগে ; অথবা ইয়াত (মহাকাব্যৰ) একে বংশত ওপজা অনেক কুলীন

(অভিজ্ঞাত্যম্পন্ন) নৃপতিৰ চৰিত্ৰ বৰ্ণনা হ'ব পাৰে।

মহাকাব্যত শৃঙ্গাৰ বীৰ আৰু শাস্ত্ৰ এই তিনিবিধ বসব যি কোনো এটা অঙ্গীৰস ৰূপে আৰু অগ্ৰাণ্ণ সকলো ৰসেই তাৰ অঙ্গৰূপে অভিযাজিত হোৱাটো আৰু সেই দৰে মাটকত থকা সকলোবোৰ সন্ধি থকাটো বাঞ্ছনীয়।

কোনো ঐতিহাসিক ঘটনা নাইবা কোনো মহাপুৰুষৰ বিষয়ে লোক-প্ৰসিদ্ধ ঘটনা ইয়াৰ বৰ্ণনীয় বিষয় হ'ব লাগে। এই মহাকাব্যত ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ এই চতুৰ্বৰ্গৰ কাব্যময় আলোচনা থাকিব লাগে, যাতে তাৰে (চাৰিবৰ্গৰ) ভিতৰত এটা প্ৰধান ফলৰূপে প্ৰতিপাদিত হয়।

ওপৰত কোৱা লক্ষণ-বিশিষ্ট মহাকাব্যৰ আৰু বিশেষঃ এই যে ইয়াৰ আৰম্ভতে নমস্কাৰৰূপ, আত্মীৰ্বাদস্বৰূপ নাইবা বস্তুনিৰ্দেশাত্মক (বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সূচনাত্মক) মঙ্গলাচৰণ থাকিব লাগে। খলুৱা লোকৰ নিন্দা নাইবা সাধুলোকৰ গুণ কীৰ্ত্তনৰদ্বাৰাও মহাকাব্যৰ আৰম্ভ হ'ব পাৰে। মহাকাব্যৰ একো একোটা সৰ্গৰ পঢ়াবোৰ কোনো এটা বিশেষ ছন্দত ৰচিত হ'ব লাগে কিন্তু সৰ্গৰ শেষত দুই এটা বেলেগ ছন্দৰ শ্লোক থাকিব লাগে। মহাকাব্যৰ সৰ্গ সংখ্যা আঠোতাকৈ বেছি হ'ব লাগে আৰু সৰ্গবিলাক বেছি চুটি হ'ব নালাগে আৰু বেছি দীঘলো হ'ব নালাগে; কোনো কোনো মহাকাব্যত কোনো একোটা সৰ্গত বিভিন্ন ছন্দত

বৰ্চিত পদ্মৰ সমাবেশো দেখা যায়। মহাকাব্যৰ
 ঐতিহ্যটো সৰ্গৰ অন্তত পিছৰ সৰ্গত বৰ্ণনীয় ঘটনাৰ
 সূচনা থাকিব লাগে আৰু কাব্যৰ ভিতৰৰ
 যিকোনো স্থানত বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্তৰ লগত সজ্জি
 পূৰ্ণ ভাবে (১) সঙ্ক্যাকাল, (২) সূৰ্য্য, (৩) চন্দ্ৰ, (৪)
 নিশাকাল, (৫) প্ৰদোষ (গধূলি), (৬) অন্ধকাৰ,
 (৭) দিন, (৮) বাতিপুৱা, (৯) হুপৰীয়া, (১০)
 যুগয়া, (১১) পৰ্ব্বত, (১২) ঋতু, (১৩) বন-উপবন,
 (১৪) সাগৰ, (১৫) সম্ভোগ, (১৬) বিয়োগ,
 (১৭) মূনি চৰিত্ৰ, (১৮) স্বৰ্গ, (১৯) নগৰ, (২০)
 যজ্ঞ, (২১) সংগ্ৰাম, (২২) যাত্ৰা, (২৩) বিবাহ,
 (২৪) মন্ত্ৰণা, (২৫) পুত্ৰজন্ম ইত্যাদিবিলাক বিষয়ৰ
 সাজোপাজ বৰ্ণনা থাকিব লাগে। কবিৰ নাম
 অনুসৰি, বৰ্ণনীয় ইতিবৃত্ত অনুসৰি, নায়কৰ নাম
 অনুসৰি অথবা আন কোনো বিষয়ৰ নাম অনুসৰি
 মহাকাব্যৰ নাম ৰাখিব লাগে আৰু সৰ্গবিলাকৰ
 নাম সেই সেই সৰ্গৰ বৰ্ণনীয় বিষয় অনুসাৰে ৰাখিব
 লাগে। ৩০৩

মহাকাব্যৰ য'ত যি ভাবে যিটো সঙ্কাজৰ সমাবেশ সজ্জিতপূৰ্ণ হয়,
 তাতে সেইভাৱে সেই সঙ্কাজৰ যোজনা কৰিব লাগে। “অৱসানেহন্তবৃন্তকৈঃ”
 অন্তত অন্ত বৃত্তত বৰ্চিত পদ্মবিলাক বুলি কোৱা হৈছে। তাত বহুবচনৰ
 প্ৰয়োগ বিবক্ষিত নহয় (অৰ্থাৎ সেই বহুবচনৰ অৰ্থ গ্ৰহণীয় নহয়, গতিকে
 সৰ্গান্তত যে অন্ত ছন্দৰ পদ্ম বহুত থাকিব লাগিব এনে কোনো নিয়ম
 নাই)। ‘সাজোপাজ’ বোলাৰ অৰ্থ এই যে জলকেলি, মন্ত্ৰপান আদিও
 মহাকাব্যত বৰ্ণনীয় বুলি বুজিব লাগে। মহাকাব্য, যেনে—বচুবংশ, শিশুপাল
 বধ, নৈষধ-চৰিত ইত্যাদি। নাইবা, মোৰ বৰ্চিত বাৰম্বাৰিলাস আদি।

আৰ্ঘ (ঋষিপ্রণীত) মহাকাব্যৰ বিশেষত্ব :

কিন্তু আৰ্ঘ অৰ্থাৎ ঋষিপ্রণীত মহাকাব্যত হলে
সৰ্গবিলাকক আখ্যান বুলিও কোৱা হয় । ৩০৪

‘অশ্বিন’ (ইয়াত) মানে মহাকাব্যত । আৰ্ঘ মহাকাব্যৰ উদাহৰণ,
যেনে— মহাভাৰত ।

প্রাকৃত মহাকাব্যৰ বিশেষত্ব :

প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত মহাকাব্যৰ সৰ্গবিলাকক সৰ্গ
জ্বলি আশ্বাস বোলা হয় । প্রাকৃত মহাকাব্যৰ
পত্ৰবিলাকৰ বেছি ভাগেই স্বত্বক ছন্দত আৰু
কিছুমান গলিতক ছন্দতো ৰচিত । ৩০৫

প্রাকৃত মহাকাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে— সেতুবন্ধ । নাইবা, যেনে—
মোৰ কুৱলয়াশ্চৰিত ।

অপভ্রংশ ভাষাত ৰচিত মহাকাব্যৰ বিশেষত্ব :

অপভ্রংশ ভাষাত ৰচিত মহাকাব্যৰ সৰ্গবিলাকক
কুড়বক বোলা হয় আৰু তাৰ পত্ৰবিলাক
অপভ্রংশ ভাষাৰ উপযোগী নানাবিধ ছন্দত
বচনা কৰা হয় । ৩০৬

অপভ্রংশ ভাষাৰ মহাকাব্য, যেনে—কৰ্ণ-পৰাক্ৰম ।

পত্ৰকাব্যৰ অৰূপ :

যি সংস্কৃত, প্রাকৃত বা অপভ্রংশ ভাষাত ৰচিত
পত্ৰকাব্যত সৰ্গভেদ নাথাকে, সকলোবিলাক সন্ধিও
নাথাকে আৰু পত্ৰবিলাক একাৰ্থপ্রৱণ অৰ্থাৎ
যিকোনো এটা বিষয় বা ঘটনাৰ প্রকাশক হয়,
সেই পত্ৰাকক অত্যাকাব্যক কাব্য বোলা হয় । ৩০৭

উদাহৰণ, যেনে—ভিক্কাটন, আৰ্য্যবিলাস ।

খণ্ডকাব্যৰ লক্ষণ :

যি পত্ৰকাব্যত কাব্য বা মহাকাব্যৰ সকলো লক্ষণ
সম্পন্ন নহয় অথচ কিছুমান লক্ষণ থাকে, তেনেকুৱা
পত্ৰাঙ্কৰে আৱৰা কাব্যক খণ্ডকাব্য বোলা হয়। ৩০৮

উদাহৰণ, যেনে — মেঘদূত আদি।

কোষ নামৰ পত্ৰকাব্য :

পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ পত্ৰ সংগ্ৰহক কোষ বোলা হয়।
যদি তেনেকুৱা পৰস্পৰ নিৰপেক্ষভাৱে ৰচিত
পত্ৰসমূহ ব্ৰজ্যা অনুসৰি অৰ্থাৎ সজ্জাতীয় ক্ৰম
অনুসৰি সজ্জিত হয়, তেন্তে সেই কোষ কাব্য অতি
সুন্দৰ হৈ উঠে। ৩০৯

সজ্জাতীয় পত্ৰবিলাকৰ একত্ৰ সমাৱেশক ব্ৰজ্যা বোলা হয়। কোষ
কাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে — মুক্তাৱলী আদি।

গত্ৰ কাব্যৰ লক্ষণ :

এতিয়া গত্ৰ কাব্যৰ কথা কোৱা হৈছে।

তাৰে গত্ৰৰ সামান্য লক্ষণ এই যে, ছন্দোহীন অৰ্থাৎ
কোনো ছন্দৰ সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ ৰচিত
বাক্যক গত্ৰ বোলা হয়। এই গত্ৰ চাৰিধৰৰ,
(১) মুক্তক, (২) বৃত্তগন্ধি, (৩) উৎকলিকাশ্ৰায়
আৰু (৪) চূৰ্ণক।

(১) সমাসহীন গত্ৰক মুক্তক বোলা হয়। (২)
য'ত আংশিকভাৱে ছন্দৰ সম্পৰ্ক থাকে (অৰ্থাৎ
ছন্দৰ অংশ থকা বুলি ধৰা হয়) সেয়ে বৃত্তগন্ধি
গত্ৰ। (৩) দীঘল সমাসযুক্ত পদবহাৰা ৰচিত

গম্ভক উৎকলিকাশ্রায় বোলে । (৪) চুটি চুটি
সমাসযুক্ত পদবন্ধাৰা বচিত গম্ভৰ নাম চূৰ্ণক । ৩১০

(১) মুক্তক গম্ভৰ উদাহৰণ, যেনে—“গুৰুৰ্চসি, পৃথুৰ্ভবসি” (বাক্যত
বহুস্পতি, বুকু বহল) ইত্যাদি ।

(২) বহুগম্ভি গম্ভৰ উদাহৰণ, যেনে—মোৰ বচিত “সমবকগুণনিবিড়
ভুজদগুণলীকৃতকোদণ্ডশিখিনীটংকাৰোজ্জাগৰিতবৈবিনগৰঃ” ইত্যাদি ।

ইয়াৰ “কুণ্ডলীকৃতকোদণ্ড”—এই যিনিড অমুঠপ্ ছন্দৰ এপাদ
আৰু “সমবদয়কগুণন” ইয়াতো সেই অমুঠপ্ ছন্দৰে প্ৰথম আখৰ
চুটি কম এটা পাদ যেন প্ৰতীত হৈছে ।

(৩) উৎকলিকাশ্রায় গম্ভ, যেনে— মোৰেই বচিত—“অগ্নিস-
বিস্মৰ-নিসিদ-সব-বিসৰবিদলিদ-সমৰ-পৰিগদ-পবৰ-পৰবল” (সংস্কৃতম্
অনিশৰিস্মৰনিশিত-শৰবিদলিতসমৰপৰিগতপ্ৰৱৰপৰবলঃ) ইত্যাদি ।

(৪) চূৰ্ণক গম্ভৰ উদাহৰণ যেনে মোৰেই বচিত : “গুণবন্ধাকৰ
জগদেকনাগৰ কামিনীমদন জনবজ্জন,” ইত্যাদি ।

গম্ভ কাব্যৰ প্ৰকাৰ :

(১) যি কাবাত গম্ভৰ যোগেদি ইতিবৃত্ত মনোৰম
আৰু মনোগ্ৰাহী কৰি তোলা হয়, তাকে কথা
বোলে । এই কথাৰ ভিতৰত মাজে মাজে আৰ্ঘ্যা
ছন্দৰ শ্লোক আৰু বক্তৃ বা অপবক্তৃ ছন্দত বচিত
শ্লোকো থাকিব পাৰে । কথা কাব্যৰ আৰম্ভতে
ছন্দোবদ্ধ পঞ্চময়, নমস্কাৰাস্বক মঙ্গলাচৰণ, থলুৱা
শ্লোকৰ নিন্দা বা সজ্জনৰ প্ৰশংসা-প্ৰকাশক
বৰ্ণনা থাকিব লাগে । ৩১১

কথা কাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে—কাদম্বৰী আদি ।

আখ্যায়িকা :

- (২) আখ্যায়িকা নামৰ গল্প কাব্যও কথাৰ দৰেই কিন্তু ইয়াত কবিয়ে নিজৰ বংশৰ বৰ্ণনা কৰে আৰু ইয়াৰ কোনো কোনো ঠাইত অস্ফুট কবিৰ বিষয়েও আলোচনা থাকে। আখ্যায়িকাৰ মাজে মাজে পটভূমি থাকে।

আখ্যায়িকাৰ কথাংশ বা বিষয়-বৰ্ণনাৰ বিভাগ-বিলাকক আখ্যাস বুলি উল্লেখ কৰা হয়। সেই আখ্যাসবিলাকৰ আৰম্ভতে আৰ্য্য্য, বক্তৃতা বা অপবক্তৃতা এই তিনিবিধ ছন্দৰ যি কোনো ছন্দত ৰচিত পদ্যৰদ্বাৰা বিষয়ান্তৰৰ বৰ্ণনাৰ ছলেৰে আখ্যাসত বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সূচনা কৰা হয়। ৩১২

আখ্যায়িকাৰ উদাহৰণ, যেনে— হৰ্ষচৰিত আদি।

কোনো কোনো পণ্ডিতে, নায়কেই আখ্যায়িকা নামৰ গল্পকাব্যৰ কথক হয় বুলি কয়। সেই কথা যুক্তিযুক্ত নহয়, কাৰণ এই বিষয়ে আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে কৈছে “আখ্যায়িকাত যে নায়কেই আখ্যান বৰ্ণনা কৰিব লাগে এনেকুৱা নিয়ম নাই, কাৰণ দেখা যায়—এনেকুৱা আখ্যায়িকাও আছে, য’ত নায়কৰ বাহিৰে আন পাত্ৰয়ো আখ্যান বৰ্ণনা কৰিছে।”

আখ্যানকে আদি কৰি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ গদ্য কাব্যবিলাক, কথা আৰু আখ্যায়িকা যি কোনো এবিধৰ ভিতৰতে পৰে তেতুকে বেলেগে সেই-বিলাকৰ কথা কোৱা নহ’ল। এই কথাৰ আচাৰ্য্য দণ্ডীয়েও কৈছে, যেনে—“আখ্যানকে আদি কৰি এই জাতীয় সকলো গদ্য কাব্য কথা বা আখ্যায়িকাৰ ভিতৰতে অন্তৰ্ভুক্ত হয়”। ৩১৩

আখ্যান জাতীয় গদ্যকাব্যৰ উদাহৰণ, যেনে—পঞ্চতন্ত্ৰ আদি।

গদ্য পদ্যাত্মক জ্ঞান্য কাব্য :

এতিয়া গদ্য-পদ্যময় জ্ঞান্য কাব্যৰ কথা কোৱা হৈছে ।

(১) গদ্য-পদ্যময় জ্ঞান্য কাব্যক চম্পু বোলা হয় । ৩১৪

চম্পুকাব্য, যেনে—দেশৰাজ চৰিত ।

(২) গদ্য-পদ্যাত্মক ৰাজ প্ৰশস্তিক বিকদ্ বোলে । ৩১৫

ইয়াৰ উদাহৰণ—বিকদ্‌মণিমালা ।

(৩) বিবিধ ভাষাত ৰচিত গদ্য-পদ্যময় জ্ঞান্য

কাব্যক 'কবস্তুক' বোলা হয় । ৩১৬

ইয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—মোৰ ৰচিত প্ৰশস্তি-বন্ধাৱলী । ইয়াত
মোলটা ভাষাৰ প্ৰয়োগ আছে ।

ওপৰত কাব্যৰ যিবোৰ ভেদৰ কথা কোৱা হ'ল,
তাৰ বাহিৰে যিবিলাক প্ৰভেদ আছে, সেই-
বিলাকৰ নাম শুনাৰ লগে লগে অনায়াসে
স্বৰূপবোধ হয় । যি কেই প্ৰকাৰ কাব্যৰ কথা
কোৱা হ'ল, তাৰ বাহিৰে সেইবিলাকৰ বিশেষত্ব
নাই বুলিলেই হয় ; গতিকে সেইবিলাকৰ লক্ষণ
আদি বেলেগে নিৰূপণ কৰা নহ'ল ।

জীৱননাথ কৱিৰাজ কৃত সাহিত্য দৰ্পণৰ দৃষ্ট-জ্ঞান্য কাব্য নিৰূপণ
নামৰ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ সমাপ্ত ॥

॥ সপ্তম পৰিচ্ছেদ ॥

[সপ্তম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ দোষৰ আলোচনা কৰা হৈছে। দোষৰ উদাহৰণৰূপে উদ্ধৃতশ্লোকসমূহৰ ঠায়ে ঠায়ে শব্দগত ভাঙনি কৰা হৈছে। কিয়নো দোষৰ স্বৰূপ উপলব্ধিৰ বাবে এনে ভাঙনিৰ প্ৰয়োজন আছে।]

এই গ্ৰন্থত প্ৰথমতে কাব্যৰ দোষ-গুণ, বীতি আৰু অলঙ্কাৰৰ ক্ৰমবিন্যাস দেখুওৱা হৈছে। এতিয়া 'সেইবিলাকনো কেনে' এই প্ৰশ্নৰ প্ৰসঙ্গত উপস্থিত দোষৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

বসৰ অপকৰ্ষ সাধন কৰাবোৰেই দোষ। ১

ইয়াৰ অৰ্থ আগতে স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছেই। এতিয়া বিশেষ বিশেষ দোষৰ কথা হৈ কোৱা হৈছে।

দোষ পাঁচ প্ৰকাৰ : পদ, পদ্যাংশ, বাক্য, অৰ্থ আৰু
বসন্তো দোষৰ অৱস্থান সম্ভৱ হয়। ২

(পদ দোষ, পদ্যাংশ দোষ, বাক্য দোষ, অৰ্থ দোষ আৰু বস দোষ :)

তাৰ ভিতৰত—

চুঃশ্ৰৱ, তিনিবিধ অঞ্জলিতা, অল্পচিতাৰ্থ, অপ্রযুক্ততা, গোমাতা, অপ্রতীততা, সন্নিহিতা, নেয়ৰ্থতা, নিহতাৰ্থতা, অবাচক, ক্লিষ্ট, বিকল-মতিকাৰক আৰু বিধেয়াৰিমৰ্শ—এইবিলাক দোষ পদ আৰু বাক্যত ঘটে। এইবিলাকৰ ভিতৰত কিছুমান দোষৰ অৱস্থান পদ্যাংশতো হয়। নিবৰ্থক, অসমৰ্থ আৰু চ্যুতসংস্কাৰ—এই কেইটা দোষ কেৱল পদতহে হয়। ৩

কঠোৰ উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ বাবে পদ শ্ৰুতিকটু হোৱাকে হঃশ্ৰৱ বোলা হয়।

যেনে—

কাৰ্ত্তাৰ্থাং যাতু তদ্বঙ্গী কদানঙ্গরংশংরদা।

(কামপৰবশং হৈ এই তৰুণী কেতিয়া কৰ্ত্তাৰ্থ হ'ব ?) [“কাৰ্ত্তাৰ্থা” শব্দ শ্ৰুতিকটু হৈছে]

লাজ, ঘৃণা আৰু অমঙ্গলৰ সূচনা কৰা অহুসাৰে অঙ্গীল তিনিবিধ। ক্ৰমে উদাহৰণ—

দৃষ্টাবিরিজয়ে বাজন্ সাধনঃ স্তমহন্তর।

(হে মহাব'জ । গৰ্বিত শত্ৰুক জয় কৰিবলৈ আপোনাৰ বৰ ডাঙৰ সাধন (সৈন্যবাচিনী) আছে ।) [সাধন শব্দ পুৰুষাঙ্গবাচকো]

প্রসসাৰ শনৈর্বায়ুর্নির্নাশে তস্মি তে তদা।

(হে তদ্বী, তুমি পলাই যোৱা সময়ত বতাহ লাহে লাহে বৈছিল ।)
[বায়ু শব্দই অধোবায়ুকো বুজায় ।]

এই দুটা উদাহৰণত থকা ‘সাধন’ ‘বায়ু’ আৰু ‘বিনাশ’ শব্দ কেইটা অঙ্গীল।

[সাধন=পুৰুষাঙ্গ, বায়ু=অধোবায়ু, বিনাশ=মৃত্যু। সাধন—লজ্জাজনক অঙ্গীল, বায়ু—ঘৃণাজনক অঙ্গীল, বিনাশ—অমঙ্গলবাত্তক অঙ্গীল। অঙ্গীল অৰ্থাৎ ত্ৰিহীন, ন ত্ৰিণ=অঙ্গীল।]

অমুচিভাৰ্থঃ :

শূৰা অমবতাং যান্তি পশুভূতা বণাধৰবে।

(বীৰসকল বণযজ্ঞত যজ্ঞীয় পশুৰ দৰে মৃত্যু বৰণ কৰি অমৰ হৈছে ।)

পশু শব্দই কাতৰভাৱৰ সূচনা কৰিছে বুলি ইয়াত অমুচিভাৰ্থই দোষ ঘটিছে।

[যজ্ঞীয় পশুৰে যে ঠিকাই মৃত্যুবৰণ নকৰে আৰু তেনে মৰণত বীৰত্বও নাই; পশুৰ মৰণৰ সৈতে বীৰৰ মৰণৰ তুলনা কৰা অমুচিভ হৈছে ।]

অপ্রযুক্ত :

প্ৰসিদ্ধি থকা সত্বেও কবিসকলে অনাদৰ কৰাই অপ্রযুক্ত ।

ভাতি পদ্মঃ সৰোৱৰে ।

(সৰোৱৰত পদ্মটোৱে শোভা কৰিছে ।)

ইয়াত পদ্ম শব্দৰ পুংলিঙ্গত (পদ্মঃ) প্ৰয়োগ হৈছে ।

[অভিধান অনুসাবে পদ্ম শব্দৰ পুংলিঙ্গ আৰু ক্ৰীড়লিঙ্গ দুয়ো লিঙ্গ হয় যদিও কবিসকলে পদ্ম শব্দ পুংলিঙ্গত প্ৰয়োগ নকৰে ।]

গ্ৰাম্যত্ব :

যেনে—

কটিস্তে হৰতে মনঃ ।

(তোমাৰ কটিয়ে মন হৰণ কৰিছে ।)

কটি শব্দ গ্ৰাম্য, অৰ্থাৎ কাব্যত প্ৰযুক্ত নহয় ।

অপ্রতীতত্ব :

কোনো বিশেষ শাস্ত্ৰ বা সম্প্ৰদায়ত প্ৰসিদ্ধ শব্দৰ কাব্যত প্ৰয়োগেই অপ্রতীতত্ব, অৰ্থাৎ সকলোৰে বোধগম্য নোহোৱা ।

যেনে—

যোগেন দলিতাশয়ঃ ।

(যোগবলত বাসনা দমন কৰা হৈছে ।)

কেৱল যোগ শাস্ত্ৰতহে বাসনা অৰ্থত আশয় শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায় ।

[যোগশাস্ত্ৰত প্ৰসিদ্ধ আশয় শব্দৰ কাব্যত প্ৰয়োগ হ'লে সকলোৱে সেই অৰ্থ বুজাবলৈ কবিতা নোৱাৰে ; গতিকে অপ্রতীতত্ব বোধ হয় ।]

লক্ষিকত্ব :

আশীঃপৰম্পৰাং বন্দ্যাং কৰ্ণে কৃষা কৃপাং কৃক ।

(বন্ধনীয় (প্ৰশংসনীয়) আশীৰ্বাদসমূহ গ্ৰহণ কৰি কৃপা কৰা ।)

মূলৰ 'বন্দ্য' ইয়াৰ অৰ্থ বন্দিনী হৈ থকা নে বন্দনীয় এই সম্বন্ধে হোৱাত সন্দেহৰ দোষ ঘটিছে।

নেয়াৰ্থঃ

কটি বা প্ৰয়োজন নোহোৱাকৈ কৰিব অসামৰ্থ্যৰ বাবে লাঞ্ছনিক অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে শব্দৰ প্ৰয়োগকে নেয়াৰ্থ বোলা হয়।

[কোনো বিশেষ অৰ্থত শব্দ কঢ় হ'লে নাইবা কিবা বিশিষ্ট প্ৰয়োজন সাধনৰ উদ্দেশ্য থাকিলেহে শব্দই নিজৰ মূখ্যৰ্থ অতিক্ৰম কৰি লাঞ্ছনিক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, সেয়ে নোহোৱাকৈ লাঞ্ছনিক অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিব অসমৰ্থতাবে নিদৰ্শন : এনে ক্ষেত্ৰত শব্দৰ কব্ধি-কল্পিত অৰ্থ স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয়।]

যেনে—

কমলে চৰণাঘাতং মুখং স্তম্ভুৰি তেহকৰোৎ।

(হে স্তম্ভুৰী, তোমাৰ মুখে পছমক পদাঘাত কৰিছে)

[ইয়াত পদাঘাত কৰাবৰ্ণনা 'তোমাৰ মুখে পছমক জয় কৰিছে' এনে লক্ষ্যৰ্থ প্ৰকাশ হৈছে। পদাঘাতৰ 'জয় কৰা' অৰ্থত প্ৰয়োগৰ কোনো প্ৰয়োজন দেখা নাযায়।]

নিহতাৰ্থঃ

হুঁটা অৰ্থ থকা শব্দৰ অপ্ৰসিদ্ধ অৰ্থত প্ৰয়োগেই নিহতাৰ্থঃ।

যেনে—

যমুনাশস্যবমস্যবং স্নাতানীং।

(যমুনাৰ জল আকাশ যেন হৈ পৰিছিল।)

শস্যৰ শব্দৰ প্ৰসিদ্ধ অৰ্থ হৈছে শস্যৰ দৈত্য, কিন্তু ইয়াত পানী অৰ্থত প্ৰয়োগ হোৱাত নিহতাৰ্থ হৈছে। [শস্য = দৈত্য, শস্য = পানী।]

অবাচকত্ব :

গীতেষু কৰ্ণমাদন্তে ।

(গীতলৈ কাণ দিছে ।)

‘আদন্তে’ আ পূৰ্বক দা ধাতুৰ অৰ্থ গ্ৰহণ, ইয়াত দান অৰ্থত প্ৰয়োগ হোৱাত অবাচকত্ব দোষ হৈছে ।

নাইবা—

দিনং মে হুয়ি সম্প্ৰাপ্তে ধ্বাস্তুচ্ছন্নাপি যামিনী ।

(তুমি আহিলে এছাৰ বাতিও মোৰ পক্ষে দিন হৈ পৰে ।)

‘দিন হৈ পৰে’ বুলি পোহৰ হোৱাকে বুজোৱা হৈছে, পোহৰ বুজাবলৈ দিন শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায় ।

ক্লিষ্টত্ব :

অৰ্থপ্ৰতীতিৰ ব্যাঘাতেই ক্লিষ্টত্ব ।

যেনে—

ক্ষীৰোদজা-রসতি-জন্মভূরঃ প্ৰসঙ্গাঃ ।

(পানী নিখল হৈছে)

ইয়াত, ক্ষীৰোদজা লক্ষ্মী, লক্ষ্মীৰ নিবাস পহুম, পহুমৰ জন্মস্থান পানী এইদৰে অৰ্থবোধ হ’বলৈ অনেক সময় আৰু পৰিশ্ৰমৰ আৱশ্যক ।

বিকল্পভিকাবিত্তা :

ভূতয়েঃস্ত ভৱানীশঃ ।

(ভৱানীপতিয়ে মঙ্গল কৰক ।)

এই বাক্যত থকা ভৱানীপতি (ভৱানীশঃ) শব্দই ভৱানীৰ অল্প স্বামী থকা যেন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে ; গতিকে বিপৰীত জ্ঞান জন্মাইছে ।

[ভৱৰ পত্নী (ভৱ+ভীপ্=ভৱানী) ভৱানী, ভৱানীৰ ঈশ অৰ্থাৎ ভৱৰ পত্নীৰ স্বামী, এনে অৰ্থৰপৰা ভৱানীৰ অল্প স্বামী থকা যেন প্ৰতীতি জন্মিব পাৰে ।]

বিধেয়াবিমৰ্শ বা অবিম্বষ্টবিধেয়াংশ :

বাক্যত বিধেয় অংশৰ অৰ্থাৎ প্ৰধান অংশৰ যদি প্ৰাধান্য বন্ধা নহয়, গৌণভাৱেহে উল্লেখ হয় ; তেতিয়া বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ ঘটে।

যেনে—

“স্বৰ্গগ্ৰামটীকাৰিলুঠনবুথোচ্চু নৈঃ কিমেভিভূ জৈঃ ।”

(সামান্ত গাঁও স্বৰ্গ লুঠন কৰা এই দুখন হাতৰ প্ৰয়োজন বুথা ।)

এই কৰিতাংশত বুথাত বিধেয় ; কিন্তু (বুথোচ্চু নৈঃ) সমাস হৈ বুথা শব্দ গৌণ হৈ পৰাত বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ ঘটিছে।

[কবিতাফাঁকিৰ তাৎপৰ্য্য হৈছে ‘লুঠন কৰা বুথা’, পত্ৰিকে লুঠন উদ্দেশ্য আৰু বুথা বিশেষ ; কিন্তু ‘বিলুঠনবুথোচ্চু নৈঃ’ এইদৰে সমাসবদ্ধ হৈ থকাত ‘বুথা’ এই বিধেয়াংশ গৌণ হৈ পৰিছে।]

ইয়াৰ অগ্ৰ এটা উদাহৰণ—

বন্ধাস্তাপি পুৰঃ স্থাতুমলং বামামুজস্ত মে ।

(বামামুজ মোৰ আগতেই বান্ধসবোৰ তিষ্ঠিব নোৱাৰে ।)

ইয়াত “বামৰ অমুজ মোৰ আগত” এইদৰে কোৱাহে উচিত।

[বামৰ প্ৰাধান্য প্ৰতিপাদন কৰাই লক্ষণৰ উদ্দেশ্য, অৰ্থাৎ বামৰ আগততো বান্ধসবোৰ তিষ্ঠিব নোৱাৰেই, বামৰ অমুজ মোৰ আগতো নোৱাৰে, কিন্তু ‘বামামুজ’ বুলি কোৱাত সমাসবদ্ধ হৈ বামৰ প্ৰাধান্য নাইকিয়া হৈছে। সেইবাবে ইয়াতৌ বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ হৈছে।]

আৰু এটা উদাহৰণ—

আসমুদ্ৰক্ষিতীশানাম্ ।

ইয়াত আসমুদ্ৰ (আসমুদ্ৰং) বুলি কোৱাহে উচিত।

[আসমুদ্ৰ শব্দৰ ক্ষিতীশ শব্দৰ সৈতে সমাস নকৰাকৈ ‘আসমুদ্ৰং ক্ষিতীশানাং’ এইদৰে কোৱা হ’লেহে ‘সদাগৰা পৃথিৱীৰ ৰজাসকল’ এই অভিপ্ৰায় স্পষ্ট হ’লহেঁতেন।]

নাইবা—

যত্ন ভে পভতি স্তম্ভ কটাক্ষ যত্নরাগ ইব পঞ্চবস্ত্র ।

(হে স্তম্ভবী, পঞ্চবস্ত্র মদনব যত্ন বাণ যেন হৈ তোমার কটাক্ষ য'ত পবে ।)

ইয়াত যত্নবহু উৎপ্ৰেক্ষা প্রকাশ হ'ব লাগিছিল ।

[“পঞ্চবস্ত্র যত্ন” (পঞ্চবস্ত্র যত্নঃ বাণঃ) এইদৰে কোরা হ'লেহে যত্নবহু উৎপ্ৰেক্ষা হ'লহেতেন ; কিন্তু ‘যত্নবাণ’ বুলি কোরাতে সেই উৎপ্ৰেক্ষা প্রকাশ নহ'ল—কিয়নো যত্ন আৰু বাণ দুয়োটা পদৰ সমান হোৱাত যত্নবহু প্রাধান্য কমি গ'ল ।]

নাইবা—

অমুক্তা ভরতা নাথ মুহূৰ্ত্তমপি সা পূৰ্বা ।

(হে নাথ ! ইতিপূৰ্বে আপুনি তেওঁক এৰি গন্তব্যে গকা নাছিল ।)

‘অমুক্তা’ ইয়াত প্রসজ্যপ্ৰতিষেধ হোৱা বাবে বিষয়ে হোৱাই উচিত আছিল ।

প্রসজ্যপ্ৰতিষেধৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

য'ত বিধিৰ অপ্ৰাধান্য আৰু প্ৰতিষেধৰ প্রাধান্য থাকে (অৰ্থাৎ বিধি অংশতকৈ নিষেধাংশ প্রধান ভাৱে প্ৰতীয়মান হয়) আৰু নঞ (নিষেধ বাচক) অব্যয়ৰ ক্ৰিয়াপদৰ সৈতে সাক্ষাৎ সম্বন্ধ হয়, তেনে ক্ষেত্ৰত নঞক প্রসজ্য প্ৰতিষেধ বোলা হয় ।

যেনে—

নরজলধবঃ সন্নদ্ধোহয়ং ন দৃশুনিশাচবঃ ।

(এয়া উঠি অহা নতুন মেঘহে, বান্ধস নহয় ।) [ইয়াত (‘ন-হয়’) নঞ এই নিষেধাত্মক অংশৰ ‘হয়’ এই বিধি অংশতকৈ প্রাধান্য প্ৰতীয়মান হৈছে আৰু ‘নঞ’ৰ হয় ক্ৰিয়াপদৰ সৈতে সাক্ষাৎ সম্বন্ধ ঘটিছে ; গতিকে নঞ প্রসজ্যপ্ৰতিষেধ ।]

ওপৰৰ “অমুক্তা ভৱতা……” এই উদাহৰণত হলে নঞ-পদৰ তৎপুৰুষ সমাস (ন মুক্তা = অমুক্তা, নঞ-তৎপুৰুষ) হোৱাত নঞ-এই নিষেধাংশ পৰ্য্যুদাস বা গোণ হৈ পৰিছে; গতিকে নিষেধাংশ বিধেয়ৰূপে প্ৰতীয়মান হোৱা নাই।

[“অমুক্তা …” (ত্যাগ নকৰাকৈ) এই উদাহৰণত নিষেধাংশ প্ৰধান হোৱাটোৱেই বক্তাৰ ইচ্ছা; কিন্তু নিষেধবাচক ‘নঞ’ অব্যয়ৰ সৈতে ‘মুক্তা’ পদৰ তৎপুৰুষ সমাস হোৱাত সেই অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱা নাই। তৎপুৰুষ সমাসত পিছৰ পদৰ অৰ্থৰে প্ৰধান হয়, গতিকে ইয়াত বিধেয়বিশিষ্ট দোষ হৈছে।]

পৰ্য্যুদাসৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

“য’ত বিধিৰ প্ৰাধাত্য আৰু প্ৰতিষেধৰ অপ্ৰাধাত্য
প্ৰতীয়মান হয় আৰু নিষেধাত্মক নঞ-অব্যয়ৰ
সম্বন্ধ ক্ৰিয়াৰ বাহিৰে অণু পদৰ সৈতে হয়, তাকে
পৰ্য্যুদাস বোলা হয়।”

[প্ৰসজ্ঞাপ্ৰতিষেধ আৰু পৰ্য্যুদাসৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে প্ৰসজ্ঞা প্ৰতিষেধত বিদিতকৈ নিষেধ প্ৰধান হৈ থাকে আৰু নিষেধবাচক নঞ-ক্ৰিয়াপদৰ সৈতে যুক্ত হয়, কিন্তু পৰ্য্যুদাসত নিষেধতকৈ বিধিহে প্ৰধান হৈ থাকে আৰু নিষেধবাচক নঞৰ সম্বন্ধ ক্ৰিয়াপদৰে সৈতে নহয়, অণু পদৰে সৈতেহে হয়।]

ন্যেনে—

জুগোপাশ্চানমব্ৰহ্মো ভেজে ধৰ্ম্মমনাতুৰঃ ।

অগ্ন্যুৰাদদে সোহৰ্থমসক্তঃ সুখমম্বভূং ॥

(তেওঁ (দিলীপ) ভীত নোহোৱাকৈ আত্মৰক্ষা কৰিছিল, আৰ্ত্ত নোহোৱাকৈ ধৰ্ম পালন কৰিছিল, গৃধ্ৰুতা নোহোৱাকৈ অৰ্থ সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু অনাসক্ত হৈ সুখ ভোগ কৰিছিল।)

এই উদাহৰণত অব্ৰহ্মতা আদিক উদ্দেশ্য কৰি আত্ম-ৰক্ষা আদিক বিধেয়ৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা বাবে নঞ-পৰ্য্যুদাস হৈছে আৰু সেই কাৰণে নঞৰ পৰ্য্যুদাসতা উচিত হৈছে।

“অশ্রদ্ধভোজী ব্রাহ্মণঃ” (শ্রদ্ধার অন্ন ভোজন নকৰা ব্রাহ্মণ)
 “অসূৰ্য্যস্পষ্টা বাজনাৰাঃ” (অসূৰ্য্যস্পষ্টা বাজমহিষী)—এনে ক্ষেত্ৰত
 নিষেধসূচক নঞ সমাসৰূপ হৈ থকাতো প্ৰসজ্যপ্ৰতিষেধৰূপে পৰিগণিত
 হৈছে; সেইদৰে ‘অমুক্তা’ ইয়াতো সমাসগ্ৰন্থ হোৱা সত্ত্বেও নঞৰ
 প্ৰসজ্যপ্ৰতিষেধ হ’ব পাৰে;—এনেকৈ ক’ব নোৱাৰি। ‘অশ্রদ্ধভোজী
 ব্রাহ্মণঃ’ আদি উদাহৰণতো যদি ভোজন আদি-ৰূপ ক্ৰিয়াংশৰ সৈতে
 নিষেধসূচক নঞৰ সম্বন্ধ হয়, তেতিয়াহে নঞ প্ৰসজ্য প্ৰতিষেধ
 হ’ব (কিয়নো ক্ৰিয়াৰ সৈতে যুক্ত নঞৰহে প্ৰসজ্যপ্ৰতিষেধ
 হয়)। কিন্তু ইয়াত (অশ্রদ্ধভোজী আদিত) তেনে হোৱা নাই।
 বিশেষ্যৰূপে প্ৰধান হৈ থকা ‘শ্রদ্ধভোজী’ আদি কৰ্ত্তাংশৰ সৈতেহে
 নঞৰ সম্বন্ধ হৈছে।

[ক্ৰিয়াৰ সৈতে সম্বন্ধ হ’লে নঞৰ প্ৰাধান্য আৰু প্ৰসজ্যপ্ৰতিষেধ হয়, ক্ৰিয়াৰ
 বাহিৰে অন্য পদৰ সৈতে সম্বন্ধ হ’লে নঞৰ গৌণতা আৰু পৰ্য্যাদাস হয়। ‘অশ্রদ্ধ
 ভোজী’ কথাটোকিত নঞৰ সম্বন্ধ ভোজন ক্ৰিয়াৰ সৈতে হোৱা নাই, বৈছে
 ‘শ্রদ্ধভোজী’ এই বিশেষ্যৰ সৈতেহে। গতিকে ‘অশ্রদ্ধভোজী’ত নঞ পৰ্য্যাদাস
 ৰূপেহে প্ৰতীয়মান।]

এই ক্ষেত্ৰত নঞৰ পৰ্য্যাদাসতাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

“কৰ্ত্তকাৰকত ইন্ প্ৰত্যয় হোৱা বাবে (শ্রদ্ধ—
 ভূজ্ + ইন্ = শ্রদ্ধভোজী) কৰ্ত্তা শ্রদ্ধভোজনশীল
 বুলি প্ৰতীয়মান হৈছে; কেৱল শ্রদ্ধ ভোজন
 ক্ৰিয়াৰ বোধ হোৱা নাই।”

[“শ্রদ্ধভোজী” ইয়াত “ব্ৰতাতীক্ষায়োক্ত” এই যত্ন অহুসাৰে আতীক্ষ্য
 অৰ্থত ইন্ (গিনি) প্ৰত্যয় হোৱা বাবে শ্রদ্ধভোজী মানে, যি প্ৰায়ে শ্রদ্ধ ভোজন
 কৰে, তেওঁক বুজাইছে; কেৱল শ্রদ্ধ ভোজন ক্ৰিয়াৰ বোধ হোৱা নাই; (ন শ্রদ্ধ
 ভোজী = অশ্রদ্ধভোজী) গতিকে নঞৰ সম্বন্ধ শ্রদ্ধ ভোজনকাৰী এই কৰ্ত্তা পদৰ
 সৈতেহে হৈছে, ক্ৰিয়াপদৰ সৈতে হোৱা নাই।]

‘অমুক্তা’ ইয়াত হ’লে নঞৰ সম্বন্ধ ক্ৰিয়াপদৰ সৈতে ; কিন্তু নঞ-
সমাসৰুদ্ধ হৈ থাকাত গৌণ হৈছে , গতিকে বিধেয়াবিমৰ্ষ দোষ হৈছে ।

ক্লিষ্টত্ব আদি এই দোষবিলাক সমাসগত পদ দোষ ।

বাক্যগত দুঃশ্ৰৱণৰ উদাহৰণ, যেনে—

স্বৰ্ভাৰ্হাঃ কদা লপ্স্য কাৰ্হাৰ্হাঃ ৱিৰহে তৱ ।

(তোমাৰ বিৰহত মদন-পীড়িত মই কেতিয়া কৃতার্থতা পতিম ।)

জুগুপ্সাব্যঞ্জক অশ্লীলতা :

কৃতপ্রৰ্তিবগ্হাৰ্হে কৱিৱাৰ্হাঃ সমশ্ৰুতে ।

(অশ্ল কবিৰ ভাষ গ্ৰহণ কৰা কবিয়ে বৰিহে পায় ।)

ইয়াত ঘৃণাব্যঞ্জক অশ্লীলতা হৈছে ।

বাক্যগত নেয়াৰ্হতা :

উজ্জলকমললোহিতৈৱক্ৰাভিভূঁষিতা তমুঃ ।

(উজ্জল পদ্মবাগেৰে বক্ৰা (বমণী) সকলে শৰীৰ ভূষিত কৰিছে ।)

‘কমল লোহিতা’ৰ অৰ্থ পদ্মব’গ, ‘ক্ৰাভিঃ’ৰ অৰ্থ বমণীসকলে, এয়ে
কবিৰ অভিপ্ৰায় হোৱাত ইয়াত নেয়াৰ্হতা দোষ হৈছে ।

[‘কমল লোহিতা’ মানে পছম ফুলৰ বস্ত্ৰিমা আৰু ‘বক্ৰ’ শব্দৰ অৰ্থ বেকা, এই
দুটা প্ৰচলিত অৰ্থ এৰি উপবোধ অৰ্থত শব্দ কেইটা গ্ৰহণ কৰিব লগা হৈছে বা
শব্দৰ ভেদে অৰ্থ টানি আনিব লগা হৈছে ।]

বাক্যগত ক্লিষ্টতা :

ধম্মিলন্ত ন কন্ত প্ৰেক্ষ্য নিকামং কুব্জগাৱাক্ষ্যাঃ ।

বজ্জাত্যপূৰ্ব্ববন্ধবৃৎপন্তেৰ্মানসং শোভাম্ ॥

(খোপাৰ নহয় কাৰ দেখি অতিশয় হৰিণনয়নাৰ অশ্লবস্ত্ৰ ধুনীয়াকৈ বন্ধা মন
শোভা : হৰিণনয়নাৰ ধুনীয়াকৈ বন্ধা খোপাৰ শোভা দেখি কাৰনো মন অতিশয়
অশ্লবস্ত্ৰ নহয় ।)

“খোপাৰ শোভা দেখি কাৰ নো মন অশ্লবস্ত্ৰ নহয়” এনে সম্বন্ধ ক্লিষ্ট ।

[পৰস্পৰ সম্বন্ধ থকা পদবোৰৰ মাজত দ্বন্দ্বৰ ব্যৱধান থকা কাৰণে স্কিষ্টতা দোষ হৈছে]

বাক্যগত বিধেয়াবিমৰ্শ :

“গ্ৰাক্কাৰো হায়মের মে যদবয়ঃ.....”

(মোৰ পক্ষে ধিকাৰজনক এইটোৱেই মোৰ যে শত্ৰু....)
 “মোৰ পক্ষে এইটোৱেই ধিকাৰজনক” এনে অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰাই বক্তাৰ অভিপ্ৰায় আৰু সেইবাবে ‘ধিকাৰ’ কথাটোকি বিধেয় হ’ব লাগিছিল , পিছে বিপৰীত শব্দ ৰচনাৰ বাবে সি গৌণ হৈ পৰিল । শব্দ ৰচনা হৈছে পদদ্বয়ৰ বিপৰীত বিচ্ছাস, গতিকে ইয়াত বাক্যগত বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ হৈছে ।

আনন্দয়তি তে নেত্রে যোহসৌ শুভ্ৰ সমাগতঃ ।

(হে সুন্দৰী যি তেওঁ তোমাৰ নয়নৰ আনন্দবৰ্দ্ধক, আহিছে ।)

“যৎ (যি) আৰু তৎ (সি) শব্দৰ নিত্য সম্বন্ধ” এই ন্যায় অনুসাৰে উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহৃত যৎ শব্দৰ আকাংক্ষা পৰিপূৰণৰ বাবে তৎ শব্দৰ সমানার্থক ৰূপে প্ৰযুক্তা ‘ইদম্, এতৎ, অদঃ’ (এওঁ, তেওঁ) এই শব্দ কেইটা বিধেয় হোৱাই উচিত । উক্ত উদাহৰণত কিন্তু তৎ শব্দৰ ওচৰত থকা বাবে অদঃ শব্দ (তেওঁ) উদ্দেশ্য যেন হৈ পৰিছে ।

[যৎ আৰু তৎ শব্দৰ নিত্য সম্বন্ধ অৰ্থাৎ এটাৰ উল্লেখ ইটোকো বুজায় । “হে সুন্দৰী...” এই উদাহৰণত ‘যি’ উদ্দেশ্য আৰু যৎ শব্দৰ সৈতে নিত্য সম্বন্ধ হৈ থকা তৎ (তেওঁ) শব্দ বিধেয় হ’ব লাগিছিল । উদাহৰণত অৱশ্যে তৎ শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তে অদঃ (অসৌ) ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে , কিয়নো ইদম্, এতৎ আৰু অদঃ এই শব্দ তিনিটাৰ অৰ্থ তৎ শব্দৰ সৈতে প্ৰায় একে । গতিকে উদাহৰণত থকা ‘অসৌ’ শব্দ বিধেয় হ’ব লাগিছিল ; কিন্তু যৎ শব্দৰ লগতে থকা (যোহসৌ) বাবে ‘অসৌ’ শব্দৰ বিধেয়ত্ব হানি হৈছে ।]

• যৎ শব্দৰ ওচৰতে থকা তৎ শব্দয়ো কেৱল প্ৰসিদ্ধ বস্তুৰহে সূচনা কৰে ।

[অৰ্থাৎ অমঃ শব্দৰ দৰেই যদি তৎ শব্দও যৎ শব্দৰ লগতে বা ওচৰতে থাকে, তেনেহ'লে তেনেকুৱা তৎ শব্দ বিধেয় নহয়, পূৰ্ব্বস্থিতিত বস্তুৰ উল্লেখস্বৰূপ হয় ।]

যেনে—

যঃ স তে নয়নান্দকবঃ সূক্ষ্ণ স আগতঃ ।

(সূক্ষ্মবী, যি তেওঁ তোমাৰ নয়নৰ আনন্দদায়ক, তেওঁ আহিছে ।)

[এই উদাহৰণত যৎ শব্দৰ কাষতে থকা তৎ শব্দ বিধেয় হোৱা নাই ।]

যৎ শব্দৰপৰা কিছু দূৰত অগ্ৰ শব্দৰদ্বাৰা ব্যৱহৃত হৈ থকা তৎ ইদম্, এতৎ আদি শব্দই নিৰাকাজ্জ্বল বুদ্ধায় ।

যেনে—

আনন্দয়তি তে নেত্রে যোহধুনাসৌ সমাগতঃ

(যি তোমাৰ নয়নৰ প্ৰীতি জন্মায়, তেওঁ এতিয়া আহিছে ।)

[এই উদাহৰণত যৎ শব্দৰপৰা দূৰৈত ব্যৱহৃত হৈ থকা তৎ শব্দৰ বিধেয়ত্ব অব্যাহত থকাৰ দৰেই 'ইদম্' আদি শব্দৰ প্ৰয়োগতো বুদ্ধিৰ লাগিব ।]

যি ঠাইত তৎ আৰু যৎ শব্দৰ যি কোনো এটাৰ অৰ্থ থাকে, তাত যৎ বা তৎ যি কোনো এটাৰ প্ৰয়োগতে ইটো নিৰাকাজ্জ্বল ৰূপে প্ৰতীয়মান হয়, গতিকে দোষ নহয় ।

যেনে,— যদি পিছৰ বাক্যত যৎ শব্দ থাকে, যৎ শব্দৰ শক্তিৰ বলতে আগৰ বাক্যত তৎ শব্দৰ অৰ্থৰ উপলব্ধি হয় ।

উদাহৰণ, যেনে —

আত্মা জানাতি যৎ পাপম্ ।

(যি পাপ, সেইটো আত্মাই নিজেই জানে ।)

সেইদৰে—

যং সৰ্ববৈশিষ্ট্যং পৰিকল্প্য ৰতংসং মেৰৌ স্থিতে দোহুৰি দোহদক্ষে ।

ভাস্বস্তি বস্তুনি মহৌষধীশ্চ..... ॥

(দোহন ৰূপত নিপুণ মেধ পৰ্বত বীৰাওঁতা ৰূপে থকাত, সকলো পৰ্বতে থাক

দাম্ভি কবি বহুত্বাবপৰা উজ্জল বস্তু আৰু মহৌষধিসমূহ দোহন কৰিছিল।
[এয়ে সেই হিমালয় ;])

এনেকুৱা উদাহৰণতো বাক্যত প্ৰযুক্ত হোৱা নাই যদিও যৎ শব্দৰ
সামৰ্থ্যবদ্ধাৰা তৎ শব্দৰ অৰ্থ [অসম্ভৱস্থিতিঃ দিশি দেৱতাত্মা হিমালয়ো
নাম.....] পোৱা গৈছে।

প্ৰক্ৰান্ত, প্ৰসিদ্ধ আৰু অমুত্থাৰ্থ এই তিনিটা ক্ষেত্ৰত অপ্ৰযুক্ত যৎ
শব্দৰ অৰ্থও তৎ শব্দৰ সামৰ্থ্যবদ্ধাৰা পোৱা যায়।

ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

প্ৰক্ৰান্তবাচক তৎ শব্দ :

স হত্বা বালিনং ৰীৰস্তৎপদে চিৰকাংক্ষিতে ।

ধাতোঃ স্থান ইৰাদেশং সুগ্ৰীৱং সংগ্ৰেশয়ৎ ॥

(তেওঁ [বামে] বালীক বধ কৰি ধাতুৰ ঠাইত আদেশ বহুত্বাব দৰে
চিৰকাংক্ষিত পদত সুগ্ৰীৱক প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে ।)

[এই উদাহৰণত প্ৰযুক্ত তৎ (তেওঁ) শব্দ প্ৰাকৰণিক অৰ্ণব বোধক হৈছে
আৰু সেই বাবে অপ্ৰযুক্ত যৎ শব্দৰ অৰ্থ উপস্থিত হৈছে ।]

প্ৰসিদ্ধিবোধক তৎ :

স রः शशिकला मौलिसुतादाय्यायोपकল্পाताम् ।

(সেই চন্দ্ৰশেখৰ শিৱই আপোনালোক সকলোকে তাদাত্মা (স.যুজ্য)
দান কৰক ।)

[ইয়াত প্ৰযুক্ত তৎ (সেই) প্ৰসিদ্ধাৰ্থবোধক ।]

পূৰ্বানুভূত পদাৰ্থৰ স্মাৰক তৎ :

তামিন্দুসুন্দৰমুখীং হৃদি চিন্তয়ামি ।

(সেই চন্দ্ৰাননা সুন্দৰীক মই হৃদয়ত চিন্তা কৰোঁ ।)

[ইয়াত তৎ শব্দ (তাম্ = সেই) পূৰ্বানুভূত বস্তুৰ স্মৃচক ।]

ইয়াৰ বাহিৰেও য'ত যৎ শব্দৰ কাষতে থাকিলেও ইদম্ আদি শব্দ যৎ শব্দতকৈ বেলেগ লিঙ্গ আৰু বিভক্তিত থাকে, তাতো সেই শব্দ কেইটা নিৰাকাংক্ষ হয় ; গতিকে বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ নহয় ।

ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

স্নিভাতি যুগশাৱাক্ষী যেদং ভূৱনভূষণম্ ।

(এই যুগনয়না, যি ভূৱনৰ ভূষণস্বরূপ, বিৰাজ কৰিছে ।)

[ইয়াত যদিও যৎ শব্দৰ ওচৰতে ইদম্ শব্দ আছে (যা + ইদম্) তথাপি যৎ শব্দ স্নিভিত আৰু ইদম্ শব্দ স্নিভিলিঙ্গত থকাত পূৰ্বোক্ত দোষৰ প্ৰসঙ্গ হোৱা নাই ।]

ইন্দুৱিভাতি যন্তেন দক্ষাঃ পাথিকযোষিতঃ ।

(যি চন্দ্ৰই পোহৰ নিছে, সেই চন্দ্ৰই বিৰভিগী ৰমণীসকলক দৰ্শ কৰিছে ।)

[ইয়াত যৎ শব্দৰ ওচৰত থকা তৎ শব্দৰ বিভক্তি বেলেগ । যঃ + তেন]

কোনো কোনো ঠাইত 'যৎ' 'তৎ' দুয়োটা শব্দৰ প্ৰয়োগ নাথাকিলেও সামৰ্থ্যৰপৰা জনা যায় ।

যেনে—

ন মে শমযিতা কোহপি ভাৰস্যোতুৰ্দ্ধি মা শুচঃ ।

নন্দস্য ভৱনে কোহপি বালোহস্ত্যভুতপৌকষঃ ॥

("মোৰ মহাভাৰ দূৰ কৰোঁতা কোনো নাই", হে বহুমতী এই বুলি তুমি নাকৰ্ম্মদিবা । নন্দ গোপৰ গৃহত এক অদ্ভুত শক্তিসম্পন্ন বালক আছে, [সেই বালকেই তোমাৰ ভাৰ দূৰ কৰিব]) ।

এই উদাহৰণত, 'যি বালক আছে', 'সেই বালকেই তোমাৰ ভাৰ দূৰ কৰিব'—এনে অৰ্থ বাক্যৰ সামৰ্থ্যৰপৰা জনা যায় ।

যদ্ যদ্বিৰহঃখস্মৈ তৎ কোৱাপহবিষ্যতি ।

(মোৰ যি যি বিৰহ হ'ব আছে, তাক (সেই বিলাক) কোনেও বিহা কৰিব ?)

এই উদাহৰণত দুটা যৎ শব্দৰ এটা সাকাক্ষ বুলি ক'ব নোৱাৰি, কিয়নো 'যি যি' বুলি যি কোনো প্ৰকাৰে জ্ঞান সৰলো বিৰহ হ'ব

কথাকে কোৱা হৈছে ; তেনেকুৱা সৰ্বাঙ্গক চুখৰ কথাকে 'তাক' বুলি তৎ
শব্দই বুজাইছে।

এনেকৈ অন্ত্যন্ত বাক্যগত দোষৰ উদাহৰণো বুজিব লাগিব।

পদাংশগত দোষ :

পদাংশত চুঃশ্ৰৱত্বৰ উদাহৰণ, যেনে—

তদগচ্ছ সিদ্ধৌ কুক দেৱক'য়াম্ ।

(তেনেহ'লে সিদ্ধি লাভ কৰিবলৈ যোৱা, দেৱ ক'ৰ্ণা সাধন কৰা)

['সিদ্ধৌ' ইয়াত 'দ্বৌ' অংশ ঋত্বিকটু হৈছে ।]

নিহতাব্যৰ্থতা :

ধাতুমন্তাঃ গিৰিধন্তে ।

(এই পৰ্ব্বতে ধাতুমন্তা ধাবণ কৰিছে, অৰ্থাৎ এই পৰ্ব্বত-ধাতু আছে ।)

মন্তপায়িনী নাৰী অৰ্থত প্ৰসিদ্ধ 'মন্তা' শব্দ মন্তুপ্ প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থত
প্ৰয়োগ হৈছে। ['ধাতুমন্তা' বুলি ধাতু থকা বুজাবলৈ অন্ত্যৰ্থক প্ৰত্যয়ৰ
অৰ্থ অনা হৈছে ।]

অবাচকত্ব :

ৱৰ্ণ্যতে কিং মহাসেনো বিজ্ঞয়ে যসা তাৰকঃ ।

(মহাসেনৰ [কাৰ্ত্তিক] আৰু কি বৰ্ণনা কৰিম, যি তাৰকাসুৰক
জয় কৰিছিল ।)

এই উদাহৰণৰ 'বিজ্ঞেয়' শব্দ কৃত্যপ্ৰত্যয়ৰ যোগত (বি-জ্ঞী+য়ৎ)
নিষ্পন্ন হৈছে, সেই কৃত্য প্ৰত্যয়ে কৃত প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ (বিজিত) প্ৰকাশ
কৰিব নোৱাৰে ; গতিকে অবাচক হৈছে।

[বিজ্ঞেয়—জয়ৰ যোগ্য, জয় কৰিব পৰা]

অলীলত্ব :

পাণিঃ পল্লৱপেল্লৱঃ

(হাত কুঁহিপাতৰ দৰে কোমল ।)

ইয়াত ‘পেলৰ’ শব্দৰ আগৰ আখৰ ছটা (পেল) অঙ্গীল ।

[পেল = অণুকোষ]

নেয়াৰ্থক :

সংগ্ৰামে নিহতাঃ শূৰা রচোরাণবমাগতাঃ ।

(সংগ্ৰামত নিহত বীৰসকলে বচোবাণত্ব (গীৰ্ৰাণত্ব, দেহত্ব) লাভ কৰিছে ।)

এই উদাহৰণত ‘বচোবাণ’ বুলি গীৰ্ৰাণ অৰ্থাৎ দেহতাক বুজোৱা হৈছে ।

গীঃ (বাক্য) অৰ্থ বুজাবলৈ বচঃ শব্দৰ অৰ্থ টানি নিব লগা হৈছে, গতিকে নেয়াৰ্থক দোষ ঘটিছে ।

[“গীৰ্ৰাণো দানবাবহঃ...” শ্লোকঃ বাক্যটো বান্ধাৰ, তেওঁ ‘গীৰ্ৰাণ’ অৰ্থাৎ দেহত । দেহত বুজাবলৈ গীঃ শব্দৰ ঠাইত ‘বচ্’ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি, যদিও গীঃ আৰু বচ্ শব্দৰ অৰ্থ একেই ।]

সেইদৰে ‘গীৰ্ৰাণ’ শব্দৰ বান্ধাৰ ঠাইত ‘শব’ পাঠ কৰিলে (গীঃ শব) নেয়াৰ্থক হ’ব ।

[শব আৰু শাণ শব্দ পৰ্যায়বাহক হ’লেও বান্ধাৰ শব্দৰ ঠাইত শব শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি ।]

“গীৰ্ৰাণ শব্দত ‘গীঃ’ আৰু ‘বাণ’ এই শব্দ দুটাৰ এটাৰো পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰি । ‘জলধি, আদি শব্দত হলে কেৱল পিছৰ শব্দটোহে সলাব নোৱাৰি আৰু ‘বাড়বানল’ আদিত আগৰ শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰি ।”

[ছটা শব্দ লগ লাগি গঠিত শব্দবিলাকৰ ভিতৰত কিছুমান শব্দৰ ক্ষেত্ৰত শব্দ দুটাৰ এটাৰো সলা-সলনি কৰিব নোৱাৰি, কিছুমানৰ পিছৰ শব্দটো সলাব নোৱাৰি, কিছুমানৰ আগৰটো সলাব নোৱাৰি । যেনে—জলধিৰ অৰ্থ সাগৰ, (জল + ধা + কি = জলধি) ইয়াত জল শব্দ সলাই পানী বুজোৱা আন শব্দ দিব পাৰি । যেনে—উদধি (উদক + ধা + কি) ; কিন্তু পিছৰ ‘ধি’ অংশৰ সলনি কৰি

‘ধব’ (জলধব) কবি নোৱাৰি, তেনে কবিলে অশ্ল অৰ্থ হ’ব। সেইবাবে বড়বানলৰ অৰ্থ আয়েলগিৰি। (বড়বা=বোঁৰা+অনল) এনে শব্দত বড়বাৰ পৰ্য্যায়বাচী শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। তেনে কবিলে (অশ্ব+অনল=অশ্বানল) বড়বানলৰ অৰ্থ প্ৰকাশ নহয়। কিন্তু উক্তৰ পদ সলনি হ’ব পাৰে। যেনে বড়বাগ্নি (বড়বা+অগ্নি)।

এনেকৈয়ে পদাংশগত অশ্লষ্ণ দোষৰ উদাহৰণ যথাসম্ভৱ বুজিব লাগিব। নিবৰ্ণকত্ব আদি তিনি বিধ দোষ কেৱলমাত্ৰ পদতহে সম্ভৱপৰ।

ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

নিবৰ্ণকত্ব :

মুঞ্চ মানং হি মানিনি।

(মানিনী! অভিমানেই এৰা।)

ইয়াত ‘হি’ শব্দ কেৱল ছন্দ পূৰণৰ বাবেহে প্ৰযুক্ত; তাৰ একো অশ্ল অৰ্থ নাই।

অসমৰ্থত্ব :

কুঞ্জং হস্তি কুশোদবী।

(কুশোদবী বমণী কুঞ্জলৈ গৈছে।)

ইয়াত গমন অৰ্থত ‘হস্তি’ ক্ৰিয়া পদৰ প্ৰয়োগ হৈছে।

যদিও হন্ ধাতু গমনাৰ্থক ধাতু-গণত পঠিত, তথাপি হন্ ধাতু গমন অৰ্থ বুজাবলৈ অসমৰ্থ।

চুত্ৰ্যসংস্কাৰতা : (ব্যাকৰণৰ সংস্কাৰহীনতা)

গাণ্ডীৰী কনকশিলানিভং ভূজাত্যামাজ্জয়ে বিষমল্লিলোচনস্য ৱক্ষঃ।

(গাণ্ডীৰধাৰী অৰ্জুনে ত্ৰিলোচনৰ (শিৱ) কনক শিলাসদৃশ বন্ধত ছয়োধন হাতেৰে আঘাত কৰিছিল।)

এই উদাহৰণত হন্ ধাতু নিম্নৰ ‘আজ্ঞে’ এই ক্ৰিয়া পদ আত্মনে পদত আছে। ‘আঙো যমহনঃ’ আৰু ‘স্বাজকৰ্ম্যকাচ’ আত্মনে পদবিধায়ক এই দুটা সূত্ৰৰ মৰ্ম অমুসাৰে নিজৰ শৰীৰৰ অঙ্গ কৰ্ম্য হ’লে, আঙ উপসৰ্গ-যুক্ত হন্ ধাতু আত্মনেপদী হয় ; কিন্তু ইয়াত ‘স্বাজ কৰ্ম্য’ নোহোৱাকৈয়ে হোৱা হন্ ধাতুৰ আত্মনেপদী প্ৰয়োগ ব্যাকৰণৰ অমুশাসনৰ বিৰুদ্ধ। গতিকে ইয়াত চ্যুতসংস্কাৰতা দোষ জন্মিছে।

‘আজ্ঞে’ এই পদৰ নিজস্ব কোনো দোষ নাই, অৰ্থাৎ আজ্ঞে পদ ব্যাকৰণ-দৃষ্ট নহয় ; কিন্তু অগ্ৰ পদৰ সহযোগতহে এই পদ ব্যাকৰণ-দৃষ্ট হৈছে। গতিকে ইয়াক বাক্য দোষ বোলাহে উচিতনে কি ?

[আজ্ঞে পদ ব্যাকৰণৰ নিম্ন অমুসাৰে সিদ্ধ পদ ; গতিকে আজ্ঞে পদত স্বৰূপগত একো দোষ নাই। কিন্তু স্বাজ কৰ্ম্য (কৰ্ত্তাৰ নিজৰ অঙ্গ এই ক্ৰিয়াৰ কৰ্ম্য) নোহোৱাকৈ ব্যবহৃত হোৱাতহে আজ্ঞে পদ দুষিত হৈছে। অগ্ৰ পদৰ সাহচৰ্য্যত দুষিত হোৱা বাবে ইয়াক বাক্য দোষ বুলিব লাগে, এয়ে তাৎপৰ্য্য।]

নহয়, ইয়াক বাক্যদোষ বুলি ক’ব নোৱাৰি। কিয়নো—‘দোষ-গুণ-অলঙ্কাৰ আদি শব্দগত আৰু অৰ্থ গত’—এই সিদ্ধান্ত অমুসাৰে শব্দ আৰু অৰ্থৰ অম্বয়-ব্যতিৰেকেই দোষৰ কাৰণ।

এই উদাহৰণত কেৱল আজ্ঞে পদৰহে দোষৰ সৈতে অম্বয়-ব্যতিৰেক নিয়ম দেখা যায়। অগ্ৰ পদৰ সাল-সলনি কৰিলেও সেই দোষ সেই দৰেই থাকিব ; গতিকে ই পদ দোষ।

[দোষ-গুণ-অলঙ্কাৰ আদিক শব্দগত আৰু অৰ্থগত বোলাৰ কাৰণ এয়ে যে সেই সেই শব্দ থকা বাবে সেই সেই দোষ-গুণ আদি হয় (অম্বয়), আৰু সেই সেই শব্দ নাথাকিলে সেই সেই দোষ-গুণো নাথাকে (ব্যতিৰেক) ; এয়ে শব্দৰ দোষ-গুণ আদিৰ সৈতে অম্বয়-ব্যতিৰেক সম্বন্ধ। সেই দৰে, সেই সেই সেই অৰ্থ থাকিলে দোষ-গুণ আদি হয়, নাথাকিলে নহয়। গতিকে এই অম্বয়-ব্যতিৰেক নিয়ম অমুসাৰে ‘আজ্ঞে’ পদ থাকিলেই দোষ হয় বাবে ই পদ দোষ, বাক্য-দোষ নহয়।]

সেই দৰেই, ‘আজ্ঞে’ এই পদত আত্মনে পদৰ সলনি কৰিলে যেনেকৈ পদদোষত নাথাকে, অৰ্থাৎ ‘আজ্ঞান’ পাঠ কৰিলে সেই পদ

দোষনির্মুক্ত হয়, তেনেকৈ ‘আজ্ঞে’ পদৰ প্ৰকৃতি হ'ল খাভূৰ সলনি কৰিলেও সেই পদত দোষ নাথাকে ; গতিকে ই পদাংশাগত দোষো নহয় । [প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয় দুয়োটাৰ ভিতৰত এটাৰ পৰিৱৰ্ত্তন হ'লেও যি দোষ থাকে, সেয়ে পদাংশ দোষ ।]

সেই একেদৰেই পদ্য শব্দৰ পুংলিঙ্গ-প্ৰয়োগত হোৱা অপ্ৰযুক্ততা দোষো পদগত দোষ বুলি ধৰিব লাগিব ।

এনেকৈয়ে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ সুত্ৰ-বিকল্প প্ৰয়োগসমূহো চ্যুত সংস্কাৰত্ব দোষৰ উদাহৰণৰূপে গণনা কৰিব লাগিব ।

উক্তদোষ কেইটাৰ পৰস্পৰ পাৰ্থক্য :

কোনো কালে প্ৰয়োগ নোহোৱা অৰ্থত শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'লে অসমৰ্থত্ব দোষ আৰু প্ৰয়োগ-বিৰল অৰ্থত শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'লে নিহত্যাৰ্থত্ব দোষ হয় ।

অনেকাৰ্থক শব্দৰ প্ৰয়োগ-বিৰল অৰ্থত প্ৰয়োগত নিহত্যাৰ্থত্ব আৰু একাৰ্থক শব্দৰ সকলো ঠাইত (শাস্ত্ৰ-সম্প্ৰদায়ত) প্ৰয়োগ নোহোৱা অৰ্থত প্ৰয়োগবদ্ধাৰা অপ্ৰতীতত্ব দোষ হয় । অপ্ৰযুক্তত্ব একাৰ্থক শব্দৰ ক্ষেত্ৰত আৰু অসমৰ্থত্ব অনেকাৰ্থক শব্দৰ ক্ষেত্ৰত হয় । “কুঞ্জঃ হস্তি ক্লেশাদবী” অসমৰ্থত্বৰ এই উদাহৰণত গমনাৰ্থত প্ৰযুক্ত হ'ল খাভূৰ পাঠ গমনাৰ্থত পোৱা যায় ; [প্ৰয়োগ নাই] । কিন্তু “দিনং মে...” অবাচকত্বৰ এই উদাহৰণত প্ৰকাশময় অৰ্থত প্ৰযুক্ত দিন শব্দৰ তেনে অৰ্থ-বাচকতা দেখাই নাযায় । এয়ে অসমৰ্থত্ব আৰু অবাচকত্বৰ ভিতৰত পৰস্পৰ প্ৰভেদ । এইদৰে পদ দোষৰ সজ্ঞাতীয় বাক্য দোষৰ কথা কোৱা হ'ল ; এতিয়া তাতকৈ শূকীয়া বাক্য দোষৰ কথা কোৱা হৈছে ।

যেনে—

প্ৰতিকূলবৰ্ণন, লুপ্তবিসৰ্গত্ব (বিসৰ্গ লোপ হোৱা) ।

আহত-বিসৰ্গত (বিসৰ্গৰ ঠাইত ওকাৰ হোৱা)
 অধিক-পদত্ব, ন্যূনপদত্ব, কথিতপদত্ব, হতবৃত্তত্ব
 (ছন্দোহীনতা) পতংগপ্ৰকৰ্ষত্ব (উৎকৰ্ষহীনতা),
 সন্ধিবিপ্লেষ (সন্ধি নোহোৱা), সন্ধিৰ অগ্ৰীলতা
 (সন্ধি হৈ অগ্ৰীল হোৱা), সন্ধিৰ কষ্টত্ব (সন্ধি
 হৈ উচ্চাৰণত আৰু অৰ্থবোধত কষ্ট হোৱা),
 অন্ধান্তৰৈকপদত্ব (শ্লোকৰ আধা ভাগত অৰ্থাৎ দুটা
 চৰণত অন্য আধাৰ কোনো শব্দৰ প্ৰৱেশ)
 সমাপ্ত পুনৰাবৃত্ততা (সমাপ্ত হোৱা বাক্যৰ আকৌ
 আৰম্ভণ), অভৱন্ত-মত-সম্বন্ধত্ব (পাৰস্পৰ
 সম্বন্ধহীনতা), অক্ৰমত্ব (ক্ৰম নথকা), অমত-
 পৰ্য্যর্থত্ব (দ্বিতীৰ্থ অৰ্থ অভিপ্ৰেত নোহোৱা),
 বাচ্যানাভিধান (বক্তব্য প্ৰকাশ নোহোৱা),
 ভগ্ন-প্ৰক্ৰমত্ব (ক্ৰম ভাগি যোৱা), প্ৰসিদ্ধি-ত্যাগ,
 অস্থানপদত্ব (অন্তৰ্চিত স্থানত পদ-বিস্থাপন),
 অস্থান-সমাসত্ব (অন্তৰ্চিত স্থানত সমাস হোৱা),
 সন্ধীৰ্ণত্ব আৰু গতিত্ব—এই তেইশটা দোষ
 কেৱল বাক্যতহে হয় । ৫

বস-বোধৰ প্ৰতিকূলে হোৱা বৰ্ণবিস্থাসেই প্ৰতিকূল বৰ্ণত্ব ।
 উদাহৰণ ; মোৰ বচনাৰপৰা, যেনে—

ওবটুই উল্লটুই সন্মণে কহিং পি মোটুই অই গো

পৰিহটুই হিঅএণ ফিটুই লজ্জাই খুটুই দিহীএ সা ।

(সেই বিবৰ্হিণীয়ে শয্যাত কেতিয়াবা গা এঙামূৰি দিছে, কেতিয়াবা আকৌ
 লৰ-চৰ নকবাকৈ পৰি আছে, কোনো সময়ত মৰিবলৈকে মনতে কামনা কৰিছে,
 কেতিয়াবা আকৌ দৈৰ্ঘ্য অৱলম্বন কৰিছে ।)

এই উদাহৰণত 'ট-কাৰ'ৰ প্ৰয়োগ শৃঙ্খল বসৰ পৰিপন্থী ; কেৱল

শক্তি প্ৰদৰ্শনৰ বাবেহে ট-কাৰৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে ; গতিকে প্ৰতিকূল-বৰ্ণন দোষ ঘটিছে । প্ৰকৃততে এনে প্ৰতিকূল বৰ্ণনৰ এক, দুই, তিনি বা চাৰিবাৰ প্ৰয়োগত তেনে বিশেষ বসভঙ্গ নহয়, সেইবাবে দোষো নহয় ।

লুপ্তবিসৰ্গদ্ব :

গতা নিশা ইমা বালে ।

(বালিকা, এই নিশাবোৰ পাৰ হৈ গ'ল ।)

ইয়াত বিসৰ্গ লোপ হৈছে । [গতাঃ নিশাঃ ইমাঃ বালে ।]

আহত বিসৰ্গদ্ব :

সন্ধি হৈ বিসৰ্গৰ ঠাইত 'ও-কাৰ' হোৱাই আহত-বিসৰ্গদ্ব ।

উদাহৰণ ; যেনে—

ধীৰো ৱৰো নৰো যাতি ।

(শ্ৰেষ্ঠ ধীৰ মাহুতজন গৈছে ।)

অধিকপদদ্ব :

পল্লৱাকৃতিৰক্ৰোষ্ঠী ।

(সেই ঘূৰতীৰ শুঁঠ পল্লৱৰ আকৃতিৰ দৰে বঙা ।)

ইয়াত 'আকৃতি' পদ অধিক হৈছে, গতিকে অধিকপদদ্ব ।

সেইদৰে—

সদাশিৱং নৌমি পিনাকিনম্ ।

(পিনাকপাণি সদাশিৱক প্ৰণাম জনাওঁ ।)

ইয়াত বিশেষণ ৰূপে প্ৰযুক্ত পিনাকপাণি পদ অধিক হৈছে ।

“কুৰ্ঘ্যাং হবস্থাপি পিনাকপাণেঃ” ।

(পিনাকপাণি শিৱৰো [ধৈৰ্য্যচ্যুতি] ঘটাব পাৰোঁ ।)

ইয়াত হ'লে বিশেষ অৰ্থ বুজাবলৈ পিনাকপাণি পদ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে ; গতিকে প্ৰয়োগ যুক্তিযুক্ত ।

[অন্তৰ কি কথা, হাতত পিনাক ধৰু লৈ থকা শিৱৰো বৈৰাগ্যচ্যুতি ঘটাব পাৰে; কামদেৱৰ শক্তিমত্তাৰ পৰিচয় দিবলৈকে পিনাকপাদি শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।]

নাইবা—

ৱাচমুৱাচ কোৎসং ।

(কোৎসই কণা ক'লে ।)

ইয়াত 'বাচম্' পদ অধিক হৈছে, কিয়নো 'উবাচ' বুলি কণ্ঠতেই কথা কোৱা অৰ্থ বুজা যায়।

কোনো ঠাইত বিশেষণ প্ৰয়োগৰ বাবে এনে পদ প্ৰয়োগৰ যুক্তিস্থিততা দেখা যায়।

যেনে—

উৱাচ মধুৰাং বাচম্ ।

(মধুৰ কণা ক'লে ।)

কোনো কোনোৱে কয় যে য'ত বিশেষণ পদৰ ক্ৰিয়াবিশেষণ ৰূপে প্ৰয়োগ হয়, তেনে ঠাইতো 'বাচম্' এনে কৰ্মপদৰ প্ৰয়োগ যুক্তিস্থিত নহয়। [অৰ্থাৎ তাতো অধিকপদত্ব দোষ হয়]

যেনে—

উৱাচ মধুৰং ধীমান্ ।

(ধীসম্পন্ন মানুহজন মধুৰভাবে কৈছিল ।)

[ইয়াত 'মধুৰং' ক্ৰিয়া-বিশেষণ হৈছে; গতিকে 'বাচম্' কৰ্মপদৰ প্ৰয়োগ অনাবশ্যক। "উৱাচ মধুৰং বাচং ধীমান্" এই বাক্যত অধিক পদত্ব দোষ ঘটিব।]

ন্যূনপদত্ব :

যদি ময্যাপিতা দৃষ্টিঃ কিং মমেন্দ্ৰতয়া তদা ।

(যদি মোৰ শক্তি দৃষ্টিপাত কৰা, তেনেহলে মোৰ ইন্দ্ৰপদ লাভ কৰাৰ প্ৰয়োজন কি ?)

এই উদাহৰণত প্ৰথমতে 'তুমি' (ত্বয়া) পদ থাকিব লাগিছিল, নথকা বাবে নান-পদৰ দোষ হৈছে।

পুনৰুক্ততা :

বতিলীলাশ্ৰমঃ ভিলে সলীলমনিলো রহন ।

(সাৱলীলভাবে বলা বতাহে বতিলীলাৰ শ্ৰম দূৰ কৰিছে ।)

ইয়াত লীলা শব্দ পুনৰুক্ত হৈছে।

এনেটক—

জঙ্ঘুরিসং ধৃতরিকাশিরিসপ্ৰসূনাঃ ।

(হাতত ফুলা পদুম ফুল [বিসপ্ৰসূন] গৈ থকা মৈনিকজনে পদুমৰ ঠাৰি [বিস] খাবলৈ ধৰিলে)

ইয়াত দুবাৰ 'বিস' শব্দৰ প্ৰয়োগ নকৰি পিছৰ বাৰ সৰ্ব্বনাম পদেৰে "ধৃতপৰিস্ফুট-তংপ্ৰসূনাঃ" এইদৰে উল্লেখ কৰা উচিত আছিল।

হতবুদ্ধতা :

হতবুদ্ধতা তিনি প্ৰকাৰে হয়—(১) ছন্দৰ লক্ষণ থকা সত্ত্বেও অশ্ৰাৱ্য হোৱা, (২) বসৰ অমূল নোহোৱা আৰু (৩) পাদৰ শেষত থকা লঘুস্বৰ গুৰুস্বৰত পৰিণত নোহোৱা। ক্ৰমে উদাহৰণ : যেনে—

হস্ত সততমেতম্য। হৃদয়ঃ ভিলে মনোভরঃ কুপিতঃ ।

(হস্ত ! কামদেবে ক্ৰুদ্ধ হৈ সদায় এই বমণীৰ হৃদয় বিদাৰণ কৰিব লাগিছে ।)

[এই কবিতা ফাকি আখ্যা চন্দত ৰচিত যদিও শুনাতে অক্লটপ যেনহে লাগে।]

অয়ি ময়ি মানিনি মা কুক মানম্ ।

(মানিনী ! মোৰ ওপৰত অভিমান নকৰিবা ।)

প্ৰজটিকা নামৰ এই ছন্দ হাত্যবসৰহে অমূল।

বিকসিতসহকাৰভাবহাবি

পৰিমল এষ সমাগতো রসন্তঃ ।

(ফুল থকা আমাৰ মলৰ সৌৰভ বহন কৰা এয়া বসন্ত কাল আহিছে ।)

ইয়াত প্ৰথম পাদৰ শেষত থকা হাবি শব্দৰ 'ই-কাৰ' (ব+ই) দীৰ্ঘ হ'ব লাগিছিল ; কিন্তু দীৰ্ঘ হোৱা নাই। ছন্দঃ শাস্ত্ৰ অনুসাৰে পাদৰ শেষত থকা হ্রস্ব স্বৰে। দীৰ্ঘ হয় বুলি যে কোৱা হৈছে, সেয়া কেৱল শ্লোকৰ দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ পাদৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য।

[অৰ্থাৎ দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ পাদৰ অন্তত থকা হ্রস্ব স্বৰেহে দীৰ্ঘ-স্বৰত পৰিণত হয়, প্ৰথম আৰু তৃতীয় পাদৰ অন্তত থকা হ্রস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ নহয়।]

কেৱল বসন্ততিলক আদি কেইটামান ছন্দৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰথম আৰু তৃতীয় চৰণৰ অন্তত থকা হ্রস্ব-স্বৰ দীৰ্ঘ-স্বৰত পৰিণত হয়। গতিকে 'হতবৃত্ততা' দোষ দূৰ কৰিবলৈ কবিতাফাকিৰ পাঠ এনে হোৱা উচিত—

“ৱিকসিতসহকাৰভাবহাবি

প্ৰমুদতসৌৰভ আগতো ৱসন্তঃ।”

[এই পাঠ হ'লে সংযুক্ত 'প্ৰ' ৰ আগত থকা 'হাবি' ৰ হ্রস্ব 'ই' দীৰ্ঘ হ'ব। সংযুক্ত বৰ্ণৰ পূৰ্বত থকা হ্রস্ব স্বৰ দীৰ্ঘ হয়।]

মাইবা—

অশ্ৰাস্তা গুণবজ্জবোহণভূৰো ধন্যা মৃদশ্ৰৈৱ সা

সম্ভাৰঃ খলু তেহুশ্ৰ এৱ ৱিধিনা যৈবেষ সৃষ্টো যুৱা।

শ্ৰীমৎকান্তিজুযাং দ্বিষাং কবতলাং জ্জীণাং নিতম্বস্থলাং

দৃষ্টে যত্ৰ পতন্তি মৃঢ়মনসামস্ত্ৰাণি ৱস্ত্ৰাণি চ ॥

(বিধাতাই যি উপাদেনেৰে এই যুৱকক সৃষ্টি কৰিছে, সেইবোৰ স্বকীয়া উপাদান, যি যুক্তিকাৰে এওঁক নিৰ্মাণ কৰিছে সিও অন্ত যুক্তিকা আৰু এওঁৰ গাত যি গুণ-বস্তু বিৰাজ কৰিছে, তাৰ উৎপত্তি ভূমিও স্বকীয়া। এওঁক দেখিলে মৃঢ়মতি শত্ৰুৰ হাতৰপৰা (ভয়ত) অস্ত্ৰ সৰি পৰে আৰু লাহণাময়ী শ্ৰীমতীসকলৰ নিতম্বৰ বস্ত্ৰও (কামনাত) স্নগৰি পৰে।)

এই কবিতাফাকিৰ চতুৰ্থ চৰণৰ 'ৱস্ত্ৰাণি চ' পদৰ ব্যৱহাৰত ছন্দৰ গাথনি শিথিল যেন শুনা হৈছে। তাকে সলাই 'ৱস্ত্ৰাণ্যপি' পাঠ কৰিলে বৰ্ণক্ৰম সংহত হয় আৰু তেতিয়া দোষ নহয়।

কাব্যপ্ৰকাশকাৰে এনে দোষক ‘অপ্ৰাপ্তগুণভাৱাস্ত লঘু’ (পাদৰ শেষত থকা লঘু স্বৰ গুণ স্বৰত পৰিণত নোহোৱা) দোষ বুলি কৈছে। প্ৰকৃততে ছন্দঃ শাস্ত্ৰৰ নিয়ম বন্ধা কৰা সন্দেহ অজ্ঞাৰা হোৱা দোষ বুলিহে আনসকলে কয়।

পঙথ্ৰংকৰ্ষতা : (ক্ৰমে উৎকৰ্ষ কমি যোৱা)

প্ৰোজ্জলজ্জলনজালা-বিকটোকসটাচ্ছটঃ।

খাসাক্ষিপ্তকুলজ্জাভ্ৰং পাভু ৰো নবকেশৰী ॥

(দেদীপ্যমান অগ্নিবিখাতুলা বিস্তৃত আৰু বিপুল কেশৰ যুশোভিত, যুধব নিখাসেৰে কুলাচল কঁপাই তোলা নবসিংহই তোমালোকক বন্ধা কৰক।)

এই উদাহৰণত অনুপ্ৰাসৰ উৎকৰ্ষতা ক্ৰমে পৰি গৈছে।

সন্ধিৰ বিল্লিষ্টতা : (সন্ধি নকৰাকৈ থকা)

দলিতে উৎপলে এতে অক্ষিণী অমলাজি তে।

(হে হৃন্দৰী ! তোমাৰ নয়নযুগলে উৎপলক চেৰ পেলাইছে।)

এইদৰে কেবা ঠাইতো সন্ধি নকৰাকৈ থাকিলেহে সন্ধিৰ বিল্লিষ্টতা দোষ হয়।

[এবাৰ সন্ধি নকৰাকৈ থাকিলে দোষ নহয়। “দলিতে...” এই উদাহৰণত কেবা ঠাইতো সন্ধি কৰা হোৱা নাই। (দলিতে + উৎপলে + এতে + অক্ষিণী + অমলাজি) গতিকে ইয়াত দোষ হৈছে।]

ছন্দোভঙ্গৰ ভয়ত ব্যাকৰণৰ অনুশাসন উলঙ্ঘা কৰি এবাৰ সন্ধি নকৰাকৈ থাকিলেও দোষ হয়।

যেনে—

ৱাসৱাশা মুখে ভাতি ইন্দুশ্চন্দনবিন্দুবৎ !

(পুৰ দিশত চন্দ্ৰ চন্দনৰ ফোটিৰ দৰে জিলিকি আছে।)

[ইয়াত ভাতি + ইন্দুৰ সন্ধি হ’ব পৰা সন্দেহ ছন্দোভঙ্গৰ ভয়ত সন্ধি কৰা হোৱা নাই।]

সন্ধিত অল্লীলতা :

চলণামবচেষ্টিতঃ । (উদ্ধত ভাৱে উৰি যোৱা)

এই উদাহৰণত 'চলন্ + ডামব' এই শব্দ দুটাৰ সন্ধি হৈ 'চলণামব' ৰূপে যুগাব্যঞ্জক অল্লীল হৈছে ।

[লণা শব্দই পুৰীষ বা পুৰুষাঙ্গৰ অৰ্থ উচ্চাৰণ-সাদৃশ্যত বহন কৰে ।]

সন্ধিব ক্লীষ্টত্ব :

উৰ্ব্বাসাৱত্ৰ তৰ্ব্বালী মৰ্ব্বস্তু চাৰ্ব্বৱস্থিতিঃ ।

(মৰুভূমিৰ এই প্ৰাস্তভাগত অতি মনোৰম ঘন বৃক্ষবাজিয়ে বিৰাজ কৰিছে ।)

ইয়াত সন্ধি হৈ অৰ্থবোধ কষ্টসাধ্য হৈছে ।

[উৰ্ব্বা + অৰ্শো + অত্ৰ, তৰু + আলী, মৰু + অস্তু, চাৰু + অৱ স্থিতিঃ ।]

অৰ্দ্ধাস্তবৈকপদত্ব :

ইন্দুৱিভাতি কপূৰ্গোবৈধৱলয়ন্ কৰৈঃ ।

জগন্মা কুক তৱজি মানং পাদানতে প্ৰিয়ে ॥

(লাহৰী, চন্দ্ৰই কপূৰ-গোৰ কিৰণাৱলীৰে জগৎখন ঘোঁৰাই পেলাইছে ; প্ৰিয়ে, তোমাৰ ভৰিত পৰা মোৰ ওপৰত অভিমান নকৰিবা ।)

এই কবিতাকাকিৰ দ্বিতীয়াঙ্কিত থকা 'জগৎ' শব্দ প্ৰথমাঙ্কতহে থাকিব লাগিছিল ।

সমাপ্ত পুনৰাস্তভা :

নাশয়ন্তো ঘনধ্বাস্তং তাপয়ন্তো বিয়োগিনঃ ।

পতন্তি শশিনঃ পাদা ভাসয়ন্তঃ ক্ষমাতলম্ ॥

(নিবিড় অন্ধকাৰ দূৰ কৰি, বিবহীসকলক সম্ভূত কৰি চন্দ্ৰৰ কিৰণ পৰিছে আৰু ধৰণীতল উজাসিত কৰিছে ।)

ইয়াত তৃতীয় পাদতে বাক্য সমাপ্ত হৈছে ; পিছে চতুৰ্থ পাদ পুনৰাই গ্ৰহণ কৰাত সমাপ্তপুনৰাস্তভা দোষ হৈছে ।

অন্তৰ্ভুক্ত সম্বন্ধ :

যেনে—

যা জয়ত্ৰীৰ্মনোজ্ঞশ্চ যয়া জগদলঙ্কৃতম্ ।

যামেগাক্ষীং সিনা প্রাণা সিন্ধলা মে কুতোহহু সা ॥

(যি বমণী কামদেৱৰ জয়লক্ষ্মী, যি জগৎ অলঙ্কৃত কৰিছে [জগতৰ অলঙ্কাৰ] যি এগাক্ষীৰ (হৰিগনয়না) অবিহনে মোৰ প্রাণ নিশ্বাস, তেওঁ আজি ক'ত ?)

এই উদাহৰণত যৎ শব্দেৰে উল্লেখ কৰা বাক্যকেইটা পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ ; গতিকে এটা যৎ শব্দৰ সৈতে সংযুক্ত এগাক্ষী শব্দৰ (যামেগাক্ষীং) অন্ত-বিলাকৰ সৈতে সম্বন্ধ নহয় ; যদিও কবিয়ে তাকে বুজাব খুজিছে ।

“যাং সিনামী বথা প্রাণা এগাক্ষী সা কুতোহহু মে ।”

(যাব অবিহনে মোৰ প্রাণ ধাৰণ মিছা, মোৰ সেই এগাক্ষী এতিয়া ক'ত ?)

এইদৰে ক'লে, তৎ শব্দোপক্রান্ত বাক্যৰ ভিতৰুৱা এগাক্ষী শব্দৰ যৎ শব্দোপক্রান্ত সকলোবোৰ বাক্যৰ সৈতে সম্বন্ধ হ'ব ।

নাইবা—

ঈক্ষসে যৎ কটাক্ষেন তদা ধৰী মনোভৱঃ ।

(সন্দৰ্ভী, তুমি যে কটাক্ষপাত কৰা, তেতিয়া কামদেৱে দম্ব হাতত লয় ।)

ইয়াত ‘যৎ’ (যে) শব্দৰ সৈতে ‘তদা’ (তেতিয়া) শব্দৰ সম্বন্ধ নহয় । সেই সম্বন্ধ ঘটাবলৈ “ঈক্ষসে চেৎ” (যদি চোৱা) এনে পাঠহে যুক্তিযুক্ত ।

নাইবা—

জ্যোৎস্নাচয়ঃ পয়ঃপূৰস্তাৰকা কৈবৰাণি চ ।

ৰাজ্জতি ব্যোমকাসাৰ-ৰাজহংসঃ সুধাকৰঃ ॥

[জ্যোৎস্নাকল্প জলবাশিৰে পৰিপূৰ্ণ আকাশ-সৰোবৰত তৰাবিলাকে পদ্মৰ দৰে আৰু চন্দ্ৰই ৰাজহংসৰ দৰে বিৰাজ কৰিছে ।)

এই উদাহৰণত থকা ব্যোমকাসাৰ শব্দ সমাস হৈ থকা বাবে গৌণ হৈছে আৰু সেইবাবে সেই শব্দৰ সকলোবোৰ শব্দৰ সৈতে সম্বন্ধ হোৱা নাই।

[ব্যোমকাসাৰ শব্দৰ বাজহংস শব্দেৰে সৈতে সমাস হোৱাত কবিত্ব অভিপ্ৰেত অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱা নাই। অসমীয়া ভাঙনি অভিপ্ৰেত অৰ্থ অনুসাবেহে কৰা হৈছে।]

বিধেয়াবিমৰ্শ দোষৰ সৈতে এই দোষৰ পাৰ্থক্য এনে : বিধেয়াবিমৰ্শ দোষত বিধেয় ভংগবাহে প্ৰাধান্য নাথাকে, ইয়াত প্ৰধান ভাৱে উল্লেখ হ'বলগীয়া কাসাৰ (সৰোবৰ) পদৰ [অঙ্ক পদৰ সৈতে সমাস হোৱাত] প্ৰধান ভাৱে প্ৰতীতি জন্মা নাই আৰু সেইবাবে কাসাৰ শব্দৰ অঙ্গ স্বৰূপ 'পয়ঃপুৰ' আদি সকলোবোৰ শব্দাৰ্থৰ প্ৰতীতিত বাধা জন্মিছে; ফলস্বৰূপে সমগ্ৰ বাক্যৰ্থতে বিৰোধ থকা যেন দেখা যায়।

অঙ্ক উদাহৰণ :

অনেন ছিন্দতা মাতুঃ কণ্ঠঃ পৰশুনা তৱ।

বৰ্দ্ধস্পৰ্দ্ধিঃ কুপাণোহয়, লজ্জতে মম ভাৰ্গৱ ॥

(হে ভাৰ্গৱ, মাতৃকণ্ঠ-ছেদনকাৰী তোমাৰ এই কুঠাৰৰ প্ৰতিস্পৰ্দ্ধা হ'বলৈ মোৰ তবোৱালে লাজ পাইছে।)

ইয়াত পৰশুবামক নিন্দা কৰাই কবিত্ব অভিপ্ৰায়, কিন্তু কুঠাৰৰ ওপৰত আৰোপ কবিত্ব খোজা মাতৃ-কণ্ঠ ছেদনৰ কৰ্ত্তব্য, কুঠাৰত প্ৰযোজ্য নহয়; গতিকে কবিত্ব অভিপ্ৰায় সিদ্ধ হোৱা নাই। [সেইবাবে ইয়াতো অভৱনমতসম্বন্ধ দোষ হৈছে।] এয়ে প্ৰাচীন আচাৰ্য্য সকলৰ মত।

[পৰশুবামেহে মাতৃ-কণ্ঠ ছেদন কৰিছিল; পৰশুবাম কৰ্ত্তা, পৰশু কৰণ। কিন্তু উক্ত কবিতাকাকিত পৰশুকে মাতৃ-কণ্ঠছেদনৰ কৰ্ত্তাৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে; গতিকে কৰ্ত্তব্য সিদ্ধ হোৱা নাই আৰু পৰশুবামৰ প্ৰতি প্ৰযুক্ত গৰ্হাণ্ড প্ৰকাশ হোৱা নাই।]

আধুনিক আচাৰ্য্যসকলৰ মতে হ'লে পৰসুৰ নিন্দা কৰাবহাৰা পৰসুৰামৰ অভিশয় নিন্দনীয়ত্বহে ইয়াত প্ৰকাশ হৈছে।

অক্লান্ততা :

সময় এৰ কৰোতি বলাবলং প্ৰাণগদন্ত ইতীৰ শৰীৰিণাম্ ।

শৰদি হংসবৰাঃ পকষীকৃতস্বৰময়ুময়ু বমণীয়তাম্ ॥

(কালেই সকলো প্ৰাণীৰ ওপৰত নিজৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে—এই কথাৰে ঘোষণা কৰিবলৈ কে যেন শবং কালত হাইৰ মাত কঠুৰা আৰু ম'ৰাৰ মাত শুৱলা হয়।)

এই কৰিতাফাকিত 'কালেই সকলো প্ৰাণীৰ ওপৰত নিজৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে'—এই উক্তিৰ পিছতে 'যেন' শব্দ থাকিব লাগিছিল; 'ঘোষণা কৰিবলৈকে' ইয়াৰ পিছত 'যেন'ৰ প্ৰয়োগ উচিত হোৱা নাই।

সেইদৰেই—

দ্বয়ং গতং সম্প্ৰতি শোচনীয়তাং সমাগমপ্ৰাৰ্থনয়া পিনাকিনঃ ।

কলাঃ চ কাস্তিমতী কলারতন্তুমস্ত লোকস্ত চ নেত্ৰকৌমুদী ॥

(পিনাকীৰ সজলাভ কামনা কৰি সম্প্ৰতি হুটাবন্ত শোচনীয় হৈ পৰিছে; কাস্তিমান্ চক্ৰৰ কলা আৰু তুমি সংসাৰৰ নয়নৰ জ্যোৎস্নাকপাণ্ড।)

এই উদাহৰণত 'তুমি' (তুমি) শব্দৰ পিছতে 'চ কাৰ' (চ, আৰু) থাকিব লাগিছিল।

[আগতে কেৱল চক্ৰৰ কলাহে পিনাকীৰ সজত শোচনীয় হৈছিল, এতিয়া পিনাকীৰ সজলাভৰ কামনাৰে তুমিও শোচনীয় হৈছা;—কবিতাফাকিৰ অভিপ্ৰেত এই অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে 'তুমি' শব্দৰ পিছতে সমুচ্চয়বাচক 'চ কাৰ' (তুমিও) থাকিব লাগিছিল।]

অৱতলপৰ্য্যভা :

“বাম-মন্মথশৰেণ তাড়িতা.....” ইত্যাদি

[সম্পূৰ্ণ শ্লোক আৰু ভাঙনি দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদত]

ইয়াত শৃঙ্গাব-বাজক দ্বিতীয় অৰ্থ [বামেই কামদেৱ আদি] প্ৰকৃত

বসব বিবোধী হোৱাত বসব অনিষ্ট সাধন হৈছে, গতিকে দ্বিতীয় অৰ্থ অভিপ্ৰেত নহয়।

বাচ্যৰ অনভিধান :

যেনে—

ব্যতিক্ৰমলবং কং মে ৱীক্ষ্য ৱামাক্ষি কুপ্যসি ?

(স্বম্বৰী, মোৰ কি লেশমান ব্যতিক্ৰম দেখি তুমি ঋং কৰিছা ?)

আভিপ্ৰেত অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে এই কবিতাকাকিত ‘ব্যতিক্ৰমলবং’ শব্দৰ পিছত ‘অপি’ শব্দৰ প্ৰয়োগ অপৰিহাৰ্য্য আছিল, পিছে প্ৰয়োগ কৰা নহ’ল।

[অভিপ্ৰেত অৰ্থ : মোৰ কিবা লেশমানো জানো ক্ৰুৰী দেখিছা, তুমি ঋং কৰিছা ?]

নূনপদন্ত বাচক পদ একোটা কম হৈ থাকে, বাচ্যৰ অনভিধানও তেনে নহয় ; অৰ্থাৎ ‘অপি’ শব্দ স্বয়ং বাচক নহয় অগ্ৰ অৰ্থৰ পৰিপূৰকহে। এয়ে নূনপদন্ত আৰু বাচ্যৰ অনভিধান দোষৰ মাজত পাৰ্থক্য।

এনেকৈয়ে অগ্ৰাগ্ৰ ঠাইতো এনে দোষৰ উদাহৰণ দেখা যাব।

নাইবা—

চৰণানতকাস্ত্ৰায়াস্তস্মি কোপস্তথাপি তে।

(প্ৰিয়তম চৰণত পৰি-থক-তোমাৰ তথাপি ঋং ?)

এই পদ্যংশৰ ‘চৰণানতকাস্ত্ৰাস্মি’ (তোমাৰ চৰণত প্ৰিয়তম পৰি থকাতো) এনে পাঠ হোৱাহে উচিত।

তদ্ব্যপ্ৰক্ৰমতা :

যেনে—

এষমুক্তো মস্ত্রিমুখ্যে বারণঃ প্ৰত্যভাষত।

(মুখ্য মন্ত্ৰীসকলে এনেকৈ কোম্বাত ৰাঘৱে উত্তৰ দিলে।)

এই পদ্যংশত বচ, ধাতুৰে (বচ + ক্ত = উক্তঃ) বক্তব্য আবৃত্ত কৰা হৈছে, গতিকে উত্তৰো বচ, ধাতুৰেই প্ৰকাশ হ’ব লাগিছিল।

গতিক “এরমুক্তো মস্তিষ্মুখো বারণঃ প্রত্যবোচত ।” এনে পাঠহে যুক্তিমুক্ত ।

একেটা বাক্যতে ছ'বাৰ বচ্ ধাতুৰ প্ৰায়োগত কথিত পদৰ দোষ হ'ব বুলি ক'ব নোৱাৰি । উদ্দেশ্য (প্ৰথমে সূচনা কৰা) আৰু প্ৰতিনিৰ্দেশ্য (পিছত উল্লেখ কৰা) বিষয়ৰ বাহিৰে অগ্ৰ ক্ষেত্ৰতহে কথিত পদৰ দোষ হয় । ওপৰৰ উদাহৰণত বচন (মন্ত্ৰীৰ কথা) আৰু প্ৰতিবচনৰ (বারণৰ উত্তৰ) উদ্দেশ্য-প্ৰতিনিৰ্দেশ্য ভাৱ আছে । [মন্ত্ৰী সকলৰ কথাৰ সূত্ৰতহে বারণে উত্তৰ দিছিল ।]

যেনে—

উদেতি সরিতা তাম্ৰস্তাম এৱাস্তমেতি সঃ ।

(বঙা হৈ সূৰ্য্য ওলায় আৰু বঙা হৈয়ে সূৰ্য্য মাৰ যায় ।)

ইয়াত যদি প্ৰথম ‘তাম্ৰ’ (বঙা) শব্দৰ পিছত তদৰ্থবাচক অগ্ৰ শব্দেৰে সেই অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰা হ'লহেতেন, তেনেহ'লে সি সূকীয়া অৰ্থ যেন হৈ পৰি অৰ্থবোধত বাধাৰহে সৃষ্টি কৰিলেহেতেন ।

নাইবা—

তে হিমালয়মামন্ত্য পুনঃ প্ৰেক্ষ্য চ শূলিনম্ ।

সিদ্ধকাশ্মৈ নিৰেত্খাৰ্থঃ তদ্বিস্টাঃ ঋমুদযযুঃ ॥

(সেই সপ্তসিন্ধুকলে হিমালয়ৰ ওচৰত বিদায় লৈ আকৌ এবাৰ জিহ্মলীক সাক্ষাৎ কৰি, এওঁক কাৰ্ঘ্যসিদ্ধিৰ বিষয়ে জনাই, তেওঁৰপৰা বিদায় হৈ অকাললৈ উঠি গ'ল ।)

এই কবিতাফাকিত ইদম্ শব্দ নিম্পন্ন ‘অস্মৈ’ (এওঁক) পদেৰে আবৃত্ত কৰা কথাৰ সমাপ্তিও ইদম্ শব্দৰ সমাৰ্থক ‘এতৎ’ বা ‘অদঃ’ শব্দেৰেহে কৰিব লাগিছিল ; তৎ শব্দেৰে (তেন বিস্টাঃ = তদ্বিস্টাঃ, তেওঁৰপৰা বিদায় হৈ) সমাপ্ত কৰা যুক্তযুক্ত হোৱা নাই ।

নাইবা—

উদয়চ্ছিন্না ভূঃ স চ পতিবপাং যোজনশতম্ ।

(জলধি বোটিত। পৃথিবী, সেই জলধিও শত যোজন-বিস্তৃত ।)

[ইয়াত প্ৰথমে ‘উদয়ৎ’ শব্দেৰে সাগৰক বুজোৱা হৈছে আৰু পিছত পৰ্যায়বাচী ‘অপাংপতিঃ’ শব্দেৰে তাৰে উল্লেখ কৰা হৈছে : উপক্ৰম কৰা অৱসাবে শেষ নোহোৱাত ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা দোষ হৈছে ।]

“মিতা ভূঃ পত্যাপাং স চ পতিবপাং যোজনশতম্ ।”

এই পাঠহে যুক্তিসিদ্ধ ।

[‘অপাং পত্যা’ বুলি আবস্ত কৰা বিষয়ৰ ‘অপাং পতিঃ’ বুলি শেষ কৰা হৈছে ।]

এইদৰেই—

যশোহিগন্তং সুখলিপ্সয়া বা মনুষ্যসংখ্যামতিরক্তিভূং বা ।

নিকংসুকানামভিযোগভাজাং সমুৎসুকেকাক্ষমূপৈতি সিদ্ধিঃ ॥

(যশস্তা লাভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰা, সুখৰ অভিলাষ কৰা নাইবা মানবৰ ভিতৰত প্ৰেৰণ কামনা কৰা উত্তমশীল, উৎকৰ্ষাৱান লোকসকলৰ পক্ষে সিদ্ধি উৎসুক হৈ অহা প্ৰিয়াৰ দৰে অকণ্ডতা হয় ।)

ইয়াত ‘সুখলিপ্সয়া’ৰ ঠাইত ‘সুখমীহিতুং’ পাঠ হোৱা উচিত ।

[‘অধিগন্তং’ আৰু ‘অতিরক্তিভূং’ এই দুই তুম্ভপ্ৰত্যয়ান্ত পদৰ মাজত একে প্ৰক্ৰমভেদ থকা ‘সুখলিপ্সয়া’ শব্দৰ প্ৰয়োগত ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা হৈছে, ইয়ো তুম্ভ হোৱা উচিত আছিল ।]

ওপৰৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় উদাহৰণত (“এরমুক্ত……” আৰু “তে হিমালয়ম……”) প্ৰক্ৰম বেলেগ হৈছে । তৃতীয় উদাহৰণত (উদয়চ্ছিন্না……) পৰ্যায়বাচী সূকীয়া শব্দৰ প্ৰয়োগত দোষ পৰ্যায়গত আৰু চতুৰ্থ উদাহৰণত (যশোহিগন্তং……) দোষ প্ৰত্যয়গত ।

এইদৰেই অস্তাশ্ৰু ঠাইতো দেখা যায় ।

প্ৰসিদ্ধি ভ্যাগ :

যেনে—

ঘোৰো রাবিমুচাং বৰঃ ।

(মেঘৰ ভীষণ বৰ ।)

মেঘৰ গৰ্জনহে প্ৰসিদ্ধি । গৰ্জনৰ সলনি বৰ ব্যৱহাৰ হোৱাত প্ৰসিদ্ধিৰ পৰিত্যাগ হৈছে ।

কণ্ঠিত আছে—

“মঞ্জীৰাদিষু বণিতপ্ৰায়ং পক্ষিষু তু কৃষ্ণিতপ্ৰভৃতি ।

স্তনিত-মণিতাদি সুৰতে মেঘাদিষু গঞ্জিত-প্ৰমুখম ॥”

(নৃপুৰ-কৰণ আদিৰ শব্দক বণন, চৰাইৰ মাতক কৃষ্ণন, বতিজীড়াত উচ্চাৰিত শব্দক স্তনিত-মণিত, আৰু মেঘৰ শব্দক ঘাইকৈ গৰ্জন বোলা হয় ।)

অস্থানপদতা :

যেনে—

তীৰ্থে তদীয়ে গজসেতুবন্ধাৎ

প্ৰতীপগামুস্তবতোহস্ত গজাম্ ।

অযত্নবালরাজনীবহুৰ্

ইংসা নভোলজ্জনলোলপক্ষাঃ ।

(তেওঁৰ ঘণ্টাত হাতীবিলাকেৰে নিৰ্ধাৰণ কৰা সেতুযেদি প্ৰতিকূল-বাহিনী গজা পাৰ হৈ যাত্ৰাত আকাশেদি উৰি যোৱা হাঁহবিলাকে ডেউকা জোকাৰি অনায়াসে কুশৰ বাবে বিছনীৰ কাম কৰিছিল ।)

এই কবিতাকাকিত ‘তদীয়’ (তেওঁৰ) পদৰ আগতে গজা পদৰ ব্যৱহাৰ উচিত আছিল । [যথাস্থানত পদবিহ্বাস নোহোৱা বাবে ইয়াত অস্থানপদতা দোষ হৈছে ।]

এইদৰেই—

হিতায় যঃ সংশ্লুতে স কিং প্ৰভুঃ ।

(হিতাকাংক্ষীৰপৰা মুক্তনে যি বজাই, তেওঁ নিন্দনীয় বজা ।)

ইয়াত ‘সংশ্লিষ্ট’ (স্তনে) এই ক্ৰিয়াপদৰ আগত নিষেধাৰ্থক নঞ-
অব্যয় থকা উচিত আছিল।

কেৱল এটা পদৰ অস্থান বিস্তাৰদ্বাৰা সমগ্ৰ বাক্যটোৰে অভিপ্ৰেত
অৰ্থবোধত বিলম্ব ঘটে বুলি এই দোষ বাক্য দোষৰূপে পৰিগণিত।
এইদৰে অন্তান্ত ক্ষেত্ৰতো বুদ্ধিৰ লাগিব।

এই প্ৰসঙ্গত কোনো কোনোৱে কয়—“পদ শব্দেৰে বাচক শব্দৰ
প্ৰয়োগৰ কথাহে কোৱা হৈছে। নিবিবাদে আৰু স্বতন্ত্ৰভাৱে অৰ্থ-
বোধনৰ শক্তি নাই বাবে নঞ-ৰ বাচক নাই। সেইবাবে যেনেকৈ
“জয় গন্তম্...” এই উদাহৰণত ‘জয়’ শব্দৰ পিছত ‘চ কাৰ’ৰ প্ৰয়োগ
নোহোৱাত অক্ৰমতা দোষ হৈছে, তেনেকৈ “হিতায় যঃ...” এই
উদাহৰণতো অক্ৰমতা দোষহে হৈছে।

[বক্তব্যৰ তাৎপৰ্য্য এই যে ‘নঞ’, ‘চ’ আদি অব্যয়ৰ অস্থান-বিস্তাৰত অস্থান
পদতা দোষ নহয়, অক্ৰমতা দোষহে হয়। অন্তান্ত বাচক পদৰ অস্থান বিস্তাৰতহে
অস্থানপদত্ব দোষ হয়। কোনো কোনো আচাৰ্য্যৰ এয়ে মত। গ্ৰন্থক’ৰে এই
মত স্বীকাৰ কৰা নাই।]

অন্থান-সমাসতা :

যেনে

অত্ৰাপি স্তনশৈলভূৰ্গবিষমে সীমন্তিনীনাং হৃদি
স্থাতুং ৰাজ্জতি মান এষ ধিগিতি ক্ৰোধাদিৱালোহিতঃ ।
প্ৰোদ্গাদদূৰতৰপ্ৰসাৰিতকৰঃ কৰ্ণতাসৌ তৎক্ষণাৎ
কুল্লংকৈবৰকোষনিঃসৰদলিক্ৰেণী-কৃপাণং শশী ॥

(“আঃ, স্তনৰূপ শৈলভূৰ্গেৰে বিষম (শুখ-চাপৰ) হৈ থকা সীমন্তিনীসকলৰ
অন্তৰত এতিয়াও প্ৰণয়কোপে থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰি আছে”—এই বুলি খঙতে
যেন বক্তা পৰি চম্ভই নিজৰ দূৰপ্ৰসাৰী কৰেৰে (কিৰণ, হাত) অতি শীঘ্ৰে বিকসিত
কুমুদৰ কোষৰপৰা স্তম্ভৰ পংক্তিকল্প ভৰোৱাল টানি উলিয়ালে।)

এই কবিতাকাকিৰ দুটা ভাগ। প্ৰথম ভাগ ক্ৰুদ্ধ চন্দ্ৰৰ উক্তি আৰু দ্বিতীয় ভাগ কবিৰ উক্তি। ক্ৰুদ্ধ চন্দ্ৰৰ উক্তিত সমাস নাই, কিন্তু কবিৰ উক্তিত সমাস আছে। গতিকে অস্থান-সমাসতা দোষ ইয়াত সিদ্ধিছে।

[তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ক্ৰুদ্ধ ব্যক্তিৰ উক্তি সমাসাতা হ'লে ক্ৰোধতাৰ প্ৰকাশ হয়; গতিকে ক্ৰুদ্ধ চন্দ্ৰৰ উক্তিহে সমাসবহুল হোৱা উচিত আছিল। উক্ত উদাহৰণত তাৰ বিপৰীতে কবিৰ উক্তিত সমাসৰ প্ৰাচুৰ্য্য হ'ল। সেই বাবে সমাসৰ সমাবেশ অস্থানত হ'ল।]

সংকীৰ্ণত্ব :

এটা বাক্যৰ পদৰ অগ্ৰ এটা বাক্যত অনুপ্ৰৱেশকে সংকীৰ্ণত্ব বোলা হয় যেনে—

মুগ্ধ চন্দ্ৰং কুবঙ্গাক্ষি পশু মানং নভোহঙ্গনে
(কুবঙ্গাক্ষী, ত্যাগ কৰা চন্দ্ৰক দেখি মান আকাশত।)

ইয়াত 'আকাশৰ চন্দ্ৰ লৈ চাই মান এৰা' এনে হোৱাহে উচিত আছিল।

সংকীৰ্ণত্ব দোষৰ ব্যাপকতা দুটা বাক্যত, কিন্তু ক্লিষ্টত্ব দোষ একেটা বাক্যৰ ভিতৰতে হয়; এয়ে সংকীৰ্ণত্বৰ ক্লিষ্টত্বৰ সৈতে পাৰ্থক্য।

গৰ্ভিত্বতা :

এটা বাক্যৰ মাজত অগ্ৰ এটা বাক্যৰ অনুপ্ৰৱেশেই গৰ্ভিত্বতা। যেনে—

বমণে চৰণপ্ৰাপ্তে প্ৰণতিপ্ৰৱণেধুনা।
ৱদামি সখি তে ভবং কদাচিল্লোচিতা ক্ৰুধ্যঃ ॥

(আমীয়ে তোমাৰ চৰণপ্ৰাপ্তত উৎসুকভাবে প্ৰণতি জনোৱাত হে সখী, মই তোমাক আচল কথা কওঁ; এতিয়াৰপৰা আৰু তুমি থং কৰা উচিত নহয়।)

[এই কবিতাকবিৰ “.....প্ৰগতি জনোৱাত” আৰু “এতিয়াৰ পৰা.....
উচিত নহয়” এই দুয়ো অংশ একেটা বাক্যৰে অংশ ; তাৰ মাজতে “হে সখী.....”
এই বাক্যাংশৰ প্ৰৱেশ ঘটাত গঠিত হৈছে দোষ হৈছে ।]

এতিয়া অৰ্থ দোষৰ কথা কোৱা হৈছে—

অপুষ্টি, তুচ্ছত্ব, গ্ৰাম্যত্ব, বাহ্যত্ব, অলীকত্ব, কষ্টত্ব,
অনবীকৃতত্ব, নিৰ্হেতুত্ব, প্ৰকাশিত-বিকৃতত্ব, সন্দিক্তত্ব,
পুনৰুক্তত্ব, খ্যাতিবিকৃতত্ব, বিদ্যাবিকৃতত্ব, সাক্ষ্যত্ব,
সহচৰভিন্নত্ব, অস্থানযুক্তত্ব, অবিশেষ-পৰিবৃত্তত্ব
(অবিশেষত বিশেষ উক্তি), অনিয়ম-পৰিবৃত্তত্ব
(অনিয়মত নিয়ম), বিশেষ-পৰিবৃত্তত্ব (বিশেষত
অবিশেষ), নিয়ম-পৰিবৃত্তত্ব (নিয়মত অনিয়ম),
বিধায়ুক্তত্ব (বিধি যুক্তিযুক্ত নোহোৱা), অমুবাদায়ুক্তত্ব
(পশ্চাত্ত্বক্তিৰ অযুক্তিকতা) আৰু নিমূৰ্ত্ত পুনৰুক্তত্ব
(পৰিত্যাগ কৰা বিষয়ৰ পুনৰ উক্তি) এই তেইশটা
অৰ্থদোষ ।

[এই দোষবিলাকৰ লক্ষণ উদাহৰণ প্ৰসঙ্গত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে । উল্লেখৰ
সুবিধাৰ বাবে দোষৰ পাৰিভাষিক নামবোৰকে বখা হৈছে, অৱশ্যে প্ৰয়োজনীয়
ক্ষেত্ৰত নামৰ ভাঙনি আৰু ব্যাখ্যা দি সহজবোধ্য কৰা হৈছে ।]

(১) *অপুষ্টিত্ব :

মুখ্য অৰ্থৰ একো উপকাৰ সাধন নকৰাকে অপুষ্টিত্ব বোলা হয় ।

যেনে—

ৱিলোকা ৱিততে বোয়ালি বিধুং মুঞ্চ কং প্ৰিয়ে ।

(বিহৃত আকাশত চক্ৰলৈ চাই তুমি কং অভিমান এৰা ।)

এই পদ্যাংশৰ মুখ্য প্ৰতিপাদ্য, মান এৰিবলৈ কোৱা, শিছে আকাশৰ
বিশেষণৰূপে থকা ৱিতত (বিতত) শব্দই মুখ্যৰ্থ সাধনত একো
সহায় নকৰে ।

অধিকপদৰ দোষত পদার্থৰ অস্বয় হওঁতেই অধিক পদৰ বাবে বাধা জন্মে, অপূৰ্ণার্থত হ'লে অৰ্থবোধৰ পিছত কোনো পদৰ অসুপকাৰ্য্যতা দেখা যায় ; এয়ে উক্ত দুই প্ৰকাৰ দোষৰ প্ৰভেদ ।

(২) দুষ্ক্ৰমতা :

যেনে—

দেহি মে বাজিনং বাজন্ গজেন্দ্রং বা মদালসম্ ।

(মহাৰাজ ! মোক এটা ঘোঁৰা দিয়ক, নহলে এটা মদন্ত হাতীকে দিয়ক ।)

হাতীটোহে প্ৰথমে খোজা উচিত আছিল, তাকে নকৰা বাবে ইয়াত দুষ্ক্ৰম দোষ হৈছে ।

(৩) গ্ৰাম্যত্ব :

যেনে—

স্বপিহি হং সমীপে মে স্বপিমোরাধুনা প্ৰিয় ।

(প্ৰিয়তম ! তুমি যোৰ ওচৰত শোৱা, মই এতিয়াই স্তম্ভ ।)

এই বাক্যৰ অৰ্থ গ্ৰাম্যতা দোষত্বষ্ট ।

(৪) ব্যাহতত্ব :

কোনো বিষয়ৰ প্ৰথমে উৎকৰ্ষতা বা অপকৰ্ষতা বৰ্ণনা

কৰি পিছত যদি তাৰ বিপৰীত অৰ্থ প্ৰতিপাদন কৰা

হয়, তাকে ব্যাহতত্ব বোলা হয় ।

যেনে—

হৰন্তি হৃদয়ং যুনাং ন নরেন্দুকলাদয়ঃ ।

রীক্ষ্যতে যৈবিয়ং তস্মী লোক-লোচন-চন্দ্রিকা ॥

(নথোদিত চন্দ্ৰৰ জ্যোৎস্না আদিয়ে যুৱকৰ হৃদয় হৰণ নকৰে, যিবিলাকে সকলো মাহুৰে নয়নৰ জ্যোৎস্নাক্ষপা এই স্তম্ভৰীক দেখিছে ।)

এই কবিতাফাকিত কোৱা হৈছে যে যিবিলাক যুৱকৰ পক্ষে চন্দ্ৰৰ জ্যোৎস্না আনন্দদায়ক নহয়, তেওঁলোকৰ নয়নানন্দৰ বাবেই আকৌ স্তম্ভৰীক নয়নৰ চন্দ্রিকাকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

[প্ৰথমে চন্দ্ৰিকাৰ অপকৰ্ষণ বৰ্ণনা কবি পিছত উৎকৰ্ষতা প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে বাবে ইয়াত ব্যাহতত্ব দোষ হৈছে।]

(৫) অশ্লীলত্ব :

হস্তমের প্রবৃত্তস্ত স্তকস্ত রিষ্টবৈষিণঃ ।

যথা শু জায়তে পাতো ন তথা পুনকল্পতিঃ ॥

(হত্যা কবিবলৈ প্ৰবৃত্ত হোৱা ছিদ্ৰাঘেবী নিশ্চল হৈ থকা পুৰুষৰ বিমান সোনকালে পতন ঘটে, সিমান সোনকালে অক্সাখান নহয়।

দ্বিতীয় অৰ্থ : তাড়নত প্ৰবৃত্ত, তুৰ, বিহ্বাঃঘেবী পুৰুষঃঘৰ বিমান সোনকালে পতন হয়, সিমান সোনকালে পুনৰুত্থান নহয়।)

ইয়াত দ্বিতীয় অৰ্থ অশ্লীল।

রধতোতদ্রহপ্তির্নতু ঘনো ধামস্বমচ্ছং পয়ঃ

সত্যং বা সরিতুঃ স্নাতা স্তবসবিৎপূৰো যথা প্ৰাৱিতঃ ।

বাসস্তোক্তিষু রিষ্টসত্যপি ন কঃ প্ৰজ্ঞা ন কস্ত ক্ৰতো

ন প্ৰতোতি তথাপি মুষ্কহবিণী ভাস্মগ্নবীচিষণঃ ॥

(সূৰ্য্যই নিজৰ কিৰণত থকা নিৰ্মল বাৰি বৰ্ষণ কৰে, মেঘে বৰষুণ নিদিয়ে। সটাকৈয়ে ঘম্‌না সূৰ্য্যৰ কস্তা, যি ঘম্‌নাই গজাৰ তীবত প্ৰায়নৰ সৃষ্টি কৰে। ব্যাসৰ উক্তিও কোনো বিশ্বাস নকৰে আৰু কাৰনো প্ৰতিৰ প্ৰতি প্ৰজ্ঞা নাই। তথাপি মুষ্ক হৰিণীয়ে উজ্জল সূৰ্য্যবশ্মিত পানী থাকে বুলি বিশ্বাস নকৰে।)

°সূৰ্য্যৰপৰা বৃষ্টি আৰু যমুনাৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণে বৰষুণ আৰু যমুনাৰ পানীও সূৰ্য্যৰপৰাই হয় বুলি এই কবিতাফাকিত প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে। গতিকে সূৰ্য্য-বশ্মিত জল প্ৰতীতি হোৱা উচিত। তথাপি ভাস্ম মূগীয়ে সূৰ্য্য বশ্মিক পানী বুলি নাভাবে। এই অপ্ৰস্তুত অৰ্থই দুৰ্বোধ্য, এনে স্থলত প্ৰস্তুত অৰ্থৰ কথা কি ক'ব লাগিছে। গতিকে ইয়াত অৰ্থবোধত কষ্ট হৈছে।

[সূৰ্য্যৰপৰা বৃষ্টি হয় বুলি প্ৰতি আছে। "আদিত্যাং জায়তে বৃষ্টিঃ।" পৌৰাণিক আখ্যান মতে ঘম্‌না সূৰ্য্যৰ তনয়া। গতিকে বৰষুণৰ পানী আৰু

যমুনাৰ পানী সূৰ্যবপৰাই হ'ব লাগিব অৰ্থাৎ সূৰ্য্য বস্তুত পানী আছে। ঐতি আৰু বেদব্যাসক বিশ্বাস কৰা সকলো লোকে এই কথা বিশ্বাস কৰিব। কিন্তু সূৰ্য্যৰ বস্তুত জলভ্ৰম হয় বুলি যুগীয়ে, এই কথা বিশ্বাস নকৰে। এয়ে অপ্ৰস্তুত অৰ্থ।

এই কবিতা কাকিব প্ৰস্তুত অৰ্থ এটাও আছে—অৰ্থাৎ এটা বিশিষ্ট উদ্দেশ্যে কবিতাকাকি উক্ত। সেই অৰ্থ হৈছে—নাৱকে দান কৰা ধনবহুবেই উপনাৱিকা সমৃদ্ধিশালিনী হৈছে; কিন্তু যুগ্ম হৰিণীৰ তুল্য যুগ্ম যুগী নাৱিকাই সেই কথা দেখি গুনিও বিশ্বাস কৰা নাই।—এয়ে হ'ল প্ৰস্তুত অৰ্থ। অপ্ৰস্তুত অৰ্থ বুজাই টান, প্ৰস্তুত অৰ্থ বুজা যে দুঃসাধ্য সেই বিষয়ে আৰু কি ক'ব লাগিছে। এনে ক্ষেত্ৰত অপ্ৰস্তুত অৰ্থৰ আশ্ৰয় লৈ প্ৰস্তুত অৰ্থৰ সূচনা কৰা হয়; গতিকে অপ্ৰস্তুত অৰ্থ সহজবোধ্য হ'ব লাগে। কিন্তু ইয়াত সিয়ে দুৰ্বোধ্য হৈছে।]

অনবীকৃতত্ব :

সদা চৰতি খে ভান্নঃ সদা রহতি মাকতঃ ।

সদা ধন্তে ভূরং শেষঃ সদা ধীবোহরিকথনঃ ॥

(আকাশত সূৰ্য্যই সদায় বিচৰণ কৰে, সদায় বতাহ বলে, সদায় অনন্তই পৃথিৱী ধাৰণ কৰে, সাধু সকল সদায় আশ্চৰ্জ্জ্বাপৰাংমুখ।)

এই উদাহৰণত সদা শব্দৰ বাবে বাবে প্ৰয়োগত অনবীকৃতত্ব দোষ হৈছে।

সদা শব্দৰ সলনি সদা শব্দৰ পৰ্য্যায়বাচী অন্ত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলেও যদি বিশেষ চমৎকাৰিতা প্ৰকাশ নহয়, তেনেহ'লে তেতিয়াও এই দোষ থাকিব; গতিকে এই দোষ কথিত পদৰ দোষতকৈ বেলেগ।

[একেটা শব্দৰ বাবে বাবে প্ৰয়োগত কথিত পদৰ দোষ হয়, কিন্তু তেনে অৰ্থ বুজোৱা অন্ত শব্দৰ প্ৰয়োগত সেই দোষ নাথাকে। অনবীকৃতত্ব দোষত হ'লে শব্দটো সলাই সেই অৰ্থবাচক অন্ত এটা শব্দ দিলেও বিশেষ উৎকৰ্ষ সাধন নহয় আৰু দোষ থাকিয়ে যায়। বেনে—উক্ত উদাহৰণৰ 'সদা' শব্দৰ ঠাইত সৰ্ব্বদা ব্যৱহাৰ কৰিলেও বিশেষ চমৎকাৰিত্ব সৃষ্টি নহয় বাবে দোষ দোষ হৈয়ে থাকে। এয়ে অনবীকৃতত্বৰ কথিতপদৰ দোষৰ সৈতে পাৰ্থক্য।]

মহীকৃত্ত্বৰ উদাহৰণ :

যেনে—

ভানুঃ সৰুদযুক্তস্তবঙ্গ এৰ বাত্ৰিন্দিৰং গন্ধৰহঃ প্ৰয়াতি ।

ৱিতৰ্ত্তি শেষঃ সততং ধৰিত্ৰীং বৰ্ঠাংশবন্তেৰপি ধৰ্ম্ম এবঃ ॥

(সূৰ্য্যই এবাৰহে বৰত ঘোঁৰা লগাইছে, দিনে-ৰাতিয়ে বতাহ বলে, অনন্তয়ে সততে ধৰিত্ৰীক ধাৰণ কৰে আৰু উৎপন্ন হওঁ ভাগ গ্ৰহণ কৰোঁতাবো (বজাৰ) এয়ে [সদায় প্ৰজা পালন কৰা] ধৰ্ম্ম ।)

নিৰ্হেতুত্বঃ (কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনা)

গৃহীতঃ যেনাসীঃ পৰিভৱভয়ান্নোচিতমপি

প্ৰভাৱাদ্ যন্ত্ৰাভূন্নখলু তৱ কশ্চিন্ন বিষয়ঃ ।

পৰিত্যক্তং তেন হমপি স্মৃতশোকান্ন তু ভয়া-

দ্বিমোক্ষো শস্ত্ৰ হামহমপি যতে স্বস্তি ভৱতে ॥

(শস্ত্ৰ ! যিজনো অপমানৰ ভয়ত উচিত নোহোৱা সঙ্কেত তোমাক গ্ৰহণ কৰিছিল, যাৰ প্ৰভাৱত তোমাৰ অগোচৰ একো নাছিল; সেই তোমাকো পুত্ৰ-শোকত যিজনো ত্যাগ কৰিছিল—ভয়ত নহয়, ময়ো তোমাক পৰিত্যাগ কৰিছোঁ—বিদায়ী তোমাৰ মঙ্গল হওক ।)

এই কবিতাফাকিত প্ৰথম অস্ত্ৰত্যাগৰ কাৰণৰূপে পুত্ৰ-শোকৰ উল্লেখ আছে, কিন্তু দ্বিতীয় অস্ত্ৰ ত্যাগৰ কাৰণ একো কোৱা নাই; গতিকে নিৰ্হেতুত্ব দোষ হৈছে ।

[যোগাচাৰ্য্যই পুত্ৰশোকত সমৰ কেৱল অস্ত্ৰ ত্যাগ কৰিছিল, অৰ্থনামাই অস্ত্ৰ পৰিত্যাগ কৰাৰ কাৰণ একো নাই ।]

প্ৰকাশিত-বিকল্পত্বঃ (বিকল্প অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱা)

কুমাৰস্তে নবাধীশ প্ৰিয়ঃ সমধিগচ্ছতু ।

(মহাবাজ ! আপোনাৰ কুমাৰে ৰাজ্য-শ্ৰী লাভ কৰক ।)

এই কথাফাকিত “তোমাৰ মৰণ হওক” এনে বিকল্প অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱাত প্ৰকাশিত-বিকল্প দোষ হৈছে।

সন্নিদ্ধিত :

অচলা অবলা ৱা স্ত্ৰীঃ সেৱা কৃত মনীষিণঃ ।

(মনীষীসকলে অচল (পৰ্বত) আৰু অবলাৰ (বমণী) ভিতৰত কিহৰ সেৱা কৰিব, কোৱা ।)

এই কথাফাকিৰ কোনো প্ৰসঙ্গ নাই, গতিকে কৰ্ত্তৃত্বজন শাস্ত্ৰবস প্ৰয়াসী নে শৃঙ্গাৰী নিশ্চিত নোহোৱা বাবে সন্নিদ্ধিত দোষ হৈছে।

[শাস্ত্ৰবস প্ৰয়াসীয়ে অচল সেৱা কৰাৰ অৰ্থাৎ পৰ্বতত তপস্বী কৰাৰ বিষয়ে আৰু শৃঙ্গাৰীয়ে বমণী উপভোগৰ বিষয়ে কোৱা স্বাভাৱিক ।]

পুনৰুক্ততা :

সহস্ৱা ৱিদধীত ন ক্ৰিয়ামৱিৱেকঃ পৰমাপদাং পদম্ ।

বৰ্ণতে হি ৱিমৃশ্চকাৰিণঃ গুণলুকাঃ স্বয়মেৱ সম্পদঃ ॥

(হঠাতে কোনো কাম কৰা উচিত নহয়, অৱিবেচনা সকলো আপদৰ মূল ; গুণলুকাৰ সম্পদে নিজেই ভাবি-গুণি কাম কৰাসকলক বৰণ কৰে ।)

এই কবিতাফাকিৰ দ্বিতীয় পাদৰ অৰ্থকে দ্বিতীয়াৰ্দ্ধৰদ্বাৰা অশু প্ৰকাৰে কোৱা হৈছে, গতিকে ইয়াত পুনৰুক্ততা দোষ হৈছে।

প্ৰতিজ্ঞা-বিকল্পতা :

ওতশ্চচাৰ সমবে সিতশূলধৰো হৰিঃ ।

(তেতিয়া বগা শূল ধাৰণ কৰি হৰিয়ে সমৰ ক্ষেত্ৰত বিচৰণ কৰিলে ।)

হৰিয়ে শূল ধাৰণ কৰা কথা সংসাবত অপ্রসিদ্ধ ।

নাইবা—

পাদাঘাতাদশোকস্তে সজ্জাতাক্ষুবকটকঃ ।

(স্তম্ভবী, তোমাৰ পদাঘাতত অশোকৰ অক্ষুবোদগম হৈছে ।)

বমণীৰ পদাঘাতাত অশোক বৃক্ষত ফুল ফুলে বুলিহে প্ৰসিদ্ধি আছে,
অক্লুৰোদগম নহয় ; গতিকে ইয়াত কবি-সময়-প্ৰসিদ্ধিৰ বিৰুদ্ধতা হৈছে ।

[কবি সময় = কবিত্ব আচৰণ, সিদ্ধান্ত ; poetic convention]

অধৰে কবজক্ষতঃ মৃগাংক্ষ্যাঃ :

(মৃগাংক্ষীৰ অধৰত নখক্ষত ।)

কামশাস্ত্ৰমতে অধৰত দন্তক্ষত, পয়োধৰ আদিত নখক্ষত হয় ;
কামশাস্ত্ৰৰ বিৰুদ্ধ হোৱা বাবে বিদ্যাবিৰুদ্ধতা হৈছে ।

এইদৰে অগ্ৰ শাস্ত্ৰৰ বিৰুদ্ধ হোৱাতো প্ৰসিদ্ধিবিৰুদ্ধ হ'ব ।

সাকাঙক্ষত্ব :

ঐশস্ত ধনুষোভঙ্গ° ক্ষত্ৰস্ত চ সমুন্নতিম্ ।

স্ত্ৰীৰত্নক কথ° নাম মৃশ্যতে ভাৰ্গৱোহধুন। ॥

(হৰদত্ত ভট্ট, ক্ষত্ৰিয়ৰ উন্নতি আৰু স্ত্ৰীৰত্ন (লাভ) পৰম্বৰামে এতিয়া কেনেকৈ
সহি থাকিব পাৰে ?)

এই উদাহৰণত 'স্ত্ৰীৰত্নক উপেক্ষা কৰা' অৰ্থাৎ বামৰ স্ত্ৰীৰত্ন লাভ
সহ্য কৰে কেনেকৈ—এই কথাফাকি সাকাঙক্ষ হৈছে ।

[পৰম্বৰামে শিৱৰ ধনুঃক সহ্য কৰিব নোৱাৰা আৰু ক্ষত্ৰিয়ৰ উন্নতি সহ্য
কৰিব নোৱাৰাৰ একোটা কাৰণ আছে ; শিৱ পৰম্বৰামৰ গুৰু আৰু ক্ষত্ৰিয় তেওঁৰ
শত্ৰু । কিন্তু পৰম্বৰামৰ পক্ষে বামে স্ত্ৰীৰত্নস্বৰূপা জানকীক লাভ কৰাটো সহ্য
কৰিব নোৱাৰাৰ একো কাৰণ নাই । তেওঁ জানকীৰ পাণি-প্ৰাৰ্থিতো নহয়ই
জানকি স্ত্ৰীলাভৰ কামনাই নাই ; তেওঁ ব্ৰহ্মচাৰী । গতিকে ওপৰৰ কথাবাৰৰ
তাৎপৰ্য্য বুজা টান, সেইবাবে সাকাংক্ষ ।]

সহচৰভিৰূপত্ব :

সজ্জনো দুৰ্গতো মগ্নঃ কামিনী গলিতস্তনী ।

খলঃ পূজ্যঃ সমজ্জয়াং তাপায় মম চেতসঃ ॥

(দুৰ্গতিত পৰা সাধু, ওলমি পৰা স্তনৰ কামিনী আৰু সন্তোষ সন্মানিত খলুহা
মাজুহ—এই তিনিও মোৰ মনত কেৱল কট্টহে দিয়ে ।)

এই উদাহৰণত থকা সাধু আৰু কামিনী দুয়োটাই শোভন, কিন্তু খলুৱা মানুহ অশোভন ; গতিকে ইয়াত সাহচৰ্য্য একে বিধৰ নোহোৱাত সহচৰ-ভিন্নৰ দোষ হৈছে ।

[দোষৰূপে পৰিগণিত হোৱাৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে দুৰ্গতিত মন হোৱা, তন ওলমি পৰা আৰু সভাত সন্মান পোৱা আদি কাৰ্য্যই মনত কষ্ট দিয়ে বুলি কোৱা নাই ; কোৱা হৈছে সেই সেই কাৰ্য্যৰ কৰ্ত্তা সকলেহে মনত কষ্ট দিয়ে । দুৰ্গতিত পৰি বিপন্ন হোৱা সাধুক দেখি নাইবা গীনোন্নতপদোদ্ধাৰা বৰ্ম্মণীক লোলভনী হোৱা দেখিলে মনস্তাপ জন্মা স্বাভাৱিক ; কিন্তু দুৰ্জ্জন সন্মানিত হোৱা দেখিলে তেনেকুৱা মনস্তাপৰ কাৰণ দেখা নাযায় ।]

অস্থান প্রযুক্তত্ব :

আজ্ঞাশক্ৰশিখাপ্ৰণয়িণী শাস্ত্ৰাণি চক্ষুর্নয়ঃ

ভক্তিভূতপত্তৌ পিনাকিনি পদং লঙ্ঘতি দিয়া পূৰ্বী ।

উৎপত্তিক্ৰহিণাশ্চয়ে চ তদহো নেদৃশ্যবো লভাতে

স্মাচ্ছেদেষ ন বারণঃ ক হু পুনঃ সৰ্ব্বত্র সৰ্ব্বৈ গুণাঃ ॥

(যাৰ আজ্ঞা মুকুটৰ মণিৰ দৰে ইচ্ছাবো শিৰোধাৰ্য্য, যি শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ নতুন দৃষ্টিৰে সকলো কথা চায়, যাৰ অচলা ভক্তি পশুপতি পিনাকপাণিৰ প্ৰতি, দিয়া পূৰ্বী লক্ষ্য যাৰ নগৰ আৰু ব্ৰহ্মাৰ বংশত যাৰ জন্ম—এনে গুণী বৰ পোৱাই টান, কিন্তু এওঁ যদি বাৰণ (লোক উদ্বেজক) নহ'লহেতেন! সকলো গুণ সকলোতে-নো ক'ত আছে ?)

এই কবিতাফাকি “যদি বাৰণ নহ'লহেতেন” এই খিনিতে শেষ ‘হ’ৰ লাগিছিল ; [কিন্তু তাতে শেষ নকৰি পিছত দিয়া কথাফাকি অস্থানত দিয়া হৈছে ।]

[অস্থানপ্ৰযুক্তত্ব দোষ দুই প্ৰকাৰে হয় ; সমাপ্ত হ'ব বগাব পিছতো শব্দ যোজনা আৰু সমাপ্ত নৌহওঁতেই সমাপ্ত হোৱা । ওপৰৰ কবিতাফাকি প্ৰথম প্ৰকাৰ দোষৰ উদাহৰণ ।]

অনিণেষে বিশেষত্ব :

হীৰকানাং নিধেবন্ত সিজোঃ কিং বৰ্ণয়ামহে ।

(হীৰাৰ নিধান (আকৰ) সমুদ্ৰৰ কি বৰ্ণনা কৰিম ?)

হীৰাৰ আকৰ বুলি নকৈ বস্তুর আকৰ বুলি কোৱাছে উচিত আছিল।

[সমুদ্রত সকলো প্ৰকাৰ বস্তু আছে, গতিকে বস্তুবিশেষ হীৰাৰ আকৰ বুলি ক'লে সাধাৰণভাৱে ক'ব লগা ঠাইত বিশেষভাৱে কোৱা দোষ হয়। সেইবাবে বস্তুর আকৰ বোলাহে ভাল।]

অনিয়মত নিয়ম :

আৱৰ্ত্ত এৱ নাভিস্তে নেত্ৰে নীলসৰোৰকহে।

ভঙ্গাশ্চ ৰলয়ন্তেন হং লারণ্যাম্বুৰাপিকা ॥

(স্বন্দৰী তোমাৰ নাভি (নাই) কেৱল আৱৰ্ত্ত (পকনীয়া), চকুৰ্ঘৰি নীলোৎপল, আৰু জিৱলী তবঙ্গ—এইবিলাকেৰে তুমি ল'ৱণ্যৰ জলাশয়।)

ইয়াত 'আৱৰ্ত্ত এব' কেৱল আৱৰ্ত্ত বা পকনীয়া বুলি সীমিত কৰা উচিত হোৱা নাই।

[নাভিৰ তুংনা অথ বহুতৰ সৈতে হব পাৰে, এনে স্থলত সেই সাদৃশ্য কেৱল আৱৰ্ত্তত সীমাবদ্ধ কৰা অস্বচিত।]

বিশেষত্ব অৱিশেষ :

যান্তি নীলনিচোলিতঃ বজ্জনীষভিসাৰিকাঃ।

(বাতি নীলবসনা অভিসাৰিকাসমূহ যায়।)

ইয়াত একাৰ বাতিৰ কথা কোৱাছে উচিত। [সেয়ে নোহোৱাত বিশেষভাৱে ক'ব লগা ঠাইত সাধাৰণভাৱে কোৱা দোষ হৈছে।]

নিয়মত অনিয়ম :

আপাতমধুৰসে ভোগে নিমগ্নাঃ কিং ন কুৰ্ব্বতে ॥

(আপাত মধুৰ [আবৃত্ততে ভাল লগা] ভোগ-বিলাসত নিমগ্ন মানুহে কি কৰিব নোৱাৰে ?)

ইয়াত 'আপাত এব' কেৱল আবৃত্তগিতে মধুৰ এনেকৈ ক'ব লাগিছিল ; পিছে কোৱা নহ'ল।

“ব্যতিক্রমলক্ষণ” এই উদাহৰণত ‘অপি’ (ও) নাই আৰু ইয়াত ‘এব’ (কেৱল) নাই। তেনেহ’লে দেখোন নিয়মত-অনিয়ম নামৰ এই দোষ, বাচ্য-অনভিধান (ক’বলগীয়াটো নোকোৱা) দোষৰ মৈতে একে হৈ পৰে ?

এই দুই প্ৰকাৰ দোষৰ মাজত পাৰ্থক্য কি ? এই বিষয়ে কোনোৱে কয়, নিয়মবাচক শব্দ নথকাটোৱেই ‘নিয়মত অনিয়ম’ দোষ আৰু ক’ব লগীয়া শব্দ নথকাটো ‘বাচ্য অনভিধান’ দোষ—এয়ে দুয়োটাৰ ভিতৰত পাৰ্থক্য। [অৰ্থাৎ নিয়মত অনিয়ম দোষ বিশেষ ধৰণৰ আৰু বাচ্য অনভিধান সাধাৰণ ৰূপৰ। যি কোনো বাচ্য শব্দৰ অভাৱত ব’চ্য অনভিধান দোষ হয় ; কিন্তু নিয়ম-ছোতক পদৰ অভাৱত নিয়মত অনিয়ম দোষ হয়। এইদৰে বক্তব্য কয় !]

এইটো কিছু পৰিমাণে সঁচা, কিন্তু যদি দুয়োটা দোষৰ পাৰ্থক্যৰ মূল একে হয় ; তেনে হ’লে দোষক শব্দগত আৰু অৰ্থগত ৰূপে ভাগ কৰাৰ কোনো যুক্তি নাথাকে।

[বাচ্য অনভিধানক শব্দ দোষ আৰু নিয়মত অনিয়ম দোষক অৰ্থ দোষ বোলাৰ কাৰণ একো নাথাকিব।]

তেনেহ’লে এই ক্ষেত্ৰত উপায় কি ? পাৰ্থক্য হ’ল এয়ে যে “ব্যতিক্রমলক্ষণ” ইয়াত শব্দৰ উচ্চাৰণৰ লগে লগে দোষৰ স্বৰূপ উপলব্ধি হয়, কিন্তু “আপাত সুবসে...” ইয়াত হ’লে অৰ্থবোধৰ পিছতহে দোষৰ স্বৰূপ বুজা যায়।

[এইদৰে দুয়ো প্ৰকাৰ দোষৰ প্ৰভেদ কৰিলে প্ৰথম বিধ দোষৰ উপলব্ধি শব্দোচ্চাৰণৰ লগে লগে হোৱা বাবে সি শব্দ দোষ আৰু দ্বিতীয় বিধ দোষৰ উপলব্ধি অৰ্থবোধৰ পিছত হোৱা বাবে সি অৰ্থদোষ ; এই ব্যৱস্থা অব্যাহত হৈ থাকে।]

শব্দ দোষ আৰু অৰ্থ দোষৰ এনে বিভাগ প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিক-সকলৰ মতৰ বিৰুদ্ধ বুলিও শঙ্কা কৰিব নালাগে।

শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তন হ'লে যি দোষ নাথাকে, সেয়ে শব্দদোষ আৰু শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তনতো যি দোষ থাকে, সেয়ে অৰ্থদোষ। তেওঁলোকে স্বাক্ষৰ কৰা শব্দাৰ্থদোষৰ এনে বিভাগৰো তাৎপৰ্য্যার্থ এয়ে যে—শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তন সহিব নোৱাৰা দোষ শব্দদোষ, আকৌ পদ আৰু অৰ্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত বোধৰ আগতে যি দোষৰ বিষয়ে বুজা যায়, সেই দোষো শব্দদোষ। অৰ্থপ্ৰতীতিৰ পিছত উপলব্ধ দোষে অৰ্থত আশ্ৰয় লৈ থাকে, অৰ্থাৎ সি অৰ্থ দোষ।

এইদৰেই 'অনিয়মত নিয়ম' আদি দোষৰো অধিক-পদস্থ আদি দোষৰ সৈতে পাৰ্থক্য বুজিব লাগিব।

[শব্দোচ্চাৰণৰ লগে লগে অধিকপদস্থ দোষ, অৰ্থ প্ৰতীতিৰ পিছত 'অনিয়মত নিয়ম' দোষ হয়।]

অমৃত পৰ্য্যায়ৰ উদাহৰণ :

“ৰাম-মনুখশৰেণ তাড়িতা” আদিত উক্ত দোষ যদিও অৰ্থগত, তথাপি সমগ্ৰ বাক্যকে সেই দোষে অপৰিহাৰ্য্যভাৱে ব্যাপি আছে, এই দৃষ্টি-ভঙ্গীৰে তাক বাক্যদোষ বোলা হৈছে। কিন্তু অল্লীলত্ব আদি দোষৰ অপৰিহাৰ্য্য-ভাৱে সমগ্ৰ বাক্যতে ব্যাপকত্ব নাই, সেই বাবে অল্লীলত্ব বাক্য দোষ নহয়।

বিধিৰ অযুক্ততা : (বিধায়ুক্তত্ব)

আনন্দিত্ত্বপক্ষোহসৌ পৰপক্ষানু হনিষ্ণতি।

(নিজৰ পক্ষৰ আনন্দনায়ক তেওঁ পক্ষপক্ষক সংহাৰ কৰিব।)

“শত্ৰু পক্ষক সংহাৰ কৰি তেওঁ নিজৰ পক্ষক আনন্দ দিব”—কথা ফাকিৰ গঠন এনেহে হ'ব লাগিছিল।

অজুৰাৰ অযুক্তত্ব :

চণ্ডীশচূড়াভৰণ চক্ৰ লোকতমোহপহ।

ৱিৰহিপ্রাণহৰণ কদৰ্থয় ন মাং হৃদা ॥

(হে চণ্ডীশচূড়ান্তৰণ, সংসাৰৰ অন্ধকাৰ নাশক, বিবহীৰ প্ৰাণহাৰক চন্দ্ৰ, মোক মিছাতে ক্ৰেশ নিদিবা।)

[চন্দ্ৰ ! তুমি শিৱৰ মূৰৰ চূড়াব অলঙ্কাৰ, তুমি সংসাৰৰ অন্ধকাৰো দূৰ কৰা অথচ তুমি বিবহীৰ প্ৰাণো সংহাৰ কৰা ; মোক কিয় মিছাতে ৰাতনা দিছা]

উদাহৃত কবিতাফাৰ্কাৰ বক্তা কোনো এক বিবহী, বিবহীৰ পক্ষে কবিতাফাৰ্কাৰ তৃতীয় পাদৰ কথাষাৰ অৰ্থাৎ 'বিবহীৰ প্ৰাণহাৰক' এই বিশেষণ চন্দ্ৰৰ বিশেষণ ৰূপে প্ৰযুক্ত হোৱা উচিত হোৱা নাই।

[চন্দ্ৰক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা সকলোখিনি কথাই অহুৰবাদ অৰ্থাৎ চন্দ্ৰৰ উল্লেখৰ পিছত উক্ত। বক্তাৰ স্বৰূপ পৰ্য্যায়োচনা কৰিলে 'বিবহীৰ প্ৰাণহাৰক' অহুৰবাদ অযুক্ত হৈ পৰে ; গতিকে ইয়াত 'অহুৰবাদাযুক্ত' দোষ হৈছে।]

নিৰুক্ত পুৰুষকল্পতা :

লগ্নঃ বাগবতাক্ষা। সুদৃঢ়মিহ যয়ৈরাসিযষ্ঠাৱিকণ্ঠে

মাতঙ্গানামপীহোপৰি পৰপুৰুষৈৰ্গাচ দৃষ্টা পতন্তী।

তৎসংকোহয়ং ন কিঞ্চিদগণয়তি ৱিদিতঃ তেহস্ত তেনাস্মি দন্তা

ভূতোভ্যঃ শ্ৰীনিয়োগাদ্ গদিতুমিতি গতেৱান্মুখিঃ যস্তা কীৰ্ত্তিঃ ॥

("শোণিতলিঙ্গ যি তবোৱালে শত্ৰুৰ কণ্ঠত দৃঢ়ভাৱে আঘাত কৰে, যি তবোৱাল হাতীৰ ওপৰত পৰাও শত্ৰুপক্ষই দেখিছে—সেই তবোৱালৰ প্ৰেমত আগন্ত হৈ বজাই মোক গণিতাই নকৰে, আনকি মোক তেওঁ ভূতাব হাতত সমৰ্পণ কৰিছে ; এই কথা আপুনি জনা উচিত" ইয়াকে সমুদ্ৰৰ আগত ক'বলৈকে যেন লক্ষ্মীৰ নিৰ্দেশমতে কীৰ্ত্তি সমুদ্ৰৰ ওচৰলৈ গৈছে :

এই কবিতাফাৰ্কাৰ প্ৰথমার্ধৰ দ্বিতীয় অৰ্ধ এটাও আছে : অহুৰবাগেৰে শত্ৰুৰ কণ্ঠত নিবিড় আলিঙ্গনাৰহ যি ৰমণী চণ্ডাল আদিৰ সৈতে বিপৰীত বিহাৰবতা হোৱা অহুৰ পুৰুষে দেখিছে, সেই ৰমণীৰ প্ৰেমত আগন্ত হৈ বজাই ...)

[বজাৰ বশন্তা আগমুখ বিকৃত হোৱাত ৰাজ্য-লক্ষ্মীৰ তাৰ ৰাজ-বিষয়াৰ হাতত সমৰ্পণ কৰি বজা কৰ্ত্তব্যবিমুখ হৈছে। ... সমুদ্ৰ লক্ষ্মীৰ জনক, গতিকে কল্পাই নিজৰ মনোবেদনা আৰু স্বামীৰ অৱহেলা পিতৃৰ আগত জনাইছে।]

এই কবিতাফাকিত ‘ৱিদিং তে অস্ত’ (আপুনি জনা উচিত) ইয়াতে সমাপ্ত হোৱা কথাফাকি আকৌ “আনকি মোক তেওঁ” এইদৰে চুনাই আৰম্ভ কৰা হৈছে।

এতিয়া বসবিষয়ক দোষৰ কথা কোৱা হৈছে –

বসৰ স্বশব্দ বাচ্য (বস শব্দেৰে বসৰ বিষয়ে কোৱা),
 স্থায়ী ভাৱৰ স্বশব্দ বাচ্য,
 সঞ্চাৰী ভাৱৰ স্বশব্দ বাচ্য,
 প্ৰকৃত বসৰ বিকল্প বিভাৱ আদিৰ সমাৱেশ,
 অস্থুভাৱৰ কষ্ট কল্পনা,
 বিভাৱৰ কষ্ট-কল্পনা,
 অকাণ্ডত বসৰ বিস্তাৰ (অনবসৰত বসৰ বিস্তাৰ),
 অকাণ্ডত বসৰ উচ্ছেদ (অনবসৰত বসচ্ছেদ),
 পুনঃ পুনঃ বসদীপ্তি (বাৰে বাৰে বসৰ বৰ্ণনা),
 অঙ্গী বসৰ অনন্তসঙ্কান (প্ৰধান বসৰ বৰ্ণনা নোহোৱা)
 অঙ্গৰ কীৰ্তন (প্ৰকৃত বসৰ উপকাৰী নোহোৱা
 অঙ্গৰ বিশদ বৰ্ণনা),
 অঙ্গৰ অতি বিস্তৃতি, (অঙ্গ বস-ভাৱ আদিৰ
 অতি বিস্তাৰ),
 প্ৰকৃতি বিপৰ্যায় আৰু অনৌচিতা।
 এই চৈধ্যটা বসবিষয়ক দোষ। ৬

বসৰ স্বশব্দ বাচ্য :

বসৰ স্বশব্দৰ অৰ্থ, বস শব্দ আৰু শব্দৰ আদি শব্দ দুয়োটাই।
 ক্ৰমে উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

তামুদীক্ষ্য কুবজাক্ষীং বসো নঃ কোহপ্যজায়ত।

(সেই কুবজনয়নাক দেখি আমাৰ মনত এক অপূৰ্ণ বস জন্মিল)

[ইয়াত অল্পবাগক বস শব্দেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে ।]

চন্দ্রমণ্ডলমালোকা শৃঙ্গাবে মগ্নমন্তবম্ ।

(চন্দ্রমণ্ডল দেখি অন্তৰ শৃঙ্গাবত মগ্ন হ'ল ।)

স্থায়ী ভাৱৰ অশব্দ বাচ্যত্ব :

যেনে—

অজায়ত বতিস্তস্তাস্থয়ি লোচনগোচৰে ।

(তুমি দৃষ্টিগোচৰ হোৱাত তেওঁৰ বতি জ্বলিল ।)

[বতি, শৃঙ্গাব বসৰ স্থায়ী ভাৱ, স্থায়ী ভাৱৰ উল্লেখৰ বৰ্ণনা সেই শব্দেৰেই কৰা হৈছে ।]

ব্যক্তিচাৰী ভাৱৰ অশব্দ বাচ্যত্ব :

যেনে—

জাতা লজ্জাৱতী মুক্কা প্ৰিয়স্ত পৰিচুষ্যনে ।

(প্ৰিয়তমৰ চুমাৰ পৰশত কিশোৰী লাজত মুৰচি পৰিল ।)

[লাজ শৃঙ্গাব বসৰ ব্যক্তিচাৰীভাৱ, সেই ব্যক্তিচাৰী ভাৱৰ অল্পপ্ৰৱেশৰ শব্দেৰে নহৈ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাৰে হ'ব লাগে ।]

এই কথাফাকিৰ প্ৰথমমাংশৰ “জাতা লজ্জাৱতী মুক্কা”ৰ ঠাইত আসীন্-মুকুলীতাক্ষী সা” পাঠ কৰিলে উক্ত দোষ নাথাকে, কিয়নো তেতিয়া লজ্জাৰ অনুভৱ চকুমুদ খাই যোৱা কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাৰেহে লজ্জাৰ আভাস দিয়া হ'ব ।

প্ৰকৃত বসৰ বিকল্প বিভাৱ আদিৰ সমাৱেশ :

মানং মা কুৰু তদ্বজি জ্ঞাত্বা যৌৱনমস্থিবম্ ।

(হৃদয়ী, যৌৱন ক্ষণস্থায়ী বুলি জানি প্ৰণয়-কোপ নকৰিবা ।)

এই কবিতাফাকি শৃঙ্গাব বসাত্মক, গতিকে ইয়াত যৌৱনৰ ক্ষণস্থায়িত্বৰ আৱেদনেৰে প্ৰণয়-কোপ পৰিত্যাগ কৰিবলৈ কোৱাটো শৃঙ্গাববসৰ পৰিপন্থী হৈছে । কিয়নো যৌৱনৰ অস্থিৰত্ব বৰ্ণনা শাস্তবসৰহে অল্প আৰু ই শাস্তবসৰ বিভাৱ, গতিকে শৃঙ্গাব বসত প্ৰয়োগ যুক্তিযুক্ত হোৱা নাই ।

অমুভাবৰ কষ্ট কল্পনা :

ধৰলয়তি শিশিৰবোচিষি ভূৱনতলাং লোকলোচনানন্দে ।

ঐষং ক্ষিপ্তকটাক্ষা শ্বেবমুখী সা নিৰীক্ষাতাং তথী ॥

[লোচনোচনৰ তৃপ্তনায়ক শীতলবস্ত্ৰৰ চম্ভই ধৰণীতল ঘেতিয়া উদ্ভাসিত কৰি তোলে, তেতিয়া অলপ কটাক্ষ দৃষ্টিৰে চোৱা ঠাহিমুখৰ সেই স্তম্ভবীলৈ তুমি চাৰা ।]

এই উদাহৰণত শৃঙ্গাৰ বসৰ উদ্দীপন বিভাৱ চন্দ্রদৰ্শন আৰু আলম্বন বিভাৱ বৰ্ণিত নায়িকা, এই দুয়োটাৰদ্বাৰা তেনে সময়ত নায়কৰ নায়িকা নিৰীক্ষণৰ ফলৰূপে নায়িকাৰ মান অপনয়নৰূপ অমুভাবৰ প্ৰতীতি অৱশেষতহে হয় গৈ ; গতিকে কষ্ট কল্পনা হৈছে ।

[অমুভাবৰ কষ্ট কল্পনা হোৱা বাবে বসাদ্বাদতো বিলম্ব হয় । কিয়নো নায়কগত অমুভাবৰ বৰ্ণনা নোহোৱাকৈ শৃঙ্গাৰ বসৰ অভিযান্ত্ৰিক হ'ব নোৱাৰে ।]

বিভাৱৰ কষ্ট কল্পনা :

পৰিহৰতি বতিং মতিং লুনীতে স্থলতিতবাং পৰিৱৰ্ত্ততে চ ভূযঃ

ইতিৱত ৱিষমা দশাস্ত্ৰ দেহং পৰিভৱতি প্ৰসভং কিমত্ৰ কুৰ্মঃ ॥

(এওঁ একোলৈকে স্পৃহা নকৰা হৈছে, ধৈৰ্য্য ধৰিব পৰা বুদ্ধিও হেৰুৱাইছে, কথা-বতৰাত স্থল হৈছে, শযাত বাৰে বাৰে বাগবিব লাগিছে, শৰীৰত বৰ কষ্ট হৈছে ; হায়, মোৰ সখিৰ বিষম অৱস্থা উপস্থিত হৈছে—মই কি কৰোঁ ।)

[কবিতাফাকিত বৰ্ণিত স্পৃহা নোহোৱা অৱস্থা কৰণ বসতো হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ শোকগ্ৰস্ত লোকৰো একো বিষয়লৈকে স্পৃহা নোহোৱা হয় ; তেনে স্থলত কামিনী ৰূপ বিভাৱৰ প্ৰতীতি অতি কষ্টৰ মূৰতহে হয় । [তেওঁ যে প্ৰেমত আসক্ত হৈ সকলো পৰিহাৰ কৰিছে আৰু তেওঁৰ প্ৰেমৰ আলম্বন বিভাৱ যে কোনো বসনী, এই কথা বুজিবলৈ বহুত কল্পনা কৰিব লগা হয় ।]

অকাণ্ড ছেদ :

(অনৱসৰত বসৰ বিস্তাৰ) যেনে—

বেণী সংহাৰ নাটকৰ দ্বিতীয় অঙ্কত অনেক বীৰ যুদ্ধত নিহত হোৱা বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু সেই সময়তে হৃৰ্যোধনৰ ভানুমতীৰ সৈতে

শৃঙ্গাৰ বৰ্ণনাও কৰা হৈছে। গতিকে শৃঙ্গাৰ বৰ্ণনাৰ ই অমূল্য পৰিবেশ নহয়।

অকাণ্ড প্ৰধান :

(অনৱসৰত বসচ্ছেদ) ; যেনে—

বীৰ চৰিত নাটকত নগৰৰ সিংহদ্বাৰৰ ওচৰত বাঘৰ আক পৰশুৰামৰ ঘোৰতৰ সংগ্ৰাম আৰম্ভৰ বৰ্ণনাৰ মাজতে “কঙ্কণ সোলোকাই থৈ আহিবৰ বাবে যাওঁ” বুলি বাম গুচি যোৱাৰ উল্লেখ কৰাটো বসভঙ্গৰ কাৰণ হৈছে।

পুনঃ পুনঃ বসদীপ্তি :

যেনে—

কুমাৰ সম্ভৱৰ (চতুৰ্থ সৰ্গৰ) বতিবিলাপত।

[মহাদেৱৰ নয়নবহিত মনন ভঙ্গ হোৱাত বতিয়ে বাবে বাবে বিলাপ কৰাত কঙ্কণ বসঃ পুনঃ পুনঃ অভিযুক্তি হৈছে।]

অঙ্গীৰসৰ অননুসন্ধান, (প্ৰধান) চৰিত্ৰৰ বিষয়ে বিস্মৃতি আৰু তাৰফলত বৰ্ণনীয় প্ৰধান বসৰ পৰিপূৰ্ত্তিৰ অভাৱ।

যেনে—

বত্সাৱলী নাটিকাৰ চতুৰ্থ অঙ্কত বাত্সাৱ নামৰ কণ্ঠকীৰ আগমনত সাগৰিকাৰ বিষয়ে বিস্মৃতি।

[বত্সাৱলী নাটিকাৰ নান্নিকা সাগৰিকা ; সাগৰিকাক আলম্বন কৰি নায়ক বৎস ৰাজৰ বতি উদ্ধৃত হৈছে, উদ্ধৃত বতিৰ পৰিপূৰ্ণতা হ'লে শৃঙ্গাৰ বস হয়। সেয়ে হ'বলৈ হ'লে আলম্বন বিভাৱৰ সন্তোষ উপস্থাপন বা বৰ্ণনা আবশ্যক। উক্ত নাটিকাৰ চতুৰ্থ অঙ্কত বাত্সাৱৰ আগমনৰ পিছতে সাগৰিকা প্ৰসঙ্গ তল পৰাত বসৰ অননুসন্ধান হৈছে।]

অমল্যৰ কীৰ্ত্তন :

(প্ৰকৃত বসৰ উপকাৰী নোহোৱা অমল্যৰ বিশদ বৰ্ণনা)।

যেনে—

কপূৰমঞ্জৰীত বজা আৰু নায়িকাই কৰা বসন্ত-বৰ্ণনা উপেক্ষা কৰি বন্দীয়ে কৰা বসন্ত বৰ্ণনাৰ সমাদৰ কৰা হৈছে।

অঙ্গৰ অভিবিস্তৃতি :

যেনে—

কিৰাতাজ্জুনীয় কাব্যত সুৰাঙ্গনাৰ বিলাস বৰ্ণনা।

[অঙ্গৰ কীৰ্ত্তন আৰু অঙ্গৰ অতি বিস্তৃতিৰ মাজত পাৰ্থক্য এয়ে যে প্ৰকৃত বস বা অঙ্গী বসৰ পৰিপোষক নোহোৱা অঙ্গৰ বৰ্ণনা হ'লে অনঙ্গ-কীৰ্ত্তন আৰু অঙ্গী বসৰ পৰিপোষক অঙ্গৰ অতি বিশদ (অনাঙ্গজক তাৰে দীঘলীয়া) বৰ্ণনা হ'লে অঙ্গৰ অতি বিস্তৃতি নোহ হয়।]

প্ৰকৃতি বিপৰ্যায় :

প্ৰকৃতি অৰ্থাৎ নায়ক আদি দিব্য, অদিব্য আৰু দিব্যা-দিব্য—এই তিনি প্ৰকাৰৰ।

এই তিনি প্ৰকাৰ নায়কৰ স্বৰূপ ধীৰোদাত্ত আদি হোৱা উচিত। সেই ধীৰোদাত্ততাও ক্ৰমে উত্তম, মধ্যম, আৰু অধমৰূপে পৰ্য্যবসিত হ'ব লাগে। এইবিলাকৰ ভিতৰত যি যেনেকুৱা হ'ব লাগে, সেই নায়কৰ তেনে বৰ্ণনা নকৰিলেই প্ৰকৃতিবিপৰ্যায় দোষ হয়।

[স্বৰ্গবিহাৰী দিব্য নায়ক, দেৱতা গন্ধৰ্ব্ব আদি ; অদিব্য নায়ক মৰ্ত্ত্যবিহাৰী, দুঃখ আদি ; দিব্যা-দিব্য নায়ক হ'ল স্বৰ্গবিহাৰী হৈয়ো মানবোচিত গুণাচাৰ সম্পন্ন বা মানব হৈয়ো দেৱাচাৰ সম্পন্ন।

এই নায়কসমূহ ধীৰোদাত্ত, ধীৰোদ্ধত, ধীৰ প্ৰশান্ত আৰু ধীৰ ললিত আদি হব পাৰে। যি শ্ৰেণীতে নপৰক দিব্য নায়কৰ উত্তমত্ব, অদিব্য নায়কৰ অধমত্ব আৰু দিব্যাদিব্য নায়কৰ মধ্যমত্ব প্ৰকাশ হ'ব লাগে। এইদৰে গুণ আৰু কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনা হ'লে, বৰ্ণনা প্ৰকৃতিৰ সৈতে সমঞ্জস হয় ; যদি বৰ্ণনা ইয়াৰ বিপৰীত হয়, তেন্তে সি প্ৰকৃতিৰ বিপৰীত হয় আৰু তেতিয়া তাকে প্ৰকৃতি বিপৰ্যায় বোলা হয়।]

উদাহৰণ ; যেনে—

ধীৰোদাত্ত নায়ক বামৰ ধীৰোদাত্ত নায়কৰ দৰে লুকাই থাকি বালী বধ।

নাইবা—

কুমাৰ সম্ভৱত উত্তম দেৱতা পাৰ্ৱতী-পৰমেশ্বৰৰ সন্তোগ শূণ্ণাৰ বৰ্ণনা।

কোনোৱে “পাৰ্ৱতী-পৰমেশ্বৰৰ সন্তোগ বৰ্ণনা পিতৃ-মাতৃৰ সন্তোগ বৰ্ণনাৰ দৰে অত্যন্ত অনুচিত” বুলি কয়।

[পাৰ্ৱতী-পৰমেশ্বৰক “জগতঃ পিতৰো” বুলি কালিদাসেও বন্দনা কৰিছে ; এনে স্থলত কুমাৰ সম্ভৱৰ অষ্টম সৰ্গত শিব-পাৰ্ৱতীৰ সন্তোগ বৰ্ণনা কৰা একান্ত অশোভনীয় হৈছে বুলি কাব্য প্ৰকাশকাৰ মন্ত্ৰট ভট্টই কৈছে।]

অন্তান্ত্র অনৌচিত্য :

দেশ-কাল আদিৰ যেনে বৰ্ণনা হ’ব লাগে, সেয়ে নহৈ তাৰ বিপৰীত বৰ্ণনা হ’লে অনৌচিত্য দোষ হয়। সেয়ে হ’লে সমগ্ৰ কাব্যই অসত্য ৰূপে প্ৰতিভাসিত হ’ব আৰু তেতিয়া কাব্যৰ (অধ্যয়ন অধ্যাপনৰদ্বাৰা লোক-চৰিত্ৰৰ বিষয়ে) যাৰ শিক্ষা হ’ব লাগে, তেওঁলোকক কাব্যৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ কৰা অসম্ভৱ হৈ পৰিব।

ইয়াৰ বাহিৰে সুকীয়া অলঙ্কাৰ দোষৰ অস্তিত্ব সম্ভৱপৰ নহয়। ‘ইয়াৰ বাহিৰে’ কথাষাৰৰ অৰ্থ হৈছে ওপৰত কৈ অহা দোষবোৰৰ বাহিৰে।

উপমা অলঙ্কাৰত উপমাৰ সাদৃশ্যহীন আৰু অসম্ভৱ বৰ্ণনাত, উপমানৰ জাতিগত নাইবা প্ৰমাণগত নূনত্ব আৰু অধিকত্বৰ বৰ্ণনাত, অৰ্থান্তৰংগাস অলঙ্কাৰত উৎপ্ৰেক্ষিতাৰ্থৰ সমৰ্থনত অলঙ্কাৰ দোষ হয় ; কিন্তু এই সকলোবোৰ দোষ অনুচিতাৰ্থত্ব দোষৰ ভিতৰতে পৰে।

[গতিকে সুকীয়াকৈ এইবোৰক অলঙ্কাৰ দোষৰূপে গণনা কৰাৰ একো প্ৰয়োজন নাই।]

ক্ৰমে উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

প্ৰস্থামি কাৰাশশিনং ৱিততাৰ্থৰশ্মিম্।

(যি এনে কাব্য চক্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে, যাৰ অৰ্থৰশ্মি বিস্তৃত হৈ পৰিছে।)

এই উপমালঙ্কাৰত উপমান-উপমেয়ৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্য প্ৰসিদ্ধ নহয়, গতিকে কাব্যৰ সৈতে চম্পদ আৰু অৰ্থৰ সৈতে বশ্মিৰ সাদৃশ্য নাই। এনে বৰ্ণনা অমুচিত।]

প্ৰজ্জ্বলজ্বলধাৰাৱং নিপতন্তি শৰাস্বতঃ ।

(প্ৰজ্জ্বলিত জ্বলধাৰাৰ দৰে তোমাৰ শৰবোৰ পৰিছে ।)

[এই উপমা অলঙ্কাৰত অসম্ভৱ দোষ হৈছে ; জ্বলধাৰা কেতিয়াও নজলে ।]

চণ্ডাল ইৱ বাজ্যসৌ সংগ্ৰামেহ্মিক-সাহসঃ ।

(সেই বজা চণ্ডালৰ দৰে যুদ্ধত অতি সাহসী ।)

[এই উপমা অলঙ্কাৰত উপমেয় (বজা) তকৈ উপমানৰ (চণ্ডাল) জ্ঞাতিগত নান্দৰ থকাত অমুচিতাৰ্থৰ দোষ হৈছে ।]

কৰ্পৰখণ্ড ইৱ বাজ্জতি চম্পবিস্ময়ঃ ।

(চম্পবিশ্ব কৰ্পৰ খণ্ডৰ দৰে তিলিকি আছে ।)

[ইয়াত উপমেয়তকৈ উপমান পৰিমাণত সৰু হোৱাত প্ৰমাণগত নান্দৰ আৰু সেইবাবে অমুচিতাৰ্থৰ দোষ হৈছে ।]

হৰৱল্লীলকণ্ঠোহয়ং বিৰাজতি শিখাৱলঃ ।

(মহাদেৱৰ দৰে নীলকণ্ঠ এই ম'ৰাটোৱে চালি ধৰিছে ।)

[এই উপমাত উপমেয়তকৈ উপমানৰ জ্ঞাতিগত আধিক্যৰ বাবে অমুচিতাৰ্থৰ দোষ হৈছে ।]

স্তনৱজ্জি সমানৌ তে ।

(তোমাৰ স্তনযুগল দুটা পৰ্ব্বতৰ সমান)

[ইয়াত উপমেয়তকৈ উপমানৰ প্ৰমাণগত আধিক্যৰ বাবে অমুচিতাৰ্থৰ দোষ হৈছে ।]

দিৱাকবাজ্জক্ষতি যো গুহাস্থ লীনং দিৱাভীতমিৱাক্কাৰম্ ।

ক্ষুদ্ৰেহপি নুনং শৰণং প্ৰপন্নে মমক্ষমুচ্চৈঃ শিবসং সতীৰ ॥

(এয়ে সেই হিমালয়, যি দিনৰ পোহৰলৈ ভয় কৰি গুহাত লুকাই থকা এন্ধাৰক বন্ধা কৰে; ক্ষুদ্ৰজনো আশ্রয় প্ৰার্থী হলে মহিমাও উচ্চাশৰ হৈ থকাঅনবো মমতা জন্মে।)

এনেকুৱা ক্ষেত্ৰত অৰ্থান্তৰ গ্ৰাস অলঙ্কাৰত উৎপ্ৰেক্ষিত অৰ্থ অসম্ভৱ ৰূপে প্ৰত্যত; গতিকে সেই (বিশেষ) অৰ্থ (সামান্য বিধিৰে) সমৰ্থন অস্বূচিত।

[কবিতাকাকিৰ প্ৰথমার্দ্ধত উৎপ্ৰেক্ষা অলঙ্কাৰ আৰু দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত অৰ্থান্তৰগ্ৰাস অলঙ্কাৰ। অলঙ্কাৰৰ দিব্যভীতি বাস্তৱ নহয়, উৎপ্ৰেক্ষিত; গতিকে অসম্ভৱ। অসম্ভৱৰূপ প্ৰতিভাসমান এই বিশেষ অৰ্থকে ‘মহৎ লোকও শৰণাৰ্থী ক্ষুদ্ৰজনৰ প্ৰতিও মমতা প্ৰকাশ কৰে’ বুলি এই সাধাৰণ কথা কাকিৰে সমৰ্থন কৰা হৈছে। কিন্তু এনে সমৰ্থন অস্বূচিত। বাস্তৱৰূপে প্ৰত্যয়মান বিষয়বহে সমৰ্থন স্বূক্ত সঙ্গত।

সাধাৰণ উক্তিক বিশেষ উক্তিৰে বা বিশেষ উক্তিক সাধাৰণ উক্তিৰে সমৰ্থন কৰিলে অৰ্থান্তৰগ্ৰাস অলঙ্কাৰ হয়।]

যমকৰ দোষ :

শ্লোকৰ কেৱল তিনিপাদত যমকৰ প্ৰয়োগ হ’লে যি দোষ হয়, সেই দোষ অগ্ৰাধুত্ব দোষ। যেনে—

সহসালিজনৈঃ স্নিগ্ধৈঃ সহ সা কুঞ্জমন্দিৰম্।

উদিতো বজ্জনৌ নাথে সহসা যাতি স্তন্দৰী ॥

(চন্দ্ৰ উদয় হ’লত শ্ৰেষ্ঠপৰাৱণ সখীয়েকহঁতৰ সৈতে সেই স্তন্দৰী হাঁহি-মুখে তৎক্ষণাত লতাকুঙলৈ গ’ল।)

[১ সহসা, হাসেন সহ যা সা = সহসা, হাঁহি মুখীয়া; সহ-সা, সহ (সৈতে) সা (তেওঁ) = সখীয়েকহঁতৰ সৈতে তেওঁ; সহসা = তৎক্ষণাত, হঠাৎ।]

উৎপ্ৰেক্ষাগত দোষ :

উৎপ্ৰেক্ষা অলঙ্কাৰত উৎপ্ৰেক্ষা বুজাবলৈ যথা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে যি দোষ হয়, সেয়ে অবাচক দোষ।

যেনে—

এষ মূৰ্ত্তো যথা ধৰ্ম্মঃ ক্ষিতিপো বন্ধতি ক্ষিতিম্ ।

(এই বজাই মূৰ্ত্তিমান্ ধৰ্ম্মৰ দৰে পৃথিৱী বন্ধা কৰিছে ।)

[এই উদাহৰণত 'যেন মূৰ্ত্তিমান্ ধৰ্ম্ম' এনে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ যথা (দৰে) শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে প্ৰকৃততে 'যথা' শব্দই সেই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে ; গতিকে অবাচক্য দোষ হৈছে ।]

অনুপ্ৰাসগত দোষ :

এইদৰেই অনুপ্ৰাস অলঙ্কাৰত বৃত্তিবিৰুদ্ধ বৰ্ণৰ প্ৰয়োগত হোৱা দোষ প্ৰতিকূল-বৰ্ণত্ব দোষৰ ভিতৰত পৰে । যেনে—

“ওবট্টই উল্লট্টই . . . ” ইত্যাদি ।

উমা অলঙ্কাৰত উপমান-উপমেয়ৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ আধিক্য বা নূনতা অসিকপদত্ব আৰু নূনপদত্ব দোষৰ ভিতৰতে পৰে ।

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ আধিক্য :

নয়নজ্যোতিষা ভাত শত্ৰুভূতি-সিতছাতিঃ ।

ৱিছাতোৱ শবন্ মেঘো নীলরাবিদখণ্ডধৃক্ ॥

(ভস্ম বিভূষিত হৈ শুভ্ৰ কাস্তি হোৱা শত্ৰুৱে নয়নৰ জ্যোতিৰে বিৰাজ কৰিছে ; ঠিক ঝৈনিবা এচপৰা নীলা ডাৱৰত বিজুলীয়েহে চিক্ মিকাই আছে ।)

এই কবিতাফাকিত ভগৱান্ মহাদেৱৰ নীলকণ্ঠত প্ৰতিপাদন কৰিবৰ বাবে প্ৰযুক্ত চতুৰ্থ পাদ “নীলরাবিদ-খণ্ডধৃক্” অধিক হৈছে ।

সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ নূনত্ব :

কমলালিঙ্গিতস্তাৰ-হাৰ-হাৰী মুৰং দ্বিঘন্ ।

ৱিছাছিভূষিতো নীলজীমূত ইৱ ৰাজতে ॥

(কমলাৰ আলিঙ্গনাবদ্ধ আৰু বিলোলিত হাৰেৰে মনোহৰ হোৱা মুৰাৰিয়ে বিছাছিভূষিত স্তামল মেঘৰ দৰে শোভা কৰিছে ।)

ইয়াত উপমান বলাকাযুক্ত বুলি কোৱা উচিত আছিল।

[এই কবিতাকাকিত উপমান 'বিছাদ্বিভূষিত নীলা মেঘ' আৰু উপমেয় "কমলাৰ আলিঙ্গনাবদ্ধ আৰু বিলোলিত হাৰেৰে মনোহৰ মুৰাৰি।" শ্ৰামল মেঘৰ সৈতে শ্ৰামল কান্তিৰ মুৰাৰি, স্বৰ্ণাভ বিছাতৰ সৈতে কাঞ্চনগোবী কমলাৰ উপমান-উপমেয় ভাৱ সিদ্ধ হৈছে; কিন্তু উপমেয়ত থকা "বিলোলিত হাৰ"ৰ তুলনা উপমানত একো নাই, গতিকে সেই ন্যূনতা পূৰ কৰিবলৈ "বলাকাপংক্তি বিৰাজিত নীলা মেঘ" এইদৰে বৰ্ণনা কৰা উচিত।

সেই উপমা অলঙ্কাৰতে হোৱা উপমান-উপমেয়ৰ লিঙ্গ-বচনৰ পাৰ্থক্য, আৰু কাল-পুৰুষ-বিধিৰ বৈষম্যৰ দোষ তত্ত্বপ্ৰক্ৰমতা দোষৰ ভিতৰতে পৰে।

ক্ৰমে উদাহৰণ; যেনে—

লিঙ্গ ভেদ :

সুধেৰ বিমলচন্দ্ৰঃ।

(সুধাৰ দৰে বিমল চন্দ্ৰ।)

[উপমান স্ত্ৰীলিঙ্গ আৰু উপমেয় পুংলিঙ্গ।]

বচনভেদ :

জ্যোৎস্না ইৱ সিতা কীৰ্ত্তিঃ।

(জ্যোৎস্নাবিলাকৰ দৰে শুভ কীৰ্ত্তি।)

[উপমান বহুবচনত আৰু উপমেয় এক বচনত আছে।]

কাল বৈষম্য :

কাপ্যভিখা তয়োৰাসীদ ব্ৰজতোঃ শুদ্ধৱেশয়োঃ।

হিমনিম্ন স্কন্ধ্যোৰ্ধোগে চিত্ৰাচন্দ্ৰমসোৰিৰ ॥

• (শুদ্ধ বেশেৰে আশ্ৰমলৈ যোৱা দিলীপ আৰু সুদক্ষিণা দুয়োৰে হিমযুক্ত চন্দ্ৰ আৰু চিত্ৰাৰ দৰে এক অপূৰ্ণ শোভা প্ৰকাশ পাইছিল।)

হিমযুক্ত চিত্রা আৰু চন্দ্ৰৰ তেনে শোভা যে তেতিয়া হৈছিল এনে নহয়, সেই শোভা সদায় থাকে ; গতিকে উপমানৰ সৈতে উপমেয়ৰ সাধৰ্ম্যত কালবৈষম্য হৈছে ।

ক্ৰিয়াৰ পুৰুষ-বৈষম্য :

লতের বাজসে তব্বি ।

(স্তম্ভৰী, তুমি লতাৰ দৰে শোভা কৰিছা ।)

লতাই সদায় শোভা কৰে, তুমি শোভা কৰিছা, গতিকে ইয়াত উপমান-উপমেয়ৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্যত পুৰুষ-বৈষম্য হৈছে ।

বিধি-বৈষম্য :

চিৰং জীৱতু তে সূক্ষ্মাকণ্ডেয়মুনিৰ্যথা ।

(মাৰ্কণ্ডেয় মুনিৰ দৰে তোমাৰ পুত্ৰ চিৰজীৱী হওক ।)

মাৰ্কণ্ডেয় মুনি চিৰজীৱী হৈয়ে আছে, সেইবাবে তেওঁৰ বিষয়ে “চিৰং জীৱতু” (চিৰজীৱী হওক) এনে প্ৰয়োগ হ’ব নোৱাৰে । এনে প্ৰয়োগ হোৱাত উপমান-উপমেয়ৰ বিধি-বৈষম্য হৈছে ।

[“মাৰ্কণ্ডেয় মুনিঃ জীৱতি” “তব সূহঃ জীৱতু” —এই দুটা ভিন্ন বিধিৰ ক্ৰিয়া পদ “জীৱতু” একে পদেৰে সামৰি থোৱাত বিধিগত বিষমতা দোষ আৰু তাৰদ্বাৰা ভগ্ন প্ৰক্ৰমতা দোষ হৈছে ।]

কিন্তু উপমান-উপমেয়ৰ লিঙ্গ আৰু বচন বেলেগ বেলেগ হোৱা সত্বেও য’ত ছয়োৰে মাজত থকা সাধাৰণ ধৰ্ম্যৰ কোনো বৈষম্য নহয়, তাত এনে দোষ নহয় ।

ক্ৰমে উদাহৰণ দিয়া হৈছে—

মুখং চন্দ্ৰ ইয়াভাতি ।

(মুখ চন্দ্ৰৰ দৰে জ্বলিকি আছে ।)

[এই উদাহৰণত মুখ ক্ৰীৰ লিঙ্গ আৰু চন্দ্ৰ পুংলিঙ্গ ; তথাপি ‘ভাতি’ (জ্বলিকি থকা) উপমান-উপমেয়ৰ এই সাধাৰণ ধৰ্ম্যত একো বৈষম্য ঘটা নাই ।

গতিকৈ উক্ত প্ৰকাৰ দোষ ঘট। নাই। ওপৰৰ উদাহৰণবিলাকৰ সৈতে এই উদাহৰণৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে সেইবিলাকত বৈষম্য উপমান উপমেয়ৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্মগত। কিন্তু ইয়াত বৈষম্য উপমান উপমেয়গত, সাধাৰণ ধৰ্ম্মত একো বৈষম্য নাই।]

তদ্বেশোহসদৃশোহ্ৰাতিঃ স্ত্ৰীভিৰ্মধুবতাত্ততঃ ।

দধতে স্ম পবাং শোভাং তদীয়া রিত্ৰমা ইব ॥

(অন্ত বৰ্ণনাতকৈ বেলেগ এই সুন্দৰীৰ ৰূপ এনে অনৰূপচৰিত্ৰৰ ৰূপে মনোমোহা যে এওঁৰ বিলক্ষণ হাব-ভাবো অন্ত বৰ্ণনাতকৈ বেলেগ আৰু তদন্তৰূপ শোভা ধাৰণ কৰিছে।)

[ইয়াত ‘তদ্বেশ’ এক বচন, ‘অসদৃশঃ’ ‘মধুবতাত্ততঃ’, বহুবচন।]

আগৰ উদাহৰণসমূহতকৈ এই দুটা উদাহৰণৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে উক্ত উদাহৰণবোৰত উপমান-উপমেয়ৰ ভিতৰত যি কোনো এটাৰ সৈতেহে সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ অময় সিদ্ধি হয়: গতিকে প্ৰস্তুত অৰ্থ যে সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশ নহয়—এইটো একেবাৰে সুস্পষ্ট।

এনেকৈ অমুপ্ৰাসৰ বিফলতাৰপৰা হোৱা দোষ, অপুষ্টাৰ্থ দোষ।

যেনে --

অনুবৰণন্ মণিনেখলমন্নিবলশিঙ্খানমঞ্জুমঞ্জীৰম্ ।

পৰিসৰণমকণচৰণে বণবণকমকাবণং কুকতে ॥

(সুন্দৰী, অলককৃতবস্ত্ৰিত তোমাৰ বস্ত্ৰ চৰণৰ খোজে প্ৰতি মণি যেনেখলাই অবিলম্বে চট্ চট্ আৰু নূপুৰে কণ্ঠজুগ্ৰ শব্দ কৰি মিছাতে মোৰ মনত উৎকণ্ঠা জন্মাইছে।)

[ইয়াত অমুপ্ৰাসে প্ৰস্তুত অৰ্থ প্ৰকাশত একো উপকাৰ নাই বাবে অপুষ্টাৰ্থ দোষ হৈছে।]

এইদৰে সমাসোক্তি অলঙ্কাৰত বৰ্ণনীয় দুয়োটা বিষয়ৰ সাধাৰণ বিশ্লেষণৰপৰাই দ্বিতীয় অৰ্থবো প্ৰতীতি হয়, তাকে আকৌ অমু শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰিলে পুনৰুক্ত দোষ হয়। অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা অলঙ্কাৰত

ব্যঞ্জনাবদ্ধাবাই প্ৰস্তুত অৰ্থটো বুজা যায় ; এনেস্থলত অন্য ঋকেৰে সেই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে পুনৰুক্ত্যৰ দোষ হয় । ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

অনুবাগৱন্তমপি লোচনয়োৰ্দ্ধতঃ সপুং স্তম্ভমতাপকৰম্ ।

নিৰকাসয়ত্ৰিমপেতৱন্তুৱিয়দালয়াদপবদিগ্গণিকা ॥

(পশ্চিম দিশৰূপ গণিকাই অনুবাগযুক্ত (বঙা), নম্বনৰ স্তম্ভৰ আৰু শীতল সূৰ্য্যকো বহুহীন (বশ্মিহীন আৰু ধনহীন) দেখি গগণৰূপ বাগভৱনপৰা বাহিৰ কৰি উলিয়াই দিলে ।)

[এই কবিতাফাকিত সমাসোক্তি অলঙ্কাৰ আছে । ‘অনুবাগৱন্তম্’ ‘মপেতৱ-
ন্তম্’ আদি বিশেষণ সূৰ্য্য আৰু কামুক পুৰুষ উভয়ৰে সাৰাৰণ বিশেষণ । এনে
বিশেষণৰ সহায়তে পশ্চিম দিশে বশ্মিহীন অন্তৰ্গামী বক্তৃৰ্ণ ধাৰণ কৰা সূৰ্য্যক
আকাশপৰা বহিষ্কাৰ কৰ’, অনুবাগহীন আৰু ধনহীন কামুকক গণিকাই বহিষ্কাৰ
কৰা কাৰ্য্যৰ নিচিনা । গণিকাই ধনহীন হ’লে অনুবাগী প্ৰণয়ীকো যে বহিষ্কাৰ
কৰে এনে অৰ্থ বুজা যায় । গতিকে পশ্চিম দিশে গণিকাৰ দৰে আচৰণ কৰিছে
বুলি কোৱাটো পুনৰুক্তি হৈছে ।]

আহুতেষু সিহন্তমেষু মশকো নায়ান্ পূৰ্বো বাৰ্ষ্যতে

মধোৱা ধুৰিৱাৱাসনস্ত্ৰণমণিৰ্ধন্তে মণীনাং ধুৰম্ ।

খটোতোহপি ন প্ৰকম্পতে প্ৰচলিতুং মধোহপি তেজস্বিনাম্

ধিক্ সামান্যমচেতসং প্ৰভুমিৱানামৃষ্টত্বাস্তবম্ ॥

(চৰাইক মাতোতে মধো যদি (নিজকে চৰাই বুলি ভাবি) তালৈ আহে
কোনোও তাক বাধা নিদিয়, মণিৰ গণনাত যদি কোৱা মণিয়েও (নিজকে মণি
বুলি) মণিৰ মাজত বা আগত ঠাই লয়হি, কোনেও তাত হকা-বাধা নকৰে,
জ্যোতিষ্কৰ মাজত সোমাবলৈ জোনাকী পৰৱায়ো (নিজকে জ্যোতিষ্ক বুলি ভাবি)
সাহ কৰিব পাৰে ; নিজৰ স্বৰূপ আৰু পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে পৰ্যালোচনা নকৰা বিবেকহীন
বজাৰ দৰে নিজকে অন্তৰ সমান বুলি ভৱা ক্ষুদ্ৰ প্ৰাণীবোৰ ধিক্ ।)

এই উদাহৰণত ‘বিবেকহীন বজাৰ দৰে’ এই কথাৰাৰ কোৱা উচিত
হোৱা নাই ।

[অপ্রস্তুত বিষয়ৰ বৰ্ণনাব্যৱস্থা প্রস্তুতৰ বিষয়ে য'ত প্রতীতি আছে, সেয়ে অপ্রস্তুতপ্রশংসা। ইয়াতো অপ্রস্তুত মহ আদিৰ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাব্যৱস্থাই প্রস্তুত বিবেকশূন্য বজাই শাবীত ঠাই পূৰোৱা কাৰ্য্যৰ বিষয়ে জনা যায়। গতিকে হুনাই “বিবেকহীন বজাৰ দৰে” বুলি কোৱাৰ এফো প্রয়োজন নাছিল। কোৱা বাবে ইয়াত পুনৰুক্ত্য দোষ হৈছে।]

এই দৰেই অনুপ্রাসত অপ্ৰসিদ্ধ বিষয়ৰ কেৱল অনুপ্রাসৰ বাবে প্রয়োগ কৰিলে খ্যাতিবিকল্প দোষ হয়। যেনে—

চক্রাধিষ্ঠিততাং চক্ৰী গোত্রং গোত্রভিত্তিচ্ছিত্তম্ ।

ৰ্ঘং ৰ্ঘভকেতুশ্চ প্রায়চ্ছদ্ যস্য ভূভুজঃ ॥

(সেই ভূপতিক চক্ৰধাৰী বিষ্ণুৱে চক্ৰবৰ্ত্তিত, ইন্দ্রই উচ্চ কুল আৰু বৃষভবাহন শিৱই ধৰ্ম দান কৰিছিল।)

[ইয়াত কেৱল অনুপ্রাস বন্ধাৰ বাবেই ‘চক্রাধিষ্ঠিত’ ‘চক্ৰী’ আদি শব্দৰ প্রয়োগ কৰা হৈছে, তেনে প্রসিদ্ধি নাই।]

ওপকল্প দোষবোৰ কোনো ঠাইত আকৌ দোষ নহয় আৰু কোনো কোনো ঠাইত গুণ হৈ হয়, সেই বিষয়ে সম্প্ৰতি কোৱা হৈছে।

বক্তা যদি ক্লুপ্ত হয়, নাইবা অত্যন্ত উদ্ধত হয় :

তেনেহলে হুঃশ্ৰৱ গুণহে হয় ; বোজ বসতো

হুঃশ্ৰৱ গুণ হয়। ৮।

ওজঃ, মাধুৰ্য্য আদি গুণ আনন্দানুভৱাত্মক বস-ভাৱ আদিৰ স্বৰূপ-বিশেষ, কিন্তু উক্ত পৰিস্থিতিত ‘হুঃশ্ৰৱ’ আদিয়ে বস-ভাৱ আদিৰ সমুৎকৰ্ণ সাধন কৰাৰ লগতে বসধৰ্ম্মভূত ওজঃ আদি গুণবোৰ অতিব্যঞ্জনাৎ সহায় কৰে বাবে গোণভাৱে হুঃশ্ৰৱ আদিকো গুণ বোলা হৈছে। ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

তদ্বিচ্ছেদকৃশস্ত কৰ্ণলুপ্তিতপ্রাণস্ত মে নির্দয়ঃ

ক্ৰূৰঃ পঞ্চশবঃ শৰৈৰতিশিঠৈৰ্ভিন্দন্ মনোনিৰ্ভবম্ ।

শব্দোভূত কৃপাবিধেয়মনসঃ প্রোদ্যামনেত্ৰানল-

জালা-জাল কবালিতঃ পুনৰসারাস্তাং সমস্তাস্থনা ॥

(শ্ৰিয়ভাৰ বিবৰ্ত্তন যোৰ প্ৰাণ কৰ্ত্তাগত হৈ আছে, এনে অৱস্থাতো যদি নিৰ্ভৰ মননে তীক্ষ্ণ বাণেৰে বোকা বৰকৈ প্ৰহাৰ কৰে, তেনেহলে সেই মনন প্ৰাণীৰ প্ৰতি কৃপালু মহাদেৱৰ নয়নৰ দেৱীপায়ান বহ্নিত আকৌ ভস্মসাৎ হওক ।)

এই কবিতাফাকিত থকা দুঃশ্ৰৱণ দোষ শৃঙ্গাৰ বসত বস্তা ক্ৰুদ্ধ হোৱা বাবে দোষ নহৈ গুণহে হৈছে ।

মূৰ্ছয়াধুয়মানধ্বনদমবধুনীলোলকল্লোলজালো-
দধুতাস্তঃ ক্লোদদস্তাং প্ৰসভমভিনতঃ ক্ষিপ্তনক্ষত্ৰলক্ষ্ম ।
উদ্ধৃষ্টস্তাভিবিদগুভ্ৰমিভববভাসোদ্যন্তস্তংপ্ৰায়েগ-
ভাস্তব্ৰহ্মাণ্ডখণ্ড প্ৰৱিতৰতু শিৱং শাস্তৱং তাণ্ডৱং ৱঃ ॥

(শিৱৰ যি তাণ্ডৱ নৃত্যত হুব নদী গছাই অকাই পকাই গৈ শব্দ কৰি উত্তাল-তবলৰ কণা বিচ্ছুৰণেৰে লাখ লাখ নক্ষত্ৰখচিত আকাশ এখন যেন সৃষ্টি কৰিছে, নৃত্য কালত ঘাৰ ওপৰলৈ উৎক্ষিপ্ত চৰণ ইফালে-সিফালে শীঘ্ৰে সকালন কৰা বাবে সমস্ত ব্ৰহ্মাণ্ডই নৃত্য কৰিব লাগিছে—শিৱৰ সেই তাণ্ডৱ নৃত্যই আপোনালোক-সকলোৰে কল্যাণ সাধন কৰক ।)

ইয়াত উদ্ধৃত তাণ্ডৱ বৰ্ণনা কৰা হৈছে, গতিকে দুঃশ্ৰৱণ গুণহে হৈছে । এই ছয়োফাকি কবিতা যোৰ ৰচিত ।

ৰোদ্ৰ আদি বসত এই ছয়ো ঠাইতকৈও দুঃশ্ৰৱণ একান্ত গুণত পৰিণত হয় ।

যেনে—

“উৎকৃত্যোৎকৃত্য কৃতিম্” ইত্যাদি ।

ইয়াত বীভৎস বস প্ৰকাশ হৈছে, গতিকে দুঃশ্ৰৱণ গুণ হৈছে ।

কাম-গোষ্ঠী আদিত অল্লীলষ গুণহে হয় । ৯

যেনে—

কৰিহস্তেন সন্ধ্যাথে প্ৰলিঙ্ঘাস্তৰিলোড়িতে ।

উপসৰ্পন্ ধ্বজঃ পুংসঃ সাধনাস্তৰিৰাজতে ॥

(সৈন্তসংকুল যুদ্ধত গজবাজৰ ভবে মাজত সোমাই বাট মুকলি কৰি দিলে বৌৰ পুৰুষৰ বণ ধ্বজা সৈন্তৰ মাজত প্ৰৱেশ কৰি বিবাহ কৰে।

ব্যাখ্যাৰ্থ: কবিত্বগুই সধাধৰ অন্তৰত প্ৰৱেশ কৰি আলোড়ন কৰিলে, পুৰুষৰ ধ্বজ প্ৰৱেশ কৰি সধাধৰ ভিতৰত বিবাহ কৰে।)

এই কথাফাকি কাম-গোষ্ঠীত কোৱা হৈছে; গতিকে দোষ নহৈ গুণহে হৈছে। কিয়নো কাম-গোষ্ঠীত “তামোল দিয়াৰ ছলেৰে সখীয়ে-কহঁতক আঁতৰাই পঠাব লাগে আৰু দ্বাৰ্ধবোধক শব্দেৰে অন্তৰৰ গোপন অভিপ্ৰায়ৰ সূচনা কৰিব লাগে”—এয়ে হ’ল কামশাস্ত্ৰৰ বিধান।

[ইয়াতো কাম-শাস্ত্ৰ অনুসাৰে দ্বাৰ্ধবোধক শব্দেৰে বিবংসা প্ৰকাশ কৰা হৈছে।]

নিহতাৰ্থতা আৰু অপ্ৰযুক্ততা শ্লেস আদি অলঙ্কাৰত

দোষজনক নহয়। ১০

যেনে—

পৰ্বতভেদিপৱিত্ৰং জৈত্ৰং নৰকশ্চ বহুমত্তজ্জহনম্।

হৰিমিৱ হৰিমিৱ হৰিমিৱ সুবসবিদম্ভঃ পতন্নমত ॥

(বিষ্ণু, ইন্দ্ৰ তুল্য আৰু দুৰ্গাৰ বাহন সিংহৰ দৰে পৰ্বত ভেদ কৰি ওলোৱা, নৰক জয়ী, সকলোৰে মাননীয় সুবগন্ধাৰ গভীৰ জল প্ৰপাতক নমস্কাৰ কৰা।)

[হৰি=বিষ্ণু, হৰি=ইন্দ্ৰ, হৰি=সিংহ। কবিতাফাকিত থকা তিনিটা হৰি শব্দই তিনিটা বেলেগ অৰ্থ বুজাইছে। ‘পৰ্বত ভেদি পৱিত্ৰং’ ‘নৰকশ্চ জৈত্ৰং’ আৰু ‘বহুমত্তজ্জহনম্’ এই বিশেষণ তিনিটা বিষ্ণু, ইন্দ্ৰ আৰু সিংহৰ পক্ষে সন্মানে প্ৰযোজ্য, আনহাতে আকৌ সেই বিশেষণ কেইটা উপমেয় গন্ধাৰ জলধাৰাৰ পক্ষেও প্ৰযোজ্য।

(১) বিষ্ণুৰ বিশেষণৰূপে—পৰজ্জ্বৰামৰূপে ক্ৰৌঞ্চ পৰ্বত ভেদ কৰোঁতা, পৱিত্ৰ, নৰকাসুৰ-বিজয়ী, মাননীয় আৰু গুঢ় পুৰুষ।

(২) ইন্দ্ৰৰ বিশেষণৰূপে—বজ্ৰেৰে পৰ্বতৰ পাখি কাটোঁতা, বজ্ৰধাৰী, জয়শীল, অমূল্যকাম্পনীয় লোকৰ সম্মাননীয়, আৰু দুৰ্জয়।

(৩) সিংহৰ বিশেষণৰূপে—শিলকো ভাঙিব পৰা, দুৰ্গাৰ পৱিত্ৰ বাহন, সামান্য মাত্ৰলৈ জয় কৰিব পৰা আৰু বহুত হাতী মাৰিব পৰা।]

এই উদাহৰণত থকা 'পৱিত্ৰ' শব্দ ইন্দ্রৰ বিশেষণৰূপে নিহতাবৰ্ণ হৈছে।

সেইদৰে সিংহৰ বিশেষণৰূপে প্ৰযুক্ত মতঙ্গ শব্দ (মাতঙ্গ) হাতীক বুজাবলৈ প্ৰয়োগ কৰা নহয় ; গতিকে অপ্ৰযুক্তত্ব দোষ হৈছে।

[পৰি = বজ্জ, পৰি আছে যাৰ হাতত তেওঁ পৱিত্ৰ। বজ্জখাৰী অৰ্থত পৱিত্ৰ শব্দত নিহতাবৰ্ণ দোষ হৈছে। 'মতঙ্গ' আৰু 'মাতঙ্গ' দুয়োটা শব্দই হস্তীৰ পৰ্যায়বাচী যদিও হাতী অৰ্থত মতঙ্গ শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়।]

বস্তা আৰু জ্যোতা দুয়ো যদি প্ৰযুক্ত শব্দার্থৰ বিষয়ে

অভিজ্ঞ হয়, তেনেহলে অপ্ৰতীতত্ব দোষ নহয়। ১১

যেনে—

হামামনন্তি প্ৰকৃতিং পুৰুষাৰ্থপ্ৰৱৰ্ত্তিনীম্।

তদধৰ্ম্মিনমুদাসীনং হামেৱ পুৰুষং ব্ৰিহুঃ ॥

(হে প্ৰভু, আপুনিৱেদ পুৰুষাৰ্থৰ (ভোগ চতুষ্টয়ৰ) প্ৰবৰ্ত্তনৰ কাৰণস্বৰূপ প্ৰকৃতি, আপুনি প্ৰকৃতিৰ ভ্ৰষ্টা আৰু আপোনাৰ অনাসক্ত পুৰুষ বুলি জ্ঞানীসকলে কয়।)

[ইয়াত বস্তা দেৱতাবৃন্দ আৰু জ্যোতা মহাদেৱ]

বস্তাই নিজেই নিজকে কোৱা ক্ষেত্ৰতো অপ্ৰতীত

দোষ নহয়, গুণহে হয়। ১২

যেনে—

যুক্তঃ কলাভিস্তমসাং ব্ৰিবৃদ্ধৌ ক্ষীণশ্চ তাভিঃ ক্ষতয়ে য এষাম্।

শুদ্ধং নিৰালম্বপদাৱলম্বং তমাত্মচক্ৰং পৰিশীলয়ামি ॥

(যি আত্মা অবিভাৱক কাৰ্য্য-কলাপৰ বিবৃদ্ধিৰ বাবে নিজৰ মায়া বিভূতিকৰূপ কলাৰে পৰিপূৰ্ণ হয় আৰু অবিভাৱক কাৰ্য্য-কলাপ সংহাৰৰ বাবে নিজৰ মায়া বিভূতিকৰূপ কলাহীন হয় ; শুদ্ধ, নিৰালম্বপদত অধিষ্ঠিত আত্ম-চক্ৰক অন্তৰত ধ্যান কৰোঁ।)

[ওপৰৰ কবিতাফাৰ্মিত চক্ৰৰ পক্ষে বিশেষণসমূহ এইদৰে প্ৰযোজ্য :

অন্ধকাৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ কলাহীন হোৱা আৰু অন্ধকাৰ দূৰ কৰিবলৈ যোল
কলাৰে পৰিপূৰ্ণ হোৱা, শূন্য আকাশত অসংখ্য নক্সা চক্ৰব...ইত্যাদি।]

বিহিত বা উদ্দেশ্যৰ প্ৰতিনিৰ্দেশ, বিষাদ, বিষয়,
ক্ৰোধ, দীনতা, লাটানুপ্ৰাস, অনুকম্পা, অশ্ৰুৰ প্ৰতি
কৰা অনুনয়, অৰ্থান্তৰ সংক্ৰমিতবাচ্য ধ্বনি, হৰ্ষ,
অৱধাৰণ অৰ্থাৎ বিষয়ৰ নিশ্চয় কৰণ—এইবিলাক
ক্ষেত্ৰত কথিতপদত্ব দোষ গুণত পৰিণত হয়। ১৩

উদাহৰণ, যেনে—

‘উদেতি সৱিতা তাম্ৰঃ’ ইত্যাদি। (সূৰ্যা বঙা হৈ ওলায় আৰু
বঙা হৈ অস্ত যায়।

ইয়াত বিহিত বা উদ্দেশ্যৰ অনুবাদ হৈছে।

হস্ত হস্ত গতঃ কাস্তো রসন্তে সখি নাগতঃ।

(হায় হায়! সখি, বসন্ত আহিল, তথাপি প্ৰিয়তম নাছিল।)

ইয়াত বিষাদত ‘হস্ত হস্ত’ (হায় হায়) ছবাব প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

চিত্ৰং চিত্ৰমনাকাশে কথং স্মৃতি চক্ৰমাঃ।

(স্মৃতি, আচৰিত কণা, আকাশ নোহোৱাকৈ চক্ৰৰ উদয় কেনেকৈ হৈছে।)

ইয়াত বিস্ময়ার্থত ‘চিত্ৰং চিত্ৰং’ ছবাব প্ৰযুক্ত হোৱাতো কথিত-
পদত্ব দোষ নহৈ গুণহে হৈছে।

“স্ননয়নে নয়নে নিধেহি” ইতি।

(হেৰা স্ননয়না, তোমাৰ নয়নযুগল এই ফালে ঘূৰোৱাচোন।)

ইয়াত লাটানুপ্ৰাস হৈছে; গতিকে কথিতপদত্ব দোষ নহয়।

“নয়নে তন্তোর নয়নে চ”

(তেওঁৰ নয়নেই প্ৰকৃত নয়ন।)

ইয়াত অৰ্থান্তৰ সংক্ৰমিতবাচ্য ধ্বনি হোৱাত কথিতপদৰ দোষ হোৱা নাই। এনেকৈ অস্থান্য ঠাইতো কথিতপদৰ দোষ গুণত পৰিণত হ'ব বা অদোষ হ'ব।

সন্ধিৰ্দ্ধ অৰ্থ যদি ব্যাজ্জন্তুতিত পৰিণত হয়, তেনেহলে

সন্ধিৰ্দ্ধ দোষ নহয়, সি গুণত পৰিণত হয়। ১৪

যেনে—

পৃথুকাৰ্ত্তস্বৰপাত্ৰঃ ভূষিতনিঃশেষপৰিজনং দেৱ।

ৱিলসংকৰেণুগহনঃ সম্প্ৰতি সমমাৱয়োঃ ॥

(হে মহাবাহু ! সম্প্ৰতি আপোনাৰ বাজভৱন আৰু মোৰ কুটিৰ সমান হৈছে : আপোনাৰ বাজভৱন বিশাল অৰ্ণপাত্ৰৰ শেষেৰে মুখৰিত, মন্থৰ গামিনী হস্তিনীসমূহেৰে সমাকীৰ্ণ ; মোৰ কুটিৰ (ঋজুভাৱত) শিত্তৰ আৰ্ত্তস্বৰেৰে নিনাদিত, (আসনৰ অভাৱত) মাটিত বহা পৰিয়ালবৰ্গেৰে পৰিপূৰ্ণ আৰু গাতত থকা এন্দুৰ-চিকা আদিৰে ভৰপূৰ।)

যদি বক্তা নাইবা শ্ৰোতা বৈয়াকৰণ আদি পণ্ডিত

হয়, তেনেহলে কষ্টৰ আৰু দুঃশ্ৰৱণ গুণহে হয়। ১৫

যেনে --

দীধীৱেবীড়্ সমঃ কশ্চিদ্ গুণবুদ্ধ্যোৰভাজনম্ !

কিপ্ প্রত্যয়নিভঃ কশ্চিদ্ যত্র সন্নিহিতে ন তে ॥

৭ সংসাবত এনে মানুহ আছে যি √ দীধী আৰু √ বেবী ধাতুৰ দৰে গুণ আৰু বুদ্ধিৰ অভাজন আৰু আন এনে মানুহো আছে যি কিপ্, প্রত্যয়ৰ দৰে সৰ্বস্বান্ত, যাৰ সামিধাৰণৰ গুণ নাইবা সৌভাগ্য একোকে লাভ কৰিব নোৱাৰি।)

এই কবিতা ফাকিৰ অৰ্থ কষ্টবোধ্য ; কিন্তু বক্তা বৈয়াকৰণ, গতিকে দোষ নহৈ গুণহে হৈছে। এনেকৈ বৈয়াকৰণ শ্ৰোতা হলেও কষ্টৰ আদি দোষ নহয়।

[দীপ্ত্যৰ্থক √ দীধী ধাতু আৰু ব্যতিবেক বুজোৱা √ বেবীড়্, ধাতুৰ স্বৰৰ গুণ বুদ্ধি একো নহয় ; আনহাতে ধাতুৰ পিছত যোগ হোৱা কিপ্, প্রত্যয় সম্পূৰ্ণ লোপ

হৈ যায়। কিপ্, প্ৰত্যয় যোগ হোৱা বাবে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ধাতুৰ পিছত নতুনকৈ বৰ্ণাগম হয় মাত্ৰ। ইয়াত দয়া-দাক্ষিণ্যহীন মাল্লহক দীখী আৰু বেথী ধাতুৰ সৈতে আৰু সৰ্বস্বাস্থক কিপ্, প্ৰত্যয়ৰ সৈতে বিজোৱা হৈছে। এই বিজনি বৈয়াকৰণৰ বাহিৰে আন বৃজা টান]

অত্ৰোতাপ্সমু পাধ্যায় : স্বামহং নকদাচন। *

(উপাধ্যায়, ইয়াত মই কেতিয়াও আপোনাক দান-দক্ষিণাৰে তৰ্পণ কৰা নাই।)

‘অতাপ্সং’ এই পদত ছুঃশ্ৰৱহ দোষ আছে; কিন্তু ব্যাকৰণবিদ উপাধ্যায়ক কোৱা হৈছে বাবে সেই দোষ গুণতহে পৰিণত হৈছে। সেইদৰে ব্যাকৰণবিদ আদি বক্তা হলেও এনে দোষে গুণহে লাভ কৰে।

অধম বক্তাৰ উক্তিত গ্রাম্যহ দোষ নহৈ গুণহে হয়। ১৬

মোৰ ৰচনাৰপৰা, যেনে—

এসো সসহৰবিন্ধো দীসই হেঅঙ্গবীণ পিণ্ডো বব।

এদে অস্মসমোহা পড়ন্তি আসান্ত দুদ্ধধাৰ বব ॥

(এয়া চক্ৰমণ্ডল, কালি কৰা মাখনৰ লাড়ু এটা যেন দেখা গৈছে,

এয়া চক্ৰ-বন্ধি, চাৰিও ফালে দুদ্ধধাৰৰ দৰে পৰিব লাগিছে।)

এই ফাকি বিদূষকৰ উক্তি, গতিকে গ্রাম্যহদোষ ইয়াত গুণাবহ হৈছে।

প্ৰথাত অৰ্থত নিৰ্হেতুতা, দোষৰূপে পৰিগণিত
নহয়। ১৭

যেনে—

সম্প্ৰতি সন্ধ্যাসময়শ্চক্ৰদন্দানি ৰিষটয়তি।

(সম্প্ৰতি সন্ধ্যাই চক্ৰবাক মিথুনক বিচ্ছেদ কৰিছে।)

কবিসময়-প্ৰসিক্তিত খ্যাতিবিককতা দোষ গুণ-
ৰূপেহে প্ৰতিপন্ন হয়। ১৮

কবিসময়-প্ৰসিদ্ধি হৈছে—

আকাশ আৰু পাপত মালিন্য (কৃষ্ণবৰ্ণতা) ; যশস্থা,
হাঁহি আৰু কীৰ্ত্তিত ধৱলতা ; ক্ৰোধ আৰু
অনুৰাগত বক্তৃতিমা বৰ্ণনা কৰিব লাগে । সৰোবৰ,
জলাশয় আদিত শ্বেতপদ্ম, নীলোৎপল আদিৰ
অস্তিত্ব ; সকলো জলাশয়তে ৰাজহাঁহ আদি
পক্ষীকুলৰ অৱস্থান ; চকোৰৰ জ্যোৎস্না পান, বৰ্ষা
কালত হংসকুলৰ মানস সৰোবৰ অভিমুখে প্ৰব্ৰজন,
বমণীৰ পদাঘাতত অশোকৰ আৰু মুখৰ মদিৰাত
বকুলৰ পুষ্পবিকাশ ; যুৱক-যুৱতীৰ অঙ্গত হাৰ
আৰু বিবহৰ তাপত হৃদয়-বিদাৰণ বৰ্ণনীয় ।
কামদেৱৰ ধনু ফুলৰ, ধনুৰ গুণ ভোমোৰাৰ আৰু
শৰবোবো ফুলৰ ; কামদেৱৰ শৰত আৰু যুৱতীৰ
কটাক্ষত যুৱকৰ হৃদয় বিদৌৰ্ণ হোৱা ; দিনত পত্ম
ফুল ফুলা আৰু ৰাতি ভেটফুল ফুলা, শুক্লপক্ষত
চন্দ্ৰৰ শুভ্ৰ জ্যোৎস্না, মেঘ গৰ্জ্জনত মঘুৰৰ নৃত্য,
অশোক গছত গুটি নলগা, জাতিকুল বসন্তকালত
মুফুলা, সাৰ ভাগত গোক্ৰ থকা চন্দন আদি গছত
ফল-ফুল একো নলগা আৰু এইদৰেই অগাণ্ড
বিষয়ো শ্ৰেষ্ঠ কবিৰ ৰচনাৰপৰা কবিসময়-প্ৰসিদ্ধৰূপে
আহৰণ কৰিব লাগে । ১২

[কবিসময়ৰ অৰ্থ কবিসকলৰ মাজত প্ৰচলিত বিষয় : (Poetic Convention)

কবিসময় প্ৰসিদ্ধিৰ উদাহৰণ উত্তম কাব্য আদিত সন্ম্পষ্ট ।

[কবি সময় তিনিটা পৰ্যায়ত বিভক্ত: অদ্য-উপনিষদ, সং-অনিষদ আৰু

পদাৰ্থ-নিয়ম। (১) অস্তিত্বহীন বিষয়-বস্তুৰ বৰ্ণনা, (২) থকা বস্তুৰ বৰ্ণনা নকৰা আৰু (৩) কোন বস্তুৰ কেনে বৰ্ণনা হ'ব তাৰ নিয়ম।]

কবি ৰাজশেখৰে কবিসময় প্ৰসিদ্ধিৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে।

পুনৰুক্তিৰ ঘোষণাৰ অদোষতা :

জ্যা (গুণ) বোলোতেই ধনুৰ গুণ বুলি বুজা যায়
যদিও ধনুৰ্জ্যা বা ধনুগুণ আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ ধনুত
লগাই থোৱা গুণ বুলি বুজা যায়। গতিকে
ধনুৰ্জ্যা আদি শব্দত পুনৰুক্তিৰ দোষ নহয়। ১০

যেনে—

পূৰিতে বোদসৌধানৈধনুৰ্জ্যা'ক্ষ'লনোদুৰৈঃ

[ধনুৰ গুণৰ 'ক্ষ'লন শব্দত অস্তিত্বৰ পৰিপূৰণ আছে।]

ইয়াত যদিও জ্যা শব্দৰপৰাই ধনুৰ গুণ বুলি বুজা যায়, তথাপি আকৰ্ষণ কৰা ধনু অৰ্থ বুজাবৰ বাবে ধনুৰ্জ্যা বোলা হৈছে।

“ধনুৰ্জ্যা আদি”ৰ আদি শব্দই “ভাতি কৰ্ণাৱতঃসন্তে” আদিকো বুজাইছে। (কাণৰ কুণ্ডল জিলিকি আছে।) অৱতঃসৰ (কুণ্ডল) অৰ্থ কাণত পিন্ধা কুণ্ডল, তথাপি সেই সময়ত কাণত পিন্ধি থকা বুজাবলৈ কৰ্ণ শব্দৰ প্ৰয়োগত কৰ্ণাৱতঃস (কাণৰ কুণ্ডল) বোলা হৈছে।

এইদৰেই ‘শ্ৰৱণ কুণ্ডল’ ‘শিৰঃ শেখৰ’ আদি শব্দৰ ক্ষেত্ৰতো বুজিব লাগিব। ঠিক সেইদৰেই কোনো বিশেষণ নোহোৱাকৈয়ে মালা শব্দই ফুলৰ মালাকে বুজায়। তথাপি ‘পুষ্পমালা ৱিভাতি’ (ফুলৰ মালা জিলিকি আছে) আদি প্ৰয়োগ দেখা যায়। এনে ক্ষেত্ৰত পুষ্পমালা মানে, ভাল ফুলৰ মালা অৰ্থ বুজিব লাগিব। তেনেকৈয়ে ‘মুক্তাহাৰ’ বুদ্ধি কণ্ঠতে অগ্ৰ বস্তুৰ সৈতে মিহলি হৈ নথকা মুকুতাৰ হাৰ এনে অৰ্থ বুজিব লাগিব।

এনেকুৱা যিবিলাক প্ৰয়োগ কাব্য আদিত দেখা যায়,
তেনে শব্দৰ হে প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। ২১

‘ধমুৰ্জা’ আদি যিবিলাক শব্দৰ প্ৰয়োগ উত্তম কাব্যত দেখা যায়,
তেনেকুৱা প্ৰয়োগ হে বাঞ্ছনীয়। কাব্যত প্ৰয়োগ নথকা ‘জঘন-কাঞ্চী’
(জঘনৰ মেখলা) কৰকঙ্কণ (হাতৰ খাঁক) আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ
কৰিব নালাগে।

ন্যূনপদ্যৰ গুণত্ব :

আনন্দ-মগ্ন বাক্তি আদিৰ উক্তিত ন্যূনপদ্য
গুণ হয়। ২২

যেনে—

গাঢ়ালিঙ্গনৰামনীকৃতকৃচপ্ৰোস্থিৱৰোমোদগম।
সান্দ্ৰস্নেহবসাতবেকৱিগলচ্ছীমন্নিভম্বাস্বৰা।
মা মা মানদ মাতি মামলমিতি ক্লামাক্ৰবোল্লাপিনী
সুপ্তা কিং নু মৃত্যু কিং মনসি মে লীনা যিলীনা নু কিম্ ॥

(গাঢ় আলিঙ্গনত কৃচযুগল সঙ্কচিত হৈ যোৱা, আনন্দত ৰোমাঞ্চিত হোৱা,
নিবিড় আনন্দৰসৰ আত্মিস্থাত মনোহৰ নিতম্ববপৰা বসন গছি পৰা ৰমণীয়ে
“প্ৰিয়তম, নহয়...নকৰিবা, হৈছে ; বৰ বেছিকৈ...আক নালাগে” এইদৰে অসম্পূৰ্ণ
আক অস্পষ্ট ভাবে কোৱাৰ পিছত তেওঁ সুপ্ত, নে মৃত নে মোৰ হৃদয়ত বিলীন মই
এককৈ ক’বই পৰা নাছিলোঁ।)

এই কবিতাফাকিত ‘পীড়ন’ কথাষাৰ কম হৈ আছে। [অৰ্থাৎ
‘মোক পীড়ন নকৰিবা, বৰ বেছিকৈ পীড়ন নকৰিবা’ এনে অৰ্থ হ’ব।
ৰতিৰসৰ আনন্দত নিমগ্না ৰমণীৰ উক্তিত ন্যূনপদ্য দোষ হোৱা
নাই।]

কোনো কোনো ঠাইত আকোঁ এনে দোষ দোষো
নহয়, গুণো নহয়। ২৩

অৰ্থাৎ ন্যূনপদ্যৰ দোষ দোষো নহয়, গুণো নহয়।

ভিষ্ঠেৎ কোপৰশাৎ প্রভারপিহিতা দীৰ্ঘং ন সা কুপাতি
 স্বৰ্গাযোৎপতিতা ভৱেৎ ময়ি পুনৰ্ভাৱাৰ্জ্জমস্তা মনঃ ।
 তাং হৰ্ষুং ৰিবৃদ্ধিষোহপি ন চ মে শক্তা পুৰোৱৰ্ত্তিনীম
 সা চাত্যস্তমগোচৰং নযনয়োৰ্ঘাতেতি কোহয়ংৱিধিঃ ॥

(মোৰ ওপৰত খং কৰি তেওঁ (উৰ্ব্বশী) মায়াৰ বলত অদৃশ্য হৈ আছেনে কি ?
 নহয়, তেওঁতো মোৰ ওপৰত বৰকৈ খং নকৰে। নহ'লে স্বৰ্গলৈকে গলগৈনে কি ?
 নহয়, তেওঁৰ মন মোৰ প্ৰতি স্নেহাসক্ত। মোৰ সমুখত থকা তেওঁক হৰণ
 কৰিবলৈ দেৱতাৰ শত্ৰু বান্ধুসকল সমৰ্থ নহয়। কিন্তু তেওঁ যে মোৰ চকুৰ
 একেবাৰেই আঁতৰ হ'ল, ই কি কথা।)

এই কবিতাফাকিত 'প্ৰভাৱপিহিতা' (মায়াৰ বলত অদৃশ্য হৈ
 থকা) আৰু 'ভৱেৎ' এই দুটাৰ কথাৰ মাজত 'নৈতদ্ যতঃ' (সেইটোও
 নহয়, যিহেতুকে) এই কেইটা পদ থাকিব লাগিছিল।

এই কেইটা পদ কম হৈ থকা সত্ত্বেও, এই বাক্যৰ বিতৰ্কস্বৰূপ যি
 ব্যঙ্গ্যার্থ, সেই ব্যাভিচাৰী ভাৱৰ (বিতৰ্ক বিপ্ৰসঙ্গত শৃঙ্খলৰ ব্যাভিচাৰী
 ভাৱ) উৎকৰ্ষ সাধন নকৰা বাবে নানপদই গুণ হোৱা নাই। সেইদৰে
 "তেওঁ বেছি পৰ খং কৰি নাথাকে" এই বাক্যৰপৰা জন্মা প্ৰতিপত্তিৰ-
 দ্বাৰা 'অদৃশ্য হৈ আছে' এই বাক্যৰ্থৰ বোধত যে বাধা জন্মে, সেইটো
 অতিশয় স্পষ্ট; গতিকে ইয়াত দোষ হোৱা নাই

অধিক পদত্বৰ গুণত্ব :

কোনো কোনো ঠাইত অধিক পদত্ব গুণ হৈ হয়। ২৪

যেনে—

আচৰতি দুৰ্জ্জনো যৎ সহসা মনসোহিপ্যগোচৰানৰ্থান্ ।

তন্নজ্ঞানে জ্ঞানে স্পৃশতি মনঃ কিন্তু নৈৱ নিষ্ঠুৰতাম্ ॥

† দুৰ্জনে হঠাতে মনেৰেও ভাবিব নোৱাৰা কাম একোটা যে কৰি পেলায়
 সেইটা মই নজনা নহওঁ, জানো; কিন্তু মোৰ মন নিষ্ঠুৰ হ'ব নোখোজে।)

এই কাবতাকাকিত 'সেইটো নজনা নহ' ইয়াৰদ্বাৰা নিজৰ গাত দুৰ্জ্ঞানকৃত অপকৰ্মৰ জ্ঞানৰ অভাৱ নোহোৱা সূচনা হোৱাত এক প্ৰকাৰ চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি হৈছে। আকৌ দ্বিতীয় 'জানো' ক্ৰিয়াপদৰদ্বাৰা 'ময়েই জানো' এই অৰ্থৰদ্বাৰা জ্ঞান ক্ৰিয়াৰ অন্তৰ সৈতে ব্যৱচ্ছেদ হোৱাত আন এক প্ৰকাৰ চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি হৈছে; গতিকে অধিক পদৰ গুণহে হৈছে।

[অৰ্থাৎ, দুৰ্জ্ঞানে কৰা অপকৰ্মৰ বিষয়ে বুজিবলৈ মোৰ শক্তি আছে আৰু সেই শক্তি মোৰেই আছে।]

কোনো কোনো ঠাইত সমাপ্ত পুনৰাস্তৰ দোষো নহয়,
গুণো নহয়। ২৫

যেনে—

“অন্তান্তা গুণবত্ব” ইত্যাদি। (পৃঃ)

এই কবিতাকাকিত প্ৰথমদ্বিতে বাক্যৰ সমাপ্তি হোৱা সত্ত্বেও দ্বিতীয় বাক্যৰ্দ্ধ আকৌ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। কিন্তু ইয়াত সমাপ্ত পুনৰাস্তৰ দোষ হোৱা নাই। ইয়াৰদ্বাৰা বাক্য সমাপ্তিৰ পিছত কেৱল বিশেষণ পদৰ পুনৰ গ্ৰহণত সমাপ্ত পুনৰাস্তৰ দোষ হয়, কিন্তু নতুন এটা বাক্যৰ প্ৰয়োগত সেই দোষ নহয় বুলি বুজিব লাগিব।

কোনো কোনো ঠাইত গভিত্ত্ব আকৌ গুণ হয়। ২৬

যেনে—

দিগ্‌মাতঙ্গষটা ৰিতক্ৰুচতুৰাষাটী মহী মাধ্যতে
সিন্ধা সাপি ৰদন্ত এব হি ৰয়ং ৰোমাক্ষিতাঃ পশ্চত।
ৰিপ্ৰায় প্ৰতিপাত্ততে কিমপৰং ৰামায় তস্মৈ নমো
যস্মাৎ প্ৰাৰ্হবভুং কথান্তুতমিদং যত্ৰৈৱ চাস্তং গতম্ ॥

('দিগ্‌গজবিলাকেই বাৰ চাৰি সীমা এনেকুৰা পৃথিবীখন যি নিজৰ আয়ত্ত কৰিছিল'—এই কথা কওঁতে আমি ৰোমাক্ষিত হোৱা আপোনালোকে দেখিছে,

‘সেই পৃথিৱী বিশ্ব কাশ্মপক যি দান কৰিছিল ; ইয়াতকৈ বেছি আৰু কি ক’ম ?
যাবপৰা এনে আচৰিত আখ্যানৰ উদ্ভৱ হৈছিল, তেওঁতেই এই সকলো মাৰ গ’ল—
সেই ৰামক নমস্কাৰ জনাওঁ ।’)

এই কবিতাফাকিত পৰম্পৰামৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰাৰ মাজতে “এই
কথা কওঁতেই আমি ৰোমাঞ্চিত হোৱা...” আদি অৱ একেধাৰ কথা
সুমাই দিয়াত গভীৰত্ব হৈছে ; কিন্তু সেই কথাফাকি তেনেকৈ যোগ
দিয়াত বৰ্ণনীয় বিষয় অতিশয় চমৎকাৰহে হৈছে ; গতিকে গভীৰত্ব ইয়াত
দোষ নহৈ গুণহে হৈছে ।

সেইদৰে পতংগ্ৰকৰ্ষতা (ক্ৰমে উৎকৰ্ষতা কমি যোৱা) দোষো

কোনো কোনো ঠাইত গুণতহে পৰিণত হয় । ২৭

যেনে—“চঞ্চদ্ভুজ...” ইত্যাদি কবিতাত ।

এই কবিতাফাকিৰ চতুৰ্থ পাদত শুকুমাৰ অৰ্থ বৰ্ণনা কৰা বাবে
শব্দৰ আড়ম্বৰ পৰিত্যাগ কৰাটো গুণহে হৈছে ।

[কবিতাফাকিৰ প্ৰথম তিন পাদত থকা শব্দৰ আড়ম্বৰ চতুৰ্থ পাদত নাই,
গতিকে পতংগ্ৰকৰ্ষতা হৈছে ; কিন্তু বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সৈতে সঙ্গতি বন্ধাৰ বাবে সেই
আড়ম্বৰ ত্যাগ কৰাত সি দোষ নহৈ গুণহে হৈছে ।]

যি ঠাইত কেৱল অনুভাৱ আৰু বিভাৱ

বৰ্ণনাত ৰসান্ভিবাক্তি নহয়, তেনে ঠাইত সঞ্চাৰী

ভাৱৰ স্ব-শব্দেৰে উল্লেখত একো দোষ নহয় । ২৮

অনুভাৱ-বিভাৱ আদিবদ্বাৰা সঞ্চাৰী ভাৱ বা ব্যক্তিচাৰী ভাৱ প্ৰায়ে
উপস্থাপিত হয়, য’ত বিভাৱ আৰু অনুভাৱৰ বৰ্ণনাৰদ্বাৰা সঞ্চাৰী
ভাৱ আক্ষিপ্ত হোৱাৰ এনে সুযোগ নহয় আৰু বিশদভাৱে প্ৰতীতিও
নহয় ; নাইবা য’ত বিভাৱ আৰু অনুভাৱে বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ পৰিপোষণ
নকৰাটোৱেই গুণ হোৱা যেন দেখা যায় ; এনে স্থূলত স্ব-শব্দেৰে
ব্যক্তিচাৰী ভাৱৰ উল্লেখ কৰিলেও একো দোষৰ কথা নহয় ।

যেনে ---

ঔৎসুক্যে কৃতত্বা সহভূরা ব্যার্ত্তমানা হ্রিয়া

তৈশ্চৈৰ্গন্ধজনশ্চ রসনৈর্নাতাভিমুখাঃ পুনঃ ।

দৃষ্ট্যগ্ৰে রবমাত্তসাপ্সবসা গোবী নরে সঙ্গমে

সংবহোৎপুলকা হৰেণ হসতা শ্লিষ্টা শিৰায়ান্ত রঃ ॥

(অন্তৰূপ একান্ত ঔৎসুক্যত লবালবি কৰা, স্বাভাৱিক লাজত ঘূৰি অহা, আকৌ সখীয়েকহঁতৰ বৃত্তনিত সন্মুখলৈ যোৱা গোবীয়ে নৱ মিলনৰ সময়ত নিজৰ আগতে স্বামী শিৱক দেখি লাজত মুৰ্চি পৰিল ; সেই অৱস্থাতে অনন্তৰ ইচ্ছাৰে শিৱই আলিঙ্গনাম্ব কৰা গোবীয়ে তোমালোকৰ মঞ্চল সাধন কৰক ।)

এই কবিতাফাকিত হৰ-গোবীৰ নৱ-মিলনৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে । অন্তৰূপ ঔৎসুক্যক 'হৰা' (লবালবি কৰা) আদি অমুভাৱৰ যোগেদি বৰ্ণনা কৰা হৈছে , তাৰ ফলত নৱসঙ্গম বিবয়ৰ বোধ সোনকালে হোৱা সম্ভৱ নহয় । কিয়নো ভয় আদি নানা কাৰণত 'হৰা' (লবালবি) হ'ব পাৰে । অমুভাৱ স্বৰূপ 'হ্ৰা' বা লজ্জা প্ৰকাশ আৰু ঘূৰি যোৱা কাৰ্য্যও খং আদি নানা কাৰণৰ বাবে সম্ভৱ হ'ব পাৰে । হাঁহি আৰু ভয় দুয়োটা সঞ্চাৰী ভাৱ বিভাৱাদি ভাৱবদ্বাৰা পৰিপুষ্ট হ'লে প্ৰকৃত শৃঙ্গাৰ বসৰ প্ৰতিকূল যেনহে হৈ পৰিব , সেইবাবে স্ব-শব্দেৰে ইয়াত সঞ্চাৰী ভাৱৰ উল্লেখ দোষজনক হোৱা নাই ।

[এই কবিতাফাকিত সঙ্কেতগ শৃঙ্গাৰ বস প্ৰকাশ হোৱাটো কবিৰ অভিপ্ৰায় । নায়ক শিৱাশ্ৰিত শৃঙ্গাৰ বসৰ আলম্বন বিভাৱ গোবী । নিৰীক্ষণ, চুখন, আলিঙ্গন আদি অমুভাৱ, ঔৎসুক্য, লাজ নিবৰ্ত্তন, ইচ্ছা, ভয় আদি সঞ্চাৰী ভাৱ বা ব্যভিচাৰী ভাৱ । এই অমুভাৱসমূহ সেই সেই শব্দেৰে উল্লেখ নকৰি সেই সেই কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাৰেহে প্ৰকাশ কৰা উচিত আছিল । তাকে নকৰি স্ব-শব্দেৰে উল্লেখ কৰাত দোষ ৰূপে পৰিগণিত হোৱাৰ প্ৰসঙ্গ হৈছে । কিন্তু উক্ত বিশেষ অৱস্থাৰ বাবে সঞ্চাৰী ভাৱৰ স্ব-শব্দ বাচ্য্য দোষ হোৱা নাই ।]

প্ৰকৃত বসব বিৰোধী বসব অন্তৰ্ভুক্ত সঞ্চাৰী ভাৱ
আদিৰ উক্তি যদি প্ৰকৃত বসব অধীনস্থ ভাবে হয়,
তেনেহলে পৰিপন্থী বসাজৰ গ্ৰহণো গুণহে হয় । ২৯

[পৰিপন্থী বসাজৰ বৰ্ণনা প্ৰকৃত বস প্ৰভাৱিত প্ৰতিকূল বাবে দোষৰূপে পৰি-
গণিত হয় । কিন্তু তেনে বসাজ যদি প্ৰধান হৈ নাথাকে আৰু সি প্ৰকৃত বসব একো
অপকৃষ্য নকৰে, তেনেহলে এনে উল্লেখ গুণ ৰূপেহে পৰিগণিত হয় ।]

যেনে—

“কাকায়াঃ শশলক্ষণঃ ক চ কুলম্...” ইত্যাদি ।

এই কবিতাফাকিত বিতৰ্ক, মতি, শঙ্কা, ধৃতি আদি শাস্ত্ৰ বসব অঙ্গৰ
সমাৱেশ হৈছে ; কিন্তু এই সকলোবোৰেই অভিলাসৰ অঙ্গ ঔৎসুক্য,
স্মৃতি, দৈহ্য, চিন্তা আদিৰ প্ৰভাৱত তল পৰি আছে । ইয়াৰ ফলস্বৰূপে
শেষত চিন্তাপ্ৰধান শ্ৰেষ্ঠ বসাস্বাদৰ অন্তৰ হৈছে । গতিকে সঞ্চাৰী
ভাৱৰ স্ব-শব্দবাচ্য দোষজনক হোৱা নাই

পৰম্পৰবিৰোধী বসব একে ঠাইতে স্মৰণত, নাইবা

তেনে বিৰোধী বসব সাদৃশ্যসূচক উল্লেখত, অথবা

এটা বিৰোধী বসব অগ্ৰ এটা বিৰোধী বসব অঙ্গ

ৰূপে অৱস্থানত—পৰম্পৰ বিৰোধী বসব একত্ৰ

সমাৱেশতো দোষ নহয় । ৩০

এইবিলাকৰ উদাহৰণ ক্ৰমে দিয়া হৈছে—

“অয়ং স বসনোৎকম্বী ” ইত্যাদি ।

এই কবিতাফাকিৰ প্ৰাসঙ্গিক বস কৰণ, কিন্তু স্মৰ্যমান বস শৃঙ্খাৰ ।
পৰম্পৰ বিৰোধী কৰণ আৰু শৃঙ্খাৰ একত্ৰ সমাৱেশতো যে ইয়াত
দোষ হোৱা নাই, তাৰ কাৰণ এনে :

[বৰ্ণক্ষেত্ৰত পৰি থকা ভূবিপ্ৰসাৰ ছিন্ন হাতখন দেখি তেওঁৰ
পত্নীসকলে পূৰ্বানুভূত ৰতি স্মৰণ কৰিছে ।]

শৃঙ্গাব বস প্ৰকাশ হ'বলৈ ইয়াত আলম্বন নাই অৰ্থাৎ ভূবিজ্ঞান-বিষয়ক ৰতি তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত স্বৰূপত অৱস্থান কৰিব নোৱাৰে। গতিকে ৰতিয়ে প্ৰকৃত বসৰূপতা লাভ কৰিব পৰা নাই, পূৰ্ণানুভূত ৰতি স্মৰণ কৰা হৈছে মাত্ৰ। তাৰ ফলত স্মৰ্যমান ৰতিৰ অঙ্গসমূহে (বসনোৎকৰ্ষণ, পীনস্তনবিমৰ্দ্দন, নাভি-উক-জঘন স্পৰ্শ) বেছিকৈহে শোক উদ্দীপিত কৰিছে বুলি ৰতিৰ স্মৰণ প্ৰস্তুত কৰণ বসৰ অনুকূলহে হৈছে।

সবাগয়া স্কৃতঘনঘৰ্ম্মতোযয়া কবাহতিধ্বনিতপৃথু কপীঠয়া।

মুহুমুহুৰ্দ্দশনবিলজ্জিতোষ্ঠয়া কবা নৃপাঃ প্ৰিয়তমযেৰ ভেজিৰে ॥

(মুহুত বজাবিলাকৰ গাৰপৰা ৰঙা টোপাল বৈ পাবিছিল, তেওঁলোকে নিজৰ বিপুল উকত হাতেৰে চাপৰ মাৰিছিল আৰু বাবে বাবে খঙত দাঁতৰে ওঠ কামুৰি ধৰিছিল—জনিব। তেওঁলোকক প্ৰিয়তমাইহে আলিঙ্গন কৰিছিল।

দ্বিতীয় অৰ্থ : গাৰপৰা ঘামৰ ডাঠ টোপাল বৈ অহা, বিপুল উকত প্ৰিয়তমে হাতেৰে আঘাত কৰা, মুহুমুহু প্ৰিয়তমে অধৰ দংশন কৰা অনুৰাগবতী প্ৰিয়তমঃ ...)

এই ক্ষেত্ৰত প্ৰাসঙ্গিক বস বীৰ বস, বীৰ বসৰ ব্যাভিচাৰী ভাৱ ক্ৰোধ। এই কবিতাকাকিত বীৰ বসৰ অনুভৱ ক্ৰোধৰ সমপৰ্যায়ী ৰূপেহে শৃঙ্গাব বসৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে, [সেই বাবে ইয়াত বিকল্প বসৰ সমাৱেশত সচবাচৰ যি দোষ হয়, তেনে দোষ হোৱা নাই।]

[কথাষাৰৰ তাৎপৰ্য্য এনে : শৃঙ্গাব আৰু বীৰ বস পৰস্পৰ বিৰোধী। উক্ত কবিতাকাকিত বীৰ বসৰ প্ৰসঙ্গত শৃঙ্গাব বসৰ সমাৱেশ হৈছে, কিন্তু এনে সমাৱেশ স্বাভাৱিক ৰীতিত হোৱা নাই। বীৰবসৰ সকাৰী ভাৱ ক্ৰোধৰ হে প্ৰকৃততে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ক্ৰোধ-বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত শব্দ সামান্যভাবে শৃঙ্গাব বসৰ সূচনা হৈছে। গতিকে ইয়াত বৰ্ণিত শৃঙ্গাব বস বীৰ বসৰ ব্যাভিচাৰী ভাৱ ক্ৰোধৰ ছায়া স্বৰূপহে আছে।]

একং ধ্যাননিমীলনামুকুলিতপ্রায়ঃ দ্বিতীয়ং পুনঃ ।

পার্বত্যতা রদনামুজ্জ্বলনভবে সন্তোষভারালসম্ ॥

অন্তদ্ দূৰৱিকৃষ্টচাপমদন-ক্ৰোধানলোদীপিতঃ

শন্তোভিন্নবসঃ সমাধিসময়ে নেত্রত্রয়ং পাতু রঃ ॥

(ধ্যানময় শিবৰ এটা নয়ন প্ৰায় মৃদু খাই আছে, দ্বিতীয় নয়ন সন্তোষ কামনাত পার্শ্বতীৰ মুখপদ্ম আৰু গুনমূলত-অলসভাবে নিবদ্ধ, তৃতীয় নয়ন আকৰ্ষণ ধনুৰ গুণ টানি থকা মদনৰ এতি ক্ৰোধত উদ্দীপ্ত—এইদৰে সমাধি সময়ত বেলেগ বেলেগ বস প্ৰকাশ কৰা ত্ৰিনয়নৰ নেত্ৰত্ৰয়ে তোমালোকক বন্ধা কৰক ।)

এই কবিতাফাকিত শাস্ত্ৰ, শৃঙ্গাৰ আৰু বোজবাসেৰে পৰিপূৰ্ণ হোৱা ভগৱদ্বিয়ক ৰতি প্ৰকাশ হৈছে ।

[বিভিন্ন বসৰ সমাবেশে ভগৱান, শিবৰ প্ৰতি থকা ৰতি অভিযুক্ত কৰিছে বাবে পৰিপূৰ্ণ বসৰ একত্ৰ সমাবেশত হোৱা দেখা ইয়াত হোৱা নাই ।]

নাইবা—

ক্ষিপ্তোহস্তাৱলগ্নঃ প্ৰসভমভিত্তোহপাদদানোঃ শুকাস্ত্ৰঃ

গৃহ্নন্ কেশৱপাস্ত্ৰশ্চবৰ্ণনিপত্নিতো নেক্ষিতঃ সম্ভ্ৰমেণ

আলিঙ্গন্ যোহরধূতত্ৰিপূৰয়ুৱতিভিঃ সাশ্ৰৱনেত্ৰোৎপলাভিঃ ।

কামীৰাজাপৰাধঃ স দহতু দূৰিতং শাস্ত্ৰোৱো রঃ শৰায়িঃ ॥

(ত্ৰিপুৰাৰি শঙ্কৰ যি শৰায়িৰে প্ৰেমাগৰাধী কামী পুৰুষৰ দৰে ত্ৰিপুৰাশঙ্কৰৰ উৎপলাক্ষী স্কন্দবীৰসকল অক্ৰপূৰ্ণ নয়নে খেদি পঠিওৱাতো তেওঁলোকৰ হাতত ধৰে, দূৰলৈ পঠিওৱাতো বজ্ৰৰ অঞ্চলত ধৰেহি, আঁতৰাই দিলেও চুলিত ধৰেহি, গৌৰবত উলটি নাচালেও ভৰিত পৰেহি, ওচৰলৈ আহিবলৈ নিদিলেও আলিঙ্গন কৰিব খোজে—সেই শৰায়িৰে তোমালোক সকলোৰে পাপৰাশি নাশ কৰক ,

অন্ত বমণীৰ প্ৰণয়সক্ত নায়কেও নায়িকাই অভিমানত চকুলো টুকি খেদি পঠোৱাতো অস্থনয়ত হাতত ধৰে, দূৰ কৰি দিলেও কাপোৰৰ আঁচলত ধৰে, আঁতৰাই দিলেও কেশপাশ আকৰ্ষণ কৰে, নায়িকাই উলটি নাচালেও ভৰিত পৰে, ওচৰলৈ আহিবলৈ নিদিলেও বলেৰে আলিঙ্গন কৰিব খোজে ।)

এই কবিতাফাকিত ঘাইকৈ কবিৰ ভগৱদ্বিষয়ক ৰতি বা শিৱৰ প্ৰতি থকা কবিৰ অন্তৰৰ একান্ত ভক্তিভাৱ প্ৰকাশ হৈছে। ভগবদ্বিষয়ক সেই ৰতিৰ পৰিপোষক ৰূপে শম্ভুৰ ত্ৰিপুৰ বিনাশৰ প্ৰতি উৎসাহ ভাৱৰ সমাৱেশ কৰা হৈছে। কিন্তু উৎসাহ ভাৱ পৰিপোষণৰ অভাৱত বাৰ বসত পৰিণত হ'ব পৰা নাই আৰু সেইবাবে সি বস নহৈ ভাৱৰূপেই অৱস্থান কৰিছে। এই উৎসাহ ভাৱে অঙ্গৰূপে কৰুণ বস প্ৰকাশ হৈছে। 'কামী ইৱ' এই তুলনাত সেই কৰুণ বসৰে সামা-বিৱক্ষাবদাৰা আক্ষিপ্ত শৃঙ্গাৰ বস আক্ষিপ্ত হৈছে।

এই কৰুণ বসো শেষ আত্মাত্ম বিষয় নহয়, অৰ্থাৎ কৰুণতে বসৰ পৰ্য্যাবসান বা বিশ্ৰাম হোৱা নাই; সেইবাবে কৰুণো ভগদ্বিষয়ক ৰতিৰ অঙ্গ স্বৰূপেহে বিৰাজ কৰে। গতিকে কৰুণ আৰু শৃঙ্গাৰ দুয়োটা ভাৱেই ভগৱান মহাদেৱনিষ্ঠ উৎসাহ ভাৱেৰে পৰিপুষ্ট হৈ কবিনিষ্ঠ ভগদ্বিষয়ক ৰতিভাৱক অধিক ৰূপে আত্মাদযোগ্য কৰি তুলিছে, এই কাৰণে শৃঙ্গাৰ আৰু কৰুণ দুয়োটা ভাৱেই ভগদ্বিষয়ক ৰতিৰ অঙ্গৰূপে বিৰাজ কৰাত সহায়স্থান সম্ভৱপৰ হৈছে আৰু দোষ হোৱা নাই।

[কৰুণ আৰু শৃঙ্গাৰ পৰস্পৰ বিৰোধী। বিৰোধী বসৰ একত্ৰ সমাবেশ দোষাবহ, কিন্তু উক্ত কবিতাফাকিত পৰস্পৰ বিৰোধী কৰুণ আৰু শৃঙ্গাৰৰ সমাবেশ যে দোষৰূপে পৰিগণিত হোৱা নাই তাৰ কাৰণ কবিতাফাকিৰ প্ৰধান প্ৰতিপাদ্য বিষয় ভগদ্বিষয়ক কবিনিষ্ঠ ৰতি। সেই ৰতিভাৱৰ পৰিপোষক উৎসাহ ভাৱ। উৎসাহ অৰ্থাৎ বীৰ বসত পৰিণত হোৱা গৈ নাই। এনে অৱস্থাত বৰ্ণনীয় কৰুণ বস আৰু কৰুণৰ সাম্য বিৱক্ষাত আক্ষিপ্ত শৃঙ্গাৰ, দুয়োটা ৰতিৰে অঙ্গ হৈছে। এটা অঙ্গী আৰু ইটো অঙ্গ হোৱা নাই।]

ইয়াত এনে প্ৰশ্ন হয় যে বিভাৱ, অনুভাৱ সঞ্চাবী ভাৱসমূহক, সামূহিকভাৱে অৱলম্বন কৰি বস প্ৰকাশ হয়; বস পূৰ্ণ ঘন আনন্দ স্বৰূপ। [বস অখণ্ড, বিশ্বয় আৰু আনন্দ স্বৰূপ বুলি তৃতীয় পৰিচ্ছেদেত বহুলাই কোৱা হৈছে।] গতিকে, বসৰ স্বৰূপ যদি এয়ে হয়, তেনেহলে এবিধ বসৰ

অন্ত বিধ বসব সৈতে বিবোধ সম্ভৱ হয় কেনেকৈ ? একেটা বাক্যতে এবিধ বসব প্ৰকাশ আৰু অন্ত এবিধ বসব প্ৰৱেশ—এই দুয়োটা ক্ৰিয়া একে সময়তে হ'ব নোৱাৰে ; গতিকে কেনেকৈ এবিধ বসে অন্ত এবিধক তল পেলাই থোৱাটো জানো সম্ভৱপৰ ? আকৌ বসব অঙ্গাঙ্গী ভাৱে হ'ব নোৱাৰে, অৰ্থাৎ এটা বস অঙ্গী বা প্ৰধান আৰু আন এটা বস গৌণ বা তাৰ অঙ্গ হোৱাটোও সম্ভৱ নহয় ; কিয়নো এনেভাৱে সম্মিলিত দুয়োটা বসেই স্বয়ং সম্পূৰ্ণ আৰু স্বতন্ত্ৰভাৱে অৱস্থান কৰে ।

[কথাখিনিৰ তাৎপৰ্য্য এনে : বিভাৱ, অহুতাৱ আৰু সঞ্চাৰী ভাৱৰ সমগ্ৰতাৰ ওপৰতহে যি কোনো বসৰ নিষ্পত্তি হয়, গতিকে তাত অসম্পূৰ্ণতা বা অন্ত বিভাৱ অহুতাৱ আদিৰ প্ৰৱেশৰ সম্ভাৱনা অকণো নাই। আনহাতে বস আনন্দস্বৰূপ আৰু অক্ষণ্ড ; গতিকে তাতো বিবোধৰ সম্ভাৱনা নাই। খণ্ডিত বা অসম্পূৰ্ণতাহে বিবোধ দেখা যায়। ইয়াৰ বাহিৰে যি ঠাইত একেটা বৰ্ণনাতে দুটা বা ততোধিক বসৰ প্ৰকাশ যেন দেখা যায়, তাতো এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে যি সময়ত এবিধ বসৰ প্ৰাচুৰ্য্য হয়, সেই সময়ত সেই বসে সমগ্ৰভাৱে গোটেই বৰ্ণনাকে ব্যাপি থাকাত তাত অন্ত বসৰ অন্তপ্ৰৱেশ অসম্ভৱ। দুয়োটা ক্ৰিয়া যেতিয়া একে সময়তে নহয়, তেনেকৈ বিবোধ হয় কেনেকৈ ? ভূতপূৰ্ব্ব এটা বিষয়ৰ সৈতে বৰ্ত্তমানৰ এটা বিষয়ৰ বা বৰ্ত্তমানৰ এটা বিষয়ৰ সৈতে ভৱিষ্যতৰ এটা বিষয়ৰ বিবোধ ক'তো দেখা নাযায়। ইয়াৰ বাহিৰেও কোনো ঠাইত এটা বস প্ৰধান হৈ থাকিব আৰু ইটো বস তাৰ অঙ্গ হ'ব, এই কথাও ক'ব নোৱাৰি। দুটা স্বতন্ত্ৰ আৰু স্বয়ং সম্পূৰ্ণ বস্তুৰ ভিতৰত এটা ইটোৰ অঙ্গ হ'ব নোৱাৰে।

এটা শব্দৰ অন্ত এটা শব্দৰ অঙ্গ নহয়, হাত ভৰি আদিহে শব্দৰ অঙ্গ ।]

এই কথা সত্য। এই কাৰণেই প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে এই প্ৰসঙ্গত অপ্ৰধান বসক এক প্ৰকাৰ বিশিষ্ট বস বা সঞ্চাৰী বস আখ্যা দিছে ; কিয়নো তেওঁলোকৰ মতে এনে বস স্বতন্ত্ৰৰূপে আত্মদযোগ্য নহয়, নাইবা মুখ্য বসৰ দৰে পূৰ্ণৰূপে অভিব্যক্তিও (প্ৰকাশ্য) নহয়। নিজৰ সামগ্ৰীৰ-দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ হৈ কেৱল বসৰ ভাৱৰূপেহে অৱস্থান কৰে।

ইয়াকেই আমাৰ পিতামহৰ অনুজ পণ্ডিতাগণ্য কবি চণ্ডীদাসে খণ্ডবস বুলি কৈছে।

তেওঁ কৈছে—

“যি বস নিজৰ বিষয়ত প্ৰধান বা অঙ্গী হৈ বিবাজ
কৰিলেও অঙ্গ বসৰ অঙ্গ বা উপকাৰক হয়, নাইবা
বিৰোধী হলেও প্ৰকৃত বসৰ সৈতে সাম্য-বিরুদ্ধাৰ-
দ্বাৰা একত্ৰ সমাৱিষ্ট হয়, নাইবা বিৰোধী
নোহোৱাকৈও প্ৰকৃত বসৰ সৈতে মিলি যায়—এনে
অৱস্থাত যথার্থতে সমগ্ৰ বসৰ আশ্বাদ নোহোৱা
বাবে ইয়াক ‘খণ্ডবস’ বোলা হয়।”

আগেয়ে তৃতীয় পৰিচ্ছেদত আত্ম অৰ্থাৎ শৃঙ্গাৰ বসৰ কৰণ,
বীভৎস, ৰোদ্ৰ, বীৰ আৰু ভয়ানক বসৰ সৈতে বিৰোধ বুলি কোৱা হৈছে,
তেনেহ’লে সেই নীতি অনুসাৰে পৰস্পৰ বিৰোধী বীৰ আৰু শৃঙ্গাৰ বসৰ
কেনেকৈ একে ঠাইতে সমাৱেশ হ’ব পাৰে ?

কপোলে জ্ঞানক্যাঃ কৰিকলভদন্তুত্ৰাতিমুখি

স্ববশ্মেৰফাৰোদ্ভবপুলক রক্ত কমলম্।

মুহুঃ পশুচ্ছ ঘন বহ্ননিচৰসেনাকলকলং

জটাজুটগ্রন্থিঃ দ্ৰুচয়তি বধূণাং পৰিৱৃটঃ ॥

(বধূপতি ৰামচন্দ্ৰই জ্ঞানকৌৰ হাতী পোৱালিৰ ঠাঁতৰ দৰে বগা কপোলেৰে
শুশোভিত মুখপদ্মত কাম-বিকাৰ আৰু প্ৰেমৰ পুলক বাৰে বাৰে নিৰীক্ষণ কৰি
থাকোঁতেই ৰাক্ষসসেনাৰ কোলাহল শুনি নিজৰ জটাজুটৰ গাঁথি টানকৈ বাঁজিছে ।)

এনেকুৱা উদাহৰণত ছয়োটাৰ অৱস্থান কেনেকৈ সম্ভৱপৰ হৈছে ?
ইয়াৰ উত্তৰত কোৱা হৈছে ।

অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বসৰ পৰস্পৰ বিৰোধ আৰু অবিৰোধ তিনি প্ৰকাৰে
হয় । (১) ছয়োটা বসৰ আলম্বন একে হোৱা (২) ছয়োটা বসৰ
আশ্ৰয় একে হোৱা আৰু (৩) ছয়োটা বসৰ অভিযান্ত্ৰিক মাজত একো
ব্যৱধান নথকা—এই তিনি অৱস্থাত বসৰ বিৰোধ-অবিৰোধ নিৰ্ণয় হয় ।

ইয়াৰ ভিতৰত আলম্বন একে হ'লে বীৰ আৰু শৃঙ্গাৰ বসৰ বিৰোধ হয়। সেইদৰে একে আলম্বনত হাস্য, বৌদ্ৰ আৰু বীভৎস বসৰ সৈতে সম্ভোগ-শৃঙ্গাৰৰ বিৰোধ হয়। আলম্বন একে হ'লে বীৰ, কৰুণ, বৌদ্ৰ আদিৰ সৈতে বিশ্লেন্দ্ৰ শৃঙ্গাৰৰ বিৰোধ হয়। একে আলম্বন আৰু একে আশ্ৰয় হলে বীৰবস আৰু ভয়ানক বস পৰস্পৰ বিৰোধী হয়।

আনত্বৰ্য্য অৰ্থাৎ এটা বসৰ অভিব্যক্তিৰ অৱাৱহিত ভাৱে অন্য এটা বসৰ অভিব্যঞ্জনা হ'লে, নাইবা বিভাৱৰ ঐক্যত, শাস্ত্ৰ আৰু শৃঙ্গাৰ বস পৰস্পৰ বিৰোধী হয়।

উক্ত তিনিও প্ৰকাৰে বীৰ বসৰ অদ্ভুত আৰু বৌদ্ৰ বসৰ সৈতে বিৰোধ নহয়; শৃঙ্গাৰবসৰ অদ্ভুতৰ সৈতে বিৰোধ নহয়, ভয়ানক বসৰ বীভৎস বসৰ সৈতে বিৰোধ নহয়।

“কপোলে জ্ঞানক্যাঃ...” এই কবিতাফাকিত বীৰ বস আৰু শৃঙ্গাৰ বসৰ আলম্বন বেলেগ; গতিকে উক্ত দুই বসৰ পৰস্পৰ বিৰোধ হোৱা নাই। [বামাশ্ৰিত বীৰ বসৰ আলম্বন বাক্সসেনা আৰু বামনিষ্ঠ শৃঙ্গাৰ বসৰ আলম্বন জ্ঞানকো।]

সেইদৰেই নাযকনিষ্ঠৰূপে বীৰবসৰ বৰ্ণনাত আৰু প্ৰতিনায়ক নিষ্ঠ ভয়ানক বসৰ বৰ্ণনাত আশ্ৰয় ভিন্ন হোৱা বাবে পৰস্পৰৰ বিৰোধ নাই। উদাহৰণ উক্ত।

নাগানন্দ নাটকত শাস্ত্ৰ বসৰ আশ্ৰয়ভূত জীমূতবাহনৰ মলয়ৱতীৰ প্ৰতি অনুৰাগ বৰ্ণনা কৰাত শাস্ত্ৰ আৰু শৃঙ্গাৰৰ আশ্ৰয় একে হৈছে। কিন্তু মলয়ৱতীৰ গীত শুনি জীমূতবাহনে “কি মনোমোহা গীত, কি অনুপম বাদ্য” বুলি মনোগত আশ্চৰ্য্য ভাৱ প্ৰকাশ কৰাত শাস্ত্ৰ আৰু শৃঙ্গাৰ বসৰ মাজতে অদ্ভুত বসৰ প্ৰৱেশ ঘটিছে। সেই বাবে ছয়োবিধ বসৰ “নৈৰন্তৰ্য্য” বা অৱাৱহিততা হোৱা নাই [মাজত ব্যৱধান আছে]। সেই কাৰণেই শাস্ত্ৰ আৰু শৃঙ্গাৰৰ একত্ৰ সমাৱেশতো পৰস্পৰৰ বিৰোধ ঘটা নাই। এনেকৈয়ে অন্যান্য ঠাইতো বিৰোধ-অবিৰোধৰ কথা বুজিব লাগিব।

“পাণ্ডুৰ্দ্ধামং বদনম্—” ইত্যাদি উদাহৰণত পাণ্ডুতা আদি কৰুণ-
বিপ্ৰলম্ব গুণাবৰো অঙ্গ হয়, এই বাবে বিৰোধ নহয়।

অনুকাৰত অৰ্থাৎ অন্যৰ উক্তি আদিৰ পুনৰুক্তিকৰূপ

অনুকৰণত সকলোবোৰ দোষেই অদোষ হয়। ৩১

সকলোবোৰ দোষৰ অৰ্থ দুঃশ্ৰৱ ই আদি সকলে প্ৰকাৰ দোষ।

যেনে—

“এষ দুঃশ্চাৰনঃ নৌমী”ত্যাди জল্পতি কশ্চন।

(“এয়া মই দুঃশ্চাৰনক (ইন্দু) প্ৰণম কৰিছোঁ। এই বুলি কোনোৱে
কৈছে।)

ইয়াত ইন্দু অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা ‘দুঃশ্চাৰন’ শব্দত অশ্ৰয়িত্ব দোষ
হৈছে। [অভিধানত ইন্দুৰ পৰ্য্যায়বাচীকৰূপে দুঃশ্চাৰন শব্দৰ উল্লেখ আছে
যদিও, ইন্দু অৰ্থত দুঃশ্চাৰন শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়।]

অন্য দোষবিলাকো প্ৰয়োগৰ ভেটিতাবপৰা মনোযী-

সকলে অদোষ বা গুণ, নাইবা অনুভৱৰূপ অৰ্থাৎ

দোষ গুণ একো নহয় বুলি বুজি লব। ৩২

অনুভৱৰূপৰ অৰ্থ দোষো নহয় অথচ গুণো নহয়।

কবিৰাজ বিশ্বনাথকৃত সাহিত্যাদৰ্শণত দোষ নিকৰ্ণ নামৰ সপ্তম পৰিচ্ছেদ।

অষ্টম পাৰিচ্ছেদ

কাব্যত গুণ, গুণৰ স্বৰূপ আৰু উপযোগিতা :

এতিয়া কাব্যৰ গুণৰ কথা কোৱা হৈছে—

যিদৰে প্ৰাণীৰ শৰীৰৰ সাৰ বস্তু আত্মা, সেই
আত্মাৰ ধৰ্ম্ম শৌৰ্য্য-বীৰ্য্য-ঔদাৰ্য্য আদিক গুণ বোলা
হয়, সেইদৰে কাব্যৰ শৰীৰৰ সাৰবস্তু বসন্ত, ,
সেই বসন্তৰ ধৰ্ম্ম মাধুৰ্য্য ওজঃ আদিক গুণ
বোলা হয়। ১

এই কাৰিকাংশৰ ভাৱাৰ্থ এই : যিদৰে প্ৰাণীমাত্ৰৰে শৰীৰ
সংস্থানৰ ভিতৰত আত্মা অঙ্গী বা প্ৰধানৰূপে পৰিগণিত হয় আৰু
সেই প্ৰধানভূত আত্মাৰ উৎকৰ্ষৰ কাৰণ হেতুকে শৌৰ্য্য-ঔদাৰ্য্য
আদিক আত্মাৰ গুণ বোলা হয়, সেইদৰে কাব্যৰ শৰীৰ শব্দ আদিৰ
ভিতৰতো বসন্তই অঙ্গী বা প্ৰধান সংভূত বস্তু আৰু মাধুৰ্য্য, ওজঃ
আদি গুণবিলাক সেই বসন্তৰে স্বৰূপ-বিশেষৰ নিচিনা অৰ্থাৎ অসাধাৰণ
লক্ষণ বা ধৰ্ম্ম। এই গুণবিলাকে বসন্তবিজ্ঞক পদসমূহক কাব্য
নামেৰে অভিহিত হোৱাৰ যোগ্য কৰি কাব্যৰ অন্তৰ্গুণ বা উপকাৰ
সাধন কৰে; সেই বাবেই ইয়াক গুণ বোলা হয়। এই গুণবিলাক
কেনেকৈ কাব্যৰ আত্মা স্বৰূপ একমাত্ৰ বসন্তৰ ধৰ্ম্ম হয়, সেইটো আগেয়ে
প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে।

গুণৰ প্ৰকাৰ :

সেইবিলাক (এই বসন্তধৰ্ম্মৰূপ গুণ) তিনিপ্ৰকাৰ

(১) মাধুৰ্য্য, (২) ওজঃ আৰু (৩) প্ৰসাদ। ২

‘সেইবিলাক’—ইয়াৰ অৰ্থ গুণবিলাক।

মাধুৰ্য্য গুণ নিকৰ্ণ :

চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱময় অৰ্থাৎ য'ত অস্তবখন গলি
যোৱা যেন লাগে, তেনেকুৱা আত্মলাদ বা আনন্দকে
মাধুৰ্য্য বোলা হয় । ৩

কোনো কোনো সাহিত্যচাৰীয়ে (কাব্যপ্ৰকাশকাৰ মনুটভট্টই) যে
চিত্ত-দ্ৰুতিৰ (চিত্ত গলি যোৱাৰ) কাৰণকে মাধুৰ্য্য বুলি কৈছে, সেই
কথা যুক্তিযুক্ত নহয়, কাৰণ চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ অ'ত্মদানস্বৰূপ আত্মলাদৰ
লগত অভিন্ন অৰ্থাৎ আত্মদানস্বৰূপ আত্মলাদতকৈ চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ বেলেগ
বস্তু নহয়; গতিকে চিত্তৰ দ্ৰৱীভাৱ বস্তু হ'ব নোৱাৰে। চিত্ত-দ্ৰুতি
বা হৃদয়ৰ দ্ৰৱীভাৱৰ অৰ্থ হ'ল সন্দেহৰ চিত্ত বিগলিতৰ দৰে হোৱা।
সন্দেহৰ চিত্ত বিগলিত হয় বতি প্ৰভৃতিৰ (শোক, সম) স্বৰূপ সংবলিত
যি আনন্দৰ আবিৰ্ভাৱ, তাৰদ্বাৰা। সকলোৰে স্বভাৱসিদ্ধ বিষয়ৰ
মাজত গভীৰভাৱে প্ৰৱেশৰ অক্ষমতা বা কৰ্কশভাৱ, শোক আদিয়ে
জন্মোৱা চিত্তৰ পোৰণি, বিষয় আৰু ঠাঁই আদিয়ে উপস্থাপিত কৰা
বিক্ষেপ পৰিত্যাগৰদ্বাৰা।

মাধুৰ্য্য গুণৰ অভিব্যাক্তক্ষেত্ৰ

এই মাধুৰ্য্য, সন্তোষ-শৃঙ্গাৰ, কৰুণ, বিপ্ৰলম্ব-শৃঙ্গাৰ
আৰু শাস্ত বসন্ত ক্ৰমশঃ উত্তৰোত্তৰ অধিক ভাৱে
অভিযোজিত হয় । ৪

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত সন্তোষ আদি শব্দ উপলক্ষণ মাত্ৰ, গতিকে
সন্তোষাভাস আদিতো এই মাধুৰ্য্যগুণৰ অৱস্থিতি বুজিব লাগে।

মাধুৰ্য্য গুণ অভিযুক্তিৰ সাধন :

আগত থকা পঞ্চম বৰ্ণৰ সৈতে ট, ঠ, ড, ঢৰ বাহিৰে অষ্ট বৰ্গ্য বৰ্ণৰ
যোগত হোৱা সংযুক্ত বৰ্ণযুক্ত শব্দ, নাইবা লঘু ভাৱে উচ্চাৰিত বকাৰ
(বেফ্) আৰু গকাৰ যুক্ত শব্দৰ প্ৰয়োগেৰে কৰা সমাস নোহোৱা বা সৰু
সমাস থকা ৰচনাত মাধুৰ্য্য গুণ প্ৰকাশ হয়।

উদাহৰণ, যেনে—

অনঙ্গমঙ্গলভূরস্তদপাঙ্গস্তা ভঙ্গয়ঃ ।

জনয়ন্তি মুহূৰ্ণানামস্তাঃ সস্তাপসস্ততিম্ ॥

(অনঙ্গৰ মঙ্গলময় জন্মভূমি-স্বৰূপ, এই স্তম্ভবীৰ চকুৰ চাৰনিৰ ভঙ্গিমাই ঘূৰক প্ৰেমিকৰ অন্তৰত ধাবাবাহিকভাৱে সস্তাপ উৎপন্ন কৰে।)

সেইদৰে আন এটা উদাহৰণ, যেনে—মোৰ বচিত :

লতাকুঞ্জঃ গুঞ্জন্ মহদলিপুঞ্জঃ চপলয়ন্

সমালিঙ্গয়ঙ্গঃ দ্রুততবমনঙ্গ প্ৰৱলয়ন্ ।

মকম্বন্দং মন্দং দলিতমবরিন্দং তবলয়ন্

বজ্জোবৃন্দং বিন্দন্ কিৰতি মকবন্দং দিশি দিশি ॥

(এই যুগ্ম মন্দ বাতাহে মধুৰ গুঞ্জনত গত মন্ত্ৰম্ভবসমূহক চকল কৰি, বুৰক-বুৰতীৰ দেহ আলিঙ্গন কৰি, দ্ৰুততব মনত কামবৃত্তি প্ৰৱলভাৱে জগাই দি, ফুলি থকা পত্নমবোৰক কঁপাই আক তাৰ গুণক পৰাগবোৰ গাত মানি লৈ দশোদিশে মধুৰ মোৰভ বিতৰণ কৰিছে।)

ওজঃ গুণৰ স্বৰূপ আৰু ক্ষত্ৰ :

চিত্ৰৰ বিস্তাৰ ৰূপ দীপ্ত অৱস্থাৰ ওজঃ বোলা হয়।

বীৰ, বীভৎস আৰু বোদ্ভবসত ইয়াৰ ক্ৰমশঃ

উত্তৰোত্তৰ অধিকভাৱে অভিব্যক্তি ঘটে। ৬

[অৰ্থাৎ বীৰ বসতকৈ বী ভৎস বসত চিত্ৰৰ দীপ্ত ভাৱ বেছি, তাতোকৈ বোদ্ভবসত বেছি হয়।]

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত ‘অস্ত’ (ইয়াৰ) নামে ওজোগুণৰ। এই কাৰিকাতে প্ৰযুক্ত ‘বীৰ’ আদি শব্দ উপলক্ষণমাত্ৰ, গতিকে ইয়াৰদ্বাৰাই ‘বীৰাভাস’ আদিতো এই ওজোগুণৰ অৱস্থিতি বুজোৱা হৈছে।

গুণ: গুণ অভিযুক্তিৰ সাধন :

বৰ্গৰ প্ৰথম (ক, চ, ট, ত, প) আৰু তৃতীয় (গ, ঙ, ড, দ, ব) বৰ্ণৰ লগত সংযুক্ত হৈ থকা নিম্নৰ নিকট-পৰৱৰ্তী বৰ্ণ (প্ৰথম বৰ্ণৰ নিকট পৰৱৰ্তী বৰ্ণ খ, ছ, ঠ, থ, ফ আৰু তৃতীয় বৰ্ণৰ নিকট পৰৱৰ্তী বৰ্ণ ঘ, ঝ, ঢ, ধ, ভ), অন্তৰ্গত বৰ্ণৰ তলৰ পিনে, উপৰৰ পিনে বা ছয়োপিনে সংযুক্তভাৱে থকা বকাৰ, সংযুক্তই হক বা অসংযুক্তই হক ট, ঠ, ড, ঢ আৰু তালৰা শ তথা নৃকৃত্য য এইবিলাক বৰ্ণ সমাসবহুল (দাৰ্ঘ্য সমাস যুক্ত) বচনা আৰু ঔদ্ধাতাপূৰ্ণ পদযোজনাবদ্ধা। এই গুণোক্ত্য অভিযুক্তিত হয় । ৭

উদাহৰণ : যেনে -

“চক্ষুদ্বজ্জন্মিত” ইত্যাদি আগৈয়ে ষষ্ঠ পৰিচ্ছেত উদ্ধৃত পদ্যটো।

প্ৰসাদ গুণৰ স্বৰূপ আৰু ক্ষেত্ৰ :

শুকান খৰিত জুই তৎক্ষণাৎ বিয়পি পৰাৰ দৰে, যিটোৱে সজদয় লোকৰ অন্তৰত বিয়পি পৰে, তেনেকুৱা চিত্তৰ প্ৰসন্নতা বা নিৰ্মলতাক প্ৰসাদ বোলা হয় । ৮

এই প্ৰসাদ গুণ সকলো প্ৰকাৰ বস আৰু সকলো প্ৰকাৰ বচনাতে থাকে।

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত ‘ব্যাপ্পোতি’ (বিয়পে) শব্দৰ অৰ্থ আবিষ্কৰোতি অৰ্থাৎ স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰে।

প্ৰসাদ গুণৰ অভিযুক্তিৰ কাৰণ :

যি শব্দৰ শুনামাত্ৰে অৰ্থবোধ হয়, তেনেকুৱা শব্দ বোবেই প্ৰসাদগুণৰ অভিযুক্তক । ৯

উদাহৰণ, যেনে—

সূচীমুখেন সকুদেৱ কৃতব্ৰণন্তঃ

মুক্তাকলাপ লুঠসি স্তনয়োঃ প্ৰিয়ায়াঃ ।

বাণৈঃ স্বৰস্ত শতশো বিনিকৃতমৰ্ম্মা

স্বপ্নেহপি তাং কথমহং ন ৰিলোকয়ামি ?

(হেৰ মুক্তাহাৰ, এবাৰ মাত্ৰ বেজিৰে বিদ্ধাত ছিঁত হোৱাতে তই প্ৰিয়াৰ স্তনযুগলৰ মাজত লেটি লৈ পৰি থকাৰ সুবিদা পাইছ, কিন্তু হৃদয় শত শত বাৰ কামদেৱৰ শৰৰ আঘাতত থকা সৰকা হৈ পৰাতো মই সপোনতো তেওঁক দেখা নাপাওঁ কিয় ?)

আচাৰ্য্যসকলে এই গুণবিলাকক লাক্ষণিক অৰ্থতঃ শব্দৰ গুণ বুলি কয় :

আত্মাৰ ধৰ্ম্ম শৌৰ্য্য-ঔদাৰ্য্য আদিক যিদৰে শৰীৰত আৰোপ কৰি ঔপচাৰিক (গোণ) ভাৱে শৰীৰৰ গুণ বুলি কোৱা হয়, সেই দৰে বসৰ ধৰ্ম্ম মাধুৰ্য্য আদিক কাব্য-শৰাৰ শব্দত আৰোপ কৰি গোণ ভাৱে শব্দৰ গুণ বোলা হয়—এই কথাখিনি ইয়াৰ লগত সংযোগ কৰিব লাগে ।

প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিক আচাৰ্য্য বামন আদিয়ে যিবিলাক গুণৰ কথা কৈছে, তাৰে ভিতৰত শ্লেষ, সমাধি, ঔদাৰ্য্য আৰু প্ৰসাদ এই কেইটা শব্দগুণ ওজঃ গুণৰ ভিতৰতে পৰে ।

ইয়াত যে শ্লেষ আদি ওজঃৰ ভিতৰতে পৰে বুলি কোৱা হ’ল এই ওজঃ শব্দৰদ্বাৰা গোণ ভাৱে ওজঃ শব্দ-বাচ্য, শব্দার্থৰ (গাঢ় বন্ধকপ) ধৰ্ম্ম-বিশেষক কোৱা হৈছে । সেই আচাৰ্য্যসকলৰ স্বীকৃত গুণবিলাকৰ ভিতৰত শ্লেষ নামক শব্দগুণৰ লক্ষণ এয়ে যে, যি বচনাত বহুত পদকে এটা পদৰ দৰে শুনা যায়, বচনাৰ তেনেকুৱা গাঢ়তাই শ্লেষ ।

উদাহৰণ : যেনে—

উন্নজ্জলকুঞ্জৰেন্দ্ৰভাসাফালাম্বুবদ্ধোদ্ধতঃ

সৰ্ব্বাঃ পৰ্ব্বতকন্দৰোদবভূৱঃ কুৰ্ব্বন্ প্ৰতিধানিনীঃ ।

উচ্চৈকচ্চৰতি ধ্বনিঃ স্ফুটিপথোন্মাতী যথায়ং তথা

প্রায়ঃপ্ৰেছদসংখ্য শঙ্খধরলা ব্লেয়েয়মুদগচ্ছতি ॥

(নিবন্ধৰে ওপৰলৈ উঠি অহা ভীমকায় জলহন্তীয়ে লেঠাৰি নিছিগাকৈ বেগেৰে জলাঘাত কৰাৰদ্বাৰা বিকট হৈ উঠা, সমস্ত পৰ্কত গুহাৰ অভ্যন্তৰ ভাগ প্ৰতিধ্বনিত কৰি তোলা, এই কাণ ফটা শব্দ যিদৰে বিশাল হৈ উঠিছে, সেইদৰে ইফালে দিফালে ওপঙি ফুৰা অসংখ্য শঙ্খেৰে ধৰল হৈ উঠা সমুদ্ৰৰ বিকৃত জল বাশি উপচি পৰিছে ।)

ইয়াত প্ৰতীয়মান গাঢ়বন্ধৰূপ শ্লেষ, ৰচনাৰ গাঢ়তা ৰূপ ওজঃৰ বাহিৰে অন্য একো নাই, গাতিকে ওজোৰূপ গুণ শব্দ গুণৰ ভিতৰতে পৰে ।

সমাধি :

ৰচনাৰ আৰোহ-অৱৰোহৰ (উঠা নমাৰ) ক্ৰমেই সমাধি । আৰোহ মানে উৎকৰ্ষ বা ৰচনাৰ গাঢ়তা আৰু অৱৰোহ মানে অপকৰ্ষ বা ৰচনাৰ শিথিলতা, আৰু ক্ৰম মানে সামাজিকৰ হৃদয়ত বৈষম্য বা নীৰসতাৰ সঞ্চাৰ নোহোৱাকৈ বিন্ধাস অৰ্থাৎ উপস্থাপনা ।

উদাহৰণ ; যেনে—

“চঞ্চদভূজ্জশ্মিত” ইত্যাদি ; এই পত্ৰৰ প্ৰথম তিনি পাদত ক্ৰমশঃ ৰচনাৰ গাঢ়তা আছে আৰু চতুৰ্থ পাদত অপকৰ্ষ বা শিথিলতা ঘটিছে, অৱশ্যে তীব্ৰ প্ৰয়ত্ত্বৰদ্বাৰা উচ্চাৰণ কৰিবলগীয়া হৈছে হেতুক তাতে ওজস্বিতা আছে ।

ৰচনাৰ বিকটত্বই উদাৰতা নামৰ শব্দগুণ, বিকটৰ অৰ্থ হ’ল বাক্যত পদসমূহৰ নৃত্য ভাঙ্গিমাত সমাৱেশ ।

উদাহৰণ ; যেনে—

সুচৰণয়িনিৱিৱিষ্টৈন্ পুৰৈৰ্নৰ্ত্তকীনাং

ঋণিতি ৰণিতমাসৌস্তত্র চিত্ৰং কলং চ ।

(তাত নৰ্ত্তকীবিলাকৰ ধুনীয়া ভৰিত পিন্ধা নূপুৰবিলাকে কণু কুণ্ডলৈ বিচিত্ৰ আৰু স্নমধুৰ শব্দ কৰি আছিল ।)

তেওঁবিলাকৰ (বামন আদি আচাৰ্য্যাসকলৰ) মত অনুসৰি ইয়াত বসব অভিব্যক্তি নোহোৱাকৈয়ে কেৱল শব্দৰ গাঢ় সমাৱেশ থকাৰ কাৰণে ওজোশুণৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰা হৈছে ।

ওজঃ অৰ্থাৎ গাঢ়বদ্ধতাৰ লগত সন্মিলিতভাৱে থকা বদ্ধ-শৈথিলাই প্ৰসাদ নামৰ শব্দ শৃংগ ।

উদাহৰণ ; যেনে—

“যো যঃ শত্ৰুঃ ৰিভক্তি স্ৰভুজগুৰুদাংপাণ্ডুরীনাং চম্ভনাম্” ইত্যাদি পূৰ্ব্বোদ্ধৃত শ্লোক ।

সমাসহীন পদ বচনা মাধুৰ্য্যব্যঞ্জক বুলি আমি দেখুৱাই আহিছোঁ, তাৰদ্বাৰাই বামন আদি আলঙ্কাৰিকসকলে কোৱা পৃথকপদ-ৰূপ মাধুৰ্য্য স্বীকাৰ কৰিছে^১ । ১২

উদাহৰণ ; যেনে—

“শ্বাসান্ মুক্ৰতি” ইত্যাদি আগেয়ে উদ্ধৃত পদ্য ।

প্ৰাচীনসকলে উল্লেখ কৰা অৰ্থ-ব্যক্তি নামৰ শব্দ-শৃংগটো আমি কোৱা প্ৰসাদ নামৰ শৃংগৰ ভিতৰতে পৰে । কাৰণ, প্ৰাচীনসকলৰ মতে পদবিলাকে অনায়াসে অৰ্থবোধ কৰোৱাকে অৰ্থব্যক্তি বোলা হয় । ইয়াৰ উদাহৰণ সহজবোধ্য । ১৩

গ্ৰাম্যৰ দোষৰ পৰিহাৰেই কান্তি আৰু চুঃশ্ৰৱহ দোষৰ অভাৱেই স্নকুমাৰতা । ১৪

ওপৰৰ বাক্যৰ লগত আমিও ‘অঙ্গীকাৰ কৰিছোঁ,’ কথাষাৰ যোগ কৰিব লাগে। আগৰ কাৰিকাত প্ৰযুক্ত ‘অঙ্গীকৃতম্’ পদটিৰে বিভক্তি পৰিৱৰ্ত্তনবদ্ধাৰ ‘অঙ্গীকৃত’ এইদৰে এই কাৰিকাত অধ্যাহাৰ কৰি লগাব লাগে।

হালোৱা আদি অশিক্ষিত লোকে প্ৰয়োগ কৰা পদ পৰিহাৰ কৰি ৰচনা কৰা অলৌকিক শোভাশালিতকৈ কাস্তি বোলা হয়। ৰচনাৰ আপাক্ষ্য অৰ্থাৎ কঠোৰতাৰ অভাৱেই শূকুমাৰতা, কাস্তি আৰু শূকুমাৰতাৰ উদাহৰণে সুস্পষ্ট।

মাৰ্গৰ (ৰচনা ৰীতিৰ) অভেদ অৰ্থাৎ ৰচনাৰ আবস্তৰপৰা সমাপ্তিলৈকে একেৰূপক সমতা বোলা হয়। এই সমতা কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত দোষ ৰূপেহে প্ৰতীত হয়। যদি কোনো ঠাইত গুণ হয়, তেন্তে তাত সি ওপৰত কোৱা প্ৰাচীন অলঙ্কাৰ-শাস্ত্ৰ সন্মত গুণৰে যথাসম্ভৱ যি কোনো এটাৰ ভিতৰত পৰিব। ১৫

মধুৰ নাইবা বিকট, যি এটা ৰচনা-ৰীতিৰে ৰচনা আবস্ত কৰা হয়, সেইভাৱে সমাপ্তি কৰাকে মাৰ্গাভেদ বোলা হৈছে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত এই মাৰ্গাভেদ কাব্যৰ দোষ ;

যেনে—

অবূঢ়াঙ্গমৰূঢ়পাণিঞ্জঠৰাভোগং চ বিভদ্ৰপুঃ
পাবীপ্ৰঃ শিশুবেষ পাণিপুটকে সম্মাতু কিং তৱতা ।
উদ্যদ্বৰ্জ্জবগজ্জসিদ্ধবশত-প্ৰোদ্যমদানার্ণৱ
শ্ৰোতঃশোষণবোষণাং পুনৰিতঃ কল্লাগ্নিবল্লায়তে ॥

(যাৰ অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ পূৰ্ণ হৈ উঠা নাই, হাত, ভৰি, পেট আদি কোমল আৰু সৰু হৈ আছে, তেনেকুৱা দেহধাৰী নৱজাত এই সিংহ পোৱালিটো

হাতৰ মুঠিতে ধৰিলে নো কি হ'ব? ইয়াৰ ঋং দেখিলে যেতিয়া শত শত মদোদ্বাস্ত উদ্গুণ গজবাজৰ উচ্ছলিত মদসমুদ্ৰ শুকাই যাব, তেতিয়া প্ৰলয় কালৰ অগ্নিও ইমান ভয়ঙ্কৰ নহয় বুলি ধাৰণা হ'ব।)

[এই কবিতাকাকিৰ প্ৰথমার্ধৰ বৰ্ণনাৰ বিষয় এটা সিংহ শিল্প; কিন্তু কবিয়ে সমতা গুণ বন্ধাব বাবে প্ৰথমার্ধৰ বচনাও উৎকটবদ্ধৰ কৰিছে, সেইবাবে প্ৰতিকূলবৰ্ণতা দোষ ইয়াত ঘটিছে।]

দ্বিতীয়াৰ্ধৰ বৰ্ণনীয় বিষয় ভীষণ, সেইবাবে সেই অংশত স্নকুমাৰ গুণ নথকাটো গুণহে হৈছে। এনেকুৱা প্ৰসঙ্গৰ বাহিৰে আন প্ৰসঙ্গত যি মাৰ্গেৰে আৱস্ত কৰা হয়, সেই মাৰ্গতে শেষ কৰিলে যিগুণ প্ৰকাশ হয়, সেই গুণ মাধুৰ্য আৰু ওজঃ গুণৰ ভিতৰতে পৰিব।

[ললিতবদ্ধৰ বচনাৰ ক্ষেত্ৰত যদি প্ৰক্ৰান্ত মাৰ্গতে বচনাৰ সমাপ্তি হয়, তেনে সি মাধুৰ্য গুণৰ ভিতৰত হ'ব আৰু উচ্ছতবদ্ধৰ বচনাৰ ক্ষেত্ৰত এনে গুণ ওজঃ গুণৰূপে পৰিগণিত হ'ব।]

উদাহৰণ, যেনে—

“সতাকুঞ্জঃ” ইত্যাদি

অৰ্থ গুণৰ উক্ত গুণত্ৰয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ততা :

প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে ওজঃ, প্ৰসাদ, মাধুৰ্য্য, সৌকুমাৰ্য্য আৰু উদাৰতা নামৰ কেইটামান অৰ্থ গুণ স্বীকাৰ কৰিছে। কাব্যত এই গুণ কেইটাৰ অভাৱ হলেই অৰ্থাৎ এটা নহয় এটা গুণো যদি নাথাকে, তেতিয়া সি কাব্যৰ দোষস্বৰূপ হৈ পৰে। গতিকে এই বিলাকৰ অৱস্থানে কাব্যৰ দোষ স্বৰূপতা দূৰ কৰাৰ বাহিৰে অন্য একো উৎকৰ্ষ সাধন নকৰে। গতিকে এই গুণসমূহক দোষাত্মকৰ ভিতৰতে গণনা কৰা হৈছে। ১৬

অভিপ্রায়-গতিতাই গুণ : বিশেষণ পদবদ্ধাৰা বক্তাৰ অভিপ্রায় সূচনা কৰাই অভিপ্রায়-গতিতা। প্ৰসাদৰ অৰ্থ অৰ্থবৈমল্য, ক'তো অকণো হীন-দেটি নোহোৱাকৈ অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে কৰা স্বল্প প্ৰয়োগকে অৰ্থবৈমল্য বোলা হয়। মাধুৰ্য্যৰ অৰ্থ উক্তি-বৈচিত্ৰ্য ; বা বিশিষ্ট ভঙ্গীৰে প্ৰযুক্ত শব্দবদ্ধাৰা অৰ্থৰ উপস্থাপন। সৌকুমাৰ্য্যৰ অৰ্থ অপাক্ষা, কঠোৰ নোহোৱা, মৃদুভাৱে উপস্থাপন। উদাৰতাৰ অৰ্থ অগ্ৰাম্যতা বা পৰি-মাৰ্জিততা।

বামনোক্ত এই পাঁচোটা অৰ্থ গুণ ক্ৰমে অপূৰ্ণাৰ্থত্ব, অধিকপদত্ব, অনবীকৃতত্ব, অশ্লীলত্ব আৰু গ্ৰাম্যত্ব এই পাঁচবিধ দোষৰপৰা মুক্ত অৱস্থা বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। এইবিলাকৰ উদাহৰণ সূক্ষ্মপট।

প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলে বেলেগে গ্ৰহণ কৰা অৰ্থব্যক্তি নামৰ অৰ্থগুণক স্বাভাৱোক্তি অলঙ্কাৰৰ ভিতৰত আৰু 'কাস্তি' নামৰ অৰ্থগুণ বসধ্বনি বা গুণীভূত ব্যাঙ্গ্যৰদ্বাৰাই প্ৰকাশ হয় বুলি ধৰিব পাৰি। ১৭

• কাৰিকৰ অৰ্থবোধৰ বাবে 'অঙ্গীকৃতঃ' (স্বীকাৰ কৰা হৈছে) এই ক্ৰিয়াপদ যোগ দিব লাগিব।

বিষয়-বস্তুৰ সূক্ষ্মপটভাৱে উপস্থাপনেই প্ৰাচীন আচাৰ্য্য-সকলে স্বীকাৰ কৰা অৰ্থব্যক্তি নামৰ অৰ্থগুণ। দীপ্তবসতা বা স্পষ্টভাৱে বসৰ অভিব্যক্তিয়েই কাস্তি নামৰ অৰ্থ-গুণ। এইবিলাকৰ উদাহৰণো সহজে পোৱা যায়। ১৮

আকৌ প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে উল্লেখ কৰা গ্ৰেষ আৰু সমতা নামৰ অৰ্থগুণে আচলতে কোনো গুণ নহয়, বচনাৰ বৈচিত্ৰ্য বিশেষেই গ্ৰেষ আৰু দোষৰ অভাৱেই সমতা। য'ত ক্ৰম, কোটিল্য, অনুশ্বনহ আৰু উপপত্তিৰ যথোচিত মিলন হয়, সেই বচনাকে গ্ৰেষ বোলা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত ক্ৰম বুলি ক্ৰিয়া পৰম্পৰাক বুজোৱা হৈছে। বিদগ্ধ লোকৰ কৌশলেই কোটিল্য, অপ্ৰসিদ্ধ বিষয়ৰ বৰ্ণনা নকৰাই অনুশ্বনহ। পতিয়ন নিয়াব পৰাকৈ যুক্তিৰ উপস্থাপন কৰাকে প্ৰতিপত্তি বোলা হয়।

এই সকলোবোৰ বিষয়ৰ সন্মিলনত প্ৰকাশ হোৱা বৈচিত্ৰ্যৰ বাহিৰে গ্ৰেষ শূকীয়া আন একো তথ্য নহয়। কিয়নো এইবিলাকে বসৰ অনন্ত-সাধাৰণ একো উপকাৰ সাধন কৰিব নোৱাৰে।

গ্ৰেষৰ উদাহৰণ, যেনে—

“দৃষ্টিকাসন সংস্থিতে প্ৰিয়তমে……”

এই কবিতাকাকিৰ দৰ্শন, চকু মুদাই ধৰা আদি কাৰ্য্যত, ক্ৰমে জোষ্ঠা আৰু কনিষ্ঠা নায়িকাৰ চুম্বন আৰু চকু মুদাই ধৰাৰদ্বাৰা অনুবৰ্জনত কোটিল্য, বৰ্ণনীয় বিষয় লোক প্ৰসিদ্ধ হোৱা বাবে অনুশ্বনহ, ‘একেখন আসনতে বহি থকা’, ‘পিছফালৰপৰা ওচৰ চপা’, ‘চকু মুদাই ধৰা’, ‘ডিঙিটো অলপ বেঁকা কৰি চোৱা’ আদি প্ৰতিপাদক কাৰ্য্যৰ সমাৱেশ হৈছে। এনে বৰ্ণনাৰ দ্বাৰা বাচ্য বিষয়ৰ গ্ৰহণৰ বাবেই সহৃদয় সামাজিকৰ মন ব্যগ্ৰ হৈ থাকে বাবে বস গ্ৰহণত বাধাৰ সৃষ্টি হয়, গতিকে ইয়াক গুণ বুলিব নোৱাৰি।

আবস্তৰপৰা শেষলৈকে একে প্ৰকাৰৰ প্ৰকৃতি-প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বৰ্ণনীয় বস্তুৰ বিষমতা পৰিহাৰ কৰাকে সমতা বোলা হয়। গতিকে সমতা ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা দোষৰ অভাৱৰ বাহিৰে আন একো নহয়। ইয়াৰ উদাহৰণ নুস্পষ্ট।

সেইদৰেই অৰ্থগুণৰূপে স্বীকাৰ কৰা সমাধিও
স্বকীয়া গুণ নহয়। ১১

সমাধিৰ অৰ্থ অযোনি আৰু অশ্ৰুচ্ছায়াযোনি—এই দুবিধ অৰ্থৰ
দৰ্শন।

[অযোনি=শাস্ত্ৰ-প্ৰসিদ্ধ বা পৰম্পৰা প্ৰসিদ্ধ অৰ্থ নহয়, কবি প্ৰতিভা-কল্পিত
অৰ্থ। অশ্ৰুচ্ছায়াযোনি=শাস্ত্ৰ-প্ৰসিদ্ধ বা লোক-প্ৰসিদ্ধ অৰ্থৰ দ্বাৰা অৱলম্বনত
কবি-প্ৰতিভা-কল্পিত অৰ্থ।]

হুয়োটাৰে ক্ৰমে উদাহৰণ যেনে—

সন্তোমুণ্ডিতমন্ত্ৰহুণচিবুকপ্ৰস্পন্ধিনাবঙ্গকম্।

(এই মাত্ৰ দাড়ি খুৰাই উঠা মন্ত্ৰপানত মন্ত্ৰ হুণৰ পুত্ৰবিৰ দৰে বঙা চকলা
টেঙাটো।)

অশ্ৰুচ্ছায়াযোনিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

নিজনয়ন-প্ৰতিৱিষ্মৈবমুনি বহুশঃ প্ৰতাবিতা কাপি।

নীলোৎপলেহপি স্মৃশতি কৰমৰ্পয়িতুং কুসুমলারী ॥

০(ফুল তুলিবলৈ যোৱা কোনো কমল-নয়নাৰ নিজৰ নয়নৰ প্ৰতিবিম্ব পানীত
জ্বলিকি উঠাত বৰকৈ বিস্মিত হৈ ভাবি-চিন্তিছে সেই স্তম্ভৰীয়ে নীলোৎপলত
হাত দিছিল।)

নীলোৎপলৰ সৈতে নয়নৰ তুলনা কাৰ্য্য কবিক্ৰমতত্ত্ব প্ৰসিদ্ধ ;
সেই প্ৰসিদ্ধ বিষয়কে কবিতাফাকিত বিশেষ ভঙ্গিমাৰে চিন্তত আহ্লাদ
জন্মাব পৰাকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে মাত্ৰ। বসৰ বিশেষ উপকাৰ সাধন
নকৰাত ইয়াক গুণ বুলিব নোৱাৰি। এই বৰ্ণনা কাব্য শৰীৰৰ পুষ্টি
সাধনতে পৰ্য্যবসিত।

[বিধনাধৰ মতে বস কাব্যৰ আত্মাশ্ৰুপ আৰু বসৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰা বিষয়সমূহেই গুণ। উক্ত উদাহৰণ দুটাত প্ৰকাশ হোৱা সমাধি গুণে কাব্য শৰীৰবহে ক্ৰিষ্ণ উপকাৰ সাধন কৰিছে, আত্মাশ্ৰুপ বসৰ কাব্য চাপিত পৰা নাই। সেইবাবে গুণো নহয়।]

ইয়াৰ বাহিৰে অন্যান্য আলঙ্কাৰিকসকলে উল্লেখ কৰা বিবিধপ্ৰকাৰৰ ওজঃ গুণো প্ৰকৃততে গুণৰ লেখত নপৰে।

যেনে—‘চন্দ’ এই একোটা পদেৰে প্ৰকাশ হ’ব পৰা অৰ্থকে কোনো ঠাইত “অত্ৰৈৰ্নয়নসমুখজ্যোতিঃ” (অত্ৰিৰ নয়নৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা জ্যোতি) এই বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰাত বাক্য ৰচনা, কোনো ঠাইত আকৌ “নিদাঞ্চশীতল-হিমকালোক্ষ-সুকুমাৰ-শৰীৰায়য়বা” (গ্ৰীষ্মকালত শীতল আৰু শীত কালত উষ্ণ হৈ থকা সুকুমাৰাঙ্গী ৰমণী) এইদৰে এটা বাক্যেৰে প্ৰকাশ হোৱা অৰ্থকে “বৰৱৰ্ণিনী” বুলি একোটা পদেৰেই প্ৰকাশ কৰাত পদাৰ্থ ৰচনা হয়।

[এটা পদৰ সলনি এটা বাক্য আৰু এটা বাক্যৰ সলনি এটা পদৰ প্ৰয়োগত ক্ৰমে বাক্য-ৰচনা ৰূপ ওজঃ আৰু পদাৰ্থ-ৰচনা ৰূপ ওজঃ প্ৰকাশ হয় ; সেইদৰে একে অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে এটা বাক্যৰ সলনি বহুত বাক্য ব্যৱহাৰত ব্যাসৰূপ ওজঃ আৰু বহুত বাক্যৰ সলনি এটা বাক্যৰ ব্যৱহাৰত সমাসৰূপ ওজঃ প্ৰকাশ হয় বুলি কোনো কোনো প্ৰাচীন আচাৰ্যাই কয়।]

আকৌ কোনো কোনো ঠাইত একোটা বাক্যেৰে প্ৰকাশ হোৱা অৰ্থকে অলপ বিশেষকৰ সমাবেশেৰে বহুত বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰিলে ব্যাস (বিস্তৃত) হয়। কোনো কোনো ঠাইত বহুত বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা বিষয় একোটা এটামাত্ৰ বাক্যেৰে প্ৰকাশ কৰাত সমাস (সংক্ষেপ) হয়।

এইবিলাক গুণৰূপে পৰিগণিত হোৱা উচিত নহয় ; কিয়নো প্ৰকৃততে

এনে বৰ্ণনাই কাব্যৰ বৈচিত্ৰ্য্যাহে সম্পাদন কৰে, বসব একো উপকাৰ সাধন নকৰে।

সেই বাবে সুকীয়া অৰ্থগুণ আক নাই। ২০

ওপৰত উক্ত যুক্তি প্ৰদৰ্শনৰদ্বাৰা (বামন আদি প্ৰাচীন আচাৰ্য্য-সকলে ব্যাখ্যা কৰা) ওজঃ প্ৰভৃতি অৰ্থগুণৰ সুকীয়া স্বীকৃতিৰ প্ৰয়োজন নাই।

কবিতাজ্ঞ বিশ্বনাথকৃত সাহিত্যদৰ্পণত গুণৰ বিচাৰ
নামৰ অষ্টম পৰিচ্ছেদ।

নবম পৰিচ্ছেদ

বীতি নিৰূপণ :

“উৎকৰ্ষহেতৱঃ প্ৰোক্তা গুণালঙ্কাৰবীতয়ঃ”—এই কাব্যতত্ত্বৰ উল্লেখ-
ক্ৰম অনুসৰি গুণৰ পাচত অলঙ্কাৰৰ কথাহে ক’ব লাগিছিল যদিও,
অলঙ্কাৰ নিৰূপণত বক্তব্য বহুত বেছি হোৱাৰ কাৰণে তাক পাচলৈ
বাখি, প্ৰথমে এতিয়া বীতিৰ কথাহে কোৱা হৈছে।

প্ৰাণীৰ শৰীৰত অঙ্গ সন্নিবেশৰ দৰে কাব্যত উপযুক্ত
ঠাইত বিশেষ পদ-সন্নিবেশ বা যোজনাহে বীতি।
এই বীতিয়ে বসৰ উপকাৰ সাধন বা বসাবিভাষিত
সহায় কৰে। ১

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত “বসাদীনাম্”—(বস আদি) পদৰ অৰ্থ শকাৰ্থৰূপ
শৰীৰবিশিষ্ট কাব্যৰ আত্মাশব্দৰূপ বস, ভাৱ আদি।

সেই বীতি চাৰিবিধ—(১) বৈদৰ্ভী, (২) গোড়ী,
(৩) পাঞ্চালী আৰু (৪) লাটী। ২

বৈদৰ্ভী বীতি নিৰূপণ :

তাৰে ভিতৰত (৫) মাধুৰ্য্য গুণৰাজ্যক বৰ্ণৰ সমাবেশত
সুললিত, সমাসহীন বা অলপ সমাসবিশিষ্ট ৰচনাক
বৈদৰ্ভী বীতি বোলা হয়। ৩

উদাহৰণ যেনে—“অনঙ্গমঙ্গলভূৱঃ” ইত্যাদি।

আচাৰ্য্য কল্পটৰ মতে বৈদৰ্ভী বীতিৰ লক্ষণ :

আচাৰ্য্য কল্পটে কয় “সমাসহীন নাইবা অতি কম সমাস থকা পদ

প্ৰয়োগ কৰা, শ্লেষ আদি দহবিধ গুণযুক্ত, দ্বিতীয় বৰ্গৰ ('চ' বৰ্গৰ) বৰ্ণ বেছিকৈ থকা, অল্প প্ৰাণ বৰ্ণৰ যোগত ৰচিত মনোৰম ৰচনাই বৈদৰ্ভী ৰীতি ”

ইয়াত উল্লিখিত দহবিধ গুণ মানে কব্ৰটে কোৱা, শ্লেষ আদি দহ বিধ গুণ ।

গোড়ী ৰীতি-নিকপণ :

ওজোগুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সমাৱেশত সমাস বহুল,
আড়ম্বৰপূৰ্ণ ৰচনাৰ নাম গোড়ী ৰীতি । ৩

উদাহৰণ যেনে—

“চঞ্চদ্ভুজপ্ৰমিত” - ইত্যাদি ।

আচাৰ্য্য পুৰুষোত্তমৰ মতে গোড়ীৰীতি :

আলঙ্কাৰিক পুৰুষোত্তম কয়, “সমাসবহুল, মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ বেছিকৈ থকা, অল্পপ্ৰাস অলঙ্কাৰৰ মহিমাৰে গান্ধীয়াপূৰ্ণ বাক্যৰ সংখ্যা কম থকা, ৰচনাই গোড়ী ৰীতি ।”

পাঞ্চালী ৰীতি নিকপণ :

হুযোবিধ ৰীতি অৰ্থাৎ বৈদৰ্ভী আৰু গোড়ী ৰীতিৰ
উপযোগী মাধুৰ্য্য আৰু ওজঃ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ বাহিৰে
আন বৰ্ণৰদ্বাৰা (অৰ্থাৎ প্ৰসাদ গুণব্যঞ্জক বৰ্ণ)
ৰচিত, য’ত পাঁচোটো বা ছটা পদৰ সমাসতকৈ
বেছি পদৰ সমাসবদ্ধ পদ নাথাকে তেনেকুৱা,
ৰচনাৰীতিক পাঞ্চালী ৰীতি বোলা হয় । ৫

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত “হুয়োঃ” (হুবিধৰ) মানে বৈদৰ্ভী আৰু গোড়ী
এই দুবিধ ৰীতি ।

উদাহৰণ ; যেনে—

মধুৰয়া মধুবোধিতমাধৱীমধুসমৃদ্ধিসমেধিতমেধয়া ।

মধুকৰাজনয়া মুহুৰ্দ্ধনদধনিভূতা নিভূতাক্ষবমুজ্জগে ॥

(বসন্ত কালত বিকসিত বাসন্তী লতাৰ মকৰন্দ সম্পদেৰে যাব স্বৰমাধুৰ্য্য বাঢ়ি উঠিছে, তেনেকুৱা মদগুঞ্জনশালিনী, মধুবকগী, মধুকৰবধুৰে অব্যক্ত মধুৰ শব্দেৰে গুঞ্জন কৰি আছিল ।)

ভোজবাজৰ মতে পাঞ্চালী বীতি :

এই বিষয়ে ভোজবাজে কয়,—“য’ত পাঁচোটো বা ছ’টাতকৈ বেছি পদৰ সৈমস্ত পদ নাথাকে তেনেকুৱা ওজঃ আৰু কান্তিগুণসম্পন্ন, মাধুৰ্য্যব্যঞ্জক বৰ্ণৰ সুললিত ৰচনাকে কবিসকলে পাঞ্চালী বীতি বোলে ।”

লাটী বীতি নিকপণ :

য’ত বৈদৰ্ভী আৰু পাঞ্চালী এই দুয়োবিধ বীতিৰে
বিশেষত্ব থাকে, সেই বীতিৰ নাম লাটী । ৬

উদাহৰণ : যেনে—

অয়মুদয়তি মুদ্ৰাভঞ্জনঃ পদ্মিনীনা

মুদয়গিৰিৱনালীবালমন্দাবপুষ্পম্ ।

ৱিৰহবিধুবকোকম্ববদ্ধুৰ্ৰিভিন্দন্

কুপিতকপিকপোলক্ৰোড়তাব্ৰস্তমাংসি ॥

(পদ্মসমূহ বিকশিত কৰি তোলাঁতা, উদয়াচল পৰ্বতৰ বন বীথিকাৰ নৱ প্ৰস্তুটিত মন্দাব (পাৰিজাত) পুষ্পস্বৰূপ, বিৰহবিধুৰ চাকৈ-চকোৱাযোৰৰ বন্ধু, ঋং উঠা বান্দৰৰ গাল ছখনৰ দৰে বঙা বেলিটো অন্ধকাৰ ফালি ওলাই আহিছে ।)

লাটী বীতিৰ বিষয়ে মতাস্থৰ :

এই বিষয়ে কোনো কোনো আলঙ্কাৰিকে কয়—“কোমল শব্দৰ সমাসযুক্ত পদৰদ্বাৰা মনোহৰ হৈ উঠা, সংযুক্ত বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ বেছি নথকা, বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ উপযোগী বিশেষণ পদ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বিষয়টো বৰণীয় কৰি প্ৰকাশ কৰা বীতিয়ে লাটী।”

আন কিছুমান আলঙ্কাৰিকে কয়,—

“উদ্ধতবন্ধ বা ওজস্বী বচনাই গোড়ী বীতি, ললিতবন্ধ বা মনোহৰ বচনাই বৈদৰ্ভী, মিশ্ৰবন্ধ অৰ্থাৎ মিশ্ৰিত বচনাই পাঞ্চালী আৰু মৃদুবন্ধ বা কোমল পদৰ বচনাই লাটী বীতি।”

অৱশ্যে বক্তা, বাচ্য আদিৰ বিশেষত্বৰ ওচৰিত্য

অমুসৰি বীতি প্ৰয়োগৰ ব্যতিক্ৰমো হয়। ৭

কাৰিকাত প্ৰযুক্ত ‘বক্তাদি’—এই আদি শব্দৰদ্বাৰা বৃত্তি আৰু বৰ্ণকো (অক্ষৰ) বুলি বুজোৱা হৈছে।

তাৰে ভিতৰত বক্তাৰ ওচৰিত্য অমুসৰি বীতি প্ৰয়োগৰ ব্যতিক্ৰম ; যেনে—

মহায়ন্তাৰ্ণৱাস্তঃপ্লুতকুহৰচপদ্মম্ভবধানধীৰঃ

কোণাঘাতেমু গৰ্জ্জৎ প্ৰলয়ঘনঘটাত্মোশ্বসংঘট্টচণ্ডঃ।

কৃষ্ণাক্ৰোধাশ্ৰদুতঃ কুককুলনিধনোৎপাতনিৰ্ঘাতৱাতঃ

কেনাস্মৎসিংহনাদপ্ৰতিবসিতসখো হৃন্দুভিস্তাড়িতোহয়ম্ ॥

(মছনৰ কাৰণে বিশুদ্ধ হোৱা সমুদ্ৰৰ পানীৰে গুহাবিলাক ভৰি উঠা, চকলভায়ে ঘূৰি থকা মন্দৰ পৰ্বতৰ বৰ্ষণ শব্দৰ দৰে গৰ্জাৰ, বাদনদণ্ডৰ আঘাতত প্ৰলয়কালীন মেঘবোৰৰ পৰস্পৰ সজ্জৰত হোৱা গৰ্জনৰ দৰে প্ৰচণ্ড ভ্ৰোণালীৰ

ক্ৰোধে আগ-জাননী দিয়া, কুকুল বিনাশৰ নৃত্যনা ৰূপে সজ্যাটিত অমঙ্গলীয়া চেষ্টাৰ্ণ ধুমুহাৰ নিচিনা আৰু ঘোৰ সিংহনাদৰ প্ৰতিধ্বনিৰ দৰে ভয়ঙ্কৰ এই ছন্দুভি কোনে বজাইছে ?)

ইয়াত বৰ্ণনীয় বিষয়টো ক্ৰোধ আদি কোনো দীপ্তবসৰ অভিযাজ্ঞক নোহোৱা সত্বেও বক্তাজন ভীমসেন হোৱাৰ কাৰণে বক্তাৰ উপযোগী ভাৱে ওজস্বী ৰচনা, বৃত্তি আৰু বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

বাচ্যৰ উপযোগী ভাৱে কৰা ৰীতি-ব্যতিক্ৰম পূৰ্বে উদ্ধৃত “মূৰ্ছয়াধুয়মান”—ইত্যাদি পদ্যত দেখা যায়। এই পদ্যত বৰ্ণনীয় বিষয়টো তাণ্ডৰ হোৱাৰ কাৰণে তদনুসৰি উদ্ধৃত ৰচনাৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

প্ৰবন্ধৰ ঠিকিত্য অনুসৰি ৰচনাৰ ব্যতিক্ৰম কৰা হয় ; যেনে—নাটক আদিত বোদ্ধবসৰ ক্ষেত্ৰতো অভিনয়ৰ প্ৰতিকূল হোৱাৰ কাৰণে দীঘলীয়া সমাস আদিৰ প্ৰয়োগ পৰিহাৰ কৰা হয়।

সেইদৰে আখ্যায়িকাত শৃঙ্গাৰ বসৰ ক্ষেত্ৰতো কোমল বৰ্ণ আদিৰ প্ৰয়োগ নহ'ব পাৰে। কথা প্ৰবন্ধত বোদ্ধ বসৰ ক্ষেত্ৰতো অত্যন্ত উদ্ধৃত বৰ্ণ আদিৰ প্ৰয়োগ কৰা নহয়। এইদৰে অগ্ৰাণ্ণ প্ৰবন্ধতো প্ৰবন্ধৰ উপযোগী ভাৱে ৰচনা বা ৰীতি প্ৰয়োগৰ ব্যতিক্ৰম যে হয় সেইটো পাঠকে নিজে বুজিব পাৰিব।

কবিৰাজ বিশ্বনাথকৃত সাহিত্যদৰ্পণত ৰীতি নিৰূপণ

নামৰ নবম পৰিচ্ছেদ সমাপ্ত ॥৯॥

দশম পৰিচ্ছেদ

এতিয়া ক্ৰম অনুসাৰে অলঙ্কাৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

কাব্যৰ অতিশয় সৌন্দৰ্য্যবৰ্দ্ধক, বস আদিৰ
উপকাৰক, শব্দ আৰু অৰ্থৰ অস্থিৰ ধৰ্ম্মই (মানৱ
শৰীৰৰ) কেয়ূৰ আদি অলঙ্কাৰৰ দৰে কাব্যৰ
অলঙ্কাৰ ! ১

যেনেকৈ কেয়ূৰ-কুণ্ডল আদি পৰিধান কৰিলে সেইবিলাকে মানৱ
শৰীৰৰ শোভা বঢ়াই শৰীৰী বা আত্মাৰ উপকাৰ সাধন কৰে, ঠিক
সেইদৰেই অনুপ্ৰাস, উপমা আদি যিবিলাকে কাব্যৰ শৰীৰ স্বৰূপ শব্দ
আৰু অৰ্থৰ শোভা বঢ়াই কাব্যৰ আত্মা-স্বৰূপ বসৰ উপকাৰ সাধন
কৰে, তাকে অলঙ্কাৰ বোলা হয়।

অস্থিৰ ধৰ্ম্ম কথাষাৰৰ অৰ্থ হৈছে. কাব্যত গুণৰ যেনে একান্ত
অপৰিহাৰ্গতা, অলঙ্কাৰৰ স্থিতি তেনে আৱশ্যকীয় নহয়।

শব্দ আৰু অৰ্থৰ ভিতৰত শব্দৰ জ্ঞানেই প্ৰথমে হয় ; গতিকে
শব্দালঙ্কাৰৰ বিষয়ে প্ৰথমে ক'ব লাগে। কিন্তু 'পুনৰুক্তৱদাভাস'
অলঙ্কাৰ শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ দুয়ো পৰ্য্যায়তে পৰে যদিও প্ৰাচীন
আচাৰ্য্যসকলে এইবিধ অলঙ্কাৰক শব্দালঙ্কাৰ ৰূপেহে গণ্য কৰিছে,
সেই বাবে আমিও পোন প্ৰথমে সেই পুনৰুক্তৱদাভাস অলঙ্কাৰৰ
কথাকে কওঁ।

যি অৰ্থৰ আপাত দৃষ্টিত (ওপৰে ওপৰে) পুনৰুক্তি
যেন দেখা যায়, সেয়ে পুনৰুক্তৱদাভাস অলঙ্কাৰ।

এই অলঙ্কাৰ, দেখাত একে অৰ্থ যেন দেখা ভিন্ন
শব্দৰ প্ৰয়োগৰপৰা হয়। ২

উদাহৰণ ; যেনে—

ভুজ্জকুণ্ডলীবাক্ত-শশি-শুভ্ৰাংশুশীতগু :

জগন্তাপি সদাপাযাদৰ্যাচেতোহবঃ শিরঃ ॥

(কুণ্ডলী পকাই থকা সাপ আৰু কৰ্পূৰদৰে শুভ্ৰ কিৰণৰ চন্দ্ৰবৰ্ষাৰা
প্ৰকাশিত মনোহৰ শিৱই জগৎখনকে সদায় আপদৰপৰা বৰ্কা কৰক।)

ওপৰে ওপৰে চালে এই কবিতাফাকিত থকা ‘ভুজ্জ’ আৰু ‘কুণ্ডলী’
দুয়োটা শব্দৰে অৰ্থ সাপ, ‘শশী’ ‘শুভ্ৰাংশু’ আৰু ‘শীতগু’ এই তিনিওটা
শব্দৰে অৰ্থ চন্দ্ৰ ৰূপে প্ৰতিভাত হোৱাত পুনৰুক্ত হোৱা যেন লাগে,
কিন্তু পৰ্য্যালোচনা কৰিলে শেষত ‘ভুজ্জৰূপ কুণ্ডল আছে যাৰ, তেওঁ
ভুজ্জ-কুণ্ডলী’ এনেকুৱা অশ্ল অৰ্থৰ প্ৰতীতি হয়। ‘শশি-শুভ্ৰাংশু শীতগুৰ’
অৰ্থ হয়, ‘কৰ্পূৰৰ দৰে শুভ্ৰবৰ্ণৰ চন্দ্ৰ’; গতিকে পুনৰুক্ত নহ’ল।

পাযাদৰ্যাৎ ইয়াত ক্ৰিয়াগত পুনৰুক্তৱ্যভাৱ অলঙ্কাৰ, কিয়নো
‘পাযাৎ’ পদৰ শেষলৈ ‘অপাযাৎ’ ৰূপেহে বোধ হয়।

[কাৰিকাত ‘ভিন্নাকাৰশব্দগ’ বুলি কেৱল শব্দৰ কথাই কোৱা নাই; ক্ৰিয়া
বাচক পদো তাত সামৰি লোৱা হৈছে। সেটৰাবে “অপাযাৎ অব্যাৎ” ইয়াতো
উক্ত অলঙ্কাৰ হৈছে।

শব্দৰ আকাৰ একে হৈ অৰ্থ বেলেগ হ’লে যমক অলঙ্কাৰ হ’ব।]

‘ভুজ্জ’ আৰু ‘কুণ্ডলী’ এই শব্দ দুটাৰ ভিতৰত কেৱল ভুজ্জ
শব্দটোহে সলনি কৰিব পাৰি, অৰ্থাৎ সেই শব্দটোৰ সলনি সেই অৰ্থ
বাচক অশ্ল শব্দ দিলেও অলঙ্কাৰ থাকিব। ‘হবঃ’ আৰু ‘শিরঃ’ এই শব্দ
দুটাৰ ভিতৰত কেৱল ‘শিরঃ’ শব্দৰ সলনিহে সেই অৰ্থবাচক অশ্ল শব্দ
দিব পাৰি। ‘শশী’ আৰু ‘শুভ্ৰাংশু’ এই দুটা শব্দৰ দুয়োটাৰে সলনি
কৰিব পাৰি।

‘ভাতি সদান-ভ্যাগঃ’ এই বাক্যৰ ‘দান’ আৰু ‘ভ্যাগ’ এই শব্দ দুটাৰ এটাবো সাল-সলনি কৰিব নোৱাৰি, অৰ্থাৎ শব্দৰ সাল-সলনি ঘটালে উক্ত অলঙ্কাৰ ভাঙ নাথাকে। গতিকে শব্দৰ পৰিবৃত্তিসহস্ৰ আৰু পৰিবৃত্তি অসহস্ৰ দুয়োটা অৱস্থা থকা বাবে পুনৰুক্তৱদাতাস উত্তমালঙ্কাৰ।

[শব্দালঙ্কাৰত শব্দৰ সলনি কৰিব নোৱাৰি, অৰ্থালঙ্কাৰত প্ৰত্যেক শব্দৰ সলনি উদ্ভৰ্ব-বাচক অন্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ ভিত্তি এয়ে। পুনৰুক্তৱদাতাস অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণসমূহৰ কিছুমানত প্ৰত্যেক শব্দৰ ঠাইত উদ্ভৰ্ববাচক অন্ত শব্দ দিব পাৰি, কিছুমানত নোৱাৰি। গতিকে ইয়াত শব্দালঙ্কাৰৰ স্বতাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ স্বতাৰ দুয়োটা থকা বাবে উত্তমালঙ্কাৰ বোলা হৈছে।]

অমুপ্ৰাস :

স্বৰৰ বৈষম্য সত্ত্বেও শব্দৰ (ব্যঞ্জনৰ) যি সাম্য,
সেয়ে অমুপ্ৰাস অলঙ্কাৰ। ৩

কেৱল স্বৰবৰ্ণৰ সাদৃশ্যত কোনো বৈচিত্ৰ্য নাই, সেইবাবে এনে সাদৃশ্যক অমুপ্ৰাসৰ ক্ষেত্ৰত গণনা কৰা হোৱা নাই।

“বস আদিৰ অমুকুলে প্ৰকৃষ্টৰূপে ওচৰা-উচৰিকৈ শ্ৰাস বা স্থাপন কৰা হয়”—এই ব্যুৎপত্তিবৰণবাই ইয়াৰ নাম অমুপ্ৰাস বখা হৈছে।

[গতিকে যি বসত যেনে বৰ্ষৰ সমাবেশ বসৰ পৰিপোষক হয়, সেই বসত তেনে বৰ্ষাটিত অমুপ্ৰাসহে প্ৰযোজ্য।]

ছেকামুপ্ৰাস :

ব্যঞ্জন-বৰ্ণসমূহৰ অনেক প্ৰকাৰে এবাৰ হোৱা
সাদৃশ্যই ছেক। ৪

ছেক মানে ছেকামুপ্ৰাস। অনেক প্ৰকাৰে অৰ্থাৎ স্বৰূপ আৰু

ক্রমত। ‘বস’ আৰু ‘সব’ এই শব্দ দুটাৰ ভিতৰত ব্যঞ্জনব সাদৃশ্য আছে যদিও ছয়োটাৰে বৰ্ণঘটনাৰ ক্রম বেলেগ, সেই কাৰণে এই শব্দ দুটাত ছেকানুপ্রাস অলঙ্কাৰ নহয়। ইয়াৰ উদাহৰণ যোৰ পিডুদেৱৰ বচনাৰপৰা—

আদায় বকুলগন্ধানক্ষীকূৰ্বন্ পদে পদে ভ্রমবান্ ।

অয়মেতি মন্দ-মন্দং কাৰেবী-ৱাৰিপাৱনঃ পৱনঃ ॥

(বকুলৰ গোন্ধ বোকাচাত বাহিৰলৈ পদে পদে ভোমোৰাবোৰক আকৃষ্ট কৰি, এয়া কাৰেবী নৈৰ পানীৰে পৱিত্ৰ মলয় পৰন যুহু-মন্দ গতিৰে বলিৰ লাগিছে।)

এই কবিতাফাঁকি ‘গন্ধ’ ‘অন্ধ’ এই দুই পদত সংযুক্ত বৰ্ণৰ, ‘কাৰেবী’ ‘বাৰি’ এই দুই পদত অসংযুক্ত বৰ্ণৰ আৰু ‘পাৱন’ ‘পৱন’ এই দুই পদত বহুত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ এবাৰকৈ আৱৃতি দেখা যায়।

ছেক মানে বিদগ্ধ পণ্ডিত, তেওঁলোকে প্ৰয়োগ কৰা বাবে এই অনুপ্রাসক ছেকানুপ্রাস বোলা হয়।

বৃত্তানুপ্রাস :

য’ত অনেক ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ একে প্ৰকাৰে অৰ্থাৎ স্বৰূপত
সমানতা নাইবা অনেক ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ অনেকবাৰ
অৰ্থাৎ স্বৰূপত আৰু ক্রমত আৱৃতি, নাইবা এটা
ব্যঞ্জনৰ এবাৰ বা বহুবাৰ আৱৃতি দেখা যায়;
সেয়ে বৃত্তানুপ্রাস।

একথা = একেপ্ৰকাৰে অৰ্থাৎ স্বৰূপত সমানতা, ক্রমত নহয়।
অনেকথা = অনেকবাৰ, অৰ্থ স্বৰূপ আৰু ক্রম দুয়োপ্ৰকাৰে। কাৰিকৰ
সকল শব্দৰ অৰ্থ এবাৰ, কিন্তু অপি শব্দ ধকাত এবাৰতকৈ বেছিও হ’ব
পাবে, গতিকে এবাৰ বা বহুবাৰ।

উদাহৰণ ; যেনে—

উদীলনমধুগঙ্ঘলুকমধুপৰ্যাধূতচূতাদ্ধুব-
ক্ৰীড়ংকোকিলকাকলীকলকলৈকদঙ্গীৰ্ণকৰ্ণজ্বাঃ ।
নীয়ন্তে পথিকৈঃ কথং কথমপি ধ্যানাৱধানক্ষণ-
প্ৰাপ্তপ্ৰাণসমা সমাগমবসোল্লাসৈবমী ৱাসবাঃ ॥

(এই বসন্ত কালত প্ৰচুৰ পৰিমাণে ওলোৱা পুল-মধুৰ সৌৰভ-লুৰ ভোমোবা-
বিলাকে কঁপাই থকা আমৰ মুকুলত ক্ৰীড়াবত কোকিলকুলৰ কল-কাকলী,
প্ৰিয়তমাৰ চিন্তা কৰি মনতে প্ৰিয়-মিলনৰ কল্পনাৰ আনন্দত নিমগ্ন হৈ থকা
বিবহী পথিকসকলৰ কাণত কষ্টদায়ক হৈছে আৰু তেওঁলোকে সেই যন্ত্ৰণাত
কোনোমতেহে এই দিনবোৰ পাৰ কৰিছে ।)

এই কবিতাফাকিব “বসোল্লাসৈবমী”—ইয়াত ৰ আৰু স এই
আখৰ দুটাৰ এবাৰ আবৃত্তি হৈছে, কিন্তু একে ক্ৰমেৰে হোৱা নাই ।
[‘বস’ ‘সব’ হোৱাত আবৃত্তি হৈছে কিন্তু বৰ্ণক্ৰম বক্ষা হোৱা নাই ।]

দ্বিতীয় পাদত ‘ক’ আৰু ‘ল’ আখৰ দুটাৰ কেবাবাৰো আবৃত্তি
হৈছে আৰু একে ক্ৰমেৰে হৈছে । প্ৰথম পাদত ‘ম’কাৰৰ এবাৰ
আবৃত্তি আৰু ‘ধ’কাৰৰ বহুবাৰ আবৃত্তি হৈছে ।

বসপ্ৰকাশক বিশেষ বচনা প্ৰণালীকে বৃত্তি বোলা হয়, সেই
বসপ্ৰকাশক বৃত্তিৰ অনুকূলে উৎকৰ্ষতা সাধনৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰা হয়
বাবে এই অনুপ্ৰাসক বৃত্তানুপ্ৰাস বোলা হয় ।

ভ্ৰাতৃানুপ্ৰাস :

তালু-দন্ত আদি একে স্থানত উচ্চাৰিত হৈ আবৃত্ত
হোৱা ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ সাদৃশ্যকে ভ্ৰাতৃানুপ্ৰাস অলঙ্কাৰ
বোলে । ৬

উদাহৰণ ; যেনে—

দৃশ্য দৰ্শন মনসিঙ্গ জীৱয়ন্তি দৃশ্যেৰ যাঃ ।

বিকপাক্ষস্ত জয়িনীস্তাঃ স্তমো ৰামলোচনাঃ ॥

(নয়নৰ দৃষ্টিৰে দৃষ্ট কৰা মদনক যিসকলে নয়নৰ দৃষ্টিৰেই জীয়াই তোলে, বিকপাক্ষবিজয়িনী সেই হৃদয়বীৰ্য্যক মই স্তুতি কৰোঁ ।)

[বিকপাক্ষ শিৱৰ লগাটো নয়নৰ দৃষ্টিত মদন ভগ্ন হৈছিল ; কিন্তু হৃদয়বীৰ্য্য কটাক্ষাবলোকনত অনন্তৰ আৰিভাৱ হয় । গতিকে তেওঁলোকে বিকপাক্ষক জয় কৰিছে ।]

এই কবিতাফাকিত ‘জীৱয়ন্তি’ ‘যাঃ’ আৰু ‘জয়িনীঃ’ এই তিনিটা শব্দত থকা ‘জকাৰ’ আৰু ‘যকাৰ’ৰ একে ঠাই তালুৰপৰা উচ্চাৰণ হোৱাত ঋতি-সাদৃশ্য আছে আৰু সেইবাবে ইয়াত ঋতানুপ্ৰাস হৈছে । এনেকৈ দন্ত্য, কণ্ঠ্য আদি বৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰতো ঋতানুপ্ৰাসৰ উদাহৰণ বিচাৰিবলগীয়া ।

এই অনুপ্ৰাস সহৃদয়সকলৰ অতি ঋতিমধুৰ বাবে ইয়াক ঋতানুপ্ৰাস বোলা হয় ।

অন্ত্যানুপ্ৰাস :

প্ৰথম স্বৰবৰ্ণৰ সৈতে ব্যঞ্জনৰ যথাস্থ (ঠিক একেৰূপে) আৱৃতি হ’লে, তাকে অন্ত্যানুপ্ৰাস বোলা হয় । এনে আৱৃতি প্ৰায়ে পদ নাইবা পাদৰ শেষত হয়, সেই কাৰণে ইয়াৰ নাম অন্ত্যানুপ্ৰাস । ৭

যথাস্থৰ অৰ্থ হ’ল যথাস্থৰ অনুস্বাৰ, বিসৰ্গ, স্বৰ আৰু সংযুক্তাক্ষৰ-বিশিষ্ট বৰ্ণসমষ্টিৰ আৱৃতি । এই অনুপ্ৰাস প্ৰায়ে পাদৰ অন্তত বা পদৰ অন্তত প্ৰযোজ্য । পাদান্তত থকা অন্ত্যানুপ্ৰাসৰ উদাহৰণ মোৰ বচনাবপৰা ; যেনে—

কেশঃ কাশস্তরকরিকাসঃ কায়ঃ প্রকটিত কবভরিলাসঃ ।

চক্ষুর্দক্ষরবার্টককল্পং ত্যজ্জতি ন চেতঃ কামমনল্পম্ ॥

[চুলি কছবা ফুল যেন হৈছে, দেহা কবভৰ (যনিবদ্ধৰ পৰা কেঞা আঙুলিলৈকে) বঁকা হৈ পৰিছে, চকু পোৰা কড়ি যেন হৈ পৰিছে ; তথাপি মনৰপৰা কামনা দূৰ হোৱা নাই ।]

পদান্ত অন্ত্যাহুপ্রাসৰ উদাহৰণ, যেনে—

“মন্দং হসন্তঃ পুলকং রহন্তঃ” ইত্যাদি ।

লাটানুপ্রাস :

কেৱল তাৎপৰ্য্যাত প্ৰভেদ হৈ শব্দ আৰু অৰ্থৰ

পুনৰুক্তি হ'লে, লাটানুপ্রাস হয় ।

উদাহৰণ, যেনে—

শ্বেৰবাজীৱনয়নে নয়নে কিং নিমীলিতে ।

পশু নিৰ্জিতকন্দৰ্পং কন্দৰ্পরশগং প্রিয়ম্ ॥

(বিকসিত পদ্মলোচনা স্নানুৰী, চকুযুৰি তুমি কিয় মুদিছা ? কপত কন্দৰ্পকো চেৰপেলায়ো কন্দৰ্পৰ বশীকৃত হোৱা প্ৰিয়লৈ চোৱা ।)

এই উদাহৰণত “নয়নে” আৰু “কন্দৰ্প কন্দৰ্প” শব্দৰ বিভক্তি একে নহয় । বিভক্তিৰ পুনৰুক্তি নোহোৱা সত্ত্বেও প্ৰাতিপাদিক অংশই প্ৰকাশ কৰা ধাত্মিকৰূপ মুখ্য অৰ্থ ছয়ো ঠাইতে একে ; গতিকে লাটানুপ্রাস হৈছে ।

কিন্তু “নয়নে তন্ত্ৰৈৱ নয়নে” এই উদাহৰণত লাটানুপ্রাস নহয়, কিয়নো দ্বিতীয় নয়ন শব্দই শৌভাগ্যাশালী আদি বিশিষ্ট নয়নৰূপ অৰ্থ বুজাইছে ; গতিকে ছয়োটা নয়ন শব্দৰ তাৎপৰ্য্যার্থ বেলেগ ।

নাইবা—

যস্য ন সন্নিধে দয়িতা দরদহনতুহিনদীধিতিস্তস্য ।

যস্য চ সন্নিধে দয়িতা দরদহনতুহিনদীধিতিস্তস্য ॥

(যাব ওচৰত প্ৰিয়তমা নাই, তেওঁৰ প্ৰতি হিমবন্ধি চন্দ্ৰও দাবানল স্বৰূপ ; যাব ওচৰত প্ৰিয়তমা আছে, তেওঁৰ পক্ষে দাবানলো হিমবন্ধি চন্দ্ৰতুল্য হৈ পৰে ।)

এই উদাহৰণত অনেক পদৰ পুনৰুক্তি হৈছে ,
গতিকে লাটামুপ্ৰাস । এই অমুপ্ৰাসৰ প্ৰয়োগ
প্ৰায়ে লাটসকলৰ (শুবসিক বা লাট দেশবাসী)
প্ৰিয় বাবে ইয়াক লাটামুপ্ৰাস বোলা হয় ।
গতিকে অমুপ্ৰাস পাঁচ প্ৰকাৰ । ৯

ছেকামুপ্ৰাস, বৃত্তামুপ্ৰাস, শ্ৰুতামুপ্ৰাস, অন্ত্যামুপ্ৰায়, আৰু
লাটামুপ্ৰাস ।

যমক :

যদি বাচ্য অৰ্থ থাকে, আৰু যদি ভিন্ন অৰ্থ সমন্বিত
স্বৰেৰে সৈতে ব্যঞ্জন বৰ্ণ সংহতিৰ একে ক্ৰমেৰেই
আবৃত্তি হয়, তেতিয়া হ'লে তাক যমক বোলা
হয় । ১০

ইয়াত দুয়োটা পদেই কেতিয়াবা সমার্থক আৰু কেতিয়াবা নিবৰ্থক হ'ব
পাৰে । কেতিয়াবা দুয়োটাৰে এটা সাৰ্থক আৰু আনটো নিবৰ্থক হ'ব
পাৰে । সেই কাৰণে কোৱা হৈছে—‘যদি অৰ্থ থাকে’ । ‘একে ক্ৰমেৰেই’
বুলি ইয়াকে বুজোৱা হৈছে যে ‘দমো মোদ’ ইত্যাদি ইয়াৰ উদাহৰণ নহয় ।
পাদ্ব, পাদাৰ্দ্ধ আৰু প্লোকৰ আবৃত্তিবদ্ধাৰা যমক হয় আৰু পাদ
আদিৰ আবৃত্তিবো বহুত প্ৰকাৰ আছে, গতিকে যমকৰ বহুতো প্ৰকাৰ
আছে । কেৱল দিগ্, দৰ্শনৰ কাৰণে উদাহৰণ, যেনে—

নরপলাশ-পলাশরনং পুংঃ স্মৃৎপবাগ-পবাগত-পঙ্কজম্ ।

মৃদুলতান্ত-লতান্তমলোকয়ং স স্মৃভিঃ স্মৃভিঃ স্মনোভবৈঃ ॥

(নতুনকৈ পাতধৰা পলাশ গছেৰে বমক জমক হৈ পৰা, বিকসিত পত্ৰমৰ পৰাগেৰে পৰিব্যাণ্ড, ফুলৰ সৌৰভেৰে আমোদিত, কোমল লভাবে মনোহৰ হৈ পৰা বসন্তকাল ত্ৰীকৃষ্ণই সম্মুখত দেখিলে) ।

ইয়াত ‘পলাশ পলাশ’ অংশত পদৰ আবৃত্তি হৈছে । ‘স্মৃভিঃ স্মৃভিঃ’ অংশত দুয়োটা পদেই সাৰ্থক (অর্থ যুক্ত) । ‘লতান্ত লতান্ত’ অংশত প্ৰথম ভাগ নিবৰ্থক । ‘পবাগ পবাগ’ত দ্বিতীয় ভাগ নিবৰ্থক । এই দৰেই অন্ত ঠাইবপৰাও উদাহৰণ দি দেখুৱাব পাৰি ।

“যমকাদিত ড় আক ল-ব, ব আক র-ব, আক সেইদৰেই ল আক ব-ব প্ৰভেদ নাই ।” এই নীতিৰ ফলত “ভুঙ্কলতাং জড়তাং বলাঞ্জনঃ”—

এই বাক্যত যমকৰ হানি হোৱা নাই ।

বক্ৰোক্তি :

এজনে এটা অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা এটা বাক্য আন এজনে যদি শ্লেষ অথবা কাকুৰ সহায়ত আন অৰ্থত সঙ্গতি লগাই বুজে, তেতিয়া তাক বক্ৰোক্তি বোলে । (শ্লেষ আৰু কাকুৰ) ফলত ই ছই প্ৰকাৰৰ ১১১

ছই প্ৰকাৰৰ অৰ্থাৎ শ্লেষৰক্ৰোক্তি আৰু কাকুৰক্ৰোক্তি ।

ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

কে যুয়ং স্থল এৱ সস্প্ৰতি ৱয়ং প্ৰোৱো বিশেষাশ্ৰয়ঃ
কিং ক্ৰাতে ৱিহগঃ স ৱা ফণিপতিৰ্যত্ৰাস্তি স্প্ৰো হবিঃ ।
ৱামা যুয়মহো বিড়ম্বনিক কৌদৃক্ স্মৰো ৱৰ্ত্ততে
যেনাস্মাস্থ ৱিৱেকশ্চমনসঃ পুংস্ৱেৱ যোষিদ্ভ্রমঃ ॥

[প্ৰশ্নোত্তৰ ৰূপে কবিতাকাকি বৰ্ণিত। প্ৰশ্নকৰ্ত্তা বক্তাই কোৱা কথাৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থতকৈ স্বকীয়া অৰ্থ কৰি জ্বোতাই উত্তৰ দিছে। গতিকে বক্তাৰ কেউকাকি কথাবে ছটাকৈ অৰ্থ হৈছে—প্ৰথম বক্তাৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ, দ্বিতীয় জ্বোতাৰ কল্পিত অৰ্থ। তাৰনিত প্ৰথমে বক্তাৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ দি তাৰ লগতে জ্বোতাৰ কল্পিত অৰ্থ দিয়া হৈছে।]

(“তোমালোক কোন ? তোমালোক পানীত (কে)।”

“আমি এতিয়া বামতেই আছোঁ।”

“যোৱা প্ৰশ্নটো ব্যক্তিবিশেষৰ বিষয়ে ; প্ৰশ্নটো (বি) চবাই আৰু (শেষ) অনন্ত নাগৰ বিষয়ে)”

“চবাইয়ে কথা কয়নে, নে হাবিৰ শব্দা অনন্ত নাগেই কৈছে।”

“তোমালোক বেকাহে ; তোমালোক (বামা) বয়নী।”

“হে বিড়ম্বনিক, আপোনাৰ কেনেকুৱা কাম-পীড়া হৈছে যে বিবেচনা হীনভাৱে আপুনি আমাৰ নিচিনা পুৰুষসকলকে ভ্ৰী বুলি ভ্ৰম কৰিছে।)

ইয়াত বিশেষপদৰ ‘বিঃ’ মানে পক্ষী ‘শেষ’ অৰ্থাৎ নাগ এই দুটা অৰ্থ হোৱাত সৰল প্লেব হৈছে। আন আন ঠাইত কিন্তু অভঙ্গ প্লেবপৰাই দুটা অৰ্থ ওলাইছে।

কালে কোকিলবাচালে সহকাৰমনোহৰে।

কৃতাগসঃ পৰিত্যাগান্তস্তাশ্চেভো ন দৃশ্যতে ॥

(যি কালত কুলিয়ে মাতে, যি কাল আমগছৰ শোভাবে স্তম্ভৰ, সেইকালত ঘোৰী নায়ক জনক পৰিত্যাগ কৰি তেওঁৰ (নায়িকাৰ) মনত দুখ হোৱা নাইনে।)

ইয়াত কোনো এগৰাকী সখীয়ে নিবেদ অৰ্থত নঞ প্ৰয়োগ কৰিলে। আন এগৰাকীয়ে কাকুৰ সহায়ত ‘নিশ্চয় দুখ হৈছে’ (দুখ হোৱা নাই নে।) এনে বিধি অৰ্থত তাৰ প্ৰয়োগ কৰিলে।

ভাষাংশ :

যি ক্ষেত্ৰত একেখিনি শব্দেৰেই দুটা বা অত্যধিক

ভাষাৰ বাক্য বচিও হয়, তাতে ভাষাসম নামৰ
অলংকাৰ হয়। ১২

উদাহৰণ মোৰ বচনাৰপৰা ; যেনে—

মঞ্জুলমণিমঞ্জীৰে কলগম্ভীৰে বিহাৰসৰসীতীৰে।

স্নিগ্ধাসানি কেলিকীৰে ! ধীৰে চ গন্ধসাবসমীৰে ॥

(হে সখী ; মণিপূৰ্ব গম্ভীৰ শিঙন আৰু খেলাৰ সামগ্ৰী পোহনীয়া ভাটৌৰ
শব্দেৰে সুখৰিত হৈ থকা বিহাৰ সৰোবৰৰ পাৰত মলয়াবতাহ বলিৰ দাপিছে। জুমি
কিয় বিবাগিনী হৈছা।)

এই শ্লোকটো সংস্কৃত, প্রাকৃত, শৌৰসেনী, প্রাচ্যা, আরন্তী, নাগৰ
আৰু অপভ্রংশ ভাষাত একে ৰূপতে থাকিব।

‘সৰসং কইণ কবম।’ ইত্যাদিত কিন্তু ‘সৰসং’ পদটো সংস্কৃত আৰু
প্রাকৃতত একে যদিও সমগ্র বাক্য জুৰি সাদৃশ্য নাই কাৰণে বৈচিত্ৰ্যৰ
অভাৱত ই অলংকাৰ হোৱা নাই।

শ্লেষ :

শ্লিষ্ট পদৰদ্বাৰা অনেকাৰ্থৰ বোধনকে শ্লেষ বোলা
হয়। র্ণ, প্রত্যয়, লিঙ্গ, সুবস্তু আৰু তিঙন্ত
দুই প্ৰকাৰ প্ৰকৃতি আৰু (সুবস্তু আৰু তিঙন্ত
ভেদে) দুই প্ৰকাৰ পদ বিভক্তি, বচন আৰু ভাষাৰ
শ্লেষ অনুযায়ী শ্লেষ অলংকাৰ আঠ প্ৰকাৰৰ। ১৩

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰতিকূলতায়ুগপাতে হি ব্ৰিধৌ ব্ৰিফলত্বেমেতি বহুসাধনতা।

অৱলম্বনায় দিনভৰ্ত্তুৰভূম পতিমৃতঃ কৰসহস্ৰমপি ॥

(দ্বিধি (অথবা বিধু অৰ্থাৎ চক্ৰ) প্ৰতিকূল অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হ'লে বহু উপায়ে

নিফল হয়। পৰিব ধৰা (অন্ত যাৰ খোজা) স্থৰ্য্যৰ সহস্র কৰো (বন্ধি অথবা হাত) ভেঁৰ অঘলখন হ'ব নোৱাৰিলে।)

ইয়াত 'বিধো' পদত বিধু (চন্দ্ৰ) আৰু বিধি (বিধাতা) শব্দৰ উ-কাৰ আৰু ই-কাৰ ছয়োটাই ঔ-কাৰৰ ৰূপ জোৱাত গ্ৰেষ হৈছে।

কিৰণা হৰিণাঙ্কশ্চ দক্ষিণশ্চ সমীৰণঃ।

কাস্তোঃসঙ্গজুযাঃ নুনং সৰ্ব্ব এৱ সুধাকিৰঃ ॥

(চন্দ্ৰৰ কিৰণসমূহ আৰু মলয়া বতাহ—এই আটাইবিলাকেই নিশ্চয় শ্ৰিয়ৰ বা শ্ৰিয়ৰ সঙ্গত থকাসকলৰ কাৰণে সুধাবৰ্ষণকাৰী। [সুধা কিৰঃ=সুধা বৰ্ষণকাৰী])

ইয়াত 'সুধাকিৰঃ' পদত কিপ্ আৰু ক-প্ৰত্যয়ৰ গ্ৰেষ। (কিৰণৰ ক্ষেত্ৰত ছটিয়াই দিয়া অৰ্থত ক ধাতুৰ পিচত কিপ্ আৰু মলয়াৰ ক্ষেত্ৰত ক ধাতুৰ পিচত ক প্ৰত্যয়)। তত্পৰি ইয়াত বহুবচন আৰু একবচন দুইটাৰে একেকপ হোৱাত বচন গ্ৰেষো হৈছে। (কিৰণৰ ক্ষেত্ৰত কিপ্ প্ৰত্যয়াস্ত সুধাকিৰ প্ৰথমৰ পদ বহুবচনত। মলয়াৰ ক্ষেত্ৰত ক প্ৰত্যয়াস্ত সুধাকিৰ পদ প্ৰথমৰ একবচনত।)

ৱিকসন্নৈৱনীলাভে তথা উদ্যাঃ স্তনদয়ী।

উন্ন দস্তাঃ সদামোদং লসন্তবলহাৰিণী ॥

(কৃশালীৰ ৱিকসিত নীলোৎপলৰ দৰে মনোমোহা চকল চকুবিৰে আৰু মনোমোহা কম্পমান স্তনযুগলে তোমাক সন্মায় আনন্দ দিয়ক।)

ইয়াত ক্লীৱলিঙ্গ আৰু ক্লীলিঙ্গৰ গ্ৰেষ আৰু বচন গ্ৰেষো হৈছে। [হাৰিণী ক্লীৱলিঙ্গৰ দ্বিবচন আৰু ক্লীলিঙ্গৰ একবচন, আকৌ সেই পদত আৰু 'দস্তাঃ' পদতো একবচন আৰু দ্বিবচন হৈছে।]

অয়ং সৰ্বাণি শাস্ত্ৰানি হৃদি জ্ঞেয় চ বক্ষ্যতি।

সামৰ্থ্যকৃদমিত্ৰাণাং মিত্ৰাণাং চ নৃপাশ্ৰয়ঃ ॥

(মিত্ৰৰ সামৰ্থ্য বোগাৰ্ণতা আৰু শত্ৰুৰ সামৰ্থ্য নাশকৰ্যোতা এই বাক্যপুঞ্জই সকলো শাস্ত্ৰ ক্ষয়ৰত ধাৰণ কৰিব আৰু পণ্ডিতবৰ্গৰ আগত ক'ব ।)

ইয়াত 'বক্ষ্যতি' পদত (ভাব বৰ আৰু ক'ব অৰ্থত) বহু ধাতু আৰু বচ্ ধাতুৰ শ্লেষ আৰু 'সামৰ্থ্যকৃৎ' পদত (সামৰ্থ্য কাটিব আৰু সামৰ্থ্য সৃষ্টি কৰিব অৰ্থত) কৃৎ আৰু কৃ ধাতুৰ শ্লেষবহাৰা প্ৰকৃতি শ্লেষ হৈছে ।

'পৃথুকাৰ্শ্বৰপাত্ৰম্' ইত্যাদিত পদভঙ্গ কৰিলে বিভক্তি আৰু সমাসৰো ভেদ আহি পৰে কাৰণে পদ-শ্লেষহে, প্ৰকৃতি-শ্লেষ নহয় ।

এই দৰেই—

নীতানামাকুলীভাৱং লুক্ৰৈভূ'বিশিলীমুখৈঃ ।

সদশে ৱনবৃদ্ধানাং কমলানাং তদীক্ষণে ॥

[ব্যাধব (লুক্) বহু শব্দবহাৰা (শিলীমুখৈঃ) আকুল হ'লে বনত ডাঙৰ চোৱা মুগবিলাকৰ (কমল) চকু যেনে ধুনীয়া হয় আৰু লুভীয়া (লুক্) বহু ভ্ৰমবহাৰা (শিলীমুখৈঃ) আকুল হ'লে পানীত (বন) ফুলা পহুম (কমল) যেনে ধুনীয়া হয়, তেওঁৰ চকু হুটাও তেনেকুৱা ধুনীয়া)

ইয়াত 'লুক্' 'শিলীমুখ' আদি শব্দ শ্লিষ্ট যদিও বিভক্তিৰ ভেদ নোহোৱাত প্ৰকৃতি-শ্লেষহে হৈছে । নহলে সকলোতে কেৱল পদ-শ্লেষহে পোৱা যাব ।

সৰ্ব্বস্বং হব সৰ্ব্বস্বা স্বং ভৱচ্ছেদতৎপৰঃ ।

নয়োপকাৰসাংমুখ্যমায়াসি ভৱুৱৰ্ত্তনম্ ॥

[শিব ভক্তৰ শিৱৰ প্ৰতি উক্তিৰ চোৱৰ পুতেকৰ প্ৰতি উপদেশ প্ৰকাশ হৈ শ্লিষ্ট হৈছে ।]

(শিবৰ প্ৰতি উক্তি: হে হব, তুমি সকলো লোকৰে সৰ্ব্বস্ব স্বৰূপ, তুমি প্ৰাণীৰ সংসাৰ বন্ধন ছেদন কৰা, তুমি নীতি উপদেশ দিবলৈ মহাশয় দয়ীৰ ধাৰণ কৰা । চোৱৰ উপদেশ : পুত্ৰ, তুমি সকলোৰে সৰ্ব্বস্ব হৰণ কৰা, তুমি পোলাৰ গাঁঠি

কটাত তৎপৰ হোৱা, সিদ্ধিয়েদি কষ্ট কৰি শৰীৰ ভিতৰলৈ জ্বৰাই হাতে হাতে
উপকাৰ লাভ কৰা।)

ইয়াত শিরক সম্বোধন কৰা অৰ্থত 'হৰ' পদত স্থপ্ বিভক্তি।
আন হাতে হৰণ কৰা অৰ্থত হ্ৰ-ধাতুত তিঙ্ বিভক্তি। গতিকে ইয়াত
বিভক্তিৰ শ্লেষ। এই দৰেই 'ভৱ' আদিতো। এই বিধক প্ৰত্যয়
শ্লেষ বুলি কলেও হয়, কিন্তু আন প্ৰত্যয়ৰদ্বাৰা যি অৰ্থ পাব নোৱাৰি,
তেনে অৰ্থ স্থপ্ আৰু তিঙ্ বিভক্তিয়ে দিয়ে কাৰণে সিহঁতৰ এক বিশেষ
সৌন্দৰ্য্য আছে বুলি বেলেগে কোৱা হৈছে।

মহদে সুবসন্ধঃ মে তমর সমাসঙ্গমাগমাহৰণে।

হৰ বহুসৰণঃ তং চিত্তমোহমরসৰ উমে সহসা।

(এই শ্লোকটো সংস্কৃত আৰু মহাবাহী প্ৰাকৃতত একেই, কিন্তু অৰ্থ বেলেগ।
সংস্কৃতত অৰ্থঃ হে ভক্তজনৰ আনন্দদায়িনী, হে দেৱী পাৰ্ৱতী, দেৱবাহিনী আগমজ্ঞান
মোক দান কৰা আৰু মোৰ মন মোহাচ্ছন্ন কৰা চিত্তৰ মোহ সময়ে সময়ে দূৰ কৰা।

মহাবাহীত অৰ্থঃ হে হৰৰ ঘৰিণী, হে গোবী, হে পাৰ্ৱতী, ধৰ্ম্মত মোৰ মতি বৃদ্ধি
কৰা, জন্ম-মৰণৰূপ সংসাৰবপৰা মোৰ তমোময় তৃষ্ণা দূৰ কৰা, তুমিয়েই মোৰ
একমাত্ৰ আশ্ৰয়, মোৰ চিত্তমোহ দূৰ কৰা।)

[প্ৰাকৃতত 'মহ দেসু বসং ধম্মে' ইত্যাদি ৰূপ হ'ব।] ইয়াত সংস্কৃত
আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ শ্লেষ।

আকৌ সভঙ্গ, অভঙ্গ আৰু তদুভয়াত্মক

এই তিনি প্ৰকাৰে শ্লেষ বিভক্ত। ১৪

সম্ভৱ স্থূলত উক্ত আঠ প্ৰকাৰৰ প্ৰত্যেকতে এই তিনিবিধ থাকিব
পাবে। যেনে—

যেন ধ্বস্তমনোভৱেন বলিভিৎকায়ঃ পুৰাঞ্জীকৃতঃ

যশোদা-স্তভূজঙ্গহাবলয়ো গঙ্গাঃ চ যোহধাৰয়ৎ।

যন্তাৰুঃশশিমচ্ছিবোহব ইতি স্তব্যঃ চ নামামবাঃ

পায়াৎ স স্বয়মঙ্গকক্ষয়কবদ্ধাৎ সৰ্বদোমাধৱঃ ॥

[হৰি আৰু হৰ উভয়ে স্তুতি এই পদ্ধতি আছে ! হৰি পদ্ধতি—যি জন বহিত জনে (স্বতন্ত্ৰে) শকটানুৰূপ (জন) ধ্বংস কৰিলে । যি জনে বলিজয়ী শৰীৰটো পূৰ্ণ কালত অমৃত মননৰ সময়ত স্ত্ৰীৰূপে (যোহিনীৰূপে) পৰিণত কৰিলে ; যি জনে মূল্য কালীয় নাগক বধ কৰিছিল (ভুজ্জবহা), যি জন শব্দ-ব্রহ্মতে সকলো শব্দৰ লয় (ববলয়), যি জনে গোবৰ্দ্ধন পৰ্বত (অগ্ৰ) আৰু পৃথিৱী (গাং) ধাৰণ কৰিছিল ; যি জনক দেৱতাসকলে বাহৰ (শশিমং) মন্তক ছেদনকাৰী (শিৰোহৰ) বুলি স্তুতি কৰে, সেই যাদৱৰ নিকৃপন (অন্ধক কৰ) ৰূপ ধাৰকাত বাস কৰোঁতা সৰ্ব অভীষ্ট ফলদাতা (সৰ্বদো) স্বয়ং মাথৰে (মা অৰ্থাৎ লক্ষ্মীৰ ধৰ অৰ্থাৎ পতি) তোমাক ৰক্ষা কৰক । হৰ পদ্ধতি—যি জনে কম্পৰূপ (মনোভূ) ধ্বংস কৰিছে, যি জনে বিষ্ণুৰ শৰীৰ (বলি-জিংকাৰ) অস্ত্ৰৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল (অস্ত্ৰীকৃত :), উত্তম ভুজ্জবিলাক ধাৰ হাৰ আৰু বলয়, যি গজাক ধাৰণ কৰিছিল, যি জনৰ শিৰত চন্দ্ৰ আছে বুলি আৰু হৰ বুলি যাক দেৱতাসকলে স্তুতি কৰে, অন্ধক দৈতা নাশকাৰী স্বয়ং সেই উমাপতি শিৱই সদায় তোমাক ৰক্ষা কৰক ।]

ইয়াত 'যেন' ধ্বংস—ইত্যাদিত সন্তক প্লেষ । [পদ বেলেগ ধৰণে ভঙাত প্লেষ হয়] 'অন্ধক—' ইত্যাদিত অভঙ্গ প্লেষ । এই দুইবিধ একে ঠাইতে পোৱা যায় কাৰণে গ্ৰন্থৰ কলেবৰ বচনৰ ভিত্তিত সন্তক আৰু অভঙ্গ প্লেষৰ বেলেগে উদাহৰণ দি দেখুৱা নাই ।

'এই খিনিতে কিছুমানে কয় যে—সন্তক প্লেষহে শব্দপ্লেষৰ বিষয় । তাত উদাস্ত আদি স্বৰভেদ অনুযায়ী ভিন্ন প্ৰায়স্কৰদ্বাৰা উচ্চাৰিত হোৱা দুটা বেলেগ শব্দৰ জড়-কাঠ গ্ৰায়েৰে (লা আৰু কাঠ লগলগাদি) প্লেষ হয় । অভঙ্গ প্লেষ কিন্তু অৰ্থপ্লেষ হে । য'ত স্বৰভেদ নোহোৱা বাবে প্ৰায়স্কৰও অভিন্ন হোৱাত শব্দৰো ভেদ নোহোৱাকৈ একে খোপাতে লগা দুটা ফলৰ দৰে দুটা অৰ্থৰ প্লেষ হয় । যি যাক আশ্ৰয় কৰি থাকে সি সেই বিধৰে অলংকাৰ । অলংকাৰ্য্য আৰু অলংকাৰৰ ভাৱটো লৌকিক ক্ষেত্ৰত হোৱাৰ দৰেই আশ্ৰয় আৰু আশ্ৰয়ী ভাৱৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে ।

আন কিছুমানে এই মতটো গ্ৰহণ নকৰে। কিয়নো, অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ধ্বনি, গুণীভূতবাঙ্গা, দোষ, গুণ আৰু অলংকাৰবিলাক শব্দগত হ'বনে অৰ্থগত হ'ব, সেইকথা অঘয় আৰু ব্যতিৰেক সম্বন্ধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই নিৰ্ণয় কৰা হয়। [এটা থাকিলে আনটো থকা সম্বন্ধ-অঘয়, এটা নথাকিলে আনটো নথকা সম্বন্ধ ব্যতিৰেক।]

‘অৰ্থৰ ভেদ অনুযায়ী শব্দৰ ভেদ হয়’—এই নিয়মৰ তত্বকে ‘অন্ধকক্ষয়’ ইত্যাদিত শব্দৰ ভেদ নোহোৱাকৈ থকা নাই। তত্বপৰি শব্দই ইয়াত মুখ্য ভাৱে বৈচিত্ৰ্যবোধৰ উপায় হোৱাত আৰু কবি প্ৰতিভাৰদ্বাৰা তাৰেই প্ৰকাশ হোৱাত, এই ক্ষেত্ৰত শব্দালংকাৰহে আছে। অৰ্থত একে অৰ্থত স্তম্ভিত বা দেখাত বেলেগ দুটা শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে এনে বিধৰ বৈচিত্ৰ্যৰ অভাৱ হোৱাটোও শব্দালংকাৰই স্বীকাৰ কৰাৰ কাৰণ। বৈচিত্ৰ্যই অলংকাৰ। কিছু পৰিমাণে অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে কাৰণে যদি অৰ্থালংকাৰ বোলা হয়, তেনেহলে অনুপ্ৰাস আদিও বসাদি বাস্তৱৰ প্ৰতি উন্মুখ কাৰণে সেইবিলাকো অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি তাতো অৰ্থালংকাৰই হোৱাৰ প্ৰমাণ আহি পৰিব। শব্দৰ অভিন্ন প্ৰয়োগৰদ্বাৰা উচ্চাৰণ যোগ্য হ'লে যদি অৰ্থালংকাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়, তেতিয়া “প্ৰতিকূলতামুপগতঃ হি ৱিধৌ” এই উদাহৰণত তেতিয়াও [তোমাৰ মতেও] শব্দ ভেদ থকা সৰ্ব্বো অৰ্থালংকাৰই আহি পৰিব। গতিকে দুয়ো ক্ষেত্ৰতে শব্দালংকাৰই স্বীকাৰ্য্য। শব্দ পৰিবৰ্ত্তন কৰিলেও প্ৰেম য'ত আঁতৰি নাযায়, তেনে ক্ষেত্ৰত ; যেনে—

স্তোকেনোন্নতিমায়াতি স্তোকেনায়া তাদোগতিম্।

অহো নুসদৃশী বৃত্তিস্তলাকোটোঃ খলস্য চ ॥

(অলপ মানতে ওপৰলৈ যায় আৰু অলপতে অধোগতি হয় (তললৈ যায়)।
আহা, তুলাচালনী আৰু ধনুৰাৰ বৃত্তায় একেবাৰে একে।)

ইয়াত অৰ্থ প্ৰেম। অগ্ৰ অলংকাৰ নোহোৱা ঠাইত এই প্ৰেম

অলংকাৰ থকা সম্ভৱ নহয়, সেই কাৰণে আন অলংকাৰ বিলাক সাধাৰণ-
ৰূপে (বিশেষৰূপে) থাকি বাধক (কাৰণ) হৈ শ্লেষ অন্ত অলংকাৰৰ
আক শ্লেষ বাধক আৰু জ্ঞানৰ হেতু হয় বুলিও কিছুমানে কয় ।

এনে স্থলত এইদৰে বিচাৰ কৰা হৈছে—সমাসোক্তি অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা
আদিত দ্বিতীয় অৰ্থটো অভিহিত বা বাচ্য নহয় কাৰণে শ্লেষৰ গন্ধও
নাই । “বিদ্বন্মানসহংস—” ইত্যাদি শ্লেষগৰ্ভ ৰূপকতো মানস শব্দৰ
চিত্ত আৰু সৰোবৰ ৰূপ উভয় অৰ্থ থকা সত্ত্বেও ৰূপকবদ্বাৰা শ্লেষ বাধিত
হৈছে । তাত সৰোবৰ ৰূপ অৰ্থতেই গৈ বাক্যৰ্থৰ জ্ঞান শেষ হৈছে
কাৰণে সেই অৰ্থই প্ৰধান ! শ্লেষত কিন্তু দুইটা অৰ্থই সমকক্ষ ।

“সন্নিহিত বালান্ধকাৰ ভাষ্মনমৃষ্টিশ্চ” ইত্যাদি বিৰোধভাসতো বিকল্প
অৰ্থৰ অলপমান জ্ঞান হয় যদিও স্পষ্টভাৱে বোধ নহয় কাৰণে শ্লেষ নহয় !
এইদৰেইপুনৰুদভাসতো । “যেন ধ্বস্ত—” ইত্যাদিত প্ৰাকৰণিক
আৰু অপ্ৰাকৰণিকঅৰ্থ দুটাৰ আৰু “নোতানাম্—” ইত্যাদিত অপ্ৰাকৰণিক
বা অপ্ৰাসঙ্গিক অৰ্থ দুটাৰ একে ধৰ্মৰ লগত সম্বন্ধ হোৱাত তুল্যাযোগিতা
হৈছে যদিও,

স্বচ্ছোপজাতবিষয়োহপি ন যাতি রক্তুঃ

দেহীতিমার্গণশতৈশ্চ দদাতি ত্বংখম্ ।

মোহাৎ সমুৎক্ষিপতি জীৱনমপ্যাকাণ্ডে

কষ্টঃ প্ৰসূনৱিশিখঃ প্ৰভুবল্লৱাঙ্কঃ ॥

(বজাৰ পক্ষে—নিজ ইচ্ছা মতে সকলো বিষয় পাব পাৰে যদিও মুখেৰে দিয়া
(দেহি) বুলি নকয়, অথচ পদাতি সৈন্তবিলাকৰদ্বাৰা ধন অপহৰণ কৰাই ত্বংখ
দিয়ে । আকৌ অপবাধ হৈছে বুলি ভ্ৰম কৰি (মোহাৎ) হঠাতেই কোনো
প্ৰজাৰ প্ৰাণ লয় ; গতিকে তেনে অল্পবুদ্ধি বজা কষ্টৰ কাৰণ ।
কামদেৱৰপক্ষে—নিজ ইচ্ছামতেই নিজৰ আক্ৰমণৰ বিষয় বাছি লয়, অনন্য বাবে
ভেওঁক দেহবৃত্ত (দেহী) বুলি ক'ব নোৱাৰি । শ শ শৰেবে ভেওঁ কষ্ট দিয়ে ।

কাৰীজনৰ মোহ উৎপাদন কৰি ইঠাতে প্ৰাণ লয়; গতিকে পুত্ৰদৰ
(প্ৰস্থানবিধিঃ) কামপুত্ৰেৰ কষ্টৰ কাৰণ ।)

ইত্যাদিত প্ৰাকৰ্ণক আৰু অপ্ৰাকৰ্ণকৰ একে ধৰ্মৰ লগত সম্বন্ধ
হোৱাত দীপক হৈছে যদিও আৰু “সকলকলং পুৰমেতজ্জাতং সংপ্ৰতি
সুখাংসুবিশ্বমিৰ’ [সকলকলম, সকলো কলা যুক্ত অথবা কলকল ধৰনি
যুক্ত] ইত্যাদিত উপমা আছে ; কিন্তু এই অলংকাৰবিলাক নাথাকিলে
শ্লেষ থাকিব নোৱাৰে, অথচ এই অলংকাৰবিলাক শ্লেষ নোহোৱাকৈয়ো
থাকিব পাৰে ; সেই কাৰণে আৰু এইবিলাক ঠাইত প্ৰধান ভাৱে শ্লেষৰেই
চমৎকাৰিত বোধ হয় কাৰণে এইবিলাক ক্ষেত্ৰত শ্লেষ অলংকাৰ
আছে বুলিয়েই কব লাগে, নহ’লে শ্লেষ বুলি নামকৰণ কৰা কথাটো
সম্পূৰ্ণৰূপে নাইকিয়া হৈ যাব ।

এনে স্থলত আমি এইদৰে ক’ব খোজো যে দৰাচলতে শ্লেষ যে
আন অলংকাৰবৰপৰা বেলেগে থাকিব নোৱাৰে তেনে নহয়, কিয়নো “যেন
ধনুঃ—” ইত্যাদিত শ্লেষ আন অলংকাৰতকৈ পৃথকভাৱেই আছে । ইয়াত
তুল্যা যোগিতাও হোৱা নাই, কিয়নো তাত দুয়োটা অৰ্থই বাচা হ’ব লাগিব
বুলি নিয়ম নাই । আন হাতে, ইয়াত মাধৱ আৰু-উমাধৱ এই দুটাৰ যি
কোনো এটাৰ বাচ্য হ’লে আনটো ব্যাক্য হ’ব । তদুপৰি—তুল্যাযোগিতাত
একেটা ধৰ্মই বহু ধৰ্ম্মৰ সৈতে সম্বন্ধ হোৱাটো অসম্ভৱ কৰা হয় । শ্লেষও
কিন্তু একাধিক ধৰ্ম্মৰ পৃথক পৃথক ধৰ্ম্মৰ সৈতে সম্বন্ধ । “সকলকলম্—”
ইত্যাদিতো শ্লেষ, উপমাৰ জ্ঞানৰ হেতু হোৱা নাই । কিয়নো তেতিয়া
হ’লে পূৰ্ণোপমাৰ কাৰণে আৰু কোনো থল নাথাকিব । ‘কমলমিৰ মুখ
মনোজ্ঞমেতং’ ইত্যাদি পূৰ্ণোপমাৰ থল, তথাপি আছে বুলি যদি কয় তেনে-
হ’লে আমি ক’ম—তেনে হ’ব নোৱাৰে । যদি “সকলকলম্—” ইত্যাদিত
শব্দ শ্লেষ আছে কাৰণেই উপমা নহয়, তেনেহ’লে “মনোজ্ঞম্” ইত্যাদিত
যি অৰ্থ শ্লেষ আছে সিনো কি অপৰাধ কবিলে ।

“উপমা আৰু সমুচ্চয় দেখাদেখিকৈয়ে অৰ্থালংকাৰ।
কিন্তু সামান্যধৰ্মবোধক শব্দমাত্ৰক আত্ময় কৰি ইহঁত
হুটাক শব্দালংকাৰ বুলিও ধৰিব পাৰি।”

এই বাক্যত কল্পটো কোৱাৰ দৰে গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ সাদৃশ্যৰ দৰে
শব্দৰ সাদৃশ্যও উপমাৰ প্ৰয়োজক।

আকৌ, “গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ সাদৃশ্যকেই উপমাৰ প্ৰয়োজক বুলি
কোৱাটো যুক্তিসূক্ত, তাতেইহে সাধৰ্ম্য বাস্তৱিক। শব্দৰ সাদৃশ্য
কিন্তু তেনে নহয়, তাত সাধৰ্ম্য অবাস্তৱিক। তাৰ পিছত, পূৰ্ণোপমা
আন ভাৱে সম্ভৱ নহয় বুলিয়েই, গুণ ক্ৰিয়াৰ সাদৃশ্যও প্লেষৰ বিষয় নহৈ
পূৰ্ণোপমাৰ বিষয় হ’ব। কিন্তু “সকল—” ইত্যাদিত শব্দৰ সাদৃশ্যত পূৰ্ণোপমা
নহয়। এইবুলি যদি কোৱা হয়, তেতিয়া ক’ব লাগিব নহয়।
কিয়নো, “সাধৰ্ম্যমুপমা” বুলি কোনো বিশেষণ নোহোৱাকৈ যি উপমাৰ
লক্ষণ কৰা হৈছে, তাৰ ফলত শব্দৰ সাদৃশ্য বাদ দিব নোৱাৰি।
যদি কোৱা হয় যে শব্দৰ সাদৃশ্যৰ ফলত হোৱা সাধৰ্ম্যটো অবাস্তৱ হোৱাত
সি উপমাৰ প্ৰয়োজক নহয়, তেনেহ’লে কেনেকৈ “বিদ্বানস—”
ইত্যাদিত আধাৰ-স্বৰূপ চিত্ত আদিত সৰোবৰ আদিৰ আৰোপ, বজা
আদিত হংস আদিৰ আৰোপৰ হেতু হ’ব পাৰে?

আকৌ যদি বাস্তৱিক সাদৃশ্যৰ ক্ষেত্ৰতে উপমা স্বীকাৰ কৰিব লাগে,
তেনেহ’লে কেনেকৈ তুমি নিজেই “সকলকলম—” ইত্যাদিত প্লেষৰ
দ্বাৰা বাধিত হোৱা উচিত যদিও উপমা স্বীকাৰ কৰিছা? তজ্জপৰি
ইয়াত প্লেষেই সাদৃশ্যৰ প্ৰয়োজক; কিন্তু সাদৃশ্য প্লেষৰ প্ৰয়োজক নহয়
আৰু প্লেষ-বচনাৰ আগতে সাদৃশ্য হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। এই কাৰণে
“প্ৰাধান্য অজুসৰিয়েই নামকৰণ হয়” বোলা জায় অজুসৰি উপমাবেই
প্ৰাধান্য আছে কাৰণে উপমা বুলিয়েই ইয়াৰ নামকৰণ কৰাটো অধিক
যুক্তিসূক্ত।

আকৌ, যেহেতু শব্দালংকাৰৰ ক্ষেত্ৰত অঙ্গাজিভাৱে সঙ্কৰ হোৱাটো স্বীকাৰ কৰা নহয়, ইয়াত কেনেকৈ শ্লেষ আৰু উপমাৰ অঙ্গাজিভাৱে সঙ্কৰ হ'ল? এই বুলি যদি কোৱা, তেনেহ'লে ক'ম সেই আপত্তি যুক্তিযুক্ত নহয়। য'ত অৰ্থৰ বিচাৰ কৰা নহয়, তেনে অনুপ্ৰাস আদি শব্দালংকাৰতহে তেনেদৰে অৰ্থাৎ অঙ্গাজিভাৱে সঙ্কৰ স্বীকাৰ কৰা নহয়। এইদৰেই দীপকাদিতো প্ৰাধাত্য অনুযায়ী নামকৰণ হয় বুলি জানিব লাগিব।

সংপক্ষা মধুৰগিৰঃ প্ৰসাধিতাশা মদোদ্ধতাৰম্ভাঃ ।

নিপতন্তি ধাৰ্ত্তবাঽষ্টাঃ কালৱশাম্বেদিনীপৃষ্ঠে ॥

(হংসৰ পক্ষে—ধুনীয়া পাখি থকা (সংপক্ষা), সুন্দৰ মাত মতা (মধুৰগিৰঃ), দিশ মনোহৰ কৰি তোলা (প্ৰসাধিতাশা) [শবৎ কালৰ আগমনত] উত্তেজিত হৈ উঠি অহা (মদোদ্ধতাৰম্ভাঃ) ধাৰ্ত্তবাঽষ্টা নামৰ হাঁহবিলাক শবৎ কালৰ বশ হৈ পৃথিৱীত আহি পৰিছেহি।

কৌৰৱৰ পক্ষে—অমৃতবৰ্ষ স্বপক্ষীয় লোক যাৰ আছে, যিবিলাকে সুন্দৰ ভাৱে কথোপকথন কৰে, যিবিলাকে সকলো দিশ জয় কৰিছে, অহঙ্কাৰত উদ্ধত হৈ যিবিলাকে যুদ্ধ আৰম্ভ কৰিছে (মদোদ্ধতাৰম্ভাঃ) সেই ধৃতবাঽষ্টৰ পুত্ৰসকলে যুদ্ধকালৰ বশ হৈ পৃথিৱীত বাগৰি পৰিছে।)

ইয়াত শবৎকালৰ বৰ্ণনাটো প্ৰাকৰণিক হোৱা হেতুকে হংস আদি অভিধেয় অৰ্থও অভিধাৰদ্বাৰা বুজোৱাত ধাৰ্ত্তবাঽষ্টা আদি শব্দ নিয়ন্ত্ৰিত হোৱাত তুৰ্য্যোধনাদিৰূপ অৰ্থ শব্দ শক্তিযুক্ত বস্তু ধ্বনি। ইয়াত (সংপক্ষা.....ইত্যাদি বাক্যত) আকৌ উপস্থিত ৰচনা ভাগৰ যি অভিধেয় অৰ্থ, তাৰপৰা দ্বিতীয় অৰ্থটো একান্ত ব্যঙ্গ্য হোৱাটো অভিপ্ৰেত হোৱাত প্ৰাকৰণিক আৰু অপ্ৰাকৰণিক অৰ্থৰ উপমান-উপমেয় ভাৱ বিবক্ষিত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত উপমা ধ্বনিও হোৱা নাই অথবা শ্লেষো হোৱা নাই। এইদৰেই সকলো বিষয় নিৰ্দ্দোষ হৈ পৰিল।

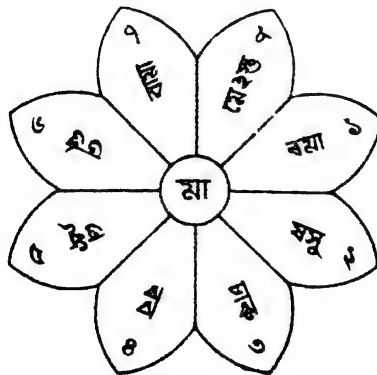
কোনো ৰচনাত বৰ্ণবিলাকে পদ্য আদিৰ আকাৰ
ল'লে, তাক চিত্ৰ বোলা হয় । ১৫

আদি শব্দৰদ্বাৰা খড়া, মুৰজ (ডম্বক), চক্ৰ, গোমূত্ৰিকা (গকৰ
মূত্ৰধাৰা) আদি বুজোৱা হৈছে । ইয়াত, তেনে তেনে বিধৰ বস্তুৰ
আকাৰেৰে লিখি সন্নিবেশ কৰা বৈশিষ্ট্যৰ হেতুকে চমৎকৃত কবিত্ব পৰা
বা চকুৰে দেখা বস্তুবিলাক তেনে তেনে ধৰণে শ্ৰোত্ৰাকাশত বিশেষ-
ভাৱে সমবেত হৈছে আৰু চমৎকৃত কবিত্ব পৰা বস্তুবিলাকৰপৰা
সাদৃশ্যৰ বলত অভিন্ন বুলি কল্পনা কৰি লোৱা হেতুকে শব্দালংকাৰৰ
হৈছে । চিত্ৰৰ ভিতৰত পদ্যবন্ধ যেনে, মোৰ—

মাৰমা সুষমা চাক-কচা মাৰবধূক্তমা ।

মাতৃধূৰ্ত্ততমাৱাসা সা ৰামা মেহন্ত মা ৰমা ॥

(পদ্যবন্ধ শ্লোকফাৰ্টিৰ অৰ্থ এনে : হে লক্ষ্মী, তুমি কন্দৰ্পৰ জননী,
সৌন্দৰ্য্যত কন্দৰ্পপত্নী ৰতিদেৱীতকৈ মনোহৰ, তুমি ধূৰ্ত্তৰ ঘৰত কেতিয়াও
বাস নকৰা, তুমি যেন মোৰ প্ৰতি কস্মিন্ কালেও বামা নোহোৱা ।)

[১, ৩, ৫, ৭ দিক্‌দল, ২, ৪, ৬, ৮ বিদিক্‌দল ।]

এইটো অষ্টদল পদ্যবন্ধ। দিক্‌দলবিলাকত ওলাই সোমাই ছবাব
পঢ়াত শকবিলাক শ্লিষ্ট। কিন্তু বিদিক্‌ দলবিলাকত (বহিৰবপৰা
ভিতৰলৈ পঢ়ি অহা দলবিলাকত) শ্লিষ্ট নহয়। কৰ্ণিকাৰ (গৰ্ভৰ)
অক্ষৰটো শ্লিষ্টই। এই দৰেই খড়াবন্ধ আদিও বিচাৰি উলিয়াব পাৰি।

কাব্যৰ মাজত ইহঁত একোটাইঁত গাঁঠি যেন অৰ্থাৎ কুহিয়াৰ আদিৰ
গাঁঠিৰ দৰে টান আৰু নীৰস হৈ থাকে কাৰণে বসৰ পৰিপন্থী।
সেই কাৰণে ইয়াত বিশদভাৱে দেখুৱা হোৱা নাই।

প্ৰহেলিকা:

বসৰ পৰিপন্থী হোৱা হেতুকে প্ৰহেলিকাও অলংকাৰ
নহয়। সি কেৱল উজ্জ্বল হৈ বৈচিত্ৰ্য।

ই চ্যুতাক্ষৰিকা, দন্তাক্ষৰিকা আদি কেবা প্ৰকাৰৰ। ১৬

যেনে—

চ্যুতাক্ষৰা, দন্তাক্ষৰা আৰু চ্যুত-দন্তাক্ষৰা।

উদাহৰণ—

কুজন্তি কোকিলাঃ সালে যৌৱনে ফুল্লমম্বুজম্।

কিং কবোতু কুবজাক্ষী ৱদনেন নিপীড়িতা ॥

(আম গছত ফুলিয়ে কুউ কুউ কৰিছে, পানীত পছম ফুলিছে; মদন-পীড়িতা
কুবজাক্ষীয়ে এতিয়া কি কৰিব।)

(কোকিলবিলাকে সাল গছত গীত গাইছে, যৌৱন কালত (যৌৱনে)
পছম ফুলে। পছম-নয়না নাগিকাই সুখৰদ্বাৰা (বদনেন) নিপীড়িতা হৈ
কি কৰিছে।)

ইয়াত 'বসালে' [আম গছত] বুলি নকৈ 'সালে' [সাল গছত]
বুলি কোৱাত ৰ-চ্যুত হৈছে [বাদ পৰি গৈছে]। 'বনে' বুলি নকৈ
'যৌৱনে' বুলি কোৱাত এটা আখৰ (যৌ) বেছিকৈ দিয়া (দন্ত) হৈছে।

‘মদনেন’ (কাম ভাববদ্বাৰা) বুলি নকৈ ‘বদনেন’ (মুখবদ্বাৰা) বুলি কোৱাত ম-চ্যুত আৰু ব-দন্ত । আদি শব্দবদ্বাৰা ক্ৰিয়া গুণি, কাৰক গুণি আদি বুজোৱা হৈছে । তাৰে ক্ৰিয়া গুণি ; যেনে,—

পাণ্ডৱানাং সভামধ্যে হৃষ্যোধন উপাগতঃ ।

ভস্মৈ গাং চ স্তূৰ্ণং চ সৰ্বাস্থানভবশানি চ ॥

(পাণ্ডৱসকলৰ সভালৈ হৃষ্যোধন আহিল । তেওঁক গৰু, সোণ আৰু সকলো আভৰণ দিয়া হ’ল) ।

[ইয়াত ‘হৃষ্যোধন’ ঠাইত ‘অহৃষ্যোধন’ বুলি বুজিব লাগিব । (যি ‘অধন’ অৰ্থাৎ দৰিত্ৰ আছিল তেওঁক দিয়া হৈছিল । অহঃ+ঘোঃ+অধনঃ ।]

গভিকে ইয়াত ‘অহঃ’ ক্ৰিয়াৰ গুণি হৈছে । এইদৰেই আন ঠাইতো হয় ।

অৰ্থালঙ্কাৰ :

এতিয়া প্ৰসঙ্গক্ৰমে অৰ্থালঙ্কাৰৰ কথা কোৱা হৈছে, তাৰ ভিতৰত সাদৃশ্যমূলকবিলাকৰ লক্ষণ ক’বলগীয়া হোৱাত আৰু সেইবিলাকৰো আশ্ৰয়ৰূপে প্ৰধান হোৱাত প্ৰথমে উপমাৰ কথা কোৱা হৈছে—

উপমা :

বৈধৰ্ম্ম্যৰ উল্লেখ নকৰাকৈ একে বাক্যতে দুটা বস্তুৰ
সাম্য, বাচ্য-ৰূপে কথিত হ’লে তাক উপমা বোলা
হয় । ১৭

ৰূপকাদি সাম্য বাক্য, ব্যতিৰেকত আকৌ বৈধৰ্ম্ম্যৰো উল্লেখ কৰা
হয়, উপমেয়োপমাত দুটা বাক্য থাকে, অনন্বয়ত আকৌ একেটা বস্তুৰে
(নিজৰ সৈতে নিজৰ) সাম্য কথিত হয় । এয়ে উপমাৰ সৈতে ইহঁতৰ
পাৰ্থক্য ।

পূৰ্ণোপমা :

যদি সামান্ত ধৰ্ম্য, উপমাবাচক শব্দ, উপমেয় আৰু

উপমান বাচ্য হয়, তেতিয়া সেয়া পূৰ্ণা হয়। ১৮

‘সেয়া’ মানে উপমা। সাধাৰণ ধৰ্ম্য হৈছে দুটা বস্তুৰ সাদৃশ্যৰ হেতু স্বৰূপ, গুণ আৰু ক্ৰিয়া; যেনে—মনোজ্ঞহ আদি। উপমাবাচক শব্দ হৈছে ইব আদি। উপমেয় মুখ আদি। উপমান চন্দ্র আদি।

এই উপমাই যথা, ইব আৰু বা শব্দ আৰু ইৱাৰ্থক
ৰং-প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগত শ্ৰোতী হয়, আৰু তুল্যা,
সমান আদি পদ অথবা তুল্যাশ্ৰক ৰং-প্ৰত্যয়ৰ
প্ৰয়োগত আখী হয়। ১৯

যথা, ইব, বা আদি শব্দ এই বিধ উপমাত প্ৰয়োগ কৰা তুল্যা আদি পদৰ সৈতে একে যদিও, শুনা মাত্ৰকে (শ্ৰুতি মাত্ৰেণ) ইহঁতে উপমান আৰু উপমেয়ৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰূপ সম্বন্ধৰ বোধ জন্মায় কাৰণে সিহঁত থাকিলে শ্ৰোতী উপমা হয়। এইদৰেই “তত্র তস্যোর” সূত্ৰৰদ্বাৰা ইব-অৰ্থত বিহিত ৰং-প্ৰত্যয়ৰ যোগতো। তুল্যাৰ পদে কিন্তু ‘কমলেন তুল্যাং মুখম্’ (পটুমৰ নিচিনা মুখ) ইত্যাদিত উপমেয়ৰ ক্ষেত্ৰত, ‘কমলং মুখস্ত তুল্যম্’ (পটুম মুখৰ তুল্যা) ইত্যাদিত উপমানৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ‘কমলং মুখং চ তুল্যম্’ (পটুম আৰু মুখ তুল্যা) ইত্যাদিত উভয়তে নিজৰ অৰ্থৰ (সাদৃশ্য) বোধ জন্মায়; গতিকে অৰ্থ বুজাৰ পিছতহে সাম্য বুজায়, সেই কাৰণে সিহঁতৰ প্ৰয়োগত আখী উপমা হয়। এইদৰেই ‘তেন তুল্যাং’ ইত্যাদি সূত্ৰৰদ্বাৰা তুল্যাৰ্থত বিহিত ৰং-প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগতো।

দুই বিধেই তদ্ধিত, সমাস আৰু বাক্যত হয়। ২০।

দুই বিধ মানে, শ্ৰোতী আৰু আখী উপমা।

উদাহৰণ, যেনে—

সৌৰভমস্তোকহরনমুখস্ত কুস্তারিঃ স্তনৌ পানৌ ।

হৃদয়ঃ মদয়তি রদনং তন্ন শবদিন্দুৰ্ঘথা বালে ॥

(মুখৰ সৌৰভ পদুমৰ দৰে (অস্তোকহৰন), তন্ন ছটি কলহৰ দৰে (কুস্তাৰি) পান। হৃদয়ৰ তোমাৰ দেহে শবৎ কালৰ চক্ৰৰ দৰেই (শবদিন্দুৰ্ঘথা) হৃদয় মত্তলীয়া কৰি তুলিছে।)

ইয়াত ক্ৰমে তিনিওবিধ শ্ৰোতী উপমা। [তিদ্ধিতগত, বাক্যগত আৰু সমাসগত]

মধুৰঃ সুধারদধৰঃ পল্লৱতুল্যোহতিপেলৱঃ পাণিঃ ।

চকিতমৃগলোচনাভাঃ সদৃশী চ চপলে লোচনে ভস্মাঃ ॥

(অধৰ সুধাৰ দৰে (সুধাৱৎ) মধুৰ, বৰকৈ শেঁতাপৰা হাত দুখন পল্লৱৰ তুল্য আৰু তেওঁৰ চকল চকু দুটি হৰিণীৰ নয়ন যুগলৰ সদৃশ।)

ইয়াত ক্ৰমে তিনি বিধ আখী।

গতিকে পূৰ্ণ। এই ছয় বিধ। ২১

বিবৰণ স্পষ্ট।

লুপ্তোপমা :

সামান্য ধৰ্ম্ম আদিৰ এটা, দুটা অথবা তিনিওটাবে

যদি প্ৰয়োগ নহয়, তেনেহলে তাক বোলে

লুপ্তা। পূৰ্ব্বৰ দৰে সিও শ্ৰোতী আৰু আখী হয়। ২২

সিও মানে লুপ্তোপমা। তাৰ ভেদবিলাক হৈছে—

তিদ্ধিতৰ শ্ৰোতীৰ বাহিৰে ধৰ্ম্মলোপৰ ক্ষেত্ৰত

সি (লুপ্তোপমা) পূৰ্ণৰ দৰেই। ২৩

সি অৰ্থাৎ লুপ্তোপমা । সাধাৰণ গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰূপ ধৰ্ম্মৰ লোপ হলে পূৰ্ণৰ দৰেই আগতে কোৱা হয় প্ৰকাৰৰ হয়, কিন্তু ইয়াত তদ্ধিতৰ শ্ৰোতী অসম্ভৱ কাৰণে ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ হে ।

মুখমিন্দোৰ্থথা পাণিঃ পল্লৱেন সমঃ প্ৰিয়ে !

ৰাচঃ সূধা ইৰৌষ্ঠন্তে বিশ্বতুল্যোমনোহৰাৱৎ ।

উদাহৰণ ; যেনে—

(প্ৰিয়া, তোমাৰ মুখ জ্ঞান যেন (ইন্দুৰ্থথা), হাত পল্লৱৰ দৰে (সমঃ), মাত সূধাৰ নিচিনা (ইব), ঠঠ বিশ্বতুলা, কিন্তু মন শিলৰ দৰে (অশৱৎ)

আধাৰ (অধিকৰণ) আৰু কৰ্ম্মৰ অৰ্থত বিহিত

কাচ্ আৰু কাণ্ড্ প্ৰত্যয় আৰু কৰ্ম্ম-কৰ্ত্ত্ব বাচ্যৰ

গমূল প্ৰত্যয়ৰ যোগতো লুপ্তোপমা হয় . লুপ্তোপমা

আকৌ পাঁচ প্ৰকাৰে বিভক্তি হয় । ২৪

“ধৰ্ম্ম লোপজনিত লুপ্তোপমা”—এই কথাৰাৰ যোগ দিব লাগিব ।
কাচ্, কাণ্ড্, আৰু গমূল প্ৰত্যয় কলাপৰ মতে ইন্, আয়ি, আৰু গম্ প্ৰত্যয় !
ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

অন্তঃপুৰীয়াসি বণেশু স্মৃতীয়াসি স্বঃ

পৌৰং জনং তৱ সদা বমণীয়তে শ্ৰীঃ ।

দৃষ্টঃ প্ৰিয়াভিবমৃতত্যাতিদৰ্শমিস্ৰ-

সঞ্চাৰমত্ৰ ভূৰি সঞ্চবসি ক্ষিতীশ ॥

(হে মহাবাজ, আপুনি বণক্ষেত্ৰত অন্তঃপুৰত কৰাৰ দৰে আচৰণ কৰে, পুৰবাসী লোকসকলক পুজ কৰাৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰে, লক্ষ্মীয়ে সদায় আপোনাৰ ওচৰত বমণীৰ দৰে আচৰণ কৰে, প্ৰিয়াসকলে আপোনাক অমৃতধৰী চক্ৰলৈ চোৱাৰ দৰে চায়, আৰু আপুনি পৃথিৱীত ইন্দ্ৰই বিচৰণ কৰা দৰে বিচৰণ কৰিছে ।)

ইয়াত “অন্তঃপুৰীয়াসি” বোলোতে সুখেৰে বিচৰণ কৰিব পৰা ঠাইৰ

ধৰ্ম, আৰু ‘সুভীৰ্যসি’ বোলোতে স্নেহ-নিৰ্ভৰৰ ৰূপ সাধাৰণ ধৰ্মৰ লোপ হৈছে। এইদৰেই আন আনবিলাকতো হৈছে।

ইয়াত আকৌ, যথা বা ভুল্যাদি পদ নাই কাৰণে ভ্ৰোতী আদি হোৱাৰ চিন্তা নাই। কিছুমানে আকৌ ইয়াকে ঔপম্য-প্ৰতিপাদক ইৱাদি লোপৰ উদাহৰণ ৰূপে দেখুৱায়, সেইটো যুক্তিযুক্ত নহয়—কিয়নো ক্যঙ্ আদিও সেই সেই অৰ্থত বিহিত হয় কাৰণে সিহঁতো ঔপম্যৰ প্ৰতিপাদক।

আকৌ এইদৰে কোৱাটোও উচিত নহয় যে, ক্যঙ্ আদিত যথোচিতৰূপে ঔপম্যৰ প্ৰতীতি নহয়, কিয়নো প্ৰত্যয় কাৰণে সিহঁত অস্বভাৱ আৰু সিহঁতক প্ৰয়োগ কৰিলে ইৱ আদিৰো প্ৰয়োগ নহয়। এনেদৰে আপত্তি কৰিলে কল্পপ্ আদি প্ৰত্যয়ৰ ক্ষেত্ৰতো আপত্তি উঠিব। আকৌ এইদৰেও ক’ব নোৱাৰি যে কল্পপ্ আদি ইৱ আদিৰ তুল্যা আৰু সেই কাৰণে সিহঁত ঔপম্যৰ বাচক, অথচ ক্যঙাদি প্ৰত্যয় ঔপম্য-ছোতকহে। কাৰণ, ইৱাদিও যে ঔপম্য-বাচক সেই বিষয়ে কোনো নিশ্চয়তা নাই। ইৱাদিক বাচক বুলি মানি ল’লেও ‘সমুদায় পদ বাচক’, ‘প্ৰকৃতি আৰু প্ৰত্যয় দুয়োটাই নিজৰ নিজৰ অৰ্থৰ বোধক’ এই দুটা মত থকা সত্ত্বেও ৱং আদি আৰু ক্যঙ আদিৰ সাদৃশ্যই আহি পৰে। আকৌ কিছুমানে যে কৈছে—‘ৱং আদি, ইৱ আদিৰ অৰ্থত প্ৰযুক্ত হয়, ক্যঙাদি কিন্তু আচাৰদিৰ অৰ্থত,’—সেইটোও যুক্তি যুক্ত নহয়। ক্যঙ আদিয়ে কেৱল আচাৰকে বুজায়, বৰং সাদৃশ্য সমন্বিত আচাৰ ৰূপ অৰ্থ বুজায়। এইদৰেই ধৰ্ম লোপৰ ক্ষেত্ৰত দহ প্ৰকাৰ লুপ্তোপমা।

উপমানৰ উল্লেখ নকৰিলে বাক্যাগত আৰু

সমাসগত হৈ লুপ্তোপমা হুবিধ হয়। ২৫

উদাহৰণ—

তস্ত্যা মুখেন সদৃশং বৰ্ম্যং নাশ্তে ন বা নয়নতুল্যম্।

(তেওঁৰ মুখৰ দৰে (সদৃশ) বৰ্মা বস্তু নাই, নয়নতুল্য বস্তুও নাই।)

ইয়াত মুখ আৰু নয়নৰ উপমান হ'ব পৰা নোহোৱা বস্তু এটা
বাক্য ৰূপে কল্পনা কৰি ল'ব পাৰি যদিও, উল্লেখ নাই কাৰণে উপমানৰ
লোপ। ইয়াতে 'মুখেন সদশম্' বুলি নকৈ 'মুখং যথেন্দ' বুলি ক'লে আৰু
'নয়নভুল্যং' বুলি নকৈ 'দৃগিৰ' বুলি ক'লে শ্রোতী উপমাও হ'ব পাৰে।
এই দুবিধৰ প্ৰত্যেকেই শ্রোতী আৰু আখ্যৈ ৰূপে দুবিধ হৈ মুঠতে চাৰি
বিধ হ'ব পাৰে যদিও প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ মত অনুসৰি দুই
প্ৰকাৰ বুলিহে কোৱা হৈছে।

উপমা বাচকৰ লোপৰ ক্ষেত্ৰত সমাসত
আৰু ক্ৰিপ্ প্ৰত্যয়ৰ যোগত লুপ্তোপমা
দুই প্ৰকাৰ হয়। ২৬

ক্ৰমে উদাহৰণ—

বৃন্দং মৃগশাৰাদ্ভ্যঃ সুধাকৰমনোহৰম্।

(হৰিণ-নয়না নাৱিকাৰ মুখখন চক্ৰৰ দৰে মনোহৰ।)

গৰ্দ্ভভতি ক্ৰুতিপকষং বাক্ষং নিনদন্ মহাত্মনাং পুৰতঃ।

(মহাত্মাসকলৰ সম্মুখত কঠোৰভাৱে চিঞৰা জনে গাথৰ দৰে আচৰণ
কৰিছে (গৰ্দ্ভভতি)।)

ইয়াত 'গৰ্দ্ভভতি' পদত উপমাবাচক ক্ৰিপ্ প্ৰত্যয়ৰ লোপ হৈছে।
ইয়াত উপমেয়ৰো লোপ হৈছে বুলি ক'ব নালাগে, কিয়নো 'নিনদন্'
(চিঞৰা জন) পদটোৰপৰাই উপমেয় জন পোৱা হৈছে।

ধৰ্ম্ম আৰু উপমানৰ লোপত যি লুপ্তোপমা হয়, সি
বাক্যত আৰু সমাসত হৈ দুবিধ। ২৭

'ভস্মা মুখেন' ইত্যাদি উদাহৰণত 'বস্মা' পদৰ ঠাইত 'লোকে' পদ
পাঠ কৰিলে এই দুবিধৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

সামান্য ধৰ্ম আৰু ইবাদি পদৰ লোপত হোৱা
লুপ্তোপমা কিপ্ৰত্যয়ৰ যোগত আৰু সমাসৰ
দ্বাৰা হয় বাবে, আকৌ দুবিধ । ২৮

উদাহৰণ—

রিধরতি মুখাজ্জমস্তাঃ ।

(এওঁৰ পহুম ফুলৰ দৰে মুখে চক্ৰৰ দৰে আচৰণ কৰিছে (বিধৱতি), অৰ্থাৎ
ই চক্ৰৰ দৰে মনোহৰ) ।

ইয়াত ‘রিধৱতি’ পদত মনোহৰত্ব আৰু কিপ্ৰত্যয়ৰ লোপ হৈছে ।
‘মুখাজ্জম’ পদত আকৌ সমাসগতা লুপ্তোপমা হৈছে । কিছুমানে ইয়াতো
(‘রিধৱতি’ত) ‘আয়ি’ প্রত্যয়ৰ লোপ হৈছে বুলি কয় ।

উপমেয়ৰ লোপত কিন্তু কাচ্ প্রত্যয়ৰ যোগত কেৱল
এবিধ লুপ্তোপমা হয় । ২৯

যেনে—

অৰাতিৱিক্ৰমালোকৱিকস্বৰিলোচনঃ ।

কৃপাণোদগ্ৰদোদণ্ডঃ স সহস্ৰায়ুধীয়তি ॥

(শক্ৰৰ বিক্ৰম দেখি যাৰ লোচন বিকসিত হৈছে, যাৰ দণ্ড সদৃশ বাহু ঞ্ড়ংগৰে
সৈতে ভৱদ্বৰ হৈছে, তেওঁ সহস্ৰায়ুধৰ (কাৰ্ত্তবীৰ্য্যার্জুন) দৰে আচৰণ কৰিছে ।
(সহস্ৰায়ুধীয়তি = ‘সহস্ৰায়ুধমিবাশ্বানমাচৰতি’ এই অৰ্থত, সহস্ৰায়ুধ + কাচ্ +
তিপ্) ।

ইয়াত “সহস্ৰায়ুধৰ দৰে নিজকে আচৰণ কৰাইছে” বাক্যত “নিজকে”
(আশ্বানং) বোলা উপমেয়টোৰ লোপ হৈছে । পূৰ্ব্বতে কোৱাৰ দৰে
ইয়াতো ঔপম্যবাচকৰ লোপ হোৱা নাই বুলিয়ে ক’ব লাগিব । [পূৰ্ব্বৰ
‘অন্তঃপুৰীয়াসি’ ইত্যাদিৰ তলত বৃত্তি দ্ৰষ্টব্য ।]

এইখিনিতে কিছুমানে এই বুলি কয়, ‘সহস্ৰায়ুধেন সহ বৰ্ত্তমান’ এই

ব্যাস বাক্যৰপৰা ‘স-সহস্ৰায়ুধ’ পদ পালোঁ। ‘তেওঁৰ দৰে আচৰণ কৰে’ বাক্যৰপৰা ‘স-সহস্ৰায়ুধীয়তি’ পদ হ’ল। ইয়াত বিশেষ্যৰ (সহস্ৰায়ুধীয়তি ক্ৰিয়াৰ কৰ্ত্তাৰ) কোনো শব্দেৰে উল্লেখ নথকাত এইটো উপমেয় লোপৰে উদাহৰণ হ’ব। কিন্তু এই মত বিচাৰ কৰিলে যুক্তিহীন বুলি ওলাই পৰে। কিয়নো কৰ্ত্তাত কাচ্, প্রত্যয় বিধান ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই কবাই নাই।

ধৰ্ম্ম আৰু উপমেয়ৰ একেলগে লোপ হ’লে আৰু
এবিধ লুপ্তোপমা হয়। ৩০

যেনে—

যশসি প্রসবতি ভরতঃ ক্ৰীবোদীয়ন্তি সাগৰাঃ সৰ্ব্বৈঃ।

(আপোনাৰ যশ বিয়পি পৰাত সকলো সাগৰে ক্ৰীৰ সমুদ্ৰৰ দৰে আচৰণ কৰিবলৈ ধৰিছে।)

ইয়াত ‘ক্ৰীৰ সমুদ্ৰৰ দৰে নিজকে আচৰণ কৰাইছে’ বোলোতে ‘নিজ’ (আত্মা) বোলা যি উপমেয়টো পোৱা যায়, সেইটো আৰু [যশ আৰু ক্ৰীৰ সমুদ্ৰৰ মাজত থকা] শুক্লতা-ৰূপ সাধাৰণ ধৰ্ম্ম লুপ্ত হৈ আছে।

সাধাৰণ ধৰ্ম্ম, উপমান আৰু ইয়াদি এই তিনিওটাৰ
লোপত যি লুপ্তোপমা হয়, সি কেৱল সমাসগত বাবে
মাত্ৰ এক প্রকাৰ। ৩১

যেনে—

ৰাজতে মৃগলোচনা।

(মৃগ লোচনাই বিৰাজ কৰিছে।)

ইয়াত “মৃগৰ লোচনৰ দৰে চকল লোচন যাব” এই সমাসত

উপমাবাচক পদ, সাধাৰণ ধৰ্ম (চক্ৰলতা) আৰু উপমানৰ (প্ৰথম লোচন পদ) লোপ হৈছে।

গতিকে উপমা সাতাইশ প্ৰকাৰ।

পূৰ্ণা ছয় প্ৰকাৰ আৰু লুপ্তা একৈশ প্ৰকাৰ মিলি উপমা সাতাইশ প্ৰকাৰ। এই উপমাবিলাকৰ ভিতৰত সাধাৰণ ধৰ্মৰ লোপ নহ'লে যি কেইপ্ৰকাৰ উপমা হয়, তাৰ বৈশিষ্ট্যবিলাক এইদৰে কোৱা হৈছে—

সাধাৰণ ধৰ্মটো কেতিয়াবা একে ৰূপৰ হয়,
কেতিয়াবা ভিন্নৰূপৰ হয়। ভিন্নৰূপৰ হ'লে
কেতিয়াবা দুটা সাধাৰণ ধৰ্মৰ ভিতৰত বিশ্বাস্যবিশ্বত্ব
সম্বন্ধ হয়, অথবা কেতিয়াবা মাত্ৰ গুণতেহে বেলেগ
হয়। ৩৩

একে ৰূপৰ সাধাৰণ ধৰ্ম হ'লে উদাহৰণ, যেনে পূৰ্বৰ “মধুৰঃ
সুধাৱদধৰঃ” ইত্যাদি। বিশ্বপ্ৰতিবিশ্ব সম্বন্ধত উদাহৰণ, যেনে—

ভগ্নাপবৰ্জিতৈস্তেষাং শিবোভিঃ শ্মশ্ৰুতৈশ্চহীম।

তস্তাৰ সবৰাৱ্যাপ্তৈঃ স ক্ষৌদ্ৰপটলৈবির।

(মৌ-মাখিৰে ভৰি থকা মৌ-বাছেৰে ছাটি পেলোৱাৰ দৰে তেওঁ ভগ্ন অস্ত্ৰেৰে
কাটি পেলোৱা তেওঁলোকৰ (পাৰসিকবিলাকৰ) দাড়িৰে ভৰি থকা মুখৰ সৈতে
মুৰবিলাকে পৃথিৱীখন ছাটি পেলালে।)

ইয়াত “দাড়ি থকা” (শ্মশ্ৰুতৈঃ) আৰু “মৌৰে ভৰি থকা”
(সবৰাৱ্যাপ্তৈঃ) এই সাধাৰণ ধৰ্ম দুটাৰ দৃষ্টান্ত অলংকাৰত হোৱাৰ দৰে
বিশ্বপ্ৰতিবিশ্ব ভাৱ হৈছে।

কেৱল গুণাত ভেদ হলে উদাহৰণ; যেনে—

শ্বেৰং ৰিথায় নয়নং ৰিকসিতমিৱ নীলমুৎপলং ময়ি সা।

কথ্যামাস কুশাজা মনোগতং নিখিলমাকৃতম্ ॥

(নিজৰ নয়ন বিকসিত নীলপল্লব দৰে বিস্ফাৰিত কৰি কুশাঙ্গীয়ে মোক বনৰ সকলো কথা জনাই দিলে।)

ইয়াত একে বস্তু বিকসিত বা বিস্ফাৰিত (শ্বেবৰ) ৰূপ ধৰ্ম্ম
প্ৰতিবস্তুপমাংকাৰত হোৱাৰ দৰে মাত্ৰ শুনাত বেলেগ পদেৰে
কোৱা হৈছে।

একদেশৱিৱৰ্ত্তিনী উপমা :

য'ত সাদৃশ্যটো আংশিকভাৱে
বাচ্য আৰু আংশিকভাৱে ব্যাখ্যা,
তাকে একদেশৱিৱৰ্ত্তিনী উপমা বোলে। ৩৪

ধেনে—

নেত্ৰৈবিরোংপলৈঃ পদৈমুখৈবির সবঃশ্রিয়ঃ ।
পদে পদে ৱিতান্তি স্ম চক্ৰৱাকৈঃ স্তনৈবির ॥

(চকুৰ দৰে উৎপলবিলাকেৰে, মুখৰ দৰে পদম ফুলবিলাকেৰে আৰু
স্তনৰদৰে চক্ৰবাক পক্ষীবিলাকেৰে সৈতে সৰোবৰৰ শ্ৰীয়ে পদে পদে শোভা
কৰিছিল।)

ইয়াত উৎপল আদিৰ সৈতে চকু আদিৰ সাদৃশ্য বাচ্য, কিন্তু
“সৰোবৰ শ্ৰী”ৰ নাৰীৰ লগত সাদৃশ্যটো ব্যাখ্যা।

বসনোপমা :

ক্ৰমে পূৰ্ব্বৰ পূৰ্ব্বৰ উপমেয়বিলাক
পিছত উপমান হৈ গ'লে ভেটিয়া
তাক বসনোপমা বোলে। ৩৫

আক্ষেপোপমা †

অস্ত বাজো গৃহে ভাস্তি ভূপানাং তা নিভৃতয়ঃ ।

পুৰন্দৰস্ত ভৱনে কল্লবৃক্ষ ভৱা ইৱ ॥

(ইন্দ্ৰৰ ভৱনত কল্লবৃক্ষৰপৰা পোৱা সম্পত্তিবিলাকৰ দৰে এই বজাৰ ঘৰত বেলেগ বেলেগ বজাই দিয়া সম্পত্তিবিলাকে শোভা কৰিছে ।)

ইয়াত উপমেয়-ৰূপ বিভূতিবিলাকে “কল্লবৃক্ষভৱা ইৱ” (কল্লবৃক্ষৰপৰা পোৱা) বোলা কথাষাৰেৰে উপমান স্বৰূপৰ অৰ্থটোৰ আক্ষেপ কৰিছে (ব্যঞ্জনাবদ্ধাৰা বুজাইছে) । গতিকে ইয়াত ‘আক্ষেপোপমা’ হৈছে । ইয়াতে ‘গৃহ’ (ঘৰ) পদটোৰেই আকৌ ‘ভৱন’ পদৰদ্বাৰা প্ৰতিনিৰ্দেশ (উপমান ৰূপে উপস্থাপন) কৰাত ‘প্ৰতিনিৰ্দেশোপমা’ হৈছে । এনে ধৰণৰ বৈচিত্ৰ্য হাজাৰ হাজাৰ পোৱা যায় । সেই কাৰণে এইবিলাকৰ আক বেলেগে লক্ষণ কৰা নহ’ল ।

অনৰয়—

একোটা বস্ত্ৰৱেই যত উপমানো হয় আক উপমেয়ও

হয়, তেতিয়া তাক অনৰয় বোলে । ৩৭

অৰ্থাৎ একে বাক্যতে ।

যেনে—

বাজীৰমিৱ বাজীৰঃ জলঃ জলমিৱাজনি ।

চক্ষুঃচক্ষু ইৱাতপ্তঃ শবৎ সমুদয়োক্তমে ॥

(শবৎ কালৰ উজ্জাস আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে প্ৰথম প্ৰথমৰ দৰে, জল জলৰ দৰে আক চক্ষু চক্ষুৰ দৰেই উজ্জল হ’ল ।)

ইয়াত প্ৰথম (বাজীৰ) আদি যো অনন্তসাধাৰণ, তাকে বুজাবৰ কাৰণে সিহঁতক উপমান আক ‘উপমেয়’—এই দুইভাৱে কোৱা হৈছে ।

ইয়াত “বাজীৰমিৰ পাথোজ্জম (পত্ৰম)” বুলিও ক’ব পাৰি, গতিকে এই অলংকাৰ লাটানুপ্রাসতকৈ বেলেগ। অৱশ্যে ঔচিত্য অনুসৰি ইয়াত একোটা শব্দকে [যেনে বাজীৰ পদটোকে] ছুৱাব প্ৰয়োগ কৰাই বেচি ভাল। কোৱা আছে যে—

“অনুষয়ত শব্দ দুটা একে হোৱাটো ঔচিত্য অনুসৰিহে
নিয়ম হৈছে। লাটানুপ্রাসত কিস্তি শব্দ দুটা একে
হোৱাটোৱেই অলংকাৰ দুটাৰ সাক্ষাৎ হেতু ॥”

উপমেয়োপমা :

পঠায়ক্রমে যদি দুটা বস্তুৰ এনে উপমানৰ আৰু
উপমেয়ক হয়, তেন্তিয়া তাক উপমেয়োপমা বোলে। ৩৮

‘এনে’ মানে, উপম্যনোপমেয়ক, অৰ্থাৎ দুটা বাক্যত যদি হয়।

যেনে—

কমলৈৰ মতিৰ্ভাৱিৰ কমলা তনুৰিৰ ৰিভা ৰিভৈৰ তনুঃ।
ধকীৰ দৃতিৰ্ভাৱিৰ ধবলী সততঃ ৰিভাতি বত যন্তু ॥

(সেং বজাৰ ৰাজলক্ষ্মীৰ সদাই (কমলাৰ) দৰেই মাত-বুদ্ধি আৰু
বুদ্ধিৰ দৰেই ৰাজলক্ষ্মী (অসামান্য), শৰীৰৰ দৰেই কান্তি আৰু কান্তিৰ দৰেই
শৰীৰ (অনন্তসাধাৰণ), পৃথিৱীৰ দৰেই ধৈৰ্য আৰু ধৈৰ্যৰ দৰেই পৃথিৱী
(আয়ত্ৰাধীন) ।

ইয়াত এইজন বজাৰ শ্ৰী, বুদ্ধি আদিৰ নিচিনা বস্তু আৰু নাই বুলি
কোৱাটোৱেই অভিপ্ৰায়।

স্বৰণ—

সদৃশ বস্তু এটাৰ জ্ঞানৰদ্বাৰা কোনো বস্তুৰ জ্ঞান
হ’লে তাক স্বৰণ অলংকাৰ বোলা হয়। ৩৯

যেনে—

অবহিন্দমিদং বীক্ষ্য খেলৎখণ্ডনমগ্ৰুলম্ ।

স্বৰামি বদনং তস্ত্যশ্চাক চঞ্চললোচনম্ ॥

(খেলি থকা দুটা খণ্ডন পখীৰ সৈতে গুহনি হৈ থকা এই পদুম ফুলপাত দেখি তেওঁৰ চঞ্চল লোচন দুটিৰে সৈতে ধুনীয়া মুখখনি মোৰ মনত পৰিছে ।)

“ময়ি সৰুপটম্—” ইত্যাদিত [ব্যভিচাৰী ভাৱ স্মৃতিৰ উদাহৰণ, ভূতীয় পৰিচ্ছেদ । দ্ৰষ্টব্য ।] সাদৃশ্যৰ জ্ঞান নোহোৱাকৈয়ে স্মৃতি হৈছে কাৰণে ই অলংকাৰ হোৱা নাই। বাসৱানন্দ মহাপাত্ৰই কিন্তু বৈশাদৃশ্যৰ জ্ঞানৰপৰা হোৱা স্মৃতিকে। স্বৰণ অলংকাৰ বুলি মানিব খোজে। তেখেতে নিজেই বচা উদাহৰণ, যেনে—

শিৰীষমূৰী গিৰিষু প্ৰপেদে যদা যদা দুঃখশতানি সীতা ।

তদা তদাস্তাঃ সদনেষু সৌখ্যলক্ষণি দম্যো গলদগ্ৰহ বামঃ ॥

(শিৰীষ ফুলৰ দৰে কোমল শৰীৰৰ সীতাই পৰ্বতবিলাকঃ যি যি সময়ত ল'ল দুঃখ পাবলৈ ধৰিলে, সেট সেট সময়ত কাৰেঙত সীতাই যি লাখ লাখ স্থখ অনুভৱ কৰিছিল, সেটবিলাকৰ কথা বামে চকুলো টুকি মনস্ত পেলাবলৈ ধৰিলে ।)

শক বা তাৎপৰ্য্যবদ্ধাৰা গোপন নোহোৱা উপমেয়ত

উপমানৰ তাদাত্ম্য আৰোপ হলে ৰূপক অলংকাৰ

হয় । ৪০

‘ৰূপিত—’ পদৰদ্বাৰা ৰূপকক পৰিণাম অলংকাৰৰপৰা বেলেগ কৰা হৈছে। এই বিষয়টো পৰিণাম অলংকাৰৰ প্ৰসঙ্গতে বিচাৰ কৰিম। ‘নিৰপহৰে’ (নিষিদ্ধ নোহোৱা) কথাষাৰ ৰূপকক অপহুতি অলংকাৰৰপৰা বেলেগ কৰি দেখুৱাবৰ কাৰণে দিয়া হৈছে।

সি (ৰূপক) পৰম্পৰিত, মাজ আৰু নিৰঙ্ক ৰূপে
 তিনি প্ৰকাৰৰ । ৪১

সি মানে ৰূপক । তাৰে ভিতৰত

য'ত কোনো এটা আৰোপ আন এটা আৰোপৰ
 কাৰণ হয়, তাক পৰম্পৰিত ৰূপক বোলে । সি
 দ্বিষ্ট শব্দৰ হেতুকেও হ'ব পাৰে আৰু অদ্বিষ্ট শব্দৰ
 হেতুকেও হ'ব পাৰে । প্ৰত্যেক বিধেই কেৱলৰূপে
 (এটীয়াকৈ) অথবা মালাৰূপে (বহুতো আৰোপ
 একে লগে) হ'ব পাৰে আৰু এই দৰেই পৰম্পৰিত
 ৰূপক চাৰি প্ৰকাৰৰ । ৪২

তাৰে ভিতৰত দ্বিষ্ট শব্দৰ প্ৰয়োগত হোৱা কেবলৰূপ পৰম্পৰিত
 ৰূপক, যেনে—

আহৰে জগত্ৰুদ্গুৰাজমণ্ডলবাহৰে ।

ঈশ্বৰসিংহ মহীপাল । স্বস্তাস্ত্ৰ তৰ বাহৰে ॥

(তে মহাবাজ ঈশ্বৰসিংহ ! জগতৰ ভিতৰতে উদ্গুৰ বজাবিলাকৰ যি
 দল (ৰাজমণ্ডল) আছে, সমৰ ক্ষেত্ৰত সেই ৰাজমণ্ডলৰ প্ৰতি বাহ
 ৰূপ তোমাৰ বাহৰ জন্ম হওক । [শ্বৰৰ দ্বাৰা ৰাজমণ্ডল শব্দই চন্দ্ৰ মণ্ডলকো
 বুজাইছে] ।

ইয়াত 'ৰাজমণ্ডল' অৰ্থাৎ 'নৃপসমূহ'ত যি চন্দ্ৰবিশ্বত্ব (চন্দ্ৰমণ্ডলৰূপ)
 আৰোপ কৰা হৈছে, সিয়েই বজাব বাহত বাহুত আৰোপৰ হেতু ।

মালাৰূপ পৰম্পৰিত ৰূপক :

যেনে—

পদ্মোদয়দিনাধীশঃ সদাগতিসমীৰণঃ ।

ভূভৃদাৱলিদম্ভোলিবেক এৱ ভৱান্ ভূৱি ॥

[পদ্মাব (বাজলক্ষ্মীৰ অথবা পদ্মব) বিকাশৰ কাৰণে সূৰ্য্য (দিনাধীশ) স্বৰূপ, সদাগতিৰ (সং লোকৰ সতত আগমন অথবা নিবস্তুৰ পতি) বিষয়ত বায়ু (সমীৰণ) স্বৰূপ আৰু ভূতৃৎসমূহৰ (বজা অথবা পৰ্বত) প্ৰতি বজ্জ (দঙোলি) স্বৰূপ পৃথিৱীত এক মাত্ৰ আপুনিয়েই আছে ।]

ইয়াত [প্লেষৰ সহায়ত] পদ্মাব উদয়েই পদ্মবিলাকৰ উদয়, সংলোকৰ আগমানেই সদাগমন (সদা আগমন) আৰু ভূতৃৎ অৰ্থাৎ বজাবিলাকেই পৰ্বত ইত্যাদি আৰোপেই বজ্জাত সূৰ্য্যৰ আদিৰ যি আৰোপ কৰা হৈছে, তাৰ কাৰণ ।

অগ্নিষ্টপ্তৰ প্ৰয়োগত হোৱা কেবল পৰম্পৰিত ৰূপক :

যেনে—

পাস্ত ৰো জলদগ্ধ্যামাঃ শাৰ্জ্জ্যাদাতকৰ্কশাঃ ।

ত্ৰৈলোক্যমগুপ্তস্তম্ভাচ্চৰাবো হৰিবাহুঃ ॥

(মেঘৰ দৰে স্তম্ভ বৰ্ণৰ, শাৰ্জ্জ্যৰ জ্যাব আঘাতত কৰ্কশ হোৱা, ত্ৰৈলোক্য ৰূপ মগুপৰ স্তম্ভৰূপ শ্ৰীহৰিৰ চাৰিটা বাহুৰে আপোনালোকক পালন কৰক ।)

ইয়াত ত্ৰৈলোক্যত যি মগুপৰ আৰোপিত হৈছে, সি হৰিৰ বাহুত স্তম্ভৰ আৰোপৰ হেতু ।

মাল্যাকপ পৰম্পৰিত ৰূপক :

যেনে—

মনোজ্ঞৰাজস্ত সিতাভপত্ৰঃ শ্ৰীখণ্ডচিত্ৰঃ হৰিদঙ্কনায়াঃ ।

ৱিৰাজতে ব্যোমসৰঃ সৰোজঃ কৰ্পূৰপুষ্পপ্ৰভমিন্দুবিশ্বম্ ॥

(মদন বজ্জৰ খেতুৰ্ণৰ বাজছত্ৰ স্বৰূপ, হৰিৎ (দিক্) ৰূপ অদনাসকলৰ কপালৰ চন্দনৰ ফোট স্বৰূপ, আকাশ ৰূপ সৰোবৰৰ পদ্মফুল স্বৰূপ আৰু কৰ্পূৰৰ পুষ্প এটা বেন চক্ৰ মণ্ডলটোৱে শোভা কৰিছে ।)

ইয়াত মদন আদিত বজ্জাব স্বৰূপ আদিৰ আৰোপ, চন্দ্রবিম্বত খেতছত্ৰ আদিৰ স্বৰূপ আৰোপণৰ হেতু।

পূৰ্ব উদাহৰণ “বজ্জাব বাহু আদিত বাহুত্ব আদিৰ আৰোপ
বাজ্জমণ্ডল আদিত চন্দ্রমণ্ডলত্ব আদিৰ আৰোপণৰ কাৰণ” বুলিও
কিছুমানে কয়।

সাক্ষকপক :

প্ৰধান বা অঙ্গী উপমানৰ যদি অঙ্গবিলাকেৰে
সৈতে ৰূপণ অৰ্থাৎ উপমেয়ত আৰোপ হয়, তেতিয়া
তাক সাক্ষ ৰূপক বোলে। ‘সমস্ত বস্তু-বিষয়ক’
আৰু ‘একদেশবিরন্তী’ এই দুটা তাৰ প্ৰকাৰ। ৪৩

তাতে আটাইবিলাক আৰোপ্য বস্তু (অৰ্থাৎ অঙ্গী
উপমান আৰু তাৰ অঙ্গবিলাক) যদি শব্দৰদ্বাৰা
কথিত হয়, তেতিয়া হলে প্ৰথমবিধ সাক্ষ ৰূপক
পোৱা যায়। ৪৪

প্ৰথম বিধ দ্বাৰে, সমস্ত বস্তুবিষয়ক সাক্ষকপক :

যেনে—

বাৰণাশ্ৰমগ্ৰহক্ৰান্তিমিতি রাগমুতেন সঃ।

অভিৰ্ঘ্ণ মকৎশস্ত্ৰং কৃষ্ণমেঘস্তিৰোদধে ॥

(বাৰণকৰুণ অনাবৃষ্টিত (অৱগ্ৰহত) শুকাই যোৱা দেৱতা-ৰূপ (মকৎ) শস্ত্ৰ-
বিলাকক এই দৰে বচন-ৰূপ অমৃত্তেৰে বৰিত কৰি কৃষ্ণ-ৰূপ মেঘ অস্তৰ্ধান
হ’ল।)

ইয়াত কৃষ্ণত (অঙ্গী) মেঘত্ব আৰোপ কৰা কাৰণে বাক্ আদি
অঙ্গত অমৃতত্ব আদি আৰোপ কৰা হৈছে।

য’ত কোনো এটা ব্যক্তি হৈ থাকে তাক

একদেশবিরন্তী ৰূপক বোলে। ৪৫

কোনো এটা মানে, কোনো এটা আৰোপ্যমান উপমান।

যেনে—

লারণ্যমধুভিঃ পূৰ্ণমাস্যমস্যা৷ ৱিকস্বৰম্।

লোকলোচনবোলম্বকদম্বৈঃ কৈৰ্ন পীয়তে ॥

(লারণ্যৰূপ মধুৰে পৰিপূৰ্ণ এওঁৰ বিকশিত মুখখন ম'হুহৰ কোন বিলাক চকু ৰূপ ভ্ৰমৰে পান নকৰাকৈ (চাই উপভোগ নকৰাকৈ) থাকে ?)

ইয়াত লারণ্য আদিত মধুৰ আদিৰ আৰোপ শব্দৰদ্বাৰা কথিত হৈছে। মুখত যে পদ্যৰ আৰোপ হৈছে, সেইটো ব্যঙ্গ।

মিৰজ ৰূপক :

নিৰজ ৰূপকত কেবল মাত্ৰ অঙ্গী উপমানৰ ৰূপণ

বা আৰোপ হয়। মালা আৰু কেৱল ৰূপেৰে সি

দুই প্ৰকাৰৰ। ৪৬

ভাবে মালাৰূপ মিৰজৰূপক :

যেনে—

নিৰ্ম্মাণকৌশলঃ ধাতুচন্দ্ৰিকা লোকচক্ষুৰাম্।

ক্ৰীড়াগৃহমনঙ্গস্য যেষামিন্দীৰবেক্ষণা ॥

(এই পদ্য-নয়না নায়িকা বিধাতাৰ নিৰ্ম্মাণ-কৌশল স্বৰূপ, মাহুৰবিলাকৰ চকুৰ কাষে কোনৰ পোহৰ (চন্দ্ৰিকা) স্বৰূপ আৰু অনকৰ ক্ৰীড়াগৃহ স্বৰূপ।)

কেন্তজ মিৰজ ৰূপক :

যেনে—

দাসে কৃতাগসি ভৱভূতিতঃ প্ৰভুগাং

পাদপ্ৰহাৰ ইতি সুন্দৰি ! নাত্ৰ দূয়ে।

উত্তৰকণ্ঠ্যপুলকাকুৰকটকাই-

ধন্তিততে মৃত্যুপদং নহু সা ব্যথা মে ।

(হে হৃদয়! অপবাধী দাসৰ দেহত প্রকৃতকালে পানপ্রহাৰ কৰাটো উচিতহে, সেই কথাও মই বেজাৰ পোৱা নাই। কিন্তু তোমাৰ চৰণৰ স্পৰ্শত মোৰ দেহত জন্ম পুলক-কাইটৰ (গাৰ শিৰিৰি উঠা নোমৰ) আগেৰে তোমাৰ কোমল ভৰি য়ে ছুটি গৈছে, সেই কথাও হে মই ভুখ পাইছো।)

এই দৰেই কপকৰ ভেদ আঠ প্ৰকাৰ । ৪৭

‘চিবকালৰপৰা আলংকাৰিকসকলে কৈ আহিছে’ বুলি বাক্যটো শেষ কৰিব লাগিব ।

কেতিয়াবা পৰম্পৰিত কপকো একদেশবিবৰ্ত্তী হয় :

যেনে—

খড়্গঃ স্নাসৌরিদল্লঃ সমিতি রিজয়তে মালরাখগুলসা ।

(মালববান্ধৰ (মালবাপগুল = মালবৈদ্র) পৃথিৱীৰ কঙ্ককী-কপ খড়্গ-খনে যুদ্ধত জয় লাভ কৰে .)

ইয়াত পৃথিৱীত ৰাজমহিষীৰ আৰোপ খড়্গত কঙ্ককীৰ আৰোপৰ কাৰণ । এই বিধৰ পূৰ্বৰ দৰে মালাকপ হোৱাৰো উদাহৰণ বিচাৰি ল'ব পাৰি ।

সাজকপকতো কেতিয়াবা আৰোপ্যবিলাক (উপমান বাচক পদবিলাক) শ্লিষ্ট হোৱা দেখা যায় । ৪৮

ভাৰে একদেশবিবৰ্ত্তী শ্লিষ্ট [সাজ কপক] :

যেনে, মোৰ—

কৰমুদয়মহীধবস্তনাগ্রে গলিততমঃপটলাংগুকে নিরেশ্ব ।

রিকসিতকুমুদেক্ষণং রিচুম্ভতয়মমৰদেশদিশো মুখং স্তথাংগুঃ ॥

(অঙ্ককাৰ ৰূপ কাপোৰ ধ'বপৰা খহি পৰিছে (গলিতভষ্মপটলাংগুকে) সেই উদয়াচলৰূপ স্তনৰ আগত (উদয় মহীধৰস্বনাগ্ৰে) বস্ত্ৰি-ৰূপ হাত (কৰাং) থৈ ফুলি উঠা ভেট ফুল-ৰূপ চকুৰে চাই চক্ৰই পূব দিশ-ৰূপ নায়িকাৰ মুখত চুঘন কৰিছে।)

সমস্ত বস্তুবিষয়ক ৰূপকৰ উদাহৰণ হ'ব ইয়াৰে “বিচুম্বতি” ইত্যাদিৰ ঠাইত “চুচুমে হৰিদৱলামুখমিন্দুনায়কেন” (ইন্দুৰূপ নায়কৰদ্বাৰা দিক্ৰূপ নায়িকাৰ মুখত চুঘন কৰা হ'ল) এই পাঠ ল'লে। ইয়াত শ্লিষ্ট পৰম্পৰিত ৰূপক হৈছে বুলি ভাৱিব নালাগে। শ্লিষ্ট পৰম্পৰিত “ভূভদাৱলিদন্তোলি” ইত্যাদিত ৰজা আদিত পৰ্বতৰ আদিৰ আৰোপ নহ'লে যি জন ৰজাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে, তেওঁৰ গাত দন্তোলিহ (বজ্জহ) আৰোপ কৰাটো কোনো পধ্যে একো সাদৃশ্য নথকা হেতুকে অসঙ্গত হৈ পৰে। আকৌ এইদৰেও কোৱা উচিত নহ'ব যে তেনেহ'লে “পদ্মোদয় দিনাধীশ” ইত্যাদিতনো পৰম্পৰিত হ'ল কেনেকৈ? তেজস্বিহ আদি সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ বলত ৰজা আদিত সূৰ্য্যহ আদিৰ আৰোপ কৰিবৰ কাৰণে তাত দেখোন সাদৃশ্য থকা হেতুকে সম্ভৱেই আছিল? এই অংপত্তি কৰিব নালাগে, কিয়নো, ৰজা আদিৰ তেজস্বিহ আদিৰ কাৰণে যি জনাজাত সাদৃশ্য, সেইটো বৰ্ত্তমান ক্ষেত্ৰত বিৱক্ষিত হোৱা নাই। পদ্মোদয়, ৰাজ-লক্ষ্মীৰ উদয় আৰু পদ্মৰ বিকাশৰেই এই ক্ষেত্ৰত সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰূপে বিৱক্ষিত। ইয়াত (একদেশৱিৱৰ্ত্তী শ্লিষ্ট সাক্ষ) কিন্তু পৰ্বত (মহীধৰ) আদিৰ সৈতে গীনহ, উত্তুঙ্গহ আদিৰ কাৰণে স্তনাদিৰ স্পষ্ট-ভাৱেই সাদৃশ্য আছে বাবে শ্লিষ্ট-পৰম্পৰিত হোৱা নাই।

কেতিয়াবা সমাস নোহোৱাকৈয়ো ৰূপক হব; যেনে—

মুখং তৱ কুব্জাক্ষি ! সৰোজমিতি নাগ্ৰথা।

(হে কুব্জাক্ষি ! তোমাৰ মুখখন যে পদ্মফুল সেই কথাৰ অন্তৰ্গত হ'ব নোৱাৰে।)

কেতিয়াবা অধিকৰণ বেলেগ হ'লেও হয়, যেনে—

ৱিদধে মধুপশ্ৰেণীমিহ ক্লতয়া ৱিধিঃ ।

(বিধিয়ে ইয়াত ক্লতয়াৰ দ্বাৰাই ভ্ৰমবৰ শাৰীৰ সৃষ্টি কৰিছে ।)

কেতিয়াবা ধৰ্ম্মৰ ভেদ হ'লেও হয়, যেনে—

সৌজ্ঞান্যমুমকস্থলী সূচৰিতালেখ্যাত্মাভিত্তিৰ্গণ-

জ্যোৎস্নাকৃষ্ণচতুৰ্দশী সবলতাযোগস্বপুচ্ছচ্ছটা ।

যৈ বেযাপি দুৰাশয়া কলিযুগে ৰাজ্যৱলী সেৱিতা

তেষাং শূলিনি ভক্তিমাৱস্থলভে সেৱা কিয়ং কৌশলম্ ॥

(কলি যুগৰ ৰজাৰাজ্যক সৌজ্ঞান্য ৰূপ ক্লত মকভূমি, সত চৰিত্ৰ ৰূপ আলোখ্য কাৰণে শূন্য আকাশ স্বৰূপ, শুণ ৰূপ জ্যোৎস্নাৰ বিষয়ত কৃষ্ণপক্ষৰ চতুৰ্দশী আৰু সবলতাৰ সদ্ভাৱৰ বিষয়ত কৃষ্ণৰ নেজ স্বৰূপ । ঘিবিলাক লোকে তথাপি দুৰাশা কৰি এনেবিলাক ৰজাকো সেৱা কৰে, তেওঁলোকৰ কাৰণে যাক কেবল মাত্ৰ ভক্তিৰ দ্বাৰাই সহজতে পোৱা যায়, সেই শিৱৰ সেৱা ক'দাটো কিমান সহজ কথা ।)

এই পঢ়াফাকি মোৰ ।

এই বিলাকৰে কিছুমান ৰূপকে শব্দ শ্লেষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে যদিও সেইবিলাকত ৰূপক অলংকাৰৰে প্ৰাধান্য আছে কাৰণে সেইবিলাকক অৰ্থালংকাৰৰ ভিতৰত ধৰা হৈছে । এই দৰেই আৰু যিবিলাক অলংকাৰৰ কথা ক'ন, সেই বিলাকতো প্ৰাধান্য অনুযায়ীয়েই নামকৰণ হয় বুলি জানিব ।

যি ৰূপক অধিকাৰত-বৈশিষ্ট্যৰ অৰ্থাৎ উপমান বা

উপমেয়ত থকা অধিক বৈশিষ্ট্যৰ উল্লেখৰদ্বাৰা হয়,

সিয়েই সি । ৪৯

‘সিয়েই সি’ অৰ্থাৎ অধিকাৰত বৈশিষ্ট্য নামৰ ৰূপক। মোৰ বচনাৰ পৰা, যেনে—

ইদং বক্তৃং সাক্ষাদ্বিৰহিতকলঙ্কঃ শশধবঃ
 সুধাধাবাধাবশ্চিবপৰিণতঃ বিশ্বমধবঃ।
 ইমে নেত্রে বাত্ৰিন্দ্রিমধিকশোভে কুৰলয়ে
 তমুলারণ্যানাং জলধিবরগাহে স্থতবঃ ॥

(এই মুখ সাক্ষাৎ কলঙ্ক নোহোৱা ভোন, সুধাধাবৰ অধাব স্বৰূপ এই অধব সদাই পকি থকা বিষ ফল, এই চকু দুটি বাত্ৰিয়ে দিনে সমানে অধিকভাৱে শোভা কৰা দুটি নৌল পহুম আৰু এই তমুল লাবণ্যৰ এনে একে সূত্ৰ স্বৰূপ, যত অৱগাহন কৰাটো অধিক স্থতকৰ।)

ইয়াত কলঙ্কৰ অভাৱ আদিবদ্বাৰা অধিক বৈশিষ্ট্যৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।

পৰিণাম :

বিষয় বা উপমানৰ সৈতে তাদাত্ম্যসম্বন্ধেৰে যদি আৰোপ্য উপমান আৰোপিত হয় আৰু যদি প্ৰাসঙ্গিক বিষয়ৰ উপযোগী হয়, তেতিয়া হ’লে পৰিণাম হয়। এই পৰিণাম অলংকাৰ দুই প্ৰকাৰৰ—তুল্যাধিকৰণ আৰু অতুল্যাধিকৰণ। ৫০

আৰোপ্যমান উপমানটোক উপমেয় ৰূপে পৰিণত কৰা হয় কাৰণে ইয়াক পৰিণাম বোলে। যেনে—

স্মিতেনোপায়নং দৃবাদাগতস্ত কৃতং মম।

স্তনোপপীড়মাপ্লেষঃ কৃতো দ্যুতে পণস্তয়া ॥

(যই দূৰবৰা আহিলত তেওঁ (নায়িকাট) হাঁহিৰে যোক আপায়ন কৰিলে। আৰু স্তনত হেঁচা পৰাকৈ কৰা আলিঙ্গন এটা পাশা খেলৰ পণ ৰূপে দিব কৰিলে।)

আন ক্ষেত্ৰত উপায়ন আৰু পণত কাপোৰ আৰু অলংকাৰ আদিৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াত কিন্তু নায়কক আদৰ জনোৱা আৰু পাশা খেলৰ ক্ষেত্ৰত হাঁহি আৰু আলিঙ্গনকে ক্ৰমে উপায়ন আৰু পণৰ সাধকৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। প্ৰথমাক্ষত প্ৰয়োগটো বেলেগ অধিকৰণৰদ্বাৰা আৰু দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত সমান অধিকৰণৰদ্বাৰা হৈছে। ৰূপকত “মুখচন্দ্ৰঃ পশ্চামি” [মুখৰূপ-চন্দ্ৰ দেখিছো] ইত্যাদিত আৰোপ্যমান চন্দ্ৰ আদিয়ে কেৱল মাত্ৰ উপমেয়ৰ উৎকৃষ্টতা সাধন কৰে। কিন্তু প্ৰাসঙ্গিক যি দেখা ক্ৰিয়া, তাৰ একো সহায় নকৰে। পৰিণামত কিন্তু উপায়ন আদিৰ যে বিষয়ৰ (উপমেয়ৰ = হাঁহিৰ) সৈতে তাদাত্ম্য হৈছে, সেইটোৱে প্ৰাসঙ্গিক নায়কক আদৰ জনোৱা আদি ক্ৰিয়াক সহায় কৰিছে। সেই কাৰণেই ৰূপকত আৰোপ্যৰ (উপমানৰ) বিষয়ৰ (উপমেয়ৰ) সৈতে অবচ্ছেদকতা সম্বন্ধ অৰ্থাৎ উপমানৰ আৰোপ উপমেয়ক সেই জাতীয় আনবিলংক বস্তুৰপৰা বেলেগ কৰে পৰিণামত কিন্তু উপমানৰ উপমেয়ৰ সৈতে তাদাত্ম্য সম্বন্ধেৰে অহয়।

“দাসে কৃতাগসি—” ইত্যাদিত ৰূপকহে হ’ব, পৰিণাম নহয়। আৰোপ্যমান (উপমান) যি কটক, তাৰ যি ভৰিত বিষ্ণু কাব্য, সেইটো প্ৰাসঙ্গিক নহয়। [নাট্যিকাৰ অনুময় কৰাটোহে ইয়াত প্ৰাসঙ্গিক কথা] কোনো এটা প্ৰাসঙ্গিক কথাৰ সিদ্ধিৰ কাৰণে এই ভৰি ফুটুৱা কাৰ্য্যটোক বিচুৰা নহয়।

যেনে—

পৰিণামো ৰূপকৰ দৰে অধিকাৰুচ বৈশিষ্ট্য হোৱা দেখা যায়।

রনেচবাণাং রনিতাস্থানাং দৰীগৃহোৎসঙ্গনিষক্তভাসঃ।

ভৱন্তি যত্নৌষধয়ো বজ্জস্যামতৈলপূৰ্বাঃ স্তবতপ্ৰদীপাঃ ॥

(যি হিমালয়ত সপত্নীক ক্ৰিান্তবিলাকৰ কাৰণে ওষধি বিলাকেই নিশা শুধা ৰূপ গৃহত পোহৰ দিব পৰা তেল নোচোৱা স্তবত কালীন প্ৰদীপ ৰূপে কাম কৰে।)

ইয়াত ওষধিত যি প্ৰদীপক আৰোপিত হৈছে, সি প্ৰাসঙ্গিক স্বৰূপে কালীন অন্ধকাৰ নাশৰ প্ৰতি উপযোগী আৰু প্ৰদীপত 'তেল নোহোৱা' বুলি উল্লেখ কৰাত তাদাত্ম্য সম্বন্ধৰ এই আৰোপটো অধিকাৰত বৈশিষ্ট্য হৈছে।

সন্দেহ :

কবি প্ৰতিভাবদ্বাৰা উপস্থাপিত হোৱা প্ৰকৃত বস্তুত
(উপমেয়ত) আন বস্তু ৰূপে অৰ্থাৎ উপমানৰূপে
কৰা সংশয়েই সন্দেহ অলংকাৰ। শুদ্ধ, নিশ্চয়গৰ্ভ
আৰু নিশ্চয়াস্ত ৰূপেই তিনি প্ৰকাৰৰ। ৫১

য'ত সংশয়তে বাক্যৰ শেষ হয়, তাত শুদ্ধ সন্দেহ।

যেনে—

কিং তাকণ্যাতবোৰিয়ং বসভবোদ্ভিন্না নরা ৱল্লবী
ৱেসাপ্ৰোচ্ছলিতস্য কিং লহৰিকা লালগাৱাবানিধেঃ
উদ্গাঢ়োৎকলিকারতাঃ স্বসময়োপস্থাসিষ্টিশৃংগঃ।
কিং সাক্ষাত্পদেষ্যযষ্টিবথরা দেৱস্য শৃঙ্গাবিণঃ ॥

(এয়া কি যৌৱন ৰূপ বৃক্ষৰ শৃঙ্গাব বস ৰূপ জলৰ আতিশয়াবস্থাৰ। ওলাই
অহা এক নতুন কুঁহি পাত ? অথবা পাৰলেকৈ উলি অহা লাহৰী সমূহৰ এক
নতুন লহৰী ? অথবা ই কি উৎকট কামভাদ-সম্পন্নবিলকক উপদেশ দিবৰ
কাৰণে শব্দভাৰ কৰা আৰু নিস্তৰ নিয়ম বুজাবৰ কাৰণে তৎপৰ শৃঙ্গাবৰ অধিষ্ঠাতৃ
দেৱতা কামদেৱৰ হাতত থকা সাক্ষাৎ উপদেশ যষ্টি (হাতৰ এচাৰি) ?

য'ত আৱন্তত আৰু শেষতো সংশয়, কেৱল মাজতে নিশ্চয় থাকে
সেয়ে নিশ্চয়মধ্য। যেনে, —

অয়ং মৰ্ত্তণ্ডঃ কিং স খলু তুবগৈঃ সপ্তভিৰিতঃ
কৃশান্নঃ কিং সৰ্বাঃ প্ৰসৱতি দিশো নৈষ নিয়তম্।

কৃতান্তঃ কিং সাক্ষান্নহিষরাহনোহসারিতি পুনঃ

সমালোকাভ্যৌ ঙ্গাঃ স্ৰিদধতি সিক্কান্ প্ৰতিভটাঃ ॥

(“এয়া কি সূৰ্য্য ? নহয়, সূৰ্য্যৰ বৰতচোন সাতোটা ঘোঁৰা থাকে। এয়া কি অগ্নি ? নহয়, ই অনিয়তভাবে সকলো কালে বিয়পি পৰিছে (অথচ অগ্নি কেৱল বায়ু যি কালে বলে সেইফালে তে বিয়পে), তেনেহলে এওঁ কি সাক্ষাৎ ঘৰ ? ওহো নহয়, ঘৰবাজৰ বাচন মচ (অথচ এওঁ মহত উঠি থকা নাই) । ”—হে মহাবাজ ! আপোনাক যুদ্ধ ক্ষেত্ৰত দেখি শত্ৰু সৈন্তবিলাকে এনে ভাবেই নানা ধৰণৰ সংশয় মনত ঠাই দিয়ে ।)

ইয়াত মাজতে কেৱল সূৰ্য্য আদি নহয় বুলি নিশ্চয় কৰি বজ্জা বুলি নিশ্চয় কৰা নাই) কিয়নো বজ্জা বুলি নিশ্চয় কৰি পেলালে দ্বিতীয় সংশয়টো জাগি উঠা সম্ভৱ নহয় ।

য’ত প্ৰথমতে সংশয় হয় আৰু শেষত গৈ নিশ্চয় হয়, সেয়ে নিশ্চয়ান্ত : যেনে—

কিং তান্নং সবসি সৰোজমেতদাৰাদাহোবিন্দুখমরভাসতে তকণ্যাঃ ।

সংশয়া স্ফগমিতি নিশ্চিঘ কচ্চিদ্ধিৰোবটৈকর কসহরাসিনাং পৰোক্ষৈঃ ॥

(“সৰোবৰত এয়া কি অলপ দূৰতে দোঁটো পহুম ফুল অথবা কোনোৱা তকণীৰে মুখ দেখা পোৱা গৈছে ? ” এই বুলি এজনে কতকৈ কাল সংশয় কৰি তাৰ পিছত বক-সহবাসী পহুম ফুল বিলাকৰ অজ্ঞাত বিৰোধ নামৰ ভাৱৰ সহায়ত তকণীৰ মুখ বুলি নিশ্চয় কৰিলে । (বিৰোধ—স্ত্ৰীৰ ভাৱ বিশেষ, তৃতীয় পৰিচ্ছেদত সেই বিষয়ে কৈ অহা হৈছে ।)

কবি প্ৰতিভাৰ বলত উত্থাপিত নোহোৱাত “স্বাগুৰী পুৰুষো ৱা” [এইটো খুটা নে মানুহ ?] ইত্যাদি সংশয়ৰ ক্ষেত্ৰত এই অলংকাৰ নহয় ।

মধ্যঃ তর সৰোজাক্সি পয়োধবভবাদিতম্ ।

অস্তি নাস্তীতি সন্দেহঃ কশ্চ চিন্তে ন ভাসতে ॥

(হে সৰোজাক্সি ! তুমিৰ ভৰত পীড়িত হোৱা তোমাৰ ককাণটো আছেই নে নাই বুলি কাৰ মনত বাক সন্দেহ নহ’ব ?)

ইয়াত অতিশয়োক্তিহে হ'ব। উপমেয়ক উপমান ৰূপে সংশয় কৰাওহে এই অলংকাৰটো হয়।

ভ্ৰান্তিমান :

সাদৃশ্যৰ বাবে এটা বস্তুত অন্য এটা বস্তুৰ ভ্ৰম
হোৱাকে ভ্ৰান্তিমান বোলে। ই কবি প্ৰতিভাৰদ্বাৰা
উদ্ভূত হয়। ৫২

যেনে—

মৃগাঃ শূন্যমিমাংসয়া গৰাঃ শিখৰে কুন্তান্ অধো বহ্নয়ঃ
কৰ্ণে কৈবৰশঙ্কয়া কুৰলয়ঃ কুৰ্ব্বন্তি কাস্তা অপি।
কৰ্কশ্চ ফলমুচ্চিনোতি শবৰী মুক্তাফলাশঙ্কয়া।
সাস্ত্ৰা চন্দ্ৰমসৌ ন কস্মা কুৰ্ব্বতে চিত্তভ্ৰমঃ চন্দ্ৰিকা ॥

। সৰল গোপ বমণীকলে গাঙ্গীৰ বুলি ভাবি গৰুৰ ওচৰৰ তলত কলহ পাতি
দিছেগৈ, সৰল নাৰীবিলাকেও ভেট ফল বুলি ভাবি নৌগ পচুমকে কাণত পিছিছে,
ব্যাধ বমণীবিলাকে মুক্তাফল বুলি ভুল কৰি শবৰীকে ছিটিছে, এই দৰেই
চন্দ্ৰমাৰ উজ্জল চন্দ্ৰিকাই কাৰনে চিত্তভ্ৰম নজন্মাবাকৈ আছে ?)

ভ্ৰান্তিটো যদি কবিৰ ইচ্ছাৰদ্বাৰা উদ্ভাৱিত নহয়, তেতিয়াহ'লে
অলংকাৰ নহয়। যেনে “শুক্ৰিকাণ্ড” কল্পত ভ্ৰম (শংখকৰ খোলাত ৰূপ
বুলি ভ্ৰম।) এই ভ্ৰান্তি যদি সাদৃশ্যজনিত নহয় তেতিয়াও এই
অলংকাৰ নহ'ব—যেনে,—

সংগমৱিৰহৱিকল্পে বৰমিহ ৱিৰহো ন সংগমস্তস্তাঃ।

সঙ্গে সৈৱ তথৈকা ত্ৰিভূৱনমপি তন্ময়ঃ ৱিৰহে।

(তেওঁৰ লগত বিৰহেট ভাগনে মিলনেই ভাল এই বিকল্পৰ ক্ষেত্ৰত ক'ব
লাগিব যে মিলন শ্ৰেয় নহয়। মিলনৰ সময়ত অকল তেওঁকেই পোৱা যায়;
বিৰহৰ সময়ত কিন্তু ত্ৰিভূবনেই তন্ময় (নাৱিকাময়) হৈ পৰে।)

উল্লেখ :

কেতিয়াবা জানোতাৰ ভেদ অনুযায়ী আৰু

কেতিয়াবা জ্ঞেয় বিষয়ৰ ভেদ অনুযায়ী বিষয়ৰ
অনেক ভাৱে উল্লেখ হয়। তাকে উল্লেখ অলংকাৰ
বুলি কোৱা হয়। ৫৩

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰিয় ইতি গোপবধূন্তিঃ শিশুৰিতি বৃদ্ধৈৰধীশ ইতি দৈৱৈঃ।

নাৰায়ণ ইতি ভক্তৈৰক্ষোভাগ্ৰাহি যোগিভিৰ্দেৱঃ ॥

(ভগৱানক গোপবধূসকলে প্ৰিয় বুলি, বৃদ্ধসকলে শিশু বুলি আৰু দেবতা
সকলে অধীশ্বৰ বুলি, ভক্তসকলে নাৰায়ণ বুলি আৰু যোগীবিলাকে ব্ৰহ্ম বুলি গ্ৰহণ
কৰে।)

ইয়াত ভগৱানৰ প্ৰিয়ত্ব আদি বাস্তৱ হোৱা কাৰণে আৰু জ্ঞাতা-
বিলাকৰ ভেদ হোৱা কাৰণে মালংকপক হোৱা নাই। ই ভ্ৰান্তিমানো
নহয় আৰু অভেদত ভেদ-ৰূপ অতিশয়োক্তিও নহয়। “অজ্ঞ
দেৱাঙ্গলারণ্যম্—” ইত্যাদিত লংগা আদি বিষয়বিলাকৰ বেলেগে
বেলেগে অধাৰসায় হৈছে। ইয়াত কিন্তু ভগৱানত গোপবধু আদিৰ
দ্বাৰা প্ৰিয়ত্ব আদিৰ অধাৰসায় কৰা হোৱা নাই। কিয়নো সেই সময়ত
যথার্থতে তেওঁলোকৰ প্ৰিয় বুলিয়েই ভাৱ আছিল। কিছুমানে কয় যে
“এই অলংকাৰৰ মূলত ধৰাবন্ধা ভাৱে আন কিবা এটা অলংকাৰৰ
সৌন্দৰ্য্য থাকিব লাগিব। উক্ত উদাহৰণত, বৃদ্ধবিলাকে কেৱল
শিশু বুলিহে চিনি পায় বুলি কব খোজাত একেজন অভিন্ন ভগৱানতে
শিশু ৰূপে আৰু প্ৰিয় ৰূপে ভেদ আৰোপ কৰাত অভেদত ভেদ ৰূপ
অতিশয়োক্তি হৈছে। কিন্তু অতিশয়োক্তি আছে যদিও জ্ঞাতাৰ ভেদ
অনুসৰি ভিন্ন ভিন্ন জ্ঞান হোৱাৰ ফলত এক বিশেষ সৌন্দৰ্য্য হোৱাত
তাৰ ভিত্তিত উল্লেখ নামৰ এক বেলেগ অলংকাৰ হৈছে। [গতিকে
উল্লেখ অতিশয়োক্তিৰে এটা প্ৰকাৰ হওক বুলি ক’ব নোৱাৰি, কিয়নো
আন বেলেগ অলংকাৰৰ ক্ষেত্ৰতো উল্লেখ হ’ব পাৰে।] শ্ৰীকৃষ্ণ জনপদ
বৰ্ণনাত “বজ্জপঞ্জৰমিতি শৰণাগতৈঃ, অশ্বববিৱৰমিতি ৰাতিকৈঃ”

(যাক শৰণাগতবিলাকে বজ্জৰ মুঠি বুলি আৰু বাত বোগীবিলাকে আকাশৰ মাজৰ গুহা বুলি ভাবে। ইত্যাদিত কিন্তু অভিযোক্তি নাই। তাত ৰূপক অলংকাৰৰহে সম্বন্ধ আছে। [গতিকে প্ৰধান ভাৱে উল্লেখ অলংকাৰ হৈছে।] দবাচলতে কিন্তু “অম্ববৱিৰবম্—” ইত্যাদিত ত্ৰাস্তিমান্ হোৱাটোহে বাঞ্ছনীয়, ৰূপক নহয়। ভেদজ্ঞান পূৰ্বক যি আৰোপ সিহে গোণী লক্ষণামূলক ৰূপকৰ প্ৰয়োজক বা উৎপত্তিৰ কাৰণ।

এই বিষয়ত শাৰীৰক মীমাংসা ভাণ্ডৱ ব্যাখ্যাত শ্ৰীবাচস্পতি মিশ্ৰায়ো কৈছে—“তদুপৰি, লক্ষ্যমাণ (উভয়ৰে সাধাৰণ ধৰ্মৰূপে জ্ঞাত) গুণৰ বলত বেলেগ অৰ্থত প্ৰয়োগ হোৱা এটা শব্দ আন বেলেগ এটা অৰ্থত প্ৰয়োগ হৈছে বুলি, য’ত কৰ্ত্তা আৰু শ্ৰোতা নাইবা প্ৰয়োগ কৰোতা আৰু জানোতা উভয়ৰে সমানে জ্ঞান হয়, তাত গোণী লক্ষণ। সেই গোণী লক্ষণৰ প্ৰয়োগ বা বোধ ভেদ জ্ঞানপূৰ্বক (বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষ্যৰ্থৰ ভেদ জ্ঞানপূৰ্বক। ”) শ্ৰীকণ্ঠজনপদ বৰ্ণনাত বাত বোগীবিলাকে ভ্ৰমপূৰ্বক হে অম্বববিববম্ [আকাশৰ মাজৰ গুহাহ] আৰোপ কৰিছে।

শ্ৰীকণ্ঠজনপদবৰ্ণনাত “তপোৱনমিতি মুনিভিঃ, কামায়নমিতি ৰেশ্মাভিঃ” (মুনিবিলাকে তপোৱন বুলি, ৰেশ্মাবিলাকে কামদেৱৰ মন্দিৰ বা ক্ৰাড়া গৃহ বুলি) ইত্যাদিত পৰিণাম অলংকাৰৰ সম্বন্ধ হৈছে।

“গান্ধীৰ্য্যো সমুদ্ভোঃসি গোবৰেণাসি পৰ্বত” (গান্ধীৰ্য্যাত তুমি সমুদ্ভ আৰু গোবত পৰ্বত) ইত্যাদিত অনেক ভাৱে উল্লেখ কৰাৰ কাৰণে গান্ধীৰ্য্য আদি বিষয়ৰ ভেদেই প্ৰয়োজক। ইয়াতো আকৌ ৰূপক অলংকাৰৰ সম্বন্ধ হৈছে। “গুৰুৰ্চসি, পৃথুৰসি, অৰ্জুনো যশসি”, (বচনত বৃহস্পতি, বৃক্খনৰ বিষয়ত পৃথু (পৃথুৰজা বা বহল), যশস্তাৰ বিষয়ত অৰ্জুন অথবা যগা) ইত্যাদিত আকৌ ৰূপকতকৈ

উল্লেখ অলংকাৰ বেলেগ হৈ আছে। ইয়াত শ্লেষমূলক অতিশয়োক্তিৰ সম্বন্ধ আছে।

অপহুতি :

প্ৰকৃত বস্তুক (উপমেয়ক) নিষেধ কৰি অন্য বস্তুক
(উপমানক) স্থাপন কৰিলে হয় অপহুতি। ৫৪

অপহুতি দুই প্ৰকাৰৰ। কেতিয়াবা অপহুত (নিষেধ) কৰি আৰোপ
কৰা হয় আৰু কেতিয়াবা আৰোপ কৰি নিষেধ কৰা হয়। ক্ৰমে
উদাহৰণ ; যেনে—

নেদং নভোমণ্ডলমধুবংশিনেতাশ্চ তথা নরফেনভঙ্গাঃ ।

নায়াং শশী কুণ্ডলিতঃ ফণীশ্চো নাসৌ কলঙ্কঃ শয়িতো মুবাৰিঃ ॥

(এয়া আকাশ নহয় সাগৰহে, এই বৈলাক তৰা নহয় সাগৰৰ ফেনহে, এইটো
চন্দ্ৰ নহয় পাক লৈ থকা সৰ্পৰাজ শেষ নাগহে, আৰু এয়া কলঙ্ক নহয় শেষ
নাগত গুই থকা বিষুহে।)

এতদ্বিভাতি চবনচলচূড়শ্চি

হিগৌৰ-পিণ্ড কচি-শীতমবৌচিবিষ্মম্ ।

উজ্জ্বালিতসা বজ্জনীং মদনানলসা

ধূমঃ দধৎ প্ৰকটলাঞ্ছনকৈটরেন ॥

(ওৰে বাতি ধৰি জলি থকা মদনানলৰ ধোয়াবোৰ, নিজৰ কলঙ্কৰ ছলেৰে
ধাৰণ কৰি এয়া সাগৰৰ ফেনৰ দৰে কান্তি বশিষ্ট নীতবশি চন্দ্ৰৰ মণ্ডলে অঘাচলৰ
শূঁচ চূষন কৰি বিৰাজ কৰিছে।)

এই পদ্মফাকি মোৰ। এই দৰেই—

বিৰাজতি রোমবপুঃপয়োদিস্তাবাময়াস্তত্র চ ফেনভঙ্গাঃ

(আকাশৰ ৰূপেৰে সমুদ্ৰই বিৰাজ কৰিছে আৰু তাতে তৰাৰ আকাৰেৰে ফেন
বিলাক আছে।)

ইত্যাদি ৰূপেও প্ৰকৃতক(উপমেয়ক)নিষেধ কৰা হয় বুলি জানিব লাগে।

গোপনীয় কোনো এটা কথা কিবা স্বৰূপে প্ৰকাশ
কৰি আকৌ যদি তাকে প্লেষ বা অন্য উপায়েৰে অশু
ভাৱে প্ৰতিপাদন কৰা হয়, তেতিয়া সিও অপহুতি হয়। ৫৫

প্লেষৰ দ্বাৰা ; যেনে,—

কালে বাৰিধবাণামপতিতয়া ন শকাতে স্মাতুম্ ।
উৎকণ্ঠিতাসি তৰলে ! নহি নহি সখি ! পিচ্ছিলঃ পদ্মাঃ ॥

(বৰ্ষা কালত পতি নোহোৱাকৈ (অপতিতয়া) থাকিব নোৱাৰি । “হেৰা
তৰলা, তুমি ইমানেই উৎকণ্ঠিতা হৈছানে ? ” “নহয়, নহয় সখি বাটটো পিচ্ছিল । ”
বাৰিবাৰ কাৰণে বাট পিচ্ছিল, সেই কাৰণে “অপতিতয়া” অৰ্থাৎ নপৰাকৈ
থাকিব নোৱাৰি ।)

ইয়াত “অপতিতয়া” পদত “পতি নোহোৱাকৈ” বুলি কৈ পিচ্ছিল
“পতন নোহোৱাকৈ” (পিচ্ছিল নোহোৱাকৈ) বুলি কৈ আগৰ কথাটো
ঘূৰাই পেলালে । প্লেষ নোহোৱাকৈ, যেনে—

ইহ পুৰোহনিলকম্পিতরিগ্ৰহা
মিলতি কা ন বনম্পতিনা লতা ।
স্বৰসি কিং সখি ! কাস্তবতোৎসৱঃ
নহি ঘনাগমবীতিকদাহুতা ॥

(“এই বৰ্ষা কালত আমাৰ সম্মুখতে বতাহৰ দ্বাৰা শবীৰ কম্পিত হোৱা কোন
লতা বনম্পতিৰ সৈতে মিলিত হোৱা নাই ? ” “ভেনেহলে সখি তোমাৰ নিজৰ
প্ৰিয়ৰ সৈতে কৰা বতি আনন্দৰ কথা স্বৰ্ঘবিছানেকি ? ” “নহয়, বৰ্ষা কালৰ
বীতিৰ কথাহে কৈছে । ”)

বক্ৰোক্তি আনে কোৱা কথাৰ আনভাৱে যোজনা কৰা হয়, ইয়াত
কিন্তু নিজৰ কথাৰে ঘূৰাই কোৱা হয়, আৰু সেইখিনিতে ইহঁত দুটাৰ ভেদ ।

ইয়াত গোপন কৰোঁতাই গোপন কৰিবলগীয়া কথাটোও আগতে কৈ দিয়ে
কাৰণেই ব্যাঞ্জোক্তি অলংকাৰতকৈ বেলেগ।

নিশ্চয় :

আকৌ অশ্লক (উপমানক) নিষেধ কৰি প্ৰকৃতক

(উপমেয়ক) স্থাপন কৰিলে তাক বোলে নিশ্চয়। ৫৬

অৰ্থাৎ ই নিশ্চয় নামৰ অলংকাৰ। অশ্লক মানে আৰোপ্যমাণ
(উপমান)।

মোৰ বচনাৰপৰা ; যেনে—

রদনমিদং ন সৰোজঃ নয়নে নন্দীরবে এতে ।

(হে ভ্ৰমৰ ? এইখন মুগ্ধে, পহুম নহয় আৰু এই ছটা চকুহে নীলোৎপল
নহয়। [গতিকে এই স্বপ্নবনয়নাৰ ওচৰত মিছাতে কিয় ঘূৰি ফুৰিছা ?])

আকৌ, যেনে—

হৃদি রিসলতা হাবে। নয়ঃ ভূজঙ্গমনায়কঃ

কুরলয়দলশ্ৰেণী কণ্ঠে ন সা গবলছাতিঃ ।

মলয়জবজো নন্দঃ ভাস্য প্ৰিয়াবহিতে ময়ি

প্ৰহৰ ন হবভ্ৰাস্ত্যানঙ্গ ! ক্ৰুধা কিমু ধারসি ॥

(মোৰ হৃদয়ত এয়া মৃগালৰ হাবহে, সৰ্পৰাজ নহয়। ভিত্তিত নীলোৎপল
গ্ৰাহিৰ মালাহে সেয়া। বিষৰ বৎ নহয়। প্ৰিয়াৰ বিবহ কাতৰ মোৰ গাত
এইবিলাক মলয়জ বেত চন্দনৰ ধূলহে, ভাস্য নহয়। গতিকে হে অনঙ্গ
মোক শিয় বুলি ভ্ৰম কৰি প্ৰহাৰ নকৰিবা। । কিয় মিছাতে থং কৰি মোলৈ
খেদি আহিছা ?)

এইটো নিশ্চয়ান্ত সন্দেহ নহয়, তাত সংশয় আৰু নিশ্চয় একেজন
মাহুহৰ মনতে হয়। ইয়াত ভ্ৰমৰ আদিৰ সংশয় হৈছে, নায়ক
আদিয়ে নিশ্চয় কৰিছে। তত্পৰি একালে পহুম ফুল বুলি
অধিক জ্ঞান হোৱাত ভ্ৰমৰ আদিবো সংশয় হোৱা মাই। সংশয়
হ'লে (পহুমনে মুখ বুলি উভয়কোটিৰ সমানে জ্ঞান হ'লে) পহুম

বুলি ওচৰলৈ যোৱাটো সম্ভৱ নহয়। তেনেহ'লে ভ্ৰান্তিমান হওক ? অৱশ্যে ভ্ৰমবাদিৰ ইয়াত ভ্ৰান্তি হ'ব পাৰে, কিন্তু সেই ভ্ৰান্তিৰ কোনো চমৎকাৰিত্ব নাই। বৰং তেনে ধৰণৰ নায়ক আদিৰ যি উক্তি বা কথা কোৱাৰ ধৰণ, তাৰহে চমৎকৃতি আছে বুলি সকলো সৰুদয়ে অনুভৱ কৰিব পাৰে। তদুপৰি ভ্ৰমৰৰ আগমনৰ কথা অথবা ভ্ৰান্তিৰ কথা হয়তো ক'ব খোজাই নাই, অথচ নায়িকাৰ তোষামোদৰ কাৰণে তেনে বিধৰ উক্তি কৰাটোও সম্ভৱ হ'ব পাৰে। এইটো ৰূপক-ধ্বনিও নহয়, কিয়নো ইয়াত কমলদ্বন্দ্বাৰা মুখৰ নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা নাই। (মুখত কমলদ্ব আৰোপিত হোৱা নাই)। আকৌ ই অপহৃতিও নহয়, কিয়নো প্ৰস্তুত বিষয়ৰ (উপমেয়ৰ) ইয়াত নিষেধ কৰা হোৱা নাই। গতিকে প্ৰাচীনসকলে কৈ যোৱাবিলাকতকৈ ই এটা বেলেগ অলংকাৰ শামুকৰ খোলাক ৰূপ বুলি ভাবি যদি কোনো মানুহ তাৰ ওচৰলৈ যায় আৰু তেতিয়া যদি তেওঁক কোৱা হয় যে “এয়া শামুকৰ খোলাহে, ৰূপ নহয়” তেতিয়া সেই বাক্যত কোনো বৈচিত্ৰ্য নাই কাৰণে তাত এই অলংকাৰ নহয়।

উৎপ্ৰেক্ষা:

প্ৰকৃত বস্তুক অৰ্থাৎ উপমেয়ক উপমান বুলি
সম্ভাৱনা কৰিলে উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰ হয়। বাচ্যা
আৰু প্ৰতীক্ষ্যমানা ভেদে সি প্ৰথমে দুই প্ৰকাৰৰ। ৫৭

(সম্ভাৱনা মানে “উৎকটককোটিকসন্দেহঃ” য'ত এইটো উপমেয়নে উপমান
বুলি সন্দেহ হয়, কিন্তু উপমান বুলিয়েই তাক চিনি পাবলৈ আগ্ৰহ বেছি থাকে।)

ইয় আদি পদ প্ৰয়োগ কৰিলে বাচ্যা হয়
আৰু প্ৰয়োগ নকৰিলে প্ৰতীক্ষ্যমানা হয়।
দুই বিধতে যিটো উৎপ্ৰেক্ষা (সম্ভাৱিত) সি
জ্ঞাপ্তি, গুণ, ক্ৰিয়া বা ভৱ্য হ'ব পাৰে। এই
দৰেই ই আঠ প্ৰকাৰৰ। এই আঠ বিধৰ

প্ৰত্যেকতে জ্ঞাতি, গুণ আদি ভাৱ পদাৰ্থ (বস্তুতঃ
বৰ্ত্তমান) অথবা অভাৱ পদাৰ্থ (বস্তুতঃ অবৰ্ত্তমান)
হ'ব পাৰে আৰু সেইদৰে যোৱা প্ৰকাৰ হৈ
নিমিত্তটো (যি বিশেষ ধৰ্ম্মৰ কাৰণে এনেদৰে
সম্ভাৱনা কৰিবলগীয়া হ'ল সেইটো) গুণ স্বৰূপ
অথবা ক্ৰিয়া স্বৰূপ হ'য়; সেই কাৰণে আকৌ
উৎপ্ৰেক্ষা গৈ মূৰ্ত্ততে বহিৰ্গত প্ৰকাৰ হয় । ৫৮

তাৰে বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষাৰ কেৱল দিগ্‌দৰ্শনৰ কাৰণে উদাহৰণ, যেনে—

উকঃ কুবজবদশঃ চঞ্চলচেলাক্ৰমো ভাতি ।

সপতাকঃ কনকময়ো বিজয়স্তম্ভঃ স্মৰাশ্বৰ ॥

(কঁপি থকা কাপোদৰ অংশেৰে সৈতে কুবজনয়নাৰ উকটোৱে এনে ভাৱে
শোভা কৰিছে যেন সি শোণেৰে নিৰ্ম্মিত পতাকা লগোৱা কামদেৱৰ বিজয়
স্তম্ভ হে ।)

ইয়াত “বিজয়স্তম্ভ” পদে বক্তৃতো বিজয়স্তম্ভৰ ভাৱ মনলৈ আনি
দিয়ে কাৰণে ইয়াত জ্ঞাত্যুৎপ্ৰেক্ষা হৈছে ।

জ্ঞানে মোহঃ ক্ষমা শক্তৌ ত্যাগে জ্ঞাঘাতিপৰ্যায়ঃ ।

গুণা গুণঃসুবন্ধিহ তস্য সপ্ৰসৱা ইব ॥

(তেওঁ জ্ঞান থকা সম্বন্ধে মোহ, শক্তি থকাতো ক্ষমালৈ, আৰু ত্যাগ কৰিও
তেওঁ আত্মপ্ৰলংগ নকৰাকৈ থাকে; গতিকে তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত এটা গুণে
বিপৰীত আন এটা গুণক অচুসৰণ কৰি আছে, সেই কাৰণে তেওঁৰ গুণবিলাক যেন
সহোদৰহে ।)

ইয়াত সপ্ৰসৱতটো (সহোদৰহ) এটা গুণ ।

গজাস্তসি সুবত্ৰাণ ! তৱ নিৰ্যাণনিষ্বনঃ ।

স্নাতীৱাৰিবধূৰ্গৰ্গৰ্ভপাতনপাতকা ॥

(হে হুবজাণ! (দেবগণৰ জ্ঞানকৰ্ত্তা শ্ৰীকৃষ্ণ) তোমাৰ সৈন্তবলৰ বৰষাডা কালীন যি হংকাৰ সি শত্ৰু বৰ্ণীগণৰ গৰ্ভপাতন কৰাৰ পাপত পানী হৈ পৰাৰ পানীত গৈ যেন জানহে কৰিছে।)

ইয়াত “স্নাতি” বোলা ক্ৰিয়াটো উৎপ্ৰেক্ষিত হৈছে।

মুখমেণীদৃশো ভাতি পূৰ্ণচন্দ্ৰ ইরাপৰঃ।

(মুগনয়নাৰ মুখখন এনেভাৱে শোভা পাইছে যেন ই আন এটা পূৰ্ণচন্দ্ৰ হে।)

ইয়াত চন্দ্ৰ পদে কেৱল এজন বাস্তবিক বৃজাইছে কাৰণে এইটো অব্যবাচক শব্দ।

এইবিলাক ভাৱাভিমানৰ উৎপ্ৰেক্ষা। অভাৱাভিমানৰ উৎপ্ৰেক্ষা, যেনে—

কপোলফলকাৱন্তাঃ কষ্টং ভূহা তথ্যারিধৌ।

অপশ্ৰুস্তাৱিৱাত্তোত্তমীন্দ্ৰাং কামতং গতো ॥

(হায়! এই নাৱিকাৰ গাল দুখন আগুৱাই ইমান পূৰ্ণ আছিল কিন্তু এতিয়া যেন ইখনে সিখনক নেদেখিয়েই এনে দৰে ক্ষীণাই গ'ল।)

ইয়াত “অপশ্ৰুস্তৌ” (যেন নেদেখিয়েই) বোলাতে ক্ৰিয়াৰ অভাৱ বুজোৱা হৈছে। এইদৰেই আন ঠাইতো হয়। নিমিত্তটো গুণ আৰু ক্ৰিয়া হোৱাৰ উদাহৰণ, যেনে—

“গঙ্গাস্তমি” ইত্যাদিত “স্নাতীৱ” বোলা উৎপ্ৰেক্ষাৰ নিমিত্ত হৈছে “পাতকিহ” (পানীৰূপ) গুণটো। “অপশ্ৰুস্তৌ” ইত্যাদিত “ক্ষীণাই যোৱা”-ৰূপ ক্ৰিয়াটো নিমিত্ত। এইদৰেই আন ঠাইতো হয়। প্ৰতীয়মানোৎপ্ৰেক্ষা, যেনে—

তদ্বজ্জ্যাঃ স্তনযুগ্মেন মুখং ন প্ৰকটীকৃতম্।

হাবায় গুণিনে স্থানং ন দত্তমিতি লজ্জয়া ॥

(কৃশাঙ্গীৰ স্তনযুগ্মে শুণী (গুণ যুক্ত অথবা দৃঢ়তা থকা হাবডালক ঠাই দিয়া নাই বুলি লাজতেই যেন মুখখন উলিওৱা নাই।)

ইয়াত “লজ্জয়া ইৱ” (লাজতেই যেন) বুলি ‘ইৱাদি’ পদ দিয়া নাই কাৰণেই প্ৰতীয়মানোৎপ্ৰেক্ষা হৈছে। এটদৰেই আন ঠাইতো হয়।

বাক, ধ্বনি নিৰূপণ কৰাৰ প্ৰসঙ্গত সকলো অলংকাৰেই ব্যাঙ্গ হ’ব পাৰে বুলি কোৱা হৈছিল। সম্প্ৰতি কিয় বিশেষভাৱে উৎপ্ৰেক্ষা প্ৰতীয়মানা হয় বুলি কোৱা হৈছে? এই শব্দৰ উত্তৰ এনে,—“মহিলা সহস্” —ইত্যাদি ব্যাঙ্গ উৎপ্ৰেক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত উৎপ্ৰেক্ষা নকৰাকৈয়ে ব্যাঙ্গাৰ্থ সঙ্গতভাৱে পোৱা যায়। ইয়াত কিন্তু অচেতন স্তনৰ কোনো লজ্জা থাকিব নোৱাৰে কাৰণে “লজ্জয়া ইৱ” [যেন লাজতহে] বুলি উৎপ্ৰেক্ষা কৰিলেহে ব্যাঙ্গাৰ্থ সঙ্গতভাৱে পোৱা যায়। সেইখিনিতে ব্যাঙ্গ উৎপ্ৰেক্ষা আৰু প্ৰতীয়মানোৎপ্ৰেক্ষাৰ ভেদ। এতিয়া বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষাৰ যি বোলটো ভেদ, তাৰে আকৌ বিশেষ ভেদ কিছুমানৰ কথা কোৱা হৈছে,—

তাৰে বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষাৰ যি কেইটা ভেদ, সেই
কেইটাৰ অব্যোৎপ্ৰেক্ষাৰ বাহিৰে আন কেই
প্ৰকাৰত প্ৰত্যেকটোৱেই স্বৰূপগত, দলগত আৰু
হেতুগত ৰূপে তিনি প্ৰকাৰৰ হয়। ৫২

বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষা আৰু প্ৰতীয়মানোৎপ্ৰেক্ষাৰ যি কেইটা ভেদ কোৱা হ’ল, তাৰে ভিতৰত যি বোল প্ৰকাৰ বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষা সিয়েই জাতি আদি তিনিটাৰ বিষয়ত বাৰ প্ৰকাৰ হয়, সিহঁত প্ৰত্যেকই স্বৰূপগত, ফলগত আৰু হেতুগতৰূপে বিভক্ত হৈ মুঠতে ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰ হয়। অব্যব কেবল স্বৰূপৰহে উৎপ্ৰেক্ষা কৰিব পাৰি গতিকে অব্যোৎপ্ৰেক্ষা চাৰি প্ৰকাৰ। আটাইবিলাক মিলি মুঠতে হ’ল চল্লিশ প্ৰকাৰ। ইয়াৰে ভিতৰত স্বৰূপোৎপ্ৰেক্ষা, যেনে—পূৰ্বৰ উদাহৰণ বিলাকৰ ভিতৰত “স্বৰশ্চ ৱিজয়ন্তন্তঃ”—ইত্যাদিত। “সপ্ৰসবা ইৱ” ইত্যাদি জাতিগত, গুণগত আৰু স্বৰূপগত। ফলোৎপ্ৰেক্ষা, যেনে—

বাৰণশ্ৰাপি . বামাস্তো তিহ্মা হৃদয়মাস্তুগঃ ।

ৱিৱেশ ভূৰমাখ্যাভুম্বগেভা ইৱ প্ৰিয়ম্ ॥

(বামে নিক্ষেপ কৰা শৰে বাৰণৰো হৃদয় ভেদ কৰি যেন সৰ্প বিলাককহে
হু খবৰ কবলৈ গৈ মাটিত সোমাই ধৰিলে ।)

ইয়াত “আখ্যাভুং” বোলা পদত ভূ প্ৰৱেশৰ (মাটিত সোমাই যোৱাৰ)
ফলৰূপ ক্ৰিয়াৰ উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে ।

হেতুৎপ্ৰেক্ষা, যেনে—

সৈষা স্থলৌ যত্র रिचिध्ता वाः भृष्टः मया नृपुৰमेकमुৰ্ব্বায্যম্ ।

অদৃশ্যত বচৰণাৱহিন্দৱিল্লেশভৃংখাদিৱ বন্ধমৌনম্ ।

(এইখনেই সেটঠাই, য’ত তোমাৰ বিচাৰি ফুৰোঁতে মই নৃপুৰ এপাত দেখিছিলো,
যি তোমাৰ ভবিষ্যতৰ আঁতৰি অহাৰ দুখেতে যেন মৌন হৈ আছিল ।)

ইয়াত ভৃংখ-ৰূপ গুণটোক হেতুৰূপে উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে ।

নিমিস্তটোৰ উল্লেখ কৰা আৰু নকৰা অনুসৰি

স্বৰূপগত উৎপ্ৰেক্ষা দুই প্ৰকাৰৰ । ৬০

পূৰ্ব্বোক্ত চল্লিশ বিধৰ ভিতৰত স্বৰূপগত যি ষোল্ল বিধ, তাৰে
উৎপ্ৰেক্ষাৰ নিমিস্তটো কোৱা আৰু নাকোৱা অনুসৰি সিহঁত হয় বক্ত্ৰিশ
বিধ । গতিকে আটাইবিলাক মিলি এতিয়া বাচ্যোৎপ্ৰেক্ষা হ’ল ছাশ্ল
বিধ । তাৰে ভিতৰত নিমিস্তৰ উল্লেখ, যেনে—পূৰ্ব্বোক্তাত “স্নাতাৱ”
বোলা উৎপ্ৰেক্ষাত পাতকিৰ নিমিস্তৰূপে দিয়া হৈছে । নিমিস্ত
নিদিয়াৰ উদাহৰণ, যেনে—“চন্দ্ৰ ইৰাপৰঃ” বোলোতে চন্দ্ৰৰ নিচিনা
সৌন্দৰ্য্যৰ আতিশয্য হেতুৰূপে দিয়া হোৱা নাই ।

হেতুৎপ্ৰেক্ষা আৰু ফলোৎপ্ৰেক্ষাত অৱশ্যে নিমিস্তটো দিব লাগিব ।
উদাহৰণ স্বৰূপে, “ৱিল্লেশভৃংখাদিৱ” বোলোতে “বন্ধমৌনম্” ৰূপ (মৌন
হৈ থকা অবস্থা) যিটো নিমিস্ত আৰু “আখ্যায়ভুমিৱ” বোলোতে

তু প্ৰৱেশ-ৰূপ যি নিমিত্ত, সেই ছটা নিদিষ্ট বাক্যই অসম্ভৱ হ'ব।
প্ৰতীয়মানোৎপ্ৰেক্ষাৰ যোজনবিধৰ ভেদবিলাক দেখুৱাবলৈ কোৱা হৈছে—

প্ৰতীয়মানাব প্ৰকাৰবিলাক প্ৰত্যেকেই ফলগত

অথবা হেতুগত হ'ব পাৰে। ৬১

যেনে, উদাহৃত “তৎকাল্যঃ স্তনযুগ্মোন” পদ্যত “লজ্জয়া ইৱ” বুলি
হেতুৰ উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে। ইয়াত নিমিত্ত নিদিয়াকৈ থকাটো
সম্ভৱ নহয়। ইৱ আদি পদো যেতিয়া দিয়া নাই, তেতিয়া যদি
নিমিত্তটোও দিয়া নহয়, তেতিয়াহ'লে প্ৰোক্তাই এই বাক্যত উৎপ্ৰেক্ষা
হৈছে বুলি ধৰিবই নোৱাৰিব। স্বৰূপোৎপ্ৰেক্ষাও ইয়াত সম্ভৱ নহ'ব।
বৰং ভিন্ন ধৰ্ম্মযুক্ত উপমানৰ সৈতে তাদাত্ম্য হোৱাৰ ফলত, ইৱাদি
নিদিয়াৰ ফলত আৰু এটা অসম্ভৱ বিশেষণ দিয়াৰ ফলত ইয়াত
অতিশয়োক্তিৰহে প্ৰসঙ্গ আহি পৰিব।

যেনে—

অয়ং ৰাজাপৰঃ পাকশাসনঃ।

(এই ৰজা আন এজন ইন্দ্র)। যদি ‘অপৰ’ (আন এজন) আদিৰ
দৰে বিশেষণ যদি দিয়া নহয় তেতিয়াহ'লে ৰূপকৰ প্ৰসঙ্গ হ'ব।
যেনে,—“ৰাজা পাকশাসনঃ” [ৰজা ইন্দ্র]। এই দৰেই প্ৰতীয়-
মানোৎপ্ৰেক্ষা বত্ৰিশ প্ৰকাৰৰ।

প্ৰস্তুত অৰ্থাৎ প্ৰাসঙ্গিক বিষয়টো কথিত হোৱা

আৰু কথিত নোহোৱা অনুসৰি সেইবিলাকো

প্ৰত্যেকেই দুই প্ৰকাৰৰ। ৬২

সেইবিলাক মানে, পূৰ্বোক্ত উৎপ্ৰেক্ষাবিলাক। উক্ত হ'লে
উদাহৰণ, যেনে—“উক কুব্জকদৃশঃ—” ইত্যাদি। অনুক্ত হোৱাৰ
উদাহৰণ, যেনে—মোৰ প্ৰভাৱতীত—

প্রহ্লাদঃ । ইহ হি সম্প্রতি দিগন্তবমাচ্ছাদয়তা তিমিৰপটলেন

ষটিতমিৰাঞ্জনপুঞ্জৈঃ পুৰিতমিৰমৃগমদক্ষৌদৈঃ ।

ততমিৰ তমালতকভিৰ্বতমিৰ নীলাংশুকৈৰ্ত্ত্বৰনম ॥

(প্রহ্লাদ । ইয়াত সম্প্রতি দিগন্তক আচ্ছাদিত কৰি তোলা তিমিৰসমূহৰ দ্বাৰা এনে হৈছে যেন পৃথিৱীখন কাজলপুঞ্জৰে হৈ নিম্বিত হৈছে, যেন পৃথিৱীখন কস্তূৰীৰ ধূলিৰে হৈ ভৰপূৰ হৈ গৈছে, যেন পৃথিৱীখন তমাল গছেহে চাটি ধৰিছে, যেন পৃথিৱীখনক নীলা এখন কাপোবেহে ঢাবৰি পেলাইছে ।)

“ষটিতমিৰ” ইত্যাদি শ্লোকটোত কাজলৰদ্বাৰা নিম্বিত হোৱা আদি উৎপ্ৰেক্ষাৰ কাৰণে উপমেয় অঙ্ককাৰে আচ্ছাদিত কৰা বিষয়ৰ উল্লেখ কৰা হোৱা নাই ।

আকৌ, যেনে—

লিম্পতীৰ তমোহঙ্গানি বৰ্ষতীৰাঞ্জনং নভঃ ।

(অঙ্ককাৰে যেন অঙ্গবিলাক লেপি পেলাইছে, আকাশে যেন কাজলহে বৰষিছে ।)

ইয়াত অঙ্ককাৰৰ লেপন উৎপ্ৰেক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপনৰূপ বিষয় বা উপমেয়ৰ উল্লেখ কৰা হোৱা নাই । কাজল বৰ্ষণৰ বিষয়ত উপমেয় তমঃ সম্পাতৰ (অঙ্ককাৰৰ বহুলভাৱে পতন) উল্লেখ কৰা হোৱা নাই । এই দুইটাৰ ক্ষেত্ৰতে উৎপ্ৰেক্ষাৰ নিমিত্ত যথাক্ৰমে—অঙ্ককাৰৰ বহুলভ আৰু ধাৰাকপে পতন । কিছুমানে আকৌ কয় যে “ইয়াত লেপনক্ৰিয়াৰ কৰ্ত্তা নোহোৱা অঙ্ককাৰক, লেপনক্ৰিয়াৰ কৰ্ত্তা ৰূপে উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে আৰু তাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপনেই (ব্যাপ্তি) নিমিত্ত । এইদৰেই আকাশক বৰ্ষণক্ৰিয়াৰ কৰ্ত্তাৰূপে উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে ।

আন অলংকাৰৰ সহায়ত এই অলংকাৰৰ উদ্ভৱ হ’লে

সি অধিক বৈচিত্ৰ্য লাভ কৰে । ৬৩

তাৰে ভিতৰত সাপহুবোংপ্ৰেক্ষা মোৰ বচনাৰ পৰা ; যেনে—

অশ্ৰুচ্ছলেন হৃদশো হৃদপাৱকধুমকলুবাঙ্কাঃ ।

অশ্ৰোপ্য মানমঙ্গে ৱিগলতি জাৱণ্যাবিপূৰ ইৱ ॥

(হোমৰ অগ্নিৰ ঘোঁৰাত যাব চকু পৰি গৈছে, সেই জ্বলোচনাৰ চকুগোৰ
ছলেৰে যেন লাৱণ্যকপ জলৰ প্ৰবাহেই শৰীৰৰ ভিতৰত থাকিবলৈ যথেষ্ট ঠাই
নাপাই বাগৰি ওলাই আহিছে ।)

শ্লেষহেতুক, যেনে—

মুক্তোংকবঃ সঙ্কটশুদ্ধিমধ্যাদিনিৰ্গতঃ সাৰসলোচনায়াঃ ।

জানীমহেহস্তাঃ কমনীয়কম্বুগ্ৰীৱাদিবাসাদ্গুণৰত্নমাপ ॥

(মই জানিছো যে মুক্তাবিলাকে আবদ্ধ শমুকৰ খোলাৰপৰা ওলাই আহি
সন্দৰলোচনাৰ হৃন্দৰ ঘূৰণীয়া ডিঙিত থাকিবলৈ পোৱাৰ কাৰণেই যেন গুণবত
(উজ্জলতা আদি গুণ আৰু সূত) লাভ কৰিছে ।)

ইয়াত “গুণৰত্ন”ত শ্লেষ আছে । “কম্বুগ্ৰীৱাদিবাসাদিৰ” [যেন
ঘূৰণীয়া ডিঙিত বাস কৰা কাৰণেই] বোলোতে যি হেতুংপ্ৰেক্ষা হৈছে,
তাৰ কাৰণে পূৰ্বেৰাক্ত শ্লেষটো কাৰণ । ইয়াত “জানীমহে” চৌ
উৎপ্ৰেক্ষাৰবাচক । এই দৰেই—

“মন্ত্ৰে [ভাবো] শব্দে [শঙ্কা কৰো] ধ্ৰুং [নিশ্চয়] প্ৰায়ঃ [প্ৰায়]
নুনঃ [নিশ্চয়] আদিও উৎপ্ৰেক্ষা বাচক-শব্দ ।

কেতিয়াবা উপমাৰদ্বাৰা আৰম্ভ হৈ উৎপ্ৰেক্ষা হয় ; যেনে—

পাৰেজলঃ নীৰনিধেৰপশ্চন্ মুৰাৱিবানীলপলাশবানীঃ ।

ৱনাৱলীকংকলিকাসহস্ৰপ্ৰাতিক্ষণোংকুলিতশৈৱলভাঃ ॥

(ক্ৰীকুই সমুদ্ৰৰ পাবত পানীৰ ঠাতিতে সম্পূৰ্ণৰূপে নীলা পাতবিলাকেৰে
ভৰপূৰ আৰু হাজাৰ হাজাৰ চৌৰ কোবত ক্ষণে ক্ষণে আহি পাবত
খুন্দা মৰা সেলুয়েবিলাকৰ নিচিনা সেউজীয়া বঙৰ বনবাজি দেখিবলৈ পালে ।)

ইয়াত “আভা” (নিচিনা বঙৰ) শব্দৰ উপমাৰূপক আছে কাৰণে আৰম্ভতে উপমা । কিন্তু অৱশেষত সমুদ্ৰতীৰত শেলুৱৈ থকাটো সম্ভৱ নহয় কাৰণে শেলুৱৈ থকা বুলি সম্ভাৱনা কৰিবলগীয়া হৈছে কাৰণে ইয়াত উৎপ্ৰেক্ষা হৈছে । [অৱশেষত অৰ্থ হব যে “ক্ৰণে ক্ৰণে আহি পাবত খুন্দা মৰা যেন শেলুৱৈ বিলাক হে”]

এইদৰেই বিবহনৰ্ণনৰ ক্ষেত্ৰত “কেয়ুৰা'য়িতমঙ্গদৈঃ” ইত্যাদিত [অঙ্গদেই যেন কেয়ুৰৰ ৰূপ ললে] আৰু “ৱিকাসিনীলোৎপলন্তি স্ম কৰ্ণে যুগায়-
তাক্ষাঃ কুটিলঃ কটাক্ষাঃ” [যুগৰ দৰে আয়তলে'চনাব কুটিল কটাক্ষই যেন কাণত ফুলি থকা নীলপদ্মৰ ৰূপ ল'লে] ইত্যাদিতো উৎপ্ৰেক্ষা উপমাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হয় বুলি জানিব লাগে । ভ্ৰান্তিমান্ অলংকাৰত “মৃক্ষা দুষ্কথিয়া” ইত্যাদিত ভ্ৰান্ত গোপৰমণীবিলাকৰ চন্দ্ৰিকা (জোনৰ পোহৰ) আদিৰ বিষয়ে জ্ঞানেই নাই । চন্দ্ৰিকাৰ উল্লেখটো কেৱল কবিয়েহে কৰিছে । ইয়াত কিন্তু সম্ভাৱনা কৰ্ত্তাৰ মনত বিষয়ৰ (উপমেয়ৰো) জ্ঞান হয় আৰু এই ষিনিতে দুই অলংকাৰৰ ভেদ । সন্দেহত আকৌ দুয়ো পক্ষৰে সমান ভাৱে জ্ঞান হয় । ইয়াত কিন্তু এটা কোটিৰ (উপমান পক্ষৰ) জ্ঞান অধিক প্ৰবল ভাৱে হয় । অতিশয়োক্তিৰ জ্ঞাত হোৱা বিষয়ী বা উপমানটো অৱশেষত অসত্য বুলি প্ৰতীত হয় । ইয়াত কিন্তু জ্ঞান হোৱাৰ লগে লগেই অসত্য বুলি বোধ হয় আৰু সেই ষিনিতে দুইটাৰ ভেদ ।

বজ্জিতামু ৱিৱিধাস্তকশৈলা নামিতং হু গগনং হুগিতং হু ।

পুৰিতা হু বিষমেষু ধৰিত্ৰী সংহতা হু ককুভস্তিমিৰেণ ॥

(অন্ধকাৰে বিবিধ গছৰূপ শৈলবিলাক বজ্জিত কৰি পেলাইছেনেকি নে আকাশখনেই নামি আহিল ? অথবা আকাশখনেই ঢাক খাই গ'ল ? পৃথৱীৰ ওখ-চাপৰ ঠাইবিলাক অন্ধকাৰে পূৰ কৰি পেলালেনেকি ? অথবা অন্ধকাৰে কি দিশবিলাক একে ঠাইতে থূপ খুৱাই পেলালে ?)

কিছুমানে ইয়াত গছবিলাক অন্ধকাৰে ঢাকি পেলাৱাটোক অন্ধকাৰে

বঞ্চিত কৰা বুলি সন্দেহ কৰাৰ ফলত সন্দেহাংকাৰ হৈছে বুলি যে কয় সেইটো যুক্তি-যুক্ত নহয়। কিয়নো সমান প্ৰৱল ভাৱে একাধিক পক্ষৰ জ্ঞান হ'লেহে সন্দেহ অলংকাৰ হয়। অন্ধকাৰৰ দ্বাৰা গছ আদিৰ ব্যাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত যিবিলাক সম্বন্ধী গছ আদি আছে সেইবিলাক ভিন্ন ভিন্ন। [“তকক বঞ্চিত কৰিছেনে অন্য কিবা হৈছে” এনে ভাৱে একাধিক পক্ষ নাই। পক্ষ একেটাই আৰু তাৰ সম্বন্ধী এটাই আৰু সি হৈছে তক। বেলেগ এটা শব্দৰ ক্ষেত্ৰত, যেনে “নামিতঃ হু গগনঃ” বোলাতে সম্বন্ধীটোৱেই বেলেগ। সেই ক্ষেত্ৰত সম্বন্ধী গগন।] তদুপৰি তকক অন্ধকাৰে ব্যাপ্ত কৰাৰ কথা সমূলি উল্লেখ নকৰাকৈ কেবল তকক বঞ্চিত কৰাৰ জ্ঞানহে প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

আন কিছুমানে থাকে কৈছিল যে “বজন, নামন আদি অনেকৰ জ্ঞান ৰূপে চমৎকাৰক আশ্ৰয় কৰি থকা কাৰণে বজন আদি ৰূপে এক পক্ষ প্ৰৱলতৰ হৈছে যদিও ইও বেলেগ এক প্ৰকাৰ সন্দেহ অলংকাৰেই।” এইটোও যুক্তিযুক্ত নহয়। কিয়নো, নিগীৰ্ণ হৈ যোৱা (সম্পূৰ্ণৰূপে তল পৰি যোৱা) উপমেয়ৰ আন এটাৰ অৰ্থাৎ উপমানৰ লগত তাদাস্য হোৱাৰ জ্ঞানেই সম্ভাৱনা। তেনে সম্ভাৱনা ইয়াত স্পষ্টভাৱে আছে কাৰণে আৰু হু শব্দই ইয়াৰ শব্দৰ দৰে তাৰ ছোতনা কৰিছে বা বোধ জগীয়াইছে কাৰণে এইটো উৎপ্ৰেক্ষাই হোৱা উচিত। মিছাতে সন্দেহৰ এটা নতুন প্ৰকাৰ কল্পনা কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই।

যদেতৎ চন্দ্ৰাস্তৰ্জলদলৱলীলাং ৱিতমুতে

তদাচষ্টে লোকঃ শব্দক ইতি নো মাং প্ৰতি তথা।

অহং হিন্দুং মন্ত্ৰে ষদবিৱিৰহাক্ৰান্ততকণী-

কটাক্ষোদ্ধাপাতব্ৰণকিণকলঙ্কাঙ্কিততমুম্ ॥

(ষিটোষে এই চন্দ্ৰৰ মাজত থাকি মেঘৰ দৰে শোভা কৰিছে, সেইটোকে লোকে যুগ বুলি কয়, যই ডাক ডেনে বুলি নাকাবো। যই কিঙ্ক ভাবো (মন্ত্ৰে)

যে এই চক্ৰৰ শৰীৰটো আপোনাৰ শক্ৰৰ বিবহত কাতৰ হোৱা ডকুণীবিলাকে কৰা কটাক্ষপাতৰ দ্বাৰা হোৱা দ্বাৰ চিন লাগিছে কলঙ্কিত তৈছে ।)

ইয়াত “মন্ত্ৰে” শব্দটো আছে যদিও তেনে ধৰণৰ সম্ভাৱনাৰ জ্ঞান নহয় কাৰণে ই কেৱল এটা বিতৰ্কহে (বিতৰ্ক নামৰ এটা ব্যক্তিচাৰী ভাৱ) কিন্তু অপকৃতিৰদ্বাৰা অনুপ্রাণিত উৎপ্ৰেক্ষা নহয় ।

অতিশয়োক্তি :

অধাৰসায়টো সিদ্ধ হ'লে, তাক

অতিশয়োক্তি বুলি কোৱা হয় । ৬৪

বিষয়ৰ (উপমেয়ৰ) নিগৰণৰ দ্বাৰা অৰ্থাৎ উপমেয়ক তল পেলাই বা গিলি পেলাই বিষয়ীৰ (উপমানৰ) সৈতে অভেদ জ্ঞান হ'লে তাকে অধাৰসায় বোলে । [বিষয়ৰ জ্ঞান নহৈ বিষয়ৰ সৈতে অভিন্নৰূপে যদি বিষয়ীৰহে জ্ঞান হয়, তেতিয়াহ'লে তাক অধাৰসায় বোলে ।]

উৎপ্ৰেক্ষাত বিষয়ীটো অনিশ্চিতভাৱে উল্লেখ কৰা হয় কাৰণে তাত অধাৰসায় সাধ্য । ইয়াত কিন্তু নিশ্চিতভাৱেই বিষয়ীৰ জ্ঞান হয় কাৰণে অধাৰসায় সিদ্ধ । উৎপ্ৰেক্ষাত বিষয় নিগৰণ (উপমেয়ক তল পেলোৱাটো) কেবল বিষয়ৰ অধঃকৰণ অৰ্থাৎ উপমেয়ক গোণ ভাৱে উল্লেখৰদ্বাৰা হয় । ইয়াতো “মুখং দ্বিতীয়চ্চক্ৰঃ” ইত্যাদিত তেনে ভাৱেই হয় । কোৱাও আছে যে—

“বিষয়ৰ উল্লেখ থাককেই বা নাথাককেই, জ্ঞানীসকলে বিষয়ৰ অধঃকৰণ (গোণভাৱে) হ'লেই সি নিগীৰ্ণ হ'ল বুলি কয় ।”

ভেদত অভেদ, সম্বন্ধত অসম্বন্ধ আৰু এই দুয়োটাৰে বিপৰীত দুটা আৰু কাৰ্য্য আৰু হেতুৰ শৌৰ্ব্যাপৰ্য্য ভঙ্গ—এই দৰে, সি পাঁচ প্ৰকাৰৰ হয় । ৬৫

“ছয়োটাৰে বিপৰীত ছুটা” মানে অভেদত ভেদ আৰু অসম্বন্ধত সম্বন্ধ। “সি” মানে অভিযোক্তি। তাৰে ভিতৰত ভেদত অভেদৰ উদাহৰণ যেনে, মোৰ —

কথমুপৰি কলাপিনঃ কলাপোৱি লসতি তস্ত তলেহষ্টমীন্দুখণ্ডম্ ।

কুৱলয়যুগলং ততো ৱিলোলং তিলকুসুমং তদধঃ প্ৰৱালমম্মাং ॥

(এইটো কেনেকৈ হ’ব পাৰে যে মূৰত ময়ূৰৰ পাখিয়ে শোভা কৰিছে, তাৰ তলত অষ্টমীৰ খণ্ডছোনে বিৰাজ কৰিছে, তাৰ তলত আকৌ চকল ছুটি নীলোৎপল) তাৰ তলত তিল ফুল আৰু তাৰো তলত এটুকুৰা প্ৰহাল মৰ্ণি !)

ইয়াত প্ৰিয়াৰ কেশ-পাশ আদিক ময়ূৰৰ পাখিৰ সৈতে অভেদৰূপে অধাৱসায় কৰা হৈছে। আকৌ যেনে “বিল্পেধ হৃৎখাদিৰ বন্ধমোনম্”। [আঁতৰ হোৱাৰ দুখতেই যেনে মৌন হৈ আছে।] ইয়াত চেতন প্ৰাণীৰ মৌনহও এটা বেলেগ বস্তু আৰু অচেতনৰ মৌনহও এটা বেলেগ বস্তু। সেই দয়োটাৰ ভেদ থকাতো অভেদ ৰূপে অবাৱসায় কৰা হৈছে। এই দৰেই—

“সহাধবদলেনস্ত। যৌৱনে বাগভাক্ প্ৰিয়ঃ ।”

(যৌৱনৰ আগমনত এওঁৰ অধৰৰ লগে লগে প্ৰিয়তমা বাগধুক্ত হৈছে। অৰ্থাৎ অধৰ বঙা হৈছে আৰু প্ৰিয়তম অলুবাঙ্গী হৈছে।)

ইয়াত অধৰৰ বাগ মানে বঙা বং আৰু প্ৰিয়ৰ বাগ মানে প্ৰেম। ছয়োটাতে ভেদ থকা সত্ত্বেও অভেদ।

অভেদত ভেদৰ উদাহৰণ, যেনে—

অন্তদেৱজলারণ্যমম্মাঃ সৌভসম্পদঃ ।

তস্তাঃ পদ্মপলাশাক্ষাঃ সবসন্তমলৌকিকম্ ॥

(সেই পদ্মপলাশলোচনা নায়িকাৰ শৰীৰৰ লাঘণ্যই বেলেগ ধৰণৰ, শৰীৰৰ সৌভ-ৰূপ সম্পদো এক অন্ত ধৰণৰ আৰু তেওঁৰ অলুবাঙ্গীতাই (অলুবাগৰ ভাৱটোৱেই) অলৌকিক।)

সম্বন্ধত অসম্বন্ধ যেনে—

অস্তাঃ সৰ্গৱিধৌ প্ৰজ্ঞাপতিবভূচ্চন্দ্ৰো হু কান্তিপ্ৰদঃ

শৃঙ্গাবৈকবসঃ স্বয়ং হু মদনো মাসো হু পুষ্পাকবঃ ।

ৱেদাভাসজড়ঃ কথং হু বিষয়বাবৃত্তকৌতূহলো

নিৰ্মাতুঃ প্ৰভৱেন্মনোহৰমিদং কপং পূৰ্ণাণো মূনিঃ ॥

(এওঁৰ সৃষ্টিৰ বিষয়ত কি কান্তিপ্ৰদ চন্দ্ৰই প্ৰজ্ঞাপতি আছিল অথবা একমাত্ৰ শৃঙ্গাববৰ্ণনিত স্বয়ং মদনেই প্ৰজ্ঞাপতি আছিল অথবা চ'ত মাছেই প্ৰজ্ঞাপতি আছিল? নত'লে অনবৰত বেদ স্বায়মবস্থাৰা নীৰস হৈ পৰা আৰু সকলো ভোগৰ বিষয়তে কৌতূহল নোহোৱা সেই প্ৰাচীন মূনি ব্ৰহ্মা এই শব্দৰ ৰূপ সৃষ্টি কৰিবলৈ কেনেকৈ সমৰ্থ হ'লহেঁতেন?]

ইয়াত প্ৰাচীন প্ৰজ্ঞাপতিৰ নিৰ্মাণৰ সম্বন্ধ আছে যদিও নাই বুলি কৈ সম্বন্ধত অসম্বন্ধৰ অধাৰসায় কৰা হৈছে ।

অসম্বন্ধত সম্বন্ধ ; যেনে,—

যদি স্তান্মণ্ডলে সক্তমিন্দোৰিন্দীৱবদ্যম্ ।

তদোপমীয়তে তস্তাঃ ব্ৰদনং চাকলোচনম্ ॥

(যদি চন্দ্ৰৰ মণ্ডলত দুটা নীলপদ্ম লাগি থাকে, তেন্তিৱ'ছে তেওঁৰ মূৰৰ লোচন-সম্বন্ধিত মুখখন চন্দ্ৰৰ উপমাতলৈ আনিব পাৰি ।)

ইয়াত যদি পদৰ অৰ্থবদ্বাৰা আক্ৰিপ্ত সম্বন্ধৰ সহায়ত সম্ভাৱনা (অধ্যৱসায়) কৰি সম্বন্ধ ৰক্ষনা কৰা হৈছে । কাৰ্য্যকাৰণৰ পৌৰ্ণোপৰ্য্য ভজ্ঞও দুই ভাৱে হয়,—যদি কাৰণতকৈ কাৰ্য্য আগতে হয় নাইবা দুইটা যদি একে সময়তে হয় । ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

প্ৰাগেৰ হৰিণাক্ষাণাং চিত্তমুৎকলিকাকুগম্ ।

পশ্চাৎস্তুষ্টিগ্ৰবকুলবসালমুকুলশ্ৰিয়ঃ ॥

(হৰিণনয়নাবিলাকৰ চিত্ত আগতেই উৎকৰ্ণাৰে আকুল হৈ পৰে, তাৰ পিছত হে ফুলি উঠা বহুল আৰু আমৰ ফুলৰ কলিবিলাকৰ শোভা হয় ।)

সময়ের সমাক্রান্তঃ দ্বয়ঃ দ্বিবদগামিনা ।

তেন সিংহাসনং পিত্র্যঃ মণ্ডলং চ মহীক্ষিতাম্ ॥

(গজগামী বধূবে একে সময়তে দুটা বস্ত আক্রমণ কৰিলে [আঙুৰি পেলালে] এটা হ'ল পিতৃৰ সিংহাসন, য'ত আৰোহণ কৰিলে আৰু আনটো হ'ল সমগ্র শক্রমণ্ডল, যাক আক্রমণ কৰিলে।)

এটা হ'ল পিতৃৰ সিংহাসন (য'ত আৰোহণ কৰিলে) আৰু আনটো হ'ল সমগ্র শক্রমণ্ডল (যাক আক্রমণ কৰিলে)।

এইখিনিতে কিছুমানে কয় যে কেশপাশ আদিৰ যি লৌকিক সৌন্দৰ্য্যৰ আধিকা আদি আছে সেইটোকে অলৌকিক বুলি অধ্যৱসায় কৰা হৈছে। কেশপাশ আদিৰ মৰাৰ পাখি আদিৰ সৈতে অধ্যৱসায় কৰিলে “অনুদেৱাঙ্গলারণ্যম্” ইত্যাদিত অতিশয়োক্তি অলংকাৰৰ লক্ষণটোৱেই প্ৰযোজ্য নহ'ব (অব্যাপ্ত হ'ব)। সেই কথা যুক্তিযুক্ত নহয়—কিয়নো তাতো অন্তৰ অঙ্গ লারণ্যক (নায়িকাস্তৰত থকা অঙ্গ লারণ্যক) কেৱল প্ৰস্তুত নায়িকাত থকা অঙ্গলাবণ্যৰূপে অধ্যৱসায় কৰা হৈছে। তত্ৰূপৰি “অনুদেৱৰ” ঠাইত “অনুদিৱ” বুলি পঢ়িলে অধ্যৱসায়টো সাধাই হৈ যায় কাৰণে তাত উৎপ্ৰেক্ষা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। “প্ৰাগেৰ হাৰণাক্ষীগাম্” ইত্যাদিত বকুল আদিৰ ত্ৰী প্ৰথমতেই প্ৰকাশ পাইছিল যদিও তাক পিছত প্ৰকাশ পোৱা বুলি অধ্যৱসায় কৰা হৈছে। সেই কাৰণে ইয়াতেই ইৱ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিলেই উৎপ্ৰেক্ষা হৈ যাব। এইদৰে আন ঠাইতো হ'ব।

ভুল্যযোগিতা অলংকাৰ :

প্ৰাসঙ্গিক (প্ৰস্তুত) পদাৰ্থবিলাকৰ অথবা
আনবিলাকৰ যেতিয়া একেটা ধৰ্ম্মৰ লগত
সম্বন্ধ হয়, তেতিয়া তাক ভুল্য যোগিতা বোলে। ৬৬

‘আনবিলাকৰ’ মানে অপ্ৰস্তুত (অপ্ৰাসঙ্গিক) বিলাকৰ । ‘ধৰ্ম্ম’ মানে গুণ আৰু ক্ৰিয়া-ৰূপ ধৰ্ম্ম । উদাহৰণ, যেনে —

অমুলেপনানি কুম্ভমাগ্ধবলাঃ কৃতমগ্ধৰঃ পতিষু দীপদশাঃ ।

সময়েন তেন স্মৃতিৰং শয়িত-প্ৰতিবোধিত-স্বৰমবোধিষিত ॥

(সেই সময়ত অমুলেপনবিলাক, ফুলবিলাক, পতিৰ ওপৰত খং কৰা অবলা-বিলাক, আৰু চাকিৰ শালিতাবিলাক—এই আটায়ে বহুকাল শুই থাকি আকৌ কামত প্ৰবৃত্ত হ’ব পৰাকৈ কাম দেৱক জগাই তুলিলে ।)

ইয়াত সন্ধ্যা বৰ্ণনাটো প্ৰাসঙ্গিক কাৰণে অমুলেপন আদি প্ৰাসঙ্গিক পদাৰ্থবিলাকৰে একেটা বোধন ক্ৰিয়াৰ অৰ্থাৎ জগাই তোলা ক্ৰিয়াৰ সৈতে সম্বন্ধ হৈছে ।

তদঙ্গমাদিৱঃ দ্ৰষ্টুঃ কস্য চিত্তে ন ভাসতে ।

মালতীশশভ্ৰুপ্লেখা-কদলীনাঃ কঠোৰতা ॥

(তেওঁৰ অঙ্গৰ কোমলতা দেখিবলৈ পোৱা কোন মাহুহৰ অন্তৰতনে। মাংসী, চন্দ্ৰকলা, কলগছ আদি কঠোৰ বুলি ভাব জাগি উঠে ?)

ইয়াত মলতী আদি অপ্ৰাসঙ্গিক (অপ্ৰস্তুত) বস্তুবিলাকৰ একটো কঠোৰতাৰূপ গুণৰ সৈতে সম্বন্ধ হৈছে । এইদৰেই—

দানং ৱিত্তাদৃতং ৱাচঃ কীৰ্ত্তিধৰ্ম্মৌ তথায়ুষঃ ।

পৰোপকৰণং কায়াদসাৰাৎ সাৰমাহৰেৎ ॥

(বিত্তৰূপৰা দানক, বাক্যৰূপৰা সত্যক, সেইদৰেই আয়ুষৰূপৰা কীৰ্ত্তি আৰু ধৰ্ম্মক আৰু শৰীৰৰূপৰা পৰোপকাৰক অসাৰৰূপৰা সাৰ ৰূপে আহৰণ কৰিব লাগে ।)

ইয়াত দান আদি কৰ্ম্মবিলাকৰ সাৰতা-ৰূপ এটা গুণৰ সৈতে আৰু আহৰণ ৰূপ একেটি ক্ৰিয়াৰে সৈতে সম্বন্ধ হৈছে ।

দীপক :

প্ৰস্তুত (প্ৰাকৰণিক) আৰু অপ্ৰস্তুতৰ (অপ্ৰাকৰণিক)
একধৰ্ম্মৰ আৰোপৰ বৰ্ণনাত দীপক অলঙ্কাৰ হয়।
এই অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত বহুত ক্ৰিয়াৰ একেটা কাৰকৰ
লগত সম্বন্ধ হয়। ৫৭

ক্ৰমে উদাহৰণ, যেনে—

বলারলেপাদধুনাপি পূৰ্ব্বরং
প্ৰবাধাতে তেন জগজ্জিগীষুণা।
সতীৰ যোষিৎ প্ৰকৃতিঃ স্থনিচ্চলা
পুমাংসমভোতি ভরাস্তবেষপি ॥

(সেই শিশুপালে নিজৰ বলৰ দৰ্পত জগৎ ভয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰি এতিয়াও
আগৰ দৰেই (পূৰ্ব জন্মৰ দৰেই) সংসাৰত উৎপীড়ন কৰিছে। সতী স্ত্ৰীৰ দৰেই
স্থিৰ মানৱ প্ৰকৃতিয়েও জন্ম-ভয় স্তবে পুৰুষৰ লগ নেৰে।)

এই কবিতাফাঁকিত প্ৰস্তুত স্থিৰ প্ৰকৃতিৰ সৈতে অপ্ৰস্তুত সতী স্ত্ৰীৰ
একে পুৰুষৰ অমুগমন ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ দেখুওৱাত দীপক অলঙ্কাৰ হৈছে।

দূৰং সমাগতরতি হযি জীৱনাথে
ভিন্না মনোভরশৰেণ তপস্বিনী সা।
উত্তিষ্ঠতি স্বপিতি রাসগৃহং হৃদীয়-
ময়াতি যাতি হসতি স্বসিতি ক্ষণেন ॥

(সখীৰ প্ৰাণনাথ তুমি দূৰলৈ গুচি যোৱাত মননৰ পক্ষৰত ক্ষত-বিক্ষত হৈ
সেই বেচেষীয়ে কেতিয়াবা উঠিছে, কেতিয়াবা শুইছে, কেতিয়াবা তুমি থকা ঘৰলৈ
গৈছে, কেতিয়াবা তাৰপৰা উলটি আহিছে আৰু প্ৰতিমূহুৰ্ত্তে আহিছে আৰু
হমুনিয়াৰ কাঢ়িছে।)

এই কবিতাফাঁকি মোৰ ৰচনাৰ।

এই উদাহৰণত এগৰাকী নায়িকাৰ উত্থান, শয়ন আদি অনেক ক্ৰিয়াৰ
সৈতে সম্বন্ধ দেখা যায়।

[এই প্ৰসঙ্গত প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলে গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ আদি-মধ্য আৰু অন্ত্য অনুসাৰে এই অলঙ্কাৰ তিনিটা ভাগ কৰিছে, সাহিত্যদৰ্পণকাৰে তেনে ভাগ স্বীকাৰ নকৰে ।]

দীপকৰ উদাহৰণৰ প্ৰসঙ্গত গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ আদি, মধ্য আৰু শেষ অনুসাৰে দীপক অলঙ্কাৰ তিনিভাগ হোৱাটো গণনাৰ ভিতৰত ধৰা হোৱা নাই, কিয়নো তেনেকুৱা বৈচিত্ৰ্য সকলো ঠাইতে হেজাৰ হেজাৰ প্ৰকাৰে হব পাৰে ।

প্ৰতিবস্তু, পমা :

পৰস্পৰ শব্দসাদৃশ্য অনুভৱ হোৱা বাক্যৰ একে
সাধাৰণ ধৰ্ম পৃথকভাৱে বিভিন্ন শব্দেৰে নিৰ্দিষ্ট
হলে প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ হয় । ৬৮

যেনে—

ধন্ত্যসি ৱৈদভি গুণৈকদাবৈৰ্যয়া সমাক্ৰুন্ত্যতে নৈষধোহপি ।

ইতঃ স্তুতিঃ কা খলু চন্দ্ৰিকায়া যদক্ৰিমপুণ্ডৰলী কবোতি ॥

(হে বিদৰ্ভৰাজকুমাৰী দময়ন্তী, তুমি সঁচাকৈয়ে ধন্ত, যিহেতুকে তুমি নিজৰ মহনীয় গুণেৰে নিষধাধিপতি নলকো আকৰ্ষণ কৰিব পাৰিছা। সাগৰকো চঞ্চল কৰি তোলে বুলি ইয়াতকৈ জ্ঞানৰ পোহৰৰ আৰু কি বেছি প্ৰশংসা কৰিবলগীয়া আছে ?)

এই কবিতাকাকিত থকা ‘আকৰ্ষণ কৰা কাৰ্য্য’ আৰু ‘চঞ্চল কৰি তোলা কাৰ্য্য’ প্ৰকৃততে একেই ; পুনৰুক্তি হোৱাটো দূৰ কৰিবলৈহে ছয়োটা কাৰ্য্য বেলেগ বেলেগ শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে ।

প্ৰতিবস্তুপমা মালাবদৰে থকাও দেখা যায় ; যেনে—

ৱিমল এৱ বৱিৰ্লিশদঃ শলী প্ৰকৃতিশোভন এৱহি দৰ্পণঃ ।

শিৱগিৰিঃ শিৱহাসসহোদৰঃ সহজসুন্দৰ এৱ হি সজ্জনঃ ॥

(সূৰ্য্য স্বভাৱতে বিমল, চন্দ্ৰ বিশদ, দাপোণ স্বভাৱতে হৃন্দৰ, কৈলাস পৰ্কত স্বভাৱতে শিৱৰ অট্টহাসৰ দৰে শুভ আৰু সজ্জনসকল স্বভাৱতে হৃন্দৰ ।)

এই উদাহৰণত থকা 'বিমল' 'বিশদ' আদি শব্দৰ অৰ্থ একেই ।

[কথিত-পদস্থ দোষ পৰিহাৰৰ বাবে বেলেগ বেলেগ শব্দেৰে উল্লেখ কৰা হৈছে ।]

বৈধৰ্ম্যমূলক প্ৰতিবস্তুপমা :

চকোৰ্য্য এৱ চতুৰাশচন্দ্ৰিকাপানকৰ্ম্মণি ।

ৱিনাৱন্তীৰ্ননিপুণাঃ স্তদৃশো ৰতনৰ্ম্মণি ॥

(চন্দ্ৰৰ জ্যোৎস্নাপানত চকোৰীহে চতুৰ ; অবন্তীদেশীয় ৰমণীৰ বাহিৰে অন্য ৰমণী ৰতিক্ৰীড়াত নিপুণা নহয় ।)

['চতুৰতা' আৰু 'নিপুণতা' একে ধৰ্ম্ম, তাকে অৱন্তীদেশীয় ৰমণীৰ বাহিৰে অন্য ৰমণীৰ বিষয়ত বৈধৰ্ম্যৰে প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে । চকোৰী নিপুণ, অৱন্তী-দেশীয় ৰমণীৰ বাহিৰে অন্য ৰমণী নিপুণা নহয়—এয়ে বৈধৰ্ম্য]

দৃষ্টান্ত :

য'ত সমান ধৰ্ম্ম-সম্পন্ন উপমান উপমেয়ৰূপ বাক্যার্থৰ

(নাইবা প্ৰকৃত-অপকৃত বস্তু দ্বয়ৰ) বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব-

ভাৱ দেখা যায়, সেয়ে দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰ । ৬৯

সমান ধৰ্ম্মসম্পন্ন বিশেষণৰদ্বাৰা প্ৰতিবস্তুপমাতকৈ যে এই অলঙ্কাৰ বেলেগ, তাকে প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে ।

দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰো সাধৰ্ম্য আৰু বৈধৰ্ম্য অনুসাৰে দুই প্ৰকাৰে বিভক্ত ।
ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

অৱিদ্ভিতগুণাপি সংকৱিভগিতিঃ কৰ্ণেষু ৱমতি মধুধাৰাম্ ।

অনখিগতপৰিমলাপি হবতি দৃশং মালতীমালা ॥

(বচনাৰ) গুণৰ বিষয়ে নাজানিলেও শুনামাত্ৰকে সৎ কবিৰ উক্তিৰে কাণত অমৃত বৰষে। গোন্ধ নোপাওঁতেই মালতী মালাই দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে।)

ছয়ি দৃষ্টে কুবঙ্গাক্ষাঃ শ্ৰংসতে মদনরাধা।

দৃষ্টাভূদয়ভাজীন্দো গ্লানিঃ কুমুদসংহতেঃ ॥

(তোমাৰ দৰ্শনত সেই স্তম্ভবীৰ কাম পীড়া দূৰ হয়; চন্দ্ৰৰ উদয় নেদেখিলে ভেটফুলৰ গ্লানি হয়, [প্রফুল্লতা নজন্মে]।)

রসস্তলেঐক্যনিবদ্ধভাৱঃ পৰাস্ত কান্ধাস্ত মনঃ কুতো নঃ।

প্রফুল্লগ্লৌ-মধুলম্পটঃ কিং মধুভ্ৰতঃ কংজ্জতি রল্লিমগ্ধ্যাম্ ॥

(বসন্ত লেখাৰ প্ৰতি একান্ত আসক্ত মোৰ মন অশ্রু বৰণীৰ ফালে কেনেকৈ ঢাল খাব? বিকসিত মল্লিকাৰ মধু বসন্ত লম্পট মোৰোৰ্ট অশ্রু লতালৈ জানো মন মেলে?)

এই পদ্যফাকি মোৰ বচনাৰপৰা দিয়া হৈছে।

ইয়াত ‘মোৰ মন অশ্রু বৰণীৰ ফালে কেনেকৈ ঢাল খাব’ (মনঃ কুতো নঃ) আৰু ‘অশ্রু লতালৈ জানো মন মেলে’ (কংজ্জতি রল্লিমগ্ধ্যাম্) এই দুইফাকি কথাৰ তাৎপৰ্য্য একেই, সেইবাবে এই পদ্যত প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ হৈ হৈছে।

“অৱিদিতগুণা অপি.....” উদাহৰণত ‘কাণত অমৃত বৰষা’ আৰু ‘দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা’ কাৰ্য্যৰ মাজত সাম্য আছে; কিন্তু দুয়োটা একে নহয়।

[“অবিদিত গুণা...” পদ্যফাকিত দৃষ্টান্ত, কিন্তু “বসন্তলেঐক্য...” পদ্যফাকিত প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ। ইয়াৰ কাৰণ এয়ে যে, প্ৰথম উদাহৰণত উপমান-উপমেয়-স্বৰূপ বাক্যাৰ্থৰ মাজত সাম্য আছে আৰু সেই সাম্য বিঘ্ন-প্ৰতিবিঘ্নৰূপে প্ৰতিফলিত হৈছে। কিন্তু দ্বিতীয় উদাহৰণত দুয়োটাৰ মাজত তেনে সাম্য-বিঘ্নৰূপ নাই, প্ৰকৃততে দুয়োটা কাৰ্য্য শেষত একে বুলিয়েই প্ৰতিপন্ন হয়; সেই বাবে তাত প্ৰতিবস্তুপমা অলঙ্কাৰ প্ৰকাশ হৈছে। প্ৰতিবস্তুপমাত বস্তু একেটা, সাম্য উপলব্ধিৰ বিষয়; দৃষ্টান্তত বস্তু দুটা; কিন্তু দুয়ো সমগৰ্ম্ম।]

প্ৰতিবস্তুপমা আৰু দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰ অৰ্থাস্তবহ্যাস অলঙ্কাৰৰ সৈতে একে নহয়, সূকীয়া। অৰ্থাস্তবহ্যাসত সমৰ্থ্য (যাক সমৰ্থন কৰা হয়) আৰু সমৰ্থক (যি সমৰ্থন কৰে) বাক্যার্থৰ মাজত সামান্য-বিশেষ সম্বন্ধ থাকে (এনে বাক্যার্থৰ এটা সাধাৰণ উক্তি আৰু ইটো বিশেষ উক্তি), কিন্তু প্ৰতিবস্তুপমা আৰু দৃষ্টান্তত এনে সামান্য-বিশেষ সম্বন্ধ নাথাকে।

নিদৰ্শনা :

য'ত পদার্থৰ অস্বয় সম্বন্ধ কোনো ঠাইত উপপন্ন
আৰু কোনো ঠাইত অনুপপন্ন হয় ; কিন্তু (উপমান-
উপমেয় স্বৰূপ) অৰ্থৰ বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্বভাৱ (সাদৃশ্য)
দেখা যায়, সেয়ে নিদৰ্শনা। ৭০

এই ছয়োবিধৰ ভিতৰত বস্তুৰ সম্বন্ধ পৰস্পৰ উপপন্ন হোৱা নিদৰ্শনাৰ
উদাহৰণ ; যেনে—

কোহত্র ভূমিরলয়ে জনান্ মুখা তাপয়ন্ সূচিবমেতি সম্পদম্।

ৱেদয়মিতি দিনেন ভাস্কুম'ন্ আসসাদ চৰমাচলং ততঃ ॥

(“এই পৃথিৱীত জনতাক মিচাতে কষ্ট দি কোনে চিৰকাল স্ব-সম্পদ ভোগ
কৰি থাকিব পাৰে” ইয়াকে নিবেদন কৰিয়েই যেন সূৰ্য্যই দিনৰ শেষত অস্তাচলত
আশ্ৰয় লৈছে।)

এই কবিতাফাকিৰ এনে আবেদনৰ বক্তা ৰূপে সূৰ্য্যৰ সৈতে আবেদন
ক্ৰিয়াৰ অস্বয় সম্বন্ধপৰ হোৱা দেখা যায়। যিহেতুকে সূৰ্য্যৰ অস্তাচল
গমনবহাৰা এনে অৰ্থজ্ঞাপনৰ সামৰ্থ্য জন্মিছে। সিয়েই সূৰ্য্যৰ অস্তাচল-
গমন আৰু পৰপীড়কৰ বিপত্তি—এই দুটাৰ ভিতৰত বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব
ভাৱৰ প্ৰতীতি জন্মাইছে।

অসম্ভৱদ্বন্দ্ব-সম্বন্ধ নিদৰ্শনা একেটা বাক্যতো থাকে, বহুত বাক্যতো
থাকে ; গতিকে এনেকুৱা নিদৰ্শনা আঁকোঁ হুবিধ।

একেটা বাক্যতে থকা নিদৰ্শনা ; যেনে—

ক্লয়তি ক্লয়লয়মালাললিতং কুটিলঃ কটাক্ষবিক্ষেপঃ ।

অথৰঃ কিসলয়জীলামাননমস্তাঃ কলানিধেৰ্ৱিলাসম্ ॥

(এই সুন্দৰীৰ কুটিল কটাক্ষ নীলোৎপলৰ মালাৰ বিলাস, অথৰে নতুন কুঁহিপাতৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰকাশ কৰে, মুখ কলানিধি চন্দ্ৰৰ বিলাস ।)

এই কবিতাৰ্কাণ্ডিত বস্তু সম্বন্ধৰ অনুপপত্তি সুস্পষ্ট । অত্ৰ বস্তুৰ ধৰ্ম্ম অত্ৰই কেনেকৈ বহন কৰিব পাৰে ? এটা বস্তুৰ ধৰ্ম্ম অত্ৰ বস্তুত থকা সম্ভৱ নহয় বাবে কটাক্ষবিপেক্ষ আদিৰ সৈতে নীলোৎপলৰ মালাৰ লালিত্যৰ সম্বন্ধও অসম্ভৱ ; সেই কাৰণে ‘নীলোৎপলৰ মালাৰ লালিত্যৰ নিচিনা কটাক্ষৰ লালিত্য’ শেষত এনে বোধ জন্মে । সেই বোধৰপৰা কটাক্ষ বিক্ষেপ আদিৰ সৈতে নীলোৎপলৰ মালাৰ বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্বভাৱৰ ধাৰণা জন্মে ।

অত্ৰ এটা উদাহৰণ—

প্ৰয়াণে তৱ ৰাজেশ্ব মুক্তাৱৈবিমৃগীদৃশাম্ ।

ৰাজহংসগতিঃ পন্ত্যামাননেন শশিত্যুতিঃ ॥

(মহাৰাজ ! আপোনাৰ যুদ্ধযাত্ৰা-কালত শত্ৰুপক্ষীয় সুন্দৰীসকলৰ চৰণে মৰাল গমন আৰু বয়নে চন্দ্ৰৰ কান্তি পৰিত্যাগ কৰিলে ।)

এই কবিতাৰ্কাণ্ডিত সুন্দৰীৰ চৰণে মৰালগমন ত্যাগ কৰিলে বুলি কোৱা হৈছে । কিন্তু প্ৰকৃততে সুন্দৰীৰ চৰণৰ সৈতে ৰাজহংসৰ গমনৰ একো সম্বন্ধই নাই, এনে স্থলত চৰণে ৰাজহংসৰ গমন পৰিত্যাগ কৰিলে বুলি কোৱা কথাষাৰ অনুপপন্ন হৈ পৰে । সেই অনুপপত্তি দূৰ কৰিবলৈ সুন্দৰীৰ চৰণৰ সৈতে মৰাল গমনৰ এটা সম্বন্ধ কল্পনা কৰিব লগীয়া হয়, পিছে সেই সম্বন্ধ প্ৰকৃততে অসম্ভৱ বাবে ‘সুন্দৰীসকলৰ গমন ৰাজহংসৰ গমনৰ দৰে’ এই তাৎপৰ্য্যবোধক বাক্যৰ্থৰ বিৰাম হয় ।

কেবাটাও বাক্যত থকা নিদৰ্শনাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

ইদং কিলার্যাজ্জ মনোহৰং রপুস্তপঃক্রমং সাধয়িতুং য ইচ্ছতি ।

ধ্ৰুং স নীলোৎপলপত্ৰধাৰয়া শৰীলতাং ছেদুর্মথিৰ্য্যস্ততি ॥

(কোনো কৃত্ৰিমতা নোহোৱাকৈয়ে মনোহৰ হৈ পৰা এই শৰীৰবহাৰা যি
অধিয়ে তপস্তাৰ কষ্ট সাধন কৰাব খুজিছে, তেওঁ নিশ্চয় নীলোৎপলৰ পাহিৰ ধাৰেৰে
সমিধ গছ কাটিব খুজিছে ।)

এই কবিতাফাঁকিত যি ‘অথি’, ‘তেওঁ’ এই দুটা পদ পৰস্পৰ সঙ্ঘ-
ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে আৰু সেই বাবেই যং শব্দ-নিৰ্দ্ধিষ্ট (‘যি’ শব্দৰ সৈতে
যুক্ত) বাক্যাৰ্থৰ সৈতে তৎশব্দ-নিৰ্দ্ধিষ্ট (‘তেওঁ’ শব্দৰ সৈতে যুক্ত)
বাক্যাৰ্থৰ অভেদৰূপে অস্বয় হ’ব লাগে ; কিন্তু তেনেকুৱা অস্বয়ৰ উপপত্তি
হোৱা নাই । গতিকে শেষত ‘এনেকুৱা শৰীৰেৰে তপস্তাৰ কষ্ট সাধন
কৰোৱাৰ ইচ্ছা, নীলোৎপলৰ পাহিৰ ধাৰেৰে সমীৰক্ষ ছেদনৰ ইচ্ছাৰ
নিচিনা’—এই তাৎপৰ্য্যাৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মে গৈ । [সেই কাৰণে ইয়াত
অনেক বাক্যগত নিদৰ্শনী হৈছে ।]

অন্য উদাহৰণ ; যেনে—

জন্মেদং বন্ধাতাং নীতং ভৱভোগোপলিপ্সয়া

কাচমূল্যেন বিক্ৰীতো হস্ত চিন্তামণিৰ্ময়া ॥

(সংসাৰৰ ভোগবাসনাত লিপ্ত হৈ এই জন্মটো বিফল কৰিলোঁ ; হায় ! মই
কাচৰ মূল্যত অমূল্য চিন্তামণি বিক্ৰী কৰিলোঁ ।)

এই কবিতাফাঁকিৰ ‘সংসাৰৰ সূখ ভোগৰ বাসনাতে জীৱন বিফল
কৰাটো, কাচৰ মূল্যত চিন্তামণি বিক্ৰয়ৰ নিচিনা’ শেষত বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব
ভাৱৰ দ্বাৰা উক্ত তাৎপৰ্য্যাৰ্থৰ বোধ হয় গৈ ।

সেইদৰেই—

ক সূৰ্য্য প্ৰভৱো রংগঃ ক চান্নবিষয়া মতিঃ ।

তিতীৰ্মুহুস্তৰং মোহাহুতুপেনাস্মি সাগৰম্ ॥

(সূৰ্য্যাবপৰা উদ্ভৱ হোৱা বংশ ক'ত আৰু ক'ত মোৰ ক্ষুদ্ৰ বৃত্তি ; যুটতাৰ বাবে মই ভুবেৰে সাগৰ পাৰ হ'ব খুজিছোঁ ।)

ইয়াত “মোৰ বৃত্তিৰে সূৰ্য্যবংশৰ বৰ্ণনা কৰাটো, ভুবেৰে সাগৰ পাৰ হোৱাৰ নিচিনা”—শেষত এই তাৎপৰ্য্যার্থৰ বোধ হয় ।

কেতিয়াবা উপমেয়গত ধৰ্ম্মৰ উপমানত স্থিতি অসম্ভৱ হ'লেও নিদৰ্শনা অলঙ্কাৰ হয় । যেনে—

যোহমুভূতঃ কুবঙ্গাক্ষাস্তস্তা মধুৰিমাধৰে ।

সমাস্বাদি স মৃদ্বীকাৰসে বসৱিশাৰদৈঃ ॥

(সেই কুবঙ্গাক্ষীৰ অধৰত মই যি মধু আশ্বাদ কৰিছোঁ, বসন্ত জনে সেই আশ্বাদ আঙ্গুৰৰ বসত পায় ।)

এই উদাহৰণত এইটো স্পষ্ট যে বৰ্ণনা কৰা নায়িকাৰ অধৰৰ মধুৰিমা আঙ্গুৰৰ বসত থকা অসম্ভৱ ; গতিকে পূৰ্বৰ উদাহৰণৰ দৰেই “সুন্দৰীৰ অধৰৰ আশ্বাদ, ত্ৰাঙ্কাৰসৰ আশ্বাদৰ নিচিনা” এনে অৰ্থত সমগ্র বাক্যার্থ পৰ্য্যবসিত হয় ।

মালাৰূপে থকা নিদৰ্শনাৰ উদাহৰণ মোৰ ৰচনাৰপৰা—

ক্ষিপসি প্তকং বুধদংশকরদনে

মৃগমৰ্পয়সি মৃগাদনবদনে ।

ৱিতবসি তুৰগং মহিষৱিষাণে

নিদধজেতো ভোগৱিতানে ॥

(ভোগ বিলাসত মন মেলি দি তুমি ভাটৌক মেকুৰীৰ মুখলৈ ঠেলি দিছা, পহক বাঘৰ মুখলৈ পঠিয়াইছা আৰু ঘোঁৰাক ম'হৰ শিঙত তুলি দিছা ।)

এইটো স্পষ্ট যে, এই কবিতাৰ্কাৰিৰ ‘ভোগ বিলাসত মন মেলি দিয়া’ৰ সৈতে ‘ভাটৌক মেকুৰীৰ মুখলৈ ঠেলি দিয়া’ আদি বৰ্ণনাৰ বিশ্ব-প্ৰতিবিন্দু ভাৱ আক্ষিপ্ত নহলে বাক্যার্থৰ বিশ্ৰাম নহয় ।

নিদৰ্শনাৰ দৃষ্টান্তৰ সৈতে পাৰ্থক্য এইখিনিতে যে দৃষ্টান্তত বাক্যাৰ্থৰ দ্বাৰা বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব ভাৱৰ আক্ষেপ বা প্ৰত্যাযন হয়।

[নিদৰ্শনা আৰু দৃষ্টান্তৰ মাজত পাৰ্থক্য এনে : বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব ভাৱ আক্ষিপ্ত নোহোৱাকৈ নিদৰ্শনাত বাক্যাৰ্থৰ বিজ্ঞান নহয়, কিন্তু দৃষ্টান্তত বাক্যাৰ্থৰ অৰ্থবোধৰ পিছতহে বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্বভাৱ আক্ষিপ্ত হয়। নিদৰ্শনাত বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্বভাৱ অৰ্থবোধৰ বাবেই অপৰিহাৰ্য্য, দৃষ্টান্তত অৰ্থবোধৰ বাবে সেই ভাৱ অপৰিহাৰ্য্য নহয়, তাৎপৰ্য্যৰ উপলব্ধিৰ বাবেহে আবশ্যক।]

নিদৰ্শনা অৰ্থাপত্তিও নহয় তথাপি বিশ্ব অলঙ্কাৰৰ মাজত প্ৰভেদ সুস্পষ্ট। নিদৰ্শনাৰ ক্ষেত্ৰত উপমান-উপমেয় স্বৰূপ বাক্যাৰ্থৰ বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্বভাৱ অনিবাৰ্গ আৰু সেই ভাৱ আক্ষিপ্ত হোৱাৰ পিছতহে অৰ্থৰ বিজ্ঞান হয়, কিন্তু অৰ্থাপত্তিৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থবোধৰ বাবে বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব ভাৱ বা সাদৃশ্যবোধ অপৰিহাৰ্য্য নহয়। যেনে—
“হাবোহয়ং হৰিণাক্ষীগাম্.....” অৰ্থাপত্তি অলঙ্কাৰৰ এই উদাহৰণত অৰ্থৰ বিজ্ঞানৰ বাবে বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব ভাৱৰ প্ৰয়োজন হোৱা নাই।

ব্যতিৰেক :

উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্য বা ন্যূনতা বৰ্ণনত ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰ হয়।

উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্য প্ৰতিপাদক হেতুৰ উদ্ভূত এক প্ৰকাৰ আৰু হেতুৰ অতুদ্ভূত তিনি প্ৰকাৰ ; প্ৰথমে ব্যতিৰেক এই চাৰি প্ৰকাৰ।

এই চাৰি প্ৰকাৰ ব্যতিৰেকেই আকৌ উপমান-উপমেয়গত সাম্যৰ শব্দেৰে বৰ্ণন, অৰ্থেৰে অৱবোধন আৰু আক্ষিপ্ত হৈ প্ৰত্যাযন এই তিনি প্ৰকাৰে বিভক্ত হৈ বাৰ প্ৰকাৰ হয়। এই বাৰ প্ৰকাৰ ব্যতিৰেক আকৌ ‘শ্লেষপূৰ্ণ’ আৰু ‘শ্লেষহীন’ বৰ্ণনা

ছয়ো ঠাইতে হয় বাবে ব্যতিৰেক চক্ৰিণ প্ৰকাৰ
হয় গৈ। ঠিক সেইদৰেই উপমানতকৈ উপমেয়ৰ
ন্যূনতা বৰ্ণনতো ব্যতিৰেক আৰু ছক্ৰিণ প্ৰকাৰ হয়।
গতিকৈ মুঠতে ব্যতিৰেক আঠচল্লিশ প্ৰকাৰ। ৭১

উপমেয়ৰ উপমানতকৈ আধিক্যৰ হেতুৱেই উপমেয়ৰ উৎকৰ্ষৰ
কাৰণ, আৰু উপমানগত নিকৃষ্টতাবো কাৰণ। এই ছয়োটা কাৰণ
উক্ত হ'লে একপ্ৰকাৰ ব্যতিৰেক হয়, এই ছয়োটা কাৰণৰ যি
কোনো এটাৰ অনুক্ৰিত আৰু ছয়োটাৰে অনুক্ৰিত ব্যতিৰেক তিনি
প্ৰকাৰ; আগৰ বিধৰ সৈতে এই তিনি বিধৰ যোগত ব্যতিৰেক
চাৰি বিধ হয়। ব্যতিৰেকত উপমান-উপমেয় ভাৱ শব্দৰদ্বাৰা নাইবা
অৰ্থৰদ্বাৰা প্ৰকাশ হয়, কেতিয়াবা আকৌ সেই ভাৱ বৰ্ণনাৰদ্বাৰা
আক্ষিপ্ত হয়; এইদৰে ব্যতিৰেক বাৰ বিধ হয়। সেই বাৰ প্ৰকাৰ
ব্যতিৰেকেই শ্লেষযুক্ত বৰ্ণনা আৰু শ্লেষহীন বৰ্ণনা ছয়ো প্ৰকাৰে হয়
বাবে ব্যতিৰেকৰ সংখ্যা হয় চক্ৰিণ। উপমেয়ৰ ন্যূনতাত হোৱা
চক্ৰিণ বিধৰ সৈতে লগ লাগি মুঠতে ব্যতিৰেক আঠচল্লিশ বিধ হয়।

উদাহৰণ; যেনে—

“অকলঙ্ক মুখং তস্তা ন কলঙ্কী ৰিধূৰ্ঘথা।”

(সেই স্নানৰীৰ নিৰ্জলক বয়ন কলঙ্কী চন্দ্ৰৰ নিচিনা নহয়।)

এই বৰ্ণনাত উপমেয়ৰ আধিক্যৰ কাৰণ উপমেয় মুখৰ নিৰ্জলকত্ব
আৰু উপমানৰ নিকৃষ্টতাৰ কাৰণ উপমান চন্দ্ৰৰ কলঙ্কিত্ব—এই
দুটা উক্ত হৈছে। ‘যথা’ (নিচিনা) শব্দেৰে উপমান-উপমেয় ভাৱ
প্ৰতিপাদন কৰা বাবে ইয়াত শব্দোপমা বা উপমা শব্দ-বোধ্য।

এই কবিতাংশৰে পাঠান্তৰ কৰি “অকলঙ্ক মুখং তস্তা ন কলঙ্কী
বিধূপমম।” এইদৰে পাঠ কৰিলে অৰ্থোপমা হ'ব বা উপমা অৰ্থগমা
হ'ব। “অকলঙ্ক মুখং তস্তা জয়তান্দুং কলঙ্কিন” এনেকৈ পাঠ কৰিলেম

উপমান-উপমেয়ৰ সাধৰ্ম্যবাচক ইব, রং, তুল্য আদি তুলনাবাচক একো নোহোৱা বাবে উপমা আক্ষিপ্ত হ'ব অৰ্থাৎ সাধৰ্ম্যাবোধক বাক্যৰ সাধৰ্ম্যবদ্বাৰাহে প্ৰত্যায়ন হ'ব।

এই উদাহৰণৰে 'নিষ্কলঙ্ক' বিশেষণ বাদ দিলে ("সেই সুন্দৰীৰ মুখ কলঙ্কী চন্দ্ৰৰ দৰে নহয়") উপমেয়গত উৎকৰ্ষৰ কাৰণৰ অমুক্তি হ'ব, অৰ্থাৎ উপমেয় মুখক উপমান চন্দ্ৰতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বোলাৰ উপমেয়নিষ্ঠ কোনো হেতুৰ উল্লেখ নাথাকিব।

'কলঙ্কী' পদ পৰিত্যাগ কৰিলে ("সেই সুন্দৰীৰ নিষ্কলঙ্ক মুখ চন্দ্ৰৰ নিচিনা নহয়।") উপমানগত নিকৃষ্টতাৰ কাৰণৰ অমুক্তি হ'ব, অৰ্থাৎ উপমান চন্দ্ৰ যে উপমেয় মুখতকৈ নিকৃষ্ট তাৰ কোনো হেতুৰ উল্লেখ নহব। 'নিষ্কলঙ্ক' আৰু 'কলঙ্কী' এই দুয়োটা বিশেষণ পৰিত্যাগ কৰিলে উপমেয়গত উৎকৰ্ষৰ কাৰণ আৰু উপমানগত নিকৃষ্টতাৰ কাৰণ—এই দুয়োটাৰে অমুক্তি হ'ব, অৰ্থাৎ এটা কাৰণৰো উল্লেখ নাথাকিব।

শ্ৰেষ্ঠাত্মক বৰ্ণনাত ব্যতিবেকৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“অতিগাঢ়গুণায়াম্চ নাক্ষৰদন্তজুৰা গুণাঃ।”

(অতি স্থায়ী গুণসম্পন্ন নাক্ষিকৰ গুণ (সৌন্দৰ্য্য আদি) প্ৰথমৰ দৰে খণ্ডকতে মোলান পৰা নহয়।

দ্বিতীয় অৰ্থ :—অতিস্থায়ী গুণ থকা মালাৰ গুণ (সূতা) প্ৰথমৰ আঁহৰ দৰে মিহিকা নহয়।)

এই উদাহৰণত 'নাক্ষৰং' (প্ৰথমৰ দৰে নহয়) এই কথাষাৰত 'ইব' (নিচিনা) শব্দৰ অৰ্থ বুজাবলৈ 'রং' প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ হৈছে ; গতিকে ইয়াত শাকৌপম্য বা উপমা শব্দবোধ্য। উৎকৰ্ষ আৰু নিকৃষ্টতা দুয়োটাৰে কাৰণ কোৱা হৈছে। গুণ শব্দ শ্লিষ্ট অৰ্থাৎ দ্ব্যৰ্থবাচক হৈছে [নাক্ষিকৰ পক্ষে গুণ শব্দৰ অৰ্থ সৌন্দৰ্য্য আদি আৰু মালাৰ পক্ষে

সূতা] ব্যতিবেকৰ অস্ফাট প্ৰকাৰৰ উদাহৰণ আগৰ উদাহৰণৰ দৰে উহ।

এই সকলোবোৰেই উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্যৰ উদাহৰণ। উপমানতকৈ উপমেয়ৰ নূনত্বৰ উদাহৰণ, দিগ্ দৰ্শনৰূপে দাঙি ধৰা হৈছে—

ক্ষীণঃ ক্ষীণোহপি শশী ভূয়ো ভূয়োহতিৰন্ধতে নিতাম্ ।

ৱিৰম প্ৰসাদ হৃন্দবি যৌৱনমনিৱন্তি যাতস্ত ॥

(হৃন্দবি, চন্দ্ৰ বাবে ক্ষীণ হৈয়ো বাবে বাবে আকৌ বাঢ়ি যায় ; কিন্তু এবাৰ যোৱা যৌৱন আৰু ঘূৰি নাহে। প্ৰথম কোপ এৰা, প্ৰথম কোৱা।)

[এই ঋষিতাৎকিক্ত উপমানভূত চন্দ্ৰতকৈ উপমেয় স্বৰূপ যৌৱনৰ নিকটত প্ৰতিপাদন হৃন্দত ; ক্ষীণ হৈয়ো আকৌ বাঢ়ি যোৱাটো চন্দ্ৰৰ বৈশিষ্ট্য, সেই বৈশিষ্ট্য যৌৱনৰ নাই। যৌৱন এবাৰ গ'লে ছনাই ঘূৰি নাহে।]

অলঙ্কাৰ-সৰ্বস্বকাৰৰ মতে ‘উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্য নাইবা তাৰ বিপৰ্য্যয়ত (নূনতাত) ব্যতিবেক অলঙ্কাৰ হয়।’—এয়ে ব্যতিবেকৰ লক্ষণ। উক্ত লক্ষণত অলঙ্কাৰ-কৌশলকাৰ আদিয়ে দোষাৰোপ কৰি কয় ‘যে উক্ত লক্ষণত থকা “নাইবা তাৰ বিপৰ্য্যয়ত” কথাষাৰ নিৰ্বৰ্থক। কিয়নো “ক্ষীণঃ ক্ষীণোহপি.....” এই উদাহৰণতো উপমানতকৈ উপমেয়ৰূপ যৌৱনৰ অস্থিৰতা অধিক গুণৰূপে প্ৰকাশ পাইছে। [অৰ্থাৎ এওঁলোকৰ মতে উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্যতহে সদায় ব্যতিবেক হয়, উপমানৰ আধিক্যত ব্যতিবেক নহয় ; গতিকে ‘নাইবা তাৰ বিপৰ্য্যয়ত’ কথাষাৰ ব্যতিবেকৰ লক্ষণত যোগ দিয়াৰ একো অৰ্থ নাই।]

উক্ত মত (‘নাইবা তাৰ বিপৰ্য্যয়ত’ এই কথাষাৰ ব্যতিবেক অলঙ্কাৰৰ লক্ষণত নিৰ্বৰ্থক বোলা মত) যুক্তিযুক্ত নহয়। যিহেতুকে ব্যতিবেক অলঙ্কাৰৰ প্ৰসঙ্গত কোৱা ‘আধিক্য আৰু নূনত্ব’ৰ অৰ্থ আপেক্ষিক উৎকৰ্ষ আৰু অপকৰ্ষ বুলিহে ধৰিব লাগিব। “ক্ষীণঃ ক্ষীণঃ.....” এই উদাহৰণত উপমান চন্দ্ৰতকৈ উপমেয় যৌৱনৰ অপকৰ্ষ বৰ্ণন

অতিশয় স্পষ্ট। গতিকে উপমানতকৈ উপমেয়ৰ নূনত্ব ইয়াত ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰ হৈছে।

[ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰৰ প্ৰসঙ্গত যি আধিক্য আৰু নূনত্বৰ কথা কোৱা হৈছে তাৰ অৰ্থ উপমানতকৈ উপমেয়ৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষহে, উপমানতকৈ উপমেয়ত কোনো বিষয় বেছিকৈ বা কমকৈ থকাটো নহয়। সেই কাৰণে উক্ত উদাহৰণত যৌৱনৰ ‘অটৈৰ্ষ্য’ প্ৰকৃতিতে উপমেয়ৰ আধিক্য নহয়, নূনতাহে। গতিকে পূৰ্বোক্ত লক্ষণত একো দোষ নাই।]

বাক্য এই উদাহৰণত কোনো প্ৰকাৰে সঙ্গতি হয় যদিও হওক।

কিন্তু—

“হুম্মদাদ্জৈয়শসা ময়া পুন
দ্বিবাং হসৈদূত পথঃ সিতীকৃতঃ ॥”

(হুম্মদান আদিয়ে যলন্তাবে দূতৰ পথ শুভ কৰি থৈ গৈছে, মই কিন্তু শত্ৰুৰ হাঁহিৰেহে সেই পথ শুভ কৰিছোঁ।)

ইয়াত কি গতি হ’ব ?

[এই উদাহৰণত উপমান হুম্মদানতকৈ উপমেয় নলৰ দোতা-কৰ্ষ নিকট ধোৱাকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। উপমেয়ৰ নূনত্ব স্বীকাৰ নকৰিলে ইয়াত ব্যতিৰেক অলঙ্কাৰ হ’ব নোৱাৰে।]

গতিকে “উপমানতকৈ উপমেয়ৰ আধিক্য বা নূনতা” বুলি কোৱা শুল্কিসঙ্গত হৈছে।

ব্যতিৰেকৰ সংকলন :

উপমানতকৈ উপমেয়ৰ			উপমানতকৈ উপমেয়ৰ		
আধিক্যত			নূনত্বত		
শ্লেষ	শ্লেষছাঁই		শ্লেষ	শ্লেষছাঁই	
৪ — শৰ্বোপম্য	—৪	...	৪	...	৪
৪ — অৰ্বোপম্য	—৪	...	৪	...	৪
৪ — আক্ষিপোপম্য	—৪	...	৪	...	৪
১২	+	১২	১২	+	১২ = ৪৮

সহোক্তি :

সহ শব্দৰ অৰ্থৰ সামৰ্থ্যৰপৰা যদি একেটা শব্দই
 দুটা অৰ্থৰ বাচক হয় আৰু তাৰ মূলতে যদি
 অতিশয়োক্তি থাকে, তেনেহলে তাত সহোক্তি
 অলঙ্কাৰ হয়। ৭২

বৰ্ণনীয় দুটা বিষয়ৰ অভেদ আৰোপৰপৰা নাইবা সিহঁতৰ কাৰ্য্য
 কাৰণৰ পৌৰ্ব্বা-পৰ্য্যায় বিপর্যায়ৰপৰা হোৱা অতিশয়োক্তি সহোক্তিৰ
 মূলত থাকিব লাগিব। য'ত আকৌ অভেদাৰোপণ হয়, তাত সেই
 অভেদাৰোপণ কেতিয়াবা শ্লেষেৰে আৰু কেতিয়াবা শ্লেষ নোহোৱা-
 কৈয়ো হয়।

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

সহাদৰদলেনাস্ত্র যৌৱনে বাগভাক্ প্ৰিয়ঃ ॥

(যৌৱনৰ আগমনত এই স্বন্দৰীৰ ঠঠৰ সৈতে এওঁৰ প্ৰিয়তমো বাগ যুক্ত
 হৈছে ; বাগযুক্ত=ঠঠ বঙা হৈছে, প্ৰিয়তম অহৰক্ত হৈছে।)

এই কবিতাফাঁকিত থকা 'বাগ' পদ স্নিষ্ট অৰ্থাৎ শব্দটোৱে সমানে দুটা অৰ্থ
 বুজাইছে। [স্নিষ্টৰ অৰ্থ হৈছে দুখন কাগজ এটা লগাই একে কৰি থোৱাৰ
 দৰে এটা শব্দই দুটা অৰ্থ লগলগাই থয়। গতিকে দেখাত শব্দ এটা কিন্তু অৰ্থ
 গ্ৰহণৰ বিষয়ত শব্দ দুটা বুলি ধৰিব লগা হয়।]

মোৰ ৰচনাৰপৰা অন্ত্ৰ এটা উদাহৰণ,

সহকুমুদকদম্বৈঃ কামমুল্লাসয়ন্তঃ

সহঘনতিমিৰৌঘৈৰ্ধৈৰ্য্যমুৎসাৰয়ন্তঃ ।

সহ সৰিজয়গৈঃ স্বাস্তমামীলয়ন্তঃ

প্ৰতিদিশমমৃতাত্মশোৰংশরঃ সঞ্চরন্তি ॥

(ভেটফুলবিলাকৰ সৈতে একেলগে কামনা উজ্জাগিত কৰি, ঘনঘোৰ অঙ্ককাৰৰ
 সৈতে ধৈৰ্য্য দূৰ কৰি, পছম ফুলৰ সৈতে সমানে অন্তৰ সঙ্কচিত কৰি চক্ৰৰ
 অমৃত কিৰণ চাৰিওফালে বৰ্ষণ হৈছে।)

[এই উদাহৰণত ভেঁট ফুল আৰু কামনাৰ উল্লাস একেলগে বৰ্ণনা কৰা হৈছে । ভেঁটফুলৰ উল্লাস বিকসিত হোৱা আৰু কামনাৰ উল্লাস উদ্দীপিত হোৱা । উল্লাস কাৰ্য্যৰ দুটা বিভিন্ন বস্তুৰ সৈতে সম্বন্ধ হৈছে ।]

সেই বাবে ইয়াত সম্বন্ধী ভেটফুল আদিৰ স্বৰূপগত প্ৰভেদ থকা বাবেই একে উল্লাস কাৰ্য্যকে সুকীয়া বুলি ধৰা হৈছে আৰু তাৰে অভেদ আৰোপ কৰা হৈছে । আগৰ উদাহৰণৰ দৰে ইয়াত প্লেযৰ সহায়ত অভেদাৰোপ হোৱা নাই ।

সমমের নবাধিপেন সা গুৰুসম্মোহনিলুপ্তচেতনা ।

অগমং সহ তৈলবিন্দুনা তলুদীপাচ্চিৰিৰ ক্ষিতেস্তলম্ ॥

(অশিশু মোহগ্ৰস্ত হৈ চৈতন্ত লোপ পোৱা ইন্দুমতী তেলৰ কণিকাৰ সৈতে স্পৰ্শ দাপৰশি মাটিত পৰাৰ দৰে, মহাৰাজ অগ্নৰ সৈতে একেলগে মাটিত বাগৰি পৰিল ।)

[কাৰ্য্য-কাৰণৰ পৌৰ্ব্বাপৰ্য্যৰ বিপৰ্য্যয়ত হোৱা অতিশয়োক্তিমূলক সহোক্তিৰ উদাহৰণ এই কবিতাফাঁকিত দেখা যায় ।]

সহোক্তি অলঙ্কাৰৰ অৱস্থান মালাৰূপেও দেখা যায় । যেনে—

“সহকুমুদকদম্বৈঃ...” ইত্যাদি ।

“লক্ষ্মণেন সমং বামঃ কাননং গহনং যথো ।”

এনেকুৱা বৰ্ণনাত অতিশয়োক্তিমূলক বৈচিত্ৰ্য নাই বাবে সহোক্তি অলঙ্কাৰ নহয় ।

বিনোক্তি :

য'ত বিনা (বাহিৰে) নাইবা বিনা শব্দৰ সমানার্থক অশ্ল শব্দৰ অৰ্থৰ সামৰ্থ্যবদ্বাৰা এটা বস্তুৰ অভাৱ বৰ্ণনাত অশ্ল এটা বস্তু অশোভন নহয়, নাইবা কেতিয়াবা অশোভনৰূপে প্ৰকাশ হয়, তাত বিনোক্তি অলঙ্কাৰ হয় । ৭৩

এইদৰে যদিও ‘আশোভন নহয়’ বুলি কোৱা কথাষাৰৰ অৰ্থ শেষত ‘শোভন’ হয় গৈ, তথাপি অশোভন নহয় বুলি কৈ ত্ৰাবহাৰা ‘শোভন’ অৰ্থ প্ৰকাশৰ অভিপ্ৰায় এয়ে যে, কোনো অশু বিষয়ৰ সান্নিধ্যতহে বৰ্ণনীয় বিষয় একোটাৰ কেতিয়াবা অশোভনহ প্ৰকাশ হয়, প্ৰকৃততে বিষয়টো শোভনেই।

[অশু বিষয়ৰ সান্নিধ্যত শোভন অশোভন নোহোৱাটোৱেই তাৎপৰ্য্য]

উদাহৰণ : যেনে—

ৱিনা জলদকালেন চন্দ্রোনিস্তল্লতাং গতঃ ।

ৱিনা গ্ৰীষ্মোদগ্ৰণা মঞ্জুৰ্নবাজিৰজায়ত ॥

(বৰ্ষাকাল নোহোৱাকৈয়ে চন্দ্ৰ নিখল হৈ পৰিছে আৰু গ্ৰীষ্ম কালৰ উদ্ভাপ নোহোৱাকৈয়ে বনবীথী বসণীয় হৈ পৰিছে ।)

[এই কবিতাটোকি অশোভনতাৰ অভাৱৰ উদাহৰণ : চন্দ্ৰ এনেয়ে শোভন, কিন্তু হেমন্ত কালত কুঁৱলীয়ে ঢাকি ধোৱাত অশোভন হয়। সেইদৰে বনবীথী এনেয়ে শোভন, কিন্তু শীতকালত অশোভন হয়।]

অশোভন হোৱাৰ উদাহৰণ, যেনে—

অনুযাস্ত্যা জনাতীতং কাস্তং সাধু ত্বয়া কৃতম্ ।

কা দিনশ্ৰীৰ্বিনাৰ্কেণ কা নিশা শশিনা ৱিনা ॥

(জনকনন্দিনী, তুমি লোকোত্তৰ স্বামী ৰামচন্দ্ৰৰ অনুগমন কৰি উত্তম কাম কৰিলা। সূৰ্য্য নহলে দিনৰ কি শোভা থাকে আৰু চন্দ্ৰৰ অবিহনে নো ৰাতিৰ কি শ্ৰী প্ৰকাশ হয় ?)

নিবৰ্ধকং জন্মগতং নলিঙ্গা যয়া ন দৃষ্টং তুহিনাংশুবিষ্মম্ ।

উৎপত্তিৰিন্দোৰপি নিফলৈৱ দৃষ্টা ৱিনিদ্রা নলিনী ন যেন ॥

(যি নলিনীয়ে শীতল ৰস্মি চন্দ্ৰৰ মূখ দেখা নাই, সেই নলিনীৰ জীৱন মিছা; সেই চন্দ্ৰৰ উৎপত্তিও নিফল, যি বিনিদ্র নলিনীক দেখা নাই ।)

[তাৎপৰ্য্যার্থ : তোমাৰ প্ৰতি অজ্ঞৰাগী মোক নেদেখাৰ বাবে বিকসিত পত্ন্যৰ

ভুল্য হলেও তোমাৰ জীৱন মিছা হৈছে। তোমাৰ প্ৰতীক্ষাত বিনিম্ব বন্ধনী-বাণন
কৰা মোক নেদেখা বাবেও তোমাৰ জীৱন মিছাতে পৈছে।]

এই উদাহৰণত [কবি আৰু ৰাজকুমাৰী ছয়োৰে উক্তিত] নলিনী
আৰু চন্দ্ৰৰ জীৱনৰ বাৰ্থতা-বৰ্ণনত বৈশেষ ভঙ্গীৰে বিনা শব্দৰ তাৎপৰ্য্য
প্ৰকাশ হোৱাত বৰ্ণনীয় বিষয় অতি চমৎকাৰজনক হৈছে।

যদিও কবিতাৰ্কাণ্ডিত 'বিনা' শব্দৰ প্ৰয়োগ নাই ; তথাপি 'বিনা'
শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকাশ হোৱাত ইয়াকে 'বিনোক্তি' বুলিব লাগিব। এইদৰেই
'সহ' শব্দৰ প্ৰয়োগ নাথাকিলেও সহ শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকাশ হলেই, তেনে
পদ্ধতি 'সহোক্তি' হৈছে বুলি বুজিব লাগিব।

সমাসোক্তি :

য'ত প্ৰস্তুত-অপ্ৰস্তুত বিষয়ত সমানে সমন্বিত হোৱা
কাৰ্য্য, লিঙ্গ আৰু বিশেষণৰ বলত—প্ৰস্তুতৰ ওপৰত
অপ্ৰস্তুতৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ কৰা হয় ; সেয়ে
সমাসোক্তি অলঙ্কাৰ। ৭৪

সমাসোক্তিৰ ক্ষেত্ৰত সমান কাৰ্য্য আদিবহাৰা প্ৰস্তুতৰ ওপৰত
অপ্ৰস্তুত বিষয়ৰ ব্যৱহাৰৰ আৰোপ দেখা যায়।

যেনে—

ৰাধুয় যদসনমগ্নুজলোচনায়া

ৰক্ষজ্যোঃ কনককুণ্ডৰিলাসভাজোঃ।

আলিঙ্গসি প্ৰসভমঙ্গমশেষমস্তা

ধনুস্তম্ভেৰ মলয়াচলগন্ধবাহ।

(মলয়া বতাহ, তুমিয়েই ধনু, কিয়নো তুমি এই নলিনাকী স্বন্দৰীৰ স্বৰ্ণকুণ্ডল
পীন পয়োধৰণৰ কাপোৰ গুচাই এওঁৰ সকলো অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ বলেৰে আলিঙ্গন
কৰিছা।)

এই কবিতাফাঁকিৰ বৰ্ণনাত মলয়া বতাহৰ গাত হঠ কামুকৰ আচৰণ
আৰোপ কৰা হৈছে।

[মলয়া বতাহ প্ৰস্তুত, হঠ কামুক অ-প্ৰস্তুত, অপ্ৰস্তুত হঠ কামুকৰ বলপূৰ্ব্বক
আলিঙ্গন কাৰ্য্য মলয়া বতাহৰ কাৰ্য্যৰ সৈতে সমান বা একে।)

প্ৰস্তুত-অপ্ৰস্তুতৰ লিঙ্গ-সাম্যত হোৱা সমাসোক্তিৰ উদাহৰণ, যেনে—

অসমাপ্তজিগীষস্তা স্ত্রীচিন্তা কা মনস্থিঃ ।

অনাক্ৰম্য জগৎ কুৎস্না নো সন্ধ্যাং ভজতে বৰিঃ ॥

বিজয়ৰ আকাজক্ষা পৰিপূৰ্ণ নোহওঁ : ই মনস্বী বীৰ পুৰুষৰ স্ত্রীচিন্তা কেনেকৈ হ'ব
পাবে ? সন্ধ্যা জগৎ নিজৰ প্ৰভাবাধীন নকৰাকৈ সূৰ্য্যই সন্ধ্যাক ভজনা নকৰে।)

এই উদাহৰণত কেৱল পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গাত শব্দ প্ৰয়োগৰ
দ্বাৰাই ৰবি আৰু সন্ধ্যাক নাযক-নাযিকাকৰূপে কল্পনা কৰা হৈছে।

বিশেষণ-সাম্যত (অৰ্থাৎ প্ৰস্তুত আৰু অপ্ৰস্তুতৰ প্ৰতি প্ৰযোজ্য একে
বিশেষণ) (১) শ্লিষ্টতা (২) সাধাৰণতা আৰু ঔপমাগৰ্ভতা এই
এই তিনিটা হেতুৰপৰা উক্ত অলঙ্কাৰ তিনি প্ৰকাৰে হয়।

শ্লিষ্টতাৰপৰা হোৱা বিশেষণ সাম্য, মোৰ ৰচনাৰপৰা : যেনে—

ৱিকসিতমুখাঃ বাগাসম্ভাদ্ গলন্তিগিৰাবৃতিঃ

দিনকৰ-কৰ-স্পৃষ্টামৈশ্ৰীঃ নিবীক্ষ্যে দিশং পুৰঃ ।

জৰঠলৱলীপাণ্ডুচ্ছায়ো ভৃশং কলুষান্তবঃ

শ্ৰয়তি হৰিতং হস্ত প্ৰাচেতসীং তুহিনছ্যতিঃ ॥

(ইন্দ্ৰ দিশ (ইন্দ্ৰৰ দিশ, পুৰ দিশ) দিবাৰুৱৰ কৰপট্ট (বশ্মিৰে স্পৰ্শকৰা,
হাতেৰে চোৱা) হৈছে, সেই স্পৰ্শস্থত বিভোৰ চোৱা পূৰ্ব্বাশাৰ বিকসিত মুখত
(আলোকিত পূৰ্ব্ব ভাগ, হাঁহিৰে ভৰা মুখ) বাগ (ৰক্তিমা, অলুৰাগ) প্ৰকাশ
হৈছে ; নিজৰ সন্মুখতে এই দৃষ্ট দৈখাত শীতল বশ্মি চক্ৰৰ অন্তৰ ক'লা পৰি গৈছে
আৰু মুখৰ বৰণ বৃঢ়া জাতিলাওৰ দৰে শেঁতা হৈ পৰিছে ; হায় ! বেচেৰা চক্ৰই
এতিয়া বকণৰ হালধীয়া দিশত (পশ্চিম দিশ, মৃত্যু) আশ্ৰয় লৈছে গৈ।)

এই কবিতাৰ্কাংকিত থকা ‘মুখ’ ‘বাগ’ আদি শব্দবিলাক স্পষ্ট ।

(এই শব্দবিলাকৰ দুটাকৈ অৰ্থ হৈছে আৰু শব্দবোৰ বিশেষণৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে ; বিশেষণ, পূৰ্বদিশ আৰু নায়িকা, বৰি আৰু উপপতি দুয়োগৰে সমানে প্ৰযোজ্য ।)

এই উদাহৰণত থকা ‘তিমিৰাৱতিম্’ পদৰ অৰ্থ তিমিৰেই যাৰ আৱৰণ আৰু তিমিৰৰ নিচিনা আবৰণ যাৰ তেওঁ, দুয়োটাই । যদি ‘তিমিৰাৱতি’ৰ ঠাইত ‘তিমিৰাংস্তকাম্’ পাঠ কৰা যায়, (তিমিৰেই অংস্তক যাৰ, তেওঁ) তেনেহ’লে তিমিৰত অংস্তকৰ আৰোপ কৰা হ’ব অৰ্থাৎ এক্কাৰৰূপ কাপোৰ এনে অৰ্থ হ’ব । তথাপি উক্ত উদাহৰণত সমাসোক্তি অলঙ্কাৰহে হ’ব, একদেশবিৱৰ্ত্তী ৰূপক নহয় । কাৰণ এয়ে যে, ‘তিমিৰ’ আৰু ‘অংস্তক’ৰ ৰূপ্য-ৰূপকভাৱ এনেকুৱা যে ‘প্ৰাচী, (পূৰ্বদিশ) আৰু নায়িকাৰ ৰূপ্য-ৰূপকভাৱ সম্বন্ধৰ অপেক্ষা নকৰাকৈয়ে নিজেতে পূৰ্ণৰূপে সেই সম্বন্ধৰ প্ৰতীতি হয় । ইয়াৰ বাহিৰেও ‘তিমিৰ’ আৰু ‘অংস্তক’ ৰূপ্য-ৰূপকভাৱৰ মূলতে থকা আবৰকৰ (আচ্ছাদন) সাদৃশ্য এনে স্পষ্ট যে, অগ্ৰৰ সাহায্য নোহোৱাকৈয়ে সেই সাদৃশ্যবোধ হয় । গতিকে এই কবিতাৰ্কাংকিত সমাসোক্তিৰ ধাৰণা উক্ত ৰূপ্য-ৰূপক ভাৱে নাশ কৰিব নোৱাৰে ।

কিন্তু য’ত এক অংশত ৰূপ্য-ৰূপক ভাৱ সম্বন্ধ আছে অথচ সেই ৰূপ্য-ৰূপকভাৱৰ মূলভূত সাদৃশ্য অক্ষুট বা অস্পষ্ট হৈ থাকে আৰু অগ্ৰ অংশৰ ৰূপ্য-ৰূপকভাৱ সম্বন্ধৰ কল্পনা নহ’লে নিজেই অসঙ্গত হৈ পৰে, তেনে স্থলত উক্ত অসঙ্গতি নিবাৰণৰ কাৰণে শব্দৰদ্বাৰা উক্ত নহ’লেও অগ্ৰ অংশত ৰূপ্য-ৰূপক ভাৱৰ কল্পনা অৰ্থ সামৰ্থ্যৰ দ্বাৰা বুজিব লগা হয় ; গতিকে এনে ক্ষেত্ৰত থকা উদাহৰণ একদেশ-বিৱৰ্ত্তী ৰূপক । উদাহৰণ ; যেনে—

জস্ৰ বণশ্চে উক এ কৰে কুণস্তস্ৰ মণ্ডলগ্গলঅম্ ।

বস-সংমুহী ৰি সহসা পৰমুহী হোই ৰিউসেণা ॥

(এয়েই সেই বজা, বণকপ অস্তঃপুৰত যি বজাৰ হাতত খড়্গলতা দেখি বণবসত আসক্ত হোৱা শত্ৰুসেনা হঠাতে পৰাভূত হৈ পাৰে।)

[বণাঙ্গনেই অস্তঃপুৰ, খড়্গই লতা (বমণী)]

এই উদাহৰণত বৰ্ণিত বণক্ষেত্ৰ আৰু অস্তঃপুৰৰ সাদৃশ্য স্পষ্ট নহয়।

[ইয়াত একদেশবিৰতী কপকহে হৈছে, সমাসোক্তি হোৱা নাই ; কিয়নো বণক্ষেত্ৰ আৰু অস্তঃপুৰৰ কপ্য-কপকতাৰ কল্পনাৰ আধাৰভূত সাদৃশ্য স্পষ্ট নহয়। সেই কাৰণেই খড়্গলতাক নায়িকা আৰু বিপুসেনাক প্ৰতিনায়িকা ৰূপে ক'ব কল্পনাও স্বয়ংসম্পূৰ্ণ বা নিৰপেক্ষ নহয়।)

ইয়াৰ বাহিৰেও কপ্য-কপক ভাৱৰ মূলভূত সাদৃশ্য য'ত স্পষ্ট, তাতো যদি বহুত অংশত আৰোপণ কপক শব্দেৰে হয় আৰু কোনো অংশত অৰ্থৰ সামৰ্থ্যৰ দ্বাৰাহে তেনে আৰোপণ বৃদ্ধা যায় ; তাতো একদেশবিৰতী কপকহে হ'ব। কপকৰ প্ৰতীতিয়ে ব্যাপি থকা বাবে সমাসোক্তিৰ প্ৰতীতি তল পৰি থাকে।

“অস্তঃপুৰত সুখেৰে বিচৰণ কৰাৰ দৰে বণক্ষেত্ৰতো সুখেৰে বিচৰণ কৰিব পাৰি” এনে ভাৱাৰ্থৰপৰা বণক্ষেত্ৰ আৰু অস্তঃপুৰৰ সাদৃশ্য স্পষ্ট বুলি জানো ক'ব নোৱাৰি? সঁচা, এনেকুৱা সাদৃশ্য আছে ; পিছে তেনে সাদৃশ্যবোধ বাক্যাৰ্থ পৰ্যালোচনাৰ পিছতহে হয় গৈ আৰু সিয়ো নিৰপেক্ষভাৱে নহয়। মুখ আৰু চন্দ্ৰৰ মনোহৰণ কৰিব পৰা গুণ যেনেকৈ ছয়োটাতে আছে আৰু সহজে বৃদ্ধা যায়, বণক্ষেত্ৰ আৰু অস্তঃপুৰৰ তেনেকুৱা সহজে বুজিব পৰা কোনো গুণ দেখা নাযায়। তাত সুখেৰে বিচৰণ কৰিব পৰা গুণ সুখবোধ্য নহয়।

উভয় সাধাৰণ বিশেষণৰপৰা হোৱা সমাসোক্তিৰ উদাহৰণ ; যেনে—

নিসৰ্গসৌৰভোদ্ভাস্ত-ভঙ্গ-সঙ্গীতশালিনী।

উদিতো ৰাসবাধীশে স্বেৰাজনি সৰোজিনী ॥

(খৃষ্ণ উদয় হ'লত স্বাভাৱিকতে সৌৰভশালিনী সৰোজিনীয়ে ভোমোৰাব তখন গীতেৰে গুণগুণাই মিচিকিয়াবলৈ ধৰিলে।)

এই উদাহৰণত থকা ‘নিসৰ্গ-সৌৰভোদ্ভাস্ত-ভূদংশালিৰ’ (স্বাভাৱিক সৌৰভেৰে সৌৰভশালিনী আৰু ভোমোৰাৰ গুঞ্জনেৰে গুণ্, গুণাই থকা) বিশেষণ প্ৰস্তুত সৰোজিনী আৰু অপ্ৰস্তুত নায়িকাৰ প্ৰতি সমানে প্ৰয়োজ্য আৰু সিয়েই সৰোজিনীত (পছম) নায়িকাৰ আৰোপৰ প্ৰতীতি জন্মাইছে। কেৱল স্ত্ৰী-মূলত ধৰ্ম্য নায়িকাৰ স্বেৰত (মিচিকিয়াই হই) সৰোজিনীৰ স্বেৰত (পছমৰ বিকাশত) আৰোপ কৰাটো উক্ত প্ৰতীতিৰ কাৰণ স্বৰূপ হৈছে। এনে আৰোপণ নোহোৱাকৈ কেৱল ‘নিসৰ্গ-সৌৰভ’ আদি বিশেষণ—সাম্যবপৰা সৰোজিনীক যে নায়িকাকপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে, সেই ধাৰণা জন্মিব নোৱাৰে।

ঔপমাগৰ্ভ সমাসোক্তি তিনি প্ৰকাৰ; (১) উপমা-গৰ্ভ বা উপমাস্বৰূপ, (২) ৰূপক-গৰ্ভ বা ৰূপকস্বৰূপ আৰু (৩) উপমা-ৰূপকৰ সঙ্কৰগৰ্ভ বা উপমা ৰূপকৰ সঙ্কৰাঙ্কক।

(১) উপমা গৰ্ভৰ উদাহৰণ; যেনে—

দন্তপ্ৰভাপুষ্পচিতা পাণিপল্লৱশোভিনী।

কেশ-পাশালিবৃন্দেন সুরেশা হৰিগেষ্ফণা ॥

(ফুলৰ নিচিনা বগা দাঁতৰ উজ্জলতাৰে, কুঁহিপাতৰ নিচিনা বগুচুৰা হাতেৰে জ্বাক ভোমোৰা-কলীয়া চুলিৰে সুরেশাভিতা এই হৰিগাফী, দাঁতৰ নিচিনা ফুলৰ তন্ত্ৰ কান্দিবে, হাতৰ নিচিনা বস্ত্ৰিম কিসলয়েৰে আৰু চুলিৰ নিচিনা ক’লা ভোমোৰাৰে বিভূষিতা লতা যেন হৈ বিৰাস্ত কৰিছে।)

এই কবিতাৰ্কাংকিত থকা ‘সুবেশা’ বিশেষণৰ মহিমাবজাৰা ‘দন্ত প্ৰভা-পুষ্প-চিতা’ পদত প্ৰথমে ‘দন্ত-প্ৰভা পুষ্পৰ নিচিনা’ এইদৰে সমাস হোৱাত ইয়াৰ মূলত যে উপমা আছে সেইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে।

তাৰ পিছত ‘দন্তপ্ৰভাপুষ্পচিতা’ পদত অকৌ ‘দন্তৰ প্ৰভাৰ নিচিনা প্ৰভাযুক্ত পুষ্পেৰে পৰিপূৰ্ণ’ এনেকুৱা মধ্য-পদলোপী কৰ্ম্ম-ধাৰয় সমাস

কৰা হয় আৰু তেতিয়া সেই বিশেষণ প্ৰস্তুত নায়িকা আৰু অপ্ৰস্তুত লতাৰ সমানে অধ্বয়যোগ্য হৈ পৰে। গতিকে সমান বিশেষণৰ মহিমাত তেতিয়াহে হৰিণাক্ষী নায়িকাত লতাৰ স্বৰূপ আৰোপ কৰা হৈছে বুলি বুজা যায়।

ৰূপকগৰ্ভৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“লারণ্য মধুভিঃ পূৰ্ণম্...” ইত্যাদি।

(লাবণ্যৰূপ মধুৰ বসেৰে ভৰা এই স্তম্ভবীৰ বিকসিত মুখ...ইত্যাদি।)

উপমা-ৰূপকৰ সঙ্কৰাত্মকৰ উদাহৰণ ; যেনে—

“দম্ভপ্ৰভা-পুষ্পচিহ্না...” উদাহৰণত থকা ‘স্বপ্নেশা’ পদৰ ঠাইত ‘পৰীতা’ (ব্যাণ্ঠা) পাঠ কৰিলে তাত উপমাই হৈছেনে ৰূপকেই হৈছে, নিৰ্ণয়াক কোনে! হেতু নাথাকিব আৰু তেতিয়া উপমা-ৰূপক ছয়োটাৰে সঙ্কৰ হৈছে বুলি সঙ্কৰবহে আশ্ৰয় লবলগা হ’ব। ‘কেশপাশালিঙ্গবিন্দন পৰীতা’ পাঠতো ‘দম্ভপ্ৰভা-পুষ্পচিহ্না’ আদি পদৰ দৰেই দুটা সমাসৰ আশ্ৰয় ল’ব লগা হ’ব।

সমাসৰ মহিমাৰদ্বাৰা (মধ্যপদলোপী সমাস) নায়িকাত লতাৰ বোধ জন্মিব।

যিবিলাকৰ মতে উপমা আৰু ৰূপকৰ একদেশবিবৰ্ত্তিত্ব নাই ; তেওঁলোকৰ মতে ওপৰৰ উদাহৰণ তিনিটাৰ প্ৰথমটো আৰু শেষৰটোত সমাসোক্তি অলঙ্কাৰ ; কিন্তু দ্বিতীয় উদাহৰণত একদেশবিবৰ্ত্তী ৰূপকেই হৈছে। পূৰ্বাপৰ পৰ্যালোচনা কৰিলে প্ৰথম উদাহৰণত অৱশ্যে একদেশবিবৰ্ত্তিনী উপমা হৈছে বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব

ইয়াকে স্বীকাৰ নকৰিলে—

ঐশ্ৰ্য্যং ধনুঃ পাণ্ডুপয়োধবেণ শৰদদধানাৰ্দ্ৰনখক্ষতাত্মম্ ।

প্ৰমোদয়ন্তী সকলঙ্কমিন্দুং তাপং বয়েৰপাধিকং চকাৰ ॥

(প্ৰস্তুত : শুক্লা ডাহৰত পাণ্ডু পয়োধৰত জিলিকি উঠা নতুন নখক্ষতৰ নিচিনা বামধনু ধাৰণ কৰি শৰং কালে কলঙ্কী চক্ৰক প্ৰমোদযুক্ত কৰাৰ লগতে বৰিবো তাপ বৃদ্ধি কৰিলে।

অপ্ৰস্তুত : কোনো নায়িকাই নিজৰ পাণ্ডু পয়োধৰত শুক্লা ডাহৰত বামধনুৰ দৰে জিলিকি থকা নতুন নখ ক্ষত প্ৰদৰ্শন কৰি কলঙ্কযুক্ত উপপত্তিৰ মনোবৰ্জন কৰাৰ লগতে পতিবো মনস্তাপ বৃদ্ধি কৰিলে।)

এই কবিতাৰ্কাংকিত বৰ্ণিত শৰং কালক নায়িকাৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে বুলি কেনেকৈ বুজা যাব ? কিয়নো নায়িকাৰ পয়োধৰত নতুন নখক্ষতৰ তুলা ইন্দ্ৰধনু থকা অসম্ভৱ।

[‘আৰ্দ্ৰ নখক্ষতাভং ঐক্সং ধনুঃ’ এই বিশেষণ পূৰ্বোদ্ধৃত ‘দন্তপ্ৰভা-পুষ্পাচিতা’ আদি উদাহৰণৰ দৰে প্ৰস্তুত-অপ্ৰস্তুত দুয়োফালে সমানে অস্বয়যোগ্য হ’ব লাগে। এই বিশেষণৰ অৰ্থ পাণ্ডুপয়োধৰ অৰ্থাৎ শুক্লা ডাহৰৰ পক্ষে নতুন নখক্ষতৰ নিচিনা “ইন্দ্ৰধনু” আৰু পাণ্ডুপয়োধৰ অৰ্থাৎ শুভ্ৰস্তনৰ পক্ষে “ইন্দ্ৰধনু তুলা আৰ্দ্ৰ নখক্ষত”। এনেকৈ দুটা সমাসঃ আশ্ৰয় লৈ দুটা অৰ্থ নকৰিলে নায়িকাৰ পয়োধৰৰ বিষয়ে “আৰ্দ্ৰনখক্ষতাভং ঐক্সং ধনুঃ” (নতুন নখক্ষত তুলা ইন্দ্ৰধনু) এই বিশেষণ প্ৰযোজ্য হ’ব। পিছে নায়িকাৰ পয়োধৰে ইন্দ্ৰধনু ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে “দন্তপ্ৰভা” আদি উপমা-ৰূপকৰ সঙ্কৰাত্মক উদাহৰণ বুলি কবই লাগিব।]

‘আৰ্দ্ৰনখক্ষতাভম্’ এই পদৰ্শাকিত থকা নখক্ষতৰ উপমানতা ইন্দ্ৰ-ধনুলৈ সঞ্চাৰ কৰা হওক ; যেনেকৈ ‘দগ্না জুহোতি’ আদি ক্ষেত্ৰত হৱন বিধি অগ্ন্য প্ৰকাৰে সিদ্ধ হয় বাবে, বিধি অংশ ‘দধি’ লৈ সঞ্চাৰ কৰা হয়। এইদৰে উপমানত সঞ্চাৰ কৰিলে ‘ইন্দ্ৰধনুৰ নিচিনা আৰ্দ্ৰ নখক্ষত ধাৰণ কৰা পয়োধৰ’ এই অৰ্থ প্ৰকাশ হ’ব।

[‘আৰ্দ্ৰ নখক্ষতাভম্’ পদৰ্শাকিত উপমা শব্দেৰে প্ৰকাশ হৈছে অৰ্থাৎ ‘আভা’ শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। নখক্ষত উপমান আৰু ইন্দ্ৰধনু উপমেয়, নখক্ষতৰ উপমানত ইন্দ্ৰধনুলৈ সঞ্চাৰ কৰিলে অৰ্থ হ’ব ইন্দ্ৰধনুৰ নিচিনা নখক্ষত। এনেকৈ

অৰ্থ সঞ্চাৰ কৰাৰ সিদ্ধান্ত যীমাংসা দৰ্শনত প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। 'দগ্না জুহোতি' (দৈবে হোম কৰিব) এই বাক্যত থকা বিধি, হোমৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হ'ব নোহোৱে, কিয়নো হোম কৰাৰ বিধি আগতে দিয়াই আছে। "অজ্ঞাত জ্ঞাপনং বিধিঃ" গতিকে প্ৰাপ্ত অৰ্থৰ বিষয়ে কোৱা কথা বিধি হ'ব নোহোৱে, সেইবাবে এই বাক্যৰ 'বিধি' দৈৱৈ সঞ্চাৰ কৰা হয় অৰ্থাৎ হোমৰ ক্ষেত্ৰত দৈৱ বিধান কৰা হ'ল। ইয়াতো সেয়ে হওক।]

যদি এইদৰে কোৱা হয়। (তেতিয়া সমাসোক্তিয়েই হব।)

নহয়, এইদৰে কব নোৱাৰি। এনেকুৱা অৰ্থ-নিৰ্বাহ কষ্ট-কল্পিত হ'ব আৰু এনেকুৱা কষ্ট কল্পনাতকৈ একদেশবিৰতী উপমা বুলি স্বীকাৰ কৰাটোৱে বহুত ভাল।

বাক, ইয়াত যি কোনো প্ৰকাৰে সমাসোক্তি হয় যদি হওক। কিন্তু "নেত্ৰৈবিরোৎপলৈঃ পদৈঃ" ইত্যাদি উদাহৰণত একদেশবিৰতী উপমাৰ বাহিৰে অগ্ৰ গতি অসম্ভৱ। ইয়াৰ বাহিৰেও উপমা অলঙ্কাৰত এটা বস্তুৰ ওপৰত আন এটা বস্তুৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ কৰা নহয়, ব্যৱহাৰ সমাৰোপণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল সমাসোক্তিৰ প্ৰৱেশ কেনেকৈ হ'ব পাৰে?

[সৰল অৰ্থ এয়ে যে উপমাত, উপমেয়ৰ ব্যৱহাৰ উপমানত আৰোপ কৰা নহয়, উপমেয় আৰু উপমানৰ সাদৃশ্যে দেখুওৱা হয়। কিন্তু সমাসোক্তি অলঙ্কাৰ হ'বলৈ হ'লে 'ব্যৱহাৰ আৰোপণ' থাকিবই লাগিব, ব্যৱহাৰ সমাৰোপণক আশ্ৰয় কৰিয়ে সমাসোক্তি হয়। এনে অবস্থাত সাদৃশ্য প্ৰতীতি থকা ঠাইত সমাসোক্তিৰ প্ৰসঙ্গ উঠে কেনেকৈ?]

সেই কাৰণেই কোৱা হৈছে—

“যি উপমাত উপমান-উপমেয়ৰ ব্যৱহাৰৰ সাদৃশ্য নাইবা স্বৰূপৰ সাদৃশ্যৰ প্ৰতীতি জন্মে, সেই উপমা সমাসোক্তি অলঙ্কাৰৰ বিষয় নহয়; সি স্পষ্টভাৱে একদেশবিৰতী উপমা হৈ।”

এই যুক্তি অনুসাবে উপমা আৰু ৰূপকৰ ক্ষেত্ৰত একদেশবিৰতী

স্বীকাৰ কৰিলে (একদেশবিৰুদ্ধী উপমা আৰু একদেশবিৰুদ্ধী ৰূপক)
উক্ত দুই অলঙ্কাৰমূলক উপমা-ৰূপকৰ সম্ভব হোৱা ক্ষেত্ৰতো সমাসোক্তিৰ
প্ৰৱেশ নোহোৱাটো গ্ৰায়সঙ্গত ।

[একদেশবিৰুদ্ধী উপমা আৰু একদেশবিৰুদ্ধী ৰূপকৰ ক্ষেত্ৰত সমাসোক্তি
নহয় বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছেই, এই কথা স্বীকাৰ কৰিলে উক্ত দুই অলঙ্কাৰপৰা
উদ্ভৱ হোৱা সম্ভৱাত্মক স্বৰূপতো সমাসোক্তি হ'ব নোৱাৰে বুলি মানিব লাগিব ।]

ইয়াৰদ্বাৰা সিদ্ধান্ত এয়ে হ'ল যে ঔপমাগৰ্ভ বিশেষণৰপৰা উদ্ভৱ
হোৱা অলঙ্কাৰ সমাসোক্তিৰ বিষয় নহয় ; গতিকে কেৱল বিশেষণৰ
সাম্যতাহে সমাসোক্তি হয় । সিও আকৌ কোনো ঠাইত দ্বিষ্ট বিশেষণৰ-
পৰা উদ্ভৱ হয় আৰু কোনো ঠাইত সাধাৰণ বিশেষণৰপৰা উদ্ভৱ হয়
বাবে সমাসোক্তি দুবিধ । ইয়াৰ বাহিৰে 'সমকাৰ্য্যমূলিকা' আৰু
'সমলিঙ্গমূলিকা' এই দুবিধ লগ লাগি সমাসোক্তি চাৰি বিধ হয় ।

এটা বস্তুৰ ব্যৱহাৰ অগ্ৰ এটা বস্তুত সমাৰোপণ কৰাটোৱেই সকলো
ঠাইতে সমাসোক্তি অলঙ্কাৰৰ কাৰণ । এই সমাৰোপণ চাৰি প্ৰকাৰে
হয় । কোনো ঠাইত এটা লৌকিক বস্তুত অগ্ৰ এটা লৌকিক বস্তুৰ
ব্যৱহাৰ আৰোপণ কৰা হয়, কোনো ঠাইত এটা শাস্ত্ৰীয় বস্তুত অগ্ৰ
এটা শাস্ত্ৰীয় বস্তুৰ ব্যৱহাৰ আৰোপণ হয়, কোনো ঠাইত বা এটা
লৌকিক বস্তুত শাস্ত্ৰীয় বস্তুৰ ব্যৱহাৰৰ আৰোপণ হয়, কোনো ঠাইত
'আকৌ এটা শাস্ত্ৰীয় বস্তুত অগ্ৰ এটা লৌকিক বস্তুৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ
কৰা হয় ।

[লৌকিক বস্তুৰ অৰ্থ লোকপ্ৰসিদ্ধ বস্তু, শাস্ত্ৰীয় বস্তুৰ অৰ্থ শাস্ত্ৰপ্ৰসিদ্ধ বিষয়
আদি । বস্তু বুলি বস্তু, ব্যক্তি, বিষয় আদি সকলোকে বুজোৱা হৈছে । ব্যৱহাৰৰ
অৰ্থ আচৰণ, কাৰ্য্য আদি ।]

ইয়াৰ ভিতৰতো আকৌ লৌকিক বস্তুৱেই বস অমুসাৰে অনেক
প্ৰকাৰ । শাস্ত্ৰীয় বস্তুও তৰ্ক, জ্যোতিষ, আয়ুৰ্বেদ আদি বিভিন্ন শাস্ত্ৰ-

প্ৰসিদ্ধ হোৱা অলুসাৰে বহু বিধ হয় গৈ; গতিকে সমাসোক্তিও অনেক প্ৰকাৰ।

দিগ্‌দৰ্শনৰূপে উদাহৰণ; যেনে—

“ব্যাধুয় যদ্বসনম্……” ইত্যাদি কবিতাত লৌকিক বস্তুত লৌকিক (লোকপ্ৰসিদ্ধ) হঠ কামুকৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ কৰা হৈছে।

যৈৰেকৰূপমখিলাস্বপি রুতিমু হ্যং
পশ্চান্তিবরায়মসম্ভ্যতয়া প্রবৃত্তম্।
লোপঃ কৃতঃ কিল পবকজুযো রিভক্তে
স্টৈলক্ষণং তরকৃতং ধ্রুমেব মত্তো ॥

(“ই প্ৰভু, যিসকলে তোমাক তোমাৰ বিবিধ (সৃষ্টি-স্থিতি-সংহাৰ আদি) অৱস্থাতো একৰূপ বা অব্যয় (অবিনশ্বৰ) নিৰ্জীৱ আৰু অসংখ্যৰূপে দেখে আৰু দেখি ‘তৎ’ ‘তম্’ আদিকৰূপে প্ৰকাশিত সমস্ত ভেদভাৱ চূৰ কৰিছে, তেওঁলোকেই তোমাৰ প্ৰকৃত লক্ষণ কৰিব পাৰে, অৰ্থাৎ তোমাক চিনি পায়।)

ইয়াত আগম শাস্ত্ৰত প্ৰসিদ্ধ বস্তুত ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰপ্ৰসিদ্ধ বস্তুৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ কৰা হৈছে।

[আগম শাস্ত্ৰত প্ৰসিদ্ধ পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰোঁতেই ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত প্ৰসিদ্ধ অব্যয় পদৰ বৰ্ণনাও কৰা হৈছে; পৰমাত্মাৰ কাৰ্য্যত অব্যয়ৰ কাৰ্য্য আৰোপ কৰা হৈছে।]

এইদৰে অন্তান্ত আৰোপৰ উদাহৰণো বিচাৰিবলগীয়া।

লম্বাসোক্তিৰ অল্প অলঙ্কাৰৰ সৈতে পাৰ্থক্য:

ৰূপক অলঙ্কাৰত উপমানীভূত অপ্ৰকৃতে উপমেয়স্বৰূপ প্ৰকৃতত নিজৰ স্বৰূপ আৰোপ কৰি প্ৰকৃতক ঢাকি পেলায়, সমাসোক্তি অলঙ্কাৰত অপ্ৰকৃতে প্ৰকৃতত ওপৰত নিজৰ অৱস্থা আৰোপ কৰি ব্যাপি থাকে যদিও, প্ৰকৃতক আগতকৈয়ো বিশেষৰূপে প্ৰকাশ কৰে;—এয়ে ৰূপক

আৰু সমাসোক্তিৰ পাৰ্থক্য। এই কাৰণেই “সমাসোক্তিত ব্যৱহাৰৰ আৰোপ হয়, স্বৰূপৰ আৰোপ নহয়” বুলি অন্ত আচাৰ্য্যই কয়।

[ৰূপক আৰু সমাসোক্তি দুয়ো ঠাইতে প্ৰকৃতৰ ওপৰত অপ্ৰকৃতৰ কাৰ্য্যৰ আৰোপ দেখা যায়; কিন্তু ৰূপকত অপ্ৰকৃত প্ৰধান হৈ পৰি উপমেয়ক ঢাকি থয়, সমাসোক্তিত হ’লে অপ্ৰকৃততে প্ৰকৃতক প্ৰথমে ঢাকি থোৱা যেন দেখিলেও শেষত প্ৰকৃতক বিশিষ্ট কৰিহে তোলে।]

উপমাধ্বনি আৰু শ্লেষ অলঙ্কাৰত বিশেষ্য পদৰ সমতা দেখা যায়, অৰ্থাৎ বিশেষ্য পদবো দুটা অৰ্থ হয় আৰু সেই অৰ্থ দুয়োফালে সমান হয়; সমাসোক্তিত কিন্তু কেৱল বিশেষণৰহে সাম্য দেখা যায়, অৰ্থাৎ বিশেষণ পদসমূহৰ অৰ্থহে প্ৰস্তুত অপ্ৰস্তুত দুয়োফালে সমানে প্ৰযোজ্য হয়। এয়ে উপমাধ্বনি আৰু শ্লেষ অলঙ্কাৰৰ সৈতে সমাসোক্তিৰ পাৰ্থক্য।

অপ্ৰস্তুত-প্ৰশংসা অলঙ্কাৰত কেৱল অপ্ৰস্তুত অৰ্থহে বাচ্যৰূপে প্ৰতীয়মান হয়, প্ৰস্তুত অৰ্থ গম্য অৰ্থাৎ তাৎপৰ্য্য আদি পৰ্যালোচনা কৰাৰ পিছতহে প্ৰস্তুত অৰ্থৰ বিষয়ে বুজা যায়। এয়ে দুয়োবিধ অলঙ্কাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য।

পৰিকৰ :

বিশেষণৰ অভিপ্ৰায়গৰ্ভ প্ৰয়োগত পৰিকৰ অলঙ্কাৰ
হয়। ৭৫

যেনে—

অজবাজ্জ ! সেনাপতে ! দ্ৰোগোপহাসিন্ ! কৰ্ণ ! বক্ষৈণঃ
ভীমাদ্ভুঃশাসনম্ ।

(অজবাজ্জ, সেনাপতি, দ্ৰোণৰ উপহাসকাৰী কৰ্ণ, এয়া ভুঃশাসনক ভীমৰ হাতৰপৰা ৰক্ষা কৰা।)

[কৰ্ণৰ সেনাপতিত্বত অসম্ভৱ অসম্ভাৱৰ এই উক্তিত প্ৰযুক্ত বিশেষণসমূহত কৰ্ণৰ প্ৰতি বিদ্ৰূপ প্ৰকাশ হৈছে।]

শ্লেষ :

স্বভাৱতে একাৰ্থবাচক শব্দৰদ্বাৰা অনেক অৰ্থৰ
অভিধানত (প্ৰতিপাদন) শ্লেষ অলঙ্কাৰ হয়। ৭৬

‘স্বভাৱতে একাৰ্থবাচক’ বুলি কোৱাৰপৰা অৰ্থশ্লেষ যে শব্দ
শ্লেষতকৈ বেলেগ, তাকে প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। ‘অভিধান’ বুলি
কোৱাৰপৰা অনেক অৰ্থৰ ব্যঞ্জনা হোৱা ধ্বনিতকৈ ইয়াক পৃথক
কৰা হৈছে।

[ধ্বনিত একাৰ্থবাচক শব্দৰ এটা অৰ্থ অভিহিত হয় আৰু অন্যান্য অৰ্থ ব্যঞ্জিত
হয়। কিন্তু এই অলঙ্কাৰত একাধিক অৰ্থ অভিহিত হয় ; এই পাৰ্থক্যৰ বাবেই
অভিধান (বাচন) বুলি কাৰিকাত কোৱা হৈছে।]

উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰৱৰ্ত্তয়ন্ ক্ৰিয়াঃ সাক্ষীৰ্মালিগুং হৰিতাঃ হৰন্ ।

মহসা ভূয়সা দীপ্তো বিবাজ্জতি বিভাকৰঃ ॥

(চাৰিওফালে ধৰ্মকাৰ্য্য প্ৰবৰ্ত্তন কৰি, দিশসমূহৰ অন্ধকাৰ দূৰ কৰি মহান
দীপ্তিৰে বিভাকৰে (সূৰ্য্য ; বিভাকৰ নামে বজা) বিবাজ কৰিছে।)

এই ক্ষেত্ৰত প্ৰসঙ্গ আদি নোহোৱাত অৰ্থৰ নিয়ন্ত্ৰণ হোৱা নাই,
সেই বাবে সূৰ্য্য আৰু বিভাকৰ নামে বজা দুয়ো বাচ্যাৰ্থকপেই প্ৰতীত।

[প্ৰসঙ্গ আদিয়ে অৰ্থ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত এটা অৰ্থহে বাচ্যাৰ্থ হয়,
অন্যান্য অৰ্থ ব্যাকৰ্ষ্য হয়। সেয়ে শব্দশঙ্ক্যুত্ব ধ্বনি। ওপৰৰ উদাহৰণত
কোনো প্ৰসঙ্গ নাই, গতিকে দুয়োটাই বাচ্যাৰ্থ।]

অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা :

অপ্ৰস্তুতৰপৰা প্ৰস্তুতৰ প্ৰশংসা হ’লে অপ্ৰস্তুত-
প্ৰশংসা অলঙ্কাৰ হয়। অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা পাঁচ
প্ৰকাৰে হয়—(১) কোনো ঠাইত সামান্তৰপৰা
বিশেষৰ প্ৰতীতি, (২) কোনো ঠাইত বিশেষৰপৰা

দামাস্ত্ৰৰ প্ৰতীতি, (৩) কোনো ঠাইত কাৰ্য্য-
পৰা নিমিত্তৰ প্ৰতীতি, (৪) কোনো ঠাইত
নিমিত্তৰপৰা কাৰ্য্যৰ প্ৰতীতি আৰু (৫) কোনো
ঠাইত সমান বস্তুৰপৰা সমান বস্তুৰ প্ৰতীতি হয়। ৭৭

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

(১) সামাস্ত্ৰৰপৰা বিশেষ :

পাদাহতঃ যদুত্থায় মূৰ্দ্ধানমধিবোহতি ।

স্বস্ত্বাদেৰোপমানেহপি দেহিনস্তদ্রবৰঃ বজ্জঃ ॥

(অপমানিত হৈ নিশ্চেষ্টৰূপে বহি থকা পুৰুষতকৈ ধূলিও শ্ৰেষ্ঠ, কিয়নো
ধূলিয়ে ভৰিৰ আঘাত পালে আঘাত কৰোঁতাঙ্গনৰ মূৰৰ ওপৰত উঠে ।)

এই উদাহৰণত আমাতকৈ (শিশুপালৰ হাতত অপমানিত যাদৱ
বৰ্গতকৈ) ধূলিয়ে শ্ৰেয়ঃ, এনেকুৱা বিশেষ অৰ্থৰ প্ৰসঙ্গত বৰ্ণনীয়
বিষয়ৰপৰা ‘অপমানিত হৈ হাত সাৱটি বহি থকাজনতকৈ ধূলিও
শ্ৰেষ্ঠ’ এই সামাস্ত্ৰ অৰ্থ অভিহিত হৈছে ।

(২) বিশেষৰপৰা সামাস্ত্ৰ :

শ্ৰগিয়ঃ যদি জৌৰিতাপহা

হৃদয়ে কিং নিহিতা ন হস্তি মাম্ ।

ৰিষমপ্যমৃতং কচিদ্ ভৱে-

দমৃতংৱা ৰিষমীশ্ববেচ্ছয়া ॥

(যদি এই মালাই প্ৰাণ অপহৰণ কৰে, তেনেহলে মোৰ হৃদয়ত নিহিত হৈ
কিয় মোক বধ কৰা নাই, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত কোনোৰ কাৰণে বিহো অমৃত হয়
আৰু কোনোৰ কাৰণে অমৃতো বিহ হয় ।)

এই কৱিতাকাকিত কোৱা হৈছে যে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত অপকাৰী
বস্তুও কেতিয়াবা হিতকাৰী হয় আৰু হিতকাৰক বস্তুও অপকাৰী হয়—

এই সাধাৰণ মন্তব্যৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপনৰপৰা বিশেষ অৰ্থ [সৌন্দৰ্য্যৰ উপকৰণ ফুলৰ মালাই ইন্দুমতীৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হোৱা] অভিহিত হৈছে। এইদৰে ইয়াত অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসামূলক অৰ্থান্তৰ্য্যাস অলঙ্কাৰ হৈছে।

[সামান্তৰূপৰা বিশেষৰ আৰু বিশেষৰূপৰা সামান্তৰ সমৰ্থনত অৰ্থান্তৰ্য্যাস অলঙ্কাৰ হয়। ইয়াতো ‘অমৃতো বিহ হয়’ এই সামান্ত বিষয়ৰ বৰ্ণনাৰূপৰা ‘ফুলৰ মালাই ইন্দুমতীৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হ’ল’—এই বিশেষ অৰ্থবোধ হোৱাত অৰ্থান্তৰ্য্যাস অলঙ্কাৰ হৈছে; কিন্তু অৰ্থান্তৰ্য্যাসৰ মূলতে আছে অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা।]

[উক্ত উদাহৰণত দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই।]

দৃষ্টান্ত অলঙ্কাৰত বৰ্ণনীয় বিষয় দুটাৰ ভিতৰত বিষয়-প্ৰতিবিম্ব ভাৱ থাকিব লাগে আৰু প্ৰখ্যাত বিষয় একোটা প্ৰতিবিম্ব ৰূপে গৃহীত হয়। এই উদাহৰণত বিহ আৰু অমৃত, অমৃত আৰু বিহত পৰিণত হয় বুলি কোৱা হৈছে; এনেকুৱা প্ৰসিদ্ধি দেখা নাযায়, গতিকে ইয়াত দৃষ্টান্তালঙ্কাৰ নহয়।

কাৰ্য্যৰপৰা কাৰণ :

ইন্দুলিপ্ত ইৰাশ্চনেন জড়িতা দৃষ্টিমুগীণামিৱ

প্ৰল্লানাকণিমিৱ বিক্ৰমদলং শ্ৰামেৱ হেমপ্ৰভা।

কাৰ্কশং কলয়া চ কোকিলবধূকণ্ঠেঘিৱ প্ৰস্তুতম্

সীতায়াঃ পুৰতন্ত্ৰ হন্ত। শিখিনাং ৱৰ্হাঃ সগৰ্হা ইৱ ॥

(সীতাৰ মূৰৰ আগত চন্দ্ৰ ছাই সানি থোৱা যেন, চকুৰ আগত হৰিণীৰ নয়ন জড় যেন, ওঠৰ বস্ত্ৰমাৰ আগত পোৱাল শেতা যেন, গাৰ বৰণৰ আগত সোণৰ বৰণ ক’লা যেন, মধুৰ কণ্ঠধ্বনিৰ আগত কুলিৰ মাত কৰুঁষা যেন, চুলিৰ আগত ম’ৰাৰ পেখম কুংসিত যেন দেখা যায়।)

এই কৱিতাকাঁকিত ‘চন্দ্ৰ ছাই সানি থোৱা’ আদি (অপ্ৰস্তুত ৰূপ) বৰ্ণ্যৰ সম্ভাৱনা কৰা হৈছে আৰু সম্ভাৱ্যমান সেই কাৰ্য্যৰপৰা সীতাৰ মুখ আদিত থকাত প্ৰস্তুত অতিশয় সৌন্দৰ্য্যৰূপ কাৰণ প্ৰতীতি জন্মিছে।

[সীতাৰ সৌন্দৰ্য্যাতিশয় কবিতাৰ্কাৰিক বৰ্ণনীয় বিষয়, গতিকে সীতা প্ৰস্তুত। চন্দ্ৰ, হৰিণীৰ নয়ন আদি অপ্ৰস্তুত। অপ্ৰস্তুত চন্দ্ৰ অজ্ঞানলিপ্ত যেন হৈ পৰা, হৰিণীৰ নয়ন নিত্ৰেজ জড় যেন হৈ পৰা আদি সম্ভাৱ্যমান কাৰ্য্য, এই কাৰ্য্যসমূহৰ কাৰণ হ'ল অতিশয় সুন্দৰ সীতাৰ মুখ, অতিশয় চকুল নয়ন আদি।

বৰ্ণিত সম্ভাৱ্যমান কাৰ্য্যৰপৰা কাৰণস্বৰূপ সীতাৰ অতিশয় লাৱনি মুখ, অতিশয় চকুল নয়নৰ প্ৰতীতি হোৱা বাবে কাৰ্য্যৰপৰা কাৰণৰ ব্যঞ্জনা হৈছে।

সম্ভাৱ্যমান কাৰ্য্য বোলাৰ অৰ্থ এয়ে যে সীতাৰ মুখ আৰু চকুল যদি একে ঠাইতে থোৱা হয়, তেনেকলে চন্দ্ৰ ছাই সনা যেন হৈ পৰাৰ সম্ভাৱনা আছে।]

কাৰণৰপৰা কাৰ্য্যৰ ব্যঞ্জনা :

গচ্ছামীতি মযোক্তয়া যুগদৃশা নিঃশ্বাসমুদ্ৰেক্ষিণং

ভ্যক্তা তিগ্যগৱেক্ষ্য বাস্পকলুষেণৈকেন মাং চক্ষুযা।

অদ্য প্ৰেম মদপিংগু প্ৰিয়সখীবৃন্দে হয়্য বধ্যতা

মিথং স্নেহব্ৰিৱিক্তিতো যুগশিশুঃ সোৎপ্ৰাসমাভাষিতঃ ॥

(‘মই ষাওঁ’ এই বুঢ়া যেতিয়া মট প্ৰিয়তমাক ক’লোঁ, তেতিয়া সেই হৰিণীনয়না সুন্দৰীয়ে দাঁঘল হুঁ’নয়াত কাঁটলে আৰু চকুলোৱে চললীয়া চকুৰে মোৰ কালে কেৰাহিকৈ চাই মৰম-চেনেহেৰে তুল-তালি ডাঙৰ-দাঁঘল কৰা পছ পোৱালিটোক ভেঙুচালি কৰি এইদৰে ক’লে—“আজিৰপৰা মোৰ প্ৰতি থকা প্ৰেম তুমি মোৰ প্ৰিয় সখীহঁতৰ প্ৰতি নিবেদন কৰিবা।”)

এই উদাহৰণত কোনো নায়কৰ অগমন কাৰ্য্যৰ অৰ্থাৎ গমন অবাঞ্ছনীয়, সেই কাৰ্য্যৰ কাৰণ অভিহিত হৈছে।

[কবিতাৰ্কাৰিত যি অৰ্থ অভিহিত হৈছে, সেয়া হৈছে এক অপ্ৰস্তুত কাৰণ অৰ্থাৎ বিবহকাতৰা নায়িকাৰ মৰণৰ ইচ্ছিত; সেই কাৰণৰপৰা প্ৰতীত প্ৰস্তুত কাৰ্য্য হৈছে নায়কৰ বিদেশ গমনৰ একান্ত অবাঞ্ছনীয়ত।]

সমান বস্তুৰপৰা সমান বস্তুৰ :

তুল্য প্ৰস্তুত অৰ্থাৎ তুল্যৰূপে অভিহিত প্ৰস্তুতৰ

অভিযাজ্ঞানাত অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা দুই প্ৰকাৰে হয়।

শ্ৰেয়মূলক আৰু সাদৃশ্যমাত্ৰমূলক।

শ্ৰেয়মূলক অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসাও আৰু সমাসোক্তিৰ দৰে কেৱল বিশেষণশ্লিষ্ট হোৱাৰ বাবে আৰু শ্লিষ্ট বিশেষ্যৰ প্ৰয়োগতো হয়, গতিকে দুই প্ৰকাৰ।

যেন—

সহকাৰঃ সদামোদো রসস্ত শ্ৰীসমস্থিতঃ।

সমুজ্জলকচিঃ শ্ৰীমান্ প্ৰভূতোংকলিকাকুলঃ॥

(বসন্ত শ্ৰীযুক্ত, সমুজ্জলকচি প্ৰভূত কলিকায়ুক্ত সদামোদ শ্ৰী সম্পন্ন আম্ৰবৃক্ষ।

অপ্ৰস্তুত :

বসন্তকালৰ শোভাবে সুশোভিত, বৰকৈ জ্বলিকি উঠা, বহুত মজবীৰে পানপূৰ্ণ, সদায় সৌৰভ বিস্তাৰ কৰা ধুনীয়া আম গছ ছোপা।

প্ৰস্তুত :

বসন্তকালোচিত বেশভূষাৰে সুসজ্জিত, উত্তম কান্তিসম্পন্ন, বৰকৈ উৎকৰ্ষযুক্ত, সদায় আনন্দপূৰ্ণ শ্ৰীমান্ নায়ক।)

এই কবিতাৰ্ফাকিত কেৱল বিশেষণবোৰহে শ্লিষ্ট, সেই শ্লিষ্ট বিশেষণৰপৰাই অপ্ৰস্তুত আম গছৰ বৰ্ণনাৰপৰা কোনো নায়কৰ বিষয়ে বুজা হৈছে।

পুংস্তাদপি প্ৰৱিচলেদ যদি যত্থোধোতপি

যায়াদ্ যদি প্ৰণয়নে ন মহানপি স্যাৎ।

অভ্যাস্বেত্তদপি বিশ্বমিতীদৃশীয়ং

কেনাপি দৃকপ্ৰকটিতা পুংস্বাত্মনঃ॥

(হয়তো পুংস্বত্বৰপৰাও স্কিলিত হ'ব পাৰে, যায় যদি তললৈকে যাব পাৰে, কপগ্ৰহণত মহান্ নহ'বও পাৰে; তথাপি পৃথিবীখন যে উজ্জ্বল কৰিবই এইটো নিশ্চিত; এই আদৰ্শ, পুংস্বাত্মৰ বিষ্ণু আৰু পুংস্বাত্মৰ বজাই প্ৰচাৰ কৰিছে।)

[এই কবিতাৰ্ফাকিত পুংস্বাত্মৰ বিষ্ণু আৰু পুংস্বাত্মৰ নামে এজন বজাৰ

প্রশংসা করা হৈছে। ‘পুং’ আদি বিশেষণবোৰ দুয়ে পক্ষতে প্রযোজ্য। পুংস্তাদপি
প্রবিশ্লগৎ=মোহিনী অবতাবত ক্লীকপ ধৰা, পুংবস্বতীন হোৱা; অথোহপি
যায়ৎ=বৰাহ অবতাবত পাতাললৈ যোৱা, তললৈ যোৱা; প্রণয়নে মহানপি
ন স্তাৎ=রূপ গ্রহণত ক্ষুদ্র অৰ্থাৎ নমন হোৱা, প্রতিষ্ঠাত ক্ষুদ্র হোৱা। বিশেষ
পুংযোন্তমো শ্লিষ্ট। পুংযোন্তম=বিষ্ণু, বজা:।]

এই উদাহৰণত বিশেষণসমূহ শ্লিষ্ট হোৱাৰ উপৰিও বিশেষ্য
পুংযোন্তম পদো শ্লিষ্ট। পুংযোন্তম পদন স্তপ্রসিদ্ধ অৰ্থ বিষ্ণু; গতিকে
পুংযোন্তম বোলোঁতে প্ৰথমে বিষ্ণু আৰু তাৰদ্বাৰা পিছতহে বৰ্ণনীয়
কোনো পুংকৰ বুলি বুজা যায়।

কেৱল সাদৃশ্যমূলক, যেনে -

একঃ কপোতপোতঃ শতশঃ শ্যোনঃ ক্ষুধাভিধারান্তি।

অম্বৰমাবুত্তিশূন্যঃ হৰ ! হৰ ! শৰণং ৰিধেঃ ককণা ॥

(এটা অকণমান কপৌ পোৱালি, শ শ শেনে ভোকত তাক খেদি গৈছে,
আকাশত লুকাবলৈকো অকণো ঠাই নাই। ঈশ্বৰৰ ককণাই একমাত্র সহায়।)

এই উদাহৰণত নিঃসহায় কপৌ পোৱালি অপ্ৰস্তুত। এই
অপ্ৰস্তুতৰপৰা প্ৰস্তুত কোনো নিঃসহায় মানুহৰ বিষয়ে বুজা হৈছে।

কেতিয়াবা বৈধৰ্ম্ম্য প্ৰদৰ্শনতো অপ্ৰস্তুত প্রশংসা হয়।

ধন্যাঃ খলু রনে রাতাঃ কহ্লাবস্পর্শশীতলাঃ।

ৰামমিন্দৌৰবশ্চামং যে স্পৃশস্ত্যানিৰাৰিতাঃ ॥

(পদুমৰ স্পৰ্শত শীতল হৈ থকা বতাহেই ধন্য, অৰণ্যত যি ইন্দীবৰশ্চাম ৰামক
নিৰ্ব্বাধে স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছে।)

এই উদাহৰণত বতাহ ধন্য, মই হৈ হুৰ্ভগীয়া—এইদৰে অপ্ৰস্তুতৰ
প্ৰশংসাৰ বৈধৰ্ম্ম্যৰদ্বাৰা প্ৰতীতি হয়।

সম্ভৱ, অসম্ভৱ আৰু উভয়স্বৰূপ বাচ্যাৰ্থ অনুসাৰে অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা

আকৌ তিনি প্ৰকাৰে বিভক্ত হয়। [কোনো ঠাইত বাচ্যার্থ সম্ভৱপৰ যেন দেখা যায়, কোনো ঠাইত দেখা যায় বাচ্যার্থ অসম্ভৱ আৰু কোনো ঠাইত সম্ভৱ-অসম্ভৱ দুয়োটাই থাকে।]

বাচ্যার্থ সম্ভৱপৰ হোৱাৰ উদাহৰণ ওপৰৰ বিলাকেই।

বাচ্যার্থ অসম্ভৱ হোৱাৰ উদাহৰণ ; যেনে—

কোকিলোহং ভৱান্ কাকঃ সমানঃ কালিমারয়োঃ ।

অস্তৱং কথয়িষ্যন্তি কাকলীকোৱিদঃ পুনঃ ॥

(মই কুলি আৰু তুমি কাউৰী, আমাৰ গাৰ বৰণ সমানে ক'লা, কিন্তু আমাৰ দুয়োৰে প্ৰভেদ কাকলী (কুলিৰ কুউ মাত) জনা জনে ক'ব পাৰিব।)

এই উদাহৰণত কুলি আৰু কাউৰী দুয়োটাই অপ্ৰস্তুত ; সিহঁতৰ যুক্তি-তৰ্ক প্ৰস্তুত অৱস্থা ওপৰত আৰোপ নকৰিলে ইয়াৰ অৰ্থবোধ অসম্ভৱ হৈ পৰে।

উভয়ৰূপৰ উদাহৰণ, যেনে—

অন্তশ্চিদ্ৰাণি ভূয়াসি কটকা বহরো রহিঃ ।

কথং কমলনালস্ত মাভূৰন্ ভদ্ৰবা গুণাঃ ॥

(অপ্ৰস্তুত : অন্তৰত বহুত ছিদ্ৰ আছে, বাহিৰত আছে বহুত কাঁইট, গতিকে পতুমৰ ঠাৰিব গুণবিলাককো মিহিকা নহ'ব কিয় ?

প্ৰস্তুত : অন্তৰত কাম-ক্ৰোধআদি দোষ থকা আৰু বাহিৰত শত্ৰু থকা এওঁৰ দয়া-দাক্ষিণ্য আদি গুণবোৰকো লোপ নাপাব কিয় ?)

কাম-ক্ৰোধাদি বিপুল বশীভূত প্ৰস্তুত কোনো ব্যক্তিৰ আচৰণ কমল নালত (পাতুমৰ ঠাৰিত) আৰোপণ নকৰিলে, যুগলৰ ভিতৰত থকা ছিদ্ৰবোৰক যুগলতন্ত্ৰ ছিগাৰ কাৰণ ৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা অসম্ভৱ হয়। কাঁইট আদি গুণ (তন্ত্ৰ) ছিগাৰ কাৰণৰূপে প্ৰতীয়মান হোৱা সম্ভৱ ; গতিকে ইয়াত উভয়ৰূপ আছে।

অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসাতো সমাসোক্তিৰদৰেই এটা বস্তুৰ ব্যৱহাৰ অৱস্থা

এটাত আৰোপ কৰা হয় ; গতিকে অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসাৰ মূলত আছে শব্দশক্তি । সেই হেতুকেই অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা বস্তু ধ্বনিতকৈ বেলেগ । উপমাধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰস্তুত হৈ বাচ্য, অপ্ৰস্তুত বাচ্যৰূপেহে প্ৰতীয়মান হয় । এইদৰেই সমাসোক্তিতো অপ্ৰস্তুতবাচ্য বাচ্য । [অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসাত প্ৰস্তুতহে বাচ্য]

প্লেষত প্ৰস্তুত-অপ্ৰস্তুত দুয়োটা অৰ্থই সমানে বাচ্য ।

ব্যাঙ্গস্তুতি :

য'ত বাচ্যৰূপে প্ৰকাশিত স্তুতি আৰু নিন্দাবপৰা
যথাক্ৰমে নিন্দা আৰু স্তুতিৰ প্ৰতীতি হয়, সেয়ে
ব্যাঙ্গস্তুতি । ৭৮

নিন্দাবপৰা স্তুতি অৰ্থৰ বোধ হ'লে ব্যাঙ্গেৰে (ছল বা কৌশল)
স্তুতি কৰা হয় । এই ব্যাঙ্গপ্ৰতিপৰা ব্যাঙ্গস্তুতি বোলা হৈছে । স্তুতিবপৰা
নিন্দা অৰ্থৰ বোধ হোৱা ঠাইত ব্যাঙ্গপ্ৰতি হ'ব ব্যাঙ্গৰূপ স্তুতি ।

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

নিন্দাবপৰা প্ৰশংসা :

স্তনযুগমুক্তাভৰণাঃ কণ্টককলিতাঙ্গযষ্টয়ো দেৱ ।

হয়ি কুপিতেহপি প্ৰাগিৰ বিশ্বস্তা বিপুস্ত্ৰিয়ো জাতাঃ ॥

(মহাৰাজ ! আপুনি ক্ৰুদ্ধ হ'লে আপোনাৰ শত্ৰৱৰ স্ত্ৰীসকলে স্তনবপৰা
আভৰণ পৰিত্যাগ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ সৰ্ব্বাঙ্গতে কাঁইটৰ দৰে নোম শিকিৰি
উঠে ; গতিকে তেওঁলোক আগতেই বিশ্বস্ত হয় ।)

এই কৰিতাৰ্থকি মোৰ ।

প্ৰশংসাৰপৰা নিন্দা :

ৰাজ্যস্তুতিস্তৱ পয়োদ ময়োদিতৈয়

যজ্ঞীৰনায় জগতস্তৱ জীৱনানি ।

স্তোত্রস্ত তে মহাদিগং ঘন ধৰ্ম্মৰাজ-

সাহায্যমৰ্জ্জয়সি যৎ পথিকান্ নিহত্য ॥

(হে মেঘ, জগতৰ প্ৰাণীসমূহৰ জীৱন ৰক্ষাৰ কাৰণেই তোমাৰ জীৱন (জলধাৰা) বুলি মিছাতে মই তোমাৰ স্তুতি কৰিছোঁ ; কিন্তু বিবৰী পথিকক বধ কৰি তুমি যে ধৰ্ম্মৰাজৰ সাহায্য কৰা—এই কথা ক'লেই তোমাৰ মহৎ যশস্তা প্ৰকাশ হ'ব।)

পৰ্য্যায়োক্ত :

য'ত উক্তিব ভঙ্গিমাৰপৰা প্ৰতীয়মান অৰ্থ অভিধেয়
অৰ্থৰদৰেই স্পষ্ট হৈ পৰে, সেয়ে পৰ্য্যায়োক্ত
অলঙ্কাৰ। ৭৯

উদাহৰণ ; যেনে—

স্পৃষ্টাস্তা নন্দনে শচাঃ কেশনস্তোমলালিতাঃ ।

সারঙ্গঃ পাৰিজাতস্ত মঞ্জৰ্যো যস্ত সৈনিকৈঃ ॥

(শচীৰ কেশতলাপৰ সৌন্দৰ্যৰ বাবে নন্দন কাননত সযত্ন-লালিত পাৰিজাতৰ মঞ্জৰী ঘাৰ (হয়গ্ৰীৱৰ) সৈন্যবোৰে অৱজ্ঞাবে স্পৰ্শ কৰিছিল (ছিঙি হেঁচাইছিল।)

হয়গ্ৰীৱৰ স্বৰ্গবিজয়ৰ বৰ্ণনা-প্ৰসঙ্গত থকা এই কৱিতাকাঁকিৰ অৰ্থ “হয়গ্ৰীৱে স্বৰ্গ জয় কৰিছে” বুলি বৰ্ণনাসামৰ্থ্যৰপৰা বুজা যায় ; বৰ্ণনাৰ বিশেষ বৈচিত্ৰ্যসম্পাদনৰ বাবে প্ৰতীয়মান সেই অৰ্থকে কাৰণৰূপে উপস্থাপন কৰি, হয়গ্ৰীৱৰ সৈন্যই অৱজ্ঞাবে পাৰিজাতৰ মঞ্জৰী স্পৰ্শ কৰাৰ কথা স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে।

পিছে, এই কৱিতাকাঁকি কাৰণৰপৰা কাৰ্য্যৰ প্ৰতীতিকৰূপ অশ্ৰেয়স্ত প্ৰশংসা বুলি ক'ব নোৱাৰি, কিয়নো তেনে ক্ষেত্ৰত কাৰ্য্য অশ্ৰেয়স্ত ৰূপে থাকে। ইয়াত কিন্তু বৰ্ণনীয় হয়গ্ৰীৱৰ অতিশয় প্ৰভাৱ আদি বুজাবৰ বাবে স্বৰ্গবিজয়ৰূপ কাৰ্য্যকে কাৰণৰূপে উল্লেখ কৰা হৈছে।

[কাৰ্য্যৰপৰা কাৰণৰ প্ৰতীতি তোৱা অশ্ৰেয়স্ত প্ৰশংসাতকৈ এই ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য

এয়ে যে তেনেকুৱা অপ্রস্তুত প্ৰশংসাত কাৰণ প্ৰস্তুত আৰু কাৰ্য্য অপ্রস্তুত। প্ৰস্তুত কাৰণপৰা অপ্রস্তুত কাৰ্য্যৰ প্ৰতীতি হয়। হয়গ্ৰীৱৰ অসীম শক্তি আদি বুজাবলৈ হয়গ্ৰীৱৰ স্বৰ্গ বিজয়ৰূপ কাৰ্য্যকে তেওঁৰ সৈন্তই পাৰিজাতৰ মঞ্জৰীৰ স্পৰ্শ কৰা কাৰ্য্যৰ কাৰণৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে, প্ৰকৃততে দুয়োটাই কাৰ্য্য আৰু দুয়োটাই প্ৰস্তুত।)

এইদৰেই—

অনেন পৰ্য্যাসয়তাশ্চবিন্দন্ মুক্তাকলস্থূলতমান্ স্তনেষু।

প্ৰত্যাৰ্পিতা শত্ৰুৱিলাসিনীনাৰ্ম্মক্ষেপমূত্ৰেণ ৱিনৈৱ হাৰাঃ ॥

(এওঁ [অৰু দেশাধিপতিয়ে] শত্ৰু ৰমণীৰ স্তনত মুক্ততাৰ সমান ডাঙৰ তেওঁলোকৰ চকুলৈ বোৱাই এনাঙ্গৰীৰে গৰ্ভা মুক্ততাৰ হাৰ ওলোমাই দিছে।)

এই কৱিতাফাঁকিত কলিঙ্গাধিপতিৰ শক্তিৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে; সেই বৰ্ণনাৰপৰা প্ৰতীয়মান তেওঁৰ শত্ৰু বিনাশৰূপ কাৰ্য্যকে কাৰণৰূপে উপস্থাপন কৰি তেনেকুৱা শত্ৰুৰমণীৰ কান্দোনত ওলোৱা চকুলোকে ৰজাৰ অসীম শক্তিৰ পৰিচায়ক ৰূপে বৰ্ণনা কৰাত পৰ্য্যায়োক্ত অলঙ্কাৰ হৈছে।

ৰাজন্। ৰাজস্তুতা ন পাঠযতি মাং দেৱোহপি তৃষ্ণীং স্থিতাঃ

কুন্তে। ভোজয় মাং কুমাৰসচিৱৈৰ্নাতাপি কিং ভুজ্যতে।

ইথাং ৰাজশুকন্তৱাৰিভৱনে মুক্তোহৰ্ষগৈঃ পঞ্জৰাং

চিত্ৰস্থানৱলোকা শৃঙ্গবলভাৱৈকৈকমাভাষতে ॥

(“মহাৰাজ! ৰাজকুমাৰীয়ে মোক নপঢ়ায়, মহাদেৱীসকলো দেখোন মনে মনে আছে; কুজী, মোক খুঁচা, কুমাৰ আৰু সচিবসকলে (কুমাৰ মন্ত্ৰীসকলে, মন্ত্ৰী-কুমাৰ সকলে?) এতিয়াও খোৱা নাই কিয়?”—মহাৰাজ আপোনাৰ শত্ৰু ৰজাৰ পোহনীয়া ভাটোটােয়ে এজন এজনকৈ ৰাজভৱনৰ শৃঙ্গ প্ৰয়োগ কৰিব চিত্ৰত থকা লোকসকলক এইদৰে কৈ থাকোঁতে কোনোবা বাটকৰাই সজাৰপৰা মুকলি কৰি দিছে।)

এই শ্লোকত

“মহাৰাজ, আপুনি ৰণযাত্ৰা কৰি যোৱা শুনি আপোনাৰ শত্ৰুসকলে

হঠাতে বাজধানী এৰি পলাই গৈছে” এইটো প্ৰস্তুত, কাৰণ ইয়াৰ কাৰ্য্যও বৰ্ণনাযোগ্য বাবে প্ৰস্তুত ; এই বুলি কোনো কোনোৱে কয়—অৰ্থাৎ প্ৰস্তুত কাৰণৰপৰা প্ৰস্তুত কাৰ্য্যৰ প্ৰতীতি হোৱা বাবে পৰ্য্যায়োক্ত ।

আন বহুতে কয় যে বজাৰ পোহনীয়া ভাটোৰ বৃত্তান্তৰপৰা কোনো প্ৰকৃত বিষয়ৰ প্ৰভাৱ বোধগম্য নহয়, গতিকে ইয়াত অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা অলঙ্কাৰহে হৈছে ।

[দুয়োটাই প্ৰস্তুত হ’লে পৰ্য্যায়োক্ত, অপ্ৰস্তুতৰপৰা প্ৰস্তুতৰ বোধ হ’লে অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা হয় ।]

অৰ্থাস্তবহ্যাস :

সাধৰ্ম্য নাইবা বৈধৰ্ম্যৰ বৰ্ণনাৰে সাধাৰণৰদ্বাৰা বিশেষৰ, বিশেষৰদ্বাৰা সাধাৰণৰ, কাৰ্য্যৰদ্বাৰা কাৰণৰ, কাৰণৰদ্বাৰা কাৰ্য্যৰ সম্বৰ্ণনত অৰ্থাস্তবহ্যাস অলঙ্কাৰ আঠ প্ৰকাৰে হয় । ৮০

[সাধৰ্ম্যত চাৰি প্ৰকাৰ, বৈধৰ্ম্যত চাৰি প্ৰকাৰ ।]

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

(ক) সাধৰ্ম্যত :

বৃহৎসহায়ঃ কাৰ্য্যাস্তং ক্ষৌদীৰ্য্যানপি গচ্ছতি ।

সস্তুয়াস্তোষিমভ্যেতি মহানত্যা নগাপগা ॥

(ডাঙৰৰ সহায়ত সৰুৰেও কাৰ্য্যসাধন কৰিব পাৰে ; ডাঙৰ নৈৰ লগত লগ লাগি পৰ্ব্বতীয়া জুৰিও সাগৰত পৰেগৈ ।)

এই পদ্যকাণ্ডিকৰ দ্বিতীয়াধিকৃত এটা বিশেষ অৰ্থ প্ৰকাশ হৈছে । সেই বিশেষ অৰ্থই প্ৰথমোক্ত বৰ্ণিত সাধাৰণ বিষয়টোৰ যুক্তিযুক্ততা প্ৰতিপাদন কৰিছে ।

(২) সামাজ্যেৰে বিশেষৰ সমৰ্থন :

যাৱদৰ্শপদাং ৱাচমেৱমাদায় মাধৱঃ ।

বিৰবাম মহীয়াংসঃ প্ৰকৃত্যা মিতভামিণঃ ॥

(শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্থ প্ৰকাশৰ বাবে যিমান প্ৰয়োজন, সিমানখিনি মাথোন কথা
এইদৰে কৈ মনে মনে থাকিল, মহৎ লোকসকল স্বভাৱতে মিতভাবী ।)

[ইয়াত দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত প্ৰকাশ হোৱা সাধাৰণ অৰ্থই শ্ৰীকৃষ্ণৰ পৰিমিত বক্তব্যৰূপ
বিশেষ অৰ্থ সমৰ্থন কৰিছে ।]

(৩) কাৰণবদ্বাৰা কাৰ্য্যৰ সমৰ্থন :

পৃথিৱী ! স্থিৰা ভৱ ভুজঙ্গম ! ধাবয়েনাম্

ত্বং কুৰ্মৰাজ ! তদিদং দ্বিতয়ং দধীথাঃ ।

দিক্‌কুঞ্জৰাঃ ! কুৰুত তজ্জিতয়ে দধীৰ্ষা-

মাৰ্য্যঃ কৰোতি হবকাম্‌, কুমাৰততজ্যম্ ॥

(পৃথিৱী, তুমি স্থিৰ হোৱা, অনন্ত তুমি পৃথিৱীক ভালকৈ ধাৰণ কৰা, কুৰ্মৰাজ,
তুমি অনন্ত আৰু পৃথিৱী দুয়োকে ধাৰণ কৰা, দিগ্‌গজসকল, তোমালোকে এই
তিনিওকে ভালকৈ ধাৰণ কৰিবলৈ সাজু হোৱা ; পুজনীয় ৰামচন্দ্ৰই হবধনুত গুণ
লগাইছে ।)

এই পত্ৰকাঁকিত হবধনুত গুণ লগোৱাটো কাৰণ, পৃথিৱী আদি
স্থিৰ হোৱাটো কাৰ্য্য । উক্ত কাৰণে কাৰ্য্যৰ সমৰ্থন কৰিছে ।

[হবধনুত গুণ লগোৱাৰ বাবে পৃথিৱী আদি অস্থিৰ হোৱাৰ আশঙ্কা আছে ।
সেই বাবে পৃথিৱী আদিক স্থিৰ হ'বলৈ কোৱা হৈছে । উক্ত কাৰণে স্থিৰ হ'বলৈ
কোৱা কাৰ্য্য সমৰ্থন কৰিছে । উক্ত কাৰণ নাথাকিলে পৃথিৱীক স্থিৰ হ'বলৈ
কোৱাটো অৰ্থহীন হৈ পৰিব ।]

(৪) কাৰ্য্যবদ্বাৰা কাৰণৰ সমৰ্থন :

“সহসা ৱিদধীত ন ক্ৰিয়াম্... ..”

ইত্যাদি উদাহৰণত “সম্পদে নিজেই বৰণ কৰে” বোলা এই অংশ

কাৰ্য্য; ‘হঠাতে কোনো কাম কৰা অমুচিত’ আৰু ‘ভাৰি-চিন্তি কাম কৰা’ অংশ কাৰণ। সম্পদবৰণৰূপ কাৰ্য্যবদ্ধাৰা পূৰ্বোক্ত কাৰণৰ সমর্থন কৰা হৈছে।

[হঠাতে কোনো কাম নকৰিলে আৰু বিবেচনা কৰি কৰিলে তাৰ ফলস্বৰূপে সম্পদে তেনে জনক বৰণ কৰে। গতিকে এনেকুৱা কাৰ্য্যৰ বাবে এনে কাৰণৰ আৱশ্যক বুলি কাৰ্য্যই কাৰণক সমর্থন কৰিছে।]

এই সকলোবোৰ সাধৰ্ম্যৰ উদাহৰণ। বৈধৰ্ম্যৰ উদাহৰণ; যেনে—

(খ) বৈধৰ্ম্য:

ইথমাবাধামানোহপি ক্লিষ্টাতি ভূৱনত্ৰয়ম্।

শাম্যেৎ প্রত্যপকাৰেণ নোপকাৰেণ দুৰ্দ্ধনঃ ॥

(এইদৰে আৰাধিত হৈয়ো তাৰকাহৰে তিনিও ভূৱনক পীড়িব লাগিছে; ওলোটাই অপকাৰ কৰিলেহে দুৰ্দ্ধন শাস্ত হয়, উপকাৰ কৰিলে শাস্ত নহয়।)

ইয়াত সাধাৰণ বিশেষৰ সমর্থক হৈছে। অৰ্থাৎ সকলো দৃষ্টৰ প্ৰতি প্ৰয়োজ্য মন্তব্যই তাৰকান্তৰৰ কাৰ্য্য সমর্থন কৰিছে।

“সহসা ৱিদধীত ন ক্ৰিয়াম্...”

ইয়াত “হঠাতে কাম কৰিব নালাগে” কথাবাবে আপংপ্ৰাপ্তিৰ বিৰুদ্ধ কাৰ্য্য সমর্থন কৰিছে। এনেকৈয়ে অশ্রু উদাহৰণো উহা।

কান্যালিঙ্গ :

বৰ্ণনীয় কোনো অৰ্থ উপপাদনৰ বাবে বাক্যার্থ বা পদার্থক কাৰণৰূপে নিৰেশ কৰিলে, কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ হয়। ৮১

বাক্যার্থৰ কাৰণৰূপে গ্ৰহণৰ উদাহৰণ; যেনে—

যংহল্লত্ৰৈসমানকাস্তি সলিলে মগ্নং তদ্দিন্দীৱবম্,

মেধৈবন্তৰিতঃ প্ৰিয়ে! তৱ মুখচ্ছায়ামুকাবী শশী।

যেহপি স্বদগমনামুকাৰিগত্যন্তে ৰাজহংসা গতঃ

স্বংসাদশ্চৱিনোদমাত্ৰমপি মে দৈৱেন ন ক্ষম্যতে ॥

(জানকী, তোমাৰ নয়নৰ কান্তিতুলা কান্তিসম্পন্ন নীলোৎপল পানীত বুৰ গৈছে, তোমাৰ মূখৰ নিচিনা কান্তি-সম্পন্ন চক্ৰও মেঘৰ আঁৰত লুকাইছে, তোমাৰ গমনৰ অলঙ্কৰণকাৰী বাজহাঁহবোৰো [বৰ্ষাৰ আগমনত মানস সৰোবলৈ] গৈছে; কি আচৰিত, তোমাৰ সাদৃশ্য থকা বস্তুত মই মনৰ বিনোদন কৰাটোয়ো দৈৰ্ঘ্যই সহিব নোৱাৰে।)

এই কৱিতাৰ্কাঁকিৰ প্ৰথম তিনি চৰণৰ অৰ্থ চতুৰ্থ চৰণৰ বাক্যাৰ্থৰ উপপাদনৰ বাবে কাৰণস্বৰূপ হৈছে।

পদাৰ্থৰ কাৰণৰূপে উপপাদনৰ উদাহৰণ; যেনে—

উদাজ্জিৰাজ্জিনিধুতধূলিপটলপঙ্কিলাম।

ন ধন্তে শিবসা গঙ্গাং ভূৰিভাবভিয়া হবঃ ॥

(মহাবাজ! আপোনাৰ অশ্ববাহিনীৰ খুৰাত উঠা ধূলিৰে গঙ্গা পঙ্কিল হৈ পৰাত, মহাদেৱে বেছি গধুৰ ঠেছে বুলি মন্তকত ধাৰণ নকৰা হৈছে।)

এই কৱিতাৰ্কাঁকিৰ একেটা পদ ৰূপে থকা প্ৰথমার্দ্ধ দ্বিতীয়াৰ্দ্ধৰ হেতু ৰূপে উপস্থাপ্ত হৈছে।

অনেক পদৰ উদাহৰণ, যেনে—

পশুস্তাসংখ্যাপথগাং স্বদানজলবাহিনীম্।

দেৱ! ত্ৰিপথগাত্ৰানং গোপয়ত্যাশ্ৰয়ক্ৰমনি ॥

(অশ্ববাদ আগতে দিয়া হৈছে।)

[এই উদাহৰণত পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধৰ কেবাটাও পদ উত্তৰাৰ্দ্ধৰ অৰ্থ প্ৰতিপাদনৰ কাৰণ-স্বৰূপ হৈছে।]

কাব্য প্ৰকাশকাৰ মন্ত্ৰট ভট্ট আদি কোনো কোনো আচাৰ্য্যই কয় যে বাক্যাৰ্থগত কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰবদ্ধাবাই কাৰ্য্য-কাৰণ ভাৱৰূপ অৰ্থান্তৰাস্তাস অলঙ্কাৰো অন্তৰ্ভুক্ত হয়; গতিকে কাৰ্য্য-কাৰণ ভাৱৰূপ অৰ্থান্তৰাস্তাস অলঙ্কাৰ স্বীকাৰ কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

[বৰ্ণনীয় কোনো অৰ্থ সমৰ্থনৰ বাবে (শ্লোকৰ পদ বা) পাদ কাৰণৰূপে উপস্থাপ্ত হ'লে কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ আৰু সামান্যবদ্বাৰা বিশেষৰ সমৰ্থন আদি আঠ প্ৰকাৰে অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ হয়। এক প্ৰকাৰ অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ হয় কাৰণবদ্বাৰা কাৰ্য্যৰ সমৰ্থনত। কাব্যলিঙ্গতো কাৰণবদ্বাৰা কাৰ্য্যৰ সমৰ্থন হয়, গতিকে কাৰ্য্য-কাৰণ ভাৱৰূপ অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ স্বীকাৰ কৰাৰ একো প্ৰয়োজন নাই।]

এই কথা যুক্তিযুক্ত নহয়। কিয়নো কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰনিষ্পাদক হেতু তিনি প্ৰকাৰৰ—(১) ভ্ৰাপক, (২) নিষ্পাদক আৰু (৩) সমৰ্থক। ইয়াৰ ভিতৰত ভ্ৰাপক হেতুৰপৰা অনুমান অলঙ্কাৰ, নিষ্পাদক হেতুৰপৰা কাব্যলিঙ্গ আৰু সমৰ্থক হেতুৰপৰা অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ হয়। গতিকে কাৰ্য্য-কাৰণভাৱ থকা কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ অৰ্থাস্তবস্থাসতকৈ সুকীয়া। ‘যৎ ভৱেৎসমানকাস্তি’ এই কৱিতাকীকৰ প্ৰথম তিনি পাদৰ অৰ্থই চতুৰ্থ পাদৰ অৰ্থ নিষ্পন্ন কৰিছে, সেয়ে নহ'লে চতুৰ্থ পাদৰ অৰ্থ সাক্ষাৎ হৈ থাকিব আৰু তেতিয়া তাৰ অৰ্থৰ সঙ্গতিও বন্ধা নহ'ব।

“সহসা৷ ৱিদধীত ন ক্ৰিয়াম্.....” আদি কৱিতাত অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ হৈছে। এই কৱিতাকীকৰ অৰ্থ,

‘পৰোপকাৰনিৰতৈর্হুৰ্জনৈঃ সহ সঙ্গতিঃ।

ৱদামি ভৱতস্তৎ ন ৱিধেয়া কদাচন ॥’

(মই আচল কথা কওঁ, আনৰ অপকাৰত নিৰত হুৰ্জনৰ সৈতে সঙ্গ কৰা কেতিয়াও উচিত নহয়।)

এই কৱিতাকীকৰ অৰ্থৰ দৰেই উপদেশ দান কৰিয়েই নিৰাকাজ্ঞ হৈ বিজ্ঞাম কৰে। কিয়নো “ভাৱি-চিন্তি কাম কৰা জনক সম্পদে নিজেই বৰণ কৰে” এই বাক্যৰ্থ “নভৱা৷ নিচিন্তাকৈ কাম কৰা উচিত নহয়” এই বাক্যৰ্থৰ সমৰ্থনৰ বাবে উপনিবন্ধ হৈছে; হেতুৰূপে প্ৰয়োগ হোৱা নাই। গতিকে কাৰ্য্য কাৰণ ভাৱৰপৰা হোৱা অৰ্থাস্তবস্থাস অলঙ্কাৰ কাব্যলিঙ্গতকৈ বেলেগ।

[অৰ্থান্তৰাস্ততঃ কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ যে পৃথক্ তাকে প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ “মহসঃ বিনমীত” এই কবিতাৰ্থকি উদাহৰণৰূপে লোৱা হৈছে। এই কবিতা-
 ফাঁকিত অৰ্থান্তৰাস্ত অলঙ্কাৰে আছে, কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰ নাই। কিয়নো
 “নভৱা-নিচিন্তাত্ কাম কৰা উচিত নহয়” কথাফাঁকিৰ অৰ্থ প্ৰতিপাদনৰ বাবে
 অস্ত্ৰ হেতুৰ আৱশ্যক নাই, ই স্বয়ং সম্পূৰ্ণ আৰু সম্পূৰ্ণাৰ্থ প্ৰকাশক; পিছৰ চৰণত
 প্ৰকাশ পোৱা “ভাবি-চিন্তি কাম কৰা জনক সম্পাদে স্বয়ং বৰণ কৰে” অৰ্থ ই ওপৰৰ
 নিৰাকাজ্ঞ কথাকি মাথোন সম্বৰ্ণনহে কৰিছে।]

[বৈচিত্ৰ্য নাথাকিলে, তেনে হেতুৰপৰা কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰো
 নহয়।]

ন ধন্তে শিবসা গজাং ভূৰিভাবতিয়া হবঃ ।

তদ্বাজিৰাজিনিধুতধূলিভিঃ পঙ্কিলা হি সা ॥

(মহাশয় ভাৰ বেছি হোৱাৰ ভয়ত নশুভত গজাক আৰু ধাৰণ নকৰে,
 যিহেতুকে আপোনাৰ অশ্ববাহিনীয়ে উৰোৱা ধূলিৰে গজা পঙ্কিল হৈ পৰিছে।)

এই পদ্যফাঁকিত ‘হি’ (যিহেতুকে) শব্দ থকা বাবে পঙ্কিলহৰ হেতু
 স্পষ্ট হৈ পৰিছে, সেইবাবে কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰো হোৱা নাই।
 বৈচিত্ৰ্য সম্পাদন কৰিলেহে অলঙ্কাৰ হয়, ওপৰৰ উক্তিত কোনো
 বৈচিত্ৰ্য নাই।

[এই বিষয়ত এটা কথালৈ মন দিব লাগিব যে কাব্যলিঙ্গ অলঙ্কাৰত অলঙ্কাৰ-
 নিৰ্মাণক হেতু গম্য হেতুৰ লাগে, বাচ্য বা স্পষ্ট হ’ব নালাগে। স্পষ্ট হ’লে
 বৈচিত্ৰ্য নাথাকে। ভামহ, দণ্ডী আদি পূৰ্ণাচাৰ্য্যসকলে বৈচিত্ৰ্য নাই বুলি—
 কাব্যলিঙ্গক অলঙ্কাৰ বুলিয়ে স্বীকাৰ কৰা নাই।]

অনুমান অলঙ্কাৰ :

বৈচিত্ৰ্যৰ মাজেদি সাধনৰদ্বাৰা সাধ্যৰ জ্ঞান হোৱাকে

অনুমান অলঙ্কাৰ বোলা হয়। ৮২

যেনে—

জানীমহেশ্বৰা হৃদি সাবসাক্ষ্যা বিবাজতেহন্তঃ প্ৰিয়ৱক্তৃচক্ষুঃ ।

তৎকাস্তিজালৈঃ প্ৰসুতৈস্তদজ্ঞেয়াপাভুতা কুড্‌মলতাক্ষিপদ্যে ॥

(আমি জানিছোঁ, এই কমলনয়না হৃদবীৰ অন্তৰত প্ৰিয়তমৰ মুখ চক্ষুই বিবাজ কৰিছে, যিহেতুকে সেই চক্ষুৰ বস্ত্ৰি চাৰিও ফালে প্ৰতিফলিত হোৱাত তেওঁৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ পাণ্ডু (শুভ্ৰ) হৈ পৰিছে আৰু নয়ন-কমল মুদ্ৰিত হৈছে (জাপ খাইছে) ।

ইয়াত ৰূপক অলঙ্কাৰবদাৰা বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশ হৈছে ।

[এই উদাহৰণত নায়িকাৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গত প্ৰকাশ হোৱা শুভ্ৰতা আৰু নয়ন-কমলৰ স্বেচ্ছ সাধ্য, সেই সাধ্যৰ জ্ঞান অন্তৰত প্ৰকাশিত সাধন চক্ৰবদাৰা হৈছে । সাধনবৰ্ণীয়া সাধ্যৰ জ্ঞান হোৱাত ৰূপকে ‘বক্তৃচক্ষু’ (যুগ্মেই চক্ষু) আৰু ‘অক্ষিপদ্য’ (নয়নেই কমল) বৈচিত্ৰ্য সম্পাদন কৰিছে ।]

নাইবা—

যত্র পতত্যবলানাং দৃষ্টিনিশিতা পতন্তি তত্র শৰাঃ ।

‘তচ্চাপবোপিতশৰো ধাৰত্যাঙ্গাঃ পুৰঃ স্মৰো মণ্ডে ॥

(য’ত স্থলবীসকলৰ কটাক্ষ দৃষ্টি পৰে, তাতে নদনৰ শৰ বৰ্ষণ হয় ; যমুত গুণ লগাই কামদেৱ স্থলবীসকলৰ আগৈ আগৈ যায় বুলিহে মই ভাবিছোঁ ।)

এই উদাহৰণত কৰি প্ৰোচোক্ৰিৰপৰা বৈচিত্ৰ্য জন্মিছে ।

(কামদেৱ ধমুত পৰ লগাই স্থলবীৰ আগৈ আগৈ যায় এনে কথা স্বাভাৱিক নহয় ; কৰিব প্ৰোচোক্ৰি-সজ্ঞাত ।)

এই অলঙ্কাৰৰ সৈতে উৎপ্ৰেক্ষাৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে ; উৎপ্ৰেক্ষাত জ্ঞান অনিশ্চিতভাৱে হয়, ইয়াত নিশ্চিত প্ৰতীতি জন্মে ।

হেতুলঙ্কাৰ :

হেতুমানৰ (কাৰ্য্য) সৈতে হেতুৰ অন্তৰ্ভূত বৰ্ণনাত

হেতু অলঙ্কাৰ হয় । ৮৩

উদাহৰণ মোৰ বচনাৰপৰা যেনে—

“তাকণ্যস্ত বিলাসঃ...” ইত্যাদি উদাহৰণত বশীকৰণৰ হেতুস্বৰূপ নায়িকাক বশীকৰণ কাৰ্য্যৰূপেই বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বিলাস আৰু হাস যদিও বিধাতাপ্ৰদত্ত তথাপি দুয়োটা নায়িকাস্থিত কাৰ্য্যৰূপে প্ৰকাশ হোৱাত নায়িকাৰ সৈতে অভেদ বৰ্ণনাত হেতু অলঙ্কাৰ হৈছে।

[বিলাস আৰু হাস বিধিয়ে দিয়া ছটা গুণ, সেই কাৰণে এই দুটা দেখাত হেতুৰূপে বৰ্ণিত নায়িকাৰ কাৰ্য্য নহয়, তথাপি নায়িকাৰ গাত থকা বাবে ইহঁতকো নায়িকাৰ কাৰ্য্যৰূপে ধৰা হৈছে।]

অনুকূল অলঙ্কাৰ :

প্ৰতিকূল বস্তুৰদ্বাৰা অনুকূল কাৰ্য্য সম্পাদনৰ
বৰ্ণনাত অনুকূল অলঙ্কাৰ হয়। ৮৪

যেনে—

কুপিতাসি যদা বস্মি । নিধায় কৰজ্জকতম্ ।
বধান ভুজপাশাভাং কণ্ঠমস্ত দঢ়ং তদা ॥

(সন্দৰ্ভী, যদি তুমি এওঁৰ প্ৰতি ক্ৰুদ্ধ হৈছা, তেনেহ’লে এওঁৰ শৰীৰত নখকত প্ৰদান কৰি বাহপাশেৰে টানকৈ এওঁৰ কণ্ঠ বেটন কৰা।)

এই কৱিতাকাঁকিত প্ৰকাশ হোৱা বৈচিত্ৰ্য্য অশ্ৰান্ত সকলো অলঙ্কাৰত প্ৰকাশ হোৱা বৈচিত্ৰ্য্যতকৈ সম্পূৰ্ণ সুকীয়া, সেইবাবে ইয়াক সুকীয়া অলঙ্কাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰাই উচিত।

আক্ষেপ অলঙ্কাৰ :

সেয়ে আক্ষেপ অলঙ্কাৰ, য’ত বিৱক্ষিত বস্তু আপাততঃ এনেকুৱা নিবেদনৰূপে প্ৰতিভাত হয় যে শেষত ই বিশেষৰূপে প্ৰতিপাদন হয় গৈ। আক্ষেপ অলঙ্কাৰ দুই প্ৰকাৰ; বন্ধ্যমাণ বিষয়-গত আৰু উক্ত বিষয়গত। ৮৫

বক্ষ্যমাণ বিষয়গত আক্ষেপ আকৌ হুবিধ, কোনো ঠাইত সামান্য-ভাৱে সূচিত সমগ্ৰ বিষয়ৰে নিষেধ, কোনো ঠাইত আকৌ এক অংশত উক্ত বিষয়ৰ অন্য অংশৰদ্বাৰা নিষেধ।

উক্তবিষয়ত হোৱা আক্ষেপ অলঙ্কাৰ আকৌ হুবিধ। কোনো ঠাইত উক্ত বস্তু স্বৰূপৰ নিষেধ আৰু কোনো ঠাইত বস্তু কথনৰ নিষেধ। গতিকে আক্ষেপ অলঙ্কাৰ মুঠতে চাৰি বিধ। ক্ৰমে এইবিলাকৰ উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

(১) সামান্যভাৱে সূচিত বস্তুৰ সমগ্ৰভাৱে বিবোধত হোৱা বক্ষ্যমাণ আক্ষেপ :

-স্বৰশবৰশতবিধুৰায়া ভণামি সখাঃ কূতে কিমপি।

ক্ষণমিহ ৰিশ্ৰাম্য সখে ! নিৰ্দয়হৃদয়স্য কিং ৰদামাথৱা ॥

(মদনৰ শত শত শবত বিদ্ধ হৈ কাতৰ হোৱা সখীৰ কাৰণে কিবা অলপ ক'ব খুজিছোঁ, সখি, ক্ষণেক ইয়াতে বিশ্রাম কৰা। নহ'লে, নিৰ্দয় হৃদয়ৰ তোমাৰ আগতনো কি কম ?]

ইয়াত সখীয়েকৰ বিবহ সামান্য ভাৱে সূচনা কৰা হৈছে, তাকে আকৌ বক্ষ্যমাণ বিষয়ত নিষেধ কৰা হৈছে।

একাংশৰ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ একাংশৰদ্বাৰা বক্ষ্যমাণ বিষয়ত বিবোধ :

তৱ ৰিবহে হৰিণাক্ষী নিৰীক্ষা নৱমালিকাং দলিতাম্।

হস্ত ! নিতাস্তুমিদানীম্ আঃ ! কিং হতজ্ঞপ্লিতৈৰথৱা ॥

(তোমাৰ বিবহত সেই হৰিণনয়নাই নৱমালিকা ফুল ফুলি উঠা দেখি, যাহ, এতিয়া.....আঃ, অনৰ্থক বলকি আৰু লাভ কি ?)

ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'হায় এতিয়া তেওঁ মৰিব', এই অংশ কৱিতাকাঁকিত কোৱা নাই।

[বক্ষ্যমাণ অৰ্থাৎ সম্প্ৰতি নোকোৱা কিন্তু আগলৈ ক'ব লগা এই অংশক 'অনৰ্থক বলকি থকাৰপৰা লাভ কি' বুলি নিষেধ কৰা হৈছে ।]

বস্তুস্বৰূপ নিষেধত উক্ত বিষয়গত আক্ষেপ :

বালক ! গাহং দূতী তুঅ পিওসি স্তি ৭ মহ ৱাৱাৰো ।

সা মবই তুজ্জ্ব অহসো এঅং ধম্মকুখবং ভণিমো ॥

(বালক [মূলমতি ?] মই দূতী নহওঁ ; তেওঁৰ তুমি প্ৰিয় এই বাবেও মোৰ এই ব্যাপাৰ (দোতা) নহয় ; কিন্তু সেই নাসিক। মৰিবলৈ ওলাইছে আৰু তেওঁৰ মৰণত তোমাৰ বদনাম হ'ব—সেয়েহে ধম্মক লক্ষ্য কৰি এই কথা মই তোমাক কৈছো ।)

এই কৰ্মিতাৰ্কাৰিব কওঁতা বমণী প্ৰকৃততে দূতী, কিন্তু সেই দূতীস্বৰূপ বস্তুৰ নিষেধ কৰা হৈছে—দূতী নহওঁ বুলি ।

বস্তুকথনৰ নিষেধত উক্ত বস্তুগত আক্ষেপ :

ৱিবহে তৱ তত্ত্বজ্জী কথং ক্ষপয়তু ক্ষপাম্ ।

দাকণব্যৱসায়স্তু পুৰস্তু ভণিতেন কিম্ ॥

(তোমাৰ বিবৰণত সেই হৃদয়ৰীয়ে কেনেকৈ দীঘলীয়া বাতিবোৰ অভিবাহিত কৰিব ? নাইবা কাঠচিঠীয়া তোমাৰ আগত এইবোৰ কেনো লাভ কি ?)

এই উদাহৰণত যি কথা কোৱা হৈছে, সেই উক্তিবৰেই নিষেধ কৰা হৈছে ।

এই চাৰিওটা উদাহৰণতে বিশেষ বৈচিত্ৰ্য প্ৰতিপাদন হৈছে ;
যেনে—

প্ৰথম উদাহৰণত সখীয়েকৰ অৱশ্যস্তাৱী মৰণ, দ্বিতীয় উদাহৰণত বস্তুৰ প্ৰকাশ কৰা অসম্ভৱ, তৃতীয় উদাহৰণত দূতী হলেও দূতীৰ (অদূতীৰ ?) যথার্থবাদিত্ব, আৰু চতুৰ্থ উদাহৰণত অতিশয় হুখ বিশেষৰূপে প্ৰতীয়মান হৈছে ।

[পোনপটীয়াকৈ এইবিলাক বিষয়ৰ বৰ্ণনাতকৈ বক্ষ্যমাণ আৰু উক্ত বিষয়ৰ নিষেধৰূপে বৰ্ণনাত বেছিকৈ চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি হৈছে ।]

আক্ষেপক ‘বহিত-নিষেধ’ অৰ্থাৎ বিধান কৰা বিষয়ৰ সম্পূৰ্ণ নিষেধ বুলি ক’ব নোৱাৰি, কিয়নো এই নিষেধ নিষেধাতাস হৈ প্ৰকৃত নিষেধ নহয় ।

অন্তপ্ৰকাৰ আক্ষেপ :

সেই দৰেই অবাঞ্ছিত বিষয়ো যদি দেখাত বিধিৰূপে প্ৰতিভাত হয় (বিধাতাস), তেনেহলে অগ্ন্য একপ্ৰকাৰ আক্ষেপ অলঙ্কাৰ হয় । ৮৬

‘সেইদৰেই’ কথাৰ অৰ্থ হৈছে, আগৰদৰে বিশেষ বৈচিত্ৰ্য সম্পাদন কৰিলে । [বৈচিত্ৰ্য নাথাকিলে অলঙ্কাৰ নহয় ।]

যেনে—

গচ্ছ গচ্ছসি চেৎ কাস্ত পস্থানঃ সন্ত তে শিরাঃ ।

মমাপি জন্ম তত্রৈৱ ভূয়াদ্যত্র গতৌ ভৱান্ ॥

(প্ৰিয়তম, তুমি যাব খুজিছা যদি যোৱা, তোমাৰ যাত্ৰা মঙ্গলময় হওক । তুমি য’লৈ যোৱা তাতে যেন যোৱা জন্ম হয় ।)

এই কৰিতাকাঁকিত ‘যোৱা’ বুলি প্ৰিয়তমক যাবলৈ কোৱা হৈছে যদিও, প্ৰিয়তমৰ গমন বাঞ্ছনীয় নহয় ; গতিকে গমনৰূপ বিধি শক্তিহীন হৈ নিষেধত পৰ্য্যবসিত হৈছে । গমন যে একান্তভাৱে পৰিহাৰ্য্য এই অৰ্থপ্ৰতীতি হোৱাত বিশেষ বৈচিত্ৰ্য সাধন হৈছে ।

[‘যোৱা’ এই বিধি ‘নাযাবা’ এই নিষেধত পৰিণত হৈছে । তুমি গ’লে যোৱা মৰণ মিলিব, গতিকে তুমি নাযাবা । এই কথাষাৰকে কেন্দ্ৰল ‘নাযাবা’ বুলি কোৱাতকৈ উক্তপ্ৰকাৰে কোৱাত নাৱকৰ গমনৰ সম্পূৰ্ণ অবাঞ্ছনীয়তা প্ৰতিপাদন হৈছে ।]

বিভাৰনা :

প্ৰসিদ্ধ কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি বৰ্ণনাত
বিভাৰনা অলঙ্কাৰ হয়। সেই বিভাৰনা অলঙ্কাৰ
দুইপ্ৰকাৰ ; উক্তনিমিত্ত আৰু অন্তুক্তনিমিত্ত । ৮৭

বিভাৰনা অলঙ্কাৰৰ ক্ষেত্ৰত কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে কাৰ্য্যোৎপত্তিৰ
বৰ্ণনা কৰা হয় যদিও, কিবা এটা অন্ত কাৰণ কাৰ্য্যোৎপত্তিৰ মূলত
থকাটো যুক্তিসংগত। সেই অন্ত কাৰণ কোনো ঠাইত উক্ত আৰু কোনো
ঠাইত অন্তুক্ত, গতিকে উক্তনিমিত্ত আৰু অন্তুক্তনিমিত্ত ৰূপে বিভাৰনা
অলঙ্কাৰক দুভাগত ভগোৱা হৈছে।

উক্তনিমিত্ত বিভাৰনা :

অনায়াসকৃশঃ মধ্যমশঙ্কতৰলে দৃশ্যো ।

অভূষণমনোহাৰি ৰূপূৰ্য্যসি স্কন্ধঃ ॥

(স্কন্ধৰ এই বয়সত কঁকাল অনায়াস-কৃশ, নয়নযুগল শঙ্ক। নোহোৱাকৈয়ে
চক্ৰল, আৰু শৰীৰটি ভূষণ নোহোৱাকৈয়ে মনোহাৰী হৈছে।)

এই কৱিতাকাঁকিত কঁকালৰ কৃশহ আদিৰ প্ৰকৃত কাৰণৰ উল্লেখ
নাই যদিও যোৱন বয়সকে সেই সেই কাৰ্য্যৰ নিমিত্তৰূপে কোৱা হৈছে ;
[গতিকে ইয়াত উক্ত নিমিত্ত বিভাৰনা] ।

অন্তুক্তনিমিত্ত বিভাৰনা :

ওপৰৰ কবিতাকাঁকিৰ চতুৰ্থপাদৰ সলনি “মৃগনয়নাৰ শৰীৰে শোভা
কৰিছে”—এই কথাখিনি যোগ কৰিলেই তাতে অন্তুক্তনিমিত্ত বিভাৰনা
অলঙ্কাৰ হ'ব।

বিশেষোক্তি :

কাৰণ থকা সত্ত্বেও কাৰ্য্যৰ অভাৱৰ বৰ্ণনাত

বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰ হয় ; বিশেষোক্তি অলঙ্কাৰো
সেইদৰে দুই প্ৰকাৰ । ৮৮

‘সেইদৰেই ছবিধ’ৰ অৰ্থ হৈছে উক্তনিমিত্ত আৰু অমুক্তনিমিত্ত-
ৰূপে ছবিধ ।

উক্তনিমিত্ত বিশেষোক্তিব উদাহৰণ ; যেনে --

ধনিনোহপি নিকন্মাদা য়ুরানোহপি ন চঞ্চলাঃ ।

প্ৰভৱোহ্যাপ্ৰমত্তান্তে মহামহিমশালিনঃ ॥

(সেই মহামহিমশালীসকল ধনী হৈয়ো বিবেকশূন্য নহয়, যুবক হৈয়ো চঞ্চল
নহয়, ক্ষমতাসম্পন্ন হৈয়ো প্ৰমত্ত নহয় ।)

এই পঞ্চকাকিত (ধনী হৈয়ো গৰ্ব্বান্বিত নোহোৱা আদি) কাৰ্য্যৰ
মহামহিমশালিত্বৰূপ নিমিত্ত উক্ত হৈছে ।

[ধনী হ’লে বিবেকহীন হয় ; ধনী হোৱা কাৰণ, বিবেকহীনতা কাৰ্য্য । ইয়াত
কাৰণৰ উল্লেখ কৰি কাৰ্য্যৰ অভাব বৰ্ণনা কৰাত বিভাৱনা হৈছে । কিন্তু
কিয় কাৰ্য্য হোৱা নাট তাৰ নিমিত্তৰূপে মহামহিমশালিত্ব নিমিত্তৰ কথা কোৱা
হৈছে ।]

এই পঞ্চকাকিৰে চতুৰ্থপাদৰ কথাখিনিৰ ঠাইত “কিয়ন্তুঃ সন্তি
ভূতলে” বুলি পাঠ কৰিলে, অমুক্তনিমিত্ত বিভাৱনা হ’ব ।

অচিন্ত্যনিমিত্ত বিভাৱনা অমুক্তনিমিত্ত বিভাৱনাৰে ভিতৰুৱা, গতিকে
অচিন্ত্যনিমিত্তবিভাৱনাক একপ্ৰকাৰ স্কৰীয়া বিভাৱনা বুলি কোৱা
নহ’ল ।

যেনে—

স একস্মীণি জয়তি জগন্তি কুন্তুমাযুধঃ ।

হৰতাপি তনুং যন্ত শম্ভুনা ন হতং বলম্ ॥

(ফুলৰ শৰ-ধনু লোৰা মদনে অকলেই তিনিও ভুৱন জয় কৰিছে, শত্ৰুৰে
ভেওঁৰ শৰীৰ নাশ কৰিলেও শক্তিনাশ কৰিব নোৱাৰিলে ।)

শৰীৰ পুৰি ভস্ম কৰিলে, অথচ শক্তিনাশ কৰিব নোৱাৰিলে, ইয়াৰ
কাৰণ চিন্তা কৰিবলগীয়া ।

বিশেষোক্তিত যিদৰে কাৰ্য্যৰ বিৰুদ্ধ বিষয়ৰ বৰ্ণনাৰে কাৰ্য্যৰ অভাৱ
প্ৰকাশ কৰা হয়, বিভাৱনাতো সেইদৰে কাৰণৰ বিৰুদ্ধ বিষয়ৰ অস্তিত্বৰ
বৰ্ণনাৰে অভাৱ সূচনা কৰা হয় ।

[যি কাৰণৰপৰা যি কাৰ্য্যৰ উদ্ভৱ হ'ব লাগে, সেই কাৰ্য্যতকৈ বেলেগ কাৰ্য্যৰ
সূচনাত বিশেষোক্তি আৰু যি কাৰ্য্যৰ যি কাৰণ থাকিব লাগে, তাতকৈ সূচীয়া
কাৰণৰ সূচনাত বিভাৱনা হ'ল ।]

এইদৰে—“যঃ কোমাৰহৰঃ স এৱ হি ৰবঃ” (সম্পূৰ্ণ উদ্ধৃতি আৰু
অনুবাদ প্ৰথম পৰিচ্ছেদত) এই কবিতাৰ্কাণ্ডিত উৎকৰ্ষাৰ কাৰণৰ বিৰুদ্ধ
বিষয়ৰ বৰ্ণনাত বিভাৱনা অলঙ্কাৰ : আকৌ “কোমাৰ্য্য-হৰণ কৰোতা
জনেই বৰ” এই কাৰণৰ বিৰুদ্ধ কাৰ্য্যৰ বৰ্ণনাত বিশেষোক্তি । গতিকে
ইয়াত বিভাৱনা আৰু বিশেষোক্তিৰ সঙ্কৰ (সানমিহলি) হৈছে ।
শুদ্ধ (মিহলি নোহোৱা) উদাহৰণ বিচাৰিবলগীয়া ।

[“যিজনে কোমাৰ্য্য হৰণ কৰিছিল তেৱেঁই এতিয়া মোৰ স্বামী...তথাপি
দেখোন মোৰ মন উৎকণ্ঠিত হৈছে ।” এই কবিতাৰ্কাণ্ডিত বিভাৱনা আৰু
বিশেষোক্তি দুয়োটাৰে সঙ্কৰ হৈছে । ‘কোমাৰ্য্য-হৰণ কৰোতাৰ অভাৱ’ কাৰণ,
উৎকৰ্ষা কাৰ্য্য । সেই কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে অৰ্থাৎ কোমাৰ্য্য-হৰণ কৰোতা বৰ ৰূপে
থকা সত্ত্বেও উৎকৰ্ষা জন্মিছে, গতিকে ইয়াত কাৰণ নোহোৱাকৈয়ে কাৰ্য্যোৎপত্তিৰ
বাবে বিভাৱনা । সেইদৰে কোমাৰ্য্য-হৰণ কৰোতাৰ অস্তিত্ব কাৰণ, সেই
কাৰণৰপৰা নিকটকৰ্ণা জন্মিব লাগে, গিছে জন্মিছে উৎকৰ্ষা । কাৰণৰপৰা
যি কাৰ্য্যৰ উদ্ভৱ হ'ব লাগে, সেই কাৰ্য্যতকৈ বেলেগ কাৰ্য্যৰ সৃষ্টি হোৱাত প্ৰকৃততে
কাৰ্য্যৰ অভাৱ হৈছে আৰু সেইবাবে বিশেষোক্তি হৈছে ।]

বিবোধাভাস :

পৰস্পৰ বিকল্প যেন দেখা বিষয়ৰ বৰ্ণনাত
বিবোধাভাস অলঙ্কাৰ হয়। বিবোধাভাস দহ
প্ৰকাৰ ; জাতিৰ জাতি, গুণ, ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্য
সৈতে বিবোধত চাৰি প্ৰকাৰ, গুণৰ গুণ, ক্ৰিয়া
আৰু দ্ৰব্যৰ সৈতে বিবোধত তিনি প্ৰকাৰ,
ক্ৰিয়াৰ ক্ৰিয়া আৰু দ্ৰব্যৰ সৈতে বিবোধত দুই
প্ৰকাৰ, দ্ৰব্যৰ দ্ৰব্যৰ সৈতে বিবোধত এক
প্ৰকাৰ—মুঠ দহ প্ৰকাৰ। ৮২

$$(৪ + ৩ + ২ + ১ = ১০)$$

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

জাতিৰ সৈতে জাতিৰ বিবোধ :

তৰিৱিৰহে মলয়মকন্দরানলঃ শশিকচোতপি সোম্মাণঃ ।

হৃদয়মলিকতমপি ভিস্তে নলিনীদলমপি নিদাঘবরিবস্থাঃ ॥

(তোমাৰ বিৰহত তোমাৰ প্ৰিয়তনাৰ পদে মলয়া বতাহো দাবানল হৈছে,
জোনৰ শীতল কিৰণো তপত লাগিছে, ভোমোৰাৰ গুলনেও হৃদয় বিদাৰণ কৰিছে,
আৰু পদুমৰ পাতো জেঠ মহীয়া বেলি যেন হৈ পৰিছে ।)

গুণৰ সৈতে গুণৰ বিবোধ :

সন্ততমুসলাসঙ্গাদবহুতৰগৃহকৰ্ম্মঘটনয়া নুপতে ।

দ্বিজপত্নীনাঃ কঠিনাং সতি ভৱতি কৰাঃ সৰোজ হুকুমাৰাঃ ॥

(মহাৰাজ ! অনৱৰত উড়ালমাৰি খুন্দা আৰু ঘৰৰ নানাপ্ৰকাৰ কাম কৰা
বাবে চান হৈ পৰা দ্বিজপত্নীসকলৰ হাতৰোৰ আপুনি ৰাজপাটত বহাত এজিয়া
পদুমৰ পাহি যেন হুকোমল হৈ পৰিব ।)

জিহ্মাব সৈতে শুণব বিবোধ :

অজ্ঞস্ত গৃহুতো জ্ঞান্য নিবীহস্ত হতদ্বিষঃ ।

স্বপতো জাগরুকস্ত যাথার্থ্যাং য়েদ কস্তরং ॥

(প্রভু, আপুনি জ্ঞানহীন হৈয়ে জ্ঞানগ্রহণ কৰে, নিবীহ (ইচ্ছাহীন) হৈয়ে
শত্রু সংহাৰ কৰে, সেই থাকিও জাগ্ৰত হৈ থাকে ; গতিকে আপোনাৰ প্রকৃত স্বৰূপ
কোনে জানিব পাৰে ?)

শুণব সৈতে জব্যব বিবোধ :

রল্লভোৎসঙ্গসঙ্গেন য়িনা হাবণচক্ষুষঃ

বাক্যিভারবী জানিৰিষজ্জালুকুলোহভরং ॥

(প্রিয়তমৰ কোলাৰ স্বথ নোপোবাত এতিয়া সেই হৰিণনয়না স্তনবীৰ
বিশাৰবীযুক্ত পূৰ্ণচক্ৰ বিষৰ জালেৰে পৰিপূৰ্ণ যেন লাগিছে ।)

জিহ্মাব সৈতে জিহ্মাব বিবোধ :

নয়নযুগাসেচনকং মানসবৃত্ত্যাপি ছুপ্রাপম্ ।

রূপমিদং মদিৰাক্ষা মদয়তি হৃদয়ং ত্বনোতি চ মে ॥

(নয়নযুগল সুধাৰে বুৰাই পেলোৱা সেই মদিৰেক্ষণাৰ কল্পনাভীত সৌন্দৰ্য্যই
মোৰ হৃদয়ত আনন্দও দিছে সন্তাপো দিছে ।)

জিহ্মাব সৈতে জব্যব বিবোধ :

“উদ্বাজিৰাজি.....” আদি উদাহৰণ

জব্যব সৈতে জব্যব বিবোধ :

“রল্লভোৎসঙ্গ.....” এই কৱিতাৰ্কাঁকিৰ চতুৰ্থ পাদ মলনি কৰি তাৰ
ঠাইত “মথান্দিদিনাধিপঃ” (ছপৰীয়াৰ অধিপতি) পাঠ কৰিলেই
জব্যব সৈতে জব্যব বিবোধ হ’ব।

ওপৰ উদাহৰণবিলাকৰ “ভৱ বিবাহে....” এই কল্পিতাকাংক্ষিৰ ‘মলয়া বতাহ’ বহু ব্যক্তিবাচক হোৱা বাবে জ্ঞাতিবাচক শব্দ। জ্ঞাতিবাচক ‘মলয়া বতাহ’ শব্দৰ, জ্ঞাতিবাচক ‘দাবানল’, গুণবাচক ‘উষ্ম’ (তপত) ক্ৰিয়াবাচক ‘হৃদয়ভেদন’ (হিয়া ভেদ কৰা) আৰু দ্ৰব্যবাচক ‘সূৰ্য্য’ শব্দৰ সৈতে আপাততঃ বিৰোধ যেন দেখা যায়। কিন্তু বিবাহাৱস্থাৰ বাবেহে যে এনে হৈছে, এই কথা পৰ্যালোচনা কৰাৰ পিছত উক্ত বিৰোধৰ সমাধান হয়; গতিকে হয় বিৰোধাভাস।

“অজ্ঞান গৃহতঃ...” এই উদাহৰণত ‘অজ্ঞান’ (জ্ঞানবাহিত্য) গুণৰ সৈতে ‘জ্ঞানগ্ৰহণ’ ক্ৰিয়াৰ বিৰোধ দেখা যায়; পিছে ভগৱন্তৰ অসীম প্ৰভাৱৰ বাবে সেই বিৰোধৰ সমাধান হয়।

“তদ্বাজিৰাজি...” এই উদাহৰণত “মহাদেৱেও মস্তকত গজাক ধাৰণ নকৰে”—এয়ে বিৰোধ। [মহাদেৱে সদায় মস্তকত গজাক ধাৰণ কৰি আহিছে, গতিকে ধাৰণ নকৰে বোলা কথাষাৰত বিৰোধ দেখা যায়।]

পিছে, কৱি কল্পনাশ্ৰমত চাতুৰ্য্যপূৰ্ণ উক্তি বুলি ইয়াৰ সমাধান হয়। অন্তৰ্ভাৱ উদাহৰণত বিৰোধ আৰু সমাধান দুয়োটাই স্পষ্ট।

বিৰোধাভাসৰ বিভাৱনা আৰু বিশেষোক্তিতকৈ পাৰ্থক্য এয়ে যে—বিভাৱনাত কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্য্যৰ সম্ভাৱ বৰ্ণনা কৰা হয় বাবে কাৰ্য্য বাধিত হৈছে বুলি ধাৰণা হয়; সেইদৰে বিশেষোক্তিত কাৰণ থকা সত্ত্বেও কাৰ্য্যৰ উৎপত্তিৰ অভাৱ বৰ্ণনা কৰা বাবে কাৰণেই বাধিত হৈছে বুলি প্ৰতীতি জন্মে; বিৰোধাভাসত হ’লে দুয়োটাই পৰস্পৰ বাধিত ৰূপে প্ৰতীয়মান হয়।

অসঙ্গতি :

কাৰ্য্য আৰু কাৰণৰ অধিকৰণ বেলেগ হ'লে, অৰ্থাৎ ভিন্ন দেশত অৱস্থিতি প্ৰকাশ হ'লে অসঙ্গতি নামৰ অলঙ্কাৰ হয়। ১০

যেনে—

সা বালা রয়মপ্ৰগল্ভমনসঃ সা স্ত্রী রয়ং কাভবাঃ
সা পীনোন্নতিমংপয়োধবযুগং ধন্তে সখেদা রয়ম্ ।
সাক্ৰান্তা জঘনস্থলেন গুৰুণা গন্তং ন শক্তা রয়ম্
দৌৰৈবগ্ৰজনাশ্ৰয়ৈৰপটরৌ জ্ঞাতাঃ স্ম ইত্যদভূতম্ ॥

(তেওঁ বালিকা কিন্তু বালিকাস্থলত সংকোচভাবাপন্ন হৈ পৰিছে। আমি ; তেওঁ নাৰী, কিন্তু ভীক হৈ পৰিছে। আমি ; তেওঁ পীনোন্নত-পয়োধবা, কিন্তু তাৰ কাৰণে কষ্ট পাইছে। আমি, (ভাগৰ লাগিছে আমাৰ) ; তেওঁৰ জঘনস্থল গধুৰ অথচ তাৰ কাৰণে চলিব ফুৰিব নোৱাৰা হৈছে। আমি, আন জনত থকা এনেবোৰ দোষৰ কাৰণে যে আমি হে অলায়ক হৈ পৰিছে। এইটো আচৰিত কথা।]

[ইয়াত বালক আদি কাৰণবোৰ স্তম্ভৰী নায়িকাত আৰু তাৰ কাৰ্য্য সঙ্কোচভাব আদি নায়কত থকা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।]

এই অসঙ্গতি অলঙ্কাৰ বিৰোধ অলঙ্কাৰৰ বাধক বা বিশেষৰূপ, গতিকে নিয়মমতে ভিন্ন ৰূপে থাকিবলগীয়া কাৰ্য্যকাৰণৰ একে অধিকৰণত অৱস্থিতি ৰূপ বিৰোধ য'ত প্ৰকাশ হয়, তাত বিৰোধ নামৰ অলঙ্কাৰ হয় (য'ত নিয়মমতে একাধিক কাৰণত থাকিবলগীয়া কাৰ্য্য-কাৰণৰ ভিন্ন দেশত অৱস্থিতিৰূপ বিৰোধ বা ব্যতিক্ৰম প্ৰকাশ হয়, তাত অসঙ্গতি নামৰ অলঙ্কাৰ হয়।)

বিষয় :

- (১) কাৰ্য্য আৰু কাৰণৰ গুণ নাইবা সিহঁতৰ ক্ৰিয়া পৰস্পৰ বিৰুদ্ধ ৰূপে বৰ্ণনা কৰিলে;
- (২) অথবা আৱদ্ধ কৰ্ম্মৰ

বিফলতা আৰু সেই আৰু কৰ্মৰপৰা অনৰ্থৰ উৎপত্তি
বৰ্ণনা কৰিলে, নাইবা (৩) বিকল্প পদাৰ্থৰ পৰস্পৰ সংঘটনা
বৰ্ণনাত বিষম অলঙ্কাৰ হয় । ২১

ক্রমশঃ উদাহৰণ ; যেনে —

(১) সত্তাঃ কৰম্পৰ্শমরাপ্য চিত্ৰং বণে বণে যন্ত কৃপাণলেখা ।

তমালনীলা শবদিন্দুপাণ্ডু যশাস্কলোকাভৰণং প্ৰসূতে ।

(বিভিন্ন বণ ক্ষেত্ৰত তমাল পাতৰ দৰে নীলবৰণীয়া তৰোৱালখনে সেই জনাৰ
হাতৰ পৰা পালে তৎক্ষণাৎ আচৰিত ভাবে তিনিও লোকৰ অলঙ্কাৰৰূপ
শবৎকালৰ চন্দ্ৰবদৰে শুভ্র যশস্তা উৎপাদন কৰে ।)

ইয়াত তমাল পত্ৰৰ দৰে নীলা তৰোৱাল ৰূপ কাৰণৰপৰা (নীলগুণৰ)
তাৰ বিকল্প গুণসম্পন্ন শুভ্র যশস্তাৰ উৎপত্তি বৰ্ণনা কৰা হৈছে । “কাৰণৰ
গুণেহে কাৰ্য্যৰ গুণ উৎপন্ন কৰে”—এই নিয়ম অনুসৰি কাৰণ-ৰূপ
তৰোৱালত থকা নীল বৰণ-ৰূপ গুণৰপৰা কাৰ্য্যত নীল গুণেহে উৎপন্ন হোৱা
উচিত আছিল ।

(২) আনন্দমন্দমিমং কুৰলয়দললোচনে দদাসি হম্ ।

ৱিবহন্ত্যৈৱজ্জনিতস্তাপয়তিতৰাং শৰীৰং মে ॥

(নীল কমলদলনয়নী তুমিয়েই মোক (মিলনৰ সময়ত) প্ৰচুৰ আনন্দদান কৰা,
আকৌ তোমাৰপৰাই উৎপন্ন হোৱা বিবহ যন্ত্ৰণাই মোৰ শৰীৰ বৰকৈ দেই গুৰি
মাৰে ।)

ইয়াত আনন্দজনক বসন্তী-ৰূপ কাৰণৰপৰাই তাপজনক বিপৰীত
কাৰ্য্যৰ জনক বিবহৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

(৩) অয়ং বভ্ৰাকৰোহস্তোখিৰিতাসেৰি ধনাশয়া ।

ধনং দূৰেহস্ত ৱদনমপূৰি স্কাৰৱাৰিভিঃ ॥

(‘এই সমুদ্ৰই বভ্ৰাকৰ’—এইবুলি ভাবি ধনলাভৰ আশাত সেৱা কৰিলোঁ;
কিন্তু ধনতো দূৰৈৰ কথা, থাকুৱা পানীৰেহে মুখখন ভৰি পৰিল ।)

বাহিত ধন-লাভতো নহলেই তাৰ উপৰি মুখখনো থাকুৱা পানীৰে
ভৰি পৰিল [গভিকে আৰু কৰ্মতো নিষ্ফল হলেই অনৰ্থলাভো ঘটিল]
বুলি ইয়াত বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

(৩) ক রনং তককত্বষণং নৃপলক্ষ্মীঃ ক মহেন্দ্ৰবিন্দিতা ।

নিয়তং প্ৰতিকূলৱৰ্ত্তিনো বত ধাতুশ্চৰিতং স্তূতঃসহম ॥

(তক লতাৰে বিভূষিত বনেই বা ক'ত আৰু দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ উপাস্তা
(সেৱিতা) ৰাজলক্ষ্মীয়ে বা ক'ত । হায় ! প্ৰতিকূল (বিৰূপভাবাপন্ন) বিধাতাৰ
সদাই কি গুৰুতৰ অসহ্য আচৰণ ?)

ইয়াত বন আৰু ৰাজলক্ষ্মী এই বিৰুদ্ধ ভাবাপন্ন পদাৰ্থদ্বয়ৰ সংঘটন
বা একেলগে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

এই পদ্যকাঁকি মোৰ ৰচিত ।

এই বিধ বিষম অলঙ্কাৰৰ আন এটা উদাহৰণ :

যেনে—

রিপুলেন সাগৰশয়ন্ত কুক্ষিণা ভূৱনানি পপিৰে যুগক্ষয়ে ।

মদরিভ্ৰমাসকলয়। পপে পুনঃ স পুৰস্থি যৈকতম্যৈকয়া দৃশ্য ॥

(যি সাগৰশায়ী ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই যুগান্তকালত গোটেই জগৎ পান কৰি
তেওঁৰ বিপুল উদৰত থৈ দিয়ে, তেওঁকেই আকৌ ছাবকা নগৰবাসিনী এগৰাকী
কামোন্মত্তা ৰমণীয়ে আধা মূদ খোৱা অকল চকু এটাৰেই পান কৰি পেলালে ।)

ইয়াত ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণত, তেওঁ ত্ৰিভূৱন পান কৰা আৰু তেওঁক এটা
চকুৰে পান কৰা এই দুটা বিৰোধী পদাৰ্থৰ সংযোগ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

সম :

পৰস্পৰ অমূৰূপ পদাৰ্থৰ যি উপযুক্ত সম্পৰ্ক (মিলন)

তাৰে প্ৰশংসাত্মক বৰ্ণনাই 'সম' নামৰ অলঙ্কাৰ । ৯২

উদাহৰণ ; যেনে—

শশিনমুপগত্যেং কোমুদী মেঘমুক্তং

জলনিধিমমূৰূপং জহু কন্যাৱতীৰ্ণা ।

ইতি সমগ্ৰযোগপ্ৰাপ্ত্যন্তত্ৰ পৌৰাঃ

শ্ৰৱণকটু নৃপাণামেকৰাক্যং ৱিবক্ৰঃ ॥

(পৰম্পৰ অমূৰূপ অজ্ঞ আৰু ইন্দুমতীৰ মিলনত পৰম প্ৰীতি লাভ কৰা পূৰ্ববাসীসকলে 'এয়া জোংলাই মেঘমুক্ত চন্দ্ৰৰ লগ লাগি গ'ল, জাহ্নবীয়ে তেওঁৰ অমূৰূপ সমুদ্ৰৰ লগত মিলি পৰিল'—এইদৰে আন বজাবিলাকৰ পক্ষে ঐতিকটু কথা একে মুখে কবলৈ ধৰিলে ।)

বিচিত্ৰ :

যদি কোনো ইষ্ট ফল লাভৰ অৰ্থে সেই ফলৰ অনমূৰূপ বা বিৰুদ্ধ ক্ৰিয়াৰ আচৰণ কৰা বুলি প্ৰকাশ কৰা হয়, তেন্তে
তাক বিচিত্ৰ অলঙ্কাৰ বোলে । ৯৩

উদাহৰণ ; যেনে—

প্ৰণমহুঃপ্ৰতিহেতোজীৱিতহেতোৰিমুঞ্চতি প্ৰাণান্ ।

হুঃখীয়তি হুঃখহেতোঃ কো মূঢ়ঃ সেৱকাদৃশ্যঃ ॥

(উন্নতিৰ অৰ্থে বৰকৈ অৱনত হৈ পৰে, জীৱনৰ অৰ্থে প্ৰাণত্যাগ কৰে আৰু
সুখৰ অৰ্থে দুঃখভোগ কৰে, এনেকুৱা মূঢ় লোক, সেৱকৰ বাহিৰে আন কোন
আছে ?)

অধিক :

আশ্ৰয় আৰু আশ্ৰিতৰ (আধাৰ আৰু আধেয়ৰ) ভিতৰত
এটাক আনটোতকৈ অধিকৰূপে বৰ্ণনা কৰিলে তাক
অধিক অলঙ্কাৰ বোলে । ৯৪

(১) আশ্ৰয়ৰ আধিক্য বৰ্ণনাৰদ্বাৰা সম্পাদিত

অধিক অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ ; যেনে—

কিমধিকমশ্চ ক্ৰমো মহিমানং ৱাৰিধেইৰিষিত্ৰ ।

অজ্ঞাত এৱ শেতে কুৰ্দ্ধো নিষ্কিপ্য ভূৱনান ॥

(সমস্ত ভুবন উদবস্থ কবি ভগবান্ হৰি যাব ভিতৰত অজ্ঞাত ভাবে শয়ন কৰি থাকে, সেই সাগৰৰ মহিমাৰ কথা বেছিকৈ আৰু কি কম ।)

(২) আশ্ৰিতৰ আধিক্য বৰ্ণনাত সংঘটিত অধিকালঙ্কাৰ ; যেনে—

যুগান্তকালপ্ৰতিসংস্থতাত্মনো
জগন্তি যন্তাং সৱিকাসমাসত ।
তনো মমুস্তত্র ন কৈতভদ্বিষ
স্তপোধনাভাগমসম্ভৱা মুদঃ ॥

(যুগান্তকালত সকলো চৰাচৰ জগৎ যি কৈতভাৰি ভগবান্ ত্ৰীকৃষ্ণৰ শৰীৰৰ ভিতৰত এক গোট হৈ লুকাই থাকে, সেই শৰীৰতো এই তপোধন নাৰদ মূনি আগমনত হোৱা আনন্দ নধৰা হৈ পৰিল ।)

অন্ত্যোক্ত :

ছুটা পদাৰ্থক পৰস্পৰে একেটা ক্ৰিয়াৰ কাৰণ বুলি বৰ্ণনা
কৰিলে অন্যোহন্য নামৰ অলঙ্কাৰ হয় । ৯৫

উদাহৰণ , যেনে—

ভয়া সা শোভতে তদ্বী তয়া ভয়পি শোভসে ।
বজ্জন্যা শোভতে চন্দ্ৰশ্চন্দ্ৰেণাপি নিশিথিনী ॥

(নিশাৰদ্বাৰা চন্দ্ৰ আৰু চন্দ্ৰৰদ্বাৰা নিশা শোভাশালী হয় (সেইদৰে) ভোমাৰ দ্বাৰা সেই বজ্জনী শোভাশালিনী হৈছে আৰু তেওঁৰ দ্বাৰা ভূমিও শোভাশালী হৈছে ।)

বিশেষ :

(১) য'ত আধাৰ নোহোৱাকৈ, আধেয় থকা বুলি বৰ্ণনা
কৰা হয়, নাইবা (২) য'ত এটা আধেয় একে সময়তে নানা
আধাৰত থকাৰ কথা কোৱা হয়, অথবা (৩) য'ত এটা
কাৰ্য্য কৰোঁতে দৈৱ বশতঃ অনায়াসে আন এটা হুঃসাধ্য

কাব্য সম্পন্ন হোৱা বুলি প্ৰকাশ কৰা হয়—এই তিনি
প্ৰকাৰে বিশেষ নামৰ অলঙ্কাৰ হয়। ৯৬

এই তিনিবিধ বিশেষ অলঙ্কাৰৰ যথাক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

(১) দিৱমপুণ্যাতানামাকল্পমনল্পগুণগণো যেষাম্ ।

বময়ন্তি জগন্তি গিৰঃ কথমিৱ কৰয়ো ন তে ৰন্দ্যাঃ ॥

(স্বৰ্গগত হোৱাৰ পাচতো যাৰ প্ৰচুৰ গুণবাণীৰে সমৃদ্ধ, কবিতাকপ বাকাবলীয়ে
যুগ যুগ ধৰি জগদ্বাসীক আনন্দ দান কৰি থাকে ; সেই কবিসকল সকলোৰে
বন্দনীয় নহব কিয় ?)

[ইয়াত কবিৰ গুণসম্পন্ন কবিতাবিলাক আধাৰহীন ভাবে থাকে বুলি কোৱা
হৈছে ।]

(২) কাননে সৰিত্ত্বেদশে গিৰীণামপি কন্দৰে ।

পশ্চাত্ত্যস্তকসঙ্কশাং হামেকা বিপৰঃ পুৰঃ ॥

(মহাৰাজ, আপোনাৰ শত্ৰুবিলাকে বনত, নৈৰ পাতিত আৰু পৰ্ব্বতৰ গুহাত
এজন আপোনাকে নিজৰ আগত বৈ থকা কালাস্তক বম যেন দেখে ।)

[ইয়াত এটা পদাৰ্থক (বজ্জাক) একে সময়তে নানা ঠাইত থাকে বুলি
কোৱা হৈছে ।]

(৩) গৃহিণী সচিৱঃ সখী মিথঃ

প্ৰিয়শিষ্যা ললিতে কল্যাণিধৌ ।

ককণাৰিমুখেন মৃত্যুনা

হৰতা হাং ৱদ কিং ন মে হৃতম্ ॥

(নিৰ্দ্ধয় মৃত্যুৰে তোমাক হৰণ কৰি মোৰ গৃহিণী, সচিব, প্ৰিয় সখী, ললিত কলা
শিক্ষাত মোৰ শিষ্য—এই সকলোবোৰকে একেলগে হৰি লৈ গ'ল, মোৰ কি হৰণ
নকৰিলে কোৱাচোন ?)

[ইয়াত ইন্দ্ৰমতীৰ বিনাশৰূপ কাব্যত মৃত্যুৰ গৃহিণী-হৰণ আদি কাৰ্য্য
দৈৱবশতঃ অনায়াসে সিদ্ধ হোৱা বুলি প্ৰকাশ কৰা হৈছে ।]

ব্যাঘাত :

কোনো এটা উপায়েৰে এক প্ৰকাৰে এজনে যি কাৰ্য্যটো সাধন কৰে সেই একে উপায়েৰে, একে প্ৰকাৰে যদি আন আন এটা কাৰ্য্য সাধন কৰা বুলি বৰ্ণনা কৰা হয় ; তেন্তে তাক ব্যাঘাত অলঙ্কাৰ বোলা হয় । ৯৭

উদাহৰণ : যেনে—

দশা দক্ষঃ মনাসিদ্ধম্ ইত্যাদি ।

[ইয়াত, যি দৃষ্টিৰে মহাদেৱে কামদেৱক ভ্ৰম কৰিলে, সেই দৃষ্টিৰেই কামিনীকুলে তেওঁক জীয়ালে বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

যদি কোনো এটা কাৰ্য্যৰ কাৰণ ৰূপে উপস্থাপিত পদাৰ্থ-টোকে সেই কাৰ্য্যৰ বিৰুদ্ধ আন এটা কাৰ্য্যৰ অধীন উপযুক্ত কাৰণ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰা হয় ; তেন্তে সিও এক প্ৰকাৰ ব্যাঘাত নামৰ অলঙ্কাৰেই । ৯৮

এই বিধ ‘ব্যাঘাত’ৰ উদাহৰণ , যেনে—

ইহৈৰ ৰুং তিষ্ঠ দ্ৰুতমহমহোভিঃ কতিপয়ৈঃ
সমাগন্তা কাস্তে ! মূৰ্ছবসি ন চায়াসসহনা ।
মূৰ্ছং মে হেতুঃ স্তম্ভগ ! ভৱতা গল্পমধিক*
ন মূৰ্ছী সোঢ়া যদ্বিবহকৃতমায়াসমসমম্ ।"

(প্ৰিয়তমা, তুমি ইয়াতেই থাকা, মই কেইদিনমানৰ ভিতৰতে সোনকালে তোমাৰ ওচৰলৈ ঘূৰি আহিম। তুমি বৰ স্কুমাবী, গতিকে পঞ্চকষ্ট সহ কৰিব

নোৱাৰিবা। প্ৰিয়তম, মই স্কুমাবী সঁচা ; মই কষ্ট সহ কৰিব নোৱাৰো কাৰণেই মোৰ পক্ষে তোমাৰ লগত ঘোৱাটো বেছি আৱশ্যক হৈ পৰিছে ; কাৰণ নাবীয়ে পতিৰ বিবহৰ কষ্ট কোনোমতেই সহ কৰিব নোৱাৰে ।)

[ইয়াত নায়কে নায়িকাৰ সৌকুমাৰ্য্যক লগত যাব নোৱাৰাৰ কাৰণ ৰূপে উপস্থাপিত কৰিছে ; কিন্তু নায়িকাই আকৌ সেই সৌকুমাৰ্য্যক লগত যোৱাৰ প্ৰতি তাতোকৈ অধিক যুক্তিযুক্ত কাৰণৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিলে ।]

কাৰণমালা :

যদি পূৰ্ববৰ্ণিত পদাৰ্থ, ক্ৰমে পিছত বাণত পদাৰ্থৰ কাৰণ
স্বৰূপ হয় ; তেনেহ'লে তাক কাৰণমালা বোলা হয় । ৯৯

উদাহৰণ ; যেনে—

শ্ৰুতঃ কৃতধিয়াং সঙ্গাজ্জায়তে বিনয়ঃ শ্ৰুতাৎ ।

লোকানুবাগো বিনয়ান্ন কিং লোকানুবাগতঃ ॥

(বিদ্বান্লোকৰ সদৰপৰা শাস্ত্ৰজ্ঞান ওপজ্জ, শাস্ত্ৰজ্ঞানৰপৰা বিনয় জন্মে, বিনয়ৰ-
পৰা লোকপ্ৰিয় হয় আৰু জনপ্ৰিয়তাৰপৰা হব নোৱাৰা বস্তু কি আছে ?)

মালা দীপক :

ধৰ্ম্মী ৰূপে বৰ্ণিত অনেক পদাৰ্থৰ যথাক্ৰমে উত্তৰোত্তৰ একে
ধৰ্ম্মৰ লগত সম্বন্ধ বৰ্ণনা কৰিলে, তাক মালা দীপক
অলঙ্কাৰ বোলে । ১০০

উদাহৰণ ; যেনে—

ত্বয়ি সঙ্গৰসম্প্ৰাপ্তে ধনুযাসাদিতাঃ শৰাঃ ।

শৰৈৰবিশিষ্টেন্তেন ভূস্তয়া হং ত্বয়া যশঃ ॥

(আপুনি ৰণ ক্ষেত্ৰত প্ৰৱেশ কৰিলে ধনুৰে শৰ সংযোগ লাভ কৰে, শৰে শত্ৰুৰ
মূৰৰ সংযোগ লাভ কৰে, শত্ৰুৰ মূৰবিলাকে পৃথিৱীৰ সঙ্গ লাভ কৰে, পৃথিৱীয়ে
আপোনাৰ সঙ্গ লাভ কৰে আৰু আপুনি যশস্তাৰ সঙ্গ লাভ কৰে ।)

ইয়াত সঙ্গলাভ ৰূপ ক্ৰিয়াটিয়ে ধৰ্ম্ম ।

[একে ধৰ্ম্মৰ লগত ধৰ্ম্মীৰূপে বৰ্ণিত ধনুঃ, শৰ, শত্ৰুৰ মূৰ, পৃথিৱী, আপুনি,
আৰু যশস্তাৰ উত্তৰোত্তৰ যথাক্ৰমে সম্বন্ধ বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

একাৱলী :

পূৰ্ববৰ্ণিত পদাৰ্থৰ বিশেষণৰূপে উক্তবোৰৰ বৰ্ণিত পদাৰ্থৰ
উপস্থাপন নাইবা পৰিহাৰ হ'লে, একাৱলী অলঙ্কাৰ হয়।
বিশেষণ ভাৱৰ উপস্থাপন আৰু বিশেষণ ভাৱৰ পৰিহাৰ
ভেদে এই একাৱলী অলঙ্কাৰ দুবিধ হয়। ১০১

ক্ৰমশঃ উদাহৰণ ; যেনে—

(১) সৰোৱিকসিতাস্তোজ্জমস্তোজ্জং ভঙ্গসঙ্গতম্।

ভৃঙ্গা যত্র সমঙ্গীতাঃ সঙ্গীতাং সম্ভবোদয়ম্ ॥

(য'ত সৰোবৰ প্ৰফুল্ল পছমেৰে স্থপোহিত, পছম ফুলবোৰ ভ্ৰমৰ সমাগমেৰে
বিপাক্তিত, ভ্ৰমবোৰ গুঞ্জনৰত আৰু সেই গুঞ্জন কামোদ্দীপক।)

(২) ন তজ্জলং যন্ন সূচাকপঙ্কজং

ন পঙ্কজং তদ্যদলীনবটপদম্

ন ঘটপদোহসৌ ন জুগুঞ্জ যঃ কলং

ন গুঞ্জিতং তন্ন জহাৰ যন্মনঃ ॥

(তেনেকুৱা পানী নাই য'ত পছমফুলবোৰ স্বন্দৰ কৈ ফুলি থকা নাই, তেনে
পছমফুল নাই য'ত ভোমোৰা লাগি থকা নাই, তেনেকুৱা ভোমোৰা নাই যিটোৱে
মধুৰ গুঞ্জন কৰা নাই, আৰু তেনেকুৱা গুঞ্জন নাই যি মাহুহৰ মন হৰণ কৰা
নাছিল।)

কোনো কোনো একাৱলী অলঙ্কাৰত তেনেকুৱাও দেখা যায় যে পূৰ্ব
বাক্যত বিশেষণৰূপে উপস্থাপিত পদাৰ্থৰ ক্ৰমে পিছৰ বাক্যত বিশেষণ
ৰূপে উপস্থাপন বা পৰিহাৰ কৰা হয়।

যেনে—

রাপ্যো ভৱন্তি ৰিমলাঃ ক্ষুটন্তি কমলানি ৰাপীষু।

কমলেষু পতন্ত্যলয়ঃ কৰোতি সঙ্গীতমলিষু পদম্ ॥

(জলাশয়বিলাক নিখল হৈছে, জলাশয়বোৰত পছম ফুলিছে, পছম ফুলবোৰত
ভোমোৰা পৰি আছে আৰু ভোমোৰাবিলাকৰ মাজত সঙ্গীত ধ্বনি উঠিছে।)

এইদৰে য'ত পূৰ্ব পূৰ্ব বাক্যত বিশেষ্যৰূপে উপস্থাপিত পদাৰ্থৰ পিছৰ বাক্যত বিশেষণ ভাৱ পৰিহাৰ কৰা হয়, তাতো একশ্ৰেণীৰ অলঙ্কাৰ হয় বুলি বুজিব লাগে।

সাৰ :

বৰ্ণনীয় বস্তুৰ উদ্ভবোদ্ভৱ অধিক উৎকৰ্ষ বৰ্ণনা কৰিলে তাক সাৰ অলঙ্কাৰ বোলে। ১০২

উদাহৰণ ; যেনে—

বাজ্যে সাৰং রসুধা রসুধয়ামপি পুং পুৰে সৌধম্।

সৌধে তল্লং তল্লৈ রবাক্সনানঙ্গসৰ্ব্বস্বম্ ॥

(বাজ্যৰ ভিতৰত সাৰ বস্তু ভূখণ্ড ; ভূখণ্ডৰ ভিতৰত সাৰ নগৰ, নগৰৰ ভিতৰত সাৰ বস্তু প্রাসাদ, প্রাসাদৰ ভিতৰত সাৰ শয্যা, শয্যাৰ ভিতৰত সাৰ বস্তু বতি-সৰ্বস্ব স্বন্দৰী বমণী।)

যথাসংখ্য :

আগেয়ে যথাক্রমে উল্লিখিত পদার্থবিলাকৰ পাচত তাৰ সম্বন্ধী (আগেয়ে কোৱা পদাৰ্থৰ লগত অন্বয়যোগ্য) পদার্থবিলাকৰ সেইদৰে যথাক্রমে উল্লেখ কৰিলে, যথাসংখ্য অলঙ্কাৰ হয়। ১০৩

উদাহৰণ ; যেনে—

উন্নীলস্তি নৈথলু নীহি রহতি ক্ষৌমাঙ্কলেনাৱ গু

ক্রোড়াকাননমারিশস্তি রলয়ঙ্কণৈঃ সমুৎতাসয়।

ইথাং রঞ্জুল-দক্ষিণানিলকুহুৰ্কেঠেষু সাক্ষেতিক-

র্যাহাৰাঃ সুভগ ! ঔদীয়দিবহে উস্তাঃ সখীনাং ক্রমাৎ ॥

(হে সৌভাগ্যশালী যুৱক, তোমাৰ বিবহতাপত ব্যাকুল হৈ পৰা সেই স্বন্দৰীৰ সখীয়েকসকলে অশোক, মলয়াবতাহ, আৰু কুলিৰ বিষয়ে এনেকুৱা সাক্ষেতিক ভাষাৰে কোষামেলা কৰে ; (এজনীয়ে কয়) ফুলিৰ ধৰিছে, (তাৰ উদ্ভবত আন এজনীয়ে কয়) নখেৰে ছিটি পেলাই দিয়া, (এজনীয়ে কয়) বলিৰ ধৰিছে, (তাৰ উদ্ভবত আন এজনীয়ে কয়) পাটৰ বিহাৰ আচলেৰে আঁৰ কৰা, (এজনীয়ে কয়)

প্ৰমোদ কাননত সোমালহি, (আন এজনীয়ে কয়) থাকিব শব্দেৰে চকু খুৱাই খেদি দিয়া ।)

[ইয়াত, ফুলিব ধৰিছে আৰু নখেৰে ছিঙি পেলোৱা, — বলিব ধৰিছে আৰু পাটৰ বিহাৰ আচলেৰে আঁৰ কৰা ; প্ৰমোদ কাননত সোমালহি আৰু থাকিব শব্দেৰে চকু খুৱাই খেদি দিয়া — এই কথা যথাক্ৰমে উল্লিখিত পদাৰ্থ কেইটিৰ সম্বন্ধী অপোকফুল, মলয়াবতাহ আৰু কুলিৰ বিষয়ে পিছত যথাক্ৰমে উল্লেখ হৈছে ।]

পৰ্য্যায় :

কোনো ক্ষেত্ৰত এটা পদাৰ্থৰ অনেক পদাৰ্থত, কোনো ক্ষেত্ৰত বা

অনেক পদাৰ্থৰ এটা পদাৰ্থত পৰ্য্যায়ক্ৰমে অৱস্থান বা সম্পাদন

প্ৰকাশ কৰিলে, তাক পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰ বোলে । ১০৪

এই দুবিধ পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰৰ উদাহৰণ যথাক্ৰমে দিয়া হৈছে ; যেনে—

(১) স্থিতাঃ ক্ষণং পক্ষ্মসু তাড়িতাধৰাঃ

পয়োধৰোৎসেধনিপাতচূৰ্ণিতাঃ ।

ৱলীযু তস্তাঃ শ্বলিতাঃ প্ৰেপেদিৰে

ক্ৰমেণ নাভিং প্ৰথমোদবিন্দৱঃ ॥

(বাৰিষাৰ প্ৰথম বৰষুণৰ পানীটুপি তেওঁৰ (পাৰ্কীতীৰ) গাত পৰি প্ৰথমতে চকুৰ চেলাউৰিত অলপ সময় বৈ থাকে, তাৰ পাচত অধৰত পৰে ; তাৰপৰা উন্নত পয়োধৰত পৰাৰ লগে লগে চূৰ্ণ হৈ তললৈ গৈ ত্ৰিৱলীত পৰে, তাৰপৰা ক্ৰমে নাভি পায়গৈ ।) [ইয়াত জলবিন্দু ৰূপ এটা পদাৰ্থৰ ক্ৰমশঃ চেলাউৰি, অধৰ আদি অনেক পদাৰ্থত অৱস্থান বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

(২) ৱিচৰন্তি ৱিলাসিত্যো যত্ৰ শ্ৰোণিভৰালসাঃ ।

ৱক্-কাক-শিৱাস্ত্ৰে ধাৱন্ত্যবিপুৰে তৱ ॥

(মহাৰাজ, যত নিতম্ভাৰ-নম্ৰা বিলাসিনী স্তম্ভৰীয়ে বিচৰণ কৰে, আপোনাৰ শত্ৰুৰ সেই পুৰীত এতিয়া কুকুৰনেছীয়া বাঘ, কাউৰী আৰু শিয়াল ঘূৰি ফুৰিছে ।)

[ইয়াত শত্ৰুপুৰী ৰূপ এক পদাৰ্থত স্তম্ভৰী আৰু কুকুৰনেছীয়া বাঘ আদিৰ ক্ৰমিক অবস্থিতি বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

(৩) বিমৃষ্টবাগাদধৰ্ম্মিৰ্ত্তিতঃ স্তনাক্ষবাগাদকণাচ্চ কন্দুকাং ।

কুশাঙ্কুবাদানপৰিকৃতান্গুলিঃ কৃতোহক্ষসুত্ৰপ্ৰণয়ী তয়া কৰঃ ॥

(পাৰ্বতীয়ে নিজৰ হাত দুখন বং নঘাই ঠঠবপৰা আৰু স্তনত ঘঁহা অঙ্গবাগেৰে বঙচুৱা হোৱা কন্দুকবপৰা আঁতৰাই ৰাখিলে, কুশৰ আগ বোটলোতে আঙুলিবিলাকত ঘা কৰি পেলালে আৰু কুশাকৰ মালাত লগাই ৰাখিলে ।)

[ইয়াত হাতৰূপ এটা পদাৰ্থ ক্ৰমশঃ অনেক কাৰ্য্য সম্পাদনত প্ৰকাশ কৰা হৈছে ।]

(৪) যয়োবাবোপিতস্তাবো হাবস্তেহবিবমুজ্জনৈঃ ।

নিধীয়ন্তে তয়োঃ স্কুলাঃ স্তনয়োৰশ্চবিন্দরঃ ॥

(মহাৰাজ, আপোনাৰ শৰ্ফ ৰমণীয়ে যি স্তন যুগলৰ ওপৰত বিমুজ্জ মুক্তাহাব ধাৰণ কৰিছিল, তাত এতিয়া চকুৰ পানীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ টোপলবোৰে ধাৰণ কৰে ।)

[ইয়াত মুক্তাহাব আৰু চকুলোৰ টোপৰূপ অনেক পদাৰ্থ স্তনৰূপ একে পদাৰ্থত সম্পাদন বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

এই চাৰি প্ৰকাৰ পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰত মন কৰিবলগীয়া এই যে ইয়াত কেতিয়াবা আধাৰ ৰূপে উপস্থিত পদাৰ্থটি সংহত স্বৰূপ বা অনেকৰ সমষ্টি-স্বৰূপ হয়, কোনো ঠাইত অসংহত স্বৰূপ বা বেলেগে বেলেগে অৱস্থিত হয়। কেতিয়াবা আধেয় ৰূপে বৰ্ণিত পদাৰ্থটিও সংহত আৰু কেতিয়াবা আকৌ অসংহত ৰূপৰ হয়। যেনে—“স্থিতাঃ ক্ষণঃ” এই শ্লোকত জলবিন্দুৰ ‘চকুৰ চেলাউৰি’ অসংহতৰূপ আধাৰত ক্ৰমশঃ অৱস্থান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ‘বিচৰন্তি’—এই শ্লোকত আধেয় ৰূপ বক (কুকুৰনেছীয়া বাঘ) আদিৰ সংহত ৰূপ আধাৰ শৰ্ফ-পুৰীত ক্ৰমশঃ অৱস্থান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এইদৰে অগ্ৰ ক্ষেত্ৰতো এই বিশেষত্ববোৰলৈ মন কৰিব লাগিব। পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰত এটা পদাৰ্থৰ অনেক পদাৰ্থত পৰ্য্যায়ক্ৰমে অৱস্থান বৰ্ণনা কৰা হয়। (বিশেষ অলঙ্কাৰত হলে এটা পদাৰ্থৰ অনেক পদাৰ্থত একে সময়তে অৱস্থান প্ৰকাশ কৰা হয়) এয়ে বিশেষ অলঙ্কাৰৰ সৈতে পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰৰ প্ৰভেদ। পৰিবৃত্তি অলঙ্কাৰৰ দৰে ইয়াত পৰম্পৰৰ বিনিময় প্ৰকাশ কৰা

নহয় হেতুকে পৰিবৃত্তি অলঙ্কাৰৰ লগতো পৰ্য্যায় অলঙ্কাৰৰ প্ৰভেদ আছে ।

পৰিবৃত্তি :

য'ত কোনো পদাৰ্থৰ সমান, নান বা অধিক পদাৰ্থৰ লগত
বিনিময় বৰ্ণনা কৰা হয়, সেয়ে পৰিবৃত্তি অলঙ্কাৰ । ১০৫

এই তিনিবিধ পৰিবৃত্তিৰ ক্ৰমশঃ উদাহৰণ, যেনে—

দহা কটাক্ষমেশাক্ষী জগ্ৰাহ হৃদয়ং মম ।

ময়া তু হৃদয়ং দহা গৃহীতো মদনজ্বৰঃ ॥

(হৰিণনয়না হৃদয়ৰীয়ে মোক কটাক্ষ দান কৰি তাৰ সলনি মোৰ হৃদয়খন
নিলে । মই হলে মোৰ হৃদয়খন দি তাৰ সলনি কাম-জ্বৰ চপাই লওঁ ।)

এই শ্লোকৰ প্ৰথমার্দ্ধত সমান বস্তুৰ লগত বিনিময় আৰু দ্বিতীয়াৰ্দ্ধত
নান বস্তুৰ লগত বিনিময় বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

তস্তু চ প্ৰরয়সো জটায়ুঃ স্বৰ্গিণঃ কিমিৰ শোচ্যতেহধুনা ।

যেন জৰ্জৰকলৈৱৰৰায়াং ক্ৰীতমিন্দুকিবগোজ্জ্বলং যশঃ ॥

(যি জনে জৰাজীৰ্ণ শৰীৰটো দি চন্দ্ৰ কিৰণৰ তুল্য উজ্জ্বল যশস্তা লাভ কৰিছে,
সেই স্বৰ্গগামী জটায়ুৰ কাৰণে এতিয়া শোক কৰিবলগীয়া কি আছে ?)

ইয়াত অধিকৰ লগত বিনিময় বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

পৰিসংখ্যা :

প্ৰাপ্তপূৰ্বক বা বিনা প্ৰাপ্তই কোনো এটা বস্তুৰ কথা কওঁতে
শব্দতঃ বা অৰ্থতঃ যদি তাৰ সদৃশ অন্য বস্তুৰ ব্যাবৃত্তিৰ
(অভাৱৰ) প্ৰতীতি হয়, তেন্তে সেয়ে পৰিসংখ্যা
অলঙ্কাৰ । ১০৬

ক্ৰমশঃ উদাহৰণ ; যেনে—

কিং ভূষণং স্মৃঢ়মত্ৰ . যশো ন বত্নং

কিং কাৰ্য্যমাৰ্ঘ্যচৰিতম্ . স্কৃতত্বং ন দোষঃ ।

কিং চক্ষুবপ্রতিহতম্ ধিষণা ন নেত্রঃ

জ্ঞানাতি কস্তদপৰঃ সদসদ্বিরেকম্ ॥

(হৃদয় ভূষণ কি ? যশস্বাহে, বস্ত্র নহয় । কর্তব্য কি ? সজ্জনৰ দৰে সংকৰ্মৰ আচৰণ, সুৰূপান আদি দুৰ্গুণ নহয় । অপ্রতিহত চক্ষু কি ? বুদ্ধিহে, চক্ষু নহয় । ভাল বেয়াৰ ভেদ আপোনাৰ বাহিৰে আন কোনে বুজি ?)

ইয়াত যশস্বা আদিৰ বাহিৰে বস্ত্ৰাদি স্বৰূপ তাৰ তুল্য অশ্ল বস্ত্ৰৰ ব্যাবৃতি বা অভাৱ শব্দৰদ্বাৰাই বুজোৱা হৈছে ।

কিমাৰাধ্যং সদা পুণ্যং কষ্ট সেরাঃ সদাগমঃ ।

কো ধ্যোয়ো ভগৱান্ ৰিষ্ণুঃ কিং কাম্যং পৰমং পদম্ ॥

(নিত্য আৰাধ্য বস্তু কি ? পুণ্য । সেৱা কি ? সংসৰ্গ । ধোয় কোন ? ভগৱান্ বিষ্ণু । কাম্য কি ? পৰম পদ ।)

পুণ্য আদিৰ বাহিৰে পাপ আদি যে ধোয় আদি নহয় সেইটো ইয়াত অৰ্থতঃ বুজা গৈছে ।

এই দুয়োটা প্ৰশ্নপূৰ্বক অশ্ল ব্যৱচ্ছেদৰদ্বাৰা হোৱা পৰিসংখ্যাৰ উদাহৰণ ।

বিনা প্ৰশ্নই অশ্ল ব্যৱচ্ছেদৰদ্বাৰা হোৱা পৰিসংখ্যাৰ উদাহৰণ, যেনে—

ভক্তিৰ্ভৱে ন ৰিভৱে ৰাসনং শাস্ত্ৰে ন যুৱতিকাশাস্ত্ৰে ।

চিন্তা যশসি ন ৰপুৰি প্ৰায়ঃ পৰিদৃশ্যতে মহতাম্ ॥

(প্ৰায়ে দেখা যায় মহৎ লোকৰ ভক্তি ভৱতহে [শিৱত] বিভৱত (ঐশ্বৰ্য্যত) নহয় । ৰাসন (অতি আসক্তি) শাস্ত্ৰালোচনাতহে, ৰমণীৰূপ কাম্যকৃত নহয় । চিন্তা যশস্বাৰ নিমিত্তহে, দেহৰ নিমিত্তে নহয় ।)

[ইয়াত বিনা প্ৰশ্নই আৰু শব্দৰদ্বাৰাই ইতিৰ ব্যাবৃতি বুজোৱা হৈছে ।]

বলমার্গভয়োপশাস্ত্ৰয়ে ৰিহুবাং সন্মতয়ে বহুশ্ৰুতম্ ।

ৰস্তু তস্ম ন কেৱলং ৰিত্তোণ্ডৰৱন্তাপি পৰপ্ৰায়োজনম্ ॥

(সেই মহাৰাজ দশবথৰ বল আছিল আৰ্ত্তলোকৰ ভয় নিবাবণৰ অৰ্থে, শাস্ত্ৰজ্ঞান আছিল বিদ্বজ্জনৰ সন্মানৰ অৰ্থে, আৰু অকল ধনেই নহয় তেওঁৰ গুণবন্তাও আছিল কেৱল পৰৰ উপকাৰৰ অৰ্থে ।) [ইয়াত অৰ্থতঃ ইতৰ ব্যাৱৃতি প্ৰকাশ কৰা হৈছে ।]

এই পৰিসংখ্যা অলঙ্কাৰ শ্লেষমূলক হলে বিচিত্ৰ মনোগ্ৰাহী হৈ উঠে ; যেনে—

“যস্মিন্শ্চ বাজনি জিতজগতি পালযতি মহীং চিত্ৰকৰ্ম্মণ্
বৰ্ণসঙ্কৰাঃ চাপেষু গুণচ্ছেদাঃ” ইত্যাদি ।

(যি জনা জগজ্জয়ী ৰজাই পৃথিৱী পালন কৰা সময়ত চিত্ৰকৰ্ম্মতহে আছিল বৰ্ণ সঙ্কৰ (বিভিন্ন বৰ্ণৰ মিশ্ৰণ), ধনুতহে আছিল গুণচ্ছেদ ইত্যাদি ।)

[ইয়াত বৰ্ণসঙ্কৰ শব্দৰ অৰ্থ শুক্ল-কৃষ্ণ আদি নানা বৰ্ণৰ মিশ্ৰণ আৰু ব্ৰাহ্মণ ক্ষত্ৰিয় আদি বৰ্ণৰ মিশ্ৰণ । গতিকে উদ্ধৃত বাক্যৰ অৰ্থ এই যে চিত্ৰ কৰ্ম্মতহে বৰ্ণসঙ্কৰ অৰ্থাৎ নানা ৰঙৰ মিশ্ৰণ আছিল, ব্ৰাহ্মণ-ক্ষত্ৰিয়া আদি বৰ্ণৰ সাক্ষাৰ্থ্য নাছিল । সেইদৰে “গুণ” শব্দৰ অৰ্থ ধনুৰ গুণ আৰু সাধুতা আদি গুণ ; গতিকে কেৱল ধনুৰ গুণতে ছিগিছিল, সাধুতা আদি গুণৰ উচ্ছেদ নহৈছিল ।]

উত্তৰ :

য’ত উত্তৰবৰপৰা প্ৰশ্নৰ অনুমান হয়, নাইবা প্ৰশ্ন থাকিলেও সেই প্ৰশ্নৰ কেবাটাও অসম্ভৱ উত্তৰ দিয়া হয়, তাতে উত্তৰ অলঙ্কাৰ হয় । ১০৭

উদাহৰণ মোৰ ৰচনাৰপৰা ; যেনে—

রীক্ষিভুং ন ক্ষমা স্বজ্ঞাঃ স্বামী দূৰতৰং গতঃ ।

অহমেকাঙ্কিনী বালা ভৱেহ হসতিঃ কুতঃ ? ॥

(শাহ আয়ে চকুৰে নেমেখে, স্বামী বহুত দূৰ দেশলৈ গৈছে, মই অকলশৰীয়া হৈছোঁ ; পথিকৰ্ভুঁমি ইয়াত কেনেকৈ থাকিবা ।)

এই উক্তিৰে [প্ৰোষিতভৰ্তৃকা নায়িকাই] পথিকক থাকিবলৈ অনুময় কৰিছে বুলি জনা গৈছে।

কা রিসমা দেববগঙ্গি কিং লঙ্কবং জ্ঞাণো গুণগ্গাহী ।

কিং সোক্ত্বম্ সুকলন্তং কিং ছুগেগঙ্কাং খলো লোও ॥

(অতিশয় বিষম কি ?—দৈবৰ গতি ।

কি লাভ কৰা উচিত ? —গুণগ্ৰাহী লোক ।

সুখ কি ?—উত্তম ভাৰ্যা ।

কাক নিষ্পৰ কৰা টান ?—খল স্বভাবৰ মানুহক ।)

ইয়াত অশ্ল একো বিষয়ৰ অস্বীকাৰ কবিবলগীয়া হোৱা নাই বাবে এই অলঙ্কাৰ পৰিসংখ্যাতকৈ বেলেগ । উত্তৰ অলঙ্কাৰ অনুমান অলঙ্কাৰৰ ভিতৰতো নপৰে, কিয়নো সাধ্য আৰু সাধন (অনুমেয় আৰু অনুমানৰ হেতু) দুয়োটাৰ উল্লেখ থাকিলেহে অনুমান অলঙ্কাৰ হয় ।

উত্তৰ অলঙ্কাৰক কাৰ্যালিঙ্গ অলঙ্কাৰো বুলিব নোৱাৰি, কিয়নো উক্ত উত্তৰ প্ৰশ্নৰ হেতু বা জনক হোৱা নাই । [বাক্যার্থ হেতু হ’লেহে কাৰা লিঙ্গ অলঙ্কাৰ হয় ।]

অৰ্থাপত্তি :

দণ্ডাপূপিকা (মাৰিত ধোৱা পিঠা) গ্ৰায়বদ্বাৰা অশ্ল অৰ্থৰ আগমকে অৰ্থাপত্তি বোলা হয় । ১০৮

“নিগনিয়ৈ মাৰিডাল খালে” বুলি কওঁতেই মাৰিত বান্ধি ধোৱা পিঠাখনো নিগনিয়ৈ খালে, এই অৰ্থ বাক্যৰ অৰ্থৰপৰাই আপোনা-আপুনি উপস্থিত হয় । গতিকে নিয়ত ভাৱে (কোনো ব্যতিক্ৰম নোহোৱাকৈ) তুলা যুক্তিৰ বলত য’ত অশ্ল এটা অৰ্থ আপোনা-আপুনি উপস্থিত হয়, সেয়ে দণ্ডাপূপিকা গ্ৰায় ।

অৰ্থাপত্তিত কেতিয়াবা প্ৰাসঙ্গিক অৰ্থৰপৰা অপ্ৰাসঙ্গিক অৰ্থ উপস্থিত

হয়, আৰু কেতিয়াবা অপ্ৰাসঙ্গিক অৰ্থ বৰণৰা প্ৰাসঙ্গিক অৰ্থ উপস্থিত হয় ;
গতিকে অৰ্থাপত্তি দুই প্ৰকাৰ । ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

হাৰোহয়ং হৰিণাঙ্কীণাং লুঠতি স্তনমণ্ডলে ।

মুক্তানামপ্যরস্বেয়ং কে রয়ং স্বৰকিঙ্কৰাঃ ? ॥

(মুক্তাৰ হাৰডালো হৰিণনয়নাৰ স্তনমণ্ডলত বাগৰি আছে, মুক্তাবে (মুক্ত
পুৰুষবেষ্ট) যেতিয়া এনে অৱস্থা, কামৰ দাস আমি কোন কুটা ।)

বিললাপ স বাস্পগদগদং সহজামপ্যপহায় ঘৰীৰতাম্ ।

অভিতপ্তময়োঃপি মাদ্ধৱং ভজতে কৈৰ কথা শৰীৰিষু ॥

(অজ্ঞে স্বাভাৱিক ধৈৰ্য্য পৰিত্যাগ কৰি চকুলো টুকি থোকাখুকি মাতেৰে
ধনাবলৈ ধৰিলে, উত্তপ্ত হ'লে লোহাও গলি যায়, দেহধাৰী মাহুৰৰ কথা আৰু কি
ক'ব লাগিছে ।)

“হাৰোহয়ম্……” আদি উদাহৰণৰ দৰে

সমান গায় অৰ্থাৎ সমানভাৱৰ উক্তি শ্লেষমূলক হ'লে অধিক
বৈচিত্ৰ্য্য সম্পাদন হয় যেনে—“হাৰোহয়ম্” আদি উদাহৰণ ।

অৰ্থাপত্তিত ব্যাপ্য-ব্যাপক ভাৱ সম্বন্ধৰ কোনো অভিপ্ৰায় নাই বাবে,
এই অলঙ্কাৰ অনুমান অলঙ্কাৰ নহয় ; তাতকৈ বেলেগ ।

বিকল্প :

চাতুৰ্য্যৰ সৈতে তুলাবল ছটা বস্ত্ৰৰ পাৰস্পৰিক

বিৰোধ বৰ্ণনাত বিকল্প অলঙ্কাৰ হয় । ১০৯

যেনে—

নময়ন্ত শিৰাংসি ধমুংঘি রা,

কৰ্ণপূৰী ক্ৰিয়ন্তামাজ্জা মৌৰ্বী রা ।

(মূৰ দোৰীওক বা ধমু ভিৰাই গুণ লগাওক, আজ্জা কাণত তোলক বা ধমুৰ
গুণ কাণৰ ওচৰলৈ টানক ।)

এই কবিতাফাঁকিত বৰ্ণনা কৰা মূৰ দোৰঁৱা বা ধমু দোৰঁৱা কাৰ্য্য
সন্ধি আৰু বিভ্ৰান্ত নূচক । সন্ধি-বিভ্ৰান্ত দুয়োটা একে সময়তে হোৱা

অসম্ভৱ, গতিকে বিবোধ। এক পক্ষৰ আশ্ৰয়ত সেই বিবোধৰ অৱসান হয়।

ধনু ভিৰাই গুণ লগোৱা আৰু মূৰ দোওঁৱা ছয়োটাই স্পৰ্দ্ধাবপৰা হোৱা বাবে ছয়োটা তুল্যবল হৈছে।

[শত্ৰু সমকক্ষ বা হীনবল হ'লে ধনুত গুণ লগাই যুদ্ধলৈ আহ্বান কৰা আৰু শত্ৰুক মূৰ দোঁৱাবলৈ কোৱা ছয়োটো কাব্যতে কৰ্ত্তাৰ গৰ্ব প্ৰকাশ হোৱাত তুল্য বল হৈছে।]

এই উক্তিৰ ভিতৰত উপমা লুকাই আছে বাবে চাৰুয়া প্ৰকাশ হৈছে।

[মূৰ দোওঁৱা কাব্য ধনু ভিৰাই গুণ লগোৱাৰ নিচিনা।]

সেইদৰেই “কণপূৰী ক্ৰিয়স্তাম্” ইয়াতো উপমা সোমাই আছে।

এই দৰেই—

যুগ্মকং কুকতাং ভৱাৰ্জিশমনং নেত্ৰে তমুৰ্ব্বা হৰেঃ।

(হৰিৰ নয়নযুগল বা শৰীৰে তোমালোকৰ সংসাৰৰ কষ্টৰ উপশম ঘটায়ক।)

[নয়ন আৰু শৰীৰৰ সমস্পৰ্দ্ধিতাবদ্ধাৰ ইয়াত ছয়োটা তুল্যবল হৈছে।]

বিকল্পৰ আশ্ৰয় শ্লেষমূলক হোৱা বাবে ইয়াত বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশ হৈছে।

[‘কুকতাং’ পদ ‘নয়নে’ এই দ্বিৰচনাস্ত কৰ্ত্তাৰ আৰু ‘তমু’ এই এক বচনাস্ত কৰ্ত্তাৰ ক্ৰিয়া হোৱাত উক্ত পদত শ্লেষ হৈছে]

“দীয়তামৰ্জিতং ৰিস্তং দেৱায় ব্ৰাহ্মণায় ৱা।”

(উপাৰ্জন কৰা ধন দেৱতা বা ব্ৰাহ্মণক দান কৰা)

এই উক্তিৰ চাৰুয়া নাই বাবে ইয়াত একো অলঙ্কাৰ নাই।

সম্বন্ধিয় :

যদি কোনো কাৰ্য্যৰ সাধক এটা বস্তু ‘খলে কপোভিকা’
ন্যায় অনুসাৰে অল্প বস্তুৰো সাধকৰূপে বৰ্ণিত হয়,
নাইবা দুবিধ গুণ, দুই প্ৰকাৰ ক্ৰিয়া আৰু গুণ আৰু

ক্ৰিয়াৰ একে লগে একে ঠাইতে উৎপত্তি বা স্থিতি বৰ্ণনা
কৰা হয় ; তেতিয়া সমুচ্চয় অলঙ্কাৰ হয় । ১১০

উদাহৰণ মোৰ বচনাৰপৰা—

হংহো ধীৰসমীৰ ! হস্ত জননং তে চন্দনস্ফাভূতো
দাক্ষিণ্যং জগদ্বতং পৰিচয়ো গোদাদবীৰাৰিভিঃ ।
প্ৰত্যঙ্গং দহসীহ মে ত্বমপি চেতুদামদাৰাগ্নিৰ-
মন্তোহয়ং মলিনাস্থকো রনচৰঃ কিং রক্ষ্যতে কোকিলঃ ॥

(হেবা ধীৰ মলয়া বতাহ তোমাৰ জন্ম চন্দন গছেৰে ভৰি থকা (মলয়) পৰ্ব্বতত,
তোমাৰ দাক্ষিণ্য [দক্ষিণ ফালৰপৰা অহা বাবে দাক্ষিণ্য আৰু সকলোৰে প্ৰতি
অনুকূল হোৱা বাবেও দাক্ষিণ্য] লোকোত্তৰ, ইফালে তুমি গোদাদবীৰ সংস্পৰ্শত লীভল
হৈ আছিলি। তথাপি তুমিও যেতিয়া দাঁও দাঁও কৈ জ্বলি উঠা দাবানলে দহ কৰাদি
মোৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ দহ কৰিছা, তেতিয়া উন্নত, মলিন (ক'লা, কপটীয়া)
বনৰীয়া কুলি চৰাইৰ কথা আৰু কি ক'ম ?)

[খলে কপোতিকাভ্যায় = শব্দৰ খোলাত বুঢ়া-ডেকা আৰু পোহালি কপৌবোৰ
একে লগে একে সময়তে পৰাটোৱেই 'খলেকপোত' সেইদৰে একে ঠাইতে সমাৰোণ
হোৱাকে 'খলেকপোতিকা ভ্যায়' বোলা হৈছে ।]

এই উদাহৰণত অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ দহ কৰাৰ কাৰণৰূপে চন্দন গছেৰে
ভৰি থকা মলয় পৰ্ব্বতত জন্ম হোৱাটোকে নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছে যদিও লগতে
দাক্ষিণ্য আদি অন্যান্য কাৰণৰো উল্লেখ কৰা হৈছে। সকলোবোৰ
হেতুৱেই শোভন হেতু হোৱা বাবে সদ্যোগ হৈছে আৰু চতুৰ্থ পাদত
'উন্নত' আদি অসদ্ হেতু যোগ হোৱাত অসদ্ যোগ হৈছে।

[সং অসং বিবিধ কাৰণৰ একত্ৰ সমাৰোণত সমুচ্চয় হৈছে ।]

সং যোগ আৰু অসং যোগৰ উদাহৰণ : যেনে—

শশী দ্বিসধূসৰো গলিঅযৌৱনা কামিনী
সৰো ৰিগতৱাৰিঞ্জং মুখমনক্ষৰং স্বাকৃতেঃ ।

প্ৰাভূৰ্ণপৰায়ণঃ সত্যভূৰ্গতঃ সজ্জনো
নৃপাঙ্গনগতঃ খলো মনসি সপ্ত শল্যা নি মে ॥

(দিনত মলিন হৈ থকা চন্দ্ৰ, বিগত-যৌবনা নাবী, পদ্যহীন সৰোবৰ, সুন্দৰ মুখত প্ৰকাশ হোৱা মূৰ্খত্ব, অৰ্ধ-গৃধ্ৰু বজা, সাধুলোক সদায় হুৰ্গতিত পৰা, ৰাজসভাত খলুৱা মানুহ,—এই সাতোটা মোৰ মনত সদায় শেল স্বৰূপ ।)

এই কবিতাৰ্কাংকিত সদ্ যোগ আৰু অসদ্ যোগৰ ব্যাখ্যা দুই প্ৰকাৰে কৰা হয় । (১) “চন্দ্ৰ আদি শোভন আৰু খল স্বভাৱৰ মানুহ অশোভন, গতিকে ইয়াত সৎ-অসৎ যোগ হৈছে । (২) চন্দ্ৰ আদি স্বাভাৱিকতে শোভন ; কিন্তু দিনত মলিন হোৱাটো অশোভন, সেইবাবে ইয়াত সৎ-অসৎ যোগ হৈছে । ”

এই কবিতাৰ্কাংকিত চন্দ্ৰ আদি প্ৰকৃতিসুন্দৰ বস্তুৰ সৈতে অশ্ল কাৰণৰপৰা হোৱা ধূসৰ আদি অতিশয় অশোভনৰ একে ঠাইতে হোৱা সমাৱেশত অতিশয় বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশ হোৱা বাবেই ই চমৎকাৰ হৈ পৰিছে ।

“এই সাতোটা মোৰ মনত শেল” স্বৰূপ বুলি ভাল-বেয়া সাতোটাৰ একে লগে শেল বুলি কোৱাত সতৰ সৈতে অসতৰ যোগ হৈছে । “ৰাজসভাত খলুৱা মানুহ” এই কথাকাংকিত ওপৰৰ ক্ৰম বন্ধা নোহোৱাত ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা দোষ জন্মিছে ; কিয়নো ওপৰৰ চন্দ্ৰ আদি ছটা বিষয়ত বিশেষজ্বলাককহে শোভন ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

[চন্দ্ৰ আদি বিশেষ আৰু তাকে শোভনৰূপে, ধূসৰ আদি বিশেষণ আৰু তাকে অশোভনৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ; কিন্তু “নৃপাঙ্গনগতঃ খলঃ” ইয়াত অশোভন ‘খলুৱা মানুহ’ক বিশেষণৰূপে আৰু শোভন বস্তু ‘ৰাজসভাত থকা’ কাব্যিক বিশেষ্য ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।]

সমাধি অলঙ্কাৰৰ সৈতে সমুচ্চয় অলঙ্কাৰৰ পাৰ্থক্য এয়ে যে— সমুচ্চয়ত ‘খলে কপোত শ্ৰায়ে’ৰে (ধান-মাহ আদিৰ খোলাত বুঢ়া-ডেকা সকলোবোৰ কৰ্পো একেলগে পৰাৰ দৰে) সকলোবোৰ কাৰণ পৰস্পৰৰ সহযোগত উপস্থিত হয় । সমাধিত এটা কাৰণেই কাৰ্য্যসাধন কৰিবলৈ পৰ্য্যাপ্ত হোৱা সত্ত্বেও “কাকতালীয়া শ্ৰায়ে”ৰে অশ্ল কাৰণৰ উপস্থিতি হয় ।

[তাল গছৰ তলেদি উৰি যোৱা কাউৰী এজনী দৈবাৎ সাৰপৰা তাল গুটি এটা পৰি মৰাকে কাকতালীয়া শ্ৰায়ে বোলা হয় ।]

গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ যোগপত্ৰ :

অৰ্হণে চ তৰুণি ! নয়নে তৰ মলিনং চ প্ৰিয়ন্ত মুখম্ ।

মুখমানতং চ সখি ! তে জলিতশাস্ত্ৰাস্ত্ৰবে স্বৰজ্জলনঃ ॥

(হৃদয়ী, ইফালে তোমাদ চকু বঙা পৰিছে আৰু সিকালে তোমাৰ প্ৰিয়তমৰ মুখ ক'লা হৈ পৰিছে ; কিন্তু তোমাৰ মূৰ (অম্বনয়ন বাবে) দোঁ খাই গ'লে, তেওঁৰ অস্তবত কামাগ্নি জ্বলি উঠিল ।)

এই কবিতাৰ্কাৰিকৰ প্ৰথমোক্ত গুণৰ যোগপত্ৰ আৰু দ্বিতীয়োক্ত ক্ৰিয়াৰ যোগপত্ৰত সমুচ্চয় হৈছে ।

গুণ আৰু ক্ৰিয়া দুয়োটাৰ যোগপত্ৰৰ উদাহৰণ , যেনে—

কলুষং চ তরাহিতেবকস্মাৎ সিতপঙ্কেকহসোদবশ্চি চক্ষুঃ ।

পতিতং চ মহীপতীন্দ্ৰ ! তেবাং রপুৰি-প্ৰসুটমাপদাং কটাক্ষৈঃ ॥

(মহাশব্দ ' হেতপদ্ম সদৃশ আপোনাৰ নয়ন যেতিয়া অকস্মাৎ শব্দৰ প্ৰতি ব্ৰহ্ম ' বঙা) তৈ পৰে, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কুটিল দৃষ্টি আৰু আপদ স্পষ্ট হৈ পৰে ।)

“ধুনোতি চাসিং তনুতে চ কীৰ্ত্তিম্ ।”

(অসি সঞ্চালন কৰিছে আৰু কীৰ্ত্তি বিস্তাৰ কৰিছে ।)

এনেকুৱা উদাহৰণত একে অধিকৰণতো দেখা যায় ।

উক্ত উদাহৰণত দীপক অলঙ্কাৰ হোৱা নাই, যদিও ছুটা ক্ৰিয়াৰ একে কৰ্ত্তাৰ সৈতে সম্বন্ধ হৈছে । গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ যোগপত্ৰ একান্ত অনিবাৰ্গ্য-ভাৱে থাকিবলগীয়া সকলো প্ৰকাৰ সমুচ্চয় অলঙ্কাৰৰ মূলতে কাৰ্য্য আৰু কাৰণৰ কালৰ পৌৰুষাৰ্য্য-ৰূপ নিয়মৰ বিপৰ্য্যয়ৰপৰা উত্তৰ হোৱা অতিশয়োক্তি অলঙ্কাৰ থাকে ; কিন্তু দীপক অতিশয়োক্তিমূলক নহয় ।

[কাৰণ আগতে থাকে, পিছত কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি হয়, এয়ে কাৰণ আৰু কাৰ্য্যৰ পৌৰুষাৰ্য্যৰ নিয়ম । সমুচ্চয়ত গুণ-ক্ৰিয়া আদিৰ একে লগে প্ৰকাশ হ'ব লাগে, সেইবাবে কাৰ্য্য-কাৰণৰ পৌৰুষাৰ্য্যৰ নিয়ম বন্ধা কৰা নহয় । পৌৰুষাৰ্য্য অভাৱৰ মূলতে আছে অতিশয়োক্তি]

সমাধি :

দৈৱ বশতঃ উপস্থিত হোৱা কোনো কাৰণৰপৰা সহজে
কাৰ্য্যসাধন হ'লে, সমাধি নামৰ অলঙ্কাৰ হয় । ১১১

যেনে—

মানমস্তা নিৰাকৰ্ত্তং পাদযোৰ্মে পতিষ্যতঃ ।

উপকাৰায় দিষ্টোদমুদীৰ্ণং ঘনগৰ্জ্জিতম্ ॥

(মই প্ৰিয়াৰ ভৰিত পৰি প্ৰণয় ক্ৰোধ দূৰ কৰিব খোজোঁতেই ভাগ্যক্ৰমে
মেঘগৰ্জ্জন হ'ল ।)

প্ৰত্যনীক :

শত্ৰুৰ অপকাৰ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ যদি শত্ৰুপক্ষৰ নিন্দা
কৰা হয়, আৰু সেই নিন্দা যদি তেওঁৰেই প্ৰশংসাসূচক
হয় ; তেনেহ'লে প্ৰত্যনীক অলঙ্কাৰ হয় । ১১২

তেওঁৰেই অৰ্থাৎ শত্ৰুৰেই ।

উদাহৰণ ; যেনে—

মধোন ভ্ৰমুমধ্যা মে মধ্যা জিতৱতীত্যয়ম্ ।

ইভকুন্তৌ ভিন্ত্যন্তাঃ কুচকুন্তনিভৌ হৰিঃ ॥

(“ভ্ৰমুমধ্যা এই হৃন্দবীয়ে নিজৰ মাজভাগেৰে মোৰ মাজ ভাগ [ঋমুচিহ্ন
কঁকালেৰে চিঞা কঁকাল] চেন পেলাইছে”—ইয়াকে ভাবি সিহঁতই হৃন্দবীৰ
কুচকুন্তদৃশ হন্তী কুন্ত [হাতীৰ কুম] বিদীৰ্ণ কৰিছে ।)

প্ৰতীপ :

প্ৰসিদ্ধ উপমানক উপমেয়ৰূপে কল্পনা কৰিলে নাইবা তাৰ
নিষ্ফল প্ৰতিপাদন কৰিলে প্ৰতীপ অলঙ্কাৰ হয় । ১১৩

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

“যত্নেন্দ্ৰসমানকাস্তি সলিলে মগ্নং তদিন্দীৱবম্ ।”

[সম্পূৰ্ণ শ্লোকফাঁকি অনুবাদৰ সৈতে আগতে দিয়া হৈছে । ইয়াত উপমান ৰূপে
প্ৰসিদ্ধ পদ্ম আদিক উপমেয়ৰূপে কল্পনা কৰা হৈছে ।]

তদ্বক্তাং যদি মুক্তিভা শলিকথা হা হেম সা চেদ্যুতিঃ
 তচ্চক্ষুৰ্যদি হাবিতং কুৰলয়েন্তচেৎ স্মিতং কা সূখা ।
 ধিক্ কন্দৰ্পধনুভ্ৰংগৌ যদি চ তে কিং বা বহু ক্রমহে
 যৎ সত্যং পুনৰ্কল্পরস্তুরিমুখঃ সৰ্গক্রমো রেধসঃ ॥

(যদি সেই নাটিকাৰ মুখ [এই সংসাৰত] আছে, তেনেহলে চক্ষুৰ প্ৰাণঃসা
 সমুচিত হৈ পৰে, যদি তেওঁৰ শৰীৰৰ কাস্তি আছে, তেনেহলে, হায় ! সোণৰ কি
 গতি হ'ব ? তেওঁৰ যদি চক্ষু আছে, তেনেহ'লে নীলোৎপলৰ পৰাক্ষয় ঘটিব ; তেওঁৰ
 যদি হাঁচি আছে, অমৃত কোন কুটা ? যদি তেওঁৰ ক্রমুগল আছে, তেনেহ'লে
 কামদেবৰ ধনু-শব ধিক্ । ইয়াতকৈ বেছিকৈ আক কি ক'ম ? যদি সঁচাকৈয়ে চোৱা
 যায়, তেনেহলে বিধাতাৰ সৃষ্টিত এটা বস্তুৰ সদৃশ দ্বিতীয় এটা বস্তু আক নাই ।)

এই কবিতাৰ্কাকিত মুখ আদিয়ে চন্দ্র আদিতকৈ অধিক শোভা বহন
 কৰা বাবে চন্দ্র আদি নিম্ফল বুলি প্ৰতিপন্ন হৈছে ।

অন্য প্ৰকাৰ প্ৰভীপ :

অতি উৎকৃষ্ট বস্তুৰ প্ৰথম অত্যন্ত উৎকৰ্ষতা বৰ্ণনা কৰি
 পিছত অন্য বস্তুৰ উপমানৰূপে কল্পনা কৰিলে প্ৰভীপ
 অলঙ্কাৰ হয় বুলি কোনোৱে কোনোৱে কয় । ১১৪

যেনে—

অহমেৰ গুৰুঃ সূদাকৰ্ণনাম্
 ইতি হালাহল তাত মান্য দৃপাঃ ।
 নমু সন্তি ভৱাদৃশানি ভূয়ো
 ভূৰনেহস্মিন্ বচনানি হুৰ্জ্জনানাম্ ॥

(বোপা হালহল । “ময়েই অতিশয় দাকৰ্ণবিলাকৰ গুৰু” এই বুলি গেলা গগত
 গুৰুশি নপৰিবা । তোমাৰ দৰেই দাকৰ্ণ, হুৰ্জ্জনৰ বহুত দাকৰ্ণ বাক্য এই সংসাৰত
 আছে ।)

এই কবিতাৰ্কাকিৰ প্ৰথম পাদত হলাহলৰ অতিশয় উৎকৰ্ষ বৰ্ণনা
 কৰা হৈছে ; এনে বৰ্ণনা নাথাকিলে এই অলঙ্কাৰ নহয় ।

যেনে—

“ব্রহ্মসদৃশ ব্রাহ্মণজনে কৈছে ।

মীলিত :

একে লক্ষণৰ কোনো বস্তুৰদ্বাৰা তেনে লক্ষণৰ অগ্ৰ বস্তুৰ
গোপন হ'লে, মীলিত অলঙ্কাৰ হয় । একে লক্ষণ
কেতিয়াবা সহজ (স্বাভাৱিক) আৰু কেতিয়াবা আগন্তুক
(কৃত্ৰিম) হয় । ১১৫

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

লক্ষ্মীৰক্ষোজকপ্তবী-লক্ষ্য বক্ষঃস্থলে হৰেঃ ।

এস্তং নালক্ষি ভাৰতা ভাসা নীলোৎপলাভয়া ॥

(হৰিৰ বক্ষস্থলত লাগি থকা লক্ষ্মীৰ শূন্য বৃগলৰ কপ্তবীৰ চিন হৰিৰ নীলোৎপল
শ্ৰীমবৰ্ণই ঢাকি থোৱা বাবে সবস্বতীয়ে মনিব নোৱাৰিলে ।)

এই কবিতাকাকিত বণিত হৰিৰ শ্ৰীমল কান্তি সহজ (স্বাভাৱিক) ।

সদৈৰ শোণোপলকুণ্ডলস্ত যস্তাং ময়ুখৈৰকণীকৃতানি ।

কোপোপৰক্ৰান্তাপি কামিনীনাং মুখানি শঙ্কাং ৰিদধুন যু নাম ॥

(কুণ্ডলৰ বড় মণিবস্ত্ৰল প্ৰভাই সদায় কামিনীৰ মুখ বড় কৰি থোৱা বাবে তেওঁ
লোকৰ মুখ গড়ত বড় হোৱাতো প্ৰেমিকসকলে একো আশঙ্কা কৰা নাছিল ।)

মণিকুণ্ডলৰ অকণিমা মুখলৈ সঞ্চাৰ হৈছে—এই কবিতাকাকিত তাকৈ
বৰ্ণোৱা হৈছে ।

সামান্ত :

সদৃশ গুণাৱলীৰদ্বাৰা প্ৰকৃত (প্ৰস্তুত) বস্তুৰ অগ্ৰ বস্তুৰ
(অপ্ৰস্তুত) সৈতে অভেদ বৰ্ণনাত সামান্ত অলঙ্কাৰ
হয় । ১১৬

যেনে—

মল্লিকাচি তথশ্চিন্নাশ্চাকচন্দনচৰ্চিতাঃ

অৰিভাৱাঃ স্তুখং যান্তি চম্লিকাস্ত্ৰভিসাৰিকাঃ ॥

(ষোপাত মল্লিকা ফুল গুজি লৈ, গাত ধুনীয়াকৈ চন্দন সানি, জোনৰ পোহৰত জোনাক হৈ থকা ৰাতি অভিসাৰিকাবিলাক কোনেও চিনিব নোৱাৰাকৈ হুখেৰে গৈছে ।)

মৌলিত অলঙ্কাৰত উৎকৃষ্ট গুণবদ্বাৰা নিকৃষ্ট গুণ তল পৰি লুকাই থাকে, সামান্য অলঙ্কাৰত হ'লে দুয়োটাই সমান গুণ বাবে দুয়োটা গুণৰ পাৰ্থক্য ধৰিব নোৱাৰি—এয়ে দুয়োবিধ অলঙ্কাৰৰ মাজত প্ৰভেদ ।

তদ্ গুণালঙ্কাৰ :

নিজৰ গুণ পৰিত্যাগ কৰি অতি উৎকৃষ্ট গুণ গ্ৰহণ কৰিলে
তদগুণ অলঙ্কাৰ হয় । ১১৭

যেনে—

জগদ রদনচ্ছদ্বপদ্বপয়াস্তপাতিনঃ ।

নয়ন্ মধুলিহঃ শ্বৈতামুদগ্ৰদশনাংস্তুভিঃ ॥

(নিজৰ মূখপদ্মৰ চাৰিওফালে পৰি থকা ভোমোৰাবিলাকক দাঁতৰ ৰশ্মিয়ে বগা কৰি বলবানে কৈছিল ।)

মৌলিত অলঙ্কাৰত প্ৰকৃত বস্তু অগ্ৰ এটা বস্তুৱে ঢাকি থয়, তদ্ গুণ অলঙ্কাৰত অগ্ৰ বস্তুৰ গুণে আক্ৰান্ত হোৱা প্ৰতীতি জন্মে ; এয়ে দুয়োটা অলঙ্কাৰৰ মাজত প্ৰভেদ ।

অতদ্ গুণালঙ্কাৰ :

কাৰণ থকা সত্ত্বেও প্ৰকৃত বস্তুৱে অপ্ৰকৃত বস্তুৰ গুণ গ্ৰহণ
নকৰাকে অতদগুণালঙ্কাৰ বোলা হয় । ১১৮

যেনে—

হস্ত সাক্ষেণ বাগেণ ভূতেহপি হৃদয়ে মম ।

গুণগৌৰ নিষল্লোহপি কথং নাম ন বজ্যসি ॥

(হায় । প্ৰিয়তম, নিবিড় বাগেৰে (অম্বৰাগ, ৰক্তিম) ভৰি থকা মোৰ হৃদয়ত

বিবাজ কৰিও তুমি গুণগৌৰ (নিজৰ গুণত শুভ) হৈয়ে আছা, তোমাৰ গাত বাগ (অনুবাগ, বক্তিতা) লগা নাই।

নাইবা—

গাঙ্গমম্বু সিতমম্বু যামুনঃ কঙ্কলাভম্বুভয়ত্ৰ মজ্জতঃ।

বাজ্জহংস। তৰ সৈৰ শুভ্ৰতা চীয়েতে ন চ ন চাপচীয়েতে ॥

(বাজ্জহংস, তুমি গঙ্গাৰ (ফটিকৰ ধাৰ যেন) বগা পানী আৰু কঁজল বৰণীয়া যমুনাৰ পানী, দুয়ো ঠাইতে স্নান কৰিছা। কিন্তু তোমাৰ শুভ্ৰতা বচাও নাই, টুটাও নাই, একেদৰেই আছে।)

এই উদাহৰণ দুটাৰ প্ৰথমটোত প্ৰগাঢ় অনুবাগেৰে ভৰা নাথিকাৰ হৃদয়ৰ সম্পৰ্কত নায়কৰ অন্তৰত অনুবাগ সঞ্চাৰ হ'ব লগা হোৱা সন্দেহও, অনুবাগ নজন্মাৰ কাৰণ স্বৰূপে গুণগৌৰৱৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। অৰ্থাৎ অনুবাগৱতী নাথিকাৰ অন্তৰত বাস কৰিও নায়ক অনুবাগহীন।

দ্বিতীয় উদাহৰণত অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসাৰ ভাৱ আছে। (বাজ্জহংসৰ বৰ্ণনাৰে কোনো ধীৰ প্ৰকৃতিৰ মহাপুৰুষৰ কথা বুজা যায়।) তথাপি গঙ্গা-যমুনাৰ জলৰ সম্পৰ্কতো বাজ্জহংসই গঙ্গা জলৰ শুভ্ৰতা আৰু যমুনাৰ জলৰ কৃষ্ণত্ব গ্ৰহণ নকৰা বাবে, অপ্ৰস্তুত মহাপুৰুষতকৈ প্ৰস্তুত বাজ্জহংসৰ বৰ্ণনাই অধিক গ্ৰহণীয় হোৱাত অতদগুণ অলঙ্কাৰ হৈছে।

অতদগুণ অলঙ্কাৰত অগ্ৰৰ গুণ গ্ৰহণ নকৰাৰ বৰ্ণনাত এক প্ৰকাৰ বিশেষ চমৎকাৰিত প্ৰকাশ হয় ; গতিকে ই বিশেষোক্তিতকৈ বেলেগ। সেইদৰেই, ইয়াত অগ্ৰ এটা বৰণৰ উৎপত্তি হোৱা নাই বাবে বিষম অলঙ্কাৰ নহয়।

সূক্ষ্ম:

আকাৰ ঈঙ্গিত আদিৰে সূক্ষ্ম অৰ্থ সূচিত হ'লে, নাইবা কোনো ভঙ্গীৰে সূক্ষ্ম অৰ্থ প্ৰকাশ হলে, সূক্ষ্ম অলঙ্কাৰ বোলা হয়। ১১৯

স্থল বুদ্ধিৰ মাহুহে লক্ষ্য কৰিব নোৱাৰাকে সূক্ষ্ম বোলা হৈছে ।
আকাৰবদ্বাৰা সূচনা ; যেনে—

রক্ত শ্রুতিশ্বেদবিন্দুপ্রবন্ধৈর্দৃষ্ট্য। ভিন্নং কুঙ্কমং কাপি কণ্ঠে ।
পুঙ্খং তন্ময়া রাজ্যযন্তী রয়ন্তা শ্রিত্বা পাণৌ খড়্গলেখাং লিলেখ ॥

(তনুমধ্যা সূন্দৰীৰ মুখৰপৰা বৈ অহা ঘামৰ সোঁতে ডিঙিৰ কুঙ্কমৰ প্ৰলেপ
মাজে মাজে উটাই নিয়া দেখি সখীয়েকে মিচিকিয়াই ইহি, পুঙ্খত্বৰ (পুৰুষায়িত
বতিৰ) সূচনা কৰিবলৈ হাতত তৰোৱাল এখন আঁকি দিলে ।)

এই কবিতাফাঁকিত, ডিঙিৰ কুঙ্কম ঘামত উটি যোৱা দেখি কোনো
ৰমণীৰ পুৰুষায়িত বতি লক্ষ্য কৰি সখীয়েকে তেওঁৰ হাতত পুৰুষ-চিহ্ন
তৰোৱালৰ ছবি আঁকি সূচনা কৰিছে ।

ঈঙ্গিতেৰে সূচনা , যেনে—

সঙ্কেতকালমানসং রিটং জ্ঞাহা রিদন্ধয়া ।
হসন্তেত্রাপিতাকৃতং লীলাপদ্যং নিমীলিতম্ ॥

(সেই সূচত্বা সূন্দৰীয়ে উপপতিয়ে গোপন মিলনৰ সঙ্কেতৰ সময় জানিবলৈ
ইচ্ছা কৰা দেখি মিচিকিয়াই ইহি হাতত থকা লীলাকমলৰ পাহিবোৰ জাপ খুৱাই
দিলে ।)

এই উদাহৰণত চকু পিৰিকিয়াই সঙ্কেতৰ সময়ৰ বিষয়ে উপপতিয়ে
জানিব খুজিছে বুলি জানি বিদম্ভা নায়িকাই, ৰাতি পছম ফুল জাপ খোৱা
কথাৰে সঙ্কেত দিছে ।

ব্যাঞ্জোক্তি:

প্রকাশ হৈ পৰা বিষয়ো কোনো প্ৰকাৰ ছল-চেলুৰে
গোপন কৰাকে ব্যাঞ্জোক্তি বোলা হয় । ১২০

যেনে—

শৈলেন্দ্ৰপ্ৰতিপাদ্যমানগিৰিজাহস্তোপগৃঢ়োল্লস-
দ্রোমাঞ্চাদিৱিসম্ভূলাখিলৱিধিৱ্যাসঙ্গভঙ্গকুলঃ ।

আঃ শৈত্যং তুহিনাচলন্ত কবয়োবিভূচিৰান্ সম্মিতং

শৈলান্তঃপুৰমাত্মগুণগণৈর্দৃষ্টোহরতাদ্বঃ শিৱঃ ॥

(সেই শিৱই তোমালোকক বন্ধা কৰক, যি শিৱই গিৰিৰাজ হিমালয়ে পাৰ্ব্বতীক সম্প্ৰদান কৰাৰ সময়ত, পাৰ্ব্বতীৰ হাতৰ নিবিড় পৰশত উল্লসিত আৰু বোম্বাঙ্কিত হৈ সমগ্ৰ বিবাহ-বিধিতে বিশ্বজ্বলাৰ সৃষ্টি কৰি, (প্ৰেমৰ পুলক লুকাবলৈ) মিচিকাই হাঁহি “আঃ হিমালয়ৰ হাততখন কিমান চোঁচা” বুলি কৈছিল আৰু যাক দেখি হিমালয়ৰ অন্তঃপুৰত থকা মাতৃকাসকল হাঁহি বাগৰি পৰিছিল।)

ব্যঞ্জোক্তি অপহুতি অলঙ্কাৰ নহয়। কিয়নো ইয়াত গোপন কৰিব-লগীয়া বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰা হোৱা নাই। দ্বিতীয় প্ৰকাৰ অপহুতিতকৈ যে ব্যঞ্জোক্তি বেলেগ, সেই বিষয়ে অপহুতি নিৰূপণ প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে।”

[অপহুতি দুই প্ৰকাৰ : প্ৰথম প্ৰকাৰ অপহুতিত উপমেয়ক নিষেধ কৰি তাৰ ঠাইত অন্য বিষয় স্থাপন কৰা হয়। ব্যঞ্জোক্তিত গোপনীয় বিষয় অৰ্থাৎ উপমেয়ক উল্লেখ নাই। দ্বিতীয় প্ৰকাৰ অপহুতিত গোপনীয় বিষয় কোনো প্ৰকাৰে প্ৰকাশ কৰি শ্লেষৰ সহায়ত বা অন্য প্ৰক্ৰিয়াৰে অন্য প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰা হয়। ব্যঞ্জোক্তিত প্ৰথমে উক্তি আৰু পিছত গোপন কৰা নহয়—এয়ে ছোটোটাৰ পাৰ্থক্য।]

অভাৱোক্তি :

কৰিৰ কল্পনাগম্য দুৰূহ অৰ্থ স্বৰূপ বা ক্ৰিয়াৰ বৰ্ণনাত

অভাৱোক্তি অলঙ্কাৰ হয়। ১২১

‘দুৰূহ’ৰ অৰ্থ, কেৱল কৰিয়েহে বৃদ্ধিৰ পৰা, ‘অৰ্থ’ হৈছে ‘ভিত্ত’ (বালক) আদি, ‘স্বৰূপ আৰু ক্ৰিয়া’ৰ অৰ্থ নিজ নিজ প্ৰাতিশব্দিক অৰ্থাৎ সেই সেই বস্তুৰ নিজা নিজা ৰূপ আৰু তাত আশ্ৰয় কৰি থকা চেষ্টা আদি ক্ৰিয়া।

উদাহৰণ মোৰ ৰচনাৰপৰা ; যেনে—

লাঙ্গুলেনাভিহত্য ক্ষিতিলমসকৃদাৰয়ন্নপ্ৰপন্ত্য-

মাস্ত্ৰেস্তৱালীয়া দ্ৰুতমথ গগনং প্ৰোৎপতন্ বিক্ৰমেণ।

ক্ষুৰ্জক্ৰুত্কাৰঘোষঃ প্ৰতিদিশমখিলান্ দ্ৱায়য়ন্তেব জন্তুন্
কোপাৰিষ্টঃ প্ৰিষ্টঃ প্ৰতিবনমকণোচ্চুগচক্ৰস্তুৰক্ৰুঃ ॥

(নেজ্বেৰে বাৰে বাৰে মাটিত কোবাই আৰু আগৰ হাতোঁৰা ছটাৰে মাটি খান্দি,
নিজৰ গাতে গাটো লুকাই আৰু থক্কেতে আকৌ বিক্ৰম প্ৰকাশ কৰি ওপৰলৈ
উঠি, ভয় লগাকৈ গোজৰণি মাৰি, জন্তুবোৰক চাৰিও ফালে খেদি, থঙত চকু বঙা
কৰি এই বাঘটো হাবিত সোমাইছে ।)

ভাৱিক :

ভূত নাইবা ভাৱী (হৈ যোৱা বা ভৱিষ্যতে হ'ব লগা)
অদ্ভুত পদাৰ্থৰ প্ৰত্যক্ষ ৰূপে বৰ্ণনাত ভাৱিক অলঙ্কাৰ
হয় । ১২২

যেনে—

মুনিৰ্জয়তি যোগীন্দ্ৰো মহাত্মা কুন্তসন্তৱঃ ।
যেনৈক চুলুকে দৃষ্টো দিৱ্যো তৌ মংস্ত-কচ্ছপৌ ॥

(যোগীন্দ্ৰ কুন্তযোনি মহাত্মা অগস্ত্য মুনিৰ জয় হওক, যি হাতৰ পানী চলুতে
মংস্ত অৱতাৰ আৰু কুশ্ম অৱতাৰ দেখিছিল ।)

নাইবা—

আসীদগ্জনমত্ৰেতি পশ্চামি তৱ লোচনে ।
ভাৱিভূষণসন্তাৰাং সাক্ষাৎ কুৰ্বে তৱাকৃতিম্ ॥

(এসময়ত অগ্জন লগোৱা তোমাৰ চকুখুৰি মোৰ চকুত জ্বলিকি উঠিছে আৰু
তোমাৰ দেহাটিও, যিটো তুমি আগলৈ অলঙ্কাৰেৰে সজাই-পৰাই ধুনীয়া কৰিবা ।)

ইয়াত প্ৰসাদ গুণ প্ৰকাশ হৈছে বুলিও ক'ব নোৱাৰি, যিহেতুকে
প্ৰসাদ গুণত ভূত আৰু ভৱিষ্যৎ বিষয় প্ৰত্যক্ষৰূপে উপস্থিত হয় বুলি
স্বীকাৰ কৰা নহয় । বিস্ময় জন্মোৱা বাবে আৰু হেতুস্বৰূপ হোৱা বাবে
ই অদ্ভুত বসৰ ভিতৰতো নপৰে ।

অন্য কোনো পদার্থৰ আৰোপ হোৱা নাই বাবে, ই অতিশয়োক্তিও নহয়। ভূত আৰু ভাৱা পদার্থ ভূত আৰু ভৱিষ্যতৰ বিষয় ৰূপে প্ৰকাশ হোৱাত ইয়াত ভ্ৰান্তিমান্ অলঙ্কাৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনাও নাই।

লৌকিক বস্তুৰ সূক্ষ্ম ধৰ্ম বা গুণৰ যথাযথ বৰ্ণনাত স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰ হয়, ইয়াত কিন্তু ভূত আৰু ভাৱী পদার্থ প্ৰত্যক্ষ হোৱা বৰ্ণনা কৰাতহে বিশেষ চমৎকাৰিহৰ সৃষ্টি হৈছে, গতিকে ই স্বভাৱোক্তি অলঙ্কাৰো নহয়।

যদি কোনো ঠাইত বস্তুৰ সূক্ষ্ম ধৰ্মৰ স্বৰূপ বৰ্ণনাতো ভাৱিক অলঙ্কাৰ হয়, তেনেহ'লে দুয়োটাৰে সঙ্কৰ হয়।

“ অনাতপত্ৰোহপায়মত্ৰ লক্ষ্যতে

সিতাতপত্ৰৈবির সৰ্ব্বতো ৰুতঃ ।

অচামৰোহপোষ সৈদৈৱ ৰজ্জ্বতে

ৱিলাসবালৱ্যজ্জনেন কোহপ্যয়ম্ ॥

। ৰাজ্জ্বৰ নোহোৱাকৈয়ে এওঁ চাৰিওফালে বেত ছত্ৰেৰে আবৃত হৈ আছে, চৌৱৰ নোহোৱাকৈয়ে এওঁক চাৰিওফালে চৌৱৰে বেতি থোৱা ঘেন দেখি— এই মহাপুৰুষজন কোন ?)

এই কৰিতাকাঁকিত প্ৰত্যক্ষ হোৱা বিষয়ৰ বৰ্ণনা কৰাত উক্ত ভাৱিক অলঙ্কাৰ হোৱা নাই; বৰ্ণনাৰ বৈচিত্ৰ্যৰদ্বাৰা প্ৰত্যক্ষ যেন হৈ পৰা ক্ষেত্ৰতহে এই অলঙ্কাৰ হয়।

য'ত অপ্ৰত্যক্ষ হৈ থকা বিষয়ো বৰ্ণনা বৈচিত্ৰ্যৰদ্বাৰা প্ৰত্যক্ষস্বৰূপ হৈ পৰে, তেনে ঠাইতহে এই অলঙ্কাৰ হোৱা উচিত। যেনেকৈ “আসীদগ্ধনম্” এই উদাহৰণত হৈছে।

উদাহৰণ :

অলৌকিক সৌন্দৰ্য্য-সম্পদ আদি বৰ্ণনা কৰিলে উদাস্ত অলঙ্কাৰ বোলা হয়। নাইবা মহৎ লোকৰ চৰিত্ৰবৰ্ণনা প্ৰস্তুতৰ অঙ্গ হলেও উদাস্ত অলঙ্কাৰ হয়। ১২৪

ক্ৰমে উদাহৰণ ; যেনে—

অধঃ কৃতাস্তোদ্ধবমণ্ডলানাং

যন্তাং শশাক্ষোপলকুট্ৰিমানাম্ ।

জ্যোৎস্নানিপাতাৎ ক্ষৰতাং পয়োভিঃ

কেলীৱনং বৃদ্ধিমুৰীকৰোতি ॥

(সেই নগৰত মেঘতকৈয়ো ওখ প্ৰাসাদসমূহৰ চক্ৰকাস্তমণিয়ে চক্ৰৰ কিৰণস্পৰ্শত বৰ্ষণ কৰা জলধাবাবে ক্ৰীড়া উদ্ভানৰ ঘাঁহ-বন লহ-পটকে বাঢ়িবলৈ ধৰিছে ।)

নাভিপ্ৰাভিন্নাসুকহাসনেন সংস্কৃত্যমানঃ প্ৰথমেন ধাত্ৰা ।

অমুং যোগাস্তোচিভযোগনিদ্ৰঃ সংস্ৰত্য লোকান্ পুৰুষোহধিশেতে ॥

(বৈদেহী, এয়ে সেই সমুদ্ৰ, য'ত প্ৰলয়ৰ শেষত যোগ নিদ্ৰাত নিমগ্ন ভগৱান্ বিষ্ণুৱে শয়ন কৰি থাকোঁতে নিজৰ নাভিকমলৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা আদি ব্ৰহ্মাই স্ততি কৰিছিল ।)

বসৱৎ, প্ৰেয়, উৰ্জ্জ্বলী আৰু সমাহিত :

বস, ভাৱ, তাৰ আভাস আৰু ভাৱপ্ৰশম অঙ্গ ৰূপে
অৱস্থান কৰিলে যথাক্ৰমে বসৱৎ, প্ৰেয়, উৰ্জ্জ্বলী আৰু
সমাহিত অলঙ্কাৰ হয় । ১২৫

‘তাৰ আভাস’ৰ অৰ্থ বসভাস আৰু ভাৱভাস ।

[বস অঙ্গ ৰূপে বা গৌণ ভাৱে অৱস্থান কৰিলে বসালঙ্কাৰ, সেইদৰে ভাৱ গৌণ ভাৱে থাকিলে প্ৰেয় অলঙ্কাৰ, বসভাস আৰু ভাৱভাস গৌণ ৰূপে থাকিলে উৰ্জ্জ্বলী আৰু ভাৱৰ প্ৰশম হ’লে সমাহিত অলঙ্কাৰ হয় ।]

বসৰ যোগ থকা বাবে বসালঙ্কাৰ ; যেনে—

“অয়ং স বসনোৎকৰ্ষী...” ইত্যাদি ।

ইয়াত শৃঙ্খল বস কৰণৰ অঙ্গ হৈছে । এই দৰেই অগ্ৰ ঠাইতো উদাহৰণ দেখা যায় ।

উত্তম ৰূপে প্ৰিয় হোৱা বাবে প্ৰিয় অলঙ্কাৰ ; যেনে—

আমীলিতালসৱিৱৰ্দ্ধিততাবকাঙ্ক্ষীঃ

মৎকণ্ঠবন্ধনদবল্লথবাহুৱল্লীম্ ।

প্ৰশ্বেদৱাৰিকণিকাচিডগণ্ডৱিস্থাং

সংস্খৃত্য তামনিমেষমেতি নশাস্তিমন্তঃ ॥

(চকুযুৰি আধা মুদ্ৰি, অলসভাৱে চকুৰ মণি দুটা ঘূৰাই, মোৰ ডিঙিত লিখিল বাহ বন্ধেনেৰে আলিঙ্গন কৰা প্ৰিয়াৰ গাল দুখন ঘামৰ টোপালেৰে তিত্তি থকা অবস্থাৰ কথা অবিৰাম ভাৱে হ'বৰি মোৰ মনে শাস্তি পোৱা নাই ।)

এই কৱিতাৰ্কাংকিত বৰ্ণিত সম্ভোগ শৃঙ্গাৰ স্বৰণ ভাৱৰ অঙ্গ,
ইফালে সেই স্বৰণ ভাৱো আকৌ বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰৰ অঙ্গ ।

উৰ্জ্জ্বলী :

উৰ্জ্জ্বলী শব্দৰ ব্যুৎপত্তি এনে : উৰ্জ্জ্বঃ শব্দৰ অৰ্থ বল ; বস আৰু
ভাৱৰ য'ত অনুচিতভাৱে প্ৰৱৰ্ত্তন হয়, তাত এই উৰ্জ্জ্বঃ বা বল থাকে বাবে
উৰ্জ্জ্বলী বোলা হয় । যেনে—

ৱনেহখিলকলাসক্ৰাঃ পৰিহৃত্য নিজ্জগ্নিয়ঃ ।

তদৈৱিৱনিভাৱন্দে পুলিন্দাঃ কুৰ্ব্বতে বতিম্ ॥

(মহাৰাজ, সকলো প্ৰকাৰ কলা নিপুণ পুলিন্দবিলাকে অবগাত নিজৰ স্ত্ৰীক
পৰিত্যাগ কৰি আপোনাৰ শত্ৰু-বৰ্মণীৰ সৈতে বতি জীড়াত মগ্ন হৈছে ।)

এই কৱিতাৰ্কাংকিত অনৌচিত্য প্ৰৱৰ্ত্তিৰ বাবে শৃঙ্গাৰ বসৰ আভাস হৈছে
আৰু সেই শৃঙ্গাৰাভাস ৰাজবিষয়ক বতি (অনুৰাগ) ভাৱৰ অঙ্গ হৈছে ।
এইদৰে ভাৱাভাসৰ উদাহৰণো বিচাৰিবলগীয়া ।

সমাহিত :

সকলো ভাৱৰ পৰিহাৰ বা শাস্ত্ৰ অৱস্থাই সমাহিত । যেনে—

অৱিবলকবৱালকম্পনৈ ক্ৰুৰুটীতৰ্জ্জনগজ্জনৈৰ্মুহুঃ ।

দদৃশে ত্তৱ বৈৰিণাং মদঃ স গতঃ কাপি তৱেক্ষণে ক্ৰণাৎ ।

(মহাবাজ, আপোনাৰ বৈবীহিতক অনববত তৰোৱাল জোকাৰি, অকুটা কৰি আৰু উৰ্দ্ধন-গৰ্দ্ধন কৰি থকা দেখা গৈছিল ; কিন্তু আপোনাক দেখা মাত্ৰে সিহঁতৰ সেই গৰ্হ-অহঙ্কাৰ নিমিত্তে ক'ববালৈ গ'ল ।)

ইয়াত ৰাজ্যবিষয়ক বতিভাৱেই প্ৰধান, ৰজাৰ শত্ৰুৰ গৰ্বভাৱ তাৰ অঙ্গ হৈছে ।

ভাৱৰ উদয়, ভাৱৰ সন্ধি আৰু ভাৱমিশ্ৰণত সেই সেই নামৰ অলঙ্কাৰ হয় । ১২৬

সেই নামৰ অলঙ্কাৰ হৈছে—ভাৱোদয়, ভাৱসন্ধি আৰু ভাৱশৰলতা নামৰ অলঙ্কাৰ ।

ক্ৰমে উদাহৰণ : যেনে—

ভাৱোদয় :

মধুপানপ্ৰবৃত্তান্তে স্তম্ভস্তিঃ সহ ৰৈৰিণঃ ।

শ্ৰদ্ধা কুতোহপি ক্লান্নম লেভিৰে ৰিষমাং দশাম্ ॥

(মহাবাজ ! বন্ধু-বান্ধৱৰ সৈতে মধু-পানত যন্ত হৈ থকা আপোনাৰ শত্ৰু-বিলাকে কাৰবাৰপৰা কেনেবাকৈ আপোনাৰ নাম শুনি ভয়ত বিহ্বল হৈ পৰিল ।)

ইয়াত শত্ৰুৰ মনত আবিৰ্ভাৱ হোৱা ত্ৰাসৰ বৰ্ণনা ৰাজ্যবিষয়ক বতিভাৱৰ অঙ্গ হৈছে ।

ভাৱসন্ধি :

জন্মান্তৰীণবৰমণস্ত্যজসঙ্গসমুৎসুকা

সলজ্জা চাস্তিকে সখ্যাঃ পাতু নঃ পাৰ্বতী সদা ॥

(পূৰ্বজন্মৰ স্বামীৰ অঙ্গস্বৰ্গ লাভৰ বাবে উৎসুক হৈয়ো সখীয়েকহঁতৰ আগত লাজুহুৱীয়া হোৱা পাৰ্বতীয়ে তোমালোকক সদায় ৰক্ষা কৰক ।)

ইয়াত ঐৎসুক্য আৰু লাজ দুয়োটাৰে সন্ধি হৈছে আৰু সেয়ে দেৱতা-বিষয়ক বতি ভাৱৰ অঙ্গ হৈছে ।

ভাবশব্দভা :

পশ্চেৎ কচ্চিচ্চল চপল বে ! কা হৰাহং কুমাৰী
হস্তালঙ্ঘ্য রিতব হহহা বুৎক্রমঃ কাসি যাসি ।
ইথং পৃথ্বীপৰিৰূঢ় ভৱদ্বিদ্ভিষোহৰণাবৃত্তেঃ
কণ্ঠা কঞ্চিৎ ফলকিসলয়াগ্ৰাদদনাভিধন্তে ॥

(“ওঁহ, কোনোবাই দেখিব, তুমি বৰ চঞ্চল, বেগেতে যোবা” ।)

“ইমান লবালবিখন কিয় ?”

“মই কুমাৰী ।”

“হাতেৰে মোৰ গাত ধৰা ।”

“হায় হায়, কি বিপৰীত কথা ।”

“ক’লৈনো গুচি যোৱা ?”

হে মহাৰাজ ! [আপোনাৰ পৰাক্রমত] বনবাসী হোৱা পশ্চবজাৰ কন্ঠাই
হাবিবপৰ। ফল-পাত আহৰণ কৰি আনোতে কোনো এক অৰণ্যবাসী যুৱকক
এইদৰে কোৱা শুনিবলৈ পাইছে ।

ইয়াত শঙ্কা, অসূয়া, ধৈৰ্য্য, স্মৃতি দৈন্ত্য, বিৰোধ, ঔৎসুক্য আদিৰ
সংমিশ্ৰণ ঘটিছে আৰু সেই সকলোবোৰ (কৱিনিষ্ঠ) ৰাজবিষয়ক ৰত্নিৰ
অঙ্গ হৈছে ।

এই বিষয়ত কোনোৱে এইদৰে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰে,

“বাচ্য আৰু বাচকৰ (অৰ্থ আৰু শব্দৰ) সৌন্দৰ্য্য বৃদ্ধি কৰি বস
আদিৰ উপকাৰ সাধন কৰাবোৰকহে অলঙ্কাৰ বোলা হয় । বস আদিক
বাচ্য আৰু বাচকে উপকাৰ কৰে ; গতিকে বস উপকাৰ্য্য, উপকাৰক নহয়
—সেইবাবে বস আদি অলঙ্কাৰ হ’ব নোৱাৰে ।”

আন কোনো কোনো আচাৰ্য্যৰ মত এনে—

“মুখ্য বসৰ কোনো প্ৰকাৰে উপকাৰ সাধন কৰে বাবে, ‘বসৱৎ’ আদিক
গৌণ ভাৱে অলঙ্কাৰ বোলা হৈছে ; তথাপি প্ৰাচীন আলঙ্কাৰিকসকলৰ
পৰম্পৰা বক্ষা কৰি ‘বসৱৎ’ আদিক অলঙ্কাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগিব ।”

[অৰ্থাৎ অলঙ্কাৰ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি অনুসাবে ‘বসৱং’ আদিক অলঙ্কাৰ বুলিব নোৱাৰি : কিন্তু প্ৰাচীন আচাৰ্য্যসকলে ‘বসং’ আদিক অলঙ্কাৰ ৰূপে স্বীকাৰ কৰি গৈছে, সেই পৰম্পৰা বক্ষা কৰি লাক্ষণিক ভাৱে এনেবোৰক অলঙ্কাৰ বুলিব পাৰি।]

অন্য কোনো কোনো আচাৰ্য্যই কয়—“যিবিলাকে সাক্ষাতভাৱে বসৰ উপকাৰ সাধন কৰে, তেনেবোৰহে প্ৰকৃততে অলঙ্কাৰ পদবাচ্য ; গতিকে ‘বসৱং’ আদিয়ে আচল অলঙ্কাৰ। ইয়াৰ বাহিৰে ‘ৰূপক’ আদি যিবিলাক অলঙ্কাৰ আছে, সেইবোৰে কেৱল অৰ্থৰহে শোভা বৃদ্ধি কৰে। এনেকুৱা ৰূপক আদি অলঙ্কাৰক ‘অজ্ঞাগলন্তন গ্ৰায়ে’ৰেহে অলঙ্কাৰ বোলা হয়।

[চাগলীৰ ডিঙিত স্তনৰ আকাৰৰ ছুটুকুৰা মাংস ওলমি থাকে, সেই মাংসই স্তনৰ কাৰ্য্য সাধন নকৰিলেও, স্তনৰ সাদৃশ্য থকা বাবে তাক স্তন বোলাৰ দৰে অলঙ্কাৰৰ সাদৃশ্য থকা বাবে ৰূপক আদিকে অলঙ্কাৰ বোলা হয়। প্ৰকৃততে বসৰ উপকাৰ সাধকবোৰহে অলঙ্কাৰ।]

তত্ত্বজ্ঞসকলে কয়—“স্বৰাজ্ঞক বাচ্য-বাচক (অৰ্থ আৰু শব্দ) আদিৰে উপকৃত অঙ্গভূত বস আদিয়ে বাচ্য-বাচকৰ শোভা বৃদ্ধি কৰি অঙ্গী বসৰ উপকাৰ কৰে, সেই কাৰণে বসৱং আদিয়ে অলঙ্কাৰ নাম পায়। সমাসোক্তিত নায়িকাৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ-কৰণ কাৰ্য্যই অলঙ্কাৰ, তাত প্ৰকাশ হোৱা বস অলঙ্কাৰ নহয়, কিয়নো (আন কাৰো উপকাৰ সাধন নকৰে বাবে) বসত উক্ত ৰীতি প্ৰযোজ্য নহয়।

[বসৱং আদিক অলঙ্কাৰ বুলিব পাৰিনে নোৱাৰি এই বিষয়ে ওপৰত তিনিটা বিভিন্ন মতৰ উল্লেখ কৰি সমাধান কৰা হৈছে। (১) বসৱং আদিক অলঙ্কাৰ বুলিব নোৱাৰি, (২) লাক্ষণিক ভাৱে বা গৌণ ৰূপে পৰম্পৰা অনুসৰণ কৰি অলঙ্কাৰ বোলা হয়, (৩) বসৰ উপকাৰ সাধন কৰে বাবে বসৱং আদিয়ে প্ৰকৃত অলঙ্কাৰ, ৰূপক আদিক তাৰ সাদৃশ্য থকা বাবে অলঙ্কাৰ বোলা হয়। (৪) অলঙ্কাৰ বোলাৰ যুক্তি আছে।]

সেই বাবেই ধ্বনিকাৰে কৈছে—

“কাব্যৰ অৰ্থ বা বস প্ৰধান হৈ থকা অৱস্থাত যদি অন্য

বস আদি তাৰ অঙ্গ হয় ; তেনে স্থলত বস আদি
কাব্যৰ অৰ্থ হয়—এয়ে মোৰ মত।”

যদি কেৱল বস আদিৰ উপকাৰ সাধন কৰা মাত্ৰেই অলঙ্কাৰ হয়,
তেতিয়া অভিধা বৃত্তিৰে বস প্ৰকাশ হোৱা ক্ষেত্ৰতো অলঙ্কাৰত স্বীকাৰ
কৰিব লগা হ'ব।

কোনো কোনোৱে আকৌ কয়—“বস আদি প্ৰধান হৈ থাকিলে বসৱৎ
আদি অলঙ্কাৰ হয় আৰু বস গোণ হৈ থাকিলে দ্বিতীয় উদাত্ত আদি
অলঙ্কাৰ হয়।” এই উক্তিও এই দৰেই যুক্তিহীন হৈ পৰিল।

সংসৃষ্টি আৰু সঙ্কৰ :

যদি এই অলঙ্কাৰসমূহ পৰস্পৰ লগ লাগি মিহলি হৈ
অৱস্থান কৰে, তেতিয়া সংসৃষ্টি আৰু সঙ্কৰ নামে দুটা
স্থকীয়া অলঙ্কাৰ হয়। ১২৭

যেনেকৈ মানুহে গাত পিন্ধা অলঙ্কাৰবোৰৰ পৰস্পৰ সমন্বয়ত এটা
স্থকীয়া চাক্ৰত প্ৰকাশ হয়, ঠিক সেই দৰে কাব্যৰ অলঙ্কাৰবোৰ পৰস্পৰ
মিশ্ৰণত সংসৃষ্টি আৰু সঙ্কৰ নামৰ দুটা অলঙ্কাৰৰ সৃষ্টি হয়।

তাৰ ভিতৰত—

সংসৃষ্টি :

য'ত এই অলঙ্কাৰসমূহ পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ ভাৱে থাকে,
তাত সংসৃষ্টি হয়। ১২৮

এই অলঙ্কাৰসমূহ” বুলি শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰ দুয়ো বিধকে
বুজোৱা হৈছে।

যেনে—

দেৱঃ পায়াদপায়াম্নঃ স্মেৰেন্দীৰলোচনঃ ।

সংসাৰধ্বাস্ত-বিধ্বংসহংসঃ কংসনিন্দনঃ ॥

যাৰ নয়নযুগল বিকসিত নীলোৎপলতুল্য, সূৰ্য্যৰ দৰে সংসাৰৰ অন্ধকাৰ দূৰ
কৰাতো, কংসাবি সেই দেৱতাই (শ্ৰীকৃষ্ণ) আমাক বিপদবপৰা ৰক্ষা কৰক)

এই কৱিতাৰ্কাংকিত ‘পায়াদপায়াৎ’ (বিপদৰপৰা ৰক্ষা কৰক) ইয়াত যমক, ‘সংসাৰ’ ‘হংস’ ‘কংস’ আদিত অনুপ্ৰাস হৈছে আৰু ছন্দোবিধ অলঙ্কাৰেই পৰম্পৰ নিৰপেক্ষ ; সেইবাবে ইয়াত সংসৃষ্টি হৈছে । কৱিতাৰ্কাংকিত দ্বিতীয় পাদত (স্নেহেন্দৌৰব...) উপমা আৰু দ্বিতীয়াঙ্কিত ৰূপক অলঙ্কাৰ ; উপমা-ৰূপকৰ পৰম্পৰ নিৰপেক্ষ অৱস্থানত সংসৃষ্টি হৈছে । আৰ্কে শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ পৰম্পৰৰ নিৰপেক্ষ অৱস্থানত শব্দালঙ্কাৰ আৰু অৰ্থালঙ্কাৰৰ সংসৃষ্টি হৈছে ।

অলঙ্কাৰসমূহৰ পৰম্পৰ অঙ্গাঙ্গী ভাৱত (কোনোবা এটা অঙ্গী [প্ৰধান] আৰু কোনোবা এটা তাৰ অঙ্গ ৰূপে অৱস্থান কৰিলে), নাইবা একে আশ্ৰয়তে একাধিক অলঙ্কাৰৰ অৱস্থানত আৰু নিৰ্ণায়কৰ অভাৱত অলঙ্কাৰৰ স্বৰূপ সন্দিক্ত হলে—তিনি প্ৰকাৰে সম্ভৱ হয় ।

অঙ্গাঙ্গী ভাৱত হোৱা সম্ভৱ :

যেনে—

আকৃষ্টিৰেগৱিগলদ্বুজগেন্দ্ৰভোগ-

নিৰ্ম্মোকপট্টপৰিৱেষ্টনয়াশুৰাশেঃ ।

মন্ত্ৰাখাদ্যাপশমার্থমিৱাশু যশ্চ

মন্দাকিনী চিৰমৱেষ্টত পাদমূলে ॥

(মম্বনৰ সময়ত আকৰ্ষণৰ বেগত বাহুকীৰ গাৰপৰা থহি পৰা পাট কাপোৰৰ নিচিনা মোটে পৰিবেষ্টনকৰাৰ দৰে মন্দাকিনীয়েও মম্বন ব্যথা দূৰ কৰিবলৈকে লবালবিকৈ সমুদ্ৰৰ পাদমূল বেষ্টন কৰিলে ।)

এই কৱিতাৰ্কাংকিত মোটৰূপ পাট কাপোৰ এই অৰ্থ গোপনৰদ্বাৰা মন্দাকিনীৰ জলধাৰাৰ আৰোপ হোৱাত অপহুতি হৈছে । সেই অপহুতি আৰ্কে ‘মন্দাকিনীৰ বস্ত্ৰ স্বভাৱৰপৰা পাদমূল বেষ্টন চৰণ বেষ্টনৰ নিচিনা’ (মন্দাকিনীয়ে সমুদ্ৰৰ পাদবেষ্টন কৰা সতী নাৰীৰ পতিৰ চৰণ বেষ্টনৰ

নিচিনা) এনে প্ৰতীতিৰে শ্লেষৰ উদ্ভৱ কৰি তাৰে অঙ্গ হৈ পৰিছে। উক্ত শ্লেষ আকৌ ‘পাদমূল বেষ্টনেই চৰণ বেষ্টন’ এনেকুৱা অতিশয়োক্তিৰ অঙ্গ হৈছে। এই অতিশয়োক্তি আকৌ ‘মন্ত্ৰনৰ বাধা দূৰকৰিবলৈকে যেন’ এইদৰে প্ৰকাশ হোৱা উৎপ্ৰেক্ষাৰ অঙ্গ হৈছে। এই উৎপ্ৰেক্ষাই আকৌ সমুদ্ৰ আৰু মন্দাকিনীৰ আচৰণত নায়ক-নায়িকাৰ আচৰণৰ প্ৰতীতি জন্মায় বাবে সমাসোক্তিৰ অঙ্গ হৈ পৰিছে।

অত এটা উদাহৰণ ; যেনে—

অনুবাগৱতী সন্ধ্যা দিৱসন্তুংপুৰঃসৰঃ ।

অহো ! দৈৱগতিশ্চিহ্না তথাপি ন সমাগমঃ ॥

(সন্ধ্যা অনুবাগৱতী আৰু দিৱসো তেওঁৰ সমুখ উপস্থিত ; হয়। কি বিচিহ্ন দৈৱৰ, বিধান তথাপি ছয়োৰে মিলন নহয়।)

ইয়াত সমাসোক্তি (দিৱস আৰু সন্ধ্যাৰ আচৰণত নায়ক-নায়িকাৰ ব্যৱহাৰ আৰোপ কৰাত) বিশেষোক্তিৰ (অনুবাগ থকা আৰু সানুখ্য হোৱা সৰ্হেও মিলন নোহোৱা ব'বে কাৰণ থাকিও কাৰ্য্য নোহোৱা) অঙ্গ হৈছে।

সন্দেহ সঙ্কৰৰ উদাহৰণ ; যেনে—

ইদমাভাতি গগনে ভিন্দানং সন্ততঃ তমঃ ।

অমন্দনয়নানন্দকৰং মণ্ডলুমৈন্দৱম্ ॥

(ঘোৰ অন্ধকাৰ ভেদ কৰি নয়নৰ অতিশয় আনন্দ বৃদ্ধি কৰি এয়া চন্দ্ৰবিশ্ব আকাশত জ্বলি আছে।)

এই কৱিতাৰ্কাণকিত মুখক চন্দ্ৰৰ সৈতে অভেদৰূপে নিৰ্দেশ কৰাত অতিশয়োক্তি হৈছে নে ‘এয়া বুলি মুখৰ উল্লেখ কৰি চন্দ্ৰৰ আৰোপ কৰাত’ ৰূপক হৈছে ? নাইবা মুখ আৰু চন্দ্ৰমণ্ডল এই দুয়োটা প্ৰকৃত বস্তুকে ‘এয়া’ বুলি উল্লেখ কৰি একে নয়নানন্দকৰ ধৰ্ম্মৰ সৈতে যুক্ত কৰাত তুল্যযোগিতা অলঙ্কাৰ হৈছে নেকি ?

নাইবা চন্দ্র অপ্রকৃত হোৱা বাবে দীপক হৈছেনে কি ? (মুখ প্রকৃত, চন্দ্র অপ্রকৃত ; দুয়োটাৰে এক ধৰ্ম্মাভিসম্বন্ধিৰ হৈছে) নাইবা বিশেষণ সাম্যবদ্বাৰা অপ্রস্তুত মুখৰ প্রতীতি হোৱা বাবে সমাসোক্তিয়েই হৈছেনে কি ? (চন্দ্র প্রস্তুত, মুখ অপ্রস্তুত , দুয়োৰে বিশেষণ একে ।)

নাইবা, অপ্রস্তুত চন্দ্রৰ বৰ্ণনাৰপৰা প্রস্তুত মুখৰ বিষয়ে বোধ জন্মিছে বাবে ইয়াত অপ্রস্তুত প্রশংসা হৈছেনে কি ? নাইবা—এযা মনুখৰ উদ্দীপনৰ সময়, এই বিষয়টোকে নিদ্রৰ (বাতিৰ) কাৰ্য্যভূত চন্দ্রৰ বৰ্ণনাৰ যোগেদি বৰ্ণনা কৰা হৈছে—সেই বাবে ইয়াত পৰ্য্যায়োক্ত অলঙ্কাৰেই হৈছেনে কি ?

(প্রতীতি গম্য বিষয়ৰ আকৌ বিশেষ ভঙ্গীৰে বৰ্ণনা কৰিলে পৰ্য্যায়োক্ত হয় ।)

এইদৰে এই কৱিতাৰ্কাংকিত বলত অলঙ্কাৰৰ সন্দেহ জন্মাত সন্দেহ-সঙ্কৰ অলঙ্কাৰ হৈছে ।

নাইবা—“মুখ-চন্দ্র দেখিচোঁ” ইয়াত ‘মুখ চন্দ্রৰ নিচিনা’ এইদৰে উপমা, নাইবা ‘মুখেই চন্দ্র’ এইদৰে ৰূপকেই হৈছে ; ইয়াৰ নিৰ্ণয় নোহোৱাত সন্দেহ হৈছে ।

অলঙ্কাৰৰ সাধক নাইবা বাধক যি কোনো এটা হেতু থাকিলে কিন্তু সন্দেহ নহয় ।

যেনে—‘মুখচন্দ্র চুম্বতি’ চুম্বন কাৰ্য্য মুখৰ অনুকূল বাবে উপমাৰ সাধক আৰু চন্দ্রৰ প্রতিকূল বাবে ৰূপকৰ বাধক হৈছে ।

“মুখচন্দ্রঃ প্রকাশতে” এই উদাহৰণত প্রকাশধৰ্ম্ম ৰূপকৰ সাধক হৈছে, মুখত আৰোপ কৰা বাবে উপমাবো বাধক হোৱা নাই ।

“ৰাজনাৰায়ণং লক্ষ্মীভামালিঙ্গতি নিৰ্ভৰম্ ।”

(ৰাজনাৰায়ণ, আপোনাক লক্ষ্মীয়ে গাঢ় আলিঙ্গন কৰিছে ।)

[ৰজাই নাৰায়ণ]

নায়িকাৰ পক্ষে নায়কৰ তুলা অশ্ল পুৰুষৰ আলিঙ্গন অশ্লুচিত, গতিকে লক্ষ্মীয়ে বজাক আলিঙ্গন কৰাটো সম্ভৱ নহয় বাবে ইয়াত উপমাৰ বাধা জন্মিছে ; কিন্তু লক্ষ্মীয়ে নাৰায়ণক আলিঙ্গন কৰাত অনৌচিত্য নাই বাবে ৰূপক হৈছে ।

[অৰ্থাৎ ‘নাৰায়ণৰ নিচিনা বজা’ এইদৰে নাৰায়ণৰ সৈতে বজাৰ উপমাত লক্ষ্মীয়ে নাৰায়ণৰ তুলা অশ্ল পুৰুষক আলিঙ্গন কৰা হ’ব আৰু অনৌচিত্য জন্মিব ; সেই কাৰণে ‘বজাই নাৰায়ণ’ বুলি বজা আৰু নাৰায়ণৰ অভেদ প্ৰতীতি জন্মাৰ পিছত, লক্ষ্মীৰ আলিঙ্গনত একে অনৌচিত্য নহয় । গতিকে ইয়াত ৰূপক হৈছে । “সদৃশেন উচিতম্” পাঠ যুক্তিসঙ্গত নহয় ।]

সেই দৰেই—

“বদনাম্বুজমেগাক্ষ্যা ভাতি চঞ্চললোচনম্ ।”

(চঞ্চল নয়নযুগলেৰে হৰিণাক্ষীৰ বদনকমলে শোভা কৰিছে ।)

মুখত নয়নৰ স্থিতি সম্ভৱ বাবে এই উদাহৰণত উপমা হৈছে, পছমত নয়নৰ স্থিতি অসম্ভৱ বাবে ৰূপক হোৱা নাই ।

[‘বদন (মুখ) অম্বুজৰ (পছম) নিচিনা’ এইদৰে সমাস কৰাত উপমা তৈছে, ‘মুখেই পছম’ এনেদৰে সমাস তৈ ৰূপক হোৱা নাই ; কিয়নো মুখ আৰু পছমৰ অভেদ প্ৰতীতি হ’লে পছমতো নয়নৰ অস্তিত্ব কল্পনাৰ প্ৰসঙ্গ উঠিব ।]

এই দৰেই ‘সুন্দৰ বদনাম্বুজ’ আদিত সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ প্ৰয়োগ দেখা যায় । “উপমিতং ব্যাভ্ৰাদিভিঃ সামান্যাপ্ৰয়োগে” (সাধাৰণ ধৰ্ম্মৰ প্ৰয়োগ নাথাকিলে গো-ব্যাভ্ৰ আদিৰ সৈতে উপমিত কৰ্ম্মধাৰয় সমাস হয় ।) এই সূত্ৰ অনুসাৰে সামান্য ধৰ্ম্মৰ প্ৰয়োগত ইয়াত উপমা সমাস সম্ভৱপৰ নহয় বাবে এনে স্থূলত উপমাৰ বাধকতা জন্মিছে । গতিকে ‘মধুৰ-বাৎসক’ আদিৰ দৰে ইয়াত ৰূপকহে হৈছে ।

অলঙ্কাৰৰ একাশ্ৰয় অম্লপ্ৰৱেশ মোৰ ৰচনাৰপৰা ; যেনে—

কটাক্ষেণাপীৰং ক্ষণমপি নিৰীক্ষেত যদি সা

তদাননঃ সাস্ত্ৰঃ স্মৃতি পিহিতাশেষবিষয়ঃ ।

সৰোমাঞ্চোদধঃ কুচকলসনিভিন্নরসনঃ

পৰীৰম্ভাবম্ভঃ ক ইর ভৱিতাহম্ভোকহদৃশঃ ॥

(যদি সেই হৃদয়ীয়ে ধন্তকো মোৰ ফালে কটাক্ষ দৃষ্টিও নিক্ষেপ কৰে, তেতিয়া নিবিড় আনন্দ লাভ কৰো, সকলো বিষয় পাহৰি যাওঁ ; প্ৰেমৰ পুলকত বোম্বাৰ্জিত হোৱা সেই কমলাক্ষীৰ উন্মুক্ত হৃদয় আলিঙ্গন যি কেনেকুৱা হ'ব—মই ভাবিবই নোৱাৰো।)

এই উদাহৰণৰ 'কটাক্ষেণ অপি ইয়ং ক্ষণম অপি' ইয়াত হোৱা ছেকানুপ্ৰাস, 'নিবীৰ্জিত' ইয়াত ক্ষকাবৰপৰা হোৱা বৃত্তানুপ্ৰাসৰ একে আশ্ৰয়তে অনুপ্ৰৱেশ হৈছে। ঠিক এইদৰেই ইয়াতে আকৌ অনুপ্ৰাস আৰু অৰ্থাপত্তি অলঙ্কাৰৰ একে আশ্ৰয়তে অনুপ্ৰৱেশ ঘটিছে। নাইবা— "সংসাৰ-ধ্বাস্তৱিধ্বংস" ইয়াত ৰূপক আৰু অনুপ্ৰাসৰ একাশ্ৰয়ানুপ্ৰৱেশ হৈছে।

নাইবা—

'কুববকাবরকাবগতাং যযুঃ'

এই উদাহৰণত 'ববকা বরকা' ৰূপে হোৱা যমক আৰু 'বকাৰ বকাৰ' ৰূপে হোৱা অন্য এক প্ৰকাৰ যমকৰ একাশ্ৰয়ানুপ্ৰৱেশ হৈছে।

নাইবা—

অহিগঅপওঅবসিএনু পহিঅ সামাইএনু দিঅহেনু।

বহসপসাবিঅগীআণং নচ্চিচ্চং মোববিন্দাণম্ ॥

(নতুন মেঘৰ গাঁজনিৰে শব্দ কৰি থকা, বিবহীক ছুখ দিয়া নাইবা দৰ্শক স্থানীয় বিবহীক উৎসুক কৰি তোলা [বাৰিষা কালত] ম'ৰাৰ ডিঙি ওপৰলৈ দাঙি কৰা নৃত্য [কেনে মনোহৰ])।

এই প্ৰাকৃত কৱিতাকীকিৰ 'পহিঅ সামাইএনু' কথাষাৰৰ দুই প্ৰকাৰে সংস্কৃত ৰূপান্তৰ হয়—(১) পথিক-শ্ৰামায়তেষু, (২) পথিক-সামাজিকেষু

‘পথিক শ্ৰামায়িত’ ত (পথিকক অৰ্থাৎ বিবহীক ৰাতিয়ে দিয়াৰ দৰে কষ্ট দিয়া) উপমা আৰু ‘পথিক-সামাজিক’ত (পথিকেই সামাজিক অৰ্থাৎ দৰ্শক) ৰূপক হৈছে আৰু দুয়োটাৰে একে আশ্ৰয়তে অনুপ্ৰৱেশ হৈছে ।

[মন কবিবলগীয়া যে প্ৰকৃততে প্ৰাকৃতৰ দুই প্ৰকাৰে সংগত ৰূপান্তৰ সম্ভৱ হোৱাত সন্দেহ-সঙ্কৰহে হৈছে ; কিয়নো দুয়োটা অৰ্থৰ একে সময়তে প্ৰৱেশ বা অবস্থান সম্ভৱ হোৱা নাই ।]

মহাকবি শ্ৰীচন্দ্ৰশেখৰৰ পুত্ৰ শ্ৰীবিষ্ণুনাথ কবিৰাজৰ ৰচিত
এই সাহিত্যদৰ্পণ গ্ৰন্থ পয়্যালোচনা কৰি সুধীসকলে
সাহিত্যৰ সকলো তত্ত্ব অনায়াসে জ্ঞানক ।

যি পৰ্বাস্তু প্ৰসন্নচন্দ্ৰ-বদনা লক্ষ্মীয়ে নাৰায়ণৰ অঙ্ক
সুশোভিত কৰি থাকিব, তেতিয়ালৈকে এই সাহিত্যদৰ্পণ
গ্ৰন্থই কৱিসকলৰ মনত আনন্দ দি জগতত সুপ্ৰসিদ্ধ হৈ
বিৰাজ কৰক—এয়ে কামনা ।

আলঙ্কাৰিক চক্ৰৱৰ্ত্তী সাক্ষিবিগ্ৰহিক মহাপাত্ৰ শ্ৰীবিষ্ণুনাথ কবিৰাজ-
বিৰচিত সাহিত্যদৰ্পণত দশম পৰিচ্ছেদ সমাপ্ত ।

উদ্ধৃত শ্লোকৰ বৰ্ণানুক্ৰমিক সূচী

শ্লোকংখ	পৃষ্ঠা	শ্লোকংখ	পৃষ্ঠা
অ			
১ অকলঙ্কং মুখং তস্তাঃ	৫৪০	অনলংকৃতোহপি হৃদয়	৭৯
অকস্মাদেব তদ্বদী	২৮	অনন্তসাধাবণধীকৃতো	১৭৮
অকানি খেদয়সি	৩১১	অনাতপত্ৰোহি পায়মত্ৰ	৬১৪
অচলা অবলা বা স্ত্র্যঃ	৪০২	অনায়াসকৃশং মমাম্	৫৭৯
অকস্ম প্ৰকৃতো জয়	৫৮১	অহুযাস্ত্যো জনাতীতম্ ৩০০, ৫৪৬	
অকায়ত বতিতস্তাঃ	৪১০	অহুবাগবতী সঙ্ঘা ৪২০, ৬২২	
অতিগাঢ়গুণায়াম্	৫৪১	৩০ অহুবাগবন্তমপি	৪২২
অস্তা এখ নিমজ্জই	৮	অহুলেপনানি কুম্মানি	৫৩০
অতুয়তন্তনম্বে	৭৫	অনেন লোকগুৰুণা	১৮২
১০ অতুয়ত ত্তনমুগা	১৮৪	অনেন ছিন্দতা মাতুঃ	৩৮৯
অত্রাস্তবে কিমপি বাক্	২২	অনেন পৰ্য্যাসন্নতাপ্ত	৫৬৭
অত্রাসৌ কণিণাশ	৩২১	অন্তঃ পূৰীয়াসি বণেশ্	৪৮৮
অত্রাস্বৰ্ঘমুপাধায়	৪২৮	অন্তহিহ্মাপি ভূয়াংসি	৫৬৬
অথ তত্র পাতুতনয়েন	১১৮	অন্তিকগতমপি মামি	১০১
অন্ত প্রচণ্ডভূজদণ্ড	৩৩৮	অন্তদেহাঙ্গলাবণাম্	৫২৭
অন্তাপি দেহি বৈদেহীঃ	৩২১	অন্তাস্ত্ৰ ভাবহৃদমৰ্দ্ধসহস্ৰ	১১৯
অন্তাপিন্তনশৈলদুৰ্গদ্বিধমে	৩২৫	৪০ অন্তাত্তা গুণবদ্ধবোহন	৩৮৫
অথঃ কৃতান্তোদবমণ্ড	৬১৫	অগ্নিৰ্যাপি কবোহ্ষেব	২৭৫
অথবঃ কিসলয়বাগঃ	৩০২	অতুয়ত পুৰাতাদবগাঢ়া	২৫৭
২০ অথবে কজকতং মুগাক্ষাঃ	৪০৮	অমিতঃ সমিতঃ প্রাপ্তৈঃ	১৬৬
অধ্যাসিতুং তব চিবাং	৩৩৮	অযুক্তা তবতা নাথ	৩৬৮
অনজমজলকুদঃ	৪৪৬	অয়ি ! ময়ি মানিনি	৮৮৪
অনপুৰণম্মিমেষলম্	৪২০	অয়মুদয়তি মৃত্যু	৪৬৫

শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা	শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা
অন্নং মার্জিতং কিম্	৫০৮	অহিণ্য পণ্ডর	৬২৫
অন্নং বহ্নাকবোহস্তোষি	৫৮৬		
অন্নং স বসনোৎকর্ষী	১৮৬	আ	
৫০ অন্নং সর্কাদি শাস্ত্রাণি	৪৭৪	আকৃষ্টিহেগরিগলদ	৬২১
অর্ধ্যমর্ধ্যমিতি	১০৭	আক্ৰিপ্ত্যবহিষ্মানি	২২২
অবহিম্মদং বীক্ষ্য	৪২৮	আচরতি দুর্জুনো যৎ	৪০২
অবাতিবিক্রমালোক	৪২১	আজ্ঞা শক্রমিথা	৪০৪
অকণে চ তকণি	৬০৫	৮০ আত্মা জ্ঞানতি যৎ পাপম্	৩৭৩
অলং স্থিরা শ্মশানেহশ্মিন্	১৮০	আদায় যতুলগচ্ছান্	৪৬৬
অলিঅ পহুত্তঅ	১২২	আদিত্যোহয়ং স্তিতো	১৮১
অলিকূলমঞ্জুলকেঐ	৩৪০	আনন্দমন্দমিমম্	৫৮৬
অস্বিদিদিত শুণাপি ভণিতি:	৫৩৩	আনন্দয়তি তে নেত্রে	৩৭৩
অস্বিবলকবদালকম্পনৈ:	৬১৬	আনন্দয়তি তে নেত্রে	
৬০ অব্যাক্ষমকটপাণি	৪৫১	আনন্দায় চ হিম্ময়ায় চ	২৮৮
অশক্লুণ্ণ সোচ্চু মধীৰ	১৫৫	আনন্দিত্বপকোহসৌ	৪০৭
আগ্নিষ্টকুমিং	১১১	আপত্তমমুং দূবাদ্	১৬৮
অক্লঙ্ঘনেন হৃদয়ঃ	৫২৩	আপাত্তবসে ভোগে	৪০৫
অবখ্যামা হত ইতি	২৬২	২০ আমৌলিতালসবিষষ্টি	৬১৬
অসমাপ্তজিগীষস্ত	৫৪৮	আবর্জ্য এষ নাভিস্তে	৪০৫
অসাবস্ত্যচক্ৰধিকচ	৩০৫	আশী: পরস্পরাং বন্দ্যাম্	৩০৪
অসংভূতং মণ্ডপমজযষ্টে	৮২	আগ্নিষ্টকুমিং বসিতাবমুঠে:	১১১
অসংলয়ং কল্পপরিগ্রহক্ষমা	১১৬	আসমুদ্রক্ষিতীশানাম্	৩৬৭
অস্মাকং সখি বাসসী	৬৩	আসাদিত প্রকটনির্মল	২২৩
৭০ অস্ত বন্ধ: কণেনৈব	৩১৭১৩৩৮	আসীদজ্ঞানমজ্ঞেতি	৬১৩
অস্ত বাজোগৃহে	৪২৬	আহবে অগচ্ছত !	৪২২
অস্তা: সর্গবিধৌ	৫২৮	আহাবে দিবতি: সমস্ত	১৮৩
অহমেব গুণ: হৃদাকপানাম্	৬০৭	আহুতস্তাভিষেকায়	৭০
অহমেব মতো মহীপতে:	৬২	১০০ আহুতেষু বিহঙ্কমেম্	৪২১

শ্লোকাংশ

পৃষ্ঠা

শ্লোকাংশ

ই—ঈ

ইতি গদিভবতী কথ্য	৮৭
ইতি যাবৎ কুব্জাকী	৩৫৪
ইধমাবাধ্যমানোহপি	৫৭০
ইধং কিলাহ্যাজ	৩০৩, ৫৩৭
ইধং বক্তৃং সাক্ষাৎ	৫০৬
ইধমাত্তাতি গগনে	৬২২
ইধুলিগু ইবাঙ্কনেন	৫৬০
ইধুবিভাতি কপ্পং	৩৭৮
ইধুবিভাতি যন্তেন	৩৭৫
১১০ ইধুজিচ্চগুদৌধোহসি	৩১৮
ইধং স্বর্গাধিনাথস্ত	৩০১
ইহ পূর্বোহনিলকম্পিত	৫১৪
ইহৈব স্বং তিষ্ঠ ক্রতম্	৫২১
ঈকসে স্বং কটাক্ষেণ	৩৮৮

উ—ঊ

উষা শিচ্চল শিগ্গম্	৩৮
উৎকৃত্যোৎকৃত্যকৃত্তিম্	১৪৪
উৎক্লিপং কবকল্পনম্	৮২
উত্তিষ্ঠ ভূতি যামো	৮৪
উৎক্লকমলকেশব	৩২৫
১২০ উৎসাহাতিপয়ং স্বংস	২৫৪
উদঘচ্ছিন্না কুঃ	৩২৩
উদেতি সবিভা তাত্ত্বঃ	৩২২
উদেতি পূর্কং কুহ্মং ততঃ	৩১২
উদ্যমোৎকলিকা	২৩৪
উত্তংকমললৌহিত্যঃ	৩৭১

উদ্বিষ্টৈকক্লমস্ত	২৬৪
উদ্বিষ্টক্লমক্লমবেদ্য	৪৪৮
উদ্বিষ্টক্লমক্লমক্লম	৪৬৭
উদ্বিষ্টক্লম নৈধম্ নৌহি	৫২৪
১৩০ উপকৃতং বহু তত্ত্ব কিমুচ্যতে	২২
উদ্বিষ্টক্লম তর্কালী	৩৭৭
উদ্বিষ্টক্লম যদ্বাং বাচম্	২৮৩
উদ্বিষ্টক্লম যদ্বাং যদ্বাং	৩৮৩
উকঃ কুব্জক্লমঃ	৫১৭

এ—ঐ

একং ধ্যাননিমীলনাং	৪৩৮
একঃ কপোতপাতঃ	৫৬৩
একম্বিন্ শরনে পরাঙ্কম্	১৩০
একশ্রেষ্ঠ বিপাকোহম্	২৬৬
একত্রাসনসংস্থিতিঃ	৭৮
১৪০ এভবিভাতি চবমাচল	৫১৩
এমমুক্তো যজ্ঞমুখ্যোঃ	৩২১
এবং বাদিনি দেহবো	১১৪
এব কৃত্যবনং নৌমি	৪৪৩
এব যুক্তো যথা ধর্মঃ	৪১৭
এসো কুডিলমণেন	১১৮
এসো সসহববিষো	৪২৮
ঐজ্ঞং যজ্ঞঃ পাণ্ডু	৫৫২
ঐশস্ত যজ্ঞবো ভদ্রম্	৪০৩

শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা	শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা
ঙ—ঙ			
ওষট্ঠই উল্লট্ঠই	৩৮১	কাম্য প্রিয়া ন স্থলভা	২৫৬
১৫০. ওংস্থক্যোন কৃতম্ববা	৪৩৫	কার্ভার্থ্যং যাতু তদ্বদী	৩৬৩
ক			
কটাক্ষেনাপীষং	৬২৪	কালবাত্রি কবালেয়ং	৩১২
কটিস্তে হবতে মনঃ	৩৬৪	কালান্তককবালান্তং	২৬৭
কথমীক্ষে কুবজাকৌ	১২৬	১৮০. কালে কোকিল-বাচালে	৪৭২
কথমুপরি কলাপিনঃ	৫২৭	কালে বাবিধবাণাম্	৫১৭
কদলী কদলী কবভঃ	১৬০	কালো মধুঃ কুপিত এষ চ	৩৬
কুমা বাবাণস্তামিহ	১৪৭	কা বিসমা দেবগল্পে	৬০০
কপোলকলকাবস্তাঃ	৫১৮	কিঙ্করোষি কবোপান্তে	৩৫৪
কপোলে জ্ঞানক্যাঃ	৪৪১	কিং কঙ্কঃ প্রিয়য়া কয়া	৮৫
কমলালিঙ্গিতস্তাব	৪১৭	কিং শীকটৈঃ ক্রম	৩০৬
১৬০. কমলে চবণাঘাতম্	৩৬২	কিং তাক্ষ্যাতবোবিরম্	৫০৮
কমলেণ বিজ্ঞসিএণ	১২০	কিং তারং সবসি	৫০২
কমলেষ মতির্মতিবিব	৪২৮	কিং ভূষণং স্তদচমত্র	৫২৭
কবমুদয়মহীধবন্তনাগ্রে	১০২, ৫০৩	কিমধিকমস্ত ক্রমঃ	৫০৮
কবিহন্তেন সন্ধ্যাধে	৫০৩	১২০. কিমাবাধ্যং সদা পুণাম্	৫২৮
কর্ভা দ্যুতচ্ছলানাং	৩৩৬	কিবণা হবিণাক্রান্ত	৪৭৪
কর্পূব খণ্ড ইয় বাজতি	৪১৫	কিসলয়মিষ মুগ্ধং	১২০
কলয়তি কুবলয়মালা	৫৩৬	কুঞ্জং হস্তি কুশোদবী	৩৭৮
কলুবঞ্চ তবাহিতেষকশ্মাং	৬০৫	কুপিতাহসি যদা তদ্বি	৫৭৫
কস্ স বা ৭ হোই বোসো	১২২	কুমাবন্তে নবাধীশ	৪০১
১৭০. কাননে সবিকুক্ষেণে	৫২০	কুর্ধ্যাং হবস্তাপি পিনাক	৩৮২
কাম্য প্রিয়া ন স্থলভা	২৫৬	কুর্কম্বাপ্তা হতানাং	২৭১
কান্তান্ত এব সুরন	১৫৩	কুজন্তি কোকিলাসুসালে	৪৮৪
কান্তে তথা কথমপি	৭৪	কৃতপ্রবৃত্তিবস্তার্থে	৩৭১
কাপ্যভিধ্যা তুরোবাসীদ	৬১৮	২০০. কৃতমহুযন্তং দৃষ্টং হা	১৪০
		কৃষা দীননিপীড়নাং	১১২

শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা	শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা
কুট্টা কেশবু তার্থা	২৬৮	গাঢ়কাস্তদশনকতদ্বাথা	১৬২
কে ক্রমাস্তে ক বা গ্রামে	২৭	গাঢ়ালিজনবানীকৃতকুচ	৪৩১
কে বৃষং স্থল এব	৪৭১	গাণ্ডীঘী কনকশিলা	৩৭৮
কেশঃ কাশস্তবকবিকাসঃ	৪৬২	গাণ্ডীৰ্য্যেণ সমুদ্রোহসি	৫১২
কোহত্র কুমিহলয়ে	৫৩৫	গীতেষু কর্ণবাদস্তে	৩৬৬
কোকিলোহহং ভবান্ কাকঃ	৫৬৪	গুণজনপবতস্ততরা বত	৩৮
কুং বৃষহঃ স কেতুঃ	২২৬	গুণতবকলনুপূবাণুনাৎ	২৫
কচিভাষ্যলাভঃ	৭৫	গুবোর্গিবঃ পকমিনাস্তবীভা	১৩৮
২১০ ক বনং তকবকলভূষণম্	৫৮৭	গৃহিণী সচিবঃ সখী	৫২০
ক সূর্য্যপ্রভবো বংশঃ	৫৩৭	গৃহীভং যেনাসীঃ	৪০১
কাকার্য্যং শশলক্ষণঃ	১৫৬	গৃহতামজিতমিদং	২৬৩
কাক্রধরৌচিটৈত্ব যৈ	৩০২	গ্রথ্যামি কাব্যশশিনম্	৪১৪
কিপসি গুণং বৃষদংশক	৫৩৮	ঘ	
ক্লিপ্তো হস্তাবলয়	৪৩৮	ঘটিতমিহাঞ্জনপুঞ্জৈঃ	৫২২
ক্লীণঃ ক্লীণোহপি শলী	৫৪২	২৪০ ঘোবো বাবিমুচাং ববঃ	৩২৪
ক্লীবোদজাবসতি জন্মভূবঃ	৩৬৬	চ	
ক্লেমং তে নহু পঞ্চলাক্ষি	১৩৬	চকোৰ্য্য এব চতুৰা	৫৩৩
খ		চক্রাধিষ্ঠিততান্ চক্রী	৪২২
খড়গঃ স্মাসৌবিদজঃ	৫০৩	চক্ৰকুজস্রমিত	২৫১
গ		চণ্ডাল ইব বাজাহলৌ	৪১৫
২২০ গজাস্তসি স্ববজ্রাণ	৫১৭	চণ্ডীশচূড়াতবণ	৪০৭
গচ্ছ গচ্ছসি চেৎ বাস্ত	৫৭৮	চন্দ্রং মুকু স্ববজ্রাক্ষি	৩২৬
গচ্ছামীতি ময়োস্তম	৫৬১	চন্দ্রমণ্ডলমালোক্য	৪১০
গতা নিশা ইমা বালে	৩৮২	চন্দ্রায়তে গুরুকচাপি	৪২৫
গমনমলসং শূণ্য দৃষ্টিঃ	২৮৬	চবণপভনপ্রাভাখ্যানাৎ	১৫৬
গর্ভন্ততি স্রুতিপকষম্	৪২০	২৫০ চবণানভকান্তায়াঃ	৩২১
গাভয়মু সিভয়মু	৬১০	চলণায়বচেষ্টিতঃ	৩৮৭

শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা	শ্লোকসংখ্যা	পৃষ্ঠা
চলাপাৰং দৃষ্টিং স্পৃহসি	১৮২	৭৪বিষয় তং জুজুজুজলং	১০২
চাকণা কুৰিভেনাং	৩১৫		
চিন্তাৱন্তী জগৎ	১৭৩	৭	
চিন্তাভিঃ স্তিমিতং মনঃ	১৩২	৬	
চিববতিপৰিধেমাং	১১০	তত্ত্বচচাৰ সমবে	৪০২
চিহ্নং চিহ্নম্নাকালে	৪২৬	২৮০ তৎপত্ৰেয়মনজমজ	৩১৭
চিবং জীবতু তে শ্বহুঃ	৪১২	তদদ্ব্যৰ্থিৎ ত্রুঃ	৪৩০
জ		তদ্বিত্ত্বম্ব্যবহারীয়ায়	৭৭
জই সংহবজ্জই	৩০৫	তদগ্ৰাণ্টি মহাত্ম্য	১৭৮
২৬০ জকুৰিসং যুতসিকামি	৩৮৪	তদগচ্ছ সিদ্ধৌ কুক	৩৭৬
জগাদ বদনচক্ৰ	৬০২	তদ্বজ্জং যদি মুখিতা	৬০৭
জঘনস্থলনকপজবলী	১৫৪	তদ্বিচ্ছেদকৃশত	৪২২
জনহানে শাস্তং	১৮৬	তদ্বেশোহসদৃশোহিহ্মাতিঃ	৪২০
জন্মেম্বোহ্মিলেকুলে	২৭০	তদ্ব্যম্পাদিত্যদৰ	১০৫
জন্মান্তৰীণবয়ং	৬১৭	তদ্ব্যয়াঃ স্তনযুগ্মেন	৫১৮
জগ্ৰেদং বদ্ধ্যতাং নীতম্	৫৩৭	২২০ তব কিতব কিমাহিতৈঃ	৮৭
জলকেলিতবলকবতল	২০৬	তব দিবহে মলয়মকং	৫৮২
জস্ববণস্তে উবএ	৫৪২	তব বিবহে হৰিণাকী	৫৭৬
জাতা লক্ষ্যন্তী যুগ্মা	৪১০	তবান্ধি গীতবাগেণ	২২৪
২৭০ জানীমহেহস্তা হৃদি	৫৭৪	তত্ত্ব চ প্রয়বসো জটায়ুঃ	৫২৭
জীৱন্তে জরিনোহপি	২২০	তত্ত্বা যুগ্মেন সদৃশম্	৪৮২
জুগোপাস্থানমজ্জতঃ	৩৬২	তত্ত্বাত্ত্বপসৌন্দৰ্য্য	৩৪১
জাতিপ্রীতিৰ্ননসি	২৭০	তত্ব তে বাতি পটভা	৮২
জ্ঞানে.মোনং কৰা শক্তৌ	৫১৭	তাং জানীধাঃ পৰিমিত	৮৪
জ্যোৎস্না ইষ সিতা কীৰ্ত্তিঃ	৪১৮	তাম্বিন্দুসম্ববদ্বীৰ্ঘ	৩৭৪
জ্যোৎস্নাচয়ঃ পয়ঃ পূবঃ	৩৮৮	৩০০ তাম্বীৰ্ঘ্য কুবজাকী	৪০২
জলতু গগনে বাজৌ	২২	তাকণ্যাত্ত্ব দ্বিলাসঃ	২০

শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা	শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা
ভিত্তে কোপবশাং	৪৩২	দিগ্ যাতক্ৰবটাবিত্তক্	৪৩০
তীৰ্ণে ভদীয়ে গজসেতু	৩২৪	দিনং মে ঞ্চয়ি সমাপ্তে	৩৬৬
তীৰ্ণে ভীষ্মহোদধৌ	২৭৩	দিবমপ্যুপবাতানাম্	৫২০
তীৰ্ণাভিবজ্জপ্রভয়েন	১১০, ৩৩৫	৩৩০ দিবাকৰাভ্যক্ৰতি যো	৪১৫
তৃষ্ণাপহাবী হিমলো	৩০৬	দিশি বা তুষ্টি বা	১৫০
তে হিমালয়মামজ্জা	৩২২	দিশি মন্দায়ত্তে	১৬৮
ত্যাগঃ সপ্তসমুদ্র	১৪১	দীৰ্ঘবেদীজ্জ সমঃ কক্ষিৎ	৪২৭
ব্রাহ্মস্বী চলশকবী	২৮	দীপয়ন্ বোধসৌবজ্জ	১৮৮
৩১০ ত্ৰিভাগশেষাহ নিশাহ	১২৭	দীপ্যতামজ্জিতং বিস্তম্	৬০২
অয়া ভপশ্চিচাণ্ডাল	৩১৬	দীৰ্ঘাকং অবদিস্কাভি	৫৩
অযাজিবাজিনিধূত	১৫০, ৫৭১	দুৰ্গালজ্জিতবিগ্রহো	৩৫
অয়া সা শোভেতে তদ্বী	৫৮২	দুৰ্জজ্ঞানানুবাও	২৫৮
অয়ি দৃষ্টে কুবজাক্ষ্যাঃ	৫৩৪	দুবং সমাগতবতি	৫৩১
অয়ি সজবস্প্ৰাপ্তে	৫২২	৩৪০ দুৰাগতেন কুলং	২৬
আমশ্চি যচ্চ মি বিহুবাং	১৭৫	দৃষ্টাবিবিজয়ে বাজন্	৩৬৩
আমামনপি প্রকৃতিম্	৪২৫	দৃশা দম্বং মনসিজম্	৪৬৮
ক		দৃষ্টতে তদ্বি বাবেতো	৩১২
		দৃষ্টা দৃষ্টিমধো দদাতি	৭৩
		দৃষ্টিং হে প্রতিবেশিনি	১৬৮
		দৃষ্টীভূতীকৃতজগদ্রয়	৬২
		দৃষ্টা কেশয়গোপবাস	১২০
৩২০ দম্বাভয়ং সোহতিবধো	৩০৯	দৃষ্টে কাসনসংস্থিতে	৭২
দধষিহ্মাজ্জতামিব	২৭২	দেবঃ পায়াদপায়ঃ	৬২০
দম্বপ্রভাপুপচিতা	৫৫১	৩৫০ দেশঃ সোহয়মবাতি	৩২২
দলতি ক্ষয়ং গাতোষেগো	২৭২	দেহি মে হাজিনং	৩২৮
দশাননকিবীটেভ্যঃ	১৭০	দোৰ্দ্ভাগিকিত্তজ্জ	১৪৪
দানং বিভাঙ্কুজং হাচঃ	৫৩০	অয়ং গজং সন্ততি শোচ	৩২০
দাসে কৃত্যগসি জঘ	৫০২	বীপাদক্ৰন্দাদপি	২২৩

শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা	শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা
ঘ			
ধনিনোহপি নিকম্বাদা	৫৮০	৩৮০ নহজলধবঃ সন্নহোহরম্	৩৬৮
ধন্যঃ স এষ তকণো	১৭৫	নহনখপদমকং	১৩১
ধন্যাসি বা কথয়সি	৭৫,	নহপলাশ-পলাশহনম্	৪৭১
ধন্যাসি বৈদতি শুণৈঃ	৫৩২	নষ্টং বর্ষদৈর্ঘ্যকৃত্যপণনা	৬৭
ধন্যঃ থলু বনে বাতাঃ	৫৬৩	নাভিপ্রতিদ্বান্দুকহাসনেন	৩২৫
৩৬০ ধন্যমমধন্যম্	২৭	নাশয়ন্তো ঘনধাতুং	৩৮৭
ধন্যমস্ত ন কস্ত	৩৭১	নাহং বক্ষো ন কৃতো	২৭৪
ধন্যস্তে নহর্মজিকা	১৭০	নিজনয়নপ্রতিবিধৈঃ	৪৫৫
ধনুলয়তি শিশিববোচিষি	৪১১	নিবর্ধকং জয়গতং	৫৪৬
ধাতুমন্তোঃ গিবর্ধন্তে	৩৭৬	নিষ্কাণকৌশলং ধাতুঃ	৫০৩
ধন্যস্যমুনি মদমুর্ছং	১৮৫	৩২০ নির্দাণদৈবদহনাঃ	২২৭
দীবো দ্ববো নবো যাতি	৩৮২	নিদ্বীধাং গুরুশাপভাষিত	৩০২
ধুনোতি চাসিম্	৬০৫	নিঃশেষচ্যুতচন্দনং	৩৭
দ্যুতায়ুধো যাবদহং	১১২	নিসর্গসৌবভৌদ্রোক্ত	৫৫০
ন			
ন থলু ঘনমমুস্ত দান	৮৬	নিষাসাঙ্ক ইবাদর্শ	১৬১
৩৭০ ন চ মেহবগচ্ছতি	৮২	নিহতশেষকৌবহাঃ	২৬২
ন চেহ জীহ্বিতঃ	১৮০	নীতানামাকুলীভাবম্	৪৭৫
ন তজ্জলং যন্ন স্রচাক	৫২৩	নেত্রে খঞ্জনসঞ্জনে সবসিদ্ধ	৭৪
ন তথা কুয়রভালম্	১১২	নেত্রৈবিরোংপলৈঃ	৪২৪
ন ধন্তে শিবসা পদ্যম্	৫৭৩	নেমং নভোমণ্ডলমম্	৫১৩
ন ক্রান্ত পকবাং গিবং	২১	৪০০ নো চাটু প্রহরণং কৃতং ন চ	৮৪
নয়মস্ত শিবাংসি	৬০১	স্রুকাবো হ্রসবেষ মে	৩
ন মে শময়িতা কোহপি	৩৭৫	প	
নয়নজ্যোতিষা ভাতি	৪১০	পপম্বকুবিজ্ঞান হোণং হবি	১৩০
নয়নমৃগাসেচনকম্	১৫৬, ৪৮৩	পদ্যোদয় দিনাধীশঃ	৪২২
		পদ্বিষ্য ন এখং সম্বব	১৬৫

শ্লোকান্ব	পৃষ্ঠা	শ্লোকান্ব	পৃষ্ঠা
পস্থি পিণ্ডাসিও	১০১	প্রতিকূলতায়ুগপতে	৪৭৩
পৰোপকারনিবর্তে:	৫৭১	প্রয়াণে তব বাজেজ	৫৩৬
পৰিষদীয়মুখীণাং	২৬১	প্রবর্তয়ন্ ক্রিয়া সাধনী:	৫৫৮
পৰিশ্চুবদ্বীনবিধ	১১৭	প্রাবন্ধং যদ্বৈবং মম ধলু	২৫১
পৰিহরতি বতিং মতিং	৪১১	প্রসসাষ শনৈর্বার্যু:	৩৬৩
৩১০ পৰ্ব্বতভেদি পৰিত্রং জৈত্ৰম্	৪২৪	প্রসাধয় পুৰীং লঙ্কাং	৩০৮
পল্লবোপমিতিসাম্য	২৫	প্রসাধিকালদ্বিতমগ্র	২৭
পল্লবাকৃতিবক্তোজী	৩৮২	প্রস্থানং হলমৈ: কৃতং	১৩৩
পশ্চাত্ত্যাসংখ্যাপথগাং	১০২, ৫৭১	৪৪০ প্রাগৈব হবিণাকৌণাম্	৫২৮
পশ্চামি শোক	৩১৪	প্রাণপ্রয়াণদু:খার্ভ	৩২১
পশ্চেৎ কচ্চিকল চপলবে	৬১৮	প্রাণেশেন প্রহিতনখবে	১১৫
পাণি: পল্লবপেলব:	৩৭৬	প্রাতিভং ত্রিসবকেন	১০৮
পাণিবোধমন্নিবোধিত	২৪	প্রাণ্যেবকবধাকৌ পৃচ্ছন্তৌ	২৬৭
পাণ্ডুনানং সত্তামধ্যে	৪৮৫	প্রায়শ্চিত্তং চবিজ্ঞামি	১১৩
পাতু কামং বদনং ক্রময়:	১২৭	প্রায়ৈণৈব হি দৃষ্টতে	৩০২
৪২০ পাদাঘাতদশোকস্তে	৩০২	প্রিয় ইতি গোপবধুতি:	৫২৯
পাদাহতং যদুখায়	৫৫২	প্রিয়জীবিততাকৌর্ধ্য	৩৪১
পাঙ্ক বো জলদ্রুমা:	৫০০	প্রেমাদ্রো: প্রণয়ল্লব:	১২৬
পাবেজলং নীবনিধেবপশ্চন্	৫২৩	৪৫০ প্রোজ্জলজলনজালা	৩৮৬
পুংস্বাদপি প্রসিচ	৫৬২		
পুৰিতে বোধসি ধনৈন:	৪৩০		
পূৰ্ণাত্মং সলিলেন	২৭৪		
পৃথুকার্ভববপাত্ৰম্	৪২৭		
পৃথি দ্বিবা ভব	৫৬২		
প্রজলজলধাবায়ুত্	৪১৫		
৪৩০ প্রণমত্যুন্নতিহেতো:	৫৭৮		
প্রণয়নখীসলীল	১০২		

ব

বলমার্ভভরোপশাস্তয়ে	৫২৮
বলবলেপাদধূনাপি	৫৩১
বালজ ! নাহং দূরী	৫৭৭
বালে নাথ বিমুক	৭৭
বুদ্ধোহিহ: পতিবেষ	১০৭
বৃহৎসহায়: কার্ধ্যাত্মম্	৫৬৮
ব্রাহ্মণাভিক্রমভ্যাগো	১৮৮

শ্লোকং	পৃষ্ঠা	শ্লোকং	পৃষ্ঠা
ভ			
ভক্তিভবে ন বিভবে	৫২৮	মধ্যং তবসবোজাকি	৫০২
ভয়ং ভীমেন ভবতো	২৩৪	মধ্যস্ত প্রধিমানমেতি	৭২
৪৬০ ভয় ধ্বনি অগ্নীসখো	১৬২	মধ্যেন তত্ত্বমধ্যো মে	৬০৬
ভক্তাপবর্জিতৈস্তেভ্যাম্	৪২৩	মনঃ প্রকৃতোহ চলং	২৬৩
ভাক্তঃ সক্রবৃক্কৃতবৎ	৪০১	মনোজবাজস্ত সিতাতপজঃ	৫০০
ভিক্ষো মাংসনিবেষণং	৩৩৭	মহাশক্তাধ্বাভঃ	৪৬১
ভিসিণীজলসঙ্গনীএ	১২৭	মক্ষং হস্তঃ পুলকং	৪৬২
ভুক্তিভুক্তিকুদেকান্ত	৭৭৭	৪২০ ময়া নাম জিতং	২৫২
ভুক্তককুণ্ডলীযাক্ত	৪৬৪	ময়ি স্কপটং কিকিং কাপি	১১৬
ভুক্তলতাং জড়তামবলাজনঃ	৪৭২	মহদে স্ববসজ্জয়ে	৪৭৬
ভূতয়েহস্ত ভবানীশঃ	৩৬৬	মল্লিকাচিত্তধ্বনিলাঃ	৬০৮
ভূমৌ ক্লিপ্তং শবীৰং	২৭৭	মল্লিকায়ুকূলে চণ্ডি	১৭২
৪৭০ ভূয়ঃ পৰিভ্রমন্তি	২৫৫	মল্লীমন্ত্রীষু বনান্তবেষু	১৫৪
ভৌগদেষু দৌরভাং	১৪২	মহিলা সঙ্কসমভবিএ	১৭২
ভ্রাতৃধিবৈক ভবতা	১১৫	মা গর্কবৃহৎ কপোলভলে	২৬
ভ্রতক্ষে বচিতেহপি দৃষ্টি	১৩০	মানং মা কুক তবজি !	৪১০
ম			
মথশত পৰিপূতং	২৭১	মানমতা নিবাকর্ষু ম	৬০৬
মঞ্জলমণিমঞ্জোবে	৪৭৩	৫০০ মানোন্নতাং প্রণয়িনীং	১৮৬
মম্বা লোকমদাতাবং	৩০৭	মামাকাশ প্রণিহিতভূলং	১১১
মধুগি কৌবরশতং	১৮৭	মাবমা স্ববমা চাক	৪৮৩
মধু ঋবেকঃ কুহ্মৈক পাঞ্জে	১২	মুক্তোৎকবঃ শঙ্কটভক্তি	৫২৩
মধুপানপ্রবৃত্তান্তে	৬১৭	মৃগং চক্ষু ইহাভাতি	৪১৯
৪৮০ মধুবঃ স্বধাষলধবঃ	৪৮৭	মৃগং তব কুবজাকি	৫০৪
মধুবরা মধুবোধিত	৪৬০	মৃগমিষ্টবৃথা পাণিঃ	৪৮৮
মধুবরচর্চনৈঃ সজ্জতনৈঃ	৭৬	মৃগমৈষ্টদৃশ্যো ভাতি	৫১৮
		মৃগা হৃদধিরা	৫০০
		মৃক মানং হি মানিনি !	৩৭৮

শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা	শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা
৫১০. মুনির্জয়তি যোগীন্দ্রঃ	৬১৩	যযাতেবিধ শর্মিষ্ঠা	৩১৩
মুহুরভুসিংহ তথাবোষ্ঠং	১৮২	যরোবাবোপিউত্তাবঃ	৫২৬
মুহুরপহসিতামিহ	৮৭	যশসি প্রসবতি উবাতঃ	৪২২
মূর্ছব্যাদুমান	৪২৩	যশোহধিসমুৎস্ন	৩২৩
মৃগকণং পবিত্রাভা	৩১৪	যশ্বিন্ত যাজনি	৫২২
মৃণালম্মালয়লয়া	২২	৫৪০. যন্ত ন সন্নিবে দয়িতা	৪৭০
মৃৎকৃষ্ণানুকাবচ্চ	১০৬	যস্যালীদন্ত শঙ্কসোমি	১১
ম্মিহতে ম্মিহমাণে সা	৩১৬	যাং বিনামী বৃথা প্রাণা	৩৮৮
		যা জয়শ্রীনোভন্ত	৩৮৮
য		যাক্ষ জন্মবি যাহি	১৩৩
যঃ কোমারহবঃ স এষ	৭	যাসাং সত্যপি সঙ্গুণা	২৩
যঃ স তে নয়নাম্বকবঃ	৩৭৩	যাস্তি নীলনিচোলিন্তঃ	৪০৫
৫২০. যং সর্কশৈলাঃ পবিকল্পা	৩৭৩	যাবদধপদাং য়াচম্	৫৬২
যত্র তে পততি হ্রদ	৩৬৮	যুক্তঃ কলাভিস্তমসাং	৪২৫
যত্র পতত্যবলানাঃ দৃষ্টিঃ	৫৭৪	যুগান্তকালপ্রতিসংহতাত্মনঃ	৫৮২
যচ্ছোম্মাদানং প্রমদা	১২১	৫৫০. যুগ্মকং কুকতাং ভয়াভিশমনম্	৬০২
যচ্ছগ্নেত্রগমানকান্তি	৫৭০	যুগ্মান্ হ্রেপন্নতি কোথা	২৫৩
যং সত্যত্রতভজ	২৫৩	যেন ধনুস্মনোভয়েন	৪৭৬
যদাহধাত্রা প্রাণমোদিতং	১৪৮	যৈবেকরূপমখিলাশ্বপি	৫৫৬
যদি যর্থাপিভা দৃষ্টিঃ	৩৮৩	যোহুহুতঃ কুবজাক্যাঃ	৫৩৮
যদি সমবরণান্ত	৩২২	যোগেন দলিতাশয়ঃ	৩৬৪
যদি স্ত্রান্মণ্ডলে	৫২৮	যো যঃ শত্রুং বিতর্কি	২৬৪
৫৩০. যদেতচ্ছ্রোত্বর্জলদ	৫২৫	য	
যদ্বিধিবহুঃখং মে	৩৭৫		
যদীর্ঘাং কুর্ষযাজ্ঞ	৩০৭	যক্তপ্রসামিতকৃতঃ	২৩৩
যদৈহ্যাত্মনিহ	৩০৪	যক্তোংকুজবিশাললোল	১৫৪
যদ্যনাশববমম্ববম্	৩৬৫	যক্ষাংস্তপি পুং: স্বাত্মম্	৩৬৭

শ্লোকং	পৃষ্ঠা	শ্লোকং	পৃষ্ঠা
৫৬. বজ্রনৌষু বিমলভানোঃ	১৭০	লাবণ্যমধুভিঃ পূর্ণম্	৫০২
বজ্রিতা হু বিম্বিধাস্তক	৫২৪	লিম্পতীৰ অমোহবানি	৫২২
বজ্রিকেলিকলঃ	৩১২	লীলাগভৈবপি ভবজয়ন্তে।	২৬৫
বভিলীলাভ্রমং ভিস্তে	৩৮৪		
বধ্যাস্তবস্তবধা	১৪৫	হ	
বম্বে চবণগ্রাস্তে	৩২৬	বক্তৃত্বাশ্বেদবিন্দুপ্রবন্ধৈঃ	৬১১
বাজনাবায়ণং লক্ষ্মীঃ	৬২৩	বৎসস্ত মে প্রকৃতি	৩১৮
বাজন্ বাজহতা	৫৬৭	৫২০. বদনং যুগলাবাক্যাঃ	৪২০
বাজানঃ স্ততনিবিশেষ	২৮০	বদনমিদং ন সবোজম্	৫১৫
বাজীৰ্মিব বাজীৰ্ম	৪২৬	বদনাসুজমোক্ষা।	৬২৪
৫৭. বাজ্যক বহু দেহশ্চ	১৪২	বনেহ্মিলকলাসক্তাঃ	৬১৬
বাজ্যে সাবং বহুধা	৫২৪	বনেচবাণাং হনিতাসথা	৫০৭
বামময়ধৰণেণ তাড়িতা	১১২	বর্ণ্যতে কিং মহাসেনঃ	৩৭৬
বানো মূগ্ধি নিধায়	২২২	বধন্ত্যেতদমহর্পতির্নতু	৩২২
বাবণস্তাপি বামাস্তঃ	৫২০	বজ্রতোৎসঙ্গসঞ্চেন	
বাবণাবগ্রহকাস্তম্	৫০১	বসন্তলৈধৈকনিবদ্ধভাঙ্গ	৫৮৩
বোলধাং পবিপুব্রহ্ম	১২৮	বাচস্পতিচ কোৎসঃ	৬৮৩
ল		৬০০. বাণীবকুভমুড্ডীণ সউপি	১৮২
লব্ধবস্ত্র ভবনে	২২৮	বাপ্যো ভবন্তি বিমলাঃ	৫২৩
লক্ষ্মীকোজকন্তুবী	৬০৮	বাবিভনেষ সবসী	৪২৫
লগ্নং বাগাবৃত্তাঙ্গা	৪০৮	বাসবাসামুখে ভাতি	৩৮৬
৫৮. লব্ধা পঙ্কজপসাহনাই	৭১	বিকসন্তেহনীলাঞ্জে	৪৭৫
লতাকুঞ্জং শুভ্র	৪৭৬	বিকসিতসহকাবভাব	৬৮৫
লভেব বাজসে তষি	৪১২	বিকসিতমুখীং বাগা	৫৪৮
লাজুলেনাভিহত্য	৬১২	বিকসিনীলোৎপল	৫২১
লাঙ্গাগ্ৰহানলবিষায়	২৫০	ব্রিচবন্তি বিলাসিন্তঃ	৫২৫
		বিধুবে কেধুবে কুক	৮

শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা	শ্লোকাংশ	পৃষ্ঠা
৬১০. বিনয়তি স্বদৃশো দৃশো:	১৩১	শিখৰিণি ক হু নাম	১৭১
বিনা জলদকালেন	৫৪৬	শিবসি শ্ৰুতহুৰাপগে	২১৯
বিগিনে অটানিবন্ধনং	১৩২	শিবামুখৈ: স্তম্ভত	১৪২
বিপুলেন সাগবননস্ত	৫৮৭	শীতাংস্তম্ভং ধনুংপলে	২৬৫
বিতাতি মুগাশাবাকী	৩৭৫	স্তম্ভবৰ স্তম্ভক্ কুক	৩০৪
বিমল এব ববিবিশদ:	৫৩২	৬৪০. শ্ৰুতং বাসগৃহং	১১
বিবহে তব তবকী	৫৭৭	শ্ৰী অমবতাং যাস্তি	৩৬৩
বিবাজতি যোমবপু:	৫১৩	শ্ৰেকালিকাং বিন্দিগিতাং	১২৮
বিললাপ স বাম্পদগদম্	৬০১	শৈলেন্দ্রপ্রতিপাদমানগিৰিজা	৬১৯
বিলোকনেনৈব তবাম্বনা	১৫০	শোণং বীক্য মুখং	৬৩
৬২০. বিলোকা বিত্তে যোগ্মি	৩৯৭	শ্ৰবণৈ: পেরমনৈকৈ:	২১৮
বিদ্বন্তী শৈলহুতাপি	৮৯	শ্ৰীবেবা পাণিবপাত্তা:	২৬০
বিস্ময় হুন্মবি	২৮৬	শ্ৰীহৰ্ষো নিপুণ: কবি:	২২৫
বিস্মটবাগাদধৰ্ম্মবিস্তিত:	৫২৬	শ্ৰুতং কৃতধিয়াং	৫২২
বীক্ৰিতুং ন কমা যাজ্ঞ:	৫২৩	শ্ৰদ্ধাঙ্গবোস্তিতিবপি	৭০
বৈদ্যন্তেবু যমাহৰেকপুকযং	২২১	৬৫০. শ্ৰদ্ধায়াস্তং বহি:	২৫
বৃদ্ধোহু: পতিবেষমকক	১০৭	শাসান্ মুক্তি ভূতলে	২৬
ব্যতিক্রমলয়ং কং মে	৩২১		
ব্যপোহিতুং লোচনতো	৯৮		
ব্যাকন্ততিস্তব পয়োদ	৫৬৫		
৬৩০. ব্যাধুয় যদ্বসনম্	৫৪৭		
		স	
		সংকেতকালমানসং	৩৯, ৬১১
		সঙ্কো সৰ্বস্ববৰণং	১৮৮
		সংগমবিবহকল্পে	৫১০
		সংগ্রামে নিহতা: শূবা:	৩৭৭
		সন্ততম্বলাসকাং	৫৮২
		স একজীবি জয়তি	৫৮০
		স এব হুৰতি: কাল:	৮৮
		সকলকলং পুৰষেতং	
শ			
শঠান্ভা: কাকীমণি	৬৪		
শশিনম্পগতেয়ম্	৫৮৭		
শশী দিবসধূসব:	৬০৩		
শিবীষম্ববী গিৰিবু	৪২৮		

শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা	শ্লোকার্থ	পৃষ্ঠা
৩৬০ সঙ্কনো দুর্গতো যয়ঃ	৪০৩	সহাধবধলেনাত্তা	৪২৭
সঙ্কেহি স্ববহিমাগো	১৬২	সাজ্ঞানন্দবনস্ত	৩৫৩
সতীমপি জাতিকুলৈক	৩১২	৬২০ সা পভূঃ প্রথমাপবাহ	৭৩
সংপক্ষা মধুসিবিঃ	৪৮২	সা বালা স্বয়মগ্রগন্তমনসঃ	৫৮৫
সদা চবতি থে ভাস্কঃ	৪০০	সায়ং আনমুপাসিতং	১৭৮
সদাশিবং নোমি	৩৮২	সার্বকানির্বকপদং	১১৩
সদৈব শোণোৎপলকুণ্ডলত্ৰ	৬০৮	সার্বঃ মনোবধশঠৈঃ	৭৮
সত্ত্বঃ কবচ্পর্শমহাপ্য চিত্রম্	৫৮৬	সুচবণধিনিষিষ্টৈঃ	৪৪২
সত্ত্বঃ পুরীপবিসর্বে চ	১০৮	সুতম্ অহিহি কোপং	১৫৫
সত্ত্বো মৃণ্ডিতমস্তম্ভুপ	৪৫৫	সুধেব বিমলচন্দ্রঃ	৪১৮
৬৭০ সৎশসত্ত্বঃ শুদ্ধঃ	৩০০	সুনয়নে নয়নে নিধেহি	৪২৬
সময়েব নবাধিপেন সা	৫৪৫	সুভগ স্বংকথায়ন্তে	২৪
সময়েব সমাজাতম্	৫২২	৭০০ সুভগে কোটিসংখ্যাস্থপেতা	১১৭
সময় এব কবোতি	৩২০	সুচীমুখেন সঙ্কসেব	৪৪৮
সমাস্তিষ্ঠাঃ সমাগ্নৈবৈঃ	২১	সুধ্যাচন্দ্রমর্দো যন্ত	৩১০
সমীক্ষ্য পুঞ্জত্ৰ চিবাং	১১৭	সৈবা হলো যজ্ঞ	৫২০
সবসিজমহাবিদ্ধং শৈবলে	২০	সৌভজ্ঞানুমকম্বলী	৫০৫
সবাস্তা প্রতখনবধ	৪৩৭	সৌভমস্তোকঃ৫৪৭	৫৮৭
সবোবিকসিতাজ্ঞোজম্	৫১৩	সুনবুসমুজাতবণাঃ	৫৬৫
সর্বক্লিতিভূতাং	৩০৫	স্তোকেনোরতিমার্যতি	৪১৮
৬৮০ সর্বকং হব সর্বত্ৰ	৪৭৫	স্থিত্য কণঃ পদ্মহ	৫২৫
স বঃ শশিকলামৌলিঃ	৩৭৪	স্রাত্তা ভিত্তি হস্তলেববহতা	৬২
সহকারঃ সদামোদঃ	৫৬২	৭১০ স্রিষ্টতামলকাঙ্কি	২২
সহ সুদকমধৈঃ	৫৪৪	স্রুটাত্তা নন্দনে শচ্যাঃ	৫৬৬
স হস্তা বালিনং বীৰঃ	৩৭৪	স্ববশবশতবিধুবারাঃ	৫৭৫
সহতৃত্যপণং সবাস্তবং	৩০৭	স্ববার্জ্যাক্তঃ কদা ললো	৩৭১
সহসালিঅনৈঃ স্নিগ্ধৈঃ	৪১৬	স্নিভেনোপায়নং দুবাং	৫০৬
সহসা ক্লিষীভ	৪০২	স্নেহং দিবার নয়নম্	৪২৩

শ্লোকানু	পৃষ্ঠা	শ্লোকানু	পৃষ্ঠা
শ্বেববাজীষ নয়নে	৪৬২	হস্তমের প্রবৃত্ত	৩২২
অগ্নিঃ যদি জীবিতাপহা	৫৫২	হবন্তি কনয়ঃ যুনাম্	৩২৮
অপীহ স্বঃ সমীপে মে	৩২৮	হবব্রীণকণ্ঠোহয়ম্	৪১৫
অর্গ্যামটিকাবিলুপ্তনবুধো	৩৬৭	হবন্ত কিঞ্চিৎ	১৫১
৭২০ অচ্ছান্তঃ স্রপনবিধৌ	২৩	হসতি পরিতোষবহিতঃ	৩০৪
অমিন্ ভঙ্গুবয়ালকং	৭৬	হা পূর্ণচক্রেমুখি !	২৭৩
অমৌ নিঃস্রিস্তে	৮০	হাবোহয়ঃ হবিণাকীণাম্	৬০১
অমৌ মুদ্রতবো হনং	১৫৩	৭৪০ হিতায় যঃ সংযুগ্মে	৩২৪
অসান্ মুকুতি ভূতলে	২৬	হিমমুক্তচক্রে	১৭৩
অচ্ছোপজাতবিষয়োহপি	৪৭২	হীৰকানাং নিধেবন্ত	৪০৪
		হ'দ বিসলতাহাবঃ	৫১৫
হ		ক	
হঃশচ্ছ ইদ্যাত্তি	৪২৫	কাত্রধর্ষোচিঠৈ	৩০১
হঃহো ধীৰ সমীৰ হস্তফননম্	৬০৩	কিপসি শুকং	৫৩৮
হতে জ্বতি গাজেয়ে	৩১১	কিপ্তোহতাবলয়ঃ	৪৩৮
হুহুমদাত্তৈধনসা নয়্য	৫৪৩	কীণঃ কৌগোহপি	৫৪২
৭৩০ হস্ত সততমেতস্তাঃ	৩৮৪	ক্লেমং তে নহু	১৩৬
হস্ত সাক্ষেণ বাগেণ	৬০২	৭৪২ কৌবোদজাবসতি	৩৬৬
হস্ত হস্ত গতঃ কান্তঃ	৪২৬		